مانیفستۆی شارستانێتی دیموکراتی
پەرتووکی چوارەم

قەیرانی شارستانی لەخۆرهەڵاتی ناوین
و
چارەسەری شارستانێتی دیموکراتی

عەبدوڵلا ئۆج ئالان
وەرگێڕانی: لوقمان عەبدوڵلا

ناوی کتێب: قەیرانی شارستانی لەخۆرهەڵاتی ناوین و
چارەسەری شارستانێتی دیموکراتی
نووسینی: عەبدوڵڵا ئۆج ئالان
وەرگێڕان: لوقمان عەبدوڵڵا
چاپ: یەکەم تەممووزی/ ۲۰۱۱
تیراژ: ۳۵۰۰ دانە
نرخ: ٤٥٠٠ دینار
چاپخانە: رەنج

لە بەڕێوەبەرایەتی گشتی کتێبخانە گشتییەکان ژمارەی سپاردنی (۲۳۵۳)
ساڵی (۲۰۰۹) پێدراوە

مافی چاپکردنەوەی بۆ وەرگێڕ پارێزراوە

ناوەڕۆک

پێشەکی ٧
بەشی یەکەم: دەروازە ١٣
بەشی دووەم: مێژووی گەردوون (جیهان)ی و خۆرهەڵاتی ناوین ٢٩
بەشی سێیەم: تەنگەژەو کێشە لەکۆمەڵگای خۆرهەڵاتی ناویندا ٦٣
١- کێشەی ژن لەکۆمەڵگای خۆرهەڵاتی ناویندا ٦٦
٢- کێشەکانی هۆز، ئەتنیک و قەوم ٦٨
٣- کێشەکانی ئایین و مەزهەب ٧٠
٤- کێشەکانی شار و دەوروبەر ٧٣
٥- کێشەکانی چین، پلەداری، خێزان، دەسەڵات و دەوڵەت ٧٩
٦- کێشەکانی ئەخلاق، سیاسەت و دیموکراسی لەکۆمەڵگای خۆرهەڵاتی ناویندا ٨٥
٧- کێشەی ئایدیۆلۆژیا و ئابووری لەکۆمەڵگای خۆرهەڵاتی ناویندا ٨٩
٨- کێشەی شۆڕش لەکۆمەڵگای خۆرهەڵاتی ناویندا ٩٥

بەشی چوارەم: بەرخودانە مێژوویی و لێکەڕینەکانی چارەسەری لەکۆمەڵگای خۆرهەڵاتی ناویندا ١٠٩
١- تەنگەژەی شارستانی و لێکەڕینە ناوخۆییەکانی لەپێناو چارەسەریدا
٢- بەرخودانەکانی هۆز، خێڵ و قەوم (ئەتنیک) ١١٧
أ - بەرخودانی هێزە بە رەچەڵەک سامییەکان و دژە هێرشەکانیان ... ١١٩
ب - بەرخودان و دژە هێرشی هۆرییەکان ١٢٣
ج - بەرخودان و هێرشی هۆزەکانی ئورال - ئالتای ١٣٢
٣- بەرخودانی ئایینی یاخود شەڕە چینایەتییەکان لەسیستەمی ناوەندی شارستانیدا ١٤٤
أ - چین و ئایین ١٤٧

ب ـ دەرکەوتنی ئایینی ئیبراهیمی ١٥٣
ج ـ بەرخودانی کرستیانی و شەڕی چینایەتی ١٦٨
د ـ بەرخودانی زەردەشت: شەڕی ئەخلاقی بەرامبەر بەشارستانی ... ١٧٦
ه ـ بەرخودانی ئیسلامی و واقیعی پەلاماردان؛ شەڕی قۆناخی دەرەبەگایەتی چینی ناوین (بازرگان) ١٨١
و ـ رۆڵی سەرهەڵدانی مێژوویی ئایینە ئیبراهیمیەکان ٢٠٩

بەشی پێنجەم: مۆدێرنیتەی ئەوروپا و هێزە هەژموونگەرا نوێیەکان لەسیستەمی ناوەندی شارستانیدا ٢١٥
١ ـ مانای کۆمەڵایەتی و مێژوویی شۆڕشی ئەوروپا ٢١٧
أ ـ شەڕی شاری ڤێنسیا لەپێناو هەژموونگەرایی ٢٢٢
ب ـ قۆناخی گوزەرکردن لەدەوڵەتشارەوە بەرەو دەوڵەت ـ نەتەوە، ئەزموونی ئەمستردام ـ هۆڵەندا ٢٢٤
ج ـ ئەزموونی لەندەن ـ بریتانیا و ئیمپراتۆریەتی خۆری تێدا ئاوانابێت
٢ ـ توانستی چارەسەری مۆدێرنیتەی ئەوروپا ٢٣١
أ ـ سەرمایەداری ٢٥١
ب ـ دەوڵەت ـ نەتەوە ٢٥٦
١ـ سنوورو نیشتیمان لە دەوڵەت ـ نەتەوەدا ٢٥٩
٢ـ کۆمەڵگای لێکچوو (هۆمۆژەن)ی نەتەوەیی دەوڵەت ـ نەتەوە .. ٢٦٠
٣ـ ناوەندەکانی دەوڵەت ـ نەتەوە بۆ دروستکردنی هاووڵاتی ٢٦١
٤ـ بیروکراسی دەوڵەت ـ نەتەوە ٢٦٢
٥ـ دەوڵەت ـ نەتەوە و رەگەزپەرستی ٢٦٣
٦ـ دەوڵەت ـ نەتەوە و میللیگەرایی ٢٦٦
٧ـ دەسەڵات و فاشیزم لە دەوڵەت ـ نەتەوەدا ٢٦٦
٨ـ دەوڵەت ـ نەتەوە، کۆمەڵگای ئەخلاقی و سیاسی (دیموکراسی) ٢٦٨
٩ـ دەوڵەت ـ نەتەوە، کۆمەڵگای مەدەنی و دەوروبەر ٢٧٠
١٠ـ دەوڵەت ـ نەتەوە زانست، هونەر و حەقیقەت ٢٧١
ج – شۆڕشی پیشەسازی ٢٧٣
١ـ ئیندوستریالیزم و رووخانی کۆمەڵگای گوند ـ کشتوکاڵ ٢٧٨
٢ـ ئیندوستریالیزم و تکوڵیکردن لە شار ٢٨٣

٣– ئیندوستریالیزم و دەوڵەت ـ نەتەوە ٢٨٤
٤– ئیندوستریالیزم و فاشیزم ٢٨٥
٥– ئیندوستریالیزم و ژن و خێزان ٢٨٦
٦– ئیندوستریالیزم و ئیکۆلۆژی ٢٨٧
٧– ئیندوستریالیزم، زانست و راگەیاندن ٢٨٨
د – قەیرانی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری و ئەگەرەکانی چارەسەری ٢٨٩
١– ولاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا ٢٩١
٢– یەکێتی ئەوروپا ٢٩٢
٣– ژاپۆن ٢٩٣
٤– چین ٢٩٣
٥– هیندستان ٢٩٣
٦– ئەمریکای باشوور ٢٩٤
٧– ئەفریقیا ٢٩٤
٨– خۆرهەڵاتی ناوین ٢٩٥

بەشی شەشەم: قەیران لەکۆمەڵگای خۆرهەڵاتی ناویندا و چارەسەری شارستانێتی دیموکراتیانە ٢٩٩
أ – لە خۆرهەڵاتی ناویندا پێناسەکردنێکی راست بۆ ژیان ٢٩٩
١– ژیان ٣٠١
٢– ژیانی کۆمەڵایەتی ٣٠٣
٣– پلەداری کۆمەڵگا و دەوڵەت ٣٠٧
٤– ناسنامەی کۆمەڵایەتی ٣٠٩
٥– پیرۆزییە کۆمەڵایەتییەکان ٣١٠
٦– حەقیقەتی کۆمەڵایەتی و لەدەستدانی ٣١٢
٧– حەقیقەتی کۆمەڵایەتی و شێوەکانی نامۆبوون ٣١٦
٨– حەقیقەت و نامۆبوون لەمۆدێرنیتەی سەرمایەداریدا ٣٢١
ب ـ هێرشی هەژموونگەرایی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری و قەیرانی خۆرهەڵاتی ناوین ٣٣٦
ج ـ چارەسەری تازەگەری دیموکراتیانە لە خۆرهەڵاتی ناوین ... ٣٦١
چ ـ رێگەچارەی تازەگەری دیموکراتیانە لەخۆرهەڵاتی ناویندا ... ٤٠٠

لەخۆرهـەڵاتی نـاوین ئازەگـەری دیمـوکراتی بەرامبـەر مۆدێرنیتـەی سەرمایەداری ٤١٧

هەندێک کێشەی هەنووکەیی کۆمەڵگای خۆرهەڵاتی نـاوین و ئەگـەرەکانی چارەسەری ٤٢٨

١- کێشەی نەتەوە (زۆرینە و کەمینە)کان و ئەگـەرەکانی چارەسـەرکردن ٤٣٠

٢- چینە کۆمەڵایەتیەکان و کێشەی بیروکراسی ٤٥١

٣- شۆڕش و کێشەکانی پلەداری، دەسەڵات و دەوڵەت ٤٥٤

٤- کێشەکانی داڕووخان لەکۆمەڵگای گوند ـ کشتوکاڵ، چینـی نـاوین و شار لەخۆرهەڵاتی ناوین و چارەسەرکردنی ٤٥٩

٥- کێشە خۆجێیی و هەرێمییەکان و چارەسەری نەتەوەی دیموکراتی ٤٦٥

٦- کێشەی ژن، خانـەدان، خێـزان و ژمـارەی دانیشـتوان لەخۆرهـەڵاتی ناوین و شۆڕشی ژن ٤٦٩

٧- چۆن بژین، چی بکەین و لەکوێوە دەست پێ بکەین؟ ٤٧٩

ئەنجام ٤٨٩

پێشەکی

لەم بەشەی بەرگرینامەکەمدا چاوێک بە کلتووری خۆرهەڵاتی ناویندا دەخشێنم و هەوڵی لە بێژنگدانی دەدەم. چونکە ئەگەر دەرک بەو کلتوورە نەکرێت کە بەردەوام ڕۆڵی ناوەندی لە مێژووی مرۆڤایەتیدا بینیوە ئەوا هەروەکو چۆن پێناسەی تاک لەبارەی خۆیەوە زۆر رووکەشانە دەمێنێتەوە، لە هەمان کاتدا لە بێمانابیش رزگاری نابێت. هەروەها پێویستە ئاگاداری ئەو خاڵەش بین؛ تەنانەت خودی کلتووری هەژموونگەرایی هاوچەرخی ئەورووپاش لقێکی کلتووری خۆرهەڵاتی ناوینە. سەرەڕای ئەوەی خۆی قۆناخێکی گرنگی زانستیبوون پێکدێنێت، بەڵام تا ئێستاش کلتووری خۆرهەڵاتی ناوین ڕۆڵێکی چارەنووسساز دەبینێت. هەر بۆیەش کاتێک لەڕۆژگاری ئەمڕۆمان باس لە پێکدادان و ڕێککەوتنی نێوان کلتوور یاخود شارستانییەکان دەکرێت لە خۆڕا نییە کە یەکسەر ئەو دوو کلتوورە بەبیری مرۆڤدا دێت. لە ڕاستیدا بەواتایەک لە واتاکان ئەم چەسپاندنە بەمانای ئەرێکردنی زاراوەی شارستانی ناوەندی دێت.

بەشەکانی پێشووتری بەرگرینامەکەم هەوڵی پێناسەکردنی گەردوون یان جیهانی دەدا. خۆرهەڵاتی ناوین یش تەنیا لەناو مژاری جیهاندا بە گوزارشتی خۆی دەگەیشت؛ چونکە خۆی شادەماری جیهانە.

کلتوورو مێژووی تاکیش تەنیا لەناو جیهان یان گەردووندا مانا بەخش دەبێت. کاتێک ئاماژە بەتاک دەکەم، لەکەسێکەوە تا دەگاتە نەتەوەیەک مەبەستم ئەو بەشانەیە کە جێگای خۆیان لەناو هەمەڕەنگیەکی بەرفراواندا دەگرن. وەک تاکێک هەوڵێکی زۆرو مەزنم دەرهەق مژاری پێناسەکردنی خۆم داوە. چەندە لەو بارەیەوە قاڵبوومەوە زیاتر دەرکم بەو ڕاستییە کرد کە ڕاکردن لە گەردوونی یان جیهانی جێگای باس نابێت. هیچ گومانێکم لەو بارەیەوە نییە کە تاکە پووچەکەی لیبراڵیزم شتێکی هێندە بێ نرخ و پووچە تەنانەت بە قەدەر میتۆلۆژییە

کۆنــەکانیش مانابــەخش نییــە. هــەروەها بانگەشــەکانی قووتــدانی تــاک لەلایــەن وشکترین هەرەوەزیــەکانی کۆمــەڵگاوەش دیســان لــە روانگەیــەکی جیاوازەوە پووچو بێ نرخە. لەم بارەیەوە ناچارم کۆنە گوتەیەکم دووبارە بکەمەوە؛ هەرکاتێک شیکارکردنی مێژوو لەتاکدا جێگای باسە؛ چونکە تاک بەرهــەمی مێــژووە، واتــە دۆخــی بەرجەســتەو کــۆنکرێتی مێــژووە. ئەگــەر لەژیاندا بێت ئەوا دۆخی رۆژانــەیی و هەنووکــەیی مێــژووە. کاتێــک دەڵــێم مێژوو هەڵبەتە بە مانای کۆمەڵگای مێژوویی بەکاریدێنم.

یەکەمین‌و گرنگتــرین ئــەو دەرەنجامــەی لــەو مێــژووەم هــەڵێنجاوە کــە هەوڵی پێناسەکردنی دەدەم، تەنانەت ئەگەر لەئاستی تیرەی بــەرایی(کلان) یشدا بێــت تــا بــەواتا تەسک و بەفراوانەکەیــەوە ئــەو کۆمەڵگایــە شیکار نەکەیت‌و دەرکــی پێنەکــەیت کــە ئەنــدامیت تێیــدا، ئــەوا نابیــت بــە مــرۆڤ. چونکە لەرۆژگاری ئەمڕۆمان نکوڵی و ئاسیمیلاسیۆنی زۆرەملێیانــە لــەناو کۆمــەڵگادا بــەردەوام دەســت بــەکارە. ئەمــەش کۆڵەکــەو ســەرچاوەی لەدەستدانی مانایە. ئەو تاکو جڤاتانەی بەو قۆناخەدا گوزەریان کــردووە مەگەر بەتاک و جڤاتی نێگەتیف ناو ببرێن؛ بە بڕوای من ناشێت بە مــرۆڤ ناوببرێن.

چەندەی دەچێت ئەو بڕوایەم بەهێزتر دەبێت کە راستی کۆمەڵایەتییــە. تــەنیا لەمیانــەی واتاپێدانی ســەرچاوەی کۆمەڵایــەتی راستییەوە دەشێت کەسێک بە بەرزترین ئاستی زانین بگــات. هــەر بۆیــە راکــردن لــە کۆمــەڵگا راکردنە لە مانــاو دانایی. بەسووربوونەوە راکردنــی لیبڕالیــزم لەکۆمــەڵگا لەلایەکەوە وابەستەی هەڵوێستە رووکەشیەکەیەتی ســەبارەت بــە راستی، لەلایەکی دیکەشەوە گرێدراوی واقیعی سروشــتی ســەرمایەدارییە کــە خــۆی گوزارشتە ئایدیۆلۆژیەکەیەتی. هەروەها بەپێی بەســەرچوونی کــات زیــاتر هانابردنی سەرمایەداری و ئەو کۆمەڵگایەی لەژێر هەژموونیدایە بۆ ریکلام و درۆ جەخت لەسەر ئەو لایەنەی واقیعەکەی دەکاتەوە.

هــەم پەرەســەندنە تیۆرییەکــەم، هــەم رۆڵــم لەپەرەســەندنی کــرداری - سیاسیدا بــەپێی تێپــەڕبوونی کــات بەشــێوەیکی زیــاتر راستی بەرگرینامــە رۆشــنتر دەکاتــەوە. چــاک دەزانرێــت یــاخود پێویســتە بزانرێــت کــە

هەلومەرجەکانی زیندانم یان مەحکومیەتم ئاسان نییە و بە ئاسانیش تێپەڕ نابێت. یەکەمین وەلامی کە بدرێتەوە پرسیاری چۆن بەرگەی ئەم هەلومەرجە دەگریت، دیسان ئەو گوتەیە دەبێت؛ تەنیا لە دۆخی مەحکوم بە واقیعی کۆمەڵگای خۆمدا دەژیم. زۆر ئاگادارم ئەگەر باخەکانی بەهەشتیشم لەپێش بێت، ئەگەر خوازیاریش بم ناتوانم لەناو سیستەمدا ناتوانم ئازادانە لەناو ئەم واقیعەدا بژیم. هەرچی ئەوانەن کە جێگای خۆیان لەناو هەمان واقیعدا دەگرن و بانگەشەی ژیان دەکەن، بەسووکترین گوتە پێویستە بزانن خۆیان خەڵەتاندووە. هەڵبەتە هۆکارە مێژوویی و هەنووکەییەکانی مەحکومیەتی کۆمەڵایەتی پێویستی بە باسێکی درێژی دیالیکتیکی هەیە. ئەوەی گرنگە گەیشتنە بەو مانایە. تەنیا دوای گەیشتن بەم مانایە دەشێت لەناو کات و شوێندا هەنگاو بۆ کاروانی ئازادی بنێن. ئەو کاروانە بەو رادەیەی ناوەکییە دەرەکیشە، بەو رادەیەی تاک پەیوەندیدار دەکات، کۆمەڵایەتیشە.

بەردەوام کاتێک لێپرسینەوە سەبارەت بەژیانی خۆم دەکەم هەوڵدەدەم واتای پێبدەم کە زیاتر بە ئاراستەی چ جۆرە بەرخودان، راکردن یاخود پەسەندکردنێک ئاراستەم گرتووە. ئاشکرایە کە جگە لە چیرۆکی ئەم ژیانەم بەرگرینامەکەم هیچ واتایەکی دیکەی نابێت. لەو بڕوایەدام کە ئەو چیرۆکە تابلۆی سەیرو ئەزموونبەخشە. گرنگتریش لە بواری کرداریدا لەگەڵ کۆمەڵگاکەم پەرە دەسەنێت. لەو بڕوایەدام کە بەجۆرێکی دیکە دەرفەتی بەرگریکردن لە ئازادی نییە، ئەگەر دەرفەتیش هەبێت ئەوا بەهاکەی لە بەرگرینامەی ئازادی جیاوازتر دەبێت.

وەک تاک منو کۆمەڵگاکەشم لە میزۆبۆتامیا هاتووینەتە دونیا کە لانکەی خۆرهەڵاتی ناوین و شارستانی ناوەندییە. ئەم کاروانەی شارستانی کە وەک رووباری فورات بە لێشاوە بەردەوام بەزیادکردنی سەرنجەکانم بەلای خۆیەوە کەمەندکێشم دەکات. لەئاراستەکردن و کەمەندەکێشکردن بێزارو تەنگەتاو نابم. مرۆڤ و کۆمەڵگاکەی کە بەشێوەیەکی نائاساییو نەوازە لەگەڵ زەوی، رووەک و ئاژەڵەکەی ئاوێتە بووە، ئاشکرایە کە سەرچاوەی گشت راستییەکانە. لەمیانەی ئەم واقیعەو

راستیانەوە تەنیا خۆم مانادار ناکەم؛ بەڵکو لەلێهاتووترین پێگەو کاتدا تەواوی مرۆڤ واتە مرۆڤی گەردوونی پێناسە دەکەمو دەرکی پێدەکەم. ئەم بەشەی بەرگرینامەکەم زیاتر خزمەت بەم لایەنەی راستی دەکات. پێویستە نزیکبوونەوە لە موساو هەڤاڵەکانی، عیساو هەڤاڵەکانی و محەمەدییەکانو تێگەیشتنی ناوەڕۆکی پەیامەکانیان و گەپاندنیان چیرۆکی کەمبایەخو بێجۆشو خرۆش نەبن کەلای فیرعەونو نەمرودەکان رایانکرد و بەرخودانیان بەرزکردەوە.

ئائێستاش لەژێر بەدواداچوونە گەورەکەی هەمان شارستانی ناوەندیدام و بەندکراوی ئەم شارستانییەم. هەم لێی رادەکەم، هەم لەبەرامبەری بەرخودان دەکەم. رۆژانەییو هەنووکەییکردنی چیرۆکی حەزرەتی ئیبراهیمی هاوشاریم لەگەڵ نەمرود گرنگە. بەرخودان بەرامبەر فیرعەونو نەمرود گرنگترین تایبەتمەندێتی ئایینە کە پێویستە رێزی لێبگیرێت. جینۆسایدو شەڕیش لایەنێکی دیکەی راستییە کە سەرچاوەی خۆی لە سەردەمی شارستانی ئەوروپا وەردەگرێت. دەوڵەت ـ نەتەوە، ئیندوستریالیزم و سەرمایەداری وەک بڵێی سروشت و کۆمەڵگای خۆرهەڵاتی ناوینی لەلێواری خۆکوژیدا راگرتووە و بەمجۆرە دەیچەوسێنێتەوە. پێویستە بەرگرینامە وەڵامی ئەم واقیعەش بداتەوە. لەکاتێکدا ئەمە ناوەڕۆکی واقیع و راستیەکەیە، ئەوا ئەو چیرۆکانەی باسی رووداو، دۆخی سیاسیو بوویەری ئاکەکان دەکات دەشێت بەهارات و مەزەی رازاندنەوەی لایەنە وێژەییەکەی بێت.

بەردەوام گومانم لە ئامادەکردنی بەرگرینامەکەم کرد لەمیانەی پشتبەستن بە دیاردەکانی نورکێتی. تێگەیشتنی ئەو راستییە گرنگ بوو کە سەرجەم نەتەوەکانی خۆرهەڵاتی ناوین لەناوەڕۆکدا تا دواڕادە بەشێوازێکی دابڕاو لەپێوانەکانی حەقیقەتو بنەما مێژووییەکان ئاواکراون. جگە لەوەی شێوەگرتنەکانی دەوڵەت ـ نەتەوە لەخۆرهەڵاتی ناوین بەرهەمی هەژمونگەرایی سەرمایەداری (ئەوروپا)یە، چەواشەکاریو شێواندنی مێژووی کۆمەڵگاشە؛ لەم سۆنگەیەوە بەواتای نکوڵیکردن لە بەشێکی زۆری راستیش دێت.

قۆناخی ئیمپرالی لەسەرەتاوە تا کۆتایی لەژێر چاودێری نوێنەری فەرمی شارستانی رۆژی ئەمڕۆمان ئەمریکا و یەکێتی ئەوروپا وەک پەردەیەکی شانۆگەرییەکە ئامادەو پێشکەشکراوە. ئەگەر لەم چوارچێوەیەدا رۆڵی تەرخانکراو بۆ دیاردەکانی تورکێتی هەڵسەنگێنرێت مانایەکی دەبێت؛ هەوڵی ئەمە دەدەم. لەکاتێکدا دادگای مافی مرۆڤی ئەوروپا بە بڕیاری سەرلەنوێ دادگاییکردنەوە گەیشتووە، ئەوا لەناوەڕۆکدا ئەو راستییەی پەسەند کردووە کە هەوڵی پێناسەکردنی دەدەم. کاتێک دیاردەی دادی تورک بوێری سەرلەنوێ دادگاییکردنەوەی نیشاننەدا و دۆسیەکەی بۆ کۆنسەی وەزیرانی یەکێتی ئەوروپا رەوانەکردەوە، هەڵوێستێکی هاوشێوەی نیشاندا و لەناواخندا دانی بەم راستییە داناوە. لەم سۆنگەوە دۆزەکەم کەوتۆتە بۆشەوە یان بۆشاییەوە. ئەم دۆخەش لەدادگای مافی مرۆڤی ئەوروپا بۆتە مزاری دۆزێکی نوێ. نزیکەی دە ساڵە نە وەک لەسەرەتا قسەی لەبارەوە کرابوو لەدادگای پێداچوونەوە یاخود سزای رۆما نە لەدادگای ستراسبۆرگی دادگای مافی مرۆڤی ئەوروپا بەشێوەیەکی راست و دروست دادگایی ناکرێم. لەوەش مەترسیدارتر سەرباری ئەوەی لەئاکامی پێشێلکردنی یاسای نیشتیمانی و یاسای یەکێتی ئەوروپا لەلایەن حکومەتی یۆنان (حکومەتی سمیتس)و رفاندنم بۆ ئەفریقیا - کینیا قۆناخێکی سەرەتایی گوانتانامۆ[1] زاڵە، بەڵام تا ئێستاش ئەو دۆزە ئاشکرا نەکراوە کە درێژە بە هەوڵەکانی خۆی دەدات. دادگای پێداچوونەوەی ئەسینا بڕیاریداوە کە تێپەڕبوونم بۆ ناو سنوورەکانی یۆنان تاوان نییە، بەڵکو ئەمە مافێکە سەرچاوەکەی بۆ داواکردنی مافی پەنابەرێتی دەگەڕێتەوە. بەگوێرەی ئەم بڕیارە تا ئێستاش من لە چوارچێوەی سنوورو یاساکانی یۆنانیدام. ئەو واقیعەی کە روویداوە؛ دوای بەدواداچوونێکی

[1] گرتووخانەی گوانتانامۆ: دەکەوێتە کەنداوی گوانتانامۆ، زیندانێکی بەناوەلە ساڵی ٢٠٠٢ وە ئەمریکا بەکاریدێنێتو ئەو کەسانەی تێدا بەند کردووە کە بە "تیرۆریست" ناویان دەبات.چونکە دەکەوێتە دەرەوەی سنوورەکانی ئەمریکاو ئەوپەڕی خوارووی رۆژهەلاتی کوبا، هیچ یاسایەکی مافەکانی مرۆڤی لەسەر پەیڕەو ناکرێت، بەڕێوەبەرایەتی زیندان خاوەن دەسەلاتێکی رەهایە. هۆڤانەترین کردەوەو رەفتاری تێدا ئەنجام دەدرێت.

سەیرو سەمەرەی ڕێکخستنی گلادیۆ[٢]ی ناتۆ کە بە دڵنیاییەوە ئەنجامگیربوو ژووری ئینفرادی زیندانی دورگەی ئیمڕالی یەک کەسی بوو کە نموونەیەکی زۆر تایبەتی سەرەتایی گوانتانامۆیە. بە ڕژێمێکی تایبەتی بەڕێوە دەبرێم کە لە دەرەوەی تەواوی ئەو پەیڕەو، یاسا و دەستوورەوەیە کە سەبارەت بە سەرجەم زیندانیانی تورکیا پەیڕەو دەکرێت.

هەر بۆیە پێویستە و ناچارم ڕاستییە سیاسی ـ کۆمەڵایەتییەکانی پشت ئەم سەمەرە یاساییەی سەردەم ئاشکرا بکەم، لەم سۆنگەوە ڕاستییە مێژوویی و ئابوورییەکان ڕوون بکەمەوە. بەمجۆرەش جارێکی دیکە دەبینرێت ئەوەی لەکەسایەتی مندا دادگایی دەکرێت بەو ئەندازەیەی گەلێکە، لەهەمانکاتدا مێژووی جیهانییە. شارستانی فەرمی ئەورووپا کە هێزی بەڕێوەبەری مێژووی جیهانییە پێویستە لەچوارچێوەی بە بنەماگرتنی ڕاستیەکان بوێری دادگاییکردنی من پیشانبدات. پێویستە دادگای مافی مرۆڤی ئەورووپا خاوەندارێتی لەئەرکی خۆی بکات و بڕیارەکەی لەبارەی منەوە دەرەنگتر نەخات.

---

[٢] تۆڕی گلادیۆ: دوای دووەمین جەنگی جیهانی دامەزراوە، بە شێوەیەکی ناراستەوخۆ ڕێککەوتنامەکانی بوستدام و یالتای لێکەوتەوە. دەزگای هەواڵگری ناوەندی ئەمریکاو هەواڵگری بریتانیا بەڕێوەیان دەبردو خوازیاربوون لە تەواوی ئەورروپای رۆژئاوا جێگیری بکەن، دواتر بە پەیمانی ناتۆوە لکێنرا. لەو قۆناغەدا سنووری ئەرکە سەرەکییەکانی خۆی تێپەڕ کرد؛ هەوڵیدا نفوزی کۆمۆنیستەکان لە دیموکراسی ئەورروپا کەمبکاتەوە، بە تایبەتیش لەبواری ساختەکاری لە هەڵبژاردنەکان و تیرۆری سیاسی و هێرشکردن دەستبەکار بوو. دوای هەرەسهێنانی یەکێتی سۆڤیێت بە فەرمی هەڵوەشایەوە، بەڵام تا رۆژی ئەمڕۆش بەردەوامی بە چالاکیەکانی دەداتو فراوانبوونەکەشی بە قەدەر فراوانبوونی ناتۆیە و بووە بە گەورەترین تۆڕی سیخوڕی جیهان. بە هاوکاری هاوپەیمانەکانی سەر بە ڕێکخراوی ئەنگلۆساکسۆنی پرۆتستانی ئەمریکا لە دەرەوەی ناتۆ بەڕێوەی دەبات.

بەشی یەکەم

دەروازە

وەک ئاگادارین کارل مارکس خواستوویەتی لەڕێگای پەرنووکی سەرمایەوە فەلسەفەی هیگل لەسەراوژێربوون رزگار بکات و لەڕێگای راستکردنەوەیدا شاکارێکی نموونەیی ئامادە بکات. لەمپێناوەشدا لەدوو لایەنەوە سوودی لەهزری ئەو قۆناخە وەرگرتووە. بەر لەهەموو شتێک ویستوویەتی لەمیانەی رێسای پەرەسەندنی داروینەوە، رێسایەکی پەرەسەندنی راستەهێڵی پێشبخات. ئەمەشیان یەکێک لەشادەمارە سەرەکییەکانی کۆڵەکەی لقی ماتریالیستی فەلسەفەی پۆزیتیڤیستە. هەروەها لەژێر ناوی دەستەواژەی "ناسین"ەوە دیالیکتیکی لە هیگل ەوە وەرگرتووە کە لەمێژوودا رێگای لەپێش سەرهەڵدانی بیردۆزەی دەوڵەتی لێهاتوو و هۆمۆژەنی "پیاوی بەهێزو فێڵباز" کردۆتەوە. لەمیانەی بەخشینی رۆڵی سەردار بە کۆیلە "کارکەر" گوایە فەلسەفەکەی ــ کە لەدوانەی سەردار - کۆیلەدا دەبینی ــ لەسەر پێچکەکانی خۆی داناوە؛ بەمجۆرەش پڕ بەدڵ لەو بڕوایەدابوو کە لەڕێگای هیگلگەرایی چەپڕەوانەوە، لەژێر ناوی "ماتریالیزمی دیالیکتیکی"یەوە حەقیقەت کەوتۆتە سەر راستەڕێی خۆیەوە، پێی وایە، زانستی کۆمەڵایەتی بونیادناوە یاخود هەنگاوێکی گرنگ و جددی لەم بارەیەوە هاوێشتووە. هەرچی سوودوەرگرتنە لە سۆسیالیزمی فەرەنسی و ئابووری - سیاسی ئینگلیزی رۆڵەکەی لەپلەی دووەمدا بووە. زۆر دواتر لەلایەن پەرەسەندنی دیالیکتیکیەوە روون کرایەوە کە سۆسیالیزمی فەرەنسی زۆرترین کۆمارگەرایی عەلمانی، ئابووری - سیاسی ئینگلیزیش بە واتای ئاکرەوێتی لیبرالی سەرمایەداری دێت.

فەلسەفەی هیگل گرنگە و تا ئێستاش دۆخی هەنووکەیی خۆی دەپارێزێت. بەو خەسڵەتەی فەلسەفەی شێوەی هێزو توانستی سەرمایەدارییە لە راستیدا لەلوتکەی خۆیدایە. ئەمە دواگوتەی سیستەمە.

هەرچی ئەو کارانەیە کە دواتر لەژێر ناوی فەلسەفەی راستڕەو و چەپڕەو ئەنجامدراون جگە لەداتاکانی کار و خەباتی بەرنامە و پروپاگەندەکانیان مانایەکی دیکەیان نییە. هەر جۆرە ئایدیۆلۆژیایەکی مارکسیزم، لیبرالیزم، کۆنسەرڤاتیزم[1] لەو چوارچێوەیەدان. بەڵام نیچەی فەیلەسوف قوتابخانەیەکی زۆر جیاوازترە. بە بڕوای شەخسی خۆم نیچە سەرهەڵدان "هاوار"ێکی راستەقینەیە بەرامبەر دێوەزمە شوومەکەی سیستەمی سەرمایەداری، وەک سیستەمێکی ئازادی ئەنجامگیرنەبووە، لەدۆخێکی بەمجۆرە دوورە. دوای دووەمین جەنگی جیهانیش قوتابخانەی فەلسەفەی فەرەنسی ئەم ئەرکەی تاقیکردۆتەوە، بەڵام سەرکەوتنەکەی سنوورداربووە.

تێگەیشتنی فەلسەفەی هیگل و لێپرسینەوە لەگەڵ هیگلگەرایی تا ئێستاش ئەرکێکی هەنووکەیی و سەرەکی ئایدیۆلۆژییە. لەم پێناوەشدا شانبەشانی سوود وەرگرتن لە نیچە و قوتابخانەی فەرەنسی، بەڵام پێویستی بەکارو خەباتی فەلسەفی خوڵقکارانەتر هەیە. هیگل هەوڵیداوە لە کەسایەتی ناپلیۆندا شێوەی دەوڵەت ـ نەتەوەی دەسەڵات وەک کۆتایی مێژووی سیاسی مانادار بکات. لەمیانەی گوزارشت و دەستەواژەی داخراو و شاراوە هەوڵدەدات روونی بکاتەوە لەڕێگای ناسنامەی ناپلیۆنەوە بە سیفەتی دەوڵەت ـ نەتەوەوە خوداوەند دابەزیوەتە سەر رووی زەوی، بەمجۆرەش (خوداوەند) هەم بووە بە مرۆڤ یاخود خۆی بریتییە لە مرۆڤ، هەم مردووە (لە رێگای بە مرۆڤبوون)، ئەم بابەتانە بانگەشەی

---

[1] کۆنسەرڤاتیزم: سیاسەتی محافەزەکاری یان رەوتی محافەزەکاری؛زاراوەیەکە بۆ ئەو بیرمەندە سیاسیانە بەکاردەهێنرێت کە پەیڕەوکردنی دابونەریت بە بنەما دەگرن. بۆ یەکەمجار لە کۆتاییەکانی سەدەی هەژدەهەم وەک پەرچەکردارێک دژی سەردەمی رۆشنگەری لە فەرەنسا سەریهەڵدا. رەوتێکە ئاماژە بەو فەلسەفە سیاسیو کۆمەڵایەتیانە دەکات کە نەریت بە بنەما دەگرن. لایەنگری دۆخی ئاواکراونو نەفرەت لە گۆڕانکاری خێراو داهێنان دەکەن.لەجیاتی ئەقڵ بانگەشە بۆ باوەڕی، نەریت لەجیاتی لێکەڕینی ئازاد، ریزبەندی پلەداری لەجیاتی یەکسانیو بەها دەستە جەمعیەکان لەجیاتی تاکەکەسو یاسای سروشتی لەجیاتی یاسای عەلمانی بە بنەما دەگرن.

زۆر گرنگن، هەر بۆیە سەرلەنوێ بە بایەخەوە پێویستی بە روونکردنەوە هەیە.

ئەوەی هیگل ئەنجامیداوە، واتە کارە سەرەکییەکەی برینی بووە لەکۆکردنەوەی گوتە و گوزارشتەکانی کلتووری ماددی و مەعنەوی سەردەمی خۆی. دیرۆکی ١٨٠٠ی زایینی گوزارشت لەتەواوکردنی ئەم کولیباتە دەکات کە فەلسەفەی دەوڵەت - نەتەوە بەردی بناخەکەی پێکدێنێت. ئەو دیرۆکە لەهەمانکاتدا مێژووی مسۆگەربوونی هەژموونی رۆژئاوای سەرمایەدارییە. دیاردەی شۆڕشی پیشەسازیش مۆرکی ئەم دیرۆکەی پێوەیە. نزیکەی دوو سەد ساڵ بەسەر ئەو قۆناخەدا تێپەڕیوە. لەرۆژگاری ئەمرۆشماندا هەژموونگەرایی شارستانی ئەوروپا ئامادەکاری دەکات لەمیانەی قەیرانێکی قورسی ئابوورییەوە سەردەمی فینانس تێپەڕ بکات کە سێیەمین گەورە شەپۆلی جیهانگیرییە. هەژموونگەرایی سەرمایەداری کە بەسەرمایەداری بازرگانی و داگیرکەری (سەدەی ١٥ ـ ١٨)، سەرمایەداری پیشەسازی و ئیمپریالیزم (سەدەی ١٩)، سەرمایەداری فینانس و جیهانگیری (سەدەی ٢٠) ناو دەبرێت و لەناوخۆیشیدا بۆ قۆناخی جیاواز دابەش دەکرێت ئیتر لە گۆڕەپان و بواری گوزارشتی کلتووری ماددی و مەعنەوی هیگل (ئایین، هونەر، فەلسەفە و زانست) پێویستی بە دەربازکردن هەیە. دواترین قەیرانەکانیشی کە سەرچاوەی خۆی لە فینانسەوە وەردەگرێت (ساڵانی ٢٠٠٠) ئیفلاسکردنی سەرمایەدارییە لەبواری بونیادیدا. بۆ گەیشتن بەم رەوشە ئەوەی کەمە خەباتی فەلسەفی ئانتی هیگلیستی و تێکۆشانی سیاسی کردارییە.

هەرگیز ئەو رەخنە و کردارانە کەم و بچووک نابینم کە لە مێژووی ئەم دوو سەد ساڵەی دوایی سەبارەت بە کلتووری ماددی و مەعنەوی شارستانی ناوەندی پێنج هەزار ساڵە پێشخراون. هەر جۆرە بەرخودانێکی کلتووری، ئەنارشیزم و سۆسیالیزمیش دەکەوێتە ناو ئەم چوارچێوەیەوە. هەروەها زەوتە فێمینیستی و ئیکۆلۆژییەکانی قۆناخی دوایش کرانەوەیەکی شایانی باسکردنن. بەڵام ئەو رژێمەی تاڵان کە لەمیانەی پارچە کاخەزموە بەدیدێت، بەجۆرێک سەرجەم رووەک، ئاژەڵ، مرۆڤ و

ئاتمۆسفەریشی خستۆتە ژێر مەترسییەوە کە لە هیچ قۆناخێکی مێژوودا نەبینراوە، ئەگەر ئەمڕۆ بێ سڵەمینەوە و بەخۆباوەڕ وەک دێوەزمەیەک حوکمڕانی بەسەر ژیانەوە دەکات، ئەم دۆخە دەیسەلمێنێت کە کەموکوڕی و هەڵەی جددی لەبەرەی بەرامبەردا جێگای باسە. لە هیچ قۆناخێکی مێژووییدا مرۆڤایەتی وەک ئەم قۆناخە بۆ ستەم و چەوسانەوەیەکی وەها ئامادە نەکراوە.

کلتووری خۆرهەڵاتی ناوین کە هەنگاو بەهەنگاو کەوتۆتە ژێر هەژموونگەرایی ئەم دوو سەد ساڵەی دوایی شارستانی ئەورووپا ئیفلاسکردنیشی تێپەڕکردووە و بەئاراستەی ڕێبازی خۆکوژیدا دەڕوات. ئەمە زێدەڕۆیی نییە. ڕاستییەکی حاشا هەڵنەگرە کە لەهیندستان، چین و ئەفغانستانەوە تا دەگاتە کەنارەکانی زەریای ئەتڵەسی لەگۆڕەپان و مەیدانەکانی ژێر کاریگەری ئەم کلتوورە ڕۆژانە چالاکی و کردەوەکانی خۆکوژی ئەنجامدەدرێت. لەجیاتی تاوتوێکردنی کەمی یان زۆری چالاکییەکان تەنیا شیکارکردنی ئەو کلتوورەی بناخەکەیان پێکدێنێت، دەشێت ڕووداوەکان ڕوون بکاتەوە. ڕوونکردنەوەکانی کلتووری نەریتی باو (ئایینە ئیبراهیمییە یەکتا پەرستییەکان) و ڕوونکردنەوەی ڕۆژهەڵاتناسانی شارستانی ڕۆژئاوا هێز و توانای ڕوونکردنەوەی ئەم دیاردەی خۆکوژی و قەیرانی نییە، چونکە خۆیان هەم هۆکار هەم ئەنجامێکی ئەم قەیران و خۆکوژییانەن.

ئەو جیهانەی وەک دەستەواژە و گوتەیەکی پڕوپاگەندەیی بە ئیسلام ناودەبرێت بەبڕوای من لە سەردەمی غەزالی[٢]ی ەوە (لە ١١١١دا کۆچی دوایی کردووە) دەستبەرداری فەلسەفە بووە. لەبەرامبەر ئەمەشدا تا ڕۆژگاری

---

[٢] ئیمام ئەبو حامد غەزالی: سۆفیگەرایی شافیعییە، یەکێک لە عەلامە گەورەکانی سەردەمی خۆیەتی، بەناوبانگترین زانای ئایینی مێژووی ئیسلامییە(١٠٥٨- ١١١١). فیقەو زانستی کەلام و مەنتقی خوێندووە. سەبارەت بە هەستەکان و ئەقل لە ژیانی خۆیدا بە قۆناخێکی گومانی مەعریفیدا تێپەڕیوەو توانا کانیانی لەبارەی تەواوکردنی زانستی یەقین خستوتە ژێر لێکۆڵینەوە.بە ئامانجی پاککردنەوەی دڵ و دەروون و تەربیەکردنی ئەخلاق کەوتە خەڵوەتگاو نزیکەی دە ساڵ بەردەوام بوو. گرنگترین بەرهەمەکانی: تهافت الفلاسفه، الاقتصاد فی الاعتقاد، بدایەالهدایە، الاربعین فی اصول الدین.

ئـەمڕۆمان لەدەوڵـەتی دەسـپۆتدا قاڵبۆتـەوە و لەمیانـەی شـەڕەکانی زەوتکردنی زێدە ـ بەهاکانی کۆمەڵگا بە ئامانجی دەستەمۆکردن، فڕکردن و بەڕێوەبردنی کۆمەڵگاکان دیاردەگەلێکی لەژمار نەهاتوو بووە.

کاتێک هیگل پەرە بە فەلسەفەی دەوڵەت دەدات ئـەو هـزر و بونیـادەی دەسەڵات ـ سیاسەت بەبنەما دەگرێت کە لەسەردەمی دەوڵەتشاری گریکەوە تـا دەوڵـەت ـ نەتـەوەی نـاپلیۆن لـەئارادا بـووە. بـەڵام بـۆ پەرەپێـدانی فەلسـەفەی دەوڵـەت لەخۆرهـەڵاتی نـاوین، لـەبواری پـەیڕەو و میتـۆدەوە وەها راستترە کە لەجیاتی دەوڵەتشاری گریک، لە دەوڵەتشاری ئوروکەوە دەست پێبکرێت. بەشێکی زۆر سنووورداری داستانی مێخوداوەند ئینانـاو یەکەمین خوداوەنـدی پیـاوی دەوڵەتشـاری ئـوروک بـەس بـوو بـۆ ئـەوەی بکەومە ژێر تەلیسمە ئەفسوونیەکەیەوە. فەلسەفەکانی سوقرات و ئەرستۆ بـۆ قوتـارکردنی دەوڵەتشـاری ئەسـینا لەروونکردنـەوەی دیاردەکـانی دەسەڵات و پلەداریدا کورتیان هێنـا و ناتـەواو بـوون. هـەرچی فەلسـەفەی هیگە سەرباری کولیاتە تەلیسماوییەکەی بەڵام تەنیا توانیوبەتی دەوڵەت ـــ نەتـــەوە بەرهـــەم بهێنێـــت. ئەگـــەر لـــەرۆژگاری ئەمڕۆمانـــدا خـــودی ســـەرمایەدارەکانیش (کـــە هـــەم رۆڵـــەی خۆیـــەتی هـــەم ســـەرداره سـەرەکیەکەیەتی) دەوڵـەت ـ نەتـەوە وەک کۆسـپێک دەبیـنن و لـەبواری کـرداری هـەوڵی بـەلاوەنانی دەدەن ئـەوا ناتـەواوی و کـورت هێنانەکـەی دەسەلمێنێت.

بێگومان هەر لەسەرەتاوە بینینی کەموکوڕییەکانی فەلسەفەی دەوڵەت و یاسـای (دەوڵـەت) هیگـل هـەنگاوێکی گرنـگ و ئەرێنییـە. بـەڵام ئـەوەی جێگـای تێڕامـان و وانـە وەرگـرتن بـوو؛ وەڵامەکـەی بەشـێوەی ناتـەواوی ناتەواوەکان بوو. چونکـە وەڵامەکـەی لەسـەر بنـەمای دەربـازکردنی هیگل نەبوو، بەڵکو مانای درێژەپێدانی هیگل بوو. چونکە لەدیالیکتیکی سـەردار ـــ کۆیلـــە دا، بەســـەردارکردنی کۆیلـــە و نەهێشـــتنی ســـەردارەکەی وەک سۆسیالیزم و کۆمۆنیزم هەڵدەسەنگێنرێت. لەرووخساردا وەها دیاردەبێت کە ئەم بژارەی چارەسەری ئامانجی کۆمەڵگای بێچین‌و بێ چەوسانەوەیە. بـەڵام کاتێـک بپرسـین لەمیانـەی کامـە ئـامرازەوە بەدیـدێت: وەڵامەکـە

لەسەرمایەدارییەکی دەوڵەتی بەپلان و راسیۆنالتر تێپەڕ ناکات. ئەمەش سەرمایەدارییەکی دەستە جەمعییە کە زۆر لەسۆسیالیزمی فیرعەون کۆنەپەرست و تاقەت پرووکێنترە. ئەگەر داکۆکیکارانی مارکسیزم بن یاخود رەخنەگرانی سەرەڕای ئەوەی خۆیان بە بیریار و ریزانی مەزن لە قەڵەم دەدەن، بەڵام تا ئێستا بەبێ شەرم و رووسووربوونەوە درێژە بە ورێنەکانیان دەدەن.

لەسەرووی هەموویانەوە ئەزموونەکانی ریال سۆسیالیزمی سۆڤێت و چین لەبواری کردارییەوە دەیسەلمێنن کە لەبەر دوو هۆکاری گرنگ ئەم ئەنجامانە هاتۆتە ئاراوە. یەکەمیان بونیادنانی پۆزیتیڤیستانەی تیۆری رەنج ـ بەهایە. ماوەی کارکردنی رۆژانەی کارکەرێک وەک پێوەری بەهای راستەقینەی رەنجەکەی دەبینرێت. لەبواری مێژوویی و کۆمەڵایەتییەوە کارکەرێکی بەمجۆرە جێگای باس نییە و نەبووە. مرۆڤێکی بەمجۆرە جێگای باس نییە کە بەدیاردەی " کرێکار" ناودەبرێت. وردتر بڵێین بەمجۆرە نییە کە (پێناسەکەی لەسەرمایە دا) باسکراوە. پێکهاتنی مرۆڤ ـ تاکێکی بەمجۆرە لەئارادا نییە. چونکە ئەگەر تاک کۆمەڵایەتی بێت، ئەوا هەرگیز کارکەر بەمجۆرە نابێت وەک لەسەرمایەداریدا هاتووە. بۆ ئەوەی تیۆری رەنج ـ بەهای مارکسی گوزارشت لەراستی بکات، بەر لەهەموو شتێک پێویستە تاک لەدۆخی کۆمەڵایەتی خۆی دەربکەوێت. سەرجەم ئەو لێتوێژینەوە سۆسیۆلۆژیانەی تا رۆژی ئەمڕۆمان ئەنجامدراون سەلماندوویانە کە هەرگیز تاک بەبێ کۆمەڵگا ئاوا نابێت. تەنانەت بە زیادیشەوە ئەم راستییەیان سەلماندووە.

رقێکی زۆرم لەدووبارەکردنەوەی ئەو راستییە سادەیە هەڵدەستێ. ئەگەر تاک کۆمەڵایەتی بێت، بەهۆی کۆمەڵایەتیبوونەکەشی مێژوویی بێت، ئەو کاتە مەحاڵە رەنج ـ بەها بپێورێت (کرێ، قازانج، هەراج، سوود .. هتد). چونکە ئەو راستییە پێوادانگ ناکرێت کە کۆمەڵایەتیبوون لەکامە دیرۆک و لەمیانەی کەڵەکەبوونی رەنجی کێ بونیادنراوە. لەبەر ئەم هۆکارەیە کە زانین یاخود پێوادانگکردنی چەندایەتی و چۆنایەتی ئەو رەنجە بونیادنەرانە مەحاڵە کە دەرخواردی کۆمەڵگا دراوە. بێگومان

لەکاتێکدا کۆمـەڵگا لەمیانـەی کۆمەڵایـەتبوونی بـەردەوامی رەنجـی ئـەو تاکانە بەدیدێت کە لەبواری چەندایەتی و چۆنایەتییەوە پێودانگ ناکرێت، خۆشی بەشێکی ئەو رەنجە قـاڵبۆوە و بەدامـەزراوە بـووە دەدات بـەتاکێکی خۆی، بـۆ نموونـە بەکارکـەرێکی خـۆی دەبەخشێت و دەیکـات بـە مـرۆڤ. لەسەرووبیانەوە دامەزراوەی خێزان تەنانەت قۆناخی مێژووی نووسراویش ناتوانێت نرخ بۆ ئەو رەنجە تەزیوە دابنێت ـ نەک تەنیا رەنجی هەڵگرتنی منداڵ لەناو سکی دایکیدا یاخود بەخێوکردن و گەورەکردنی منداڵ ـ. ئەگەر خوازیـاری پێوانەیـەکی دادوەرانـەی رەنجـین، ئـەوا پێویسـتە سـەرناپای سەرگوزەشتەی کۆمەڵایـەتی بەکۆمـەڵگابوونی جۆری مـرۆڤ بخەینـە نـاو چوارچێوەی بەهاوە.

ئەمەیە ئـەو خاڵـەی واقـی ورمـاوم دەکـات: ئـەو هـەموو فەیلەسوف و میلیتانانەی خۆیان بەلایەنگری رەنج دادەنێن، لەسەرووی هەمووشیانەوە مارکس، چۆن ئەو راستییە سادەیان نەکرد بە بابەتی تێرامان و هزرانـدن؛ ئەگەر هەندێک جار ئەو هەوڵەشیان دابێت، بەڵام ئـەنجامێکی بنچینـەیی و عادیلانەیان بەدەست نـەهێناوە. لـەتوانادا هەیـە بسـەلمێنرێت کـە تـەنیا رەنجی دایک لەرەنجی چل سـاڵەی کرێکارێـک بـەنرخ و بـەهادارترە. ئـەی چۆن حیسابی بەشە کرێی ئەو زانست، هونەر، ئایین، فەلسەفە و مێژووە دەدەین کـە ئـەو تاکـە "کرێکـار"ەی هێناوەتـە دونیـا ؟. هەڵبەتـە نـاتوانین بەگوتەی خاوەنەکانیان مردوون خۆمان لەمەسەلەکە قوتار بکـەین یـاخود خۆمـانی لـێ بدزینـەوە. بەهـەر حـاڵ ئەمـە یـەکێک لەپرەنسـیپەکانی سۆسـیالیزمە کـە خـاوەن رەنـج نـەمرە. لـەدۆخێکی بـەمجۆرەدا لـەژێر رۆشـنایی ئـەم کورتـە پێناسـەیە گرفتـی کارکـەر و کرێکـاران لەباسـێکی میتۆلۆژی بەولاوە تێپەڕ ناکات.

هەر بۆیە بەدۆخی دیاردەی ماتریالیستی هـەرە قەبـەوە شرۆڤەکردنی فەلسـەفەی پۆزیتیڤیسـت وەک پـووچترین میتافیزیـا، گوتەیـەکی نزیـک بەراستی یە. لەمیانەی ئەم پۆلێنبەندییەوە پێویستە "زانستی کۆمەڵایەتی" مارکسی پۆزیتیڤیست رەخنە و رەخنەدانی خۆی بـدات. لـەم بـوارەدا رۆڵـی سـەرەکی ئـەخلاقی کۆمەڵایـەتی (کۆمـەڵگا) دەردەکەوێتـە پـێش. چونکـە

هەرکاتێک ئەخلاق نوێنەرایەتی قەپانی عەدالەتی ئەو رەنجە کۆمەڵایەتییە دەکات کە هەرجار ناکەوێتە ناو پێوانەکانی باش و خراپی کۆمەڵگاوە. ئەمەش راستەکەیانە. پێگە سنووردارەکەی مارکسیزمیش لەتیۆری ئەخلاقدا لەنزیکەوە وابەستەی چەمکی کرێ و رەنج ـ بەهایە. لەبەر ئەم هۆکارە هەم زیاتر دەرکی پێدەکرێت کە بێبەریبوونی لەبنەمای ئەخلاقی رۆڵێکی یەکلاییکەرەوەی لە هەرەسهێنانە ئاسانەکەی سۆسیالیزمی بونیادنراودا بینی هەم لەسەرووی فاکتەرە گرنگەکانی رەخنەکردنەوە دێت. گرنگترین خاڵی کە پێویستی بە ئاماژەپێکردنە ئەوەیە کە رێگای رزگارکردنی کۆمەڵگا لەچەنگ سەرمایەداری سەندیکاگەرایی و پارتیگەرایی دەوڵەت نییە، بەڵکو بەکۆمەڵگای سیاسی و ئەخلاقیدا تێدەپەرێت. ئەگەر وەک پەرتووک لەسەرمایەدا بێت یاخود لەسیستەم نووەمین چەوتی و گەورە بەهەڵەداچوونی سەبارەت بەپێناسەکانی سەرمایەداریدا کراوە دەرهەق بەهەڵە دارشتنی پەیوەندی نێوان توندوتیژی ـ دەسەڵات، پلەداری ـ کەڵەکەبوونی زێدەبەهایە. سەرجەم تێروانینەکانی لەبارەی کۆمەڵگای مێژووییەوە ئەنجامدراون پیشانیدەدەن کە جگە لەپێویستییە ژیانییەکان لەکەڵەکەکردنی سەرجەم زێدە (بەها، بەرهەم)ەکاندا توندوتیژی رۆڵی دیاریکەری بینیوە. هیچ کەڵەکەکردنێکی زێدە (بەها، بەرهەم)کانی کۆمەڵگا بوونی نییە کە توندوتیژی لەخۆوە نەگرتبێت. زەوتکردنی کەڵەکەبوونەکانی کۆمەڵگا لەژێر سەرجەم بیانووەکانی بونیادنانی پلەداری و دەسەڵاتەکاندا شاراوەیە. گشت شێوەکانی بونیادنانی دەسەڵات بەشێوەیەکی راستەوخۆ یان ناراستەوخۆ گرێدراوی کەڵەکەکردنن. ئەگەر ئەبستراکت "دەرهەست"تری بکەین، زۆربەی زۆری پلەداری و دەسەڵاتەکان رەنجی قاڵبۆوەی کۆمەڵگان. ناکرێ و ناشێت دەسەڵات لەرەنجی کۆمەڵایەتی"کۆمەڵگا" قاڵبۆوە و دامەزراوە بوو ئەبستراکت بکرێت. هەر لەسەردەمی راوکردن و کۆکردنەوەی خۆراکەوە کە " پیاوی بەهێزو فێڵباز" چاوی بڕیبووە بەهای هەوڵو کۆششی جفانەکانەوە ــ لەسەرووی هەمووشیانەوە هی ژنان ــ تا دەگاتە دەستبەسەرداگرتنی بەها پێشکەوتووە کۆمەڵایەتییەکان لەمیانەی پشتبەستن بە شێوەی دەوڵەت ـ

نەتەوە کە ڕێکخستنی توندوتیژی سەرمایەدارییە، هیچ کەڵەکەبوونێک ئەو هێز و توانایەی نییە کە بەشێوەیەکی ئەبستراکت لە دەسەڵات بەدیبێت. خودی قۆناخی پێنج هەزار ساڵەی شارستانی ناوەندی کەڵەکەبوونێکی قاڵبۆوە و دامەزراوەبووی کۆمەڵایەتییە. ئەوەی زۆربەی زۆری لەمیانەی شەڕی سامناک، دامەزراوەکانی هێز و دەوڵەت بەڕێوە دەبرێت کەڵەکەبوونی کۆمەڵایەتییە.

گوزارشتی "یەکەمین شێوازی بەرهەمهێنانە کە لەدەرەوەی دامەزراوەی دەوڵەت لەمیانەی یەکێتی ئارەزوومەندانەی خاوەنکار ـ کارکەر بە پشتبەستن بە بازاڕ بەدیدێت "کە هەندێک سۆسیالیستی ئەکادیمی وەک پشکێک بەسەرمایەداری دەبەخشن پڕوپاگەندەی درۆیەکی شاخدارە. شێوازێکی بەمجۆرەی بەرهەمهێنان بوونی نییە. بەپێچەوانەوە لە مێژوودا ئەو سیستەمەی لەسەر بنەمای تۆکمەترین و دامەزراوەترین توندوتیژی شێوازێکی کەڵەکەکردن و زێدە ـ بەهای پێکهێناوە سەرمایەدارییە. سەرتاپای مێژوو بەوردی چاوی پێدا بخشێنرێت و لەبێژنگ بدرێت: دەبینرێت کە زێدە "بەرهەم ـ بەها" کۆمەڵایەتییەکانی سەردەمی سۆمەرییەکان و میسرییەکانی پشتبەستوو بەکشتوکاڵ تا دەگاتە ئەو کەڵەکەبوونە کۆمەڵایەتیانەی پشت بەبازرگانی و پیشەسازی دەبەستێت بەردەوام چاودێری توند و بەڕێوەبەرایەتی جێبەجێکاری پلەداری و دەسەڵاتەکان جێگای باس بووە. ڕاستیەکی کۆمەڵایەتییە و زۆر بەئاسانی هەستی پێدەکرێت کە لەو زەمینە و هەلومەرجانەی ئامێر و دامەزراوەکانی توند و تیژی دەستبەکارنین، سوودیش بەدینایەت کە بریتییە لەبەدەستهێنانی قازانج لەرێگای پارەوە. لەم مژارەدا دەتوانرێت مێژوو وەک ڕاستی و واقیعێکی نەبچڕاو و کەڵەکەبوو پێناسە بکرێت کە پابەند بەزنجیرکردنی هەر بوارێکی کۆمەڵایەتییە. سەرباری ئەوەی مێژووی سەرمایەداری لەم بارەیەوە گوزارشت لەواقیعێکی زۆر ئاشکرا دەکات، بەڵام زۆربەی زۆری گوتەکانی سەرمایە لەپڕوپاگەندە و باسێکی میتۆلۆژی بەولاوە تێپەڕ ناکات کە بەتەونەکانی شێوازی و چەواشەکاری هۆنراونەتەوە.

هەڵبەتە گومان لە نیازپاکی مارکس و مارکسیستەکان ناکرێت. بەڵام پەرەپێدان و بونیادنانی دەسەڵات ـ دەوڵەت و رەنج ـ بەها وەک سەرمایەداری دەوڵەت لەسەرمایەداری لیبراڵ زیاتر خزمەتی بەسیستەم کردووە. تەنیا ئەزموونەکانی چین و روسیای سۆڤیتی بۆ سەلماندنی ئەو راستییە بەسن. لەکاتێکدا هیگڵگەرایی راسترەو نەتەوە ـ دەوڵەتی ئەڵمانی و ئەوروپای لێکەوتەوە، هیگڵگەرایی چەپرەویش دەوڵەت ـ نەتەوەکانی دەوروبەر (کەنار)ی لێکەوتەوە، لەسەرووی هەمووشیانەوە روسیای سۆڤیتی و چین. ئەگەر لەسەرەنجامدا هەردووکیان لەگەڵ نەتەوە ـ دەوڵەتی سەرمایەداریدا بوونەتە یەک و ئاوێتەبوون، هەڵبەتە لەدۆخێکی بەمجۆرەدا پەیوەندییە ریشەییەکەیان بەفەلسەفەی هیگڵەوە نکوڵی لێناکرێت. هەرچەندە شڵەژانێکی زۆریشی بەخۆوە دیبێت، بەڵام ئەوەی تا ئێستاش بەشێوەیەکی رۆژانە لەبارەی دەوڵەتەوە پەیرەو دەکرێت فەلسەفەی هیگڵە.

ئەو رەخنانەی لەلایەن فێمینیست و ئیکۆلۆژیکەکان لەسەرووشیانەوە لەلایەن ئەنارشیستەکانەوە سەبارەت بەو سیستەمە — کە وەک مۆدێرنێتەی سەرمایەداری پێناسە دەکرێت — پێشدەخرێت گرنگ و بایەخدارن. بەڵام پێویستە دەرک بەو راستییەش بکرێت، هێشتا ئەو رەخنانە چینی ناوینی شارنشینی تێپەڕ نەکردووە کە لەتەنگەژەدان.

کاتێک قەیرانی کۆمەڵگا و دەوڵەت لە خۆرهەڵاتی ناوین تاوتوێ دەکەین گرنگی و بایەخێکی زۆر بەم لایەنەوە دەدەم کە نەخلیسکێمە ناو هەمان هەڵەکانی بەرخودان و رەخنەکانی بەگشتی پێنج هەزار ساڵە بەتایبەتیش ئەم پێنج سەد یان دوو سەد ساڵەی دوایی. ناچارین ئەو گرنگییەی پێبدەین. لەم بارەیەوە لەجیاتی داهاتوو زیاتر گرنگی بەژیان لەپێناو نەریتی رابردوو دەدەم و بەهاداری دەبینم. زیاتر لەبەر ئەم هۆکارەیە کە مێژوو زانست و فەلسەفەیەکی پێویستە. مێژوو چیرۆک و سەرگوزەشتەی مردووان دەگێڕێتەوە، بەڵام لەپێناو ژیانێکی مرۆییانە باسی دەکات. پێویستە باش بزانرێت ئەوانەی مەعریفەی مێژوویییان نییە ژیانیان هیچ مانایەکی نابێت. پێویستە ئەوەش لەبیر نەکرێت کە چەندە

مەعریفەی مێژووییان هەبێت تا ئەو رادەیە دەبنە خاوەن ژیانێکی کۆمەڵایەتی مانادار. هەر تەنیا ئەوەندەش نا؛ بەقەدەر مانا کاتێک بەخەسڵەتی بونیادی ماددی و کلتوورەکان مێژوو ژیانداربکرێت ئەوا گوزارشت لەنرخ و بەهای ژیانی کۆمەڵایەتی دەکرێت.

هەڵبەتە شیکارکردنی کلتووری خۆرهەڵاتی ناوین، قەیرانە هەنووکەییەکەی دەوڵەت و کۆمەڵگاکەی لەمیانەی دەربازکردنی هیگل و کارل مارکس کاریکی بەزەحمەتە. لەدەرەوە و ناوەوە رەخنە و بەرخودانێکی زۆر بەرامبەر ئەزموونی ئەم دوو سەد ساڵەی دوایی هەژموونگەرایی سەرمایەداری لەسەر ناوچەکە و بونیادنانی سیستەم لەلایەن هێزە هەمەجۆرەکانی وەک ئیسلامیە رادیکاڵەکان تا میانڕەوەکانیان، لەکۆمۆنیستەکان تا میللیگەراکانی، لەلیبراڵەکانەوە بگرە تا دەگاتە محافەزەکانرەکان لەسەرکەوتنەوە دوورە. لەم سۆنگەیەوە ئەو گواستنەوەیەی کار و خەباتی رۆژهەڵاتناسە نێردراوەکانی شارستانی ئەوروپا کە مێژوو بەگوێرەی داخوازی و بەرژەوەندی هەر توێژ و چینێک دەگوازنەوە نەیانتوانیوە سەنتێزێکی فەلسەفی یان دەزگا و پێشکەوتنێکی سیاسی ئازاد دەستەبەر بکەن.

پەرەپێدانی سیستەمی شارستانی دیموکراتی لەچوارچێوەی مانای ئەو رەخنە و بەرخودانە، وەک رێگای راستی حەقیقەتی کۆمەڵایەتی خۆی دەسەپێنێت. لەو بڕوایەدام کە هەر سێ بەرگی یەکەمینی بەرگرینامەکەم ئاراستە و راستەڕێی پێویستی پیشانداوە. ئەو کار و خەباتەی لەم بەشەدا ئەنجامی بدەم، قاڵبوونەوەی زیاترە لەسەر دۆخی بەرجەستە و کۆنکرێتی خۆرهەڵاتی ناوین، بەتایبەتیش قورسایی دەخەمە سەر رەهەندی چارەسەری مێژوویی. لەبەر ئەم هۆکارەش پێویستیم بە جەختکردنەوە سەر ناچاری کارەکتەری گەردوون(جیهان)ی مێژوو کردەوە. لەپێناو تێگەیشتنی ناوچەکە چارەسەری گەردوونی "جیهانی" دەست لێبەرنەدراوە. چونکە بەو ئەندازەیەی مێژووی جیهان"گەردوونی"خۆراکی خۆی لە مێژووی پێنج هەزار ساڵەی شارستانی ناوەندی وەرگرتووە، بەڵام تێرخۆراککردنی لەلایەن ١٠٠٠٠ دە هەزار ساڵی سەردەمی نیولیتیکەوە کە

بەلأنی کەم هێندەی ئەو گرنگە، بایەخ و پێگەی ناوچەکە بەکاریگەر و سەرنجڕاکێشتر دەکات. لەچارەسەرکردنی کێشە جیهانییەکان و سەنتێزە نوێیەکانی شارستانێتیدا خۆرهەڵاتی ناوین بەلأنی کەم بەقەدەر ئەوروپا خاوەن پێگە و قورساییە. پرۆژەی خۆرهەڵاتی ناوینی مەزن کە هەژموونگەرایی ئەمریکا لەساڵانی ٢٠٠٠ ەکاندا خێرایی پێدا بەپێی پێویست روون بۆتەوە کە بەشێوەیەکی بەکلایەنە کاراو چالاک نابێت. لەوانەیە رۆژهەڵات و باشووری رۆژهەڵاتی ئاسیا و ئەمریکای باشوور لەگەڵ سیستەمدا ئاوێتەبن، بەڵام ناشێت چاوەڕوانی ئاوێتەبوونی ناوچەیەک لەگەڵ سیستەمدا بکرێت کە رۆڵی مێژوویی شارستانێتی ناوەندی بینیوە. ئەگەری دابڕانی تەواو لەسیستەمیش جێگای باس نییە. چونکە لەبنەڕەتدا تایبەتمەندێتی دابڕان یان ئاوێتەبوونی سەرتاسەری شارستانییەکان سنووردارە. هەوڵەکانی سەرلەنوێ بونیادنانەوەی سیستەم لەودیو بونیادنانەوەکەی دوورگەی گرینلاند بەولاوە زیاتر رۆڵ نابینێت.

شارستانێتی دیموکراتی بژاریکە هەم وەک نەریتی مێژوویی هەم لەهەلومەرجەکانی قووڵبوونەوەی قەیرانی رۆژانەییدا گرنگی خۆی دەنوێنێت. سەرلەنوێ بونیادنانەوەکانی دەکەونە چوارچێوە و تەوەری دەوڵەت ـ نەتەوە وە، بەردەوام کارەکتەری قووڵکردنەوەی قەیرانیان هەیە. واقیعی کلتووری ناوچەکە هەم لەبواری ماددی هەم لەبواری مەعنەوی لەگەڵ دەوڵەت ـ نەتەوە لەناو ناکۆکی دیالیکتیکیدایە، هاوشێوەی تەقینەوەی گرکانەکان ئەم ناکۆکییە قووڵبوومەوەش کارا دەبێت. ئەگەر کۆمپانیا سەرمایەدارییەکان بێت یاخود دەوڵەت ـ نەتەوەکان تەنانەت بەقەدەر میرنیشینییە خۆجێییەکانیش رۆڵی چارەسەرکردن نابینن کە بەهەزارانیان لەمێژوودا ئاواکران و هەزاران ساڵیش بەردەوام بوون. وەلامدانەوەی کێشە کۆمەڵایەتییەکان لەولاوە بمێنێت، بەڵکو لەمیانەی رەفتارە ئایدیۆلۆژی و هەڵوێستە کردارییەکانیان هەم کێشەکان زیاتر دەکەن هەم خەستتری دەکەنەوە. هەر سیستەمێک چانسی چارەسەرکردنی لەخۆرهەڵاتی ناویندا بەرکەوت، بەر لەهەموو شتێک پێویستە بەشێوەیەکی سەرکەوتووانە لێپرسینەوەی ئایدیۆلۆژی لەگەڵ

میللیگەرایی، رەگەزگەرایی، ئایینگەرایی و زانستگەرایی پۆزیتیڤیست رایی بکات و بەڕێوەی ببات. لەبواری گۆڕەپان و سەکۆی سیاسەتی کرداریشدا بەگشت دەولەمەندییەکەیەوە ناچارە جێگا بە کار و خەباتی کۆمەلگای دیموکراتی دەرەوەی ئەوەرەی دەولەت بدات. باس لەو کۆمەلە مەدەنییە ناکەم کە ناوەرۆکەکەی پووچە. پێویستە کلتووری دیموکراسی خۆجێیی راستەقینە بەقەدەر نان، ئاوو هەوا وەک پێداویستییەک ببینرێت و بەرەی پێبدرێت. قوناربوون لەو ئاکەی لەفەلەکی کلتووری دەولەت و دەسەلاتدایە کە وەک موگناتیس ئاک بۆ خۆی رادەکێشێت، یەکەمین ئەرکە کە پێویستە سەرکەوتووانە جێبەجێ بکرێت، ئەم ئەرێتە هەزاران سالییە گرنگترین بەربەستی بەردەم کلتووری دیموکراسییە. پێویستە ئەمە دروشمی سەرەکیمان بێت: هیچ کار و خەباتێکی کۆمەلایەتی هێندەی تێکۆشان و خەباتی کۆمەلگای دیموکراتی بە سەلیقە و هێزا نییە.

لەبەشی دووەمی بەرگرینامەکەمدا کە دوای دەروازە دێت بەراوردکاری نێوان مێژووی جیهانی و خۆرهەلاتی ناوین ئەنجامدەدرێت. واقیع و راستینەی ژیۆلۆژی، بایۆلۆژی و کۆمەلایەتی ناوچە بەیەکەوە ئاوتوێ دەکرێت. مانای مێژووی جیهانی و کرانەوەی لەناوچەدا لەچوارچێوەی هێلی گشتی باس دەکرێت. پەیوەندی نێوان سەردەمی نیولیتیک و گوزەرکردن بۆ شارستانی و رۆلی هەژموونگەرایی شارستانی ناوەندی لەناوچەکەدا هەولی ماناداركردنی دەدرێت. هەروەها سروشتی دەسەلات و شەڕیش پێناسە دەکرێت کە شارستانی بەبێ ئەوان هەلناکات، لەم چوارچێوەیەشدا شێوەگرتنەکانی دەولەت هەلدەسەنگێندرێت. هەلوێستێکی بەراوردکارانە لەنێوان شارستانی ناوەندی و شارستانییەکانی دیکە دەخرێتە روو.

لەبەشی سێیەمدا باسی سەرچاوە و پەرەسەندنی کێشەکانی کۆمەلگای خۆرهەلاتی ناوین دەکرێت. ئایدیۆلۆژیا و پراکتیکە شەڕانگێزییەکان کە بەردەوام لەسەر زێدە (بەرهەم، بەها) کۆمەلایەتی قازانج بەدەست دێنێت و شکۆدار دەکرێت، وەک هۆکاری سەرەکی کێشەی کۆمەلگا دەست نیشان دەکرێت، ئەو چەواشەکاریانە و لۆناخەکانی قولبوونەوەی قەیرانەکان

دەخرێتە ڕوو کە ڕێگایان لە پێش کردۆتەوە. هەروەها ئەو دەرەنجامانەش لەو بەشەدا هەڵدەسەنگێنرێت کە هەڵخلیسکانی دەسەڵاتی هەژموونگەرایی کات بەسەرچووی بناخە سواوەکە لە ناوچەکەدا خولقاندوویەتی.

لەبەشی چوارەمدا ڕۆڵی هێزەکانی بەرخودان و ئایدیۆلۆژیەکانی ڕزگاری و چارەسەری گفتوگۆی لەبارەوە دەکرێت. ڕۆڵی سیستەمەکانی - هۆز - تیرە و ئایینە تاکخوداییەکان هەڵدەسەنگێنرێت، لێپرسینەوەو لێپێچینەوە لەبارەی توانای ئاسیمیلاسیۆنی سیستەمەکانی شارستانی دەکات. هۆکارەکانی سەرنەکەوتنی ئایدیۆلۆژیەکانی ڕزگاری و هێزەکانی بەرخودان مەزاری سەرەکی سەرجەم هەڵسەنگاندن، گفتوگۆ و لێپرسینەوەکان پێکدێنێت. لەو چوارچێوەیەدا شێوەکانی بە ئایینبوون و پێکهاتەی خێڵەکان دەخرێتەڕوو. بابەتێکی دیکەی گرنگ کە هەوڵی ماناداركردنی دەدرێت، ئەو سیستەمەی لەناوەخۆیدا پەرە بە چارەسەری نەدات لەمیانەی گوڕزی جەرگبڕەوە هەڵدەوەشێنرێتەوە و مەیدانی نوێی هەژموون دێتە ئاراوە.

لەبەشی پێنجەمدا چاوخشاندنێک سەبارەت بە ڕۆڵی مێژوویی توانستی سەرمایەداری دەکرێت کە لەکەنارەکانی ڕۆژئاوای ئەوروپا وەک هێزێکی نوێی هەژموونگەرایی سەرکەوتوو سەریهەڵداوە. دۆخی دواکەوتوویی شارستانی خۆرهەڵاتی ناوین و بەردەوامکردن و ژیاندارکردنی کێشەی کۆمەڵایەتی لەئاستی قەیراندا گفتوگۆی لەبارەوە دەکرێت. هەڵکشانی هەژموونگەرایی ئەوروپا ئەو کۆمەڵگایانەیان شۆک کردووە کە خۆیان بە ئیسلام یان موسڵمان دادەنێن. هەروەها ئەو خاڵەش هەڵدەسەنگێنرێت؛ سەرمایەداریش کە سیستەمی تەنگەژە و قازانجە لەجیاتی ئەوەی سەرچاوەی چارەسەری بێت بۆتە کانگای کێشەکان؛ لەناوچەدا ڕێگای لەپێش تێکەڵبوونی کێشەکانی کۆمەڵگا و دەوڵەت کردۆتەوە. خۆکوژییە ئایدیۆلۆژی و کردەییەکانیش لەو چوارچێوەیەدا تاوتوێ دەکرێت.

لەبەشی شەشەمدا وەک بژارێکی چارەسەری ڕۆڵی شارستانێتی دیموکراتی لەمێژوو و ڕۆژی ئەمڕۆماندا گفتوگۆی لەبارەوە دەکرێت.

دەستکەوتە دیموکراتییەکانی شارستانی ئەورووپا و میراسی مێژوویی کلتووری لەسەرلەنوێ بونیادنانەوەی شارستانێتی دیموکراتی لەبواری ئایدیۆلۆژی و کرداریدا هەڵدەسەنگێنرێت. کۆنفیدرالیزمی دیموکراتی، کۆمەڵگای ئەخلاقی و سیاسی، سیستەمێکی تەوەرەی ژن و ژینگەپارێزی وەک دامەزراوە گرنگەکانی چارەسەری دەخرێتەڕوو.

بەشی ئەنجام؛ لەمیانەی پوختەیەکی کورت رۆڵی پرد و یەکتربەستنەوە لەگەڵ مژاری دواتردا دەبینێت.

بەشی دووەم

مێژووی گەردوونی و خۆرهەڵاتی ناوین

سەرچەم زانستەکان لەبارەی ئەو حەقیقەتەوە هاوفیکرن حە مێژوو نەک تەنیا بۆ کۆمەڵگای مرۆڤ بەڵکو رۆڵی ئافرێنەری بۆ تەواوی بوونەوەرەکانی جیهان "گەردوون" دەبینێت. زەمان پێکهێنەر یان ئافرێنەرە. رۆڵی ئافرێنەری کە بۆ خوداوەندەکان دانراوە و زیادکراوە، کاتێک خودی زەمان ئەم رۆڵە دەبینێت وەک پەنهانی و لوغزێک وایە. چونکە خێرایی پێکهاتن "دروستبوون" بە زەمان ناودێر دەکەین. پێکهاتن یان دروستبوون نەبێت ئەوا زەمانیش بوونی نابێت. خەسڵەتی پەنهانی یان نهێنی بەمجۆرە لەفیکری مرۆڤدا رەنگ دەداتەوە. بەستنەوەی پیربوون و بەساڵاچوون بە کاریگەری بکوژانەی زەمەنەوە وەک پێناسەیەکی راست جێگای باس نابێت. کاتێک زەمەن کاریگەری بکوژانەی نەبێت ئەوا ئەم پێناسەیەش هیچ نرخ و بەهایەکی نییە. لەم سۆنگەیەوە مردن بوونی نییە. مردن بیرەوەرییەکی مرۆڤە کە لەبواری سۆسیۆلۆژییەوە بونیادنراوە. سۆز و هەستێکی دروستکراوە. بەڵام ئانێکی زۆر هێژا و بەهاباره بۆ ژیان. راستتر بڵێین کاریگەریەکی ئاگادارکەرەوەیە. وەک هیگل پێویستی بە ئەنجامدانی "کاروانی ئین(رۆح)" نابینم. بەڵام ئاگادارم لەم رێگایەوە هیگل خوازیاری ئەنجامدانی چی بووە. هەرچەندە لەمیانەی تیۆری "بینگ بانگ"ەوە هەوڵدرابێت تەمەنی گەردوون "نزیکەی ١٣،٨ ملیار ساڵ" و مێژوویێک دیار بکرێت، بەڵام ئەگەر و شیمانەیەکی بەهێزە ئەمەش باسێکی میتۆلۆژی نوێی شارستانی رۆژئاوایە. سەرباری تەواوی ئەو زانستیبوونەی تێیدا بەدی دەکرێت، رۆڵێکی کۆمەڵایەتی هاوشێوەی چیرۆکەکانی ئافراندنی پەرتووکە پیرۆزەکان دەبینێت، بەڵام کاتێک

دەگوترێت ئەمە بەمجۆرەیە نکوڵی لەزەمان ناکرێت. تەنها بانگەشەی پاراستنی تایبەتمەندێتییە پەنهانی و نهێنییەکەی دەکرێت. هەبوونی توانا و دەرفەتی پشکنین "کشف"ی ڕێژەیی لەکۆمەڵگای مرۆڤدا بۆ خۆم وەک چانسێکی گەورەی هەڵدەسەنگێنم.

ڕۆڵی مێژووی کۆمەڵگا لە دروستکردن و پێکهێنانی مرۆڤدا تا دوارادە گرنگ و بایەخدارە. ئەگەر نهێنی و لوغزی زەمان ئاشکرا بکرێت، تەنها دەتوانین لەم ماوە کورتانەی دروستکردندا بیدۆزینەوە. هێزی دروستکردنی تاک لەلایەن کۆمەڵگاوە زۆر لە زەمەنەکان کەمتر مانادار بووە. ئەگەر کار و خەباتێکی زۆری لەسەر بکرێت، دەشێت قووڵایی مانا بەدەستبهێنرێت. چونکە لەهیچ دیاردەیەکی دیکەدا ناتوانین هێزی زەمان کەشف بکەین. هەر لەبەر ئەمەشە کە زانستی کۆمەڵایەتی وەک شاژنی بنەڕەتی یاخود وەک مێخوداوەندی سەرجەم زانستەکانی هەڵدەسەنگێنم. هەروەها پێویستە ئاماژە بەم دەستنیشانکردنە گرنگەش بکەم: گومان لەسەرجەم ئەو زانستانە دەکەم کە زانستی کۆمەڵایەتی بەبنەما ناگرن. ئەو ڕێگایەی بەرەو تەواوی ڕێگاکانی دیکە دەڕۆن؛ بە بونیادنان و پەرەپێدانی زانستی کۆمەڵایەتیدا تێپەڕ دەبێت. تەنها بەرادەی پێشکەوتنی زانستی کۆمەڵایەتی دەتوانین بەزانیاری وردە گەردیلەکانی تەنۆلکەی ئەتۆمی ماددە و زانیارییەکانی گەردوونی کۆزمۆس بگەین کە تا ئێستاش بانگەشەی فراوانبوونی بەردەوامی دەکرێت.

نەک تەنیا هیگل بەڵکو لە پەرتووکی پیرۆزیش دا کاتێک سەرگوزەشتەی ئافرێنەری خواوەند بە ویست و ئارەزووی "پەی پێبردنی" خوداوەند دەبەستنەوە، واتا کاتێک بەدەست پێکردنی هزراندنی فیکر لەبارەی خۆیەوە دەبەسترێتەوە ئەمە دەستنیشانکردنێکی گرنگە. بەو ئەندازەیەی مەعریفەی مرۆڤ بڕی کردووە ئەمە دۆخێکە تا ئێستا لەدەرەوەی کۆمەڵی مرۆڤەوە رووی نەداوە. دەستپێکردنی لەخۆ هزراندنی مرۆڤ بناخەی تەواوی بوونەوەر(کائینات)ەکانە. پرسیاری "ئایا بەقەدەر ئەتۆم فیکر لەناو جیهانی کۆزمۆسیشدا هەیە ؟" هێزایە و تابڵێی بەکاریگەرە. پێویستە ئاماژە بەم خاڵەش بکەم؛ جەسارەت ناکەم بڵێم

گەردوونـە ورد و درشـتەکان بـەبێ هـزر "هزرانـدن" پێکهـاتوون. بـەپێی پێویسـت روون بۆتـەوە کـە زاراوەی "مـاددەی بـێ رۆح" کـە لەسـەری راهاتووین زاراوەیـەکی سۆسیۆلۆژی زۆر پووچـە. پێویستـە بـەم هۆیـەوە نەڵێن هیگلگەراییت کردووە. پەیوەنـدی هـزر لەگـەڵ شـەپۆلەکانی مێشکدا دەستنیشـان کـراوە؛ تەنانـەت تـا رادەیـەک سـەلمێنراوە کـە شـتێکی وەک وزەیە. تەواوی کێشەکە لەوەدایە کە تا چ رادەیـەک بـوێری رەنگدانـەوەی ئەم راستییە سەلمێنراوە لەسروشتی دەرەوەی مرۆڤدا دەکەین.

خوازیارم بەو خاڵـە بگـەم: ناچـارنین "خـاکی مـردوو" لـەکۆڵ خۆمـان بکەین کە کۆمەڵگاگەرایی نێگەتیف بە چاومانیدا پرژانـدووە. کۆمەڵگـەرایی پۆزێتیڤ بە گوتەیەکی دیکە ئەو کۆمەڵگایەی بەردەوام ئازاد دەبێت، تاکـە زەمینەمانـە بـۆ حەقیقـەت. سـادەترین پێناسـەی مێـژووی گـەردوونی؛ بـە سیفەتی زەمینەی حەقیقـەت پەرەسـەندنی کۆمەڵایەتییـە. لـەم چوارچێوەو مانایـەدا کۆمـەڵگای مـرۆڤ تـەنیا مێـژووی مـرۆڤ نییـە. بـەڵکو لـە واتـا واقیعییەکەیدا مێژووی گەردوونە. ئەو ماوەیەی بەشـێوەیەکی سـاکار وەک ١٣،٨ ملیار ساڵ گوزارشت دەکرێت، ئەویش مێژووی گەردوونـە. هەربۆیـە پێویستە گرنگی و بایـەخێکی زۆر بـە مـرۆڤ، کۆمەڵگاکـەی و مێژووەکـەی بدرێت.

أ ـ ئاماژەکردن بەو خاڵـەی کـە دواتـرین قۆنـاخی سـەهۆڵبەندان ٢٠٠٠٠ بیست هەزار ساڵ بەر لەئێستا کۆتایی پێهاتووە، بەردێکی گرنگی بناخـەی مێـژووی کۆمەڵگایـە. لـەقۆناخی بـەرایی ئـەم مێـژووەدا کـە دیرۆکـی خۆرهەڵاتی ناوینیش دەست پێدەکات بناری زنجیرە شاخەکـانی زاگـرۆس ـ تۆرۆس و ناوچە چۆڵەوانییـەکانی دراوسێی ئاسـانکاری و هەلومـەرجێکی نائاسـایی خـۆراک، ئاسـایش و زۆربـوونی بـۆ جـۆری مـرۆڤ پێشـکەش کردووە. هەرچی بەیەکگەیشتنی ئەو سێ فاکتەرەیە بۆ هەر جۆرێکی زیندوو بەچانسێکی نائاسایی ژیان دادەنرێت. بەسەرهات و سەرگوزەشتەی جۆری مـرۆڤ کـە نزیکـەی ٧ حـەوت ملیـۆن سـاڵ دەخـەمڵێنرێت کـە سەرتاسـەری رۆژهەڵاتی ئەفریقیا تێپەڕ دەکات و لەبناری کێوەکانی رۆژهـەڵاتی دەریـای سـپی تـا ریف(ئـەو کەلێنـەی هەنـدێ کێشـوەر درووسـتیان کـردووە) و

زنجیرەشاخی تۆرۆس هێڵێکی سروشتی پەلهاوێشتن دەکێشرێت. بەگوێرەی ئەو پێدراوانەی دەستنیشان کراون بەلانی کەم نزیکەی ملیۆنێک ساڵ دەبێت لێشاوی مرۆڤ لەو ڕێگایانە بۆ ئاسیا و ئەورووپا جێگای باس بووە. کەوانەی زاگرۆس - تۆرۆسیش بەردەوام ڕۆڵی وێستگەی بنەڕەتی ئەو هاتوچۆو کاروانانەی بینیوە. بەمجۆرەش زیاتر دەرکێ بە گرنگی جیۆلۆجیا دەکەین. بیابانە دراوسێکانیش کە لەسەردەمی خۆیدا زۆر بەپیت بوون بەلانی کەم ڕۆڵێکی هاوشێوەی بناری شاخەکان دەبینن. لەگەڵ کۆتایی هاتنی دواترین قۆناخی سەهۆڵبەندان و گەیشتنی ئەو وێستگانە بە هەلومەرجێک کە دەرفەتی ژیانی هەمیشەیی یان جێگیری تێدا رەخسا، لە مێژووی جۆری مرۆڤدا ڕێگای لەپێش تەقینەوە کردەوە. لە ڕۆژی ئەوڕۆماندا ئەم جوگرافیایە بەخۆرهەڵاتی ناوین ناودێر دەکەین. ناوچەکە گرنگی جیۆلۆجی، بایۆلۆژی و کۆمەڵایەتی خۆی لەو واقیعە مێژووییە نزیکەوە وەردەگرێت. چیتر خۆرهەڵاتی ناوین بەشە جوگرافیایەکی ئاسایی نییە، ئەو شوێنەیە کە دەبێتە شانۆی مێژووی جیهانی.

هاوڕابوونێکی زانستی جێگای باسە کە تا پاش دواین قۆناخی سەهۆڵبەندانیش جۆری مرۆڤ ڕێکخستنی شێوە کڵان (تیرەی بەرایی)ی تێپەڕ نەکردبوو کە لە نزیکەی ٢٥ - ٥٠ کەس پێکهاتوون. بچووککردنەوە و بە کەمدانانی کۆمەڵگای کڵان بەناوی یەکینەکانی کۆمۆنەی سەرەتایی "شۆڤینیزمی شارستانی"یە کە دواتر سەریهەڵداوە. مرۆڤایەتی لەسەدا نەوەدو هەشت ٩٨% ی تەمەنی خۆی لەمیانەی ئەمجۆرە کۆمەڵگایەوە بەسەر بردووە. لەپێکهاتنی کۆمەڵگادا کڵان ڕۆڵی خانەی رەسەن و بنەڕەتی دەبینێ. هەروەکو چۆن لەپێکهاتنی زیندەوەراندا لەمیانەی هەولی زیاتر لەملیار ساڵی خانەی بنەڕەتییەوە هەنگاو بۆ پێکهاتنی جۆرەکانی رووەک و ئاژەڵ هاوێشتراوە، سەرگوزەشتەی ملیۆنان ساڵەی کۆمەڵگای کڵانیش گواستنەوەی هایدرۆجین ی بۆ کۆمەڵگا دەستەبەر کردووە. "شۆڕشی کۆمەڵگای هەمە رەنگ" یەکێک لەسەرەکیترن قۆناخەکانی

مێژووی گەردوون (جیهانی)یە. لە بنەڕەتدا لەگەڵ دانانی "زمانی هێمایی" لەجێگای زمانی ئیشارەت ئەو قۆناخە دەستی پێکردووە.

بەهۆی پێکهاتەی جەستە و قوڕگ زمانی هێمایی پۆتانسێلێکی گەورەی پەرەسەندنی هەیە. هەر توانستی زمانی هێماییشە کە زەمینەی شۆڕشی هزری دەڕەخسێنێت.

هەرچەندە مێژوونووسەکان باس لەوە دەکەن کە پێویست بوو لە دەوروبەری ساڵانی ١٠٠٠٠٠ سەد هەزاری پێش زایین، واتا بەر لەدوایین قۆناخی سەهۆڵبەندان زمانی هێمایی لەپێکهاتەی جیۆبایۆلۆجی ئەفریقیا پێکبهاتایە، بەڵام لەو خاڵەدا هاوفیکرن کە پاش دواترین قۆناخی سەهۆڵبەندان (٢٠٠٠ پ.ز) شۆڕشی راستەقینەی زمانی هێمایی گرێدراو بەبونیادی جیۆبایۆلۆجی خۆرهەلاتی ناوین تەقییەوە. دیدی مێژوویی، زانیاری ئەتنیکی و ئەنترۆپۆلۆژی زەلالو روون لەئاراداں کە لەچۆڵەوانی بیابانی مەزنەوە تا دەگاتە چۆڵەوانییەکانی عەرەبستانی سعودیەو ئێران کە تاوەکو شەش هەزار ساڵ بەر لەئێستاش خاوەن سروشتێکی رووەکیانەی دەوڵەمەند بوون. ئەو جڤاتانەی بەسیمیتیک ناودەبران لەدەوروبەری بنەچەی زمانی سامی بەشێوەیەکی بەرفراوان "سیستەمی تیرەیان" پێکهێناوە. لەزمانە دەوڵەمەندەکانی ئیشارەت لەئەفریقیا گوزەرکردن بۆ سیستەمی ئەو قەبیلانەی خاوەن بونیادی زمانی هێمایی سیمیتیکن، یەکێک لەبەردەکانی بناخەی مێژووی گەردوونییە. ئەم گروپەی زمان و کلتوور رۆڵێکی گەورە لە شۆڕشی ئاژەڵداری و کشتوکاڵی نیولیتیک و شۆڕشی شار "مەدەنییەت"دا دەبینێت.

هەروەها دیسان لەمیانەی توێژینەوە مێژووییەکان، کار و خەباتی ئەنترۆپۆلۆژی و ئەتنیکییەوە بەشێوەیەکی روون و زەلال سەلمێنراوە کە دووەمین شۆڕشی زمانی هێمایی بەپشت بەستن بەبونیاد و پێکهاتە جیۆبایۆلۆجییەکەی زنجیرە شاخەکانی زاگرۆس - تۆرۆس لەلایەن گروپەکانی سیستەمی هۆز - تیرە ئاریانییەکان ئەنجامدراوە کە بەگروپی هیندۆ - ئەوروپی ناودەبرێن. تایبەتمەندییەکی گرنگی راستی سەلمێنراو ئەوەیە کە ئەم گروپە رۆڵی سەرەکی لەشۆڕشەکانی کشتوکاڵ و شاردا

بینیـــوە. لەبنەڕەتـــدا گرێـــدراو بەپێکهاتـــەی جیۆبـــایۆلۆژی شـــوێنی جێنشینبوون ئەو ڕۆڵەی بینیوە.

سیستەمی ئەو قەبیلانەی لەباشووری سیبریا پشت بە دارستانەکان دەژیـان و بەگروپـە زمـانی ئۆراڵ ـ ئاڵتـای نـاودەبرێن، سێیەمین گـەورە گروپی زمانی هێمایی پێکدێنن. ئەو گرووپانەی دوای قۆناخی سەهۆڵبەندان تـــا چـــین، مـــەغۆلیا، تورکســـتان و فینلەنـــدای ڕۆژی ئـــەمڕۆمان بڵاوبوونەتەوە، ئەگەر هێنـدەی هـەردوو گروپـی یەکـەمیش نـەبێت، بـەڵام کۆمەکیان بۆ هەردوو شۆڕشی نیولیتیک و شار گرنگ بووە.

بـــەگوێرەی توێژینـــەوە مێژوویـــی و زانیاریـــە ئـــەتنیکی و ئەنترۆپۆلۆژییەکان ئەگەر لەئاستێکی مارژیناڵیشدا بێت هەنـدێک گروپـی کۆشـەگیری هاوشـێوەی قەفقاسـیا و ئـەمریکا ڕۆڵیـان لەشۆڕشـی زمـانی هێمایی و شۆڕشەکانی کشتوکاڵ و شاردا هەبووە.

لەمیانـەی سـەرجەم توێژینـەوە و کاروخەباتـە زانستییە جیۆلـۆجی، ئارکۆلۆژی، ئـەنترۆپۆلۆجی، ئـەتنیکی و زمانەوانییەکانـەوە سەلمێنراوە کـە شۆڕشـی گونـد ـ کشـتوکاڵ لەبنەڕەتـدا گرێـدراو بـەجۆرو بونیـادی جیۆبایۆلۆجی بنارەکانی کەوانەی ناوەوەی زنجیرە شـاخەکانی تـۆرۆس ـ زاگرۆسەوە پێشکەوتووە کە بە"هیلالی بەپیت"یش نـاو دەبرێت. لـەمێژووی گەردوونی مرۆڤایەتیدا ئـەم قۆنـاخـەی شۆڕش بنچینەییـە. جـارێکی دیکـە پەنجـەی دەخەمـە سـەر؛ کاتێـک دەڵـێم شـۆڕش مەبەسـتم پرۆسـەکانی وەرچـەرخانی نەوعییـە. گرنگـی ئـەو شۆڕشـە هەمەلایەنەیـە. یەکـەمیان؛ کۆمـەڵگا لـەقۆناخی کۆمـەڵگای کلانـی درێژخایەنـەوە (گروپـە بچووکـە چوونییەکـەکانی بەیـەکتر دەچن) بـۆ قۆنـاخی "سیسـتەمەکانی قەبیلـە"ی هەمەڕەنگو جیاوازەکانەوە گوزەری کـردووە. سیسـتەمی قەبیلـە کـە پشت بەڕیشەکانی زمانی هاوبەش دەبەستێت، لەناوچە نیمچە ڕەوەنـد ـ نیمچـە جێنشینەکاندا گیرساونەتەوە، ئـاڵوگۆڕێکی هاوشێوەی دیـاری گۆڕینـەوە لـەنێوان خۆیانـدا ئـەنجام دەدەن، پەرسـتگای هاوبـەشو شـوێنی ناشتنی مردووانیـان دروسـت کـردووە. شێوەگرتنێکی کۆمەڵایـەتی درێژخایەنـە. پەرستگای بەردە چەقێنراوە داتاشراوەکانی لەهەڵکۆڵینە ئارکۆلۆژییەکانی

گۆبەکلی تەبەی نزیک شاری ئورفا دەرکەوتوون‌و بەبەڵگە سەلمێنراوە کە لەساڵانی ١٠ دەھەزاری پێش زایین بونیادنراوە و لەبواری ڕۆشنکردنەوەی مێژووی مرۆڤایەتیشدا وەک "سوپەر - نەوا"[1] دەبینرێت، وەک دۆزینەوەیەکی مێژوویی گرنگ و بایەخدار لەبەرامبەرمان قووتبۆتەوە کە ھەروەکو تا ئێستا مەزەندە کراوە سیستەمی قەبیلەکانی بەر لەشۆڕشی کشتوکاڵ لەدۆخێکی سەرەتاییدا نەبوون، بەڵکو بونیادی کۆمەڵایەتی زۆر پێشکەوتووبوون. پەرستگای بەردە چەقێنراو و داتاشراوەکانی بەشێوەیەکی بازنەیی لەتەنیشت یەکتر ئاواکراون پیشانی دەدەن کە جیھانێکی مەزنی ھزرو سۆز جێگای باس بووە. پێویستە بەبایەخەوە ئاماژە بەو خاڵە بکرێت کە جیۆبایۆلۆژیای ئورفا (بەرفراوانییەکەی میزۆبۆتامیای سەروو) بۆ پەرەسەندن گەشەکردنی سیستەمی ئەو قەبیلانە شوێنگەیەکی نموونەیی بووە. ھیچ گومانێکی تێدا نییە کە چەندە ئەم سیستەمەی قەبیلە و کلتوورەکەی شیکار بکرێت کە مسۆگەر پێویستە توێژینەوە مێژووییەکان لە بارەیەوە قاڵ ببنەوە، ئەوا بەشێوەیەکی زەلاتر مێژووی گەردوونیش ڕۆشن دەکرێتەوە.

دووەمیان، تا ئێستا بونیادەکانی گوند وابەستە بەشۆڕشی کشتوکاڵ ھەڵسەنگێندرابوو. ڕاستییەکی دیکەی کۆمەڵایەتی گرنگ کە پەرستگای گۆبەکلی تەبەی - ئۆرفا سەلماندوویەتی؛ لەسیستەمی قەبیلە نیمچە ڕەوەندەکانەوە بۆ بونیادی گوند گوزەریان کردووە. پێشتر سەرھەڵدان و لەدایکبوونی شار و دەوڵەتم بەپەرستگای ڕاھیبی سۆمەر بەستبوویەوە. بەڕێوەبەرایەتی گوندیشم بەم شێوەیە تاووتوێ کردبوو، بەڵام ئەمجارە بەبایەخەوە ئاماژەی پێدەکەم کە یەکەمین دیموکراسی سەرەتایی (بە مانا

---

[1] جۆرێک لەو ئەستێرانەیە کە دەتەقێتەوە، زاراوەکەش مانای تەقینەوەگەلێکی گەورەی مەزنی ئەستێرەکان دەبەخشێت، لەکۆتایی تەمەنیدا ئەستێرەکە قاوخی خۆی دادەماڵێت، ئەمەش دووکەڵێکی پلازمایی بریقەدار لەدەوروبەری ئەستێرەکە دروست دەکات. بەمجۆرەش وزەی تەقینەوەکە لەفەزا بڵاو دەبێتەوە، لەماوەی چەند ھەفتەیەک یان چەند مانگێکدا بۆ تەنی نەبینراو دەگۆڕێت. بەڵام دڵی ئەستێرەکە بەرەو ناوەند شۆڕ دەبێتەوە و بۆ ئەستێرەیەکی نیوترۆنی دەگۆڕێت. ئەستێرەکە لەناکاو دەدرەوشێتەوە، نموونەیەکە بۆ ئەو شتانە دەھێنرێتەوە کە لەناکاو دەدرەوشێتەوە.

ئۆرژینەکەی) لەدەورووبەری سیستەمی پەرستگای هاوبەشی قەبیلەکان پێکهاتوون. هەر شوێنگەیەکی پەرستگای هاوبەش بناخەی کڕین و فرۆشتنی بەرایی و شۆڕشی هزر (هونەر) و هەستی هاوبەشە.

لەدۆخێکی بەم جۆرەدا دەتوانرێت ئاڵوگۆڕکردنی دیاری وەک بابەتی سێیەم دەستنیشان بکەین کە شێوەی رەسەن و پریمیتیڤی بازرگانییە و لەکاتی بەیەکگەیشتنیان لەپەرستگای هاوبەشدا ئەنجامیان داوە. چوارەمیان، هەروەها سرونەکانی پەرستگا لەسەرچاوەی سەرهەڵدانی ئایین و هونەر (ئەم دوو پۆلێنە لەسەرەتادا بەیەکەوەن و فاکتەری سەرەکی کلتووری مەعنەوییە)یشدا جێگای باسە. وێنەکانی پەرستگا (گۆبەکلی تەپە)ش کە زۆر لە نووسین نزیک بۆتەوە پەرەسەندنی سیستەمی سۆز و هزر دەسەلمێنێت. هونەرێک جێگای باسە وەک بڵێی پێشتر هەواڵی لەدایکبوونی نووسینی سۆمەرو میسر دەدات. لەم بارەوە دەشێت خوێندنەوەی هاوشێوەی زیاتر سەبارەت بەو بابەتانە بکرێت.

خاڵێکی دیکەی گرنگ کە پێویستی بەئاماژەپێکردن هەیە، بەهۆی تایبەتمەندێتی نیمچە رەوەندی ئەم کلتوورە خەسڵەتی نەرمی و پەلهاوێشتنی خێرای هەیە. کاتێک دەڵێین ئەم کلتوورە لەنێوان ساڵانی ١٥٠٠٠ ـ ١٠٠٠٠ پ.ز لەسەرەتاوە لەخۆرهەڵاتی ناوین لەئاستی گەردوونیدا پەلوپۆی هاوێشتووە، رۆڵێکی رۆشنکەرەوە سەبارەت بەباسەکانی مێژوو دەبینێت. بەبڕوای شەخسی خۆم ئەو کلتوورە تەواوی ئاسیا، ئەفریقیا، ئەورووپا، ئەمریکا و تەنانەت ئوسترالیاشی فەتح کردووە (بە مانای بڵاوبوونەوەی کلتووریدا).

ب ـ داوەرییەکی هاوبەشی مێژووناسان و خودی ژیانیشە کە شۆڕشی کشتوکاڵ لەمیانەی پشتبەستن بە سیستەمی قەبیلەی نیمچە نیشتەجێ پەرەیسەندووەو مانای شۆڕش دەبەخشێت. هەڵسەنگاندنی ناوچەی جیۆبایۆلۆجی ئورفا ـ بەو سیفەتەی یەکێکە لەبەپیتترین ناوچەی هیلالی بە پیت ـ وەک شوێنگەی ناوەندی درێژخایەنی شۆڕشی کشتوکاڵ (شیمانەی قۆناخی ١٠٠٠٠ ـ ٥٠٠٠ پ.ز) نزیکترین باسی مێژوویییە لەراستییەوە. لەبواری بەکارهێنانی دەغڵ و رووەک بۆ کشتوکاڵ،

هەروەها ماڵیکردنی بزن و مەڕ و چێل لەلایەنی بەپیتی و هەمەڕەنگییەوە ئەم ناوچانە نموونەیین. پێکهاتەی زەوییەکەی، بەپیتی خاکەکەی و هەلومەرجەکانی کەش و هەواکەی بەگوێرەی هەبوونی رووەکی و ئاژەڵی قۆناخی خۆیەوە نموونەییترین ناوچە بووە. وەک بڵێی خاوەنی هەلومەرجەکانی ئاودێری سروشتییە. هەروەها لەدەوروبەری دیجلە ـ فورات و لقەکانیشی بەردەوام شوێنێکی بەرفراوان بۆ ئاودێری دەستکرد هەر هەبووە. ئەو لێکۆڵینەوە و لێتوێژنەوانەی لەناوچەکە دەکرێت رۆژ بەدوای رۆژ زیاتر ئەم رۆڵەی ناوچەکە ئاشکرا دەکەن و روونی دەکەنەوە.

دەتوانرێت هەمان شت سەبارەت بەم قۆناخەش بگوترێت کە یەکێک لەقۆناخە بنەڕەتییەکانی مێژووی گەردوونییە. یەکەمیان لەبواری بونیادنانی پەرستگاو ئاواکردنی گوند پەرەسەندنی چەندایەتی و چۆنایەتی بەدیهاتووە. کلتووری کۆرتیک تەپە ـ بیسمیل، چەمێ خەلان، چاینۆنو، ئەرگانی و نەوالا چۆری ـ سیڤەرەک هێزی جێگیربوون و پەلهاویشتنی کلتووری گۆبەکلی تەپەی ـ نورفا پیشان دەدات. ساڵانی ١٠٠٠٠ ـ ٧٠٠٠ پ.ز کە بە قۆناخی بێ دەفرو دیبزە وەسف دەکرێت لەو سەردەمە لەتەواوی بوارە ئاماژەپێکراوەکاندا پەرەسەندنی بەخۆیەوە دیوە. پێویستە ئاماژە بەو لایەنەش بکرێت کە ئەو قۆناخە لەبواری کارەکتەری پەلهاویشتنی گەردوونیدا ــ لەسەررووی هەمووشیانەوە بۆ جوگرافیای خۆرهەڵاتی ناوین ـ پەرەیسەندووە.

دووەمین خاڵی گرنگ چاخی نیولیتیکی بە دەفرو دیبزەیە کە لەدوای ساڵانی ٧٠٠٠ پ.ز پەرەیسەندو لەقۆناخێکی بالاتردا پێشکەوتنێکی لەگەڵ خۆیدا هێنا کە لەئاستی دەروازەی ئاواکردنی شار نزیکبوویەوە. سەرجەم هەڵکۆڵینە ئارکۆلۆژییەکانیش ئەم راستییە دەسەلمێنن. هەروەها دەتوانرێت بگووترێت لەمیانەی پەلهاویشتنێکی کلتوورییەوە کە لە ساڵانی ٥٠٠٠ پ.ز بەدواوە خێراتر بوو لەسەررووی هەموویانەوەی لە میسر، سۆمەری میزۆپۆتامیای خواروو، پەنجابی سنوورەکانی نێوان هیندستان ـ

پاکستان و دۆڵەکانی ئاموودەریا[٢] و سیری دەریا[٣] لە تورکستان لە ناوچەیەکی بەرفراوانی جیۆبایۆلۆجیدا ریگای لەپیش پەرەسەندنیک کردەوە کە بەئاستی شاری بەرایی گەیشتووە. بەگویرەی سەردەمی خۆی بۆ یەکەمین جارە سیستەمی ناوەند ـ کەنار سیستەمیکی جیهانگیری تیبینی کراو پیکدینیت. ئاماژەکردن بەو راستیەی کە لە قۆناخی دووەمین نەوەی پەلهاویشتن ٤٠٠٠ ـ ٢٠٠٠ پ.ز دا ئەو کلتوورە رۆڵی پیشەنگایەتی بینیوە لەچینەوە تادەگاتە ئەورووپا واتە لەنیوان هەردوو ئۆقیانووسدا، سەبارەت بەمیژووی گەردوونی گرنگی و بایەخیکی زۆری هەیە. جیهانیبوون "جیهانگیری" دیاردەیەک نییە تەنیا لە رۆژگاری ئەمرۆماندا لە ئارادابیت. لەوانەیە گرنگترین و دریژخایەنترین جیهانیبوونی دوور لە فشار و چەوسانەوە ـ ئیستیسنا ریسا تیکنادات ـ لەو قۆناخەدا روویداوە. ئەمە ئەو خاڵەیە کە پیویستە لەمیژووی گەردوونی "جیهانی"یەوە دەرکی پیبکریت. پیکهاتە و بونیادیکی هاوبەش و پەلهاویشتنەکەی بۆ باسیکی واتاداری میژوو بنچینەییە. ئەوەی پیویستە لەمیژووی گەردوونی "جیهانی"یەوە دەرکی پیبکریت: هەمان ئەڵقە هاوشیوەکانی سۆبژە ـ ئۆبژەیە کە سەرجەم کۆمەڵگاکان بیری لیدەکەنەوە و لەبواری کرداریدا جیبەجیی دەکەن. سەرجەم باس و گیرانەوەی میکرۆ "وردە" میژووەکان لەسەرووشیانەوە میژووی نەتەوەکان، ئەگەر لەناو دیرۆکی گەردوونیدا جیگیر نەکرین، ئەوا تەنیا لەچوارچیوەی چیرۆکدا مانایەکیان دەبیت.

لەراستیدا جۆریکی گیرانەوە بەناوی میژووی میکرۆ بوونی نییە، چونکە پیویستی پاوانەکانی سەرمایەداری بۆ پرووپاگەندە وردە میژووی هیناوەتە ئاراوە. لەپیناو تیگەیشتنی میژوو دەرککردن بەم مەسەلە زۆر گرنگە. جۆری مرۆڤ تەنیا خۆی نییە، بەڵکو میژووی تەواوی گەردوونە.

---

[٢] دۆڵی ئاموودریا: بە دۆڵی جەیحون Ceyhun یش ناودەبریت کەم دەکەویتە سەر رووباری جەیحون؛ ئەو رووبارە ئاسیاییەی کۆن بە ناوی ئۆکسۆس ناسرابوو. ئەو رووبارە وەک هیڵی جیاکردنەوەی نیوان ئەفغانستان ـ تاجیکستان ـ ئۆزبەکستان ناسراوە.

[٣] دۆڵی سیردریا: بە دۆڵی سەیهون Seyhunیش ناودەبریت کە دەکەویتە سەر رووباری سەیهون کە یەکیکە لە رووبارەکانی ناوەراستی ئاسیاو دوو رووبارە گەورەکەی ئۆزبەکستان.

ئەوەی سەرلەنوێ لەمرۆڤدا پێکدێت یەکگرتوویی ئەزووی سەرجەم ماددە ـ وزەکانە. هیچ بەشێکی گەردوون، یەکێتیەکی وزە و ماددە جێگای باس نییە کە لەدەرەوەی مرۆڤدا بێت بەڵام سەرلەنوێ بەشێوەی هزرو سۆز لەمرۆڤدا نەبن بەیەکو ئاوا نەبن. یەکەمیان کاتێک دەڵێین مێژووی گەردوونی "جیهانی" مەبەست ئەم واقیعەیە. هەر ئەم راستیەیە کە پانتاییزم هەوڵی پەی پێبردنی دەدات. کاتێک دەڵێین مێژووی جیهانی دووەمین جۆری باسکردنە کە پێویستە دەرکی پێبکرێت پەرەسەندنی کلتووری ماددیو مەعنەوی سروشتی کۆمەڵگایە کە بەسروشتی دووەمیش ناو دەبرێت. هەروەها دەشێت ئەم مێژووە وەک تەوژمی رووباری سەرەکی ئەو کۆمەڵگایانە هەڵسەنگێنرێت کە لەکلانەکان ــ بەجۆرێک لەجۆرەکان خانەی بنەرەتی کۆمەڵگاکانە ــ دەست پێدەکات و تا رۆژی ئەمرۆمان هاتوون. لەباسکردنی ئەم مێژووەدا دەستەواژەی رووباری سەرەکی زۆر گرنگە. هەروەکو چۆن بۆ باسکردنی مێژووی گەردوونی ـ جیهانی ـ "دەرەوەی مرۆڤ" پێویستی بەکۆی سەرجەم مادە ـ وزەکان نەبێت، تەنیا پێویستی بەباسکردن یاخود دەرککردن بەهەنگاوەکانی گوزەری میکانیزمەکان (لای هیگل لۆژیک)و ئەڵقە سەرەکییەکانی "فیزیا، کیمیا، بایۆلۆژی" بەس بێت، ئەوا سەبارەت بەمێژووی کۆمەڵگاکەش ــ بەو سیفەتەی سروشتی دووەمە ــ پێویستی بەباسکردنێکی هاوشێوە هەیە. بێگومان ئەوەی لەگووتەی مێژووی کۆمەڵگادا جێگای مەبەستە سۆسیۆلۆژیایە. سۆسیۆلۆژیا و باسی مێژوویی جیاواز پێویستیەکی هەژموونگەرایی ئایدیۆلۆژی پاوانخوازی سەرمایەدارییە کە هەمووێتی یان یەکگرتوویی مانا پارچە دەکات.

لەدۆخێکی بەمجۆرەدا لەهەردوو ماناشدا مێژووی گەردوون "جیهان" یەکپارچەیە. بێگومان ئەمەش بەم واتایە نایەت کە تاک، دیاردە و رووداوەکان جێگایان لەناو ئەم باسکردنەدا نییە، بەپێچەوانەوە تەنیا کاتێک تاک، رووداو و دیاردەکان لەناو ئەم باسە گەردوونییەدا رۆڵ ببینن مانا بەخش دەبن. تەنیا لەرێگای پەیوەندی دیالیکتیکییەوە وردە مێژوو دەتوانێت لەناو مێژووی گەردوونی "ماکرۆ" جێگا بۆ خۆی بدۆزێتەوە.

میکرۆ مێژووی جیا و سەربەخۆ بەمانای بێ فەلسەفەیی باسە مێژوویی و سۆسیۆلۆژییەکان دێت، کە لەکۆتاییدا بەقەبەترین دۆخی لوتکەی پۆزیتیڤیستی دەگات.

بڕوایەکی هاوبەشی مێژووناسە گرنگەکانە کە لەقۆناخی ٦٠٠٠ ـ ٤٠٠٠ پ.ز لەهیلالی بەپیت سەرجەم فاکتەرە سەرەکییەکانی کلتووری ماددی و مەعنەوی پێکهاتبوون کە بۆ دەربازبوون بەرەو شارستانی پێویست بوون. چەندین تێڕوانین و توێژینەوەی ئەتنیکی و ئارکۆلۆژی جێگای باسن کە پشتگیری لەم بڕوایە دەکەن. ئامرازەکانی کلتووری ماددی لەسەرووی هەمووشیانەوە بوارەکانی پۆشاک، خۆراک و حەوانەوە بوونەتە پیشەسازی و بەئاستی بەرهەمهێنان گەیشتوون. ئیتر بەئامانجی سوود لێوەرگرتن و بەکارهێنانیان لەکاتی وشکە ساڵیو کارەساتە هەمەجۆرەکان زێدە "بەرهەمە" کۆمەڵایەتییەکانیان پاشەکەوت و کەڵەکە کردووە. بناخەی بازرگانی دانراوە. لەجیاتی کلتووری دیاری پێشکەشکردن لەپێناو دابینکردنی پێداویستی دوولایەنە گۆڕینەوەی بەرهەمەکان ئەنجامدەدرێت. ئیتر زۆربەی فاکتەرەکانی کلتووری مەعنەویش فەراهەم کراون. پێشکەوتنی مەزن لەبواری یەکەمین دۆخی ڕەسەنی ئایین، خوداوەند، هونەر، زانست و تەکنیک بەدیهاتوون. هەنگاو بۆ تەکنیک "ئامراز"ی کانزایی هاوێشتراوە. ئیتر ڕەوڕەوە بەکاردەهێنرێت. سوود لەگۆڕینی وزە وەردەگیرێت. هیچ گومانی تێدا نییە لەمەزەندەکان زیاتر داهێنان و دۆزینەوە جێگای باسە. لەمانەش گرنگتر ژیانێک جێگای باسە کە ژن پێشەنگایەتی دەکات و لەگەڵ ژینگەدا کۆکە. کاتێک لەگەڵ ڕۆژگاری ئەمڕۆماندا بەراورد بکرێت، تەنیا ئەم خاڵە بەسە بۆ ڕوونکردنەوەی باڵابوونی کۆمەڵگای ئەو سەردەمە. هەرگیز کۆمەڵگایەک بەباڵا و پێشکەوتوو دانانرێت کە بەئەندازەی شارستانی ڕۆژگاری ئەمڕۆمان ژینگەو ژن بەرکوت بکات. ئەگەر باس لەتەندروستیو باڵابوونی کۆمەڵگایەک بکرێت، ئەوا پێویستە و ناچارییە کە پێوانەکانی ژینگەدۆستی و فیمێنیستی "کە بە واتای بۆرژوازی نایەت" بەبنەما بگرێت، لەڕاستیدا لەم لایەنەوە کۆمەڵگاکانی ڕۆژی ئەمڕۆمان کۆمەڵگای نەخۆشن.

ج ـ ئاواکردنی شار و لەسەر ئەو بنەمایەش گوزەرکردن بۆ کۆمەڵگای شارستانی لەمیانەی قەڵەمبازی نەوعی بەهاکانی کلتووری ماددی و مەعنەوی نەریتەکانی کۆمەڵگای هیلالی بەپیت بەدیهات کە بەهەزاران ساڵ کەڵەکە ببوون. کاتێک ئەم فاکتەرە کلتووریانەی لەئارادابوون لەگەڵ هەندێک فاکتەری دیکە ـ لەسەرووشیانەوە پێکهاتە بەپیتەکەی ـ لەلیتە دەشتەکانی دەڵتاکانی دیجلە، فورات، نیل و پەنجاب (بەشسوو)سەنتێزێکیان پێکهێنا، ئەوا لەدایکبوونی شار دەست لێبەرنەدراو بوو. ئەم سەنتێزەش مانای زیادبوونێکی زۆری بەرهەم دەبەخشێت. پێویستە ئەم خاڵەش باش بزانرێت؛ سەرباری ئەوەی لەمیانەی هەمان ناوچە لیتەییەکانەوە بەسەدان هەزار ساڵ لێشاوی هاتووچۆی مرۆڤ بەردەوام بووە، بەڵام لەگەڵ ئەوەی ئەم چفاتانە هیچ کاتێک ئەو بەهرە و توانستەیان نەبووە لەمیانەی دینامیزمی خۆیانەوە بەشارستانیبوون بکەن، بگرە نەیانتوانیوە کۆمەڵگای کلانیش ژیاندار بکەن. لەپێناو گوزەرکردن بۆ شارستانی شاریش کۆمەڵگایەکی نیولیتیکی پێشکەوتوو لەم گۆڕەپانە مەرجە کە پەیوەندییەکی دیالیکتیکیان لەگەڵدا هەبێت؛ تەنانەت مەرجی لەپێشینەیە. لەچین یش بونیادێکی هاوشێوە لەسەر ئەم بنەما دیالیکتیکییە پێکدێت. بەشی هەرە زۆری مێژوونووسان لەم بارەیەوە هاوفیکرن کە ئوروک یەکەمین شارە لەمێژوودا ئاواکراوە و دەکەوێتە ناوچەیەکی لیتەیی بەیەککەیشتنی دیجلە ـ فورات لەگەڵ دەریاوە. لەبەر ئەوەی قۆناخی ئوروک (٣٥٠٠ ـ ٣٠٠٠ پ.ز) سەرەتای شارستانی پێکدێنێت سەبارەت بەمێژووی گەردوون "جیهان" ی گرنگ و بایەخدارە.

یەکەمین شتێک دەتوانرێت سەبارەت بەو داستانانە بگوترێت کە بەناوی مێخوداوەندی شار ئینانا و یەکەمین پادشا قارەمانەکەی شار گلگامێش رێکخراوە و کلتووری ئوروک دەخاتە روو: پوختەی باسی قۆناخی خۆیەتی. ئەم داستانە رەسەنانەی بەدۆخی نووسراویەوە تا رۆژی ئەمرۆمان هاتووە هەر وەکو چۆن لەمیانەی هزر، باوەڕی و حەسرەتەکانیان مرۆڤایەتی بەر لەخۆیانیان پیشانداوە، ئەوا ئامەززۆیی ئەمریان سەبارەت بە داهاتووش وەک بیرەوەرییەک پێشکەش دەکەن.

بەڵێ ئەمەیە مێژووی گەردوونی. لەداستانی ئینانا باس لە ١٠٤ ئامراز، ڕێسا و دامەزراوی کۆمەڵایەتی دەکرێت کە زادەی بەری ڕەنجی خولقکارانەی هەزار ساڵی ژنە. دەگێڕێتەوە کە بۆ زەوتکردنی ئەو داهێنانانە "نێرخوداوەندە" بەهێز و فێڵبازەکان چۆن پەنا دەبەنە بەر فێڵبازی و سنەمکارییەوە. جەربەزەیی و سەرکێشی گلگامێش دەگێڕێتەوە کە چۆن بەهۆی خەم و پەژارە گەورەکەی لەبارەی مردن و لەدەستدانی ئەنکیدۆی یاریدەدەری ژیانی پادشایەتییەکەی بەدوای ڕووەکی نەمریدا دەگەڕێت.

قووڵبوونەوەی کۆیلایەتی ژن و هەنگاو و پێهەڵگرتنە دەسەڵاتگەراییەکانی پاشا ـ خوداوەندی بەدۆخی نەخۆشی گەیشتووە یەکەمین گەورە ناکۆکی دیالیکتیکی شارستانییە. ناکۆکی کۆیلە ـ سەرداریش سەرچاوەی خۆی لەم ناکۆکییە بنەڕەتییەوە وەردەگرێت. ئەم چیرۆکە لەمیانەی قووڵکردن و بەربڵاوکردنیەوە تا کارکەر، بێکارو کۆیلە نەدارکراوەکانی هەر ڕەچەڵەکێکی ڕۆژگاری ئەمڕۆمان بەردەوام دەبێت. پێناسەکردنی قۆناخی شارستانی مێژووی گەردوون "جیهان"ی و دەست نیشانکردنی خێراییە بنەڕەتییەکەی گرنگی و بایەخێکی مەزنی هەیە. ئەو شارانەی زۆر بە باشی پێویستی بازرگانی ناوچەکانی لادێ بەکاردێنن و لەسەر ئامراز و گەڵاڵەی بەراوردی بەرهەمی بەپیتتر ئاواکراون لەسەرەتا ڕۆڵێکی نەرێنی نابینن. بەپێچەوانەوە لەمیانەی هەماهەنگی و هاوکاری لەگەڵ ناوچە لادێییەکان پەرەسەندنی کۆمەڵایەتی خێرا دەکەن. بەڵام لەمیانەی ئەو ململانێ و شەڕانەی لەسەر زێدە "بەرهەم، بەها" کۆمەڵایەتییەکان دێتە ئاراوە کە ڕێگا خۆشکەرەو کەڵەکەبوون و توانستێکی مەزنە ئیتر قۆناخەکانی جیابوونەوەی چینایەتی و دەوڵەتبوونی پشتبەستوو بەشار چەندەی دەچێت دەبێتە هەڕەشەیەک بۆ سەر ڕەنجدەرانی شار و دێ و سیستەمی سەرجەم قەبیلەکان. هیگل گوتەنی کۆمەڵگا وابەستەی ناکۆکی و پەیوەندییەکی گشتی نێوان سەردار ـ کۆیلەکراوە. قۆناخی شارستانی مێژووی جیهانی بەهۆی ئەم ناکۆکی و ململانێیانەوە پڕ لەشەڕ و ئەو شێوەگرتنانە دەوڵەت تێپەڕبووە کە

لەمیانەی ئەم شەڕانەوە ئاواکراون. لەم واتایەدا مێژوو "قەسابخانەی مرۆڤە".

ئەگەر بەشێوەیەکی راست شیکار بکرێت کە لەکۆمەڵگاکانی شارستانیدا بەردەوام پلەداری دەسەڵاتو دەوڵەتی لێدەکەوێتەوە، خاڵێکی دیکەی بایەخدارە بۆ گێڕانەوە و باسکردنی مێژوویێکی راست. قۆناخی کۆمەڵگای دەسەڵاتگەرا لەبواری چۆنایەتییەوە زۆر لەکۆمەڵگاکانی پێشوو جیاوازترە. بەدرێژایی مێژووی شارستانی دامەزراوەی دەسەڵات یاخود سەردارەکان خاوەن تایبەتمەندێتییەکە بەردەوام لەناو کۆمەڵگادا پەرە دەسەنێ، چڕو بڵاو دەبێتەوە. وەک نەخۆشی شێرپەنجە وایە؛ بەبێ قاڵبوونەوە و بڵاوبوونەوە لەسەر پێیان نامێنێت. دامەزراوەی دەسەڵات وەک نەخۆشی قازانج و کەڵەکەکردنی بەردەوامی پاوانەکانی سەرمایەدارییە. لەناوەڕۆکدا هەردووکیان لەمیانەی زێدە (بەها، بەرهەم)ە کۆمەڵایەتییە چڕ و قاڵبۆوەکان دەژین. دیاردەی چینایەتی (جیاوازی چینایەتی) لەرێگای پاشماوە کۆمەڵایەتییەکانەوە بەڕێوە دەچێت. بەو رادەیەی ئەم زێدە (بەرهەم، بەها) ببرێت یاخود کەم بێتەوە قەیرانی کۆمەڵگای دەوڵەتی دەست لێبەرنەدراوە. ئەنجام لێکەڕانە لە پێناو بوون بەبەشێکی ئەو شەڕ و دەسەڵات و دەوڵەتە نوێیەی کە بەردەوام خۆی بەرهەم دێنێتەوە. دەستە بژێرو دامەزراوەکانی دەسەڵات وەک ئەو راوچییەن کە بەدوای نێچیرەوەیە. هەرچی دەوڵەتەکانن دەتوانرێت وەک شێوە مەشروعکراوەکانی ئەم کارە پێناسە بکرێن.

بێگومان پێویستی کۆمەڵگاکان بۆ بەڕێوەبەرایەتی گشتی تەواو وەک دەمامکێکی مەشروعیەت پێدانی دەوڵەتەکان بەکار دەهێنرێت. سەرجەم بەڕێوەبەرانی دەوڵەت بەدرێژایی مێژوو گرنگی و بایەخێکی زۆریان بەو خاڵە داوە؛ لەژێر ئەم دەمامکە خۆیان بناسێنن. دەشێت هەندێک بەڕێوەبەرایەتی کۆمەڵگا وەک پێویستییەکی رەوا ببینرێت؛ بۆ نموونە کارەکانی ئاسایش، ئاودێری مەزن، دەستپێشخەرییەکانی پیشەسازیو کاروبارەکانی دادوەری. بەڵام بەڕێوەبەرانی دەوڵەتو دەسەڵات بەردەوام ئەو کاروبارە کۆمەڵایەتیانە لەپلەی دووەم دادەنێنو لەسەر بنەمای

ڕەواکردنــی خۆیــان بەکاریــدێنن. کۆمــەڵگا دەســەڵاتگەراکان کۆمــەڵگای پیاوسالارین. پەیوەندی "شوان ـ مێگەل" لەگەڵ بەڕێوەبراوەکان جێگای باسە کە زۆرجار لەپەرتووکە پیرۆزەکانیشدا باسکراوە. پەرەسەندنی ئەم پەیوەندییــە لــەرۆژی ئەمڕۆمانــدا بەشــێوەی مــەیلی بــەژنکردنی گشــتی ڕەنجدەران و ژینگەیە. خەسڵەتی پیاویتی دەسەڵات ئەمە فەراهەم دەکات. لەکاتێکــدا لەکۆمــەڵگای نیولیتیــک ئامــانج لەبەڕێوەبەرایــەتی ژنــان بەرهــەمهێنان، ئاســایش و زۆربوونــە، بــەڵام لەکۆمــەڵگای شارســتانیدا فــەرمانڕەوایی دەســەڵاتەکان لــەناوەوە و دەرەوە بــەئامانجی شــەڕە. لــەم سۆنگەیەوە بەپلە یەک گرنگی بەتەکنۆلۆژی (ئـامراز) ی شـەڕ و دەسـەڵات دەدەن. هــەروەها ژینگــەش وەک گۆڕەپــان و بــوارێکی چەوســانەوە و فەتحکردن دەبینن.

بینینــی ئــەم ئەبستراکت(دەرهەســت) کردنانــە لــەکلتووری دەســەڵاتی خۆرهەڵاتی ناوین، واتە بینینی هەمەڕەنگترینیان لـە دۆخـی بەرجەستەی دەســەڵاتدا نــەک هــەر شیمانەیەکە بــەڵکو پێویســتیەکی پێــوان و ڕێســای کارەکەیە. پیشاندانی هەڵوێستێکی گونجاو بەگوێرەی خەسڵەتە ناوەندی و سەرتاپاگیرییەکەی سەبارەت بەتێکەیشتنێکی ڕاستی سیستەمی شارستانی مەرجە. پچڕان و بۆشاییە لێکدابڕاوەکان بۆ ماوەی درێژخایەن نابێت. لەم ڕوانگەوە گوتەی "دەسەڵات بۆشایی پەسەند ناکات" گوتەیەکی ڕاستە.

د ـ لێتوێژینـەوەی شارسـتانی ناوەنـدی کـە بڕبـڕەی پشـتی مێـژووی جیهان پێکدێنێت و سەرچاوە سەرەکیەکەی بـۆ میزۆپۆتامیـا دەگەڕێتـەوە و پێنج هەزار ساڵە بەبێ پچڕان لێشـاوەکەی بەردەوامـە گرنگـی و بایـەخێکی میتۆدۆلـۆژی بنـەڕەتی هەیـە. لـەم بارەیـەوە لەپـەیڕەوەکانی هەڵوێسـتی ئیکۆنۆمیستی چینایەتییەوە تا دەگاتە پەیڕەوەکانی هەڵوێستی سیسـتەمی بەرهـەمهێنانی ئـەوەرەی دەوڵـەتی نەتـەوەییو دەوڵـەتی یاسـا هـەموویان لەخسـتنەڕووی یەکپارچـەیی مێـژوو دوورن. بەتایبـەتیش پـەیڕەوەکانی میکرۆ مێـژووی پۆزیتیڤیسـت کـە چەنـدەی دەشـێت بـەربڵاو دەبێتـەوە بـە تەواوی ڕۆڵی کۆمەڵکوژی مانا دەبیـنن. کاتێـک مێـژوو لەمیانـەی فاکتـەرە یەکانەییەکــەی میتــۆدی بچووکردنــەوە شــیکار بکرێــت؛ لەســەرووی

هەمووشیانەوە لەرێگای فاکتەرەکانی تاک، رووداو، خانەدان، نەتەوە، دەوڵەت، چینو ئابووری باسبکرێت بەرەو پارچەکردنی راستی و لەناوبردنی دەچێت. ئەم باسە پروپووچانەی لەژێر هەژموونگەرایی ئایدیۆلۆژی پاوانەکانی سەرمایەدارییەوە هەڵبەستراون زۆربەی زۆریان رۆڵی پروپاگەندە دەبینن. بێگومان باسەکانی بەشێک یان پارچەیەک پێویستو بایەخداریشە. بەڵام تاوەکو لەگەڵ تەوژمی مێژووی جیهان"گەردوون"ی ئاوێزان نەبن خزمەت بە تێگەیشتنێکی سەرتاسەری راستی ناکەن. لەرۆژگاری ئەمڕۆماندا گێڕانەوە و باسکردنی مێژوو بابەتێکی زۆر بە گرفت و کێشەیە. گێڕانەوە و باسی راست پێویستی بەهەوڵ و هێزی مەزن هەیە. باس لەهەوڵی فیکری و هێزی چالاکی دەکەم. تاوەکو دەرک بەم خاڵە نەکرێت کە دەسەڵاتیش وەک سەرمایە تایبەتمەندێتی گەڕان بەدوای قازانجی هەیە، ئەوا کۆمەڵگاکانی شارستانی شیکار ناکرێن. لەبنەڕەتدا تاوەکو دەسەڵات وەک پاڵاوتەترین سەرمایەی رێکخراو نەبینرێت ئەوا بەتەواوی دەرکی پێناکرێت. ئەو هەڵوێستە راست نییە کە سەرمایە تەواو بەئابووری (مارکسیست و لیبراڵەکان بەمجۆرەن) دابنرێت یاخود تەواوی بەسیاسەت (هەڵوێستی نەتەوە ـ دەوڵەت) دابنرێت. بەزاراوەکردنیان وەک دوانەیەک کە یەکتری دەخولقێنن، یەکێکیان نەبێت ئەوەیتریان ناتوانێت بەردەوام بێت ئەنجامی نزیک بەراستی لێدەکەوێتەوە.

لەچوارچێوەی ئەم پێناسەیەدا دەتوانرێت سیستەمی شارستانی ناوەندی وەک سیستەمێکی مێژوویی ـ کۆمەڵایەتی نزیکەی پێنج هەزار ساڵە هەڵسەنگێندرێت. دەتوانین بەشێوەی سێ دەرهاوێشتە (نوسخە)ی سەرەکی و چەندین دەستەی ژێرین هێلکاری بکەین. یەکەمیان، سۆمەری پێهەڵگرتنی رەسەنە. پەلهاوێشتن و خۆزیادکردنی نموونەی ئوروک رێگای لەپێش مۆڵبوونی شار کردەوە کە هەرەسناسا لەگەورەبووندا بوو. گۆڕەپانی ناوەندی میزۆپۆتامیای خواروەوە. دەوڵەتشاری ئوروک هێزی هەژموونگەرایە. نزیکەی پێنج سەد ساڵ بەردەوام بووە، هەر شوێنێکی پێی گەیشتبێت ناوچە نیمچە کەنار و کۆلۆنییەکانی ئاواکردووە. دەتوانین

بڵێین سەرجەم هیلالی بەپێنی بەشێوەی ناوەند و کەنار ڕێکخستووە. لەئەنجامی ئەو تەنگەژە کۆنژەکتورەی سیستەم دووچاری هاتبوو لەساڵانی ٣٠٠٠ پ.ز شاری ئور بۆتە هێزی هەژموونگەرا. سەردەمی ئور لەمیانەی تەنگەژەی هەمەلایەن و بەشێوەیەکی پچڕ پچڕ نزیکەی هەزار ساڵ بەردەوام بووە. دەتوانین قۆناخی ٣٠٠٠ ـ ٢٠٠٠ پ.ز وەک سەردەمی ئور هەڵسەنگێنین. سەرجەمی رۆڵی ناوەند و کەناری لەئوروک وەرگرتووە. بەڵکو فراوانتری کردووە و ژمارەی شارەکانیشی زیاد کردووە. لەگۆڕەپانەکانی ناوەند و کەناردا ئاواکردنی شار و شارگەرایی لەقۆناخی ئوروک زۆر پێشکەوتووتر بووە. دەبینە شاهێدی ژمارەیەکی زۆر لەشارەکان. هەم لەبواری ئاسۆیی هەم هێشوویی ڕێکخستەبوون لەناو کۆمەڵگادا زیادی کردووە. نووسین پەرەیسەندووە. زانستو پەروەردە بەدامەزراوە بوون. نیپوور جۆرێک لەشاری زانکۆیە. چەندین کۆلۆنی لەجۆری سووس ی ناوچەی ئیلامی دراوسێ نزیکەکەی ڕۆژهەڵاتی، ئەلەپۆ و ئابلای ڕۆژئاوای و ماری و قەزازی باکوری لەکەناری فورات بونیادنراون.

شارگەرایی دۆڵی نیل ـ میسرو پەنجاپ دەشێت وەک مۆلبوونی خوارووی کەناری دوور هەڵسەنگێنرێت. لەشاری ئۆتۆنۆم زیاتر دۆڵەکانی نیلو پەنجاپ وەک بڵێی لە کۆلۆنی دەچن. شارستانی میسر بەکۆمۆنێکی کۆیلە رۆبۆتکراوەکان دەچێت کە لەسێکوچکەی پەرستگا، گۆڕستان و کۆشکی فیرعەون پێکدێت. شارگەراییەکی ئۆتۆنۆمو رکابەری هاوشێوەی شارستانی سۆمەری دەستەبەر نەکردووە. گوندێکی گەورەی دەستەجەمعی دێنێتەوە بیری مرۆڤ. بەهۆی ئەم کارەکتەر و ناوەڕۆکەیەوە بەسۆسیالیزمی فیرعەونی ناودەبرێت. هەرچی وارگەکانی هەراپا و موهانجەدرۆی پەنجابن زیاتر هەریەکەو کۆلۆنییەک دێننەوە بیری مرۆڤ. شیمانە دەکرێت کۆلۆنی سۆمەر بووبن. هەروەها شارستانی چینیش کە لەساڵانی (١٥٠٠ پ.ز) پەرە دەسەنێت و بەدەلتاکانی رووباری زەرد دا بالا دەکات زیاتر بەنموونەی میسر دەچێت.

شارگەرایی میزۆبۆتامیای باکوور "سەروو" بەشێوەیەکی جیاوازتر پەرەیسەندووە. وەک تێبینی دەکرێت جڤاتەکانی ئەو ناوچەیە لەساڵانی ٣٠٠٠ پ.ز بەدواوە لەمیانەی دینامیزمی خودی خۆیان هەنگاویان بۆ شارگەرایی هاویشتووە و بەرامبەر بەکۆلۆنیزەکردنیان لەلایەن ئوروک و ئور (لە قۆناخی ٤٥٠٠ ـ ٣٥٠٠ پ.ز بەرامبەر بڵاوبوونەوەی کلتووری ئەلعوبێد) خۆیان پاراستووە، لەماوەیەکی کورتدا ئەم هێزە کۆلۆنیالیەیان لەناو خۆیاندا تواندۆتەوە. سیستەمی زۆر بەهێزی قەبیلە و بونیادی گوندی کشتیاری ناوچەکە ئەمەی فەراهەم کردووە. بەئەورووپای بەرامبەر وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا دەچێت. لەمۆڵبوونێکی خوارووو یاخود کەنار زیاتر پێگەکەی لەبینینی رۆڵی دووەمین ناوەند نزیکترە.

سیستەمە هەژموونگەراکانی ئوروک و ئور لە کۆتاییەکانی ساڵانی ٢٠٠٠ پ.ز لەناوەوە بەهۆی کێبڕکێی (لەسەرووی هەمووشیانەوە بابل و نەینەوا) نێوان شارەکان، لەدەرەوەش بەهۆی شەڕەکانی بەرگریکردن و هێرشی تیرەی ئامۆری بەڕیشە سەمیتیک و تیرە ئاریانییەکانی باکوری رۆژهەڵات (دیارەکان گۆتیو ئەکەدییەکان) هێزی خۆیانیان لەدەستداوە، ئیتر بابلو ئاشوور هێزە هەژموونگەرا نوێیەکانن. لەیەکەم-قۆناخی خۆیدا لەساڵانی ٢٩٥٠ ـ ١٦٠٠ پ.ز بابل پێهەڵگرتنێکی شکۆداری ئەنجامداوە. حامورابی بەناوبانگ سیمبۆلی ئەم قۆناخەیە. قۆناخی دووەمی ساڵانی ١٦٠٠ ـ ١٣٠٠ پ.ز کە بەشێوەیەکی هاوبەش لەگەڵ هۆزەکانی باکور و رۆژهەڵات (رێککەوتنیان لەگەڵ هیتیت و هۆرییەکان) تێپەڕ بووە. قۆناخی کۆتایی ماوەی ٦٠٠ ـ ٥٤٠ پ.ز کە لەئاکامی هاوپەیمانێتییان لەگەڵ میدییەکان هەژموونگەرایی ئاشوورییان رووخاند، نەبوخز ئەلنەسر سیمبۆلی ئەم قۆناخەیە کە یەکەمین ئەفیکردنی دەرهەق بەیەهوودییەکان ئەنجامداوە. لەتەواوی قۆناخو سەردەمەکانی خۆیدا بابل ناوەندی هەژموونگەراییە. لەندەنو نیویۆرکی هەژموونگەرایی سەرمایەداری دێنێتەوە بیری مرۆڤ. ناوەندی پیشەسازی ، بازرگانی، ئایین، هونەر و زانستە. چونکە بەناوبانگە. گوتەی "حەفتاو دوو میللەت" لەسەردەمی بابلەوە هاتووە. هیچ تیرە و هۆزێک نەماوە راکێشی نەکردبێت. بۆ

یۆنانیـەکان (گریکـەکان)ی ئـەو سـەردەمە پـاریس و لەندەنـە. یەکـەمین فەیلەسـوفەکانی بەقوتابخانـەی بابلـدا تێپـەڕیوون. بـەکورتی شـاری هەژموونگەرایی جیهانی سەردەمی خۆیەتی.

دەشێت هەژموونگـەرایی ئاشـووریش بـۆ سـێ قۆنـاخ جیابکرێتـەوە. قۆناخی کۆلۆنییە بازرگانییـەکانی سـاڵانی ۲۰۰۰ ـ ۱٦۰۰ پ.ز کـە گرێدراوی بابل بوو، سـاڵانی ۱۳۰۰ ـ ۱۰۰۰ پ.ز قۆنـاخی هەژموونگەرایی تـەواوە. دوا قۆنـاخیش سـاڵانی ۹۰۰ ـ ٦۰۰ پ.ز لـە زاگرۆسـەوە تـا دەریـای سپی، لـە ئـەنادۆڵی ناوینـەوە تـا دەگاتـە میسـر و عوممـان لەجوگرافیایـەکی زۆر فراواندا بووە بە هێزی هەژموونگەرایی. لەبواری بازرگانی و پیشەسازیدا پەرەسەندنی بـەخۆوە دیـوە. مـوڵکی بارکراویـان فرۆشـتووە و کەرەسـتەی خاویـان بـۆ مەترەپۆڵـەکانیان گواسـتۆتەوە. چەنـدین تایبەتمەنـدێتی (ژمێریاری، کێشان، پێوان، قەرز، کاری وەک پارە) سەرمایەدارییان پەرەپێـداوە. هەرچەنـدە لـەقۆناخی دوایـی خۆیـدا وەک جـددیترین رکابـەر رووبەڕووی ئورارتوویـیەکان بوونەتەوە کە شاری وان ناوەندەکەیان بـووە بـەڵام هـەمان سـەرکەوتنیان بەدەسـت نـەهێناوە. جێگـای بایەخـە کـە ئورارتوویـیەکان تاکە هێزن توانیویانـە بەرامبـەر ئاشـوورییەکان لەسـەر پێیـان بمێننـەوە. بـەدرێژایی قۆناخـەکانی هەژموونگـەرایی خۆیـان ئاشـوورییەکان کـۆڵۆنـی بـەهێزیان ئـاواکردووە. زاراوەکـانی قـازانج و کارگـە لەریشـەی قـاروم (وەکالـەت)ەوە هـاتوون. لەرۆژهـەڵات مـادو پارسـەکان، رۆژئـاواش میسـر و ئیسـرائیل و فینیقیـەکـان تـا دەگاتـە ئەنادۆڵی ناوین چەندین میرنشینیان خستۆتە ژێر کۆنترۆڵی خۆیـان و کردوویانن بە کۆڵۆنی.

هـــەروەکو چـــۆن بـــەرخودانێکی ســـەرکەوتووانەیان بەرامبـــەر هەژموونگەرایی قۆناخەکانی ئوروک، ئورو بابل پیشاندا، دیسان ئەوانەی هەمان شتیان بەرامبەر هەژموونگەرایی ئاشووریش دووبارە کردەوە هێزی هۆری و هیتییەکان بوو کە لەقەبیلە ئاریانیەکان پێکدەهاتن. وەک دەزانین یەکەمین مورشیلی پاشای هیتیت لەگەڵ هاوپەیمانە هۆرییەکانی لە ساڵی ۱۹٥٦ پ.ز بابل بشی لەناودا تەواوی ناوەندی هەژموونگەرایی کۆنترۆڵکرد.

بالّی میتانی هۆرییەکان لەقۆناخی ١٥٠٠ ـ ١٢٥٠ پ.ز لە کەرکوکەوە تا دەگاتە دەریای سپی لەناوچەیەکی بەرفراواندا هێزێکی هاوشێوەی ئیمپراتۆریەتیان پێکهێناوە. هەرچی ئوراتووو مادەکانن کە لەهەمان رەچەڵەکن، دوای ساڵانێکی درێژی بەرخودان لەساڵ ٦١٢ پ.ز رێگایان لەپێش شکستە ستراتیژییەکەی ئیمپراتۆریەتی ئاشوور کردەوە. بەڵام بەتەنیا بەستنەوەی ژێرکەوتنی ئاشوور بەشەڕە دەرەکییەکانەوە هەڵوێستێکی ناتەواوە. هۆکاری سەرەکی بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە: چیتر شەڕ مایەی قازانج نییە. هەر وەکو چۆن مەیلی قازانجی سەرمایەداری ـــ کە لەکەمبوونەوەدایە ـ هۆکاری تەنگەژە و قەیرانە، کەمبوونەوەی یاسای قازانجی شەڕەکانیش ئەنجامەکانی قەیران و دۆڕاندنە.

دوای ئیمپراتۆریەتی ئاشوور هێزە هەژموونگەرا نوێیەکەی خۆرهەڵاتی ناوین ئیمپراتۆریەتی پارسە کە لەسەر بنەمای رێککەوتنی پارس ـ ماد ئاواکراوە. ئیمپراتۆرەکانی پارس کە لەقۆناخی ٥٥٠ ـ ٣٣٠ پ.ز رۆڵی هەژموونگەرایی جیهانیان دەگێڕا بەرفراوانترین سیستەمی جیهانیان ئاواکردبوو. گۆڕەپان و ناوچەی قەڵەمڕەوییان لەکەنارەکانی ئیجەوە تا پەنجاب درێژبووبوویەوە، جگە لەچین سەرجەم ناوچەکانی شارستانی ئەو سەردەمەی دونیایان لەژێر هەژموونگەرایی هەمان هێزدا کردووە بەیەک. بەو سیفەتەی کلتووری مەعنەوییە زەردەشتایەتی رۆڵێکی دیاری لەم سەرکەوتنەدا هەبووە. سیستەم لەمیانەی یاخیبوونە بەردەوامەکانی هێزەکانی شارستانییە کۆنەکەی میسر و هێزەکانی شارستانی ئیۆن ـ ئیجە کە لەقۆناخی شارستانییەکی نوێدابوون خوێنی لێ چۆڕا و ئیرەکانی ئیسکیت لەباکوور لەئەنجامی شەڕەکانی بەرگریکردن و هێرشی گەریلایی سەردەمی هێزگەلێک بوون سیستەمیان کونکرد. شارەزایی ئایدیۆلۆژیو تەکتیکی ئەسکەنەدەری پادشا لاوەکەی مەکەدۆنیا (قوتابی ئەرستۆ) لەژێر کاریگەری کلتووری گریک بەخێرایی پەرەیسەندو کۆتایی بەهەژموونگەرایی ئیمپراتۆریەتی پارس هێنا. بەمجۆرە شارستانییە نوێیەکەی گریک سەرکەوتووانە خۆی سەلماند.

٥ ـ هێزی هەژموونگەرایی نوێ دەکەوێتە دەست هێزەکانی گریک ـ رۆما کە نوێنەرایەتی شارستانی هێلینی دەکەن. ئەمەش یەکەمین گواستنەوەی جدی هێزە لەرۆژهەڵاتەوە بۆ دەست رۆژئاوا. شارستانی گریک ـ رۆما کە پشت بە کلتووری شارەکانی کەناری ئیجە دەبەستێت (٦٠٠ پ.ز ـ ٥٠٠ زایین) لەمێژووی جیهاندا رێگای لەپێش دووەمین گەورە شەپۆلی شارگەرایی کردۆتەوە. سەرچاوەی سەرەکی هێزی ئەم شارستانییەی شاریش توانست و کلتووری ماددی و مەعنەوی کەڵەکەبووی میسر، بابل، هیتیت، گریک و ماد ـ پارسەکانە کە بەدرێژایی سەدان ساڵ وەرگیراوە، هەرسکراوەو پەسەندکراوە. داناکانی ئیۆن (سۆڵۆن، تالیس، پیساگۆرس) لەکۆشکەکانی میسر، بابل و پارس گەڕاون و توێژینەوەی وردیان لەبارەی کلتوورەکانیان کردووە. بێگومان گریک ـ رۆماش کۆمەکێکی هەمەلایەنیان پێشکەش بەشارستانی کردووە. ئەوەی گرنگە کاریگەری زنجیر ئاسایانەی شارستانیەکانە. شەڕەکانی دەسەڵات و بەدامەزراوەبوونەکانی زەوتکردنی زێدە (بەها، بەرهەم)ی کۆمەڵایەتی بناخەکەی پێکدێنێت وەک میراسێکی باوونەریتی بەردەوام بۆ یەکتریان گواستۆتەوە. ئەوەی لەبەرزترین ئاستدا دەسەڵاتی خۆی زیادکردووە، خۆی بەسەرکەوتووترینیان دادەنێت. ئەمەش وابەستەی گەورەکردنی زێدە ـ بەها و دەستبەسەرداگرتنیەتی.

هاوشێوەی گواستنەوەی کلتووری ماددی و مەعنەوی شارستانی رۆژهەڵات بۆ شارستانی ئەورووپا کە شارستانی گریک ـ رۆما ئەنجامیدا، بەر لەساڵانی ١٦٠٠ پ.ز لەمیانەی نموونەی میکان ـ هیلاس بۆ نیمچە دوورگەی یۆنان، لە ساڵانی ١٠٠٠ پ.ز دا لەرێگای ئەتروسکەکانەوە بۆ نیمچە دوورگەی ئیتاڵیا گواستراوەتەوە. هەرچی گواستنەوەی کلتووری نیولیتیکە لەقۆناخەکانی ٧٠٠٠ ـ ٤٠٠٠ پ.ز بەردەوام بووە. گواستنەوەی کلتووری لەمێژووی جیهاندا یەکلایەن نەبووە بەڵکو لەسەر بنەمای یەکتر بەستنەوە بەردەوام بووە. پەلهاوێشتنەکانی قۆناخی شارستانی کە لەسەر بنەمای زەبرو زەنگ بوون زۆر لەمەزەندەکان سنووردارترن. مێژووش هەموو شتێک نییە؛ پروپاگەندەکانی مێژووی فەرمی بەدیرۆک دانانێین.

پەلهاوێشـتنە دەسـەڵاتگەراییەکانی شارسـتانی بەشـێکی زۆر کـەم و سنووورداری مێژووی جیهانی پێکدێنێت. ئەوەی لەژێرەوە رۆڵـی راستەقینە دەبینێت مێژووی کۆمەڵگایە کە قەبیلە و گەلان تەونەکەیان هۆنیوەتـەوە. تەنانەت ئاستەمە دیرۆکی دەسەڵاتەکان بەمێژووش ناوببرێت. دۆزینـەوەی مێژووی بنـەڕەتی لەرایەڵـەی کۆمەڵایـەتی کۆمـەڵگادا نـاوەڕۆکی مێـژووی جیهان (گەردوون)ی بەدەستەوە دەدات. جارێکی دیکە ئامـاژەی پێدەکەمـەوە کە تا ئێستا ئـەم کێشـانە بەهـەموو قورسـاییەکەیەوە گفتوگۆی لـەبارەوە دەکرێت.

ئەو شارگەراییەکەی لەهـەردوو کـەناری دەریـای ئیجـەوە گەشـەیکرد، هەروەها ئەو بزاوتە کلتووری و شارستانییەی ئـەم شـارگەراییەی بەبنـەما دەگرت سەبارەت بـەمێژووی گـەردوونی گوزارشت لەسـەنتێز و قۆنـاخێکی مێژوویی نوێ دەکات. ئـەم سـەنتێز و قۆنـاخـە مێژووییـە وەک قەڵـەمبازی راسـتەقینەو رەسـەنی پێکهـاتنی شارسـتانی ئـەورووپای رۆژئـاوا هەڵدەسـەنگێنرێت. وەک سـەرەتایەکی تـەواوی روانگـەکانی سـەبارەت بـە جیهـان تـاوتوێ دەکرێت. سـەرباری بانگەشـە زانسـتی و فەلسـەفیەکانی شارسـتانی ناوەنـدی ئـەورووپا لـەم بارەیـەوە، بەقورسـی هەڵوێسـتێکی میتۆلـۆژی پیشـاندەدات، کاتێـک ئەمـەش ئەنجامـدەدات چەواشـەکاریەکی مەزن سەبارەت بەمێژووی جیهان "گەردوون"ی بەڕێوە دەبات.

لەتەواوی ئەم باسانە زۆر باش دەرکـی پێدەکرێت کـە ئـەو کلتـوورەی لەکەنارەکانی ئیجە پەرەیسەندووە، سەنتێزێکی گرنگـە کـە لەسـەرەنجامی گواستنەوەی تـەواوی کلتوورەکـانی خۆرهـەڵاتی ناوینـەوە پێکهـاتووە کـە سەدان ساڵ تەنانـەت هـەزاران سـاڵ بـەردەوام بـووە. پێویست ناکـات بۆ ئـەملاو ئـەولا بـڕۆین. تـەنیا لـەو سەنتێزانەی پەیوەنـدی پـارس ـ هێلـین لەساڵانی ٦٠٠ پ.ز پێکیان هێناوە تا رووخانی رومای رۆژئاوا واتە تاوەکو سـاڵانی ٥٠٠ زایینـی (ساسـانییەکانیش بخەینـە سـەر) شـاهێدی ئـەم ئەنجامەیـە و راسـتیەکەی دەسـەلمێنێت. تـەنیا سـەیرکردنێکی پـەنتائۆن (ئەنجوومەن)ی خوداوەندەکان لەشاخی نەمرود بۆ تێگەیشتنی ئەم راستییە بەسە.

بزاوتی شارگەرایی گریکەکان سەنتێزێکی سەرکەوتوو و قۆناخێکی سەرووترە. لەو زەمینە کلتوورییەی ڕێی بۆ خۆشکرد ئایدیۆلۆژیا ئایینیە خاوەن ریشە میتۆلۆژیەکەی شیکارکرد، رۆڵێکی جدی لەهاتنە پێشەوەی فەلسەفە و زانستدا هەبوو. رۆڵی ئەم کۆمەکە لەبناخەدانان و جێگیرکردنی زانست و فەلسەفە دیارکەر بوو. لەم سۆنگەیەوە تاودانێکی جددی داوەتە مێژووی جیهانی. زانستەکانی فیزیا، کیمیا و زیندەوەرزانی ڕێگایان لەپێشدا کراوەتەوە، بنەماکانی فەلسەفەی کۆمەڵگا و مێژوو بە پێودانگی زانستیتر گەیەنراون. هەروەها نموونەی شکۆداری هونەری پێشکەشکراون بەتایبەتیش لەبوارەکانی بیناسازی شار، پەیکەرتاشی، شانۆ و گێڕانەوەی داستاندا. بێگومان ئەم بالآبوونە کلتوورییە لەپشت سەرکەوتنە گەورەکانی ئەسکەندەردا شاراوەیە. ئەگەر لەقۆناخی کۆماری یان ئیمپراتۆریەتدا بێت رۆما گوزارشت لەگواستنەوەی کلتووری گریک دەکات بۆ گۆڕەپانی سیاسی و سەربازی. سەرگوزەشتەی هەژموونگەرایی هەزار ساڵەی (٥٠٨ پ.ز ـ ٤٩٥ زایین) رۆما هەم سەلماندن هەم جێبەجێکردنی نیازەکانی ئەسینایە. لەم سۆنگەیەوە ناتوانرێت بەسەنتێزێکی جیاواز یاخود بەرەسەن دابنرێت. بێگومان لەبواری چەندایەتیەوە زۆر گەورەتر بووە، لەبواری چۆنایەتیشەوە (هەژموونگەرایی سیاسی و سەربازی) هەوڵیداوە نزیکی کامڵبوون بێتەوە. لەبوارەکانی یاسا، بیناسازی و رەوانبێژیدا نموونەکانی خۆی پیشانداوە.

هەژموونگەرایی رۆما تا بڵێی گەردوونیبوون و مێژووی جیهانی تەنگەتاو کردووە. لەم لایەنەوە کۆمەکەکەی گرنگە. بەڵام پێویستە لەبیر نەکرێت زیاتر لە بواری کلتووری خۆرهەلاتی ناوین ئەم رۆڵەی بینیوە. نموونەی رۆمای رۆژهەڵات (ئیمپراتۆریەتی بیزەنتی) بەشێوەیەکی روون و ئاشکرا گوزارشت لەم راستییە دەکات. هەوڵێکی زۆریداوە تاکو ببێتە رۆژئاوایی و بەشارستانی ئەورووپاش بکات. لەچوارچێوەی ئەم هەوڵەیدا بۆ ئەنجامدانی هێرش و پەلامار بەرامبەر گۆتەکان (قەبیلە جێرمەنەکان) لەدروستکردنی هەندێک رێگا، قەڵا و دیوارەکانی پاراستن بەولاوە نەڕۆیشتوون. مسۆگەرە لەناو جیهانیبوونێکدا ژیاوە کە لایەنی

رۆژهەلاتییان (بۆ ماوەیەکی درێژ دیجلە و فورات سنووری رۆژهەلاتیان پێکهێناوە) بالاترە. لەنموونەکانی گریک زیاتر رۆژهەلاتی بووە. هەروەکو چۆن لەبوارەکانی کلتووری مادی و مەعنەوی بەمجۆرە بووە، لەبواری چەندایەتی و چۆنایەتیش گوزارە لەسەنتێزێکی بەمجۆرە دەکات. بێگومان سەبارەت بەئاواکردنی شارستانی ئەوروپاش ئەزموونێکی بەرایی و هەنگاوێکی دیرۆکییە.

لەسەردەمی هەژموونگەرایی رۆما لە جیانی پارسەکان (خانەدانی هاخامنشینی) خانەدانی پارت‌و ساسانی هەولی نوێنەرایەتیکردنی کلتووری رۆژهەلاتیان داوە (نزیکەی سالانی ٢٥٠ پ.ز - ٦٥٠ زایینی). کاتێک دەلێم نوێنەرایەتیکردن مەبەستم دەمارە سیاسیو سەربازییەکانی کلتووری دەسەلاتە. هەر وەکو چۆن جیهانی کلتووری هێلینی رۆلی سەرەکی لەهەژموونگەرایی گریک - رۆمای دوای ئەسکەندەر بینیوە، کلتووری زەردەشتیش کە لەبناری زنجیرە شاخی زاگرۆس‌و لەدەوروبەری کلپەی ئاگری ئاتێشگای موغەکان پێکهات رۆلێکی دیاریکەری لەدەسەلاتە هەژموونگەراکانی ماد - پارسدا هەبووە. هاوتەریبی شەڕە سیاسی و سەربازییە هەزار سالییەکەی نێوان هەردوو هێزی هەژموونگەرایی، شەڕێکی ئایدیۆلۆژی هاوشێوەش لەنێوان هەر دوو کلتوور بەڕێوەچووە. رۆلی ئەم ململانێ و پێکدادانە لە سەنتێزی کلتووری رۆژئاوادا دیاریکەرە.

بەگرنگییەوە ئاماژە بەو خالە دەکەم؛ کلتووری کۆمەلایەتی کۆمەلگای پشتبەستوو بەبناری زنجیرە شاخەکانی زاگرۆس - تۆرۆس لەهیچ قۆناخێکدا بەتەواوەتی رەسەنایەتی خۆی لەدەست نەداوە. تەنانەت رادەستبوونی بۆ هەژموونگەرا سیاسی، سەربازی و هەژموونگەرا ئایینیەکانی راهیبیەکانی زادەی ناوچەی خۆشیان پەسەند نەکردووە. بەدرێژایی مێژوو توانیویەتی بەرامبەر شەپۆلە داگیرکەداریەکانی هەر چوار لا بەردەوامی بەهەبوونی کۆمەلایەتی خۆی بدات. سیستەمی قەبیلە، ئابووری کشتوکال و ئاژەلداری کە خاوەن رەگ و ریشەیەکی قوولە (لە ١٥٠٠٠ پ.ز تا رۆژی ئەمڕۆمان) رۆلێکی دیاریکەری لەمەدا بینیوە. وەک بلێی دوو جیهان لەم کلتوورەدا جێگای باسە. یەکەمیان، جیهانی

کۆمەڵایەتی کۆمەڵگای قەبیلە و گەلان کە لەقووڵایی مێژوو و خاکدایە. دووەمیان؛ جیهانی دەوڵەت، شەڕ و پێکدادانی دەسەڵاتی هەژموونگەرایی هێزە داگیرکەر، کۆلۆنی، چەوسێنەرو قڕکەرە لەژمار نەهاتووەکان. ئەوەی هەوڵی باسکردنیمدا هێڵی سووری پەرەسەندنی دیالیکتیکی نێوان هەردوو جیهانە کە سەبارەت بە مێژووی جیهانییەوە تا ڕۆژی ئەمڕۆمان بەردەوامە. بەلانی کەم لەچوارچێوەی سۆبژەکتیڤیتییەوە هیچ کاتێک کلتووری ناوچە بەکەناربوونی پەسەند نەکردووە، تەنانەت نەیویستووە بەخەیاڵیشیدا بێت، هەر چەندە لەبواری بەناوەندبوون هەندێکجار چیرۆکی کۆمیدیو تراژیدیشی هەبووبێت، بەڵام بەردەوام لەسەر بەناوەندبوون سووربووە. کاتێک لەمیانەی ئەم ڕوانگە جیهان (گەردوون) ییەوە سەیری میکرۆ"وردە"مێژوومان بکەین ئەوا لەبینین و تێگەیشتنی هەزان و یەک نموونەی سەرفرازی - نامەردی، ئازار - جۆش و کۆمیدی - تراژیدی زەحمەتی نابینین. ئەو کاتە باشترو زیاتر دەرک بەسروشتی کۆمەڵایەتی (سروشتی فیزیا، کیمیاو زیندەوەرزانیش کەلێی جیانابێتەوە) کۆمەڵگای خۆمان دەکەین و لەپێناو پێشاندانی ئیرادەو چالاکی بۆ کەمکردنەوەو نەهێشتنی خراپییەکان هەوڵ و کۆششێکی زیاتر دەدەین.

و- دوا هەڵمەتی جیهانی شارستانی ناوەندی خۆرهەڵاتی ناوین لەقۆناخ و سەنتێزی شارستانی ئیسلامدا ئەنجامدراوە. بەپێچەوانەی مەزەندەکانەوە ئەوەی بەئیسلام ناودەبرێت ئایدیۆلۆژیایەکی ئایینی پاڵاوتە نییە، بەڵکو سەنتێزی تەواوی ڤێرسیۆنە ئایدیۆلۆژییەکانە کە تا ئەو قۆناخە جێگای باسە. ئیسلام ئۆرژینال یان ڕەسەن نییە، بەڵکو قۆناخێکی شارستانی و لێشاوی گەردوونی کلتووری خۆرهەڵاتی ناوینە. لەهەمانکاتدا سەنتێزێکی ئایدیۆلۆژی زۆر ئاڵۆزە. بێ بەختی لێرەدایە؛ ئەورووپای ڕۆژئاوا سەرلەنوێ سەنتێزی کرستیانی شیکارکردو لەبواری فەلسەفەو زانست ڕێگای لەپێش هەڵمەتێکی گەردوونی و مێژوویی کردەوە، بەڵام ڕێگەچارە فەلسەفیو زانستییەکانی لەسەنتێزی ئیسلامدا دەستی پێکردبوو بەر لەئەنجامگیربوون سەرکوتکران، ئەمەش یەکێک لەهۆکارە

گرنگەکانی گواستنەوەی شارستانی ناوەندی خۆرهەڵاتی ناوین بوو بۆ ئەوروپا.

سەرباری سەرجەم باس و پەیامە رزگاریخوازییەکانی سەرەتای بەڵام لەماوەیەکی زۆر کورتدا (بنەماڵەی ئەمەوی ٧٥٠ ـ ٦٥٠) شارستانی ئیسلام بۆ شارستانییەکی هەژموونگەرا وەرچەرخاوە. لەبنەڕەتدا ئیسلام لەبەرامبەر بێچارەیی و بنبەستبوونی سەدان ساڵەی ململانێی نێوان بێزەنتی و ساسانییەکان هاتە مەیدان کە لەدوا قۆناخی خۆیان سوابوون، لەجیاتی سوود گەلانی ناوچەو تۆڕە کۆمەڵایەتییەکانی پڕوکاندبوو. هەر وەکو لەناوەکەشیەوە دەرکی پێدەکرێت ئەو پەیامە ئاینی ئاشتییە (سەلام، چاوگی زاراوەی ئیسلامە). بەڵام بنەماڵەی ئەمەوی شەڕی شارستانیەکانی خۆرهەڵاتی ناوینیان چڕ و قاڵتر کردۆتەوە (پەیمانی مەدینەی حەزرەتی محەمەد تا ساڵی ٦٥٠ زایینی بەردەوام بووە.) چەندین جار ساسانی و بێزەنتییەکان دووچاری شکست هاتوون، قوستەنتین پۆلیس گەمارۆ دراوە، شارە ساسانیەکانیش بەتەواوی دەستیان بەسەردا گیراوە. تەنیا لەسنوورەکانی چیندا بەربەستکراون (لە ساڵی ٧٥٠). لەنیمچە دوورگەی ئیبەری هیندستانەوە تا دەگاتە دەوروبەری ئەفریقیا جێگیر کراوە. لەگەڵ ئیسلامبوونی تیرە تورکەکان یش پەلهاوێشتن لەنیوەی باکوری گۆی زەوی، واتە لەئەوروپای ناوینەوە تا تەواوی باشووری سیبریا و ئاسیای ناوین دا جێگیر بوو. بەرفراوانبوونێکی مەزن لەبواری دەسەڵات ـ دەوڵەت ـ شارستانی بەدیهاتووە.

لەسەردەمی بنەماڵەی عەباسیدا (٧٥٠ ـ ١٢٥٠) هەژموون بەلوتکە گەیشتووە. ئیتر بەردەوام دەستەواژەی ئیمپراتۆریەتی جیهان دەگوترێتەوە. بەخێرایی کلتووری گریک، هیند و تەنانەت کلتووری چین یش وەردەگێڕدرێتو دەگونجێندرێت، ویستوویانە باڵابوونێکی کلتووری بۆ ئیسلام بئافرێنن. سەرمایەداری بازرگانی بەپێگەیشتووین قۆناخی مێژوویی خۆی گەیشتووە. ئەگەر بیوبستایە لەراستیدا ئەو هێزەی هەبوو کە ئەوروپا کۆنترۆڵ و تەنانەت داگیریش بکات کە دواتر لەبەرامبەریدا دووچاری دۆرانی هەژموونگەرایی دەبێت. لەبەر ئەوەی مایەی قازانج

نەبوو فەتحکردنی ئەورووپای سنووردارکرد. بەپێچەوانەی مەزەندەکان بەهۆی خۆڕاگری و بەرخودانی بەرامبەر داگیرکردنی ئەورووپا بەنیوەچڵی نەهێشترایەوە، بەڵکو هەر وەکو لەداگیرکاری ڕۆماشدا بینرا بەهۆی بێ بەرهەمییەکەی بووە. هەروەها دەستبەسەرداگرتنەکانی هون و جەنگیزخان یش لەبەر هۆکاری هاوشێوەوە بەنیوەچڵی ماوەتەوە. تاوەکو سەدەی یازدەهەم چانسی ئەورووپا لەوەدایە کە هێشتا نەبووە بەناوچەیەکی هێندە بەپیت و جێگای قازانج کە ئارەزووی هێزە مەزنەکان (خۆرهەڵاتی ناوین) گەورە و کەمەندکێشی بکات. کاتێک بەم دۆخەش گەیشت (لە سەدەی نۆزدەوە) زانیویەتی چۆن لەمیانەی دژە هەڵمەتەوە هەژموونگەرایی خۆی ئاوابکات و هەمیشەییشی بکات.

کاتێک هەرەسهێنانی هەژموونگەرایی ئیسلام لەچوارچێوەی شارستانیدا شیکار دەکرێت لەدەرەوە داگیرکاری و دەستبەسەرداگرتنەکانی بنەماڵەی جەنگیزخانی مەغۆلی، لەناوەوەش ململانێ و پێکدادانی نێوان مەزهەبەکان وەک هۆکاری سەرەکی پێشاندەدرێت. ئەمە باسێکی ناتەواوە. وەک ئاماژەی پێکرا، هۆکاری بنەڕەتی ئەنجامنەدانی ڕێنسانسی کلتوورییە. بەڕێوەبەرایەتی سەردەمی عەباسی پەی بەم ڕاستییە بردووە. زۆر باش ئاگادارن کە تەنیا لەمیانەی ڕۆڵی ئایینی ئیسلام بەو سیفەتەی ــ پەیامی ئاشتیو ڕزگارییە ــ ناتوانن ئیمپراتۆرییەت لەسەر پێیان بهێڵنەوە. لەڕاستیدا لە قۆناخی ساڵانی نێوان ۸۰۰-۱۲۰۰ هەوڵ و کۆششێکی نزیک بەڕێنسانی ئیسلامی جێگای باس بووە. کرانەوەی جدی و بڕشت لەبواری زانست و فەلسەفەدا ئەنجامدراوە. لەزانستەکانی پزیشکی، بایۆلۆژی، بیرکاری، کیمیا و مێژوو کۆمەڵگا لەپێشەوەی ئەورووپادایە. لەمژارەکانی حیکمەت، تەسەوف، مەنتق، ئیلاهیات و عەدالەتی فەلسەفەدا کرانەوەی زۆر بڕشت و بەکاریگەر لە ئارادایە. بەڵام لەسەرەنجامدا کاتێک قورسایی بەلای دۆگمانیزمی ئایینیدا شکایەوە، ئەو کار و خەباتە دووچاری داڕمان هات، تەنانەت بوو بە نەفرەتی و بەلاوەنراوە.

هەرچی ئەوروپایە بەپێچەوانـەوە لەکاتێکدا هەوڵیدەدا راستەوخۆ ب سەرچاوەکانی گریک ـ رۆما بگات، لەلایەکی تریشـەوە سەرچەم ئەو سەرچاوانەی وڵاتـانی ئیسـلامی بۆخـۆی گواسـتۆتەوە کـە زانیویـەتی سوودبەخشـن و بەکـەڵکی دێـن. ئـەو رێنسانسـەی لەخۆرهـەڵاتی نـاوین دووچاری وەستان هات لەئەوروپا قەڵەمبازی ئەنجامداوە. سەدەکانی ١٤ ـ ١٥ سەردەمی رێنسانسی ئەوروپایە. چانسی ئەوروپا لەوەدایە کە سەرباری دژایـەتی دۆگمـاتیزمی کرسـتیانیش درێـژەی بەرێنسانسـی خۆیـداوە و توانیویەتی لەتەواوی ئەوروپادا بڵاوبێتەوە. لەسەدەکانی ١٦ و ١٧ و ١٨ دا لەمیانـەی ریفۆرم (ریفۆرمی ریشـەیی لەئاییندا) و شۆڕشـی فەلسـەفی و زانستییەوە رۆشنگەری خۆی فەراهـەم کرد و بەشێوەیەکی سـەرکەوتووانە پرۆسەکەی تەواو کردووە. لەسـەرەنجامدا کاتێک بەسـەرەتاکانی سـەدەی نۆزدەهەم گەیشتوون سەرکەوتنی شۆڕشی کلتووری (زهنی) مسۆگەر بـووە. سەرکەوتنی ئـەو شۆڕشـە کلتوورییـە رۆڵێکـی دیاریکـەری لـە لەدەستدانی هەژموونگـەرایی شارسـتانی ئیسـلامی و گواسـتنەوەی هەژموونگـەرایی بـۆ ئەوروپا هەبوو.

ئەو هۆکارەی پێویستە لەریزی دووەمی فاکتـەرەکانی گواسـتنەوە یـان خزانـــی هەژموونگـــەرایی دابنرێـــت. بەهـــەمان شـــێوە ســـەرکەوتووانە گواسـتنەوەی سـەرمایەداری بازرگانییـە بـۆ ئـەوروپا. ئـەو هەڵمەتـە بازرگانییـە مەزنـەی شـارەکانی ئیتاڵیـا ــ لەسەرووشـیانەوە ڤێنسیا، جەنەوا، فلۆرەنسا ــ لەسەدەی یانزدەهەمەوە لەگـەڵ هێرشـی کریسـتیانی (خاچپەرستە)کان ئەنجامیانـدا تـەنیا بـەئامانجی قـازانج نـەبووە. بـەڵکو شانبەشـانی قـازانج بەسـیفەتی کلتـوور سـەرچەم ئـەو پەرەسـەندنە سەرمایەداری "کشتوکاڵ، بازرگانی، دراو، پیشەسازی)یانەی گواستۆتەوە کە بەهەزاران ساڵ لەجیهانی خۆرهەڵاتی ناوین پێکهاتبوو. لەگەڵ کاڵاکـان سـەرچەم ئـەو رێسـا و ئامرازانەشـی گواسـتبوویەوە کـە ئـەو کاڵایانـەی بەرهەمهێنابوو. پێویستە ئـەو گواستنەوانەش بژمێرین کـە لەشارسـتانی چینـەوە (کاغـەز، بـاروت، چاپخانـە، گوللـە تـۆپ و تەکنیکـەکانی) هێنرابـوون. بەتایبـەتیش "لـەرێگای مەغۆلـەوە" لـەریزی سـێیەمدا

گواستنەوەی هزر و ئامرازی سەربازی و سیاسی جێگای باسە. ئەوروپا هەر لەخۆیەوە ئامرازەکانی دەولەت و دەسەلات و هزرەکەیانی نە ئافراندووە؛ تا رادەیەکی زۆر وەک میراس وەریگرتووە. ئەنیا لەسەدەی شازدە بەدواوە کۆمەکی خۆی تێکەلکردووە. پێویستە گواستنەوەی هونەر و ئەدەبیات لەریز و پلەی سێیەم دابنرێت. دەولەتشارەکانی ئیتالیا و دەولەتی ئیسلامی ئەندەلوس رۆلی سەرەکییان لەم گواستنەوانەدا بینیوە.

وەک خالی دوایی دەشێت ئایینی کریستیانیش وەک ئامرازی سەرەکی گواستنەوەی ئەخلاقی و مورال هەلسەنگێنرێت. ئەوەی دوای رووخانی رۆما لەبواری مورالەوە ئەوروپای هەلساندەوە سەر پێیان کرستیانی بوو. لەوەش گرنگتر ، هەلمەتە نوێکەی شار زیاتر لەدەوروبەری دێری کرستیانەکان پەرەیسەندووە. بزاوتە نوێکانی شارگەرایی کەنارەکانی ئیتالیا و ئەوروپای رۆژئاوا کە لەسەدەی یانزە بەدواوە خێرابوو لەبواری جیهانییەوە دوای هەلمەتەکانی سۆمەرو ئیۆن سێیەمین هەلمەتی بنەرەتییە. هەلبەتە چەندین مۆلبوونی خواروی ئەم هەلمەتە مێژووییەش جێگای باسە کە هەم کلتوورەکەی پشتیان هەم شێوەی بونیادنانیان جیاوازە بەلام لایەنی لێکچووشیان زۆرە.

چیرۆکی پێنج هەزار سالەی شارستانی لە هەمانکاتدا سەرگوزەشتەی پەرەسەندنی فەرسیۆنەکانی شارە. شارەکان لەمێژوودا رۆلی جێگیر و هەمیشەیی قایمترین جومگەکانی کلتووری ماددیو مەعنەوییان بینیوە. بەهۆی تەنگەژەی قورسو نەخۆشییەکانی گەورەبوونی شێرپەنجەییانەی قۆناخی شارگەرایی ئەوروپا کە تا ئێستاش بەردەوامە چۆنیەتی ئەنجامگیربوونی مژاری گفتوگۆی مەزن و لێگەرینە نوێیەکانی چارەسەرییە. لەمیانەی ئەم لایەنانەیەوە کریستیانی رۆلی رێبەرایەتی ستراتیژیو تەکتیکی گواستنەوەی فاکتەرەکانی کلتووری ماددی و مەعنەوی دەبینێت. کاتێک رەگ و ریشەی خۆرهەلاتی ناوینی کریستیانی رەچاو بکرێت ئەوا باشتر دەرکی پێدەکرێت ئەو ئەوروپایەی لەسەدەی شانزدەهەمینەوە هەنگاوی بۆ شارستانییەکی نوێ هاوێشت، چۆن لەدایکبوو. شارستانی ئەوروپا کە میراسی شارستانی گریک - رۆمای

وەرگرت لەسەر بنەمای ئەو گواستنەوە نوێیانەوە، نوژەن بۆتەوە و بەسەنتێزێکی کلتووری بەهێز گەیشتووە، لەمیانەی ئەنجامدانی وەرچەرخانی رادیکالانەی شێوازی بەرهەمهێنان - کەڵەکە کردن هەژموونگەرایی خۆی ئاواکردووە.

کێبرکێی فەرەنسا و ئەڵمانیا لەگەڵ دەوڵەتشارەکانی ئیتالیا، بزاوتە نوێکانی فەتحکاری پادشایەتی ئیسپانیا و ئاقیکردنەوەکانی بوون بەئیمپراتۆریەت و هەڵکشانی هۆڵەندا و ئینگلتەرا رۆڵیان لەبونیادنانی هەژموونگەرایی دا لاوەکییە. بەبایەخەوە پێویستی ئاماژەکردن بەم خاڵە دەبینم؛ فاکتەرە ماددی و مەعنەوییەکانی کلتووری یەهوودی بەلانی کەم رۆڵە ستراتیژییەکەیان بەرادەی کریستیانی بەکاریگەر بووە. مسۆگەرە لەگواستنەوەی تەواوی فاکتەرە کلتوورییەکانی جیهانی ئیسلامیدا یەهوودیەکان رۆڵی پێشەنگایەتییان گێراوە. لەبواری فێرکردن و ئاشناکردنی ئەوروپا بە بازرگانی و دراو بەردەوام رۆڵی پێشەنگایەتییان بینیوە. یەهوودییەکان شوێن پەنجەیەکی هەمیشەییان لەهەر بزاوتێکی فیکر، زانست و فەلسەفەدا هەبووە. لەرێبەرایەتی تیۆریو تەکتیکی سەرجەم شۆرشەکاندا بەردەوام هەبوون وشوێنپەنجەکەیان دیار بووە. هەروەها ناتوانرێت نکوڵی لەوە بکرێت کە رۆڵی مێشک و خوێنی شارستانی نوێ دەبینن، یان بەلانی کەم رۆڵی سەرەکی لەپەرەسەندنیدا دەبینن.

لەئەنجامدا زۆر ئاشکرایە ئەو مێژووە گەردوونیەی هیگل دەوڵەتشاری گریک بەسەرەتاکەیو دەوڵەت - نەتەوەی ناپلیۆن یش بەکۆتاییەکەی دادەنێت لەجێگای خۆیدا نییە. فەلسەفەی لیبرالیش کە دژایەتی هیگڵ دەکات، لەگەڵ هەڵوەشانەوەی یەکێتی سۆڤیەت ئەویش بانگەشەی کەهانەتێکی "کۆتایی مێژوو"ی هاوشێوەی کربوو. بەڵێ لێرەدا "کۆتایی"یەک جێگای باسە، بەلام ئەمە کۆتایی مێژووی جیهانی نییە، بەڵکو کۆتایی مێژووی شارستانی ناوەندییە، کۆتایی شێوەگرتنی دەوڵەتو دەسەلاتەکانێتی. دەوڵەت - نەتەوە دزەی کردۆتە ناو نهێنیترین شتەکانی کۆمەڵگە، لەم رێگایەشەوە کۆتایی بەکێشەی گەلی دەسەلات و

دەوڵەت هێناوە. لەم سۆنگەیەوە ئەگەر فەلسەفەی هیگڵ لەسەر پێکانی دابنرێت (نەک وەک ئەوەی مارکس ئەنجامی دا) ئەوا زۆر فێرکەر و ئەزموون بەخشتر دەبێت. بەردەوام لەخۆم دەپرسم؛ کاتێک ئەمریکا دوایی ساڵانی ۲۰۰۰کان لەمیانەی شاڵاوەکەی بۆ خۆرهەڵاتی ناوین لەکەللەی سەددام حوسێنی دا ئایا ئاگادار بوو کۆتایی دەوڵەت - نەتەوەیی ڕاگەیاندووە. وەڵامەکە هێندە گرنگ نییە، بەڵکو خودی ڕاستی بابەخدارە. هەروەها ئەو لێکچواندنەشم کردبوو؛ لەکەللەدانی لویسی شازدەیەم لەمیانەی شۆڕشی فەڕەنسا بۆ ئاواکردنی دەوڵەت - نەتەوە چەندە گرنگە، ئەوا لەکەللەدانی سەددام حوسێن یش بەلایەنی کەم بۆ کۆتاییهاتنی دەوڵەت - نەتەوەی خۆرهەڵاتی ناوین هەمان گرنگی هەیە. ئەوانەی بەشێوەیەکی ڕاست و لەقوڵاییدا سەیری مێژووی جیهان (گەردوون)ی بکەن، ئەوا لەشکاندنەوەی ئەڵقەکانی دەوڵەت - نەتەوە کانەوە کە هەر ئێستا لەئەفغانستانەوە دەستی پێکردووە و تا تونس درێژ بۆتەوە چەندین سەرمداوی ئەم کۆتایی پێهاتنە دەبینین.

کۆتایی پێهاتنی دیاردەکانی دەسەڵات - دەوڵەتشارستانی شێوازی هیگڵ کۆتایی مێژووی جیهان نییە، بەڵکو مانای سەرەتایەکی نوێیە لەڕێگەی پارادایمێکی دیکەوە. مێژووی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگا کە بەردەوام لەپەراوێزی مێژووی جیهاندایە بەڵام بەردەوام شادەمارەکانی لەلێداندایە، دوایی ماوەیەکی درێژ سەر لەنوێ دێتەوە بەر ڕۆژی ڕووناک و ئامادەکاری ڕۆڵی مێژووی خۆی دەکات. لەتێزەکانی شارستانێتی دیموکراتیدا هێندە بانگەشە سەبارەت بەبونیادنان و ڕووخانی دەوڵەتەکان ناکرێت. شارستانێتی دیموکراتی بەردەوام هەوڵدەدات هەڵە ستراتیژی و تەکتیکیەکانی نێوان خۆی و شارستانیەتی دەوڵەتی و پلەداری زەلال و یەکلابکاتەوە. ئەم دوو شارستانیەتە بەردەوام لەمێژووی جیهاندا هەبوونیان هەبووە، ئێستاش هەن. ئەرکمان پێشخستنی سەرجەم پرەنسیپ و ئامرازە تەکنیکی و ستراتیژیەکان و ئایدۆلۆژیا و بەرنامەی شارستانێتی دیموکراتییە، بەڵام نەک وەک مارکس لەڕێگای هیگڵگەرایی

چەپرەوەوە، بەڵکو لەمیانەی رەخنەکردنی تەواوی فەلسەفەکەی و دەربازکردنیەوە فەلسەفەی شارستانێتی دیموکراتی خۆمان پەرە پێبدەین.

بەشی سێیەم

کێشەو تەنگەژە لە کۆمەڵگای خۆرهەڵاتی ناویندا

تەنگەژەی کۆمەڵایەتی گوزارە لەو قۆناخانە دەکات کە سیستەم ناتوانێت درێژە بە هەبوونی خۆی بدات. بەبەراورد لەگەڵ دەستەواژەی کێشە مانایەکی گشتگیرتری هەیە. لەکاتێکدا تەنگەژە زیاتر خەسڵەتێکی خولی هەیە، بەڵام کێشە بەشێوەیەکی رۆژانە لەڕووداو، دیاردەو پەیوەندی دامو دەزگاکاندا دەژیت. تەنگەژەکانی ناو هەمان سیستەم بە "کۆنژەکتوەل" ناودەبرێت، هەرچی تەنگەژەی خودی سیستەمە بەزاراوەی 'بونیادی' ناودێر دەکرێت. تەنگەژە کۆمەڵایەتیەکان هۆکاری زۆر هەمەلایەنیان هەیە. هەروەکو ئەو تەنگەژانەی سەرچاوەیان بۆ گۆڕەپانو بوارە سیاسی، ئابووری و دیموگرافیەکان دەگەڕێتەوە، ئەو تەنگەژانەش جێگای باسن کە جیوبایۆلۆژیا سەرچاوەکەیانە. ئەو کۆمەڵگایانەی پلەداریو دەوڵەت (بەگشتی دامودەزگاکانی دەسەڵات)ی تێدا پێشنەکەوتووە، تەنگەژەکانیان زیاتر جیۆبایۆلۆژیکە. بوومەلەرزە یان وشکە ساڵیەکی سروشتی دەشێت تەنگەژەی کۆمەڵاتی جدی بخولقێنێت. تێکچوونێکی چاوەڕواننەکراوی ژینگەو دەوروبەر دەرەنجامێکی هاوشێوەی لێدەکەوێتەوە. بەئەندازەی بێخۆراکی یان کەمخۆراکی ژمارەیەکی زۆری دانیشتوان، کەمبوونەوەیەکی زۆری ژمارەی دانیشتوانیش دەشێت هۆکاری تەنگەژەبن.

هەرچی ئەو تەنگەژانەشن کە دەسەڵات سەرچاوەکەیەتی، لەمیانەی کەمبوونەوە و نزمبوونەوەی بەردەوامی رێژەی قازانج ڕوودەدات کە لەمیانەی تەکنۆلۆژیای شەڕ یان ئامرازەکانی پیشەسازی، بازرگانی و داراییەوە بەدیدێت. کاتێک خەرجیەکانی شەڕ لەقازانجەکانی زیاتر بێت و لەڕێگای ئامرازەکانی دیکەشەوە قەرەبوو و پڕنەکرێتەوە ئەو کاتە

تەنگەژەی کۆمەڵایەتی دەست لێبەرنەدراوە. کاتێک بەردەوام ئاست و ڕێژەی قازانجی پاوانە پیشەسازی، بازرگانی و داراییەکانی سەر بازاڕ لەدابەزیندا بێت و لەمیانەی شەڕ و پێکدادانی نوێوە ئەو ڕێژانەی قازانج پڕنەکرێتەوە، ئەوا قەیرانی ناو خودی سیستەم ناچارییە. ئەو تەنگەژانەی سەرچاوەی خۆی لەهەلومەرجە کۆنژەکتورەکان وەردەگرێت ئەگەر درێژتر بێتەوە (لەسیستەمە سەرمایەدارییەکاندا ماوەی تەنگەژە بەگشتی لەنێوان ٥ ـ ١٠٠ ساڵدا دەگۆڕێت)ئەوا بۆ تەنگەژەی سیستەماتیک دەگۆڕێت. ئیتر کۆمەڵگا ناتوانێت لەژێر سایەی سیستەمدا بەردەوام بێت. لەپێناو سەرهەڵدان و دەرکەوتنی بونیادی سیستەمی نوێ، بونیادی سیستەم پەرتەوازە دەبێت و کەشوهەوایەکی کائۆسیانە دێتە ئاراوە. لەناو هێزە کۆمەڵایەتیەکاندا کامەیان بەگوێرەی ئامادەکاری ئایدیۆلۆژی و بونیادی خۆی وەڵامی بەهێزو پێگەیشتووتریان هەبێت، ئەوا لە ئاواکردنی سیستەمی نوێدا چانسی پێگە یاخود ڕۆڵی پێشەنگایەتی بەدەست دێنن.

کێشەی پەرتەوازەبوونی سیستەمێک و ئاواکردنی سیستەمێکی نوێ، لەچەمکی زانستی پۆزیتیڤیستدا ڕێگای لەپێش ناودێرکردنی شێواو و چەواشەکراو کردۆتەوە. بەتایبەتیش کاتێک چەمکە ڕاستەهێڵیەکانی مێژوو لەمیانەی چەمکێکی نوێی قەدەرگەراییەوە هەوڵیانداوە شێوەکانی کۆمەڵگا دەستنیشان بکەن دەرەنجامی زۆر خراپی لێکەوتۆتەوە. لەڕێگای کارەکانی ئەندازیارێتیەوە پێشخستنی پرۆژە لەبارەی سروشتێکی ئاڵۆزی وەک کۆمەڵگا، لەجیاتی چارەسەرکردنی تەنگەژەکان، بەدرێژایی مێژوو تەنگەژەکانی قووڵتر کردۆتەوە. ئەگەر هەڵوێستە میتافیزیکەکان (ئیسلامی، کرستیانی، هیندۆسی و ...هتد)بێت یان پۆزیتیڤیستەکان (نەتەوەیی، ئابووری، یاسایی) هەموویان دەچنەوە سەر هەمان ڕێگا. تەنانەت مێتۆدە پۆزیتیڤستەکان هەروەکو چۆن زادەی دیاردەی فاشیزمن، لەولاتری تەنگەژە دەرەنجامێکیان لەگەڵ خۆیاندا هێنا کە بەئاستی جینۆسایدی کۆمەڵایەتی (کۆمەڵگاکان)گەیشت. دەتوانێت بگوترێت لەئاکامی ئەو شۆڕشە فەلسەفی و زانستیانەی دوای دووەمین جەنگی جیهانی هاتنە ئاراوە گفتوگۆی قووڵتر لەبارەی بابەتی سروشتی کۆمەڵگا

پەرەیسەند. پەیڤەکانی ئیکۆلۆژی، فێمینیزم، کلتوور و دیموکراسی سروشتی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگا ڕۆشنتر دەکاتەوە، بە شێوەیەکی ڕاست دەرفەتەکانی چارەسەری دەستیشان دەکات و چانسەکەی زیاتر دەکات.

هەرچەندە تیۆری مارکسیزم لەبارەی تەنگەژەی سەرمایەداری دیاردەکە بنەخشێنێت بەڵام لەجیاتی نزیکبوونەوە لەچارەسەری چاوەڕوانکراو ـ سۆسیالیزم یاخود کۆمۆنیزم ـ ڕۆژ دوای ڕۆژ لێی دوور کەوتۆتەوە. ئەم بارو دۆخە بەو ڕادەیەی پەیوەستی پێناسەی چەوت و ناتەواوی سروشتی کۆمەڵگایە، لەهەمانکاتدا مۆدیلەکانی چارەسەریش لە خەیاڵ و یۆتۆپیا بەولاوە گوزارشت لەهیچ شتێکی دیکە ناکەن. لەویش کارەساتبارتر ئەوەیە؛ چالاکی پێشنیار کراو، هەروەها پەیڕەوو ئامرازەکانیشی هەرچەندە نەخوازراویش بێت بەڵام لەدۆخی خزمەتکردن بەبەهێزکردنی سەرمایەداری ڕزگاری نەبووە. لەم بارەیەوە مێژوو پڕ لە ڕێگەچارەی خەیاڵی و پەلەقاژەی نائومێدی بێکۆتاییە. گرنگترین دەرەنجامی مەسەلەی تەنگەژە کۆمەڵایەتی و ڕێگەچارەکانی کە بەدرێژایی مێژوو لەئارادا بووە، زیاتر قوڵبوونەوەی چالاکی و ویستی زانینە؛ هەستکردنە بەپێویستی زانین. لەم چوارچێوەیەدا زانست و فەلسەفە، تەنانەت ئایین و هونەریش لەنزیکەوە پەیوەست بەوەڵامدانەوە و چارەسەرکردنی تەنگەژە کۆمەڵایەتیەکانەوە سەریانهەڵداوە.

کارەکتەری کێشە کۆمەڵایەتیەکان جیاوازترە. بێگومان لەبەر ئەوەی دەسەڵات و چەوسانەوە سەرچاوەی هەردووکیان پێکدێنێت ئەو کێشانە لایەنی هاوبەشیان هەیە. بەڵام لایەنێکی جیاوازیشیان هەیە کە بەشێوەیەکی ڕۆژانە لەئارادایە. هەروەها ئەوەی بۆ هەندێک تاک و گروپ کێشەیە، بۆ هەندێکی دیکە ڕێگە چارەیە. بەڵام ئەم خاسیەتە سەبارەت بەتەنگەژەکان زیاتر گشتییە. لەتەنگەژەکاندا سەرجەم توێژە کۆمەڵایەتیەکان بەشێوەیەکی نەرێنی کاریگەر دەبن. بەڵام لەقۆناخی تەنگەژەدا دەشێت هەندێک لەدوژمنە مارژیناڵەکانی کۆمەڵگا سوودمەندبن. ئەگەر سەرچاوەکەی دەرەکی نەبێت، ئەوا کێشە کۆمەڵایەتیەکان لەبنەڕەتدا سەرچاوەی خۆی لەفشار و چەوسانەوەی ناوەندەکانی

دەسەڵات وەردەگرێت. تەواوی کۆمەڵگا لەئامێر و دەزگاکانی سەرکوتکردن‌و چەوسانەوەی پاوانەکانی دەسەڵات بەشێوەیەکی نەرێنی کاریگەر دەبێت، واتە ژن بەناوەندی و پلەداری پیاو کاریگەر دەبێت، کۆیلە بەسەرداره‌کەی، لادێیی بەئاغاکەی، فەرمانبەر بەفەرمانڕەواکەی و کارکەریش بەخاوەن کارەکەی زیانی بەردەکەوێت و دەچەوسێنرێتەوە؛ دووچاری سەرکوتکردن و ئەشکەنجە دەبێت. لەئاکامدا هەر هەمووی دووچاری کێشەی کۆمەڵایەتی دەبێت. هەرچی ئەوەی پاوانەکانی دەسەڵات و چەوسانەوە لەژێر ناوی ڕێگەچارە پێشکەشی دەکەن، شێوەکانی دەسەڵات و ڕێبازە قاڵبۆوەکانی چەوسانەوەن. لەبەر ئەم هۆکارەیە کە شێوەکانی دەوڵەت و چەوسانەوە بەردەوام پەرە دەسەنن. هەڵبەتە وەڵامی ئەوەش بەرخودان و ڕاپەڕینی بەردەوامە، شەڕی بەرامبەرە. بەهۆی کەوتنە ژێر کاریگەری لۆژیکی دەسەڵات و سەرنجڕاکێشی چەوسانەوە وەک قەدەرێک ئەنجام ژیان بەسەر بردنێکی نامەردانەیە لەژێر سایەی چەوسانەوە و فشاری کێشەکان کە پاوانەکانی دەسەڵات سەرچاوەکەی پێکدێنێت. مێژووی شارستانی دەوڵەتی دیرۆکی نوێبوونەوە و پەرەپێدانی بەردەوامی ڕێبازو پەیڕەوەکانی سەرکوتکردن‌و چەوسانەوەیە، لەبەرامبەر ئەمەشدا دیرۆکی پەرەسەندنی چالاکی و فەلسەفەی ئازادی و یەکسانی بەرخودانکارەکانە.

بەدرێژایی مێژوو کۆمەڵگاکانی خۆرهەڵاتی ناوین ئەو بەشەی مرۆڤایەتی بووە کە زۆرتر لەناو تەنگەژەو کێشەکاندا ژیاوە. بێگومان هۆکاری سەرەکی ئەمەش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە بەدرێژایی پێنج هەزار ساڵ ناچار کراون لەژێر فشار و چەوسانەوەی شارستانی ناوەندیدا بژین. لەهیچ ناوچەیەکی دیکەی جیهان ئاشنای ئەم شێوە درێژخایەن و کەڵەکە بووەی فشار و چەوسانەوە نابێت.

ا. کێشەی ژن لەکۆمەڵگای خۆرهەڵاتی ناوین

ئەو کێشانەی ژن لەناو کۆمەڵگادا بەدەستیەوە دەناڵێنێت بەر لەهەموو شتێک هەڵسەنگاندنی لەچوارچێوەی ڕەهەندەکانی کۆمەکۆمەڵگای مێژوویی گرنگ و بایەخدارە. کێشەی ژن کێشەیەکە

سەرچاوەی سەرجەم کێشەکانی دیکەیە. بەر لەگۆزەرکردن بەرەو کۆمەڵگای دەوڵەتی و چینایەتی دامەزراوە بوونی پلەداریەکی توندی باڵادەستی پیاو(باوکسالاری) لەسەر ژن دەبینرێت. بۆ پاساوهێنانەوەی باڵادەستی پیاو پەنا براوەتە بەر چەندین چیرۆکی میتۆلۆژی و ئایینی. داستانی ئینانای مێخوداوەندی ئوروکیش ڕەنگدانەوەی ئەم پرۆسە و قۆناخەیە. لەداستانی ئاماژە پێکراودا تامەزرۆییەکی زۆر بۆ دایکە خوداوەندی پیرۆزی جاران و سروشت جێگای باسە. هەروەکو لە داستانەکەشدا دەبینرێت ژن بەدەست فێڵبازی، تەڵەکەبازی و ستەمکاری پیاوسالاری سیستەمی دەوڵەت و پلەداری باوکسالارییەوە دەناڵێنێت کە گیرۆدەی بووە. لەداستانی بابلدا ئەمجۆرە واقیع و ڕاستینەیە(پێکدادانەکانی نێوان نێرخوداوەندە بەهێزەکەی بابل ماردۆک و مێخوداوەند تیامات) زۆر ڕوون و بەکاریگەرترە. لەمیتۆلۆژیای سۆمەردا باس لەوە دەکرێت کە ژن لەپەراسووی پیاوەوە دروست کراوە. ئەمە گوزارشتێکی هێمایی و سیمبۆلییە. لەئایینە تاکخوداییەکاندا درێژە بەم هەڵوێستە دەدرێت. ئەو ژنەی وەک مێخوداوەند دەکەوێتە ناو زەقورەکانی سۆمەر وەک سۆزانی پەرستگا دەردەکەوێت. یەکەمین سۆزانیخانە لەشارەکانی سۆمەر دەکرێتەوە. لەسۆزانی پەرستگاوە پایەی ژن بۆ کەنیزەکی کۆشکەکان بەرز دەکرێتەوە. ئۆبژە(کۆیلە) دەست لێبەرنەدراوەکەی بازاڕەکانی بازرگانییە. لەشارستانی گریک ـ ڕۆمادا تەنیا کۆیلەی ئیش و کارەکانی ماڵە. لەسیاسەتدا جێگای نییە. لەشارستانی ئەوروپاشدا ئۆبژەیەکی زایەندییە کە لەمیانەی پەیمانێکەوە بەپیاو بەستراوەتەوە. لەشارستانی سەرمایەداریشدا سۆزانیەکی گشتی جیهانییە. لەڕێگای باڵادەستی پیاوەوە مێژوو بەتەواوی بونیاد و مانایەکی ڕەگەزپەرستی بەدەست هێناوە. چیتر مێژوو بە سیفەتی پیاو بەردەوام دەبێت.

بەژنێتیکردنی ئافرەت(بەواتای کۆیلایەتی ژن دێت) یەک بەدوای یەک ڕەنگدانەوەی خۆی لەسەر ئۆبژەکانی پیاویش دەبێت کە لەناو کۆمەڵگا دەچەوسێنرێنەوە؛ ئەوانیش دەخرێنە ژێر فشارەوەو سەرکوت دەکرێن.

لەکاتێکدا بەشی ڕاهیب، سەربازی و سیاسی چینی سەرووی کۆمەڵگا بەپێگەی ڕەگەزی باڵادەست دەگەیەنرێت، توێژە بەڕێوەبراوەکەی خوارەوەش چەندەی دەچێت دەکرێت بەژن. لەکۆمەڵگای گریک ـ ڕۆما مرۆڤی نێر هەر لەلاوێتییەوە لەمیانەی هەڵوێستێکی تۆخی ڕەگەزگەراییەوە پەروەردە دەکرێت. بەدرێژایی سەرجەم سەردەمەکانی شارستانی گومڕایی و لادانە زایەندییەکان وەک دەرەنجامێکی هەڵوێستی ڕەگەزگەرایی بەرامبەر بە ژن بەشێوەیەکی بەربڵاو لەئارادا دەبێت. ئیتر بەو ڕادەیەی ژن کۆیلەیە، بەو ئەندازەیەش پیاوی کۆیلەش ئافرەتە یاخود کراوە بە ژن.

کاتێک ئەو کێشانەی سەرچاوەی خۆی لەئامێر و دەزگاکانی چەوسانەوە و سەرکوتکردنی سەرمایەدارییەوە دەگرێت لەسەر ئەم کێشە بنچینەییانەی خۆرهەڵاتی ناوین زیاد بێت، لەڕاستیدا ژیانێکی مۆتەک و کارەساتاوی بۆ ژن دەست لێبەرنەدراو دەبێت. ژن ئەو مرۆڤەیە کە لەدژوارترین دۆخدا دەژیت، واتە بەژن بوون مانای بوونە بەو مرۆڤەی کە لەخراپترین و قورسترین ڕەوشدا دەژیت. ئەو چەوسانەوە و سەرکوتکردن و فشارە قەبەیەی لەسەر کۆمەڵگا بەڕێوە دەبرێت چەندین قاتی لەسەر جەستە و ڕەنجی ژن پەیڕەو دەکرێت. تازە بەتازە هەست بەمرۆڤبوونی ژن دەکرێت. ئیتر هەڵوێستی بێ شەرەفانەی ڕەگەزگەرایی ڕەها بەدۆخێک گەیشتووە جێگای خۆی بۆ ئەو لێکەڕینە بەجێ بهێڵێت کە وەک دۆست و هاوڕێیەک پێویستی بەهەبوونی ژن دەبینێت. بەلانی کەم گفتوگۆکردن لەم بارەیەوە جێگای باسە. تاوەکو لەناو کۆمەڵگا ژیانێکی ڕاست لەگەڵ ژن بەدینەیەت ئەوا ژیانێکی مانادار جێگای باس نابێت. لەمیانەی دەرککردن بەو ڕاستییەی کە ماناداترین و جوانترین ڕۆڵی ژیان لەگەڵ ئەو ژنە بەدیدێت کە بەتەواوی سەرفرازی و کەرامەتی خۆی بەدەست هێناوە پێویستە پەرە بە گوتە و کردەوەکانمان بدەین.

۲. کێشەکانی قەبیلە، ئەتنیک و قەوم

کێشەکانی قەبیلە(خێڵ)، ئەتنیک و نەتەوە لەپێشینەی ئەو کێشانەوە دێن کە لەدێرزەمانەوە تا ڕۆژی ئەمڕۆمان بەشێوەیەکی چڕ و بەردەوام

لەکۆمەڵگای خۆرهەڵاتی ناوین لەئارادا بووە. چەندەی شارستانی دەوڵەتی پەرەیسەندووە ئەمجۆرە کێشانەش هەم بەربڵاو بوون هەم چڕبوونەتەوە. بەرلەوەی شارستانی سەرهەڵبدات و پەرەبسێنێت هەروەکو لەژندا جێگای باس بوو لەتیرەکانیشدا ژیانێکی ئازادی سروشتیانە لەئارادابوو. ئەخلاقی تیرە زۆر باڵا بوو. تاک لەپێناوی تیرە تیرەش لەپێناو تاکدا هەمەجۆرە فیداکاریەکی دەکرد. تاک و کۆمەڵگابوونێکی ڕاستەقینە جێگای باس بوو. بەڵام کاتێک بونیادەکانی شارستانی دەستیان خستە ناو تیرەکان و خوازیار بوون بیانکەن بە کۆیلە، درێژترین و دژوارترین قۆناخی بەرخودانیش دەستی پێکرد. ناکۆکی سەرەکی پەیوەندی تیرە - دەوڵەتە کە بەرامبەر بە کۆیلایەتی بەرخودان دەکات. شاخ و بیابانەکان ببوون بە مەیدانی بەرخودان. خۆپاراستن مەرجی دەست لیبەرنەدراوی بەخێوکردن و زۆربوونە. پێویستە باش بزانرێت کە دوای بە کۆیلەکردنی ژن درندانەترین ڕووخساری بینراوی مێژوو کۆکردنەوەی کۆیلە بووە لە تیرەکان. تیرەکان بوون بەخێڵ و لەمیانەی پەرەپێدانی زیاتری بەرخودانەکەیان خواستوویانە لەم کێشەیە ڕزگاریان بێت. بەڵام تەکنۆلۆژیای چەک و ڕێکخستنی هێزەکانی شارستانی لەزۆربەی حاڵەتەکاندا لەپێشتربوون.

لەچاخی ناوین لەئاستی میللەت - قەومدا ڕێکخستە بوونێک هاوشانی ئۆرگانیزاسیۆنەکانی تیرە و خێڵ جێگای باس دەبێت. واتە هەنگاوێکی دیکە بەرەو نەتەوەبوون هاوێشتراوە. ڕێکخستن و ئایدیۆلۆژیای قەوم لەسەر ڕێکخستن و ئایدیۆلۆژیای تیرە و خێڵ زیاد بووە. ئایینە تاکخوداییەکانی چین، هیندستان و خۆرهەڵاتی ناوین بەجۆرێک لەجۆرەکان مانای ئایینی قەومیان بەدەست دەهێنا. شەڕەکانی ئایین و قەوم لەناو یەکتردا بەڕێوە دەچوون. قەومەکانی گریک، ئەرمەنی، ئاشوری، عەرەب، فارس و کورد بەگوێرەی بەرژەوەندی قەومەکانیان ئایینی خۆیان هەڵبژارد. هەندێکیان بوون بەموسڵمان و هەندێکی تریش کریستیان. هەڵبەتە قەومی یەهوودی هەر لەسەرەتاوە وەک سەنتێزێکی قەوم و ئایین شێوەی گرتبوو. بەڵام نە ئایدیۆلۆژیای تیرە و خێڵ، نە

ئایینـەکانی قـەوم توانـاو بـەهرەی چارەسـەرکردنی کێشـەکانیان نـەبوو. یەهوودیەتیش هەر لەسەرەتاوە کێشەیەکی زیندوو بوو. گەلی ئاشووری، ئەرمەنی و هێلینی کە یەکەمین گەل بوون دەستبەرداری بتپەرستی بن، تەواو نەیانتوانیوە ئـەو ئاشتی، برایـەتی و یەکێتییە فەراهـەم بکـەن کـە لـەئایینی کریستیانی بەدوایدا دەگـەڕان. ئـەم دۆخـەش ڕێگـای لـەپێش بێبەختی و بوویەری کارەساتاوی کردەوە.

ئایینی ئیسلامیش کە لەسەر بنەمای نۆیەتیکردنی بتپەرستی هەڵکشـا هەرچەنـدە ئاشـتی، یـەکێتیی و باڵادەسـتی بـۆ تیـرە و خێڵـە عەرەبـەکان بەدەست هێنا، بەڵام لەماوەیەکی کورتدا خۆی لەناو شەڕو پێکدادان لەگەڵ یەهوودی و کریستیانەکاندا دۆزیەوە. لەکاتێکدا ئایینی ئیسلام هەوڵیدەدا ببێتە ڕێگەچارەی هەندێک کێشـە بـەڵام گۆلەیـەکی گـەورەی کێشەکانیشـی لەگەڵ خۆیدا هێنا. بەتایبەتیش قەومەکانی ئەرمەنی، هێلینی، ئاشووری و یەهوودی کە لەئەنادۆڵ گیریـان خواردبـوو تاڕادەیـەکیش وەک قوربـانی پەرەسـەندنە پێشـوەختەکەیان بەرامبـەر بـە عـەرەب، تـورک، فـارس و کوردەکان (کە ئاشنای موسڵمانێتی بوون) دەکەوتنە نـاو قۆنـاخێکی زۆر دژوارەوە. کاتێک شەڕە مەزهەبیە بەردەوام و نەپساوەکانی نێوانیان هاتـە سەر ئەو کێشانەی تێیدا دەژیـان، ئیتـر کێشـەکان ڕێگـای لـەناوچوونیانی ئـاوالا دەکـرد. هاوشـێوەی ئـەو قڕکـردن و لەناوبردنـەی موسـڵمانەکان لەنیمچـە دوورگـەی ئیسـپانیا دووچـاری هـاتن لەهـەمان قۆنـاخـدا کریستیانەکانیش لەئەنادۆڵ تووشی بوون.

٣. کێشەکانی ئایین و مەزهەب

کێشە مەزهەبیـە ناوخۆییـەکانیش هاتـە سـەر ئـەو کێشـە ئایینیانـەی قەومـەکان تێیـدا دەژیـان. بەرامبـەر بەبەرژەوەندییـە ماددیـەکان بـەڵێنی ئایینەکان لەبارەی برایەتی، یـەکێتی و ئاشـتی کاریگەریـەکی سنووورداری هـەبوو. ئـەو جیاوازییـە چینایەتیـەی لـەناو کۆمـەڵگادا سـەریهەڵداو پەرەیسەند لەمێژبوو هەمان قـەومی کردبوو بەگۆلـەی کێشـە و پێکدادان. تەنانـەت لـەناو تیرەیـەکی بچـووک و بەیەکـەوە گرێـدراوی وەک

یەهوودیەکانیش، هێشتا هەر لەسەردەمی حەزرەتی موسا ململانێی دژوار لەنێوان هەوالآن و خزمانیدا ڕوویداوە. ململانێ و بێنە و بەردەی موسا لەگەڵ هارون و مەریەمی خوشکو برای سەیر و سەرنج ڕاکێشە. بەتایبەتیش ئەو ئەنجامەی لەئاکامی ململانێی لەگەڵ مەریەمی خوشکی هاتۆتە ئاراوە پیشانیدەدات کە شکاندنەوەیەکی دژی ژن جێگای باسە. حەزرەتی عیساش لەسەرووی هەموانەوە بانگەوازی بۆ موسەویە هەژارەکان دەکرد. هێشتا حەزرەتی محەمەد کۆچی دوایی نەکردبوو کە مەعاویە بەرامبەر بەئەهلی بەیت دەستی کرد بەشەڕی بنەماڵەگەرێتی و بەدەست هێنانی باڵادەستی. لەئیسلامدا لەپێناو ڕزگارکردنی خەلافەتی دووسەرە ئەنانەت سێ سەرە ـ ئیمام عەلی، مەعاویە و عەمری کوڕی عاس ـ خەواریجەکان بڕیاری مردن(کوشتن)یان وەرگرت. یەزیدی کوڕی مەعاویەش هەروەکو چۆن بەرخ سەردەبڕێ لەبیابانی کەربەلا ڕۆڵە هەڵبژاردەکانی ئەهلی بەیتی سەربڕی. هەرگەلێکی دەبوو بەموسڵمان هەم لەناوەخۆیدا هەم لەگەڵ گەلانی دیکە کێشەی نوێی ئەوتۆی لەگەڵ خۆیدا دەهێنا کە هەرەس ئاسا گەورە دەبوون. شارستانییە ڕیشەدارەکەی ئێران لەمیانەی دامەزراندنی مەزهەبی شیعەوە هەوڵی دەدا وەلامی ئەو شکستە بداتەوە کە بەرامبەر عەرەبە موسڵمانەکان دووچاری هاتبوو. بەگەکانی تیرەی سەلجۆقی و عوسمانی تورک نەژادیش بەرژەوەندی خۆیان لەنەریتی سونیگەرایی باڵادەستی ئیسلامدا دەبینیەوە. هەرچی تورکمانەکانن کە زیاتر توێژە هەژارەکانیان پێک دەهێنا شیعە گەرێتی و عەلەوی بوونیان هەڵبژارد، کوردەکانیش دابەش بوونێکی هاوشێوەیان بەخۆیانەوە بینی. لەکاتێکدا بەگە دەسەڵاندارەکان بوون بەسوننی و هاوکاری کردنی سوڵتانە عەرەب و تورکەکانیان بۆ خۆیان هەڵبژارد، توێژە هەژار و سەرفرازەکانیش بەردەوامییان بەئایینی عەلەوی و زەردەشتی دەدا.

یەکەمین سێ سەدەی تەمەنی ئایینی کریستیانی پڕ لەدابەش بوون و پارچەبوونی مەزهەبی گوزەری کرد. چین و قەومەکان ناچار بوون لەژێر دەمامکی مەزهەب درێژە بەبەرژەوەندیەکانی خۆیان بدەن. هەرقەومێک

ببوو بە خاوەن مەزهەبێک. لەمیانەی مەزهەبە بەشکراوەکانەوە بەدوای ڕزگاریدا دەگەڕان؛ لاتینەکان لەڕێگەی مەزهەبی کاسۆلیکی، گریک و سلاڤەکانیش ئۆرتۆدۆکسی، ئەرمەنیەکان گریگۆریان و ئاشوریەکانیش لەڕێگەی مەزهەبی نەستووریەوە. هەروەها پارچەبوون و دابەش بوونێکی جدی ئەو قەومانەش سەبارەت بەبژاری بوون یان نەبوونی ئایینەکەیان بەئایینی ئیمپراتۆریەت هاتە ئاراوە. یەهوودیەت تەنیا بەدەرهاوێشتەکردنی ئایینی کریستیانی و ئیسلامی لەناوخۆیدا نەوەستا، تەنانەت لەناوەخۆشیدا بۆ تیرەی جیاواز دابەش بوو. هەر وەک بڵێی دابەش بوونیان بۆ یەهوودی و ئیسرائیلی بەس نەبێت، ئەمجارە وەک لایەنگرانی فارس و گریکەکان پارچەبوون. هەروەها دواتر بەسیفەتی یەهوودیەکانی ڕۆژهەڵات و ڕۆژئاوا(ئەشکەناز و سفارت) دووچاری دابەشبوونێکی دیکە هاتن. لەسەردەمی شارستانی سەرمایەداریشدا شان بەشانی عەلمانیەکان ڕۆشنبیرە سیکۆلارەکانیشی لەناواخنی خۆیەوە دەرخست.

لەو قۆناخەدا ئایینی کریستیانی بەڕیفۆرمێکی گرنگ و بەرفراواندا تێپەڕی، مەزهەبی پرۆتستانی لەدایک بوو، کڵێسا نەتەوەییەکان دامەزرێنران. لەشارستانیەکانی ڕۆژهەڵاتی دوور، لەسەرووی هەمووشیانەوە چین و هیندستان دابەش بوونی ئایینی و مەزهەبی هاوشێوە ڕوویدا و ئەمەش کێشەی نوێی لەگەڵ خۆیدا هێنا. کاتێک لێکۆڵینەوە سەبارەت بەبنەمای ماددی تەواوی ئەو کێشە ئایینی و مەزهەبیانە بکرێت، ئەوا هیچ زەحمەتیەک لە بینینی ئەو ڕاستیەدا نابینین کە ئامێر و دەزگا بەربڵاو و قاڵبۆوەکانی فشار و چەوساندنەوە ڕۆڵی سەرەکی تێدا دەبینرێت. شەڕەکانی چەوسانەوە و سەرکوتکردنی جێگای باسە کە پاوانە ماددی و ئایدۆلۆژییە بەناویەکداچووەکان بەرامبەر کۆمەڵگا بەڕێوەیان بردووە. لە بنەڕەتدا هەر لەسەردەمی دەوڵەتی ڕاهیبەکانی سۆمەر و میسر ئەم کێشانە ئافرێنراون و لەمیانەی شەڕەکانیشەوە گەورەتر کراون. کاتێک دوای ئەزموونە گەورە و بایەخدارەکەی بوودا دەیگووت "ناتوانن ئاگر بە ئاگر بکوژێننەوە"

ڕاستیەکی مەزنی دەدرکاند. چونکە دەسەلات بە مانای شەڕ دەهات. هەرچی شەڕیشە بریتی بوو لەچەوساندنەوە. لەم رووەوە دەسەلات تەنیا لەگەل دەسەلاتدا دەکەوتە شەڕەوە. چونکە ڕێگایەکی دیکەی گەیشتن بە قازانجی شیرین جێگای باس نەبوو.

لەم چوارچێوەیەدا ئەگەر مێژووی زیاتر لە پێنج هەزار سالەی شارستانی دیرۆکی ئافراندنی کێشەی ڕۆژانەیە، ئەوا ئەو ڕێگەچارە خەیالیانەی لەژێر ناوی ئامرازەکانی چارەسەرکردن خراونەتە ڕوو تەنیا کێشەکانیان بەربلاوو چڕترکردۆتەوە. نە میتۆلۆژیای خوداوەندە شکۆدارەکانی سۆمەر، نە پێغەمبەرو خوداوەندەکانی ئایینە تاکخودابیەکانی لەهەمان سەرچاوەوە هاتوون، هەروەها نە دابەشبوونە فرە سەریەکانی مەزهەب هیچ یەکێکیان نەیانتوانی ببنە ڕێگە چارەی ئەو کۆیلایەتیەی لەقولبوونەوەدا بوو. ڕێگە چارە خەیالیەکان بۆ ڕێگە چارەی ماددی و کۆنکرێتی وەرنەدەچەرخا. پاوانەکانی دەسەلات و چەوسانەوە تەنیا بەتەشەنە کردن بۆ ناو سەرجەم قەومەکان نەوەستان، بەلکو ئەو تابلۆیەی لەکاتی دزەکردنیان بۆ ناو سەرەکیترین خانەکانی کۆمەلگا لەسەر بنەمای دەولەت ـ نەتەوە پێک هات، بلاوبوونەوەی کێشەکان بوو لەناو تەواوی کۆمەلگا. بەگوێرەی ئەوەی هیچ شانەیەکی کۆمەلگا نەماوە کە پاوانەکانی چەوساندنەوە و زۆرداری دزەی بکەنە ناوی، بەمانایەکی دیکە خانەیەکی دیکەی کۆمەلگا نەماوە قازانجەکەیان زیاد بکات، ئیتر لەڕاستیدا کۆتاییان هاتووە یاخود کۆتاییەکەیان بەدیار کەوتووە، لەم مانایەدا کاتێک دەگووترێت ئیتر کۆتایی مێژووە، لەوانەیە لەهەموو کاتێک زیاتر نزیکی ڕاستین.

٤. کێشەی شارو ژینگە

هەر لەسەرەتای شارستانیەوە کێشەکانی شار و ژینگە لەکۆمەلگای خۆرهەلاتی ناوین لەئارادا بووە. کاتێک تەماشای یەکەمین سەرگوزەشتەکانی ئاواکردنی شارەکانی سۆمەر بکرێت، ئەوا دەرکی پێدەکرێت کە لەناو خودی شار و نێوان شارەکاندا لەچۆن زەمینەیەکدا

پەرەیان سەندووە؛ بێگومان هەلومەرج و زەمینەیەکی پڕ لەکێشە. ئەمانە کێشەیەکن سەرچاوەی خۆیان لەکۆیلایەتییەوە وەردەگرن. شارگەرایی بەکۆیلە بوون لەناواخنی خۆیدا هەڵدەگرێت، لەم سۆنگەیەوە بەدەوڵەتبوونیش لەخۆدەگرێت. هەروەها ئاواکردنی بازاڕیش کێشەی ئابووری لەگەڵ خۆیدا دێنێت. کێ بڕیار سەبارەت بەرێژەکانی گۆڕان دەدات، واتە کێ بڕیار سەبارەت بە نرخ دەدات؟ لەم لایەنەوە ڕێکەوتنەکان بە ئاسانی بەدی نەدەهاتن. خۆراکپێدان و بەرگریکردن لەشار خۆی لەخۆیدا کێشە بوو. بەردەوام بەشە پێکهاتووەکانی دەسەڵات(ڕاهیب، بەڕێوەبەر و فەرماندە) لەناو ململانێدا بوون، ئەمەش ڕێگای لەبەردەم شۆڕش و دژە شۆڕشیش دەکردەوە. هەروەها کێشەی گەورەبوونی شارەکانیش لە ئارادا بوو.

دەوڵەت و بەڕێوەبەرایەتی شار کە لەگەڵ ئاواکردنی شار دەرکەوتن و پەرەیان سەند بوون بە دیاردەیەکی دەست لێبەرنەدراوی تەواوی سەردەمەکانی شارستانیەت. دەوڵەتشار کۆنترین و بەربلاوترین شێوەی دەسەلاتە. ئیمپراتۆریەت و دەوڵەت ـ نەتەوەکان دواتر سەریانهەڵداوە. شێوەی سەرەکیەکەی لەمێژوودا قورسایی هەرە زۆری هەبووە شار یاخود دەوڵەتو بەڕێوەبەرایەتییە سنووردارەکەی دەوروبەری بووە. کێبڕکێی بەردەوامی نێوان شارەکان بەردەوام ڕێگای لەپێش شەڕ و پێکدادان کردۆتەوە. ئەو پێکدادانەش توانای شاری لەناو دەبرد. ڕێگە چارەی دۆزراوەش دەستەواژەی شاری مەترۆپۆڵ و هەژموون بوو. ئوروک، ئور، بابل، ئاشوور، پەرسەپۆلیس، ئەسیناو ڕۆما ئەم جۆرە شارانەی هەژموون بوون. دواتر وەک ناوەندەکانی ئیمپراتۆریەت ڕۆڵیان بینیوە.

سەرجۆنی دامەزرێنەری خانەوادەی ئەکەدی بە سیفەتی یەکەمین ئیمپراتۆری مێژوو دەکەوێتە بەرچاو. سەرجۆنی ئەکەدی تەنیا بە ڕاکێشانی شارەکانی سۆمەر بۆ ژێر هەژموونگەرایی خۆی و ئەگادا ناوەستێت، بەڵکو بەگوێرەی سەردەمی خۆی ئەو هەژموونگەراییەی بۆ تەواوی ناوچەکانی شارستانی گواستۆتەوە. لەدۆخێکی بەم جۆرەدا ئیمپراتۆریەت بەو مانایە دێت کە شاری هەژموونگەرا (مەترەپۆڵ)

کۆنترۆڵی خۆی لەسەر شارەکانی دیکە و دەوروبەری فەراهەم دەکات و بشکی خۆی لەزێدە (بەها، بەرهەم) کۆمەلایەتیەکان وەردەگرێت. لەبەر ئەوەی بازرگانی، کشتوکاڵ و پیشەسازی لەمیانەی توانایەکی ماددیو بازاڕێکی بەرفراوانتر بەڕێوە دەچوو قازانجێکی زۆری لێدەکەونەوە. لەم سۆنگەیەوە ڕێکخستەبوونی دەسەلات لەشێوەی ئیمپراتۆریەتی بەرفراوان تا بڵێی سوودمەند دەبینن. زۆر بەئاسانی ئەو مەیلە لەئیمپراتۆریەتەکانی سەرجۆن، بابلو ئاشووردا دەبینرێت. بەتایبەتیش ئیمپراتۆریەتی ئاشووری لەبازرگانیکردن بەکەرەستەی خاو و مادده هەلگیراوەکان ببوو بەپسپۆڕ. داخوازیەکانی بەدەستەوەگرتن و پاراستنی سەرچاوەکانی قازانج، ڕێگای لەپێش ئەوە کردەوە لەپێناو دەسەلاتدا دوودڵی لەپیشاندانی دڕندانەترین دیمەن نەکەن. ئاشووریەکان بەسەرفرازیەوە دەیانگێڕایەوە کە چۆن قەلا و شورایان بەکەللە سەری مرۆڤ دروست کردووە.

پارسەکانیش بەهەمان ئاراستە بەلام لەمیانەی بەیرەوەی نەرمو ئەخلاقی تر خوازیاری بەدەست هێنانی ئەنجام بوون. لەو کارەیاندا سەرکەوتووش بوون. بابل شارە سوپەرەکەی ئەو قۆناخە بوو. شارێکی بەکێشە و بەرپرسیار بوو کە حەفتاو دوو میللەت تێیدا دەژیان. شارەکانی پارس بابلیان بۆ خۆیان کردبوو بە نموونە. لەگەڵ ئەوەی هەلمەتی گریک - ڕۆما لەبواری شارگەراییدا ڕێگا چارەیەکی پێشکەوتووتر بوو بەلام ئەو شارانەش خاوەن هەمان کێشە بوون، لەسەرووی هەمووشیانەوە کێشەکانی بەڕێوبەرایەتی، گوزەران و بەرگری(پاراستن) جێگای باسبوو. لەبواری بیناسازیدا سەنتێزی هێلینی قۆناخێکی پێشکەوتووی بواری بیناسازی لەخۆرهەلاتی ناویندا هێنایە ئاراوە. لەم بارەیەوە ئاشنای بیناسازی شکۆدار دەبین. بەلام دەستنیشان کردنی ئەو خاڵە هێندە قورس نییە کە بەتەنیا شارێک یاخود پەرستگایەک ڕێگای لەپێش کێشەگەلێکی فرەڕەهەندی سەر کۆمەلگا کردۆتەوە. بۆ نموونە لەم بارەیەوە تاوتوێ کردن و هەلسەنگاندنی هەرەمەکانی فیرعەونی میسر بەکاریگەرە کە چۆن

کۆمەڵگای لەناو بردووە. ئەسیناو ڕۆماش بەو سیفەتەی مەترەپۆلـە شـار بوون تا بینەقاقایان لە ناو کێشەدا ژیابوون.

هەرچەندە لەسەردەمی ئیسلامدا شارەکانی خۆرهـەڵاتی نـاوین گـەورە ببـوون ، بـەڵام لـەبواری بیناسـازیدا زۆر لـەدواوەی شـارەکانی سـەردەمی هێلینیدا بوون. چەندەی دەهات کەسایەتی خۆیان لەدەست دەداو بـەمجۆرە بـۆ خۆیـانو دەورووبـەریش دەبـوون بەسـەرچاوەی کێشـەکان. هـەروەها گوزەرنەکردنیان بۆ شۆڕشی پیشەسازی کێشەکانیانی قورستر کردووە.

هەڵمـەتی شارسـتانی ڕۆژئـاوای ئـەوروپا لـەبواری شـاردا بـەرەو ئـەو شارە ئابووریانەی برد کە لەسەر بنەمای بازرگانی و بازاڕ گەشەیان کرد. ئـەو هەڵمەتـە هـەر لەسـەرەتاوە مۆرکی سـەرمایەی پێوە بـوو. لەناوچـە لادێییەکان و ناوەوەی شار بەردەوام لەهەوڵی هەژموونگەرایی سـەرتوێژی پیشەکاراندا بووە. ئەم دۆخەش تێکۆشانە سەخت و دژوارەکانی چینایـەتی لەگـەڵ خۆیـدا هێنـاوە. لەکاتێکـدا کێبڕکێـی نـاو خـودی شـارێک و نێـوان شارەکان سەرەتا مەیلی ئیمپراتۆریەت و پاشایەتی دنەدەدا، بـەڵام لـەگـەڵ بەرپابوونی شۆڕشی پیشەسازی ناچار بـوون رادەسـتی دەوڵـەت ـ نەتـەوە ببن. شارەکانی ئەڵمانیا و ئیتاڵیا ئەو توانایەیان نیشانداوە کە لەمێژوودا درەنـگ وەخـت دەسـتبەرداری دۆخـی ئۆتۆنـۆمی بـن و رادەسـتی دەوڵـەت ـ نەتەوە بوون (تا سەدەی نۆزدەهـەم). بـە بـڕوای مـن شۆڕشـی پیشەسـازی چارەسەری نییە، بەڵکو بووە بە کۆتایی شـارو سـەرەتای مردنـی. لەگـەڵ گەیشتن بە سەدەی نۆزدەهـەم پیشەسـازیگەرایی و بیروکراسـی شـارەکانی هـەرەس ئاسـا گـەورە کـرد، ئـەو گەورەبوونـە بێمانایـەی لـە شـێوەی شێرپەنجە بەردەوام بوو تەواو بەکارەسـاتێک بـۆ ژینگـە ئـەنجامگیر بـوو. بەمجۆرە شـار تـەنیا خـۆی ناکوژێـت، بـەڵکو دەوروبـەرو کۆمـەڵگای لادێ (واقیعی پانزدە هەزار ساڵەی مێژوو، هێزی بەرهـەم هێنـەر، سـەرچاوەی کلتـووری مـادی و مەعنـەوی)ش لـەناو دەبـات و دەیکوژێـت. ئـەنجامیش بەلـەقاژە و بێزاربـوونی کۆمەڵگایـە لـەناو کێشـەکاندا؛ دەبێتـە ناوەنـدی بەرهـەم هێنـانی هـەژاری و بێکـاری گشـتی. خۆرهـەڵاتی نـاوین یـش کـە هەژموونی خۆی لەدەست داوە شارەکانی بووە بە ناوەندی ناشار؛ بووە بە

ناوەنـدی مردنـی شـار، لـەم سـۆنگەیەوە بـووە بـە ناوەنـدی مردنـی سەرەکیترین ئامرازەکانی کۆمەڵایەتیبوون کە کۆمەڵگایە.

مێژووی شارستانی خۆرهـەڵاتی نـاوین دیرۆکـی وێرانکردنـی ژینگـە و نکوڵی لێکردنێتی. لەبەر ئەوەی کلتووری ماددی و مەعنەوی واتە بەهاکانی شارستانی لەسەر بنەمای نکوڵیکردن(بە مانا دیالیکتیکیەکەی بە خراپ لـە قەڵەمدانی) لە بەهاکانی کۆمەڵگای نیولیتیک پێکهاتوون مێژوو ئاراستە و تەوژمێکی بەمجۆرە بەدەست دێنێت. کەچی لەراستیدا کۆمەڵگای نیولیتیک سەبارەت بەبەهای هەردوو کلتوریش ئیکۆلۆژیکە. لـەجیهانی مەعنەویدا، لەئایینەکەیدا ژینگـە زینـدووە و وەک شکۆدارترین بـەها پیـرۆز دەکرێت. تواناکانی خۆراک کە لەدەوروبەری ژندا پێکهاتوون سـەرەتای ئابووریيـە. سروشت و ژن لەناو یەکێتیەکی تەبادان. دایکە خوداوەنـد دەکرێتـە هێمـای چەمکی ئایینی سروشتی و زیندوو. بەشی زۆری ئامرازەکانی بەرهەمهێنانی ماددی داهێنانی ژنە. کلتووری خـۆراک و پۆشـاکیش مـۆرکی ژنـی پێوەیـە. لەگەڵ سەرهەڵدانی شارستانیش تەواوی ئەم بەهایانە نکوڵیيان لێدەکرێت و لە ژێر هەژموونگەرایی پیاودا بۆ ئامرازەکانی بەدەست هێنانی قـازانج و سەرکوتکردن دەگۆڕێت. خاکی دایک بێ بایەخ و کەم دەبینرێت. پەرتووکـە پیرۆزەکان بەپیاوان دەڵێن"ژنـان کێڵگەتـانن، چۆن خوازیارن وەها بیکێڵن". لەمەش مەترسیدار تر ئەوەیە، چونکە شارەکانی سۆمەر بەردەوام خاک بە ئامانجی بەدەست هێنانی قازانج بەکار دێنن ڕێگا لەپێش درزبـوونی خـاک دەکەنـەوە، بـەمجۆرەش لەمیانـەی بیابـانبوونی دروسـتکراوەوە مەترسـی بیابـانیبوونی سروشـتی ئامـادە و گـەورە دەکـەن. ڕۆڵـی شارسـتانی لەبیابانیبوونی مێزۆپۆتامیادا زۆر بەکاریگەرە.

لەروانگەی دونیابینی شارستانیشدا سروشت، ژینگە و خاک بـەردەوام بێ بایەخ دەبینرێت. لەبنەڕەتدا ئەو هەڵوێستە ئایدیۆلۆژییە. بـەئامانجی بەکەم زانین و بچووککردنەوەی کۆمـەڵگای گونـد ـ کشـتوکاڵ و بـەئاسـانی بەڕێوەبردنێتی کە خۆی لەدژی ئەو سەریهەڵداوە. لەبواری ئایدیۆلۆژیەوە شارسـتانی وێنـەی دونیایـەکی وەهـای نەخشـاندووە وەک بڵێـی دوژمنـی مرۆڤایەتییە و تـەنیا بـۆ حیسـاب دانـە. دیسـان پەرتووکـە پیرۆزەکـانیش

دەڵێن"ئەوێ تەنیا شوێنی تاقیکردنەوەتانە". لەبەرامبەر ئەوەش لەکاتێکدا خاوەن دەوڵەتەکان(دەوڵەتگەراکان) لەم دونیایەدا بەهەشتی خۆیان دەئافرێنن، هەرگیز باوەڕیان بەو ئایینانە نەکردووە کە خۆیان دایانهێناون. چونکە باش دەزانن ئایینەکان دەستکردی خۆیانن. لەلایەکی دیکەشەوە چەندە مێژووی شارستانی بەرەو پێشەوە بچێت (لەڕاستیدا پێویستە چەندە بەرەو دواوە چووبێت) گەشەکردنی کۆمەڵایەتی کە بەشێوەیەکی نێگەڵ زەمینەی جیۆبایۆلۆژیک پێکدێت، لەبواری ئایدیۆلۆژییەوە ناچاری تکوڵیکردن لەم ناوەڕۆکەی دەکرێت و لەمیانەی هێما خەیاڵی و دەرهەستەکانی دونیای دیکە بۆ دژی خۆی دەگۆڕێت.

ناوەڕۆک و خودی کێشەی ئیکۆلۆژی لەو واقیعەدا شاراوەیە. لەم سۆنگەوە بە هەموو سامناکیەکەیەوە دەرکی پێدەکەین کە تەواو کێشەیەکی کۆمەڵایەتییە. کۆمەڵگایەک کە بەمجۆرە ناچاری تکوڵیکردن لەناوەڕۆک و خودی خۆی کراوە ناشێت بۆ ماوەیەکی درێژ بەردەوامی بەژیان بدات. لۆژیکی قازانجخوازی پاوانەکانی دەسەڵات و چەوسانەوە، هەروەها ئەو شەڕە سەربازی و ئایدیۆلۆژیانەی لەم پێناوەدا بەرپایان کردووە ئانتی - ئیکۆلۆژی، ئانتی - بایۆلۆژیک و ئانتی - کۆمەڵاتین. ئەو تەنگەژەی لەسەردەمی فینانسی هەژموونگەرایی ڕۆژگاری ئەمڕۆمان لەئارادایە وەک بڵێی تەواوی ئەو واقیعەی لەدیدگاو زەنی تەواوی مرۆڤایەتیدا نەخشاندووە، پیشانی هەموو کەسێک دەدات کە ئەو دونیا ساختە و دروستکراوەی هەژموونگەرایی خولقاندوویەتی بە دۆخێک گەیشتووە کە تەنیا بریتییە لەتۆمارەکانی کاخەز. لەهیچ قۆناخێکی مێژووی خۆیدا مرۆڤایەتی تا ئەم ڕادەیە لەسروشت، ژیان و کۆمەڵگا نامۆ نەبووە. بەهۆی ژیانی درێژخایەنی بێت لەگەڵ بارە نالەنکار و بە پەژارەکەی شارستانی ناوەندی یان لەبەر ئەوەی بە هۆکارە ساختە و سروشتیەکانەوە لەسەرووی ئەو ناوچانەوە دێت کە نزیک بە بیابانبوونە کۆمەڵگای خۆرهەلاتی ناوین تەنیا بەدەست کێشەکانەوە ناناڵێنێت؛ بەڵکو تا ڕادەیەک دەستبەرداری ژیان دەبێت کە چارەسەری لەخۆکوژیدا ببینێت. ڕاستتر بڵێین ناچاری دەست لێبەردانی ژیان دەکرێت.

٥. کێشەی چین، پلەداری، خێزان، دەسەلات و دەولەت

لەمێژووی جیهاندا کۆمەلگای خۆرهەلاتی ناوین بەر لەسەرجەم کۆمەلگاکانی دیکە ئاشنای کێشەکانی چین، پلەداری و دەسەلات بووە. وەک دەزانرێت یەکەمین سیستەمی پلەداری بەر لەدەسەلات لەسەر لاوان و ژنان ئاواکراوە. رێککەوتنی نێوان پیاوی زۆردار و فێلباز + شامان یان راهیب + پیاوە بەساڵاچووە ئەزموونداریەکان شێوەی بەرایی سەرجەم پلەداریەکان، دەسەلات و دەولەتەکانە کە دواتر سەرهەلدەدەن. ئەو رێککەوتنە منداڵدانی تەواوی کێشە کۆمەڵایەتیەکانە. بەر لەدەستپێکردنی هەژموونگەرایی شاری ئوروک لەمیزۆبۆتامیای خواروو ئاشنای قۆناخی پلەداری ئەلعوبێد دەبین(٥٠٠٠ــ٣٥٠٠ پ.ز) پلەدارییەک جێگای باسە کە لەتەواوی میزۆپۆتامیادا بلاوبۆتەوە. سیستەمێکە لەدەوروبەری ماڵو خێزانی گەورەدا هۆنراوەتەوە. سەرەتای دەستپێکردنی سیستەمی خانەدانێتی یە. لەدەرەوەی ژنان، لاوان و چینی پلەداری سەروو ئەوانی دیکە خراونەتە ژێر پەیرەوی کۆیلایەتیەکی سیستەماتیک، لەم سۆنگەیەوە خەیاڵ و پراکتیکی دونیایەک فەراهەم دەبێت کە بۆ یەکەمەین جار بناخەی کێشەی کۆمەڵایەتی تێدا دادەنرێت. هەروەها میزۆبۆتامیا خاوەن واقیع و پێگەی رێبەرایەتی جیهانگیری ئەو سیستەمەیە. بنچینەی ئایدیۆلۆژیای خانەدانو بنەماڵەگەرێتیشە. بەهێزبوونی هەردوو دامەزراوەش تا رۆژگاری ئەمرۆمان لەنزیکەوە گرێدراوی ئەم هۆکارە مێژووییە یە، ئەم دامەزراوە هەرە کۆنانەی کۆمەڵگا کە پیاو پێشەنگایەتی دەکات بەدرێژایی مێژوو پەرەیان سەندووە. لەکاتێکدا خانەدانێتی دەکرێتە کۆڵەکەی سەرەکی دەسەلاتو شێوەی دەولەت، بنەماڵەگەرێتی(خێزانگەرێتی) یش بە تەواوی دەکرێتە خانەی سەرەکی فەرمی کۆمەلگاکان. ئەو شەڕانەی دەسەلات لەژمار نایەن کە بەدرێژایی مێژوو لەپێناو دامەزراندن و رووخاندنی بنەماڵە و خانەدانەکان بەرێوە براون. لەمیانەی ئەم شەڕانەوە

کۆمەڵگاکان تەنیا نەکراون بەسەرچاوەی کێشە، بەڵکو لەناوەوە لەناو دەبرێت.

پێویستە سیستەمی خانەدانێتی وەک پێکهاتەیەکی یەکپارچە دەرکی پێبکرێت کە بونیاد و ئایدیۆلۆژی تێدا تێکەڵ بەیەکتری بوون. لەگەڵ ئەوەی خانەدانێتی لەناو خودی سیستەمی تیرە دەرکەوتووە بەڵام مانای نکوڵیکردنە لەتیرە و بەسیفەتی دەستەبژێری بنەماڵەی چینی سەروو خۆی بونیاد دەنێت. خاوەن پلەدارییەکی زۆر وشکە. چینی باڵادەستی بەرایییە. شێوەی بەرایی دەسەڵات و دەوڵەتە. پشت بەبنەمای پیاو و منداڵی نێر دەبەستێت. بوون بەخاوەن ژمارەیەکی زۆری کوڕ بۆ دەسەڵاتەکەی گرنگ و بایەخدارە. ئەم ئارەزووەش ڕێگای لەپێش سیستەمی فرەژنی، ژیانی حەرەمسەرا و کەنیزەکی کردۆتەوە. ئەگەر هەندێک لەپیاوان خاوەن دەیان ژن و سەدان منداڵن ئەوە گرێدراوی ئایدیۆلۆژیای خانەدانێتی یە. دەسەڵات و دەوڵەت سەرەتا لەناو خانەدان دەئافرێنرێت. گرنگرینیشیان خانەدان ئەو دەزگایەیە سەرەتا تیرە و خێڵی خۆی و سیستەمی تیرەکانی دیکەی هۆگری یەکەمین جیابوونەوەی چینایەتی و کۆیلایەتی کرد. لەشارستانی خۆرهەڵاتی ناویندا بینینی دەسەڵات و دەوڵەتێکی بێ خانەدان وەک بلێی مەحاڵە. بەهۆی ڕیشەداربوونی واقیعی خانەدان و بوونی بە پێگەی قوتابخانەی ئامادەکاری دەسەڵات ـ دەوڵەت دۆخەکە بەمجۆرەیە.

لەگەڵ گۆڕانی خانەدانێتی بۆ ئایدیۆلۆژیای فەرمی مۆرکی خۆی لەبونیاد و پێکهاتەی خێزانیش داوە، بەشێوەی "بنەماڵەگەرێتی" ڕێگای لەپێش ئایدیۆلۆژیایەکی خوارووتر کردۆتەوە. جیاوازی لەنێوان خێزان و خێزانێکی دیکەوە جێگای باسە. بەدرێژایی مێژوو و بەر لەمێژووش شێوە زۆر جیاوازەکانی بەیەکەوە بوونی ژن و پیاو لەئارادا بووە. بەتایبەتیش شێوەی خێزانی کلان(تیرەی بەرایی) زۆر بەربلاو بووە کە قورسایی ژنی پێوە دیاربووە. لەم چەشنەی خێزاندا پیاو ـ مێرد هێندە ناناسرێت. خاڵان و منداڵەکان زۆر گرنگترن. جۆرێکی دیکەش ئەوەیانە کە پیاو ـ ژن تێیدا وەکو یەکن. بەپێچەوانەوەی مەزەندەکان ئەمجۆرەش بەشێوەیەکی بەربلاو لەمێژوودا جێگای باس بووە. سیستەمی خێزانی پیاوسالاری زۆر دواتر و

بە شێوەی سێبەری سێیانەی خانەدانێتی ـ دەسەڵات ـ دەوڵەت پەرەی پێدراوە. ئامانجی سەرەکیشی پێگەیاندنی ژنان و منداڵەکانێتی بەگوێرەی بەرژەوەندیەکانی خانەدان، دەسەڵات و دەوڵەتی چینەکانی سەروو و ئافراندنی کەسایەتیەکی ئاراستەکراو. بەرژەوەندی ئەم دەسەڵات و دەوڵەتە بناخەی خێزانی فرە ژن و فرە منداڵ پێکدێنێت کە پێویست نییەو ڕێگا لەپێش کێشەی کۆمەڵایەتی زۆر قورس دەکاتەوە. هاوشێوەی خانەدان هەر سەرۆک خێزانێک بوون بە خاوەن ژمارەیەکی زۆری ژن و منداڵ وەک هێزێک و گەرەنتی ژیان دەبینێت. زهنیەتی زاڵ بەسەر کۆمەڵگا بەردەوام ئەم لایەنە هاندەدات. لەڕاستیدا لەچارەسەرکردن زیاتر لەم ڕێگایەوە دەرگا لەبەردەم سەرجەم کێشە کۆمەڵایەتیەکانیدا ئاواڵا دەکات. پەیبردن بەو ڕاستیەی کە ئەم دۆخە پێویستی ئایدیۆلۆژیای فەرمییەو لەلایەن ئایینەوە پشتیوانی لێدەکرێت و خوازیاری تۆکمەکردنین، سەبارەت بەدەرککردن بەکێشە کۆمەڵایەتیەکان گرنگ و بایەخدارە. کلتووری خانەدانێتی و بنەماڵەگەرێتی کە تا ئێستا لەکۆمەڵگای خۆرهەلاتی ناویندا بەهێزە. بەهۆی داخوازی بەدەستهێنانی پشک لەدەسەڵات و دەوڵەت، ئەو ژمارە زۆرەی دانیشتوان کە ڕێگای لەپێش کردۆتەوە یەکێک لەسەرچاوە سەرەکیەکانی کێشەکانە. بەکەمزانینی ژنان، نەبوونی یەکسانی، بێ پەروەردەیی منداڵان، شەڕەکانی ناو خێزان و کێشەی ناموس هەمووی گرێدراوی بنەماڵەگەرێتی یە. وەک بڵێی کرۆکیەکی بچووکی کێشەکانی ناو دەوڵەت و دەسەڵات لەناو خێزاندا ئاواکراوە. لەو چوارچێوەیەشدا بۆ شیکارکردنی دەسەڵات ـ دەوڵەت ـ چین و کۆمەڵگا شیکارکردنی خێزان مەرجە.

ئەگەر لەتەوەرەی دەسەڵاتدا ئاواکراین ئەوا خێزان و خانەدان بەرچاوترین بابەتی ئایدیۆلۆژیا و پراکتیکی دەسەڵاتگەرێتی و دەوڵەتگەرێتین. هەمیشە بەردەوام بوونی کێشەکانی دەوڵەت و دەسەڵات لەخۆرهەلاتی ناویندا هۆکارەکەی بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە ئەو کۆمەڵگایەی بناخەکەیان پێکدێنێت بنەماڵەگەرێتی و خانەدانگەرێتی دایپۆشیون. کێشەگەلێکن کە دوولایەنە کاریگەری لەیەکتر دەکەن. سەبارەت بەم بابەتە

دەرککردن بە لایەنی ئایدیۆلۆژی کێشەکان زۆر گرنگ و بایەخدارە. تاکو ئێستا زهنیەتی کۆمەڵگای خۆرهەڵاتی ناوین لەدەرککردن بەو ڕاستییە دوورە کە هێزی دەسەڵات و دەوڵەت وەک ئامرازی چارەسەرکردنی کێشەکان بیری لێ کراوەتەوە ئەنجامێکی پێچەوانەی لێکەوتۆتەوە و ژیانێکی پڕ لەلاوازی، دوور لەداهێنان و تەژی کۆیلایەتیبان خوڵقاندووە. لەبەر ئەو هۆکارەیە کە گلۆڵەی ئەم پەیوەندیانە وەک سەرچاوەی سەرەکی کێشەکان ڕاڤە دەکەین و ئەمەش زۆر گرنگە. بەهۆی ئەو ڕەوشەی هەر زوو پێشوەخت دەرکم پێکرد پەیوەندیەکی زۆرم بەرامبەر ئایدیۆلۆژیا و ڕێکخراوە دیموکراتیەکان، گفتوگۆ و کردارەکانی پیشاندا. ڕۆژ بەدوای ڕۆژ ژیان فێری دەکردن کە ڕێگای چارەسەر کردنی کێشە کۆمەڵایەتیەکان بێرەدا تێپەڕ دەبێت.

دیسان بەپێچەوانەی مەزەندەکان چین دەسەڵات و دەوڵەت ناخولقێنێت. بەپێچەوانەوە بونیادەکانی دەوڵەت و دەسەڵات ـ کە لەسەر بنەماڵەگەرێتی و خانەدانێتی ئاوا کراون ـــ ڕێگا لەپێش چینایەتی دەکاتەوە. لەپێشینەیی هی ئایدیۆلۆژیاو پراکتیکی پلەداری دەوڵەتگەراییە. لەمێژووی شارستانیەتی خۆرهەڵاتی ناویندا دەتوانرێت دەستنیشان بکرێت کە ئەم قۆناخە بەشێوەیەکی بەربڵاو لە ئارادا بووە. نەک لەخوارەوە بۆ سەرەوە، بەڵکو لەسەرەوە بۆ خوارەوە مەیلەکانی جیاوازی چینایەتی بەهێزترە. لەمەش گرنگتر لە جیاتی پەیوەندیەکی چین و دەوڵەت لەدەرەوەی خۆیان، لەبواری ئایدیۆلۆژی و کرداریەوە پەیوەندیەکی تێکەڵاوی چین ـ دەسەڵات و دیاردەی دەوڵەت لەئارادا دەبێت. ئەمەش قۆناخێکە کە تا دوا ڕادە بە شێوەیەکی داپۆشراو ڕوودەدات. بەجۆرێکە بە هۆی خەیاڵە ئایدیۆلۆژییە تیرەگەرا، بنەماڵەگەرا ، خانەدانگەرایی و دەوڵەتگەراییەوە چین دەخرێتە ڕەوشێکی نەبینراوەوە. بەمجۆرەش ڕێگری لەپێش پەرەسەندنی وشیاری چینایەتی دەکەن. کاتێک شیکار لەبارەی چینەوە ئەنجام دەدرێت پەیڕەوکردنی هەڵوێستی بەرجەستەو کۆنکرێتی گرنگە. پێویستە وەک چۆنیەتی پێکهاتنی لەمێژوودا هەڵوێستی بەرامبەر پێش بخرێت. لەکاتێکدا جیاوازی چینایەتی کۆمەڵگا لەخۆرهەڵاتی ناویندا

بەدیدێت بەشێوەیەکی تێکەڵـە لەگەڵ خێزان، خانـەدان، دەسـەڵاتبوون و دەوڵەتبوونی فەرمی. چونکە کۆیلایەتی تەنیا لەسەر ڕەنجی مـادی ئـاوا ناکرێـت. بـەر لەهـەموو شـتێک لەسـەر زهنیـەت، سـۆز و جەسـتە ئـاوا دەکرێت. تا کۆیلایەتی ئایدیۆلۆژی بەدیتەیەت کۆیلایـەتی ڕەنجـی مـادی پەرەناسـەنێت. بـۆ بینینـی ئـەو کێشـانەی سـەرچاوەی خۆیـان لەتایبەتمەندێتیە بەربڵاوەکانی چین وەردەگرن پێشانداني هەڵوێستێکی گشتگیرانەی بەمجۆرە ئەزموونبەخش و فێرکەرتر دەبێت. هەڵسـەنگاندن و بینینی بونیادەکـانی دەوڵـەت و دەسـەڵات لەسـەر کۆمـەڵگای خۆرهـەڵاتی ناوین وەک قازانجی سیاسی (بەدەست هێنانی قـازانج لەمیانـەی هێزەوە) زیاتر نزیک بەڕاستیمان دەکاتـەوە. لەپەیوەنـدی کۆیلـە ـ کۆیلـەدار زیـاتر توانـا کەڵەکـە بـووە کۆمەڵایەتیـەکان بەشـێوەی دەسـت بەسـەرداگرتنی ناوەندەکانی دەوڵەت و دەسەڵات فەراهـەم دەکرێت. دەسـەڵات دیاردەیـەکی لەدەوڵـەت بـەربڵاوترە. ئەگـەر دەوڵـەتیش نـەبێت بەشـێوەیەکی بـەربڵاو دەسەڵات دەتوانێـت هـەبێت و بژیـت. هـەر بۆیـەش پێویسـتە ناوەنـدەکانی دەسـەڵات وەک جۆرێـک لەپاوانـەکانی سـەرمایە هەڵسەنگێنرێت. کاتێـک قازانج نەبێت بەدەسەڵات بـوون هـیچ مانایـەکی نییـە. ئامـانجی سـەرەکی پێکهێنـانی دەسـەڵات قازانجـە. هەڵسـەنگاندنی دەسـەڵات وەک دەزگایـەکی جیـاواز لـەقازانج لادانـە. ئەمـەش بابـەتێکی گرنگـە کـە سۆسـیۆلۆژیای ڕۆژئـاوا خـۆی لەڕۆشـنکردنەوەی دەدزێتـەوە. چونکـە پاوانـەکان تـەنیا لەمیانەی سیستەمی سـەرمایەداری و وەک سـەرمایە ئـاوا نـاکرێن. بەشـی هـەرە زۆریـان لـە مێـژوودا وەک گـروپ یـان پاوانـەکانی دەسـەڵات ئـاوا دەکرێن. مەحاڵە بەبێ دەسەڵات بیر لەقازانج بکرێتـەوە. ئـەم دەستنیشـان کردنـە بـۆ شارسـتانیەتی ئـەورووپاش پەسـەندە و لـەجێگای خۆیدایـە. تەنانەت کاتێک پاوانەکانی دەسەڵات وەک ئامرازە کلاسیک و پاڵاوتـەکانی قازانج بیری لێدەکرێتەوە ئەوا دەتوانین بە شێوەیەکی باشتر مێژوو ڕاڤـە بکەین.

دەوڵەت دیاردەیەکە لەدەسەڵات جیاوازترە. ئەویش پشت بەدەسـەڵات دەبەستێت بـەڵام بەسیفەتی شێوە گرتنێکی جیـاوازتر. سـەرەتا چەنـدین

ناوەندی دەسەڵات یەک دەگرن و کاتێک ئەگەری بەدەستهێنانی قازانجێکی زیاتر ببینن، ئەوا وەک حەسرەتێکی بەهێز دەوڵەت بوون دەکەنە ئامانجی خۆیان. بەردەوام دەوڵەت وەک ڕێکخستنی قازانجی هاوبەشی ناوەندە جیاوازەکانی دەسەڵات بونیاد دەنرێن. لەم سۆنگەیەوە بەهۆی پشکەکانی قازانج بەردەوام ململانێ، تەنانەت شەڕ و پێکدادانی ناوخۆ لەناواخنی بونیادەکەیەوە دێتە ئاراوە. هەروەها لەبەر ئەوەی خاوەن نەریتێکی ڕەواکراو و پاڵاوتەترە سەرجەم پاوانەکانی قازانج دەوڵەت وەک گوزارشتی پەیوەندیەکانی خۆیان دەبینن و لایەنگری لێدەکەن. بەڵام لەدۆخێکدا هەڕەشەیەکی ترسناک لەسەر بەرژەوەندیەکانی دەوڵەت جێگای باس بێت، ئەوا پارچەکردنی دەوڵەت، لێگەڕینەکانی دەوڵەت و دەسەڵاتی نوێ دەکەوێتە ڕۆژەڤەوە. بەدرێژایی مێژووەکەی شارستانی خۆرهەڵاتی ناوین خاوەن ئەزموونی لە ژمارنەهاتووی بەم جۆرەیە.

دەتوانرێت شیکارێکی واقیعیانەی دەسەڵات و دەوڵەت لەسەر بنەمای قۆناخی شارستانی ناوەندیدا ئەنجام بدرێت کە زیاتر لەپێنج هەزار ساڵ تەمەنیەتی. هەرچی مێژووی پێنج سەد ساڵەی مێژووی ئەوروپایە سەبارەت بەشیکاری کردنی دەوڵەت و دەسەڵات شوێن و کاتێکی ناتەواوە. هەر بۆیە بەشێوەیەکی لێهاتووانە شیکردنەوە دەرهەق بەدەوڵەت و دەسەڵات ناکرێت. لەکاتێکدا سەبارەت بەم بابەتە مارکسیزم تەواو نموونەیەکی نەزانی پیشان دەدات، لیبرالیزمیش لەناو هەڵوێستی چەواشەکارانەی وردتردایە. هەرچی هێزە محافەزەکارەکانن باشتر ڕاستیەکە دەزانن بەڵام درکاندنی و ئاشکراکردنی بەگوێرەی بەرژەوەندی خۆیان نابینن. زمانی ئایدۆلۆژی ـ میتۆلۆژی هەڵدەبژێرن و باسە چەواشەکارەکان قووڵتردەکەنەوە. کاتێک لەهەموو شتێک زیاتر کێشەکانی دەوڵەت و دەسەڵات وەک مەسەلەگەلێکی هەڵبەستراو لەناو کۆمەڵگا پیشان دەدەن، ئەمە گرێدراوی ڕادەکانی قازانجە کە لەگەوهەریاندا هەیە. ئەگەر ڕاڤەیەکی سۆسیۆلۆژی ڕاستەقینە سەبارەت بەدەستەواژەکانی ئایین و خوداوەند بکرێت کە بەدرێژایی مێژووی شارستانی پەرەی پێدراوە ئەو کاتە دەبینرێت کە قاڵب و هێلکاریەکی دەوڵەتە؛ شکۆدارکردنی

ئایدیۆلۆژیانەی پراکتیکی پادشا - خوداوەندە. بەپادەی شرۆڤەکردنی دەوڵەت - نەتەوەی ڕۆژگاری ئەمڕۆمان وەک ئەو خوداوەندەی دابەزیوەتە سەر زەوی، بەدەربڕینە عەلمانیەکەی هەڵسەنگاندنی وەک هەمان ڕێکخستن کە خوداوەندی لێ داماڵێنراوە، لەناوەڕۆکدا لەیەکتر جیاواز نین. بەبەراورد لەگەڵ مارکس لەم بارەیەوە هیگڵ بەشێوەیەکی قووڵتر مێژوو دەخوێنێتەوە.

لەخۆرهەڵاتی ناویندا ئەو کێشانەی زیاتر بەشێوەیەکی بەربڵاو و کەڵەکەبوو بەدەستیەوە دەناڵێنێت کێشەکانی خێزان، خانەدان، چین، دەسەڵات و دەوڵەتە.

٦. کێشەکانی ئەخلاق، پۆلیتیکا و دیموکراسی کۆمەڵگای خۆرهەڵاتی ناوین

شیکارکردنی قۆناخی پێنج هەزار ساڵەی شارستانی ناوەندی لەسەر بنەمای دەستەواژەکانی ئەخلاق، سیاسەت و دیموکراسی زۆر فێرکەر و وانە بەخش دەبێت. لەبەشەکانی پێشووتر ئاماژەم پێکردبوو کە سروشتی کۆمەڵایەتی بەسیفەتی دیاردەی ئەخلاقی و سیاسی پەرەی سەندووە. ئەگەر بەکورتیش بێت پێویستە دووبارەی بکەمەوە ئەگەر ئەخلاق و سیاسەت نەبێت کۆمەڵگاش نابێت. تەنانەت ئەگەر هەبێتیش جگە لەکۆمەڵێکی بێ شێوە (ئامۆرف) هیچ مانا و گوزارشتێکی دیکەی نابێت. ئەگەر ئەمجۆرە کۆمەڵگایانە بوونیان هەبێت، تەنیا ئۆبژەی کەرەستەی کۆمەڵگاکانی دیکەیە.

دەشێت ئەخلاق وەک یەکێتی و یەکپارچەیی ئەو هەڵوێستانە پێناسە بکرێت کە لەکاتی یەکەمین بونیادنانیدا کۆمەڵگا نواندوویەتی. ئەمەش کۆ و یەکپارچەیی ئەو تەگبیر، کار و چالاکیانەیە کە کۆمەڵگای سەرەتایی لەپێناو گوزەران، زۆربوون و خۆپاراستن ئەنجامیداون. بەو ڕادەیەی ئەم یەکپارچەییانە بوونەتە نەریتی باو ئەوا ئەخلاق پێکهاتووە. وەک چۆن بەبێ زۆربوون، پاراستن و خۆراک کۆمەڵگا بەردەوام نابێت، کۆمەڵگا بەبێ ئەخلاقیش نابێت. لەگەڵ ئەوەی سیاسەت دەستەواژەیەکی تۆزێک

جیاوازترە، بەڵام لەنزیکەوە گرێدراوی ئەخلاقە. جیاوازیەکەی لەگەڵ ئەخلاق ئەوەیە کە چالاکیەکی رۆژانەیی و هەنووکەییە. لەکاتێکدا ئەخلاق بەسیفەتی نەریت بەشێوەی قالب کاری خۆی دەکات و رۆڵ دەبینێت، ئەوا سیاسەت مانای یەکپارچەیی ئەو بڕیارانەیە کە سەبارەت بەکێشە رۆژانەییەکانی پێش کۆمەڵگا وەردەگیرێت. بەو رادەیەی کۆی بڕیارەکان ببێت بەرێورەسمو نەریتی باو، لەگەڵ نەریتە ئەخلاقیەکان یەکدەگرن و دەبن بە رێساکانی ئەخلاق. کارنێکردنی هەردووکیان بۆ سەر یەکتری جێگای باسە. لە کاتێکدا وەک نەریتێکی باو ئەخلاق چوارچێوە پێشکەش بەسیاسەت دەکات، سیاسەتیش لەرێگای بڕیارە کاراکانیەوە بەردەوام ئەم چوارچێوەیە بەرفراوان و قووڵدەکاتەوە. لەدۆخێکی بەمجۆرەدا ناشێت هەردوو دەستەواژە و دیاردە بەتەواوی لەیەکتری جیابکرێتەوە.

دیموکراسیش وەک سێیەمین دەستەواژەو دیاردەی گرنگ پێویستە بخرێتە سەر هەردوو دیاردە و دەستەواژەی یەکەم. لەم مانایەدا ناشێت بیر لەکۆمەڵگایەکی بێ دیموکراسی بکرێتەوە. ئەگەر کۆمەڵگایەکی بەمجۆرە جێگای باسیش بێت ئەوا لەدۆخی ئۆبژەی پێداویستی کۆمەڵگادایە و ناتوانێت گوزارشت لەخۆی بکات. لەرەوشی کۆی ئامرازەکانی کۆمەڵگاکانی دیکە رزگاریان نابێت و ئیفلیج دەبن. لەم چوارچێوەیەدا لەناوەرۆکدا سیاسەت دیموکراتیکە. سیاسەتی راستەقینە سیاسەتی دیموکراتییانەیە. سیاسەتە نادیموکراتیەکان بڕیاری یەکلایەنەی حوکمڕانی هێزەکانی دەوڵەت و دەسەڵاتی پلەدارییە کە زۆر دواتر دەرکەوتن. ناشێت "بڕیارەکانی حوکمڕانی" ئەم هێزانە بەسیاسەت ناودێر بکرێت، بەڵکو بەرێساکانی حکومڕانی ناوزەد دەکرێن.

مسۆگەر سیاسەتی راستەقینە ئەوەیە کە لەمیانەی بەشداریکردن و گفتوگۆی دیمۆس(هەمەگیری تەواوی ئۆرگانەکانی کۆمەڵگای قەبیلە، خێزان، خێڵ، قەوم و نەتەوە) ئەنجامدەدرێت. سیاسەت دەستەواژە و دیاردەیەک نییە کە بەبێ کۆمەڵگا و بەشداریکردن پێک بێت. لەم سۆنگەیەوە هەروەکو چۆن سیاسەت ناچارە دیموکراتی بێت، ناچارە ئەخلاقیش بێت. ئەو کۆمەڵگایەی دیموکراسی تێدا نەبێت سیاسی نییە،

ئەو کۆمەڵگایەی سیاسیش نەبێت ئەخلاقی نابێت. ئەم گوزارشتە زاراوەیی و دیاردە سێیانییە بە شێوەیەکی ژیانی یەکتری دەکەن بەپێویستیەک.

شارستانی ناوەندی خۆرهەڵاتی ناوین بەشێوەی ناکۆکی و دژایەتی کردنی گوزارشتی ئەم سێ دیاردە و دەستەواژە سەرەکیەی کۆمەڵگا سەریهەڵداوە و پەرەیسەندووە. پەیوەندیەکی دیالیکتیکی بنەڕەتی لەنێوانیاندا هەیە. چەندە کۆمەڵگای شارستانی(شار- چین - دەسەڵات) پەرە بسەنێت، بەوڕادەیە ئەخلاق، سیاسەت و دیموکراسی دوا دەکەوێت. لەهەمان کاتدا بەهەمان ئەندازە گرژی و ململانێ لەنێوانیاندا دێتە ئاراوە. دەشێت لەداستانەکانی سۆمەر بەتایبەتیش باسەکانی لەبارەی ژن، جووتیار و شوانکارەکان ئەم قۆناغ و پرۆسەیە ببینرێت؛ ئەمەش گوزارشت لەواقیعی گرژی و ململانێ دەکات. لەداستان و دەقە ئایینەکانی دواتردا هێندە گوێمان لەدەنگی ئەم سێیانەیە (کۆڵەکە سەرەکیەکانی کۆمەڵگە) نابێت. کەواتە لەململانێکەدا بنکەوتوون. بەراورد بەمەش تا ئێستا داستانی تیرەو خێڵەکان زیندووە و تا ڕۆژی ئەمڕۆمان هاتوون. واتە بەتەواوی بونیادی ئەخلاق، سیاسەت و نەریتی دیموکراسییان لەدەستنەداوە. ئایینە تاکخوداییەکان بەسیفەتی دەرهەستکردنێکی سەروو زۆر باس ـ بە خراپ ـ لە نەمرود و فیرعەون دەکەن. دیسان ئەمەش بەو مانایە دێت کە بەلانی کەم لە سەرەتادا خاوەن هەنگاوی ئەخلاقی، سیاسی و دیموکراتین. باسکردنی ئەخلاق، سیاسەت و دیموکراتی لەمیانەی پشتبەستن بە شارستانی ئەوروپا، زۆر ناتەواوە، بێ بناخەیە و بۆرژوازیانەیە. ناشێتو ئەو دەرفەتە لەئارادا نییە لەڕوانگەی چینێکی خۆپەرستی وەک بۆرژوازی پەرەسەندنی مێژوویی گوزارشتی دەستەواژە و دیاردەکانی ئەخلاق، سیاسەت و دیموکراسی، هەروەها ڕاستینەکەی لەناو هەمەگیری و یەکپارچەییدا دەرکی پێبکرێت. پێویستە تا دواڕادە بە شێوەیەکی ڕەخنەگرانە هەڵوێست بەرامبەر بەمجۆرە زانستانەی ڕۆژئاوا پیشان بدرێت.

پێویستە ئەو حوکمە بکەین کە لە تەواوی ئەو توێژە کۆمەڵایەتییانەی لەدەرەوەی سیستەمی شارستانی ناوەندی مانەتەوە بەشێوەیەکی

پۆلێنکراو دیاردەکانی ئەخلاق، سیاسەت و دیموکراسی بەهێزترن. لەم چوارچێوەیەدا تەواوی جڤاتە بێکار و نیمچە کۆچبەرەکانی نیرە، خێڵ و مەزهەبە بەرخودانکارەکانی لەشاخ و بیابانەکان گیرساونەتەوە و جڤاتە شوانکارە و جووتیارەکانی ناوچە لانییەکان هەڵسەنگاندنیان وەک هێزی نزیکتر لەبەرخودان، ئازادی و یەکسانی واقیعی یە. هەرچی ئەو فاکتەرانەن کە سەرباری بەرخودانیش کراون بەکۆیلە دەشێت لەپلەی دووەم و بەشێوەیەکی بابەتیانە لەو پرۆژەیەدا هەڵسەنگێنرێن. ئەوەی بۆ ئازادی و یەکسانی گرنگە، لەم سۆنگەیەوە ئەوەی بۆ کێشەکانی ئەخلاق، سیاسەت و دیموکراسی گرنگە، کۆیلایەتی بابەتی نییە؛ بەڵکو وەڵامی ئەو پرسیارانە گرنگە تا چ رادەیەک رادەست نەبووە، چەندە بەرخودان دەکات، چەندە کۆچبەرەو تا چەند لە پێناو بیرو باوەڕیەکانی خۆیدا دەجەنگێت.

هەڵبەتە کێشەی ئەخلاقی، سیاسی و دیموکراسی جددی لەکۆمەڵگای خۆرهەڵاتی ناوین لەئارادایە. وەک پێویستیەکی قۆناغ و پرۆسەی شارستانی ئەم کێشانە زۆر بەرفراوانن. بەڵام زانینی ئەم ڕاستیەش گرنگە کە یاسا، سیاسەت و دیموکراسی شارستانی ئەورووپا لەڕادە بەدەر بورژوازیانەیە و نوێنەرایەتی دیاردەی ئەخلاقی، سیاسەت و دیموکراسی و کۆمەڵگای مێژوویی و جیهان ناکات ،چونکە ئەوەی بورژوازی دیموکراسی نییە، بەڕێوەبردنی دەوڵەتە. ئەگەر بڵێی ئەوەی بەناوی دیموکراسی دەکرێت ـ بەتەواوی گشگیریش نەکرێت ـ ڕۆڵی "گەڵای عەیب داپۆشەرە دەبینێت" کە بەڕێوەبەرایەتی دەوڵەت دەشارێتەوە هەڵوێستێکی ڕاستە. هەمان پێودانگ بۆ هەڵوێستەکانی ئەورووپا سەبارەت بەمافەکانی مرۆڤیش لەجێگای خۆیدایە. بەتایبەتیش یاسا بەتەواوی لەجێگای ئەخلاق دانراوە. یاسا کلۆڵەی پەیمانگەلێکی دەرهەق دەوڵەت و دەسەڵاتن و هیچ کاتێک جێگای ئەخلاقی زیندوو ناگرێتەوە. پێویستە دەرک بەم خاڵەش بکرێت کە ئەو کار و بڕیار و کردەوانەی لەپێناو کاروبارە ناوخۆیی و دەرەکیەکانی دەوڵەت ئەنجام دەدرێت بەسیاسەت ناودێر ناکرێت. لەوانەیە بەسیاسەتی دەوڵەت ناوزەند بکرێت، بەڵام ناشێت بەسیاسەتی کۆمەڵگا ناوببرێت. هەرچی ئەو شنگەلانەن کە بەناوی دیموکراسیەوە ئەنجام دەدرێن زۆر

لەدەرەوەی کۆمەڵگان و جگە لەپەردەکانی شانۆگەری هیچی دیکە نییە.

لەسەر بنەمای ئەم کورتە رەخنانەوە زۆر بە دڵنیاییەوە دەتوانین بڵێین کە پۆتانسێلی دیموکراسی، ئەخلاق و سیاسەت لەکۆمەڵگای خۆرهەڵاتی ناوین بەهێزە. هەبوونی کێشەی جددی ئەخلاقی، سیاسی و دیموکراسی بەهێزی پۆتانسیلەکەی پیشان دەدات. تا ئێستاش بەهێزبوونی مەیلی دەوڵەت و دەسەڵات گەرایی، هەروەها هەبوونی کێشەی ئەخلاقی، سیاسی و دیموکراسی بەهێز لەلایەکەی دیکەوە پێویستی ئەخلاق، سیاسەت و دیموکراسی یگرە هەبوونیشی دێنێتە بیری مرۆڤ. وەک پێویستییەکی ئەو ناکۆکییە دیالیکتیکیەی نێوانیان تەنیا بەم شێوەیە دەشێت گوزارشت لەراستی بکرێت.

٧. کێشەی ئابووری و ئایدیۆلۆژی لەکۆمەڵگای خۆرهەڵاتی ناویندا

تەواوی ئەو باسانەی لەچوارچێوەی کێشەکانەوە ئاماژەمان پێکردن لەراستیدا لەمیانەی لایەنە ئایدیۆلۆژی و ئابوریەکەشیەوە هەوڵی خستنەڕووی دراوە. بەو ئامانجەی کێشەکان لەچوارچێوەو مانای بەرتەسکی فاکتەرەکانی کلتووری مادیو مەعنەوی بخەتنە ڕووی بەردەوامکردنی هێڵکاری خۆمانمان بەگونجاو زانی. لێرەدا ئاماژە بەسەردێرە گرنگەکانی دەکەم.

زانستی ئابوری - سیاسی ڕۆژئاوا بەر لەهەموو شتێک ئەو کەهانەت و چەواشەکارییە زانستیانەی لەلقەکانی دیکەدا پەرەی پێداوە سەبارەت بەکۆمەڵگا پەیڕەوی دەکات. پێویستی بەمە هەیە. کەڵەکە بوونێکی سەرمایە و رادەیەکی قازانج جێگای باسە کە جیاوازە بەڵام پێشکەوتووە. لەئاشکراکردنی ئەم راستییە زیاتر ئابووری سیاسی ناوبژیوانێ لەپێناوی شاردنەوەیدا دەکات. دەشێت وەک ڤێرسیۆنی هاوچەرخی باسی میتۆلۆژی هەڵسەنگێندرێت.

لەبنەڕەتدا کێشەی ئابووری لەگەڵ پەراوێزکردن و بەدەرنانی ژن لەئابووریدا دەست پێدەکات. خودی ئابووری هەرشتێکە کە دەبێتە بابەتی

خۆراک. هەرچی بەگوێرەی ئابووری سیاسی (پەرتووکی سەرمایەی مارکسیشی لە ناودا)یە ئەو قازانج، داهات، سوود و کرێیانەی بەگوێرەی بازاڕەکان و لەڕێگەی بەرهەم هێنانەوە بەدەست دەهێنرێن بابەتە سەرەکییەکانی ئابوورین. لێرەدا زانست بوونی نییە. بەڵکو دیسپلینێک جێگای باسە کە تەواو بەگوێرەی ژیانی بۆرژوازییە کە لەسەر قازانج ئاواکراوە. ئەو ژیانە ئابوورییەی لەسەر بنەمای قازانج ڕێکخراوە قووڵترین کێشەی کۆمەڵگایە. ڕێکخستنی ژیانی مرۆڤ بەگوێرەی قازانج مانای درندەترین دەسەڵات دەبەخشێت. دەستەواژەی بیۆ- دەسەڵات لەڕاستیدا تۆزێک گوزارشت لەو واقیعە دەکات. بەدرێژایی مێژوو تەواوی کۆمەڵگاکان بەچاوی گومانەوە تەماشای کەڵەکەکردنی ئەو پارە و موڵکەی کردووە کە لەدەرەوەی پێویستی مرۆڤە و بەئامانجی دەوڵەمەند بوون کۆکراونەتەوە، لەگەڵ ڕەخسانی یەکەم دەرفەتیشدا لەبڵاوکردنەوەی ئەو کەڵەکەکردنانە بەسەر خاوەن پێداویستیەکان دوودڵییان نەکردووە. لەخۆڕا نییە کەڵەکەکردنەکانی بەئامانجی ڕووبەڕووبوونەوەی کارەساتەکان نین بەڵکو بەئامانجی دەوڵەمەندبوونی هەندێک کەس و گروپ کۆدەکرێتەوە بەردەوام دووچاری داوەری خراپی پێوانە ئەخلاقییەکان هاتووە. ڕەهەنکردنی بەهایەکی پیرۆزی وەک ژیانی مرۆڤ لەژێر چەپۆکی کەڵەکەکاران بەگەورەترین بێ ئەخلاقی و بەدڕەوشتی لەقەڵەمداوە. ئەو شتەی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری ڕۆژئاوا لەمیانەی هەزار و یەک دامەزراوی سیاسی و هێز هەوڵی ڕەواکردنی دەدات ئەم دیاردەیە. ئەو لیڤی ئەتهان (لێویاتان)[1]ەی لەپەرتووکی پیرۆزدا باسی دەکرێت لەناومرۆکدا ئاماژە بەم دیاردەیە دەکات. وەک جانەوارێکی دژی کۆمەڵگا خەیاڵ دەکرێت. ئەو دیاردەکانی ئابووری نین، بەپێچەوانەوە ڕۆحی ئابووری دەکێشن و لەژێر ناوی ئابووری - سیاسیشەوە بەناوی زانست پێشکەش دەکرێت. ئەو هەوڵەی مارکس لەڕاسیۆنالیست کردنی ئابووری سیاسی

Leivlathan [1]بە گوێرەی تەورات لویاتان درندە یان جانەوەرێکە لەشێوەی نەهەنگایە و لە دەریادا دەژی و هەموو شتێک قووت دەدات. بۆ یەکەمین جار لەلایەن تۆماس هۆبزەوە بەواتای دەوڵەت و دەسەڵاتی ستەمکارانە بەکارهێنرا، تەنانەت پەرتووکێکی بەم ناوەوەیە.

ئینگلیزدا پیشانیدا گوزارشت لەئانتی - ئابووری دەکات نەک ئابووری. ناوبردنی ئەمە بەئابووری نەک تەنیا لەکۆمەڵگای سۆسیالیستی تەنانەت لەهەر کۆمەڵگایەک بێت ئەخلاقی نابێت. لەکاتێکدا ویستوویەتی هیگل هەڵسێنێتەوە سەر پێیەکانی خۆی سەراوژێر کەوتووە. بەکورتی کەڵەکەکردنی سەرمایە و ئۆپەراسیۆنەکانی قازانجی کە لەسەر بازاڕ ئەنجام دەدرێت بناخەی ئەو کێشە ئابوورییانەیە کە لەمێژوودا هاوتاکەی نەبینراوە.

پێویستە جارێکی دیکە ئاماژە بەم خاڵە بکەم: لەدۆخێکدا خزمەت بەپێداویستییە ژیانیەکانی مرۆڤ بکات لەبوارەکانی بەخێوکردن(خۆراک)، پۆشاک، کەیاندن و حەوانەوە، دژایەتیکردنی بازار و هەڵسەنگاندنی وەک ئامرازی فەتیشزم هیچ لایەنێکی گونجاو و کۆکی نییە. لەم چوارچێوەیەدا بازاڕ پێویستە و ئامرازێکی باشی ئابوورییە. ئەمە نییە کە دژایەتی دەکەین. بەڵکو بەرەنگاربوونەوەی سیستەمی قازانجی زێدەڕۆییانە جێگای باسە کە لەمیانەی یارێکردن بەنرخەکانی بازاڕو مەودای درێژ و دووری نێوان بازاڕەکان بەدیدێت، واتە بەرەنگاربوونەوەی سەرمایەداری جێگای باسە. هەڵبەتە ئانتی - سەرمایەدارییبوون، دژایەتیکردنی ئەم سیستەمە و هەرشتێکە کە سیستەم لەسەر پێیانی رابگرێت. واقیعی بازاڕ لەدەرەوەی ئەم چوارچێوەدایە. بەپێچەوانەوە پاوانەکانی سەرمایە بەردەوام یاری بەنرخەکان دەکەن و لەمیانەی زیندوو هێشتنەوەی دەرفەت و توانستەکانی قازانج ئاڵوگۆڕێکی تەندروست و عادیلانە لەبازاڕدا بەربەست دەکات. واتە سەرمایەداری تەنیا ئانتی - ئابووری نییە بەڵکو دژە ــ بازاڕیشە. ئەگەر وەها نەبوایە بەردەوام لەمیانەی تەنگەژە و پارییەکانی فینانس ژیانی کۆمەڵگا سەراوبن دەکرا؟ سەرباری ئەو زانست و تەکنۆلۆژیا زەبەلاحەی لەئارادایە ئەو کێشانەی هەڕەشە لەمرۆڤایەتی دەکەن لەسەرووی هەموویشیانەوە زیادبوونی لەڕادەبەدەری ژمارەی دانیشتوان ، و وێرانبوونی بێکاری، هەژاری ژینگە بە قەدەر ئەو قۆناخە گەورە دەبوو؟

ڕۆڵ بینینی ژن لەسەنتەری ئابووریدا خاسیەتێکە دەرکی پێدەکرێت. چونکە منداڵی دەبێت و بەخێوی دەکات. ئەگەر ژن لەئابووری تێنەگات

ئەی کێ تێدەگات! کاتێک بە گشتی لەمێژووی شارستانی بەتایبەتیش لەمۆدێرنیتەی سەرمایەداری ژن لەئابووری بەدەرنرا، لەبەر ئەم هۆکارە ئابووری ـ کە پیاوە زەبەلاحەکان زیاترین یاری پێدەکەن ـ بوو بەگلۆڵەی کێشەکان. ئەم یارییەی هیچ پایەڵەیەکی سروشتی لەگەڵ ئابوریدا نییە و تەنیا لەڕێگەی چاوچنۆکی و داخوازی بەدەستهێنانی ئەوپەڕی هێز و قازانجەوە خوازیارە تەواوی هێزەکانی ئابووری لەسەرووی هەمووشیانەوە ژن بخاتە ژێر کۆنترۆڵی خۆیەوە، لەئەنجامدا ڕێگا لەپێش هەر جۆرە هێزێکی پلەداری، دەسەڵات و دەوڵەت دەکاتەوە کە وەک تەنێکی نەخۆشی لەسەر کۆمەڵگا گەورە بێت، بەمجۆرەش بەقۆناخێک گەیشتووە کە چیتر ناتوانێت بەردەوام بێت.

دوای ژن تەواوی ئەو توێژانەی بەئابووری ڕاسنەقینەوە سەرقاڵن لەسەرووی هەمووشیانەوە جووتیاران، شوانکاران، پیشەگەران و بازرگانە بچووکەکان لەلایەن ئامێر و دامەزراوەکانی پاوانی سەرمایە و دەسەڵاتەوە هەنگاو بەهەنگاو لەئابووری بەدەرنران و بەمجۆرە دۆخ و زەمینەی غەنیمەت و تاڵانکاری تەواو ئافرێنراوە. لێرەدا ڕووبەڕووی بابەتێکین کە پێویستی بەزۆرترین ڕۆشنکردنەوە هەیە. شارستانی کە بەمانایەک لەماناکان تاڵانکردنی ئۆبژە و گۆڕەپانەکانی ژیانی ئابوورییە، چۆن ڕەواکراون و تا ڕۆژی ئەمڕۆمان هاتن؟ ئەو هێزانەی ئابووریيان لەناوبرد چۆن وەک فاکتەرە سەرەکیەکانی ئابووری ناسێنراون و پیشاندران؟ ئەگەر بڵێین لەکاتی ئافراندنی خوداوەندەکان لەکۆمەڵگای سۆمەر ڕاهیبەکان زۆر لەمە واقیعیتر بوون بە هەڵەدا ناچین. سەرەڕای تەواوی ئەو ڕەخنانەش بەڵام کارل مارکس پەی بەو مەترسی و کارەساتە بردبوو کە لەژێرناوی ئابووری سەرمایەدارییەوە خرابوویە ڕوو. بەڵام ئەگەر بڵێین لەقۆناخێکدا کە مۆدێرنیتەی سەرمایەداری چەندەی بۆی کراوە هەژموونگەرایی خۆی ئاواکردووە شیکار و چالاکییە شۆڕشگێڕیەکەی هێندەی پێکرد ڕاستتر دەبێت.

جیاوازیەکی گرنگ لەکۆمەڵگای خۆرهەڵاتی ناویندا ئەوەیە کە زیادەکانی ئابووری بەدەستی دەوڵەت تاڵان دەکرێت. لەڕاستیدا ئەگەر ئەم

خاڵە ڕەچاو بکەین کە لەشارستانی ئەورووپاشدا بەبێ دەوڵەت قازانج بەرهەمی خەیاڵێکە، ئەو کاتە دەبینین کە لەدوا شیکاریدا دەوڵەت تاکە خاوەنی زێدە (بەرهەم، بەها)کانی کۆمەڵگایە. لەدەرەوەی دەوڵەت باسکردن لەقازانج جگە لەفریودان و دەستخەڕۆکردن هیچی دیکە نییە، لەدەرەنجامدا مێژووی شارستانی دیرۆکێکی دژە ئابوورییە. گشت کێشە ئابوورییەکان وەک ئەنجامێکی ئەم ناکۆکییە دێنە ئاراوە. چەندە دەوڵەت، شارو چینی دەسەڵات دەستی خۆیان لەئابووری بکێشنەوە، بەمانایەکی دیکە بچووک ببنەوە و ئابووری بۆ بەرپرسیارە ڕاستەقینەکانی خۆی بەجێ بێڵن بەو ڕادەیە کێشە ئابوورییەکان دەکەونە سەر ڕاستەڕێی چارەسەرکردن. ئەم دەست نیشانکردنەی بۆ ئابووری جیهانگیری ڕاستە زیاتر بۆ ژیانی ئابووری خۆرهەڵاتی ناوین لەجێگای خۆیدایە.

بەو سیفەتەی هێزی کلتووری مەعنەوییە کۆمەڵگا بەبێ ئایدیۆلۆژیا نابێت. لەگەڵ ئەوەی ئایدیۆلۆژیا گرێدانی بەزهنیەتەوە هەیە بەڵام دەستەوەژایەکی جیاوازترە. دەشێت باس لەزهنی ئاژەلان تەنانەت ڕووەک و ئەتۆمیش بکرێت. بەڵام ئایدیۆلۆژیا تایبەت بەکۆمەڵگای مرۆڤە. لەبنەڕەتدا ئەرکی ماناداركردن و ڕێکخستنی ژیانە. چونکە ئەم ماناو ڕێکخستەکردنانە نەبن کۆمەڵگا لەسەر پێ نامێنێت و دەکەوێتە ناو مەترسییەوە. لەبەر ئەم هۆکارە ئایدیۆلۆژیا کێشەیەکی زۆر سەیرە. مانای وشەکە واتای لۆژیکی ڕامانەکانە. کۆمەڵگای مرۆڤ وەک سروشتێکی زۆر نەرم لەمیانەی لۆژیکی ڕامان و فیکرەوە بۆ شێوەگرتن و ئازاد بوون لەبارو گونجاوە. بەڵام بەهۆی ئەم خاسیەتەی بۆ بەکۆیلە کردنیش لەبارە. بەهۆی بونیادەکەیەوە هەم سەرچاوەی کێشەیە،هەم چارەسەرکەری کێشەیە.

ئایدیۆلۆژیاکان ڕۆڵێکی گەورەیان لەشارستانیەکانی خۆرهەڵاتی ناویندا بینیوە. خودی شارستانی زۆر شت قەرزباری داهێنانە میتۆلۆژیەکانی ڕاهیبەکانی سۆمەرە. پەنتائۆن(ئەنجوومەن)ی خوداوەندەکان کاریگەری کردۆتە سەر تەواوی ئایینەکان. بەشێوەیەکی تێکەڵ لەگەڵ شارستانی ماددی بەردەوام شارستانیەتێکی مەعنەویش

ئاواکراوە. هێزی پادشایەتی و خانەدانێتی کە لەسەر زەویەوە هەڵکشاوە شکۆدارکردن و ناساندنی خۆی بەرەمزی خوداوەندی کردۆتە ئەرکی سەرەکی ئایدیۆلۆژی. پادشای سەر زەوی بە شێوەی خەیاڵی ئیلاهی لەئاسمان رەنگیداوەتەوە. لەو سەردەمەوە فەلسەفە، زانست، هونەر و ئایینەکان بەردەوام بەدوای ئەم خوداوەندانەدا گەڕاون. ئەوەی دۆزیویانەتەوە؛ لەلایەکەوە جیهانی ڕاستیەکان بووە، لەلایەکی دیکەشەوە جیهانی خەیاڵی ڕاستییە چەواشەکراوەکان بووە.

ئەوەی سەبارەت بەجیهانی ئایدیۆلۆژی خۆرهەلاتی ناوین گرنگە بەدواداچوونە بۆ چۆنیەتی گۆڕینی ئایدیۆلۆژیای میتۆلۆژی بۆ ئایدیۆلۆژیای ئایینی، ئایدیۆلۆژیای ئایینی بۆ ئایدیۆلۆژیای فەلسەفی و دواتر گۆڕینیان بۆ تیۆرییە زانستیەکان: ئەرکیان بەدواداچوون و دۆزینەوەی دونیای ئەو کێشە ماددیانەیە کە ڕووبەڕوویان بۆتەوە. مسۆگەر وەڵامی کێشەکانی ژیانی کۆمەڵایەتی و ئابووری لەئایدیۆلۆژیادا دەدۆزنەوە: ئیتر ڕاستیەکەی بێت یاخود چەواشەکراوەکەی. دامودەزگاکانی دەسەلات، دەوڵەت و خانەدان و بەشێوەیەکی زۆر نموونەیی لەدونیای ئایدیۆلۆژی خۆیان بەشێوەی ئیلاهی دەئافرێنرێن و دەنوێنرێن. ئەگەر شیکاری ئایدیۆلۆژی سەبارەت بەم لایەنانەیەوە بکرێت، ئەوا دەرفەتی زانیاری و ڕۆشنگەریەکی ڕاستتر دەرهەق بەکۆمەڵگا دەڕەخسێت. دونیای ئایین و خوداوەندەکانی چاخەکانی یەکەم و ناوین مۆرک و شوێنپەنجەی ڕەواکراوی دونیای سەرمایەداران، دەوڵەت، دەسەلات، خانەدان و پلەداری هەڵکشاوی پێوەیە. شەڕ و پێکدادانەکانی نێوانیان بەهەمان شێوە لەتارماییو شوێنپەنجەکانیشیاندا ڕوو دەدات. بۆ باش تێگەیشتنی کێشە ماددیەکان تا چەندە بواری ئایدیۆلۆژی پێویست بێت، پێچەوانەکەشی هێندە پێویستە. بەڕادەی جیاکردنەوەی هەردوو لایەنو ڕووەکەی، پێویستە بەردەوام پەیوەندی و ڕایەڵەکانی نێوانیان ببینرێت و بابەتی بەدوادا گەڕان بێت.

لەقۆناخەکانی شارستانیدا هێزە بونیادنەرەکان تەواو ئاگاداری کارەکتەری خەیاڵی ئایدیۆلۆژیان. کاتێک ئەم دونیا خەیاڵییە وەک

واقیعی پێشکەش بەدونیای کۆیلەکان دەکەن هەم کۆیلەکان ماڵی دەکەن، هەم ئارەزووەکانیان لغاو دەکەن و هیوا دەخوازن بەو خەیاڵە ئۆقرە بگرن کە بەدونیای دیکە ناوی دەبەن. لەم سۆنگەیەوە ئەو دۆخە دەبوو بەنەریت و باوبوونی دونیایەکی ئایدیۆلۆژی پڕ لەکێشە. بەردەوام پێشکەشکردنی مێژووی شارستانی لەژێر سێبەری ئایین و خوداوەندەکان پەیوەندی بەو ڕاستیەوە هەیە.

لەرۆژگاری ئەمڕۆشماندا کێشە قورسە کۆمەڵایەتیەکان بۆ ئەم چەشنە کێشە ئایدیۆلۆژیانە دەگۆڕدرێت. لەوانەیە بەهۆی ئەو بڕوایەیان کە بەشێوەیەکی ئاسانتر شیکاری دەکرێن بەمجۆرەیە. زیندووبوونەوەی ئایدیۆلۆژیای ئیسلامی ڕەنگدانەوەی زیادبوونی کێشە کۆمەڵایەتیەکانە. هۆکاری نەبوونی ئایدیۆلۆژیاکانی مۆدێرنیتەیە بەچارەسەری کێشەکان بۆ نەبەستنی پەیوەندیەکی واقیعی لەگەڵ کێشە کۆمەڵایەتیەکاندا دەگەڕێتەوە. سەرنەکەوتنی ئایدیۆلۆژییە نەریتیەکان(ئایینیەکان)بێت یاخود ئایدیۆلۆژیەکانی مۆدێرنیتە(لیبرالیزم، نەتەوەپەرستی، سۆسیالیزم و هتد) بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە بەشێوەیەکی ڕاست کێشە کۆمەڵایەتیەکانیان نەخستۆتە ڕوو. هەردوو شێوازەکانی شۆڕشگێڕی و پەرەسەندن(تدریجی) بۆ چارەسەری هەم لەبواری گوتە هەم کردار ژیانکردنی ڕاستی دەسەپێنن.

٨. کێشەی شۆڕش لەکۆمەڵگای خۆرهەلاتی ناویندا

ئەو کێشە کۆمەڵایەتیانەی هەوڵی پێشکەشکردنی هێلکارکەیماندا هەڵبەتە چڕبوونەوەو تەرکیزکردنیان لەسەر کێشەی شۆڕش مایەی تێگەیشتنە. هەوڵدەدەم پێناسەیەکی جیاوازتر لەبارەی شۆڕشەوە بکەم. لەلایەنێکەوە دەتوانین مێژووی خۆرهەلاتی ناوین وەک دیرۆکی دژە شۆڕش ڕاڤە بکەین. دژە شۆڕش بەرامبەر بە کێ؟ دژە شۆڕشێک دژی سەرجەم ئەو فاکتەرە کۆمەڵایەتیانەی لەسیستەمی شارستانیدا بەدەرنراون. بەڵێ دژە شۆڕش لەبەرامبەر ژن، لاوان، کۆمەڵگای گوند ـ کشتوکاڵ، تیرەو خێڵە نیمچە کۆچەرەکان، خاوەن باوەڕی و مەزهەبە نهێنیەکان و

بەکۆیلەکراوەکان. لەکاتێکدا شارستانی بۆ هێزەکانی بەرژەوەندی خۆی سیستەمێکی نوێ یاخود شۆڕشە، بەڵام بۆ هێزە بەرهەڵستکارەکان وێرانکاریو دژە شۆڕشە. بەبڕوای من شۆڕش ئەوەیە کە کۆمەڵگای ئەخلاقی، سیاسی و دیموکراتی سەر لەنوێ و بەشێوەیەکی پێشکەوتوانەتر ئەو خەسڵەتانەی خۆی بەدەست بێنێتەوە کە بەردەوام بوارو کرداری سیستەمی شارستانی بەرنەسک دەکاتەوە.

بەگوێرەی مارکسیست ـ سۆسیالستێک شۆڕش"کۆمەڵگای سۆسیالیستی"یە. بۆ شۆڕشگێڕێکی موسڵمانیش "کۆمەڵگای ئیسلامی"یە. بۆ بۆرژوازیش"کۆمەڵگای لیبراڵ"ە. لە ڕاستیدا کۆمەڵگای بەم چەشنە بوونیان نییە. هەروەکو لەچاخی ناوینیشدا بینراوە ئەمانە تەنیا ناولێنانن. لەمیانەی پێوە هەڵواسینی ئەتەکێتێکەوە کۆمەڵگا خەسڵەت و چۆنایەتیەکەی ناگۆڕێت. بۆ نموونە دوای هەڵوەشانەوەی یەکێتی سۆڤێت ئاشکرا بوو کە جیاوازیەکی ڕیشەیی لەنێوان مرۆڤی سۆڤێتی سۆسیالیست و مرۆڤی لیبرالی ئەوروپادا نییە. ئەو جیاوازیانەی نێوان کریستیان و موسڵمانێک کە سەرچاوەکەی بۆ ئایین دەگەڕێتەوە کاریگەریەکانی بۆ سەر ژیان زۆر ڕێژەییە. ئەگەر جیاوازییەکی چۆنایەتی لەنێوان کۆمەڵگاکاندا بکرێت، ئەمە تەنیا لەسەر بنەمای وەسفکردنی کۆمەڵگای ئەخلاقی، سیاسی و دیموکراتی دەکرێت کە هەوڵی پێناسەکردنیماندا. دەشێت لەمیانەی ئەم دەستەواژە و دیاردەکانیەوە بەشێوەیەکی واقیعیانە جیاوازی بنەڕەتی دەستنیشان بکرێت. بێگومان ئەو کۆمەڵگایانەی ئەخلاقی، سیاسی و دیموکراتین زیاتر خاوەن دەرفەتی ژیانێکی یەکسان و ئازادترن. ئەوەی بخوازێت دەتوانێت بەکۆمەڵگای سۆسیالیستی ناوی ببات. ڕاڤەیەکی واقیعی کۆمەڵگای خۆرهەلاتی ناوین لەدەستنیشانکردنی خەسڵەتەکانی ئەخلاقی، سیاسی و دیموکراتی شۆڕشی چاوەڕوانکراودا زەحمەتی نابینێت. لەڕووداوو گۆڕانکاریەکانەوە دەرکی پێدەکرێت کە سەرجەم ئایدیۆلۆژیا نەریتی و مۆدێرنیستەکان ڕەوشەکەیان ئاڵۆز و بە کێشەتر کردووە. ئەو دەرەنجامەش ڕاستینەی پێویستی ژیانی و دەست لێبەرنەدراوی دیموکراسی سیاسی و ئەخلاقی دەسەلمێنن. کێشەی سەرەکی

شۆڕشـی کۆمـەڵگاکان لەسیاسـەتی دیموکراتییانـە بێبـەرین، واتـە لەئـەخلاقیش بێبەشـن، کێشـەکەیان بەدەسـتهێنانی ئـەم خەسـڵەتانەیە. کاتێک کێشەی شـۆڕش بـەمجۆرە دیـار بکرێت، ئـەوا بەرنامـەی سیاسـی، ستراتیژی و سەنگەرگرتنی تەکتیکی و هەنگاوی کرداری ڕاستیش بەگوێرەی ئەمـە دەستنیشـان دەکـرێن..چـەمکی شۆڕشـێکی بـەمجۆرە زۆر لەهەڵوێسـتەکانی شۆڕشـی ئیسـلامی، سۆسیالیسـتی و میللیگـەرایی (ناسیۆنالیسـتی) جیـاوازترە. لـەناو مۆدێرنیتـەی سـەرمایەداریدا لەدواشیکاردا ئەو هەڵوێستانە بەتایبەتیش لەئەنجامگیربوون بە دەوڵەت ـ نەتـەوە ڕەنـگ ناکـەون. هـەرچی مۆدێرنیتـەی سـەرمایەدارییە ئـامرازی چارەسەرکردنی کێشەکان نییە، بـەڵکو ئـامرازی گـەورەکردنی کێشـەکان و بڵاوکردنەوەیەتی لەناو تەواوی کۆمەڵگادا.

چەندە شۆڕش لەکردەو هەنگاوەکانی گۆڕەپـانی ئـەخلاقی، سیاسـی و دیموکراسـی مـەودا ببـڕێ، ئـەوا لەمۆدێرنێتـەی سـەرمایەداری دووردەکەوێتـەوە و تازەگـەری دیمـوکراتی بەرجەسـتە دەکـات و پەرەدەسـەنێت. دەستنیشـانکردنی جیاوازییـەکی دیکـەی کێشـەی شـۆڕش لەشێوازی ژیان و چالاکیدا گرنگ و بایەخدارە. هەڵوێستە ڕاستەهێڵییەکان چەنـدە هەڵـەبێت، ئـەوا گـەورەکردن و زیـادکردنی جیاوازییـەکانی نێـوان تیۆری ـ کرداریش بـەرەو چـالاکی چـەوتی دەبـات. پێویسـتە زۆر بەباشـی بزانرێت شێوەی ژیانی جیاوازی بەر لەشۆڕش و دوای شۆڕش جێگای باس نییە. بەتایبەتیش بـۆ شۆڕشگێرێک بەمجۆرەیـە. بـوون بـەمرۆڤی کـردە و چالاکی لەگەڵ خۆ تەیارکردنی تیۆریدا بەدی دێت. هـەر کەسـێکی لـەژیانی ڕۆژانەدا خەسڵەتەکانی دیموکراتی، سیاسی و ئـەخلاقی لەگوتـە و کرداردا پیشان نەدات بەشۆڕشگێڕ ناونابرێت. ئـەو جـۆرە کەسـانە نابنـە خـاوەنی ژیـانێکی شۆڕشـگێڕی و میللیتـانی. هـەروەها تـەنیا لەمیانـەی بـەرگری خۆیی، کۆمەڵگا نابێت بـەچالاکوان. ئەگـەر شـەڕی بـەرگریکردن لـەخود و هـەر جـۆرە بەرخودانکارییـەک لەگـەڵ بونیادنـانی کۆمـەڵگای ئـەخلاقی، سیاسـی و دیمـوکراتی نـەکرێن بەیـەک چانسـی سـەرکەوتنی هەمیشـەیی نابێت. وەک چـۆن کێشـەکانی کۆمـەڵگا یەکپارچەیـە، پێویسـتە شـۆڕش و

شۆڕشگێڕیش لەتەواوی گوتە و کردارەکانیدا بەرنامەی سیاسی، ستراتیژ و پلاننامەی تەکتیکی لەناو یەکتردا جێبەجێ بکات. چونکە لێشاوی ژیان یەکپارچەیە. نابێت مەزەندەی ئەوە بکەین کە لەمیانەی قۆناخێکی لەیەکدابڕاو بژین. ئەگەر وانە لەهەندێک نموونەی مێژوویی وەربگرین ئەوا نموونەکانی حەزرەتی محەمەد، عیسا، موسا و زەردەشت تا دوارادە فێرکەر و ئەزموونبەخشن. ئەو کەسایەتییە مێژووییانە بەر لە هەزاران ساڵ ئاگادارمان دەکەنەوە کە پێویستە شۆڕش و شۆڕشگێڕانی کۆمەڵگای خۆرهەڵاتی ناوین چۆن سەرتاسەر، خاوەن تامۆیەکی بەردەوام، بەپرەنسیپ و کرداری بن. پێویستە شۆڕشەکانی خۆرهەڵاتی ناوین بەگوێرەی قاڵبەکانی مۆدێرنێتەی سەرمایەداری نەبێت، بەڵکو بەگوێرەی بەها مێژووییەکانی خۆیان بێت، بەڵام تەنیا لەمیانەی یەکبوونی لەگەڵ زانستی رۆژانەیی سەرکەوتوو دەبێت.

لەئەنجامدا دەتوانین تەنگەژە و قەیرانەکانی خۆرهەڵاتی ناوین لەسێ قۆناخدا کورت بکەینەوە. قۆناخی یەکەم هەڵکشانی سیستەمی شارستانی ناوەندییە کە لەساڵانی ٣٥٠٠ پ.ز سەریهەڵدا و لەدەوروبەری دیاردەکانی خانەدان، پلەداری، شار، دەسەڵات، دەوڵەت و چین دا پەرەیسەند. ئەم سیستەمە سەرچاوەی کێشەکانی کۆمەڵگایە. لەدەرەوە لەمیانەی سیستەمی نیرەکانەوە، لەناوەوەش لەرێگای سیستەمی ئایینی زەردەشتی و ئیبراهیمیەوە هەوڵی وەڵامدانەوەی ئەم قۆناخە دراوە. قۆناخی دووەم، سیستەمی شارستانی ناوەندی لەمیانەی شارستانی ئیسلامەوە دوا قەڵەمبازی خۆی ئەنجامدا، بەڵام بەهۆی سەرنەکەوتنی تەواوی لەو رێنسانسەی بەرامبەر بەکێشە کەڵەکەبووەکانی ساڵانی ١٢٠٠ زایینی هەوڵی بۆ داوە، پێشەنگایەتییەکەی کەوتە دەست هەنگاوەکانی شارستانی و شارەکانی نیمچە دوورگەی ئیتاڵیا و تەنگەژە و کێشەکانی قووڵتر بوویەوە.

قۆناخی سێیەم کە لەرۆژگاری ئەمرۆمان لەژێر ناوی "کێشەی رۆژهەڵات" لەئارادایە لەگەڵ بەدەستەوەگرتنی هەژموونی شارستانی ناوەندی لەلایەن ئەوروپاوە و هێرشەکانی بۆ سەر ناوچە لە ساڵانی ١٨٠٠

دەستی پێکردووە. هەرچی لێکەرینەکانی چارەسەرییە کە بەپشتبەستن بەمۆدێرنیتەی سەرمایەداری هەوڵی بۆ دراوە بە قورسترکردنی کێشەکان ئەنجامگیر بووە؛ ڕێگای لەپێش خراپەکارییەکی وەها کردۆتەوە کە بەئاستی قەیران، جینۆساید و خۆکوژی گەیشتووە.

بەشی چوارەم

لێکەڕینەکانی چارەسەری و بەرخودانە مێژووییەکانی کۆمەڵگای خۆرهەڵاتی ناوین

پێشخستنی زانستە کۆمەڵایەتیەکانی شارستانی ناوەندی ئەوروپا لەسەر بنەمای رەسەن پەسەندکردنی شارستانی گریک ـ رۆما تا رادەیەکی زۆر نووسین و خوێندنەوەی مێژووی جیهانی چەواشە کردووە. خودی زانستە کۆمەڵایەتییەکانیش لەژێر کاریگەری قووڵی ئەم چەواشەکارییانەدان. بێگومان هەر سەردەمێک یاخود شارستانییەکی خاوەن بانگەشە بەداخوازییەکانی رەسەنایەتی و خۆ بەسەنتەر دانان بارکراون. شارستانی ناوەندی ئەوروپا سەبارەت بەم بابەتەشەوە دیسان پێشخوەت فەزیلەتی رەخنەدانی پیشانداوە. دەرکەوتنی رەوتی رەخنەگرانە نووسین و خوێندنەوەی مێژوویی جیهانی واقیعیتر (نزیک بەراستی) کردووە. لێکۆڵینەوەکانی زانستی کۆمەڵایەتی لەم بارەیەوە قووڵبوونەوەیەکی بەرچاوی بەخۆیەوە بینیوە. هەروەکو لەسەرجەم زانستەکاندا روویداوە گۆڕانی زانستە کۆمەڵایەتییەکانیش بۆ دیسپلینگەلێکی زۆر، ڕێگای لەپێش مەترسی پارچەبوونی یەکگرتوویی راستی کردۆتەوە. کاتێک داوەری "راستی یەکگرتووە"ی هیگل بۆ کاردانەوەی "راستی یەکگرتوو نییە"ی ئانۆڕنۆ دەگۆڕێت، پوختەی نۆخەکە دەخاتە روو. ئاشکرایە کە بەهۆی پەرچەکردار بەرامبەر مێژووی ماکرۆی گەردوونی مەیلی زێدەرۆییانە بەرەو مێژووی میکرۆکان لەسەرووی هەمووشیانەوە "مێژووە نەتەوەییەکان" یەکپارچەیی راستی تێکداوە و خراپیەکانی زیاتر کردووە. پشتگوێخستنی لەرادەبەدەری رووداو و دیاردە میکرۆکان و قۆناخەکانی پەیوەندییان لەلایەن هەڵوێستی هەمەگیری(یەکگرتوویی) رۆڵی لەدەرکەوتنی ئەم ئەنجامەدا هەبووە. هەنگاوی راست بەڵام سەخت ئەوەیە کە هەڵوێستەکانی هەمەگیری و

پارچەیی (ماکرۆ و میکرۆ) وەک چۆن روویداوە لەناو یەکتردا شیکار بکرێن و لەمیانـەی پـەیڕەوی سـەنتێزکردنەوە پێشکەش بکرێـت. لەهەوڵـەکانی خوێندنەوە، نووسین و خستنەڕوودا بایەخێکی زۆر بەم هەڵوێستە دەدەم.

فەلسەفەی مێژووی جیهانی هیگل وەک دەستەواژە پێشکەوتن لەگـەڵ خۆیدا دێنێت. پشتبەستنی فەلسەفەی مێژووی هیگل بەشارستانی گریـک ـ ڕۆمـا و بـەزیادەوە لەپێشـبوونی لایەنـە میتافیزیاکـەی ڕێگـای لـەپێش رەخنەی قورس کردۆتەوە. ڕەخنەی نیچە سـەبارەت بـەهیگل فێرکـەرەو پڕ لەوانەیە. بەتەواوی هێزێو بەشێوەیەکی روون‌و ئاشکرا بەرامبەر بانگەشـە دەرهەست و ئەبستراکتەکانی هیگل، نیچـە ژیـانی بەرجەسـتە دەسـەپێنێت. خوازیـارە بڵـێ "ڕاستی بەرجەستەیە". کاتێـک ئـەم هـەنگاوە دەهاوێژێـت بەتەواوی مێژووی جیهانی و ئەبستراکت پشتگوێ ناخات. تەوەرەی گریـک ـ ڕۆمـا تێپەڕەدەکات. تـا سـەردەمی زەردەشـت درێـژ دەبێتـەوە. لەوێـدا هەوڵدەدات بەرامبەر بەمیتافیزیای ئایینی تاکخودایی لەفەلسەفەی ئەخلاق بکۆڵێتەوە. خوازیارە فەلسەفەی ئـازارو خرۆشـان بئافرێنێت. تاڕادەیـەک باسـی هیگڵگـەرایی چـەپی مارکسـمان کـرد. تـا چەنـد خـۆی وەک ماتریالیستێکیش بناسێنێت، بـەڵام نـاتوانین بڵێین مـارکس میتـافیزیکی پـۆزێتیفی تێپـەڕکردووە. زانسـتی کۆمەڵایـەتی فەرەنسـی(بناخەی مێـژووی نەتەوەی میکرۆ) گشتی پارچە (میکرۆ) گەرایە. شۆڕشی فەرەنسا و دەوڵەت ـ نەتەوە ئەوپەڕگەرو کۆماریگەراییەکـەی بـەش و ڕۆڵـی لەمـەدا گەورەیـە. هەرچی قوتابخانەی مێژووی ئینگلیزە کە لەسەر بنەمای ئابووری سیاسـی ئینگلیـزی سـەریهەڵداوە تـا دوا ڕادە براگماتیسـت[1]ە. ئامـانجی تـەواوی دۆزینـــەوەی کۆلەکـــە و پاڵپشـــتی مێژووییـــە بـــۆ ئیمپراتۆریـــەت و هەژموونگـــەرایی هەڵکشـــاوی ئینگلیـــز و فەراهـــەمکردنی بناخـــە

---

[1] براگمـاتیزم: مەزهـەبێکی فەلسـەفی کۆمەلایەتییە، لەو بڕوایەدایە حەقیقـەت لـەکڕی ئەزموونی مرۆڤایەتیدا دەدۆزرێتـەوە نـەک فیکری تیۆری دوور لە واقیع؛ مەعریفـەش ئامراز یان ئەرکێکە لە زمەت پێویستیەکانی ژیاندایە. براگماتیزم جەخت لەسەر ئەنجام‌و بەرژەوەندی دەکاتەوەو بە فاکتەری سەرەکی حەقیقەتیان دادەنێت. دژی ئەو بۆچوونە دەوەستێتەوە کە پرەنسیپی مرۆیی‌و فیکر بە نوێنەری حەقیقەت دادەنێت.

ئایدیۆلۆژیەکەبـــەتی. بـــەهۆی پەیوەندییـــە پتەوەکـــەی بـــەکردارەوە لەهەنگاوەکانی ئەلمان و فەرەنساییەکان سەرکەوتووترە. ئەو سیستەمەی سەرکەوتووبێت فەلسەفەکەشی سـەرکەوتوو دەبێت، بـەڵام ئەمـە بـەمانای دروستیو ڕاستبوونی نایەت. وەک چۆن هەر سەرکەوتنێک حەقیقەت نییـە، هەر شکستێکیش بەڵگەی چەوتی نییـە. ئـەم ڕاستی یە بەباشـی نـەزانین ناتوانین کاروانێکی دروستی حەقیقەت بگرینە بەر.

کاروانی زیاتر لەپێنج هەزار ساڵەی سیستەمی شارستانی ناوەندی کە سۆمەر سـەرچاوەکەی پێکـدێنێت، لەسـەرووی ئـەو فاکتەرانـەوە دێت کـە لەبەرژەوەندی مێژووی جیهانیدایە. بەکارنەهێنانی ئەم کۆڵەکەیە لەلایـەن هیگلـەوە بۆ بێبـەهرەیی و نابینـایی ئـەو ناگەڕێتـەوە، بـەڵکو ئـەو کاتـە هێشتا لێتوێژینـەوەکانی دەرهـەق بەسۆمەرۆلۆژی جێگـای بـاس نـەبوون. ماتریالەکانی سەبارەت بەسەرچاوەکانی دەرکـەوتنی ئـایینی ئیبـراهیمیش زۆر سنووورداربوون. هێنـدە دەرک بـەگرنگی سیسـتەمی قەبیلـەش نـەکراوە یاخود بەشێوەیەکی شایستە ئەو ڕۆڵـە جیهانیـەی هەڵنەسـەنگێنرابوو کـە لەگـــەڵ سیســـتەمی نیولیتیکـــدا گێڕاویـــەتی. هەلومـــەرج و زەمینـــەی قۆناخ(ســـەردەمی شۆڕشـــی فەرەنســـا و دواتـــری) تـــەواو بـــەڕووی لێکۆڵینەوەکانی مێژووی میللیگەرایی(فاکتـەری ئـاینی نـوێ) و دەوڵـەت - نەتـەوەدا کراوەتـەوە. هـەر ڕۆشـنبیر و مێژوونووسـێک بـەدوای مێـژووی نەتـــەوەیی خۆیـــەوە بـــوو. ڕوون و ئاشـــکرایە بـــەهۆی کارەکتـــەری ئـــەو شۆڕشـەی ڕوویداوە(هەژموونگـەرایی بـۆرژوازی) تـەواوی ئـەم هەوڵانـەی نووسینی مێژوو بەڕوانگەی قورسی چینایەتی بارگاوی کرابوون. لەکاتێکدا ڕۆشـنبیرە بۆرژواکـان ڕۆڵـی سـەرەکییان لەنووسینی مێژووی دەوڵـەت - نەتـــەوەدا دەبینـــی، مەحافـــەزەکارەکانیش ســـەرلەنوێ بـــەدوای بناخـــەی مێژوویـــی ئەرستۆکراســـی فیودالـــدا دەگـــەڕان، دیموکراســـیخواز و سۆسیالیستـەکانیش لێکۆڵینـەوەی مێژووی ڕەنجـدەران و گـەلانیان گرتـە ئەستۆ. هەرچی سروشتی کۆمەڵگایە هەڵوێستێکی دەسەپاند کە هێندە نەرم و ئـاڵۆز بێت لەمیانـەیٚ ڕوانگـە چینایەتیەکانـەوە شـرۆڤە نـەکرێت، لـەم سۆنگەشەوە یەکگرتوو بێت بـەڵام گرنگی بـەش‌و پاژەکـانیش بخاتـە ڕوو.

لەسەرەتاکانی سەدەی بیستەمدا تیۆری ڕەخنەیی (قوتابخانەی فرانکفۆرت) و قوتابخانەی مێژوویی ئانالیس بەشێوەیەکی قووڵتر هەڵوێستەکانی هەمەگیرە و پارچەییان تاوتوێ کرد. شۆڕشە زانستیەکانی نیوەی دووەمی سەدەی بیستەم ڕەنگدانەوەی لەسەر زانستی کۆمەڵناسیش هەبوو، ئەمەش دەرفەتی بۆ باسو لێتۆژینەوەی هاوسەنگتر ڕەخساند. دەتوانین بڵێین لەڕۆژگاری ئەمڕۆماندا تۆزێکی تر نزیکی حەقیقەتی کۆمەڵایەتی، مێژوویی و جیهانی بووینەتەوە. ئەگەر شتێک لەدیالیکتیک تێ بگەین، ئەوا پێویستە باش بزانین کە لەگەڵ نزیکبوونەوەی زیاتر لەحەقیقەت هەڵە و چەوتی مەزنیش جێگای باسن.

کاتێک هیگل ناسنامە و کاروانە مێژووییەکەی ناپلیۆن (بزاوتە سیاسی و سەربازیەکانی) هەڵدەسەنگێنێت. لەناوەرۆکدا لەئەڵقەیەکی ڕاست و گرنگدا دەستی پێکردبوو. هەروەها کاتێک کە ناپلیۆن وەک ئەو خوداوەندەی هاتۆتە سەر زەوی و سیستەمەکەشی(سیستەمی دەوڵەت نەتەوە) وەک هۆمۆژەنترین و دوانرین شێوەی نموونەیی دەوڵەت هەڵدەسەنگێنێت، باسێکی فێرکەرە و پێشکەوتن لەگەڵ خۆیدا دێنێت. سەبارەت بەم بابەتە پێویستە حەقیقەتگەرایی هیگل پشتگوێ نەخرێت. وەک کەسایەتی ناپلیۆن خودی ئەو مێژووەیە کە تا ئەو قۆناخە هاتووە. ئەگەر لێتوێژینەوە لەبارەی فاکتەرەکانی ئەو کلتوورە ماددی و مەعنەوییە بکرێت کە ئەویان ئافراندووە ئەوا گەیشتن بەم ئەنجامە زەحمەت نابێت. بەکورتی ڕاڤەی بکەین؛ ڕەنگدانەوەی سێیانەی "باوک ــ کوڕ ــ ڕۆحی پیرۆز"ی ناوەڕۆکی پێکهێنەری ئایینی کریستیانی دەبێت بەدەوڵەتگەرا، ئیلاهیبوونەکەی ناو بونیادەکەیشی دۆخی بەرجەستەی دەوڵەت وەردەگرێت. لەڕاستیدا دەتوانرێت ڕاڤەی بەمجۆرە سەبارەت بە یەهوودیەت و موسلمانێتش پێشبخرێت. کاتێک کلێسا نەتەوەییەکان و خوداوەندی بەدەوڵەت بوو یەکدەگرن، ئەوا دەتوانرێت' دەوڵەت ـ نەتەوە' وەک خوداوەند شرۆڤە بکرێت. هەر ئەمەشە کە هیگل ئەنجامیداوە.

دەشێت زیاتر پەرە بەم ڕاڤەیە بدرێت و بەشێوەیەکی بەربڵاو بەکاربهێنرێت. هەروەها بەئامانجی تێگەیشتنێکی باشتر ڕاڤەکردنی

دەستەواژەی خوداوەند گرنگی و بایەخێکی زۆری هەیە. تەنانەت کاتێک دورکهایم یش خوداوەند وەک "خەیاڵی ناسنامەی کۆمەڵگا" ڕاڤە دەکات سۆسیۆلۆژیایەکی باشی پەرە پێداوە. واقیعیترین تێگەیشتنی سۆسیۆلۆژی سەبارەت بەخوداوەند ئەوەیانە کە وەک خەیاڵی ناسنامەی گشتی کۆمەڵگا ڕاڤەی دەکات. ئەو کۆمەکەی خوازیارم پێشکەش بەم ڕاڤەیەی تەنیا خەیاڵ نییە بەڵکو "خوداوەند بەرنامەیەکی سیاسی ـ کۆمەلایەتییە". لە تێگەیشتنی حەزرەتی محەمەد سەبارەت بە ئەڵلا بەرفراوانتر هەولی شرۆڤەکردنی ئەو بابەتە دەدەین. گرنگترینیشیان؛ خاڵەکانی سەبارەت بەڕاڤەکانی ئایینی ئیبراهیمیەوەیە. تا باسە میتۆلۆژیەکانو پەنتائۆنی خوداوەندەکانی میسر و سۆمەر وەک پێدراوێک بەکار نەهێنرێن ئەوا کارکرن لەسەر سۆسیۆلۆژیای ئایینە ئیبراهیمیەکان مەحاڵیش نەبێت بەڵام زۆر ناتەواو دەبێت.

ئەگەر بۆ دواوە درێژە بەئاوڕدانەوەی خۆمان بدەین ئەوا دەبینین کە ڕاڤەکانی داستانی ئینانا و گلگامێشی شارستانی سۆمەری فێرکەرترە کە لەبەڵگە نووسراوەکانەوە بەدەستمان گەیشتوون. ئەگەر تاکە سنتوونی نووسینی مێژووی گەردوونیش نەبێت، بەڵام ناشێت نکوڵی لەوە بکرێت کە یەکێک لەو پەیڕەوە گرنگانەیە کە بەم ئاراستەیەدا دەچێت. لەوانەیە بڵێن لەمیانەی ڕاڤەکردن لەسەر میتافیزیاوە مێژوو نانوسرێت. ئەمە بانگەشەیەکی زۆر وشک و بێتامە. لەبەرامبەر ئەمەشدا وەلامەکەم بەم شێوەیە "بەشی هەرە زۆری کلتووری مرۆڤ تا ڕۆژی ئەمڕۆمان میتافیزیکە". چونکە لەقەلەمدانی تەواوی میتافیزیا بەشتێکی دوور لەحەقیقەت نە راستە، نە دەرفەتیشی هەیە. تەنانەت ئەو پۆزیتیڤیستانەی ئالای ئەم بانگەشەشیان بەرزکردبوویەوە دواتر ئاشکرا بوو کە خۆیان میتافیزیاگەرا هەرە قەبەکانن. ئەم هەڵسەنگاندنەی ئێچە دەرهەق بەم بابەتە ڕۆشنکەرەوەیە؛ "پەیڕەوکردن یان پەیڕەونەکردنی میتافیزیا گرنگ نییە، گرنگ ئەنجامدانی میتافیزیایەکی باشە"، ئەو میتافیزیایەی ئازارەکانی ژیان کەم دەکاتەوە و جۆش و دڵخۆشی زیاد بکات میتافیزیای باشە. یەکێک لەزەقترین نموونەکانی میتافیزیای خراپ ئەوەیانە کە

چەمکی گەردوونی پۆزیتیڤیست دەوڵـەت ـ نەتـەوە و فاشیزمی کـرووە بـە دێو.

بـا دیسـان بگەرێینـەوە سـەر بابەتەکـەوە، ئەگـەر دەرک بەسیسـتەمی شارستانی ناوەنـدی نـەکرێت تێگەیشـتنی مێژووی جیهـانی زۆر ناتـەواو دەبێـت. ئەگـەر مێـژووی جیهـانیش دەرکـی پێنـەکرێت، ئـەوا تێگەیشـتنی مێـژووی پارچـەکراوەکانی کۆمـەڵگاکانیش تـەنیا ناتـەواو نابێـت، بـەڵکو بەهۆی نـەبوونی بەراوردکاری زۆر بێمانـا دەبێت. سـەبارەت بـەم بابەتـە پێویستە باسی تێبینیەکی زۆر کـورت بکـەم دەرهـەق بەسیسـتەمی قەبیلـە. ئەو هەڵوێستە ڕاست نییە کە دوای کلان قەبیلە دەکات بەورد (میکرۆ)تـرین بابــەتی باسـکردن. قەبیلــەش وەک کــلان بونیــادێکی سیسـتەماتیک و تایبەتمەنـدێتی گـەردوونی (جیهـانی) لـەخۆوە دەگرێت. ئەگـەر سیسـتەمی کلان و قەبیلە نەخرێتە سەر باسی مێژووی گەردوونی، ڕاڤەکردن تەنیا پـڕ لەهەڵە و چەوتی نابێت، بەڵکو تا بڵێی ناتـەواو دەبێت. هـەروەکو چـۆن لەڕۆژگاری ئەمڕۆماندا بەبێ مێژووی نەتەوەیی باس لەمێژووی گـەردوونی ناکرێـت، ئـەوا بـەبێ کـلان و قەبیلـە باسـی مێـژووی گـەردوونی و پـارچە مێژووەکـانیش ناکرێـت. هـەرچی دانـایی دەسـپێکردنی سـەرەتای مێـژووە بەکانی سەرهەڵدانی نووسینەوە بەتـەواوی بژارێکـی میتۆلۆژیایـە. ئەگـەر بەمیتۆلۆژیای پۆزیتیڤیست ناوی ببەین ڕاستترە.

ئــەم کورتــە ڕوونکردنەوانــەی ســەبارەت بەلێکــەرین و بەرخودانــە مێژووییەکان ئاماژەمـان پێکـردن بـۆ زیـاتر تێگەیشـتنی بابەتەکـە گرنگـە. کاتێک سەردەمی ناوەندی بەشێوە ڕەسەنەکەی دەستی پێکرد ئەو جیهانەی کـە لەبەرامبەریـدا سـەری هەڵـدابوو ئـەو دونیایـە بـوو کـە بەهــەموو شــکۆداریەکەیەوە لــەقۆناخی کۆمــەڵگای نیولیتیکــدا دەژیــا. دەشــێت پەیوەندییەکی دیـالیکتیکی تـەواو لـەنێوان هـەردوو قۆنـاغ دابنرێـت. هـیچ گومانێکی تێدا نییە کە سەرجەم پـلان، پـڕۆژە و بنـەماکانی جێبـەجێکردنی ئــەم گریمــان و پێکهاتــە دیالیکتیکییــە لەپەرسـتگاکانی ڕاهیبـی سـۆمەر داهێنراوە. ئەگەر بەشێوەیەکی دیکۆمێنتی ـ ئەزموونی بیربکەینەوە یـاخود عەقڵانی ــ ئەبستراکت ئـەوا پەیوەنـدی دیـالیکتیکی ئـاواکراو پێشکەوتنی

مەزن لەخۆوە دەگریت. سەرجەم بەهاکانی کلتووری ماددی و مەعنەوی بەپیتترین ناوچەی هیلالی زێڕین میزۆپۆتامیای سەروو (مێژووناس گۆردن شیلد ئەم کلتوورە هاوتای کلتووری ئەوروپای دوای سەدەی شازدەهەم دەبینێت) وەک کەرەستەیەکی پەدەگ بۆ شارستانی سۆمەر(گلۆلەی شار- چین - دەولەت) بەکاردەهێنرێت. دواتر لەمیانەی کارکرن لەسەر ئەو بەهایانەو گۆڕینیان ئەو ئامێرە دەخولقێنرێت کە شارستانی پێدەڵێن.

پەیڤەکانی شارستانی و ئامێر هێندە گرنگن کە پێویستی بەتاوتوێ کردنیان هەیە. لەبەر ئەوەی شارستانی بووە بەسیستەمێکی زاڵ، پەیڤێکە پروپاگەندەیەکی زۆری بۆ کراوە. ئەو پەیڤە مانای شارستانبوون و سڤیل (مەدەنی) بوونە. شارستانی ناوی ئەو ژیانە نوێیەیە کە لەمیانەی سیفەتەکانی مەدەنی، مۆدێرن، جوامێر، راسیۆناڵ، ڕێکو پێک، بەڕێز، جوان، بە حیساب، بەپلان، متمانە پێکراو، ئاشتیخواز و هتد شکۆدار دەکرێت. لەکاتێکدا لەڕێگای ئەم پەیڤانەوە کاریگەری کلتووری ماددی لەسەر ژیانی واقیعی و بەرجەستەدا وەسف دەکات، لەمیانەی پەنتائۆنی خوداوەندە نوێیەکان و دیمەنەکانی بەهەشتەوەش کلتووری مەعنەوی تەیار دەکات. لەسایەی ئەم دەستەواژانەوە کلتووری مەعنەوی بەشێوەیەکی نایاب بەرزترین بەرنامەی هێزە نوێکانی شارستانی پێشکەش دەکات کە بەنەمری بارکراوە. لەکاتێکدا پەیڤەکانی دەرهەق بەکلتووری ماددی نزمترین بەرنامەی ژیانی ڕۆژانە دەخەنە ڕوو، باسەکانی کلتووری ماددیش بەرنامەی بەرزترین بانگەشەکانی ژیانی داهاتوو پێشکەش دەکات. لەبەرئەوەی بەرزترین و نزمترین بەرنامەکانیان داهێناوە پێویستە بایەخێکی زۆر بەپەرستگاکانی ڕاهیبی سۆمەر بدرێت. ڕۆڵی پەرستگاکانی ڕۆژگاری ئەمڕۆمان لەپروپاگەندەکردن بۆ سیستەمی بونیادنراو بەولاوە تێپەڕ ناکات.

پەرستگا ڕەسەنەکانی سۆمەریەکان لەپێکهێنانی دیاردەکانی شارستانی پێنج هەزار ساڵەی دواتردا ڕۆڵی منداڵدانیان بینیوە. ڕاهیبەکانی سۆمەر سەرەتا بەخۆیان ئاواکردنی سەرجەم ئایدیۆلۆژیاو دەزگاکانی شار، چین و دەولەتیان بەڕێوە بردووە. واتە دۆخی سەرەتایی

ئەو ئامێرەی ئافراندووە کە شارستانی پێدەگوترێت. پێویستە هیچ گومانێکمان لەوەدا نەبێت کە بنەچەی دەستەواژەی"داهێنانی ئیلاهی" تا بڵێی پەیوەندی بەخولقاندنی ئامێری شارستانیەوە هەیە. بەسیفەتی ئامێر دەستەواژەی شارستانیش خاسیەتێکی شایستەی شیکارکردنە. ئامێر پەیڤێکە کە وەک ناو و سیفەت بەو ئامرازانە دەدرێت کە بۆخۆیان کار دەکەن ـ بۆ نموونە ئۆتۆمبێل ـ ئەو پرسیارەی پێویستە بوروژێنرێت ئەم ئامێرە بونیادنراوەی کۆمەڵگا چ مانایەک دەبەخشێت. ئاشکرایە کە ڕۆڵی مێژوویی ئەم ئامێرە بریتییە لەکارپێکردنی خێراتری ئەو کۆمەڵگایەی خستویەتیە ژێر کۆنترۆڵ و فەرمانڕەوایی خۆیەوە، واتە بەدەستهێنانی زێدە (بەها و بەرهەمی)ی کۆمەلایەتی زیاتر و زەوتکردنیان. ڕۆڵ لەئەرک جیاوازترە و دەستەواژەیەکە پەیوەندی بەناوەڕۆکەوە هەیە. دەشێت دەست لەئەرک بەربدرێت، بەلام ڕۆڵ دەستبەرداری لێناکرێت. چونکە مەسەلەیەکە پەیوەندی بەناوەڕۆک و بونیادی ئۆرگان - ئامرازی پەیوەندیدارەوە هەیە. ئەگەر ئامراز پەرتەوازە بێت ئەوکاتە ڕۆڵیش کۆتایی دێت. لەمیانەی ڕژێمی شار- چین - دەوڵەتەوە شارستانی ئامێرێکە ڕۆڵێکی بەمجۆرەی هەیە. ئەو ئامێرەیە کە کۆمەڵگا دەخاتە کارەوە، تەنانەت کارێکی خێرایان پێدەکات. هەروەها کاتێک بیەوێت نایانخاتە ناو کارەوە، بەبێ کاربیان دەهێڵێتەوە. تەنیا بەمەش ناوەستێت، دەستبەسەر زێدە (بەرهەم و بەهاکان) دا دەگرێت. لەم پێناوەشدا هەر جۆرە تەگبیرێکی ئایدیۆلۆژی و سەربازی کردووە. لویاثان (جانەوەر)ێکە کە بەهەزار و یەک فرت و فێڵ، درۆ و زۆرداریەوە خۆی بەسەر کۆمەڵگادا سەپاندووە. ئامێرێکە دەستی بەسەر ئەو کلتوورەدا گرتووە کە کۆمەڵگا لەگونجاوترین ناوچەکانی ژیۆبیۆلۆژیا ـ کەملیۆنان ساڵ بەردەوام بووە ـ ئافراندوویەتی و خۆشی بەخولقێنەری دادەنێت.

لەدۆخێکی وەهادا پێویستە بپرسین: ئەی کێیە کە هۆڤە و وەک جانەوەران وایە؟ ئایا ئەو کۆمەڵگایانەن کە وەک دایک و منداڵ لەگەڵ سروشت لەباوەشی یەکتردا دەژین یاخود ئەوانەن کە سواری سەرپشتیان بوون و بەهاکانیان زەوت کردووە؟ ئاشکرایە لەمێژە کاتی ئەوە هاتووە

دەستەواژەکە پێچەوانە بکەینەوە، تەنانەت درەنگیش کەوتووە. هێزەکانی شارستانی دڕندە و جانەوەرن. مرۆڤە ڕاستەکانیش ئەوانەن کە وەک دایک ـ منداڵ لەگەڵ سروشت و لەناو خۆشیاندا پڕ لەخۆشەویستی دەژین. ئەوانەن لەناو کۆمەڵگایەکدا دەژین کە ژن ڕۆڵی کارا و لەپێشی تێدا دەبینێت. ئەوانەن کە بەبێ وێران کردن و پیسکردنی ژینگە دەژین. فشار و چەوسانەوە بۆ خۆیان نامۆ دەبینن. دەشێت ئەم پێناسانە ساکار ببینرێن. بەڵام بۆ ئەوەی بەشێوەیەکی ڕوونتر دەرک بەدژایەتییە دیالیکتیکیە بکرێت کە شارستانی بەرامبەر بەکۆمەڵگا تێی کەوتووە، ڕۆشنکەرەوەمیە، مرۆڤ دینێتەوە هۆش خۆی و دەیگۆڕێت. پێویستە لەبیر نەکەین کە زۆربەی زۆری ئێمەی مرۆڤ جگە لەگەمژەکانی شارستانی ڕۆڵێکی دیکە نابینین. واتا ئەوانەین کە ئامێرەکە بەکاریان دێنێت. وەک هەر ئامێرێکی دیکە دەشێت شارستانیش ل ماوەکانی کارکردندا هیلاک بێت و دووچاری تەنگەژە بێت. هیچ کاتێک کێشە و تەنگەژە قورسەکانی کەم نابێتەوە. هەرچۆنێک بێت جڤاتی ئەو مرۆڤە زیندووانەی حکومڕانیان دەکەن بوونەوەرێکی خاوەن مێشک و ئارەزوون. ئەم بوونەوەرانەش نەرمایییەکی بەم چەشنەیان هەیە، بۆ ماوەیەکی درێژ بەرگەی درۆ و زەحمەتیەکان ناگرن. دەتوانن بەرخودان بکەن و ڕاپەڕن، دەتوانن ژیانێکی ئازاد، یەکسان، برایانە و ماناداتر خەیاڵ بکەن. لەپێناو ژیانێکی بەمجۆرە دەتوانن خۆیان ڕێک بخەن و تەنانەت بجەنگن.

لەسەر ئەم بنەمایە لەژێر سێ سەردێڕی سەرەکیدا درێژە بە بابەتەکەمان دەدەین.

أ. تەنگەژەکانی شارستانی و لێکەڕینەکانی لەپێناو چارەسەریدا

کاتێک باسی شارستانی دەکەین و سیستەمی شارستانی ناوەندیش دەکەین بەبابەتێکی سەرەکی لێکۆڵینەوەکەمان مانای تکولیکردن یان پشتگوێ کردنی شارستانیەکانی دیکە نایەت. باس لەبێ بابەخیشیان ناکەین. بەڵکو جەخت لەسەر ئەوە دەکەمەوە کە دەستەواژەی ڕووباری دایکی تەوژمی مێژوو ئەزموون بەخش و فێرکەرترە و پێشکەوتنی زیاتریش

لەگەل خۆیدا دێنێت. ئەوانی دیکە ئەو لقانەن کە دەرژێنە ناو رووباری سەرەکیەوە. تەوژمەکەی بەهێز دەکەن بەلام ناوەرۆک و خاسیەتەکانی شارستانی ناگۆرن. ئەو سیستەمەی لەبەرزترین ئاستدا سەردەمەکانی رابردوو و رۆژگاری ئەمرۆمانی دەستنیشان کردووە، ناوبرن و هەلسەنگاندنی وەک سیستەمی ناوەندی جیهان کۆمەک بەهەلسەنگاندنی لقەکانی دیکەش دەکات. لەمیانەی تاوتوێکردنی ئەوژمی مێژوویی جیهانیەوە دەتوانین راستتر دەرک بەو لێشاوە مێژووییانە بکەین کە لەزەمان و شوێنی جیاواز پێکهاتوون. گشتی دەتوانێت بەش روون بکاتەوە، بەلام بەش توانای رونکردنەوەی گشتی نییە. لەبەر ئەم هۆکارانەیە کە چەسپاندنی سیستەمی جیهانی یاخود سیستەمی شارستانی ناوەندی پێنج هەزار سالە هەلدەبژێرین.

شارستانی شاری سۆمەر سەرەتا بەشێوەیەکی زۆر بەپیت دەست بەکار بوو؛ وەک ئەو ئامرازەی تازە لەوەکالەت دەرکەوتبێت زۆر بەخێرایی زیادی کرد. شارەکان یەک بەدوای یەکتر ئاواکران. بەهەرلایەکدا بلاوبوویەوە لەسەرووی هەمووشیانەوە لەمیزۆپۆتامیای خواروو و سەروو. هەر شارێکیش مانای زێدە ـ بەهایەکی زیاتر بوو. لەسەر ئەم بنەمایەش وەرچەرخانی خێرای پلەدارییە جێنشینەکان بۆ دەولەتی خانەدانەکان چاوەروانکراو بوو. لەکاتێکدا بازرگانی کەرەستەی خاو و گواستراوە (محمول)ی خێرا دەکرد، شارەکانی ناچاری کێبرکێی هەژموونگەرایی دەکرد. ئەو هێزەی بەسەر بازرگانیکدا زال دەبوو چانسی هەژموونگەرایی زیاد دەبوو. هەروەها ئاواکردنی ژمارەیەکی زۆری شارەکان لەناوچەیەکی بەرتەسکدا هۆکارێکی دیکەی دنەدانی کێبرکێ و شەری هەژموونگەرایی بوو. هەروەها ژمارەی دانیشتوان یش کە سەرەتا پێویست بوو، بەلام بەهۆی زیادکردنی رادە بەدەر ئیتر دەبوو بە کێشە. بەرهەم مانای زیادبوونی ژمارەی دانیشتوان بوو. تاوەکو خاک زۆر و زەوەند بێت و دەرفەتەکانی ئاودێریش رێگا بدات، ئەم سیستەمە سەرکەوتوانە بەرێوە دەچوو. بەلام ناوچە بەپیتەکان تەنیا بەکەنارەکانی دیجلە ـ فورات سنوردار بوو. لەگەل پەلکێشکردنی ئەو ناوچانە بۆ ناو

پرۆسەی شارگەرایییەوە ئیتر هەلومەرجە بابەتییەکانی تەنگەژەش دەرەخسان.

ئوروک نزیکەی پێنج سەد ساڵ بەردەوامی بەسەردەمی خۆیداوە، لەدەرەنجامی کێبرکێدا شوێنی خۆی و هەژموونگەرایییەکەی بۆ شاری ئور لەدەستداوە. تەنگەژە ئوروک ڕێگای لەپێش قەڵەمبازی شاری ئور کردەوە. لەدەرەنجامی ئەو تەنگەژانەی سێ خانەدانی ئوری قۆناغی ٣٠٠٠ـ ٢٠٠٠ پ. ز، خانەدانی ئەکەدی سامی قۆناغی ٢٣٥٠ـ ٢١٥٠پ. ز و خانەدانی گودیای شاری سەردەمی ٢١٥٠ـ ٢٠٥٠ پ. ز تێیدا ژیان کۆتایی بەم قۆناغەش هات. ئەو بەڵگانەی لەئارادان پیشانیدەدەن لەم قۆناخەدا شەڕ و پێکدادانی نێوان شارەکان زۆر بەربڵاو بووە. تەنانەت هەندێک شار بەتەواوی لە بەین براون. بۆ نموونە لەداستانی "نەفرەت لە ئەکادا" دەبینین چەندین چیرۆکی هاوشێوە جێگای باسە. کێبرکێ و قەیرانێک لەئارادابوون کە هیچیان لەکێبرکێ و قەیرانەکانی ڕۆژی ئەمڕۆمان کەمتر نییە. چونکە هەرکاتێک قازانج مانای زێدە ـ بەرهەمە. لەم سۆنگەوە هەموو کاتێک هۆکاری شەڕ و پێکدادانەکان هاوشێوە دەبێت و هەمان ئەنجامیشیان لێدەکەوێتەوە. زۆر ئاشکرایە کە تەنگەژە شارستانی دەستی پێکردووە. هەروەکو ئێراقی ڕۆژگاری ئەمڕۆمان شاری وێرانە و شەڕە بێڕەحمەکان ئەم واقیعە دەسەلمێنن. ئەگەر بەبیرمان بێنەوە کە ناوی ئێراق لەئوروکەوە هاتووە ئەو کاتە باشتر تێدەگەین کە مێژوو (مێژووی شارستانی)ێکی چەندە خەمگین جێگای باس بووە.

ئەو چارەیەی بۆ تەنگەژەش بدۆزرێتەوە نەریتییە. تا ڕۆژی ئەمڕۆمان شارستانی چڕبۆتەوە و هیچی لەخێرایی و هەبوونی خۆی لەدەستنەداوە؛ دۆزینەوەی ناوچە و گۆڕەپانی زیاتری چەوسانەوە، لەم پێناوەشدا بەدەستهێنانی هێز، دەوڵەت و دەسەڵاتی زیاتر ئامانجی سەرەکی بووە. ئەوەی لەکۆتاییەکانی ساڵانی ٢٠٠٠ پ.ز بەشێوەیەکی بەهێز لەتەنگەژە ڕزگاری بووە هێزی بابلە. خاوەن هێز و توانایەکی زیاتری چەوسانەوەیە. لەبواری پیشەسازی و بازرگانیدا پێشکەوتووە. سەرباری هەندێک دابڕان توانیویەتی تا ساڵانی ٣٠٠ پ.ز هەژموونگەرایییەکی بەکاریگەری هەبێت.

هەروەکو لەنموونەی ئەسکەندەریا بینراوە تەواوی هەژموونگەراکانی ئەو قۆناخە خوازیارن لە بابل بمرن. ئەوەی بەباشترین شێوە سوودی لەتەنگەژەکانی بابل بینیوە کۆلۆنی و بازرگانە ئاشوورییەکانی بان سەریان بووە کە گورگی بازرگانی بوون. ئاشوورییەکان جۆرێک لەفینقیەکانی زەمینی بوون. ئەوەی فینقیەکان لەمیانەی بازرگانی دەریای سپییەوە ئەنجامیانداوە ئاشوورییەکان لەرێگای بازرگانی وشکانیەوە بەدەستیان هێنا. ئاشوورییەکانی کێبرکێیەکی توندیان لەگەڵ بابل دەکرد، لەژێر هەژموونگەرایی بابلدا بوون(٢٠٠٠-١٦٠٠ پ.ز) بەڵام توانیویەتی پاوانی بازرگانی لەدەستی خۆیدا بهێڵێتەوە.

لەئاکامی ئەو تەنگەژەی دوای حامورابی تێی کەوت سەرهەڵدانی دوو هێزی مێژوویی جێگای باس دەبێت: دەرکەوتنی ئیبراهیم لە ناویدا(شیمانەی سالانی نێوان ١٧٠٠ـ ١٦٠٠ پ.ز دەکرێت). لەدەرەوەش هەنگاونانی هۆریەکان لەقۆناخی بەرگریەوە بۆ هێرش کردن. لەساڵی ١٥٩٦پ.ز هاوشێوەی فەرمانرەوایەتی ئەمڕۆی بەغداد بابل گوزەری حکومرانیەکی هاوبەشی خانەدانە بەریشە هۆریەکان(هیت و کاسیتەکان ناسراون) دەبێت.

لەگەڵ لەدەستدانی هەژمونگەرایی بابل دوو هێزی هەژموونگەرایی نوێ دێنە سەر شانۆ. هەژموونگەرایی هیتیەکان لە ئەنادۆڵی ناوین کە هاتوشاش(چۆرم ــ بوغازکۆی رۆژی ئەمڕۆمان) ناوەندەکەیەتی، لەگەڵ هەڵکشانی هەژموونی میتانی واشوکانی (سەرێ کانی سنووری نێوان سوریا و تورکیای ئەمڕۆ) ناوەندەکەی بوو. هەردووکیشیان لەلایەن ئەو میرنشینانەوە ئاوا دەکرێن کە پێگەی میرێتیان هەیە و پشت بە هۆریەکان دەبەستن(١٦٠٠ ــ ١٢٥٠ پ.ز). شانبەشانی ئەوەی سەردەم قۆناخی خانەدانی نوێی میسرە، سەردەمێکی بریقەدار و نوێی شارستانی خۆرهەڵاتی ناوینیشە. دیبلۆماسیەکی زیندوو و گواستنەوەی ژن بۆ کۆشکی یەکتر و قۆناخی جۆرێک لەپەیوەندی ئەنتەرناسیۆنالی بەرایی لەنێوان ناوەندی هەرسێ شارستانی بەرێوە دەچێت. هەرسهێنانی هەژموونگەرایی هیتیت و میتانی بەهۆی تەنگەژەباوەکان (تەنگەژەکانی ئەم قۆناخە درێژخایەنترین

لە نێوان سەد تا چوارسەد ساڵ لەگۆڕاندایە) ڕێگا لەپێش هەڵکشانی خانەدانەکانی ئاشوور دەکاتەوە کە لەئامادە باشیدان. بەشێوەی دوو قۆناغ(١٣٠٠ـ ١٠٠٠، ٩٠٠ـ ٦٠٠ پ.ز) دەبن بەتواناترین هێزی هەژموونگەرایی خۆرهەڵاتی ناوین.

دەگێڕنەوە کە ئیمپراتۆریەتی ئاشوور ستەمکار و دڵڕەقترین هێز بووە کە مێژوو ناسیوبەتی. ئەگەر بۆ ناواخنی مەسەلەکە شۆڕببینەوە ئەوا پەیوەندی ستەمکاری بەقازانجی پاوانەوە مانادار دەبێت. وەک گەل ئاشووریەکانیش هیچ جیاوازیەکیان لەگەڵ گەلانی دیکەدا نییە. بەڵام پشت بەستنی هەژموونگەراییەکەی بەپاوانی بازرگانیەوە بۆ بەدەست هێنانی قازانج توندوتیژی دەکات ناچارییەک. هەر وەکو پاوانەکانی کشتوکاڵ(فەرمانڕەوایی سۆمەریەکان بۆ زەوی) توندوتیژی نەبێت قازانج لەپاوانەکانی بازرگانیشدا بەدەست ناهێنرێت. ئەم ڕاستیانە لەژێر توندوتیژی ئاشووریەکاندا شاراوەیە. ئەگەر نوێبوونەوەیەک هەبێت کە هەژموونگەرایی ئاشوور بۆ شارستانی هێنابێت ئەوەیە؛ دەسەڵاتی زیاتر بۆ بەدەست هێنانی قازانجی زیاتر، بۆ بەدەستهێنانی دەسەڵاتی زیاتر توندوتیژی زیاتر پێویستە. ئاشکرایە کە گەورەبوونێک لەبواری شوێن و چوارچێوەی توندوتیژیدا جێگەی باسە. هەر بۆیە شێوازی ڕێگە چارەی ئاشووری لەمێژوودا بەدایکی تەواوی ڕێگا چارەکانی توندوتیژی دادەنرێت. ئەم نەریتە زۆر شت قەرزباری هەژموونگەرایی ئاشوورە کە تا ئێستاش لە خۆرهەڵاتی ناوین وەک ڕێگەی چارەسەرکردنی کێشەکان بیری لێدەکرێتەوە.

توندوتیژی ئاشوور و سووربوونی قازانج کە بناخەکەی پێک دەهێنێت برینی گەورەیان لەویژدانی مرۆڤدا کردۆتەوە. تەنیا بەڕێخۆش کردن بۆ تەنگەژە نەوەستاوە، بەڵکو بۆتە هۆکار ئاشووریەکان بکەونە دۆخێکەوە وەک هێزی سیاسی ـ سەربازی و گەل ـ کۆمەڵگا جارێکی دیکە نەتوانن پشتی خۆیان ڕاست بکەنەوە. ئەو توندوتیژییە وایکردووە لەمیانەی نزای خراپو نەفرەتەوە لەلایەن گەلانی خۆرهەڵاتی ناوین یادیان بکرێتەوە (پاوانەکانی دەسەڵات و بازرگانیان)؛ ئەمەش ڕێگای لەپێش باڵگرتنی ئەو

گەلانــە کردۆتــەوە لــەپێناو ئازادیــدا. ئەفســانەی کــاوەی ئاســنگەر و "بەرخودانی سێسەد ساڵە"ی بەناوبانگی مـاد و ئورارتوویـیـەکان بەرهـەمی ئەم قۆناخەیە. گرنگتری‌نیشیان ڕێگایان لـەپێش سـەردەمێک کردۆتـەوە کـە لەمێژوودا بەقۆنـاخی ژیری(٦٠٠ـ ٣٠٠ پ.ز) نـاو دەبرێـت. لـەم قۆنـاخـەدا کـە دەتـوانین بـەقۆنـاخی دانــاییش نــاودێری بکــەین بــۆ شـیکارکردنی ئــەو کارەســاتە گــەورەی ئاشــووریەکان گــەلانیان تــووش کــردووە پێویســتی هزراندنی مەزن سەریهەڵداوە. ڕابـەڕینی هـزر و ویـژدان هێـزی ئافرێنـەری ئــەو قۆناخـەیـە. ئـەو سـەردەمەی کـە لەناوەنـددا زەردەشـت ڕۆڵــی تێـدا دەبینــی، لەڕۆژهـــەڵات بــودا و کۆنفۆشــیۆس لـــە هیندســـتان و چــین نوێنەرایـەتیان دەکرد(سـەدەی شەشـەمی پ.ز) لـەڕۆژئاواش لای گریکـەکان سوقرات نوێنەرایەتی دەکرد. لەپاڵ توندوتیژی بـێ سنوور و سووکایەتی پێکـردن تەنگـەژەی مـەزن زەمینـەی بـاڵگرتنی ویـژدان و هـزریش ئامـادە دەکات.

هەژموونگەرایی ئاشووری کە لەئاکامی ڕێکەوتنی نێوان میـدیا و بابل لەگۆڕنرا دوای قۆناخێکی کورتی بابل و میدیا(٦٠٠ـ ٥٥٠ پ.ز) جێگای خـۆی بۆ خانەدانی پارس بەجێهێشت(٥٥٠ـ ٣٣٠ پ.ز). بـاس لـەوە دەکرێـت کـە لەچارەســـەرکردنی کێشـــەکان پارســـەکان ڕێبـــازێکی پێچەوانـــەی ئاشووریەکانیان پەیڕەوکردووە. لەلایەنی دیالێکتیکیشـەوە دەشـێت ڕاسـت بێت. لێبووردەیی، ئازادی کلتووری بـۆ گـەلان بـەبێ جیـاوازی و عەدالـەت لەبەڕێوەبەرایەتیدا ئـەو تایبەتمەندییـە ئەرێنیانـەن کـە پـەیڕەوی گوتـەی ڕاست لەخۆوەی دەگرێت. بەم لایەنانەوە دەتوانرێت بگوترێت کـە شێوازی چارەسەری پارسەکان لەلایـەن گـەلانی ڕۆهـەڵاتی ناوینـەوە وەک ئـەهوەن ئەلشەر پێشوازی لێکراوە. بەرفراوانترین هەژموونگەرایی مێژوو ئاواکراوە. لەڕۆژهەڵاتەوە تا هیندسـتان لـەرۆژئاواش تـا مەکـەدۆنیا درێـژ بوویـەوە. تەنیا چین و کۆماری ڕۆمـا لـەدەرەوەی مانـەوە. هەرچییـەک بێـت دیسـان هێزێکــی شارســتانی بــوو. لەماوەیــەکی کورتــدا کاریگــەری ئاکۆکییــە ســەرەکیەکەی بــەدەر کــەوت و تەنگەژەکــەی قووڵدەبوویــەوە. لــەناوەوە

پێکدادانە نژوارەکانی ناو خانەدان، لەدەرەوەش پەلاماری قەبیلەکان هێدی هێدی کۆتایی پێدەهێنا.

برِبرِەی پشتی هێزەکانی ئەسکەندەریش ڕەسەنەکانی قەبیلە بوون. شمشێری ئەسکەندەر بیانوو بوو. بەپێچەوانەی مەزەندەکان لەشەڕڤانی و جەنگاوەرێتی مەزنی ئەسکەندەر زیاتر دارِزانی کۆتایی بەهەژموونگەرایی پارس هێنا. سەردەمی هێلینزم(٣٠٠ پ.ز- ٣٠٠ زایینی) لەقۆناخێکی نزیکەی ٥٠٠ ساڵ بوو بەسەنتێزێکی ڕاستەقینەی ڕۆژهەڵات - ڕۆژئاوا. کاتێک هێلینیەکان بەداهێنانە ڕۆژئاواییەکان وەڵامی داهێنانە ڕۆژهەڵاتیەکانی پارسیان دایەوە، سەنتێزێکی مەزن لەمێژووی مرۆڤایەتیدا هاتە ئاراوە. شارستانی گریک (٦٠٠- ٣٠٠ پ.ز) بەم پرۆسەیە کاریگەر بووە و لەمیانەی هێلینزمەوە قەڵەمبازیەکی گەورەی ئەنجام داوە. هەرچەندە ڕۆما هەژموونی سیاسی و سەربازی بێت بەڵام هێلینیەکان نوێنەرایەتی پێشکەوتنی کلتووربیان کردووە. خانەوادەکانی پارت و ساسانی بەردەوامی پارسەکان لەبواری مێژوویدا کۆمەکێکی کلتووربیان جێگای باس نییە. شەڕی هەژموونگەراییان لەگەڵ ڕۆما، جارێکی دیکە لەکۆمەڵگای خۆرهەڵاتی ناویندا ڕێگای لەپێش لێگەڕین و بەرخودانی مەزن کردۆتەوە. کریستیان و مانیزم وەک ئەنجامێکی ئەم لێگەڕینانە سەریان هەڵداوە. دەرکەوتنی ئیسلامیش بەردەوامی ئەو قۆناخەیە.

قۆناخی هەژموونگەرایی ڕۆما هەنگاوێکی دیکە سیستەمی شارستانی بەرەو پێشەوە بردووە. تا نیمچە دوورگەی ئینگیلتەرا بەشێکی زۆری ئەوروپا بۆیەکەمین جار ئاشنای شارستانی بوون. بۆ بەشی ئەفریقیا و خوارووی هیندستان تەشەنەی کردووە. نیمچە دوورگەی عەرەبی لەلایەن ساسانی، ڕۆماو حەبەشیەکانەوە خراوەتە ناو گەمارۆی شارستانیەوە. لەلایەکی دیکەوە چین پش بەشێوەکی قووڵ و بەرفراوان شارستانی خۆی بڵاو دەکاتەوە. ئاشکرایە لەگەڵ گەیشتن بە ساڵانی زایینی هێزەکانی شارستانی لەمیانەی ڕاکێشکردنی جڤاتە مرۆییەکان بۆ ناو تەنگەژە بونیادیەکانیان تەمەنی خۆیان درێژ کردۆتەوە، بەڵام نەیانتوانیوە چارەسەری مایندە فەراهەم بکەن. گووتە بەناو بانگەکەی بودا ئەم ڕاستی

یە دەردەبڕێت: "ئاگر بە ئاگر ناکوژێنرێتەوە"، گوزەرکردنی دەسەڵات لەرێگای دەسەڵاتێکی زیاترەوە چارە نییە. لەفراوانکردنی ئەو ڕووبەرە دەچێت کە ئاگر سووتاندوویەتی. هەرسهێنانی ڕۆما جارێکی دیکە رێساکەمان دەسەلمێنێت. ململانێ گەورەکانی نێوان ئیمپراتۆرەکان لەناوەوە(لەدوا قۆناخیدا سەردەمی فرە ئیمپراتۆری لە ئارادا بووە) کاتێک لەگەڵ هێرشە یەک بەدوای یەکەکانی سیستەمی قەبیلەکان بوون بە یەک ئیتر هەرەس دەست لێبەرنەدراو بوو. بزاوتە ویژدانییە گەورەکەی کریستیانیش رۆڵێکی گرنگی لەو رووخانەدا هەبووە..

ساسانیەکانیش لەناو قۆناخێکی هاوشێوەدا دەژین. کاتێک لەململانێ ناوخۆییەکان لەگەڵ بزاوتەکانی قەبیلە و ئایین دەبن بە یەک، دژواربوونی تەنگەژە و هەرەس دەست لێبەرنەدراوە. سەدەکانی ٤ و ٥ سەردەمی تەنگەژەی جیهانگیری سیستەمی شارستانی ناوەندی (سیستەمی جیهانی)یە. لەماوەی چوار هەزار ساڵەی ڕابردوودا ژن وەک سۆزانیەکی تایبەت و گشتی بەتەواوی بەندکراوە، کراوە بەبابەتی موڵکایەتی تایبەت و گشتی، بەمجۆرەش کراوە بەئۆبژە و کاڵا. دوای ژنان توێژی پیشەکارانی شار و لادێیە جێنشینەکانیش وەک ژن بەکۆیلەکراون، لەپاڵ وەرگرتنی باج و سەرانەش کراون بەئامرازی بەدەستهێنانی"وەچە" بۆ دابینکردنی پێویستی شەڕەکانیان. جگە لە چینە بەئیلاهیکراوەکەی سەروو، سەرجەم ئەندامە کۆنترۆڵکراوەکانی کۆمەڵگای فەرمی مەرجی کۆیلایەتی گشتییان بەسەردا سەپێنراوە. لقەکانی چین، هیندستان، تەنانەت لقە تازەکانی ئەفریقیاو ئەمریکا لە ژێر سیستەمێکی وشکی"کاست"دایە. لێکەڕین و بەرخودانەکان بەرامبەر ئەم سیستەمە سەرهەڵدەدات.

هەروەکو تەنگەژە بونیادیەکانی سەرمایەداری سەرجەم تەنگەژەکانی شارستانی سێ خەسڵەتی سەرەکی سیستەم دەسەلمێنێت. یەکەمیان؛ لەگەڵ ئەوەی پەیوەندی ناوەند ـ کەنار لەگۆڕاندایە هەمیشەییە. دووەمیان؛ بەهۆی قازانجەوە بەردەوام پێکدادان و کێبڕکێ لەنێوان هێزەکانی سیستەم لەئارادایە. سێیەمیان؛ وەک دەرەنجامی هەردوو خەسڵەتی پێشووتر سیستەم ناچارە لەناو قۆناخی هەڵکشان ـ داکشانی بەردەوامی

تەنگەژەکاندا بژیت. وەک ئەنجامێکی ئاسایی هەرسێ خەسڵەتیش سیستەم بەڕێوەبەرایەتییەکی خاوەن کارەکتەری هەژموونگەرایی دەکات بەناچارییەک. شارستانیەکان بەبێ هەژموونگەرایی بەڕێوە ناچن. ئەو چوار خەسڵەتە سەرەکییانە هەر لەسەرەتاوە شارستانیەکان ناچاری جیهانیبوون دەکات. ئەم واقیعەش سەرچاوەی بۆ سروشتی پاوانەکانی دەسەڵات و سەرمایە دەگەڕێتەوە. چەندە زیاتر لەبوارەکانی ئاسۆیی و ستوونی بڵاو ببنەوە، ئەوا هێز و قازانجیش کار لەیەکتری دەکەن و بەو ڕادەیە گەورە دەبن. مسۆگەرە کە ڕایەڵەیەک لەنێوانیاندا هەیە. ئەگەر لەڕۆژی ئەمڕۆماندا شارستانی ژیانی گەمارۆ داوە (سەرجەم پێدراوە کۆمەڵناسیەکان ئەم واقیعە دەسەلمێنن)، تەنگەژەش تەنیا بەمرۆڤ سنووردار نەماوە و بونیادی ژینگەشی خستۆتە ژێر هەڕەشە و مەترسییەوە، هۆکاری ڕاستەقینەی بۆ خەسڵەتی وێرانکاری و دڕندایەتیەکەی دەگەڕێتەوە کە هەر لەسەرەتاوە لەبونیادەکەی دایە. لەناوەڕۆکدا ڕووداوەکان ئاشکرابوونی بوویەرەکەیە.

ب . بەرخودانەکانی قەبیلە، خێڵ و قەوم (ئەتنیک)

سەرباری ئەوەی سیستەمی جیهان لەمیانەی تیۆر و گریمانەی ئایدیۆلۆژییەوە بانگەشەی زۆری بۆ دەکات بەڵام سیستەم وەک پێویستیەکی فەرمانی ئیلاهی ئاوا نەبووە و بەڕێوە نەچووە. ئاشکرایە کە سیستەم و فەرمانی ئیلاهی (سەرباری هەوڵە بەرفراوانەکانی دەمامک کردن و پەردەپۆش کردنی بەڵام مانای"فەرمان" و "ستەم" زۆر ئاشکرایە) نوێنەرایەتی فەرمان و ڕێساکانی چینی بەڕێوەبەرایەتی (بەڕێوەبەر+سەرباز+ڕاهیب) دەکات کە لەسەر زێدە بەرهەم و بەهاکانی کۆمەڵگا ئاوا بووە. سەرباری ئەو هەژموونگەراییە ئایدیۆلۆژیەی هەزاران ساڵە بەوردە کاری و دووبارە کردنەوەی بەردەوامەوە هەوڵ دەدرێت وەک حەقیقەت پێویستیەکی ئیلاهی دەرخوادی کۆمەڵگ ـ لەسەرووتریانەوە تا کۆیلەی هەرە خوارەوە ـ بدرێت، بەڵام ستەم، زۆرداری و تاڵان نەیتوانیوە بەتەواوی خۆی بشارێتەوە و بسەپێنێت. ڕاپەڕینی ئەو قەوم و خێڵانە

ڕوویداوە کە لەدەرەوەی سیستەم ماونەتەوە، لەناو سیستەمی قەبیلەدا دەژین و بەردەوام ڕووبەڕووی پەلامارە بەردەوامەکانی بەکۆیلەکردن و تالان بوونەتەوە، هەر وەک و سیستەمی شارستانی ئەویش بەپێی قۆناغ هەمیشەیی بووە. وەک پڕوپاگەندەیەک سیستەم ئەو بزووتنەوانەی بە "بەربەر" ناو بردووە. لەبەر ئەو هۆکارانەی ڕوونم کردنەوە پێچەوانەکەی ڕاستە، سیستەمی شارستانی"ئامێرێکی هۆڤێتی"یە. ئەوەی ناخوازێت لە ژیانی مرۆییانە داببرێت سیستەمی قەبیلە ـ کۆمۆنە.

بەتایبەتی پێویستە ئاماژە بەم خاڵە بکرێت وەک چۆن هەندێک گەل توانیویانە لەبواری مێژوویدا خۆیان بنوێنن، بەڵام زۆربەی زۆریان لەمەدا سەرنەکەوتوون. لەبنەڕەتدا پێویست بوو مێژوو بەم جۆرە نەبێت کە نووسراوە. دڵنیام کە دیرۆکی ڕاستەقینە مێژووی ئەوانەیە کە خۆیان نەنواندووەو نەنووسیوە. ڕەنج، بەرخودان، داهێنان و دۆزینەوەکانی زۆربەی زۆرینەی کۆمەڵگا بەردەوام شاردراونەتەوە. بەمەبەست و بێ مەبەستیش بەم جۆرە بووە. دەستکەوتە کۆمەڵایەتیەکانیش دەستی بەسەردا گیراوە. خاوەنە ڕاستەقینەکانیان نەناسراون، نەخۆیان نووسیویانە، نە لەبارەیانەوە نووسراوە. بەتایبەتیش سەرباری ئەوەی داهێنان و دۆزینەوەکانی ژنان، جووتیار، شوانکار و پیشەکاران زۆربەی زۆری داهێنانەکان پێکدێنن، بەڵام بەهیچ جۆرێک مێژوو ئەو مافەی بەخاوەنەکانیان نەداوەتەوە. کاتێک مێخواوەند "ئینانا" بانگی پاشا ـ خوداوەندەکان دەکات و یەکە یەکەی داهێنانەکان دەژمێرێت و دەڵێت "ئەی ئێوە ١٠٤ ما (داهێنان، دۆزینەوە و ڕێساکۆمەڵایەتیەکان)کانی منتان نەدزی؟" لەوانەیە بەبێ مانایی و لاواز بەرگوێمان کەوێت (چونکە گوێچکەکانمان وەها فێرکراوە) بەڵام داستانی ئینانا داستانی هەرە دوایی باسکردنی مێژووی ڕاستەقینەیە. لەداستانی دوومووزی و ئەنکیمدۆ[٢]دا

[٢] داستانی دوموزی‌و ئەنکیمدو: ئەنکیمدو نێرخوداوەندی جووتیاری‌و کشتوکاڵە. دوموزیش نێرخوداوەندی چاکەو وەچە خستنەوەیە. داستانەکە باس لە ناکۆکی نێوانیان دەکات؛ بە تایبەتیش لە مەسەلەی هاوسەرگیری لەگەڵ مێخوداوەند ئینانا. شەڕەکەن‌و لە ئەنجامدا دوموزی شوانکارە دەمرێت. دواتر بۆ دۆزەخ شۆڕ دەکرێتەوە، ئینانای

کاتێک دونیای جوتیار و شوانکارە لەرێگای ئەم جۆرە داستانەوە ئاماژە بەگرنگی رەنج، دۆزینەوە و داهێنانەکانی خۆیان دەکەن، ئەو کاتە مێژوو زیاتر نزیک بەراستییەکان بوو. مێژووە نەنەوەییە پۆزیتیڤیستەکانی رۆژگاری ئەمرۆمان سەرباری سەرجەم پەیڤە زانستیەکانیان بەلام نموونەی میتافیزیای خراپن کە زۆر لەحەقیقەت دوورن. ئەگەر سۆسیۆلۆژیای پۆزیتیڤیست ـــ زانستگەرایی ناوەندێتی ئەوروپا لەگەڵ میتۆلۆژیای سەردەمی سۆمەر بەراورد بکەین، لێکۆڵینەوە و راڤەیان لەبارەوە بکەین ئەوا دەبینرێت کە میتۆلۆژیای سۆمەری زیاتر نزیک بەحەقیقەتی کۆمەڵگایە. بەلایەنی کەمەوە باوەری و ئەقلانیەتی من پێشبینی ئەم ئەنجامە دەکات. با سەیرێکی نموونە بەرجەستەکانی خودی بەرخودانە مێژووییەکان بکەین.

أ. بەرخودانی قەبیلە بەبنەچە سامیەکان و دژە هێرشەکانیان

هەندێک بەلگەی زانستی دەیسەلمێنن کە شەش هەزار ساڵ بەر لەئێستا هەندێک ناوچەی سەوز و باراناوی لەبیابانی گەورە و رۆژهەلاتی نیمچە دوورگەی عەرەبیدا لەئارادا بوون. باسی ئەوەمان کردبوو کە سیستەمێکی بەرفراوانی بەناوی سەمیتیک بەشێوەیەکی تێکەڵ لەگەڵ ئەم زەمینە ژیۆبایۆلۆژیە پەرەی سەندووە. لەساڵانی ٤٠٠٠ پێش زایین بەدواوە ئەم سیستەمە دووچاری فشارێکی دوولایەنە هات. ئەم دوو فاکتەرە گرنگەی فشاریش دەستپێکردنی قۆناخی بیابانبوون و وشکە ساڵی خۆزایی و هەلکشانی شارستانی میسر و سۆمەر بوون. لەم سۆنگەیەوە کۆچی قەبیلەکان لەناوەوە بۆ ناوچە مێرگاویەکان، لەدەرەوەش کۆچی مێژوویی بەرەو ناوچە سەوز و باراناویەکانی دەکرد بە ناچارییەک. مێژوو بەبەلگەوە باس لەم بزاوتانەی کۆچبەری دەکات. لەکاتێکدا میسریەکان ئەم مرۆڤانە بە "ئابیرۆ(مرۆڤە تۆزاویەکان)" (بەواتای تۆزاوی و چڵکن بەکارهێنراوە) ناودێر دەکەن، هەرچی سۆمەریەکانن بە "ئامۆریتەکان"

پاکیزە بۆ رزگارکردنی بە هانایەوە دەچێت. وەک رێزگرتنێک بۆ دوموزی ساڵنامەی ئەکەدی شوێنی بە مانگی تەمووز داوە.

ناویان دەبەن کە بەھان ھەمان مانا دەبەخشێت یان مانای 'مەترسیدارەکان'ی هەیە. بەشێکی گرنگیان دەکەن بەکۆیلە و خزمەتکاری خۆیان. هەروەکو لە بەکۆیلە کردنی ڕەشپێستەکاندا بینراوە، ئەو دۆخە بەشێوەیەکی دڵڕەقۆو بێڕەحمانە تا ڕۆژی ئەمڕۆمان هاتووە و بەکاردەهێنرێت.

ئایا سیستەمی کۆیلایەتی شەش هەزار ساڵە لەئاکامی چ جۆرە ئێش و ئازارێک بەڕێوە چوو؟ کێ و چۆن لەئاکامەکانی سودمەند بوون؟ بەهەر حاڵ تا وەڵامی ئەو پرسیارانە نەدرێتەوە مێژووی ڕاستەقینە نانووسرێتەوە. لەبەر ئەوەی شوێنگەی میسر بۆ بەرگری گونجاو تر بوو، دەیتوانی بەشێوەیەکی باشتر خۆی بەرامبەر کۆچ و پەلامارەکانی ئەو قەبیلانە بپارێزێت. بەڵام سۆمەریەکان بەرامبەر بەرخودان و پەلاماری ئەمانە لەدۆخێکی بێ بەرگریدا بوون. وەک دەبینین بەردەوامبوونی تەوژمی ئەو بەرخودان و پەلامارانە لەساڵانی ١٤٠٠پ.ز ئەنجامگیر بووە. دوای تێکشکانی بەرخودانی سۆمەریەکان لەلایەن بەرخودان وپەلاماری ئەو قەبیلەیەی لەمێژوودا بەخانەدانی ئەکەدی ناودەبرێن، سیستەمی دەسەڵاتیان گرتە دەست. دەشێت قۆناخی ئەم خانەدانەی یەکەم ئیمپراتۆری مێژوو سەرجۆن دایمەزراندووە و لەساڵانی ٢٣٥٠ــ ٢١٥٠ حکومڕانی کردووە دەتوانین وەک ڕژێمێکی 'ئاشووری ـ بەرابی' تاوتوێ بکرێت. ڕیسایەک لەناسنامەی سەرجۆن پێکدێت. ئەمەش ڕاستێنەی ئەو ڕیسایەیە؛ لەهەلومەرجی شارستانیدا کاتێک سەرۆک قەبیلەکان دەرفەت ببینن بۆ زۆردارێک دەگۆڕێن کە هاوتای نەبینراوە. ئەو ناخۆشیانەی کە پێشتر بینیویانە، چاوبرسێتیان و سەرخۆش بوونیان لەسەر تەختی دەسەڵات ڕۆڵی لەم دۆخەدا هەیە.

لەدەرەنجامی دووەمین شەپۆلی قەبیلەی سەمیتیک قۆناخەکانی بابل و ئاشوور دێتە ئاراوە. لەمیانەی پادشا نیمچە خوداوەندەکانیانەوە بەناوبانگن کە هیچیان لە سەرجۆن کەمتر نەبووە. ڕۆڵێکی مێژووییان هەبووە لەپەرەسەندنی دامەزراوەکانی دەسەڵات و بازرگانیدا. بێگومان لەپەرەسەندنی دامەزراوی کۆیلایەتیدا ڕۆڵیان لەخانەدانە ڕەسەنەکانی سۆمەر و میسر کەمتر بووە. هیچ گومانێک لەوەدا نییە کە بابل و ئاشوور

رۆڵێکــی جیهانییـــان لەدامـــەزراوەبوونی کلاســـیکی ســـەرکوتکردن و چەوسانەوەدا هەبووە. ئەو کۆمەکەشیان لەهی گریک ـ رۆمایییەکان کەمتر نەبووە، ئاماژەکردن بەم خاڵەش بایەخێکی زۆری لەنووسینی مێژوویـەکی راستدا هەیـە. لەکاتێکـدا لەسـەردەمی ئەکـەد، بابـل و ئاشـوور زمـان و کلتووری سۆمەری پەسەند دەکەن و دەیخەنـە پلـەی دووەمـەوە، هـەردوو زمانی ئەکەدی و ئارامی بوونەتە زمانی فەرمی قۆناغ. بەتایبەتیش زمـانی ئارامی بەو سیفەتەی زمانی لاتینی خۆرهەلاتی ناوینـە تـا زمـانی عـەرەبی بوو بەزمانی شارستانی فەرمی هەر بەکارهێنراوە. بەهۆی بەبیرهێنانەوەی پاوانەکانی دەسەڵات و بازرگانی پشتیەوە ئەم پێگەی گرنـگ و بایەخـدارە. هەروەها زمانی هاوبەشی ئایدیۆلۆژیا (ئیلاهیاتە) یە.

سێیەمین گـەورە شـەپۆلی جـەنگاوەریتی قەبیلـەی سـەمیتیک (سـامی) بـەناوی عەرەبـەوە بـەرێوە دەبرێت. ئـەو بـەرخودان و پـەلامارە ئـانتی ـــ شارســـتانیانەی نزیکـــەی ســـاڵانی ٥٠٠ پ.ز بـــەر لەئیســـلام کـــە خۆیـــان بەناسنامەی عەرەبییەوە دەنواند، لەرێگەی ئیسلامەوە لەئاستی جیهانـەوە رۆڵی دەگێرا. توانیویانە لەتەواوی باکوری ئەفریقیا، دەوروبەری بیابانی گـەورەوە تـا دەگاتـە نیمچـە دوورگـەی عـەرەب و بنارەکـانی زنجیـرە شاخەکانی زاگرۆس ـ تۆرۆس بڵاوببنەوە. بزاوتێکی زۆر مـەزنی قەبیلەیـە. دوو هـەزارو پێـنج سـەد سـاڵە بەهـەمان خێرایـی لەهـەمان جوگرافیـادا بـەردەوامی بـە هـەبوون و گۆڕانکـاری خـۆی دەدات. بەتایبـەتیش قۆنـاغو پرۆسەی وەرچەرخانی عروبە شایستەی لێتوێژینەوەیـە. دامـەزراوەبوونی شـێخایەتی، ئـەمیریتیو سـوڵتانێتی لـەچینی سـەروودا، سـەبارەت بەتێکەیشتنی دەوڵەت و دەسەڵات فێرکەرو بایەخدارە. چـاوگی زاراوەکـانی شـێخایەتی، ئـەمیرێتی، سـوڵتانێتی، دەسـەڵات و دەوڵـەت لـەزمانی عەرەبییەوە هاتووە. بۆ نموونە مانای وشەی دەوڵەت لەپەیڤێکەوە هـاتووە بەو شەوە دەگوترێت کە لەگەڵ ژنێکی بەغەنیمەت هێنراو بەسـەر دەبرێت. وەک وشـەش پەیوەنـدی دەوڵـەت بەدەسـتدرێژی و کۆیلەکردنـەوە سـەیرە. تـەواوی ئـەو زاراوە و بیرۆزانـەی لـەزمانی عەرەبیـدا بـاس لەدەسـەڵات

دەکـەن ماناکانیـان ڕووت و ئاشـکرایە، ئامـاژەن بـۆ ڕابـواردن و کـات بەسەربردن.

لەعەهـدی قـەدیم (تـەورات) وردەکـاری لیسـتەی قەبیلـە سـەمیتیکەکان پیشکەش دەکرێت. بەتایبەتیش باسی وردەکـاری سەرگوزەشـتەی قەبیلـەی عیبرانی دەکرێت. ئەم بابەتە لەبەشی ئایینە ئاکخودابیەکاندا بەشێوەیەکی بـەرفراوان شـیکاردەکرێت، بـەڵام ئـەو ئەنجامـەی پێویسـتە لـەو بەشـەدا هەڵبهێنجرێت؛ ڕووبـەڕووی تابلۆیـەکی ئـاڵۆزی قەبیلـەی سـەمیتیکین. بۆ نموونە کەنعانیەکان لقێکن. لەوانەیە ئەرمەنیەکانیش لقێکی دیکە بن.

'بەدەویەکان' چینی خوارووی خێڵ و قەبیلـەکانی سـەمیتیک پێکدێنن. دەشـێت وەک عەرەبـە لادێییـەکان ڕاڤـە بکـرێن کـە لـەمێرگ و بیابانـەکان لەدۆخێکی هەژاریدا دەژیـن. بـەدەویتی پۆلێنبەندیەکە بەئەنـدازەی لایـەنی قەبیلەگەری مانای چینایەتی و کۆمەڵایەتیشـی هەیـە. خـاوەن مێژوویـەکی کۆنو ناسـنامەیەکی کۆمەڵایـەتی تایبـەت بەخۆیـەتی. لـەم چوارچێوەیـەدا بـەدەویتی عەرەبێتیـەکی جیـاوازترە. وەک تورکمـانێتی لای تورکـەکان و کرمـانجێتی کـوردان مانایـەکی کۆمەڵایـەتی و کلتووری هەیـە. عەرەبـەکان بـەچینی سـەرەوەو خـوارەوە قـەومێکن سیسـتەمێکی قەبیلـەیان هەیـە لەدێرزەمانەوە تا ڕۆژی ئەمڕۆمان کاریگەریان لەمێژووی جیهـان کـردووەو سەرقاڵیشی کردووە لەسەرووشیانەوە کاریگەری لەسەر خۆرهەڵاتی ناوین هەبووە. گۆڕان و وەرچـەرخانیان بەهـەموو خێراییـەوە بەردەوامـە. ئەگـەر کاریگەری پێکدادانەکانی نێوان عەرەب ـ ئیسرائیل (کە هەردووکیـان سامین) لەسەر جیهانو خۆرهەڵاتی ناوین ڕەچاو بکرێت ئەو کاتە دەرکی پێدەکرێت کـە واقیعـی ئامـاژە پێکـراو چەنـدە گرنـگ و جێـی بایەخـە. تـا گـۆڕان و وەچەرخانـەکانی دیـاردەی عـەرەب دەرکـی پێنـەکرێت، ئـەوا تێگەیشـتنێکی تەواو بۆ خۆرهەڵاتی ناوین و جیهان زەحمەت و ناتەواو دەبێت.

بەگشـتی تـاوتوێکردنی لێکـەڕین و بـەرخودانی قـەوم و قەبیلـە سەمیتیکەکان بەتایبەتیش عەرەبەکان کە لەکامە ماناندا ئانتی ـ شارستانی یـان لـەناو شارسـتانیدان بابـەتێکی بـەگرفت و کێشـەیە. جیاکردنـەوەی ئـەتنیکی و ئـایینی لەیـەکتری کێشـەیەکی زۆر جدییـە. هـەمان کێشـەی

جیاکردنـەوە لەقـەوم و قەبیلـەکانی دیکـەش جێگـای باسـە. بـەڵام لای عەرەبـەکان کێشـەکە زۆر ئـاڵۆزترە. جێگـرتن لـەریزی سیسـتەم یـاخود بەرهەڵسـتکاران بـەردەوام لـەرۆژەڤی ئـەواوی بزووتنـەوە هاوشـێوەکانی جیهاندا بووە. هەم لە مێژوو هەم لەرۆژی ئەمرۆماندا ئەم کێشە بـەردەوام هەبووە. بزاوتی قەوم و قەبیلـەکانی سـەمیتیک و عـەرەب خـاوەن هـەردوو رەهەنـدن، ئەمـەش گرنگـە. پەیوەنـدی و ناکۆکیـەکی دیـالیکتیکی لـەنێوان لایەنی شارسـتانی و ئـانتی ـ شارسـتانی قـەوم و قەبیلـەکان لەئارادایـە و لەناو ململانێدان. لەکاتێکدا ئەتنیک زیـاتر بەلایـەنی ئـانتی ـ شارسـتانی خـۆی دەنوێنێـت، بـەڵام لایـەنی ئـایینی زیـاتر خـۆی بەلایـەنی شارسـتانیگەرایی پیشـاندەدات. بـەڵام دەتوانرێـت بگوترێـت کـە مـەیلی شارستانیگەرایی و ئانتی ـ شارسـتانی لـەناوەوە و نێـوان هـەردوو جـۆر بزووتنـەوەدا بـۆ وەچـەرخان و گـۆڕان کـراوەن. ڕاڤـەکارە نـەریتی و مۆدێرنەکان باسێکی زۆر ئاڵۆزیان لەنێوان ئەم دوو لایەنەدا پێشخستووە. ئاڵۆزی گووتە و پیشانندەدانی تەندروستانەی دیاردەکان لەبواری کرداریدا ئەنجامی زۆر چەوت لەگەڵ خۆیدا دێنێت. ئەگەر مرۆڤ پەسەندی بکات کە گووتـە = لەپێشـینەیی کـردار لەگـەڵ خۆیـدا دێنێـت، ئـەو کاتـە مایـەی تێگەیشتن دەبێت کە گونجاو بوونی باسەکانمان لەگەڵ بابەت و کێشـەکان چەندە گرنگ و بایەخدارە.

ب ـ بەرخودانی هۆزیەکان و هێرشەکانیان

لەو باوەڕەدام کە وشەکانی ئاری، ئورو هۆری لـەبواری ئەتمۆلۆژیدا رەگەکەیان بۆ زمانی سۆمەری دەگەڕێتەوە و مانـای گروپـی شـاخی یـاخود کوێستانی دەبەخشێت. لەوانەیە بـەهۆی ئـەو جوگرافیایـەی تێیـدا دەژیـان دراوسێی باکوری رۆژهەڵاتی سۆمەریەکان بـوون بۆیـە بەگـەلی "شـاخ ـ گرد"ناویـان بـردوون. چونکـە تـا ئێسـتاش کوردانی لەهـەمان جوگرافیـادا دەژین بەچەند ناژناوێک بانگ دەکرێن کەمانـای "گەلی شاخی" دەبەخشێت. گووتەی 'کارت ـ کورد"یش یەکێکـە لـەم نەریتانـە. هـەر بۆیـەش گووتـەی "گەلی شاخی" مایەی تێگەیشتنە.

هەرچەنـدە لـەبواری ئەتمۆلۆژیـدا هۆریـەکان بخرێنـە نـاو گروپـی قەبیلەکانی هیندۆ- ئەوروپی بەڵام لەتەواوی ئەم گروپە زیاتر خەسڵەتێکی لۆکاڵیان هەیە. بەگوێرەی شرۆڤەی من هەمان ئەو جڤاتەن کە لەسەردەمی کۆتاییهاتنی چوارەمین قۆناخی سەهۆڵبەندانەوە لەهەمان ناوچەدا دەژین و رۆڵـی پێشـەنگایەتییان لەشۆرشـی نیولیتیکـدا بینیـوە. سـەرچەم لێتوێژینـــەوە ژیۆبایۆلۆژیـــک، ئارکۆلۆژیـــک، ئـــەنترۆپۆلۆژی و ئەتمۆلۆژیەکان لەو بارەوە هاوفیکرن کـە ئـەو گەلـە (کورد)ی تـا ئێسـتا لەهەمان ناوچەدا دەژیت خاوەن کارەکتەرێکی زۆر کۆن و خۆجێییە.

زانست دەست نیشـانی کـردووە کـە جڤاتـەکانی سـەردەمی نیولیتیک شەش هەزار ساڵ بەر لەئێستا لەناوەندی هیلالـی زێرین، پـەنجابو نیـل فاکتەرە پێویستەکانی کلتووری ماددیو مەعنەوی پێشکەوتنی شارستانییان پێگەیانـدووە. پێشـتر ئامـاژەم پێکردبـوو کـە گـۆردن شـیلد ئـەم قۆناخـە پێگەیشتووەی نیولیتیکی بەئەوروپای دوای سەدەی شـازدەهەم دەچوێنێت. چەندین لێکۆڵینەوەی جیاواز بەهەمان ئـەنجام گەیشـتوون. شـوێنپەنجەی کلتووری ئەلعوبێدیش لـە نـاوچـەدا بـۆ سـاڵانی ٤٠٠٠ پ.ز درێـژ دەبێتـەوە. شـوێنپەنجەی کلتـووری ئەلعوبێـد ــ کلتـوری میزۆپۆتامیـای خوارووــ پیشانی دەدات کە لەو کاتەوە ئاڵوگۆڕیان لەگەڵ کلتووری ناوچە بەردەوام بووە. لەوەش گرنگتر پاشماوەی قۆناخەکانی نوروک، ئورو ئاشوور زۆر زیـاترن، لـە کـەنارەکانی دیجلـەو فـورات و حـەوزی نێوانیانـدا بزاوتـە بەربڵاوەکانی کۆلۆنی ئـەو قۆناخـەمان بـەرچاو دەکـەوێت. لـەو بارەیـەوە پاشـماوە ئارکۆلۆژیـەکان پێدراوی زۆر بەرجەسـتەمان پێشکەش دەکـات. لەدۆخێکی وەهادا بەگوێرەی ڕەوشی دەستنیشان کراو شـەش هـەزار سـاڵە مەترسی هەڕەشـەو پـەیرەوکردنی کۆلـۆنی لەسەر ناوچـەو گەلەکـەی لـە ئارادایـە. دەشـێت بـوونی هەڕەشـەی هاوشـێوە لەلایەنـەکانی دیکەشـەوە جێگـەی بـاس بێت. بەتایبـەتیش ڕووبـەڕووی ئـەو هەوڵانـەی داگیرکـاری دەبێتـەوە کـە لەڕێگـەی قەفقاسـیاوە بـەردەوامنو پـەرە دەسـەنن. ئـەو ناوچانەی شۆڕشی نیولیتیکی تێدا پێشکەوت لەبـەر ئـەوەی ناوچـەی زۆر بەپیتو کۆن بوون هەروەکو کۆچەکانی ڕۆژگاری ئەمڕۆمان بەرەو ئەمریکاو

یەکێتی ئەوروپا، لەهەر لایەکەوە جموجۆلی کۆچی دانیشتوان بەرەو ناوچە چاوەڕوان کراوە. ناوچە بەپیت و دەوڵەمەندەکان بەردەوام سەرنج ڕاکێش بوون. لەم لایەنەوە هیلالی بەپیت تایبەتمەندێتی زۆر سەرنجڕاکێشی هەیە.

دەشێت دۆخێکی پێچەوانەش جێگای باس بووبێت. بەهۆی زیادبوونی ژمارەی دانیشتوان دوای قۆناخی پێگەیشتنی سیستەم دەشێت ئیتر ناوچە تەسک بووبێتەوە. چاوەڕوانی کۆچبەری بۆ زۆر شوێن دەکرێت لەسەرووشیانەوە بۆ ئەو ناوچانەی نزیکن، دراوسێن یاخود بەپیتن. تۆمارە مێژووییەکان لەم بارەشەوە هەندێک پێدراومان پێشکەش دەکەن. پیشانمان دەدەن کە هەر لەقۆناخی کاملبوونەوە(٧٠٠٠_٤٠٠٠ پ.ز) کلتووری ناوچەکە لەبواری کلتووری (بێ مرۆڤ)و جەستەیی (مرۆڤ) بەگوێرەی قۆناخی خۆی بەشێوەیەکی خێرا لەهەر لایەکی جیهاندا بڵاوبۆتەوە. ڕاستیەکی زانستییە هەرچەندە بەتۆزێک درەنگ کەوتنیشەوە بێت بەڵام لەو مێژووە بەدواوە کە ئەم بەها و کایە کلتووریانە لەمیانەی هەردوو ڕێگاوە لەناوەوەی ئەوروپا تا هیندستان (ڕاستینەی گروپە زمانی هیندۆ-ئەورووپی ئەمە دەسەلمێنێت) لەمیسرەوە تا دەگاتە سۆمەر بڵاوبوونەتەوە. لەدۆخێکی پێچەوانەدا وشەکانی چاخی بەردینی نوێی گەلێکی خۆجێیی لە هیندستان و ئەوروپادا چی دەکات! هەروەها ناتوانرێت وەڵامی ئەم پرسیارەش بدرێتەوە ئەی بۆچی شوێنپەنجەی شارستانی لەخاکە لیتاویەکانی نزیک بەدەریا لە نزیک نیل، فورات، دیجلە و پەنجاب نەدۆزرایەوە کە هەمان خاکی بەپیتیان هەیە. بەڕادەی دەستەواژەی شارستانی ناوەندی دەستەواژەی"سەردەمی کشتوکاڵی ناوەندی"یش بۆ خوێندنەوەو نووسینەوەی ڕاست و تەندروستانەی مێژووی مرۆڤایەتی پێویستە.

لەبنەڕەتدا میراسی دوازدە هەزار ساڵەی پەرستگای گۆبەکلی تەپەی ئورفا هەرشتێک لەبارەی خۆجێیەتی(ئۆتانتیک) بوونی ئەم گەلە روون دەکاتەوە. گەلی ناوچەکە ــ پشت بە سیستەمی قەبیلە دەبەستێت ــ خاوەنی کلتوورێکی دێرین و زۆر پێشکەوتووە. بۆچوونی ئەو

شوێنەوارناسانەی خۆیان بەشداری هەڵکۆڵینەکانیان کردووە، سەرلەنوێ نووسینەوەی مێژوو پێویست دەبینن. بەبایەخەوە ئاماژەی پێدەکەم؛ لێرەدا لەناو هەڵوێستێکی شۆڤێنیانەدا نیم؛ ئەوەی جێگای باسە، نووسینی مێژوویەکی راستە بۆ تەواوی مرۆڤایەتی. راستیەکی حاشا هەڵنەگرە کە لەهەموو شتێک زیاتر نووسینی مێژوویەکی ڕاست بۆ مرۆڤایەتی پێویستە. چونکە مێژووی ڕاست مرۆڤی ڕاستە، مرۆڤی ڕاستیش ژیانی ڕاستە.

دەتوانین تێبینی بکەین بەهۆی ئەو فشارەی لەسەریان زیادی دەکرد قەبیلە هۆریەکان لەقۆناخی ٤٠٠٠ـ٣٠٠٠پ.ز پەرەسەندنیان بەخۆیانەوە بینیو بونیادی خێڵایەتی گۆڕاون. بێگومان تێبینیەکانمان لەرێگای تۆمارە مێژووییەکانەوەیە. لەم قۆناخەدا شوێنپەنجەکانی خێڵ دەبینین. بەڵگە نوسراوەکانی سۆمەر زیاتر باسی دراوسێکانی رۆژهەڵات دەکات. ئەگەر بەشێوەیەکی سنوورداریش بێت لەبەشەکانی پێشوودا باسی ڕەچەڵەکی سۆمەریەکانم کردبوو. بەڕای شەخسی خۆم سۆمەریەکان سەنتێزێکی کلتووری پێشکەوتوون کە لەئەنجامی پەلهاوێشتنی کلتووری و جەستەیی هەندێک گروپی سامیشیان لەخۆ گرتووە. بەرگری لەم بۆچوونەی خۆم دەکەم. وەرچەرخانی هۆریەکان بۆ دۆخی خێڵایەتی بەڵگەی پێشکەوتنیانە لەبواری سیاسیشەوە. لەزۆربەی دۆخەکان خێڵ قۆناخێکی ناچاری پێویستی بەرگری و بەڕێوەبەرایەتی هاوبەشی قەبیلەکانە. مسۆگەرە کە زیادبوونی کێشەکانی ناوخۆ بەتایبەتیش زیادبوونی کێشە دەرەکیەکان خێڵایەتی خێراکردووە. قۆناخی ٣٠٠٠ـ٢٠٠٠ پ.ز پیشاندەدات کە خێڵەکان هەنگاویان بۆ پێکهاتەیەکی لەجۆری کۆنفیدراسیۆن هاوێشتووە کە رایەڵەی نێوانیان خاوە. لەکلتووری سۆمەری(قۆناخی گۆدیا ـ گۆتی٢١٥٠ ـ ٢٠٥٠ پ.ز) و کلتووری ئەنادۆڵی ناوین (ئەو نامەیەی لە هاربیل ی ئەنوم ـــ ناوچەی ئەلبستانی ئەمڕۆی تورکیا ـــ وە بۆ میرنشینی نیشالی ـ کولتەپە ـ نووسراوە)ی بەر لە هیتیەکان دەبینرێت کە دەستەبژێری سیاسی پێکهاتوون. نووسراوەکان بەزمانی هۆرین.

لەبەڵگە دەستکەوتووەکانەوە دەرکی پێدەکرێت کە دەستەبژێرە هۆرییەکان هەم لەدۆخی بەرگری لەخۆکردن هەم لەپێگەی پەلهاوێشتندا

بوون. بەرامبەر بەهێرش و فشاری ئاشووریەکان بەردەوام پێویستی بەبەرخودان دەبینێت. بوونی گانگایەکی دەوڵەمەندی کانزا و دار ڕێگا لەپێش پەلامارە بەردەوامەکانی پادشاکانی ئاشوور دەکاتەوە. لەدەرەنجامی ئەو فشارانەوە بەشێوەی دووبالی گرنگ وەلام دەدرێتەوە. لەئەنادۆلی ناوین کۆنفیدراسیۆنی هیتیت(۱٦٥٠ــ ۱۲۰۰ پ.ز) کە سەرەتا ناوەندەکەی نیشایە و دواتر دەبێت بەهاتووشاش، میتانیەکان (۱۵۰۰ـ ۱۲٥٠ پ.ز) کە واشوکانی ناوەندەکەیانە. زۆر بەدڵنیاییەوە دەتوانرێت بگووترێت کە هەڵمەتەکانی فشار، چەوسانەوە و کۆلۆنیکردن لەلایەن بازرگانە بابلیەکان بەتایبەتیش ئاشووریەکان ڕێگای لەپێش ئەم کۆنفیدراسیۆنانە کردەوە. دەشێت لەمیانەی داگیرکردنی بابل لەساڵی ۱۵۹٦ پ.ز لەلایەن گەلانی ئەم دوو کۆنفیدراسیۆنەوە بەم ئەنجامە بگەین. بەگرنگیەوە ئاماژە بەم خاڵە دەکەم: لەڕێگای زاراوەسازی نەتەوەیی ڕۆژگاری ئەمڕۆمان ناتوانین پێکهاتە سیاسی و کۆمەڵایەتیەکانی چوار هەزار ساڵ بەر لەئێستا شرۆڤە بکەین. لەجیاتی دەستەوەستانو نەنووسینی هیچ شتێک، ئەوەی ئەنجامیدەدەین گووتنی چەند پەیڤێکە سەبارەت بەپێکهاتنی خەیاڵی مێژوویێک، پێویستە بەمجۆرە دەرک بەهەڵوێستمان بکرێت. چونکە بەجۆرێکی دیکە ناتوانین چەواشەکردنەکانی مێژوو و مەیلەکانی نکوڵیکردن بشکێنین.

لەساڵانی ۲۰۰۰پ.ز هۆرییەکان بەو پێگەیە گەیشتوون ببنە خاوەنی ئەو ناوچانەی کە ئەمڕۆ کوردان تێیدا دەژین یاخود حکومڕانی بکەن. بەتایبەتیش لەهەلکۆڵینی گردەکاندا دەبینین کە هەندێک جار کۆلۆنی سۆمەر، بابل و ئاشووریان وێرانکردووە و سوتاندوویانن. لەتەپۆلکەی ئورفا ـ بۆزۆوا ـ توتریشدا ئاشنای وارگەیەک دەبین شیمانە دەکرێت لەساڵانی ۲۰۰۰پ.ز کۆلۆنی بووە و سووتێنراوە. هەر کەسێک خەباتێکی ئاسایی ئەتمۆلۆژی بکات تێدەگات کە زمانی هۆری زمانی کوردی بەرایییە. شێوەزارەکانی دێرسیم، بینگۆلو زاگرۆس کە لەقوولایی شاخەکاندا ماونەتەوە و تێکنەچوون نزیکییان لەزمانی هۆری ئەو ڕاستییە دەسەلمێنێت.

ئاشکرایە کە سەردەمی ٢٠٠٠ـ ١٠٠٠پ.ز قۆناخێکی بەرخودانە بەرامبەر کۆلۆنیگەرایی بابل و ئاشوور، بەتایبەتیش هەژموونگەرایی ئاشوور کە لەماوەی نێوان ١٣٠٠ـ ١٠٠٠ بالای گرت لە دەشتی بسمیل ی ڕۆژی ئەمڕۆمان ناوەندی ئەیالەتێکی ئاواکرد و پەلاماری بەردەوامی دژی ئەو قەبیلە و میرنشینە هۆریانە بەڕێوە برد کە لەناوچەی لیجە ـ گەنج هێشتا بەرخودانیان دەکرد. بەڵگەی زەقی ئەو ڕاستییەش وێنە هەڵکوڵراوەکانی پاشای ئاشوورە لەسەر بەردەکانی نزیک بە لیجە. وەک تێبینی دەکرێت شالاو و پەلاماری هاوشێوە بۆ سەر زاگروسیش ئەنجامدراوە. لەبەڵگە ئاشووریەکانی بۆ سالانی ١٢٠٠پ.ز دەگەڕێنەوە باسی کۆنفیدراسیۆن و گەلی نایری(نەهری) دەکرێت. کەنارەکانی زاب ـ دیجلە شوێنی نیشتەجێبوونیانە. پێویستە بەگرنگیەوە ئاماژە بەو خاڵە بکەم؛ ئەو پێکدادانانەی نێوان پاشاو دەستەبژێرەکان لەئارادایە لەسەر زێدە(بەرهەم و بەها)کانی کۆمەڵگایە. لەبەرامبەر ئەمەشدا وەک گەل ئاشووری و هۆریەکان توانیویانە بەیەکەوە لەناو ئاشتیدا بژین. بناخەی شەڕێکی سیستەماتیک لەنێوان گەل و قەبیلەکان بوونی نییە.

لەبەر ئەوەی ناودێرکردنی هۆری بەزمانی سۆمەرییە، کاتێک کاریگەری زمانی سۆمەری لاواز بوو و زمانی ئەکەدی و ئارامی زاڵبوون کە زمانی چالاکی بابل و ئاشوور بوون، بێگومان گۆڕانکاری و جیاوازی لەناولێنانەکانیشدا جێگای باس دەبێت. لەو قۆناخانەدا هیچ کەس و قەبیلەیەک ناڵێت"من عەرەبم، ئاشووریم، کوردم". بەڵکو ناوی ناسنامەکەی بەگوێرەی ناوی قەبیلە و خوداوەندی قەبیلەکەیەتی. خوازیارە بەمجۆرە ناوبنرێت. لەدوای سالانی ١٠٠٠پ.ز ناوە سۆمەریەکانی هۆریەکان جێگای خۆیان بۆ ناولێنانە ئاشووری ـ ئارامیەکان بەجێدێڵن. ناوەکانی مادو بیانلی (گەلی میدیا و وانی ئەمڕۆ) زیاتر لەتەرمۆلۆژی ئاشووردا باسدەکرێت. ناوی ئورارتوو کۆنترەو شێمانە دەکرێت لەسەردەمی سۆمەریەکانەوە مابێتەوە.

سالانی ١٠٠٠ پ.ز بەدواوە قۆناخی ئامرازە ئاسنینەکانە. ئاسن کانزایەکی گرنگ و بەرچاوە. وەک نەوتی ڕۆژی ئەمڕۆمان بابەتی شەڕو

پێکدادانە. وەک کانەکانی مس کانەکانی ئاسن و بەکارهێنانی لەزنجیرە شاخەکانی زاگرۆس ـ تۆرۆس زۆرن. شارستانی ئورارتوو(٩٠٠ـ ٦٠٠پ.ز) بەو سیفەتەی شارستانیەکی ئاسنە تاکە هێزە کە بەرامبەر پاشاکانی ئاشوور لەسەر پێیان ماوەتەوە. سەرباری ئەوەی میرنشینەکانی میدیا لەناو بەرخودانی بەردەوامدابوون، بەلام تەنیا لەسالی ٦١٢ پ.ز توانیان بەرامبەر دەولەت یان شارستانی ئاشووری سەرکەوتن بەدەست بێنن. بەرخودانی میدیاش گرنگە کە نزیکەی سێسەد سال بەردەوام بووو دەکەوتە جەمسەری رۆژهەلاتی ئورارتوویەکان. میدیاییەکان تا سالی ٥٥٠ پ.ز دەسەلاتیان لەبەرژەوەندی پارسەکان لەدەستدا، بەردەوامییان بەکۆنفیدراسیۆنی خۆیاندا. دوای ئەمەش قۆناخێکی زۆر جیاوازترە. ئەرستۆکراسی ماد لەمیانەی رێککەوتنی لەگەل پارسەکان پێگەی پلە دووی بەسەند کردو درێژەی بەبوونی خۆیدا؛ ئەمە قۆناخێکی بنەرەتی بەکرێگیراوێتی باوی کوردە. لەمێژووی هیرۆدۆت دا بەمجۆرە باسدەکرێت: ئاستیاخ ی دوا پاشای میدیا بەفەرماندەی خائین هیرباکۆس دەلێت "ئەی هیچ و پووچ ئەوا پاشایەتی منت رووخاند، ئەی بۆچی خۆت یان میدیاییەکی دیکەت نەکرد بەپاشا، لەجیاتی ئەوە بەکرێگیراوێتیتان بۆ پارسە نارەسەنەکان هەلبژارد؟". ئەمە پرسیارێکە لەواقیعی رۆژی ئەمرۆشمان لەجێگای خۆیدایە.

لێگەرین و بەرخودانی سولالەی قەبیلەکانی زنجیرە شاخی زاگرۆس ـ تۆرۆس لەقۆناخی پارس ـ ساسانیدا لەمیانەی پەرەسەندنێکی دوولایەنە بەردەوام دەبێت. لەلایەکەوە بەرامبەر ئەرستۆکراسەکانی پارس ـ ساسانی و بەکرێگیراوانی ناوخۆیان بۆ پێگە و رەهەندی تەسکی قەبیلە پاشەکشێ دەکەن، لەلایەکی دیکەوە لەسەر بنەمای جووتیاری و شوانکارییەوە لەدۆخی نیشتەجێیی و نیمچە نیشتەجێیی هەول بەرگریکردن لەبوونی کۆمەلایەتییان دەدەن. هەروەک بەدەوییە عەرەبەکان شێوازی ژیانێکی گۆشەگیری و دەرەوەی شارستانی جێگای باسە. ئەو سەرۆکایەتییەی لەئاستی خێلەکان لەئارادایە جگە لەئیدارەکردن لەگەل شارستانی و چارەسەرکردنی کێشەی نێوان هۆز و خێلەکان رۆلێکی گرنگیان نییە.

هــەروەها جگــە لــەئاواکردنی میرنشــینە بچووکــەکان مــەیلێکی جــدی دەسەلاتیشیان نابینرێت. کاتێک باسی دەولەت دەکرێت، رێکەوتن لەگەل ئێران، هێلین و رۆما و توانــەوە لەناویانــدا بەبیریانــدا دێت. هــەروەکو لەچاخــەکانی یەکەمیشــدا روویــداوە بــۆ ماوەیــەکی درێژخایــەن بەتــەنیا بزاوتی ئاواکردنی دەسەلات و نفوزیان کزبووە.

لەلایــەکــی دیکــەوە دووەمــین مــەیلی ســەربیهەلداوە ئــەو مەیلــە ئایدیۆلۆژیەیە کە کارەکتەری ئایینی لەپێشە. هەرچەندە عەشیرەتەکانیش هەر کاتێک ئایدیۆلۆژیای خۆیان هەیە، بەلام ئــەوەی لێرەدا باسدەکرێت بزاوتــەکانی ســەرووی عەشیرەتە، واتــە لەســەر بنــەمای عەشیرەت نــین. بەتایبــەتیش میتراگــەرایی، کریســتیانی، یــەهوودیو مانیگــەرایی رەوتیکەلیۆکن هەولی بەکاریگەربوون دەدەن. زەردەشتێتی ـ ئێزیــدێتی کــە بەردەوام کردنی زەردەشتایەتییە بــالێکی جیــاوازترە. ئــەو بزووتنەوانــەش لەچوارچێوەی بەرخودانداو زیاتریش لەرێزی هەژاراندا بەکاریگەرن.

لەسەردەمی بلاوبوونەوەی ئیسلامدا بەرخودانی گەلی بەرپیشــەهۆری ـ میدیایی بۆ یەکەمجار بەناوی کــورد دێنــە ســەر شــانۆی مێــژوو. بەرامبــەر بەبزاوتە ئایینیەکان بەرخودانی عەشــیرەت و قەبیلــەکان لەپلــەی دووەمــدا دەمێنێتــەوە. بــێ دەولــەت مانــەوەی ساســانیەکان لەســالی ٦٥٠ زایینــی و پاشداکشــانەوەی رۆمــای رۆژهــەلات (بێزەنــت) بــۆ ئــەودیوی شــاخەکانی تــۆرۆس، ســەبارەت بەبــەرخودان و پەسەندکردنی کوردانــەوە قۆنــاخێکی نوێیە. لەسەر بنــەمای بــوون بــەخاوەنی میرنشینی بچــووک چینــی بــاوی بــەکرێگیراو لەگــەل تــەواوی خانەدانــەکانی ئیســلام (ئەمــەوی، عەباسی، ســەلجۆقی، عوســمانی..هتد) درێــژە بــە بــەکرێگیراوێتی خۆیــان دەدەن. هاوشێوەی دەولــەتی مــەروانی هەولــەکانی خۆرێکخســتە کــرن بەشــێوەی دەولــەت درێــژ ناخایــەنێت. هەلســەنگاندنی ســەلاحەدینی ئــەیوبی وەک دامەزرێنەری خانــەدانێک کــە عەرەبــەکان بــەرێوە دەبــات لەجێگــەی خۆیــدا دەبێت. بەمەبەستی بچووکردنەوەیەوە ئەمە نالێم، چونکە بەجۆرێکی دیکە هیچــی بــۆ نــەدەکرا. بــەرخودانی بــەناوی بنەمالــە لاوازە، بــەلام بــەناوی ئیسلام بەهێزە. لەو قۆناخەدا کوردە هەژارەکان لەژێر نــاوی کرمانجــەکان

زیاتر لەدەرەوەی سیستەمی شارستانی دەمێننەوە. کرمانجەکان بەشێوەی بنەماڵـەی بچـووکی دابـڕاو لەقەبیلـەو سیسـتەمی شارسـتانی لەشـار و گوندەکان لەدۆخی نیمچە کۆچبەری ڕەنجبەری و شەڕڤانیان کردووە، لـەم چوارچێوەیەدا لەڕێگای بەرخودانەوە درێژەیان بەهەبوونی خۆیان داوە.

لەچوارچێوەی ئەو باسەدا روون دەبێتەوە کە بۆچی تـا ئێسـتاکەش لەئاستی ئایدیۆلۆژیا بنەماڵەگەریتی و قەبیلە گـەریتی هێنـدە بـەهێزە. دەشـێت دونیـای ئـەو زهنیەتـەی کـوردان مایـەی تێگەیشـتن بێـت کـە دوا نوێنـەری ئـەو گروپانەیـە کـە بـەردەوام میراسـی ڕەسـەنترین و کـۆنترین قەبیلـەکانی مێژوویـان لەیـەکتری وەرگرتـووە. لەئاسـتێکدا لـەدەرەوەی دیاردەی سیاسەت و شارستانی هێڵراونەتـەوە کـە ئـەم جـۆرە دەسـتەواژە و دیاردانـە ناناسن و لێـی تێناگـەن. بەمانایـەکی دیکـە بـەهۆی هەژموونـە ئایدیۆلۆژی و خێڵەکانیان دەرفەتی تێگەیشتنیان پێنادرێت. پێگـەی چینـی سـەرووی بـەکرێگیراو جیـاوازترە. ئاشـنـای سیاسـەت و شارسـتانین. لەپراکتیکدا کێ دەست بۆ بەرژەوەندیەکانیان نەبات لایەنگری دەکەن. جگـە لـەهێز و بەرژەوەنـدی هـیچ پرەنسـیپێکیان نییـە. هـەر کێیـەک دەسەڵاتداربێت، تەنیا بەڵێ بۆ بەژەوەندیەکانیان بکـات، هـیچ بەهایـەکی کۆمەلایەتییان نییە لەپێناویاندا خیانەتی لـێ نەکـەن. بـەکورتی گـەرەنتی کردنی ژیانیان لەمیانەی پەیوەندییەکی هێز و بەرژەوەندی لەسەر بنەمای خیانـەتکردن لەسـەرجەم بـەهاکانی کۆمـەڵگای سیاسـی و ئـەخلاقی وەک خەسڵەتێک بەشێوەیەکی مێژوویی لەکوردە بەکرێگیراوەکانـدا بونیـادنراوە کە لەکۆمەڵگاکانی دیکەدا زۆر بەسنووورداری دەبینرێت.

ئەگەر هۆریـەکان وەک بـاڵی ڕۆژئـاوای ئاریانیـەکان پێناسـە بکـەین، ئەوا دەتوانین قەبیلە پارسەکان یش وەک ئاریانیەکانی ڕۆژهـەڵات پێناسـە بکەین. خزمایەتی کۆمەلایەتی و مێژوویيان جێگای باسە. خـۆی لەخۆیـدا ئـەم ڕاسـتی بـە لەئۆرگانیزاسـیۆنی میدیـا- پـارس بەرجەسـتەیە. لـەم سۆنگەیەوە پێویستی ئەنجامدانی شیکارێکی تایبـەت بەپارسـەکان واتـە سەبارەت بەئێرانیەکانی ڕۆژی ئەمڕۆمان پێویست نابینم. شیمانە دەکرێت

گروپە ئاریانیەکانی بلوچستان[٣]، پاکستان و ئەفغانستان ڕۆڵی هاوشێوەیان لەمێژوودا بینیوە. ئەوەی دەرهەق بەهۆزیەکان گوتراوە، بەشێوەیەکی بەرجەستە دەتوانرێت سەبارەت بەسەرجەم قەبیلە ئاریانیەکان باس بکرێت. جیاوازیەکانی نێوانیشیان ڕۆژ بەڕۆژ پەرەیسەندو تا ئەم تابلۆیەی ڕۆژی ئەمرۆمانی دروستکرد. ئەگەر تا ئێستاکەش بەرخودانکاری ئایینی و قەبیلە زیندووە(وەک ئەوەی پاکستان و ئەفغانستان)، ئەمە پیشانیدەدات کە ڕەگە مێژووییەکەیان چەندە کۆن و بەهێزە.

ج ـ بەرخودان و هێرشەکانی قەبیلەی ئورال ـ ئالتای[٤]

دەشێت دوا ئەڵقەی کلتووری ئورال ـ ئالتای لەتیرە و قەبیلەکانی نێوان شاخەکانی ئورال ـ ئالتایدا ببینرێت. هەرچەندە لەدوورەوە خزمایەتیەکیان لەگەڵ چینیەکانەوە هەبێتیش، بەڵام بەهۆی پەرەسەندنی کلتووری و ناکۆکی شارستانی بۆ گروپێکی زۆر جیاواز گۆڕاون. لەسەردەمی سەرهەڵدانیەوە بەردەوام ناکۆکی لەگەڵ شارستانی چین هەبووە. ناکۆکیەکی هاوشێوەی قەبیلە ــ شارستانی نێوان هۆری ــ سۆمەریەکان سەری هەڵداوە. ئەم گروپانەی تورکە بەرابیەکان وانە هون و مەغۆلەکان ناوەندەکەی پێکدێنن، لەساڵانی ١٠٠٠پ.ز بەدواوە بەردەوام

---

[٣] بلوچستان: دەوڵەتێکی سەردەمی خەلافەتی عوسمانییە، میر ئەحمەدخان دایمەزراندووە، لە ماوەی ١٦٥٠ ـ ١٨٩٣ بەردەوام بووە، پایتەختەکەی کەلات بووە.بلوچەکان گەورەترین گروپی نەژادی پاکستان بوون. شارستانی بلوچی یەکێک لە شارستانییە ریشەدارەکانی مێژووە، بلوچستانیش یەکێک لە شوێنە دێرینەکانی نیشتەجێبوونی دیرۆکی مرۆڤایەتی جیهانە. زمانی بلوچیش یەکێک لە زمانە کۆنەکانی مرۆڤایەتییە.

[٤] زمانی ئورال ـ ئالتای: گروپی زمانی ئورال زمانی فنلەندیو مەنگاری لەخۆوە دەگرێت. گروپی زمانی ئالتایش زمانە تورکیەکان (تورکەکانی ئاسیا، تورکەکانی یاقوت، قەرغیز، قازان، ئۆزبەک، تورکمان و جەواش) و زمانی مەنغۆلی کە زمانی تونغارو مەنشۆریا لەخۆوە دەگرێت.

لەرووبەرێکدا جموجۆڵیـان دەکرد کـە سـەرێکی ناوچـەی شارسـتانی چـین بوو، سەرەکەی دیکەشی شارستانی ڕۆمـا، سـەرێکی دیکەشـی لەباشـوور شارستانی پارس بوو. هەروەکو عەرەبستان لـەم ناوچـەش کە بەئاسیای نـاوین ناودەبرێـت بـەهۆی بیابـانبوون و فشـاری هێزەکـانی شارسـتانی ژیانێکی بەرخودانکارانە ببوو بەناچارییەک.

لەسـەرچاوەکانی چینـدا لەسـێیەمین سـەدەی پـێش زایـین سـەرنج رادەکێشـرێتە سـەر هەرەشـەی هونـەکان. بـاس لـەخانێک دەکـات کـە تورکاندراوەکەی مەتاخان ی پێدەگووترێت. باسـی پـەلامارەکانی قەبیلـەی هۆن دەکرێت بەڕێبەرایەتی مەتاخان کە لەساڵی ٢٠٩پ.ز ڕوویداوە. ئەگـەر ئـەم قۆناخـە بـۆ سـاڵانی ١٠٠٠پ.ز درێژبکرێتـەوە لەوانەیـە ڕاسـتتر بێـت. شارسـتانی چـین بـۆ ١٥٠٠ پ.ز دەگەڕێنـەوە. لەبـەر ئـەوەی ناکۆکیـەکانی نێوان قەبیلە ـ شارستانی بەردەوام لەئارادا بووە دەشێت ئەو هێرشانە بۆ ساڵانی ئاواکردنی شارستانی بگەڕێندرێتـەوە. هەڵبەتـە دیـواری چـین ئـەو ڕاستی یە پیشاندەدات.

وەک دەزانرێـت ئـەم جڤاتانـە لەسـاڵانی ٧٠٠٠پ.ز وە لەباشـووری سـیبریاوە هاتوونەتـە خـوارەوە. لـەڕێگای لێتوێژینـەوە ئـەتمۆلۆژی و ئەنترۆپۆلۆژیەکانـەوە سـەلمێنراوە کـە لـەمێژوویکی نزیکدا لقێکیشـیان لەگـەرووی بیرینگـەوە چوونەتـە ئـەمریکا. شـیمانە دەکرێـت لەسـاڵانی ٤٠٠٠پ.ز ئاشنای کۆمەڵگای نیولیتیک بوون. لەوانەیە شارستانی چین و وشکە سـاڵی ڕێگـا لـەپێش گۆڕانکـاری بنچینـەیی دۆخەکـەیان بکاتـەوە. هەروەکو گروپە سەمیتیکەکان بەهۆی ئەم هەلومەرجانـەوە دەکەونـە نـاو قۆناخێکی پڕ لەجموجۆلیەوە. کاتێک ئەنجامێکی ئەوتۆیان لەبـەرخۆدان و پەلامارەکانیان بۆ سـەر شارسـتانی چـین بەدەسـت نـەهێناوە، لەسـەدەی سێیەمی زایینی بەدواوە ڕوویـان لـەڕۆژئاوا کـردووە. وەک زانـراوە چـاران لەسەرچاوە کۆنەکانی ئێران ئەم گروپانە بەناوی 'تورانیەکان' باسکراون. لەبەر ئەوەی دراوسێی باشوری ڕۆژئاوای ئێران بووە چاوەڕوانی هەبوونی پەیوەنـدی بـەردەوامیان دەکرێـت. مردنـی کـۆرش ی ئیمپراتـۆری پارسـی ئێرانی لەپێکدادانێکی لەگـەڵ گروپـی ئیسـکیتی نـاو سنوورەکانی(ماسـگاتا)

کازاخستانی ڕۆژی ئەمڕۆمان، بەپێی پێویست کارەکتەری پەیوەندی نێوانیان دەخاتە ڕوو. ئەگەر بەبیرمان بێتەوە کە ئیسکیتەکان لەسەدەکانی ٨ـ٦ پ.ز کۆنفیدراسیۆنێکی بەهێزیان لەناوچەی نێوان باکوری ڕووباری تونا و ئاسیای ناوین ئاواکردبوو، ئەو کاتە باشتر شیمانەی ڕەهەندی ناکۆکیەکان دەکرێت.

ڕەچەڵەکی قەفقاسی و ئاسیای ناوینی ئیسکیتەکان هیچ لەڕەوشەکە ناگۆڕێت. ئەوەی گرنگە هێزێکی ئانتی ـ شارستانیگەراییە. بەئاسانی لەیەکتر جیاناکرێتەوە کە فشار و سەرکوتکردن ڕێگای لەپێش جموجۆڵیان کردوە یاخود بەهۆی چاوبڕینیان لەدەوڵەمەندیەکانی ناوچەی شارستانیەوە کەوتنە جموجۆڵەوە. تا دوارادە دۆخێکی تێکچڕژاو لەنێوان هەردوو بابەتدا جێگای باسە. شارستانیەکان خوازیاری فراوانبوونی بەردەوامن. ئەمەش ئەنجامەکەی فشار و سەرکوتکردنە. هەرچی ڕاپەڕینە لەکاتێکدا شارستانی بۆ بەدەستهێنانی سەرکەوتن بەتایبەتی ناچاری بەکارهێنانی ڕێبازی سیاسی و سەربازی و ئامرازەکانیان دەبێت، بەلانی کەم کاتێک دەستەبژێری تیرەکانی بەرخودان ئەم هەڵوێستەیان هەبێت ئەوا خوازیاری ڕووخاندنی شارستانین یاخود بەشێکی لێ جیادەکەنەوە. لەهەردوو دۆخیشدا ڕێگا لەپێش بڵاوبوونەوەی سیستەمی شارستانی دەکەنەوە. هەروەکو سەبارەت بەئەکەدییەکان ڕوویدا لەبەر ئەوەی سەرۆکی هێزە نوێکانی قەبیلە هۆگری نیعمەتەکانی شارستانین (ئەگەر بەشێوەیەکی سنوورداریش بێت لەسەرۆکایەتی قەبیلەدا ژیانی لەسەر نیعمەتی هاوشێوەی ئەمە ئاوا کراوە. ژیانێکی بەر لە شارستانی جێگای باسە) بژاریان یان توانەوەیە لەناو ئەو شارستانیەی شەڕیان لەدژی کردووە یان شارستانیەکی نوێ ئاوا دەکەن.

لەداستانی بەناوبانگی شانامە بەشێوەیەکی دوورودرێژ باسی شەڕی نێوان ئێران ـ توران دەکرێت. وشەی توران تەنیا تورکە بەرایەکان لەخۆوە ناگرێت. بەڵکو سوودی بۆ گوزارشتکردن لە سەرجەم گروپەکانی ناوچە هەیە. وەک دەزانرێت تیرەکانی توران ناو بەناو تا هیندستان پش دزەیان کردووە. زیاتریش خزاونەتە ناوچەکانی ئێران، ئەفغانستان و

پاکستان و کۆنفیدراسیۆنە کاتیەکانیان ئاواکردووە. کۆنفیدراسیۆنی قەبیلەکان کە هونەکان لەسەرەتاکانی سەدەی پێنجەم لەهەنگاریای ڕۆژی ئەمرۆمان ئاوایانکرد هێندە بەکاریگەر ببوو کە لەساڵی ٤٥٣ بەڕێبەرایەتی ئەتیلا گەیشتە دەروازەکانی ڕۆما. ئەگەر تکاو پاڕانەوەی پاپا نەبوایە لەوانەیە بەر لەگۆتەکان ڕۆمای برووخاندبایە. هەروەها گەیشتبوونە دەروازەکانی ڕۆمای ڕۆژهەڵاتیش. ئافاریەکان[*]ی سەر بەهەمان گروپ تەواوی باشوری ڕوسیای ڕۆژی ئەمڕۆمانی خستبووە ژێر کاریگەری خۆیەوە. بزاوت و جموجۆڵی چەندین گروپی دیکەی هاوشێوە جێگای باسە. لەسەدەی ٦ پ.ز کیمەر[٦] و ئیسکیتەکان لەدەروازەکانی ئورارتووە تا دەگاتە سنوورەکانی لیدیا (پادشایەتیەکە لە سەدەی ٧ــ ٦ پ.ز لە ئەنادۆڵی ڕۆژئاوا ئاواکراوە) دەوروبەریان سەراوبن کردووە. ڕاستیەکی زەق و بەرچاوە کە تەواوی ئەم گروپانە بەرخودان و هێرشێکی هاوشێوەی گروپە سەمیتیکەکان دژ بەسۆمەریەکانیان بەرامبەر بەشارستانی پارس ــ ڕۆما بەڕێوە بردووە. پێویستە ڕق و کینەی گەلانی قەبیلە بەرامبەر شارستانی بەتاوانبار کردنیان 'بەربەریتی ـ هۆڤێتی' ئەنجامگیر نەبێت پێویستە بەشرۆڤەی زانستی روون بکرێنەوە.

---

[*] ئافاریەکان: گەلێکە لە ساڵی ٥٥٢ زایینی بەرەو رۆژئاوا کۆچی کردووە، سەرەتا لە قەوقاز دواتر لە باکووری دەریای رەش جێگیر بووە. کۆچەکەی تا دەوروبەری رووباری تونا بەردەوام بووە، بەردەوام پەلاماری بەلقانی داوە، سلاڤو بولگاریەکانی خستۆتە ژێر فەرمانڕەوایی خۆیەوە. سنووری ئیمپراتۆریەتەکەیان لە رووباری ڤولگا تا رووباری بییە، لە دەریای باکوور تا ئەدریانیک درێژ بۆتەوە، تەنانەت لەگەڵ بولگارەکان ساڵی ٦٢٦ ئەستەنبۆلیان گەمارۆ داوە.دوای هێرشی ئیمپراتۆریەتی فەرەنسی (٧٩١) لاوازو پەرتەوازە بوون.

[٦] کیمەر یان سیمریەکان (Cimmerians) : گەلێکە لە باکووری دەریای رەش لە نێوان رووباری قەزوینو تونا نیشتەجێ بووە (لە سەدەکانی ٨ ـ ٩ پ.ز). باڵێکی کیمارە کۆچپێکراوەکان دواتر لە کەناری دەریای رەشی باشوور نیشتەجێ دەبن. هەندێک کەس بە نوێنەری مێژووی کلتووری تورکەکانیان دادەنێن.

بۆ یەکەمین جار لەساڵانی ٥٥٠زایینی دا دەبینین کە میرنشینێک بەناوی گۆک تورک (بۆیەکەمین جار لێرە وشەی تورک دەبینرێت) لەسنوورەکانی مەغۆلستانی ڕۆژگاری ئەمڕۆمان ئاواکراوە. لەکۆنفیدراسیۆنی عەشیرەت دەچێت. بەهۆی ناکۆکییە ناوخۆییەکانی تەمەنی کورت دەبێت. ئویگور ەکانیش تاقیکردنەوەی شارستانیەکی سەرەتایی بەر لەئیسلامە. ئایینی بودیزم و مانی لەم بونیادەدا بەکاریگەرە کە لەساڵی ٧٥٠زایینی ئاواکراوە. شارستانیەک لەئارادا نییە بتوانێت کێبڕکێ لەگەڵ چین بکات. تا سەردەمی هاتنی ئیسلام بۆ ناوچەکە بزاوتی قەبیلە ئانتی ـ شارستانیگەراکان بەسەر ناوچەکەدا زاڵن. لەگەڵ هاتنی ئیسلام بۆ ناوچەکە ئەم دۆخە نیمچە کۆچەرییە دووچاری گۆڕانکاریەکی ڕیشەیی هات.

دەرکەوتنی ئیسلامیەت لەچوارچێوەی کۆتاییهاتن بەشارستانیەکانی چاخی یەکەم و گوزەرکردن بۆ شارستانیەکانی چاخی ناوین ڕێگا لەپێش گۆڕانکاریەکی بنەڕەتی دەکاتەوە. لەکاتێکدا لەسەردەمی دەرکەوتنیدا ئانتی ـ شارستانیگەرا بوو، بەڵام دوای ماوەیەکی کورت بوو بەبناخەی شارستانی، لەڕاستیدا گۆڕانکاریەکە بەبایەخەوە پێویستی بەڕاوەستە و تاوتوێ کردن هەیە. سەرەڕای ئەوەی لەمیانەی پشتبەستن بە بەدەوییە عەرەبە دژە ـ شارستانیەکان ئەو پێهەڵگرتنەی ئەنجامدا و بوو بەهێزی هەژموونگەرایی چاخی ناوین، ئەو پێکدادانە ناوخۆییانەی بەخۆیەوە دیو ئەو وەرچەرخانانە شایستەی لێتوێژینەوەیە کە سەبارەت بەسیستەمی قەبیلەکانی خۆرهەڵاتی ناوین ڕێگای لەپێش کردۆتەوە. دەشێت پەلهاوێشتن و گەشتنی ئیسلامیەت بەسنوورەکانی چین وەک شۆڕشی شارستانی هەڵسەنگێنرێت چونکە شارستانی چین بەهەزاران ساڵ نەیتوانی پەلبهاوێژێت. هەروەکو ناوی کورد و کوردستان ناوی تورک و تورکستان یش لەسەردەمی ئیسلامدا بەکارهێنراوە. ئەمانە دیاردەیەکن بەشێوەیەکی ڕوون و ئاشکرا ڕۆڵی ئیسلام لەئاواکردنی قەومدا پیشاندەدات. گوزەرکردن لەقەبیلەوە بۆ قەوم ناوی وڵات و قەوم دەکات بەپێویستیەک. لەسەدەی دەیەم زۆربەی زۆری تیرە تورکەکان ڕوویان لەئیسلام کردبوو. دوو

فاکتەری گرنگ ڕۆڵ لەئیسلامبوونی خێرای تورکەکاندا دەبینێت: یەکەمیان؛ موسڵمانێتی وەک چین مرۆڤ ناکات بەکۆیلە، دووەمیان؛ لەگەڵ ڕووخانی ئیمپراتۆریەتی ئێران ڕێگای ئێرانیان بۆ کرایەوە چونکە بەربەستێکی گرنگی بەردەمیان بوو. ئاشکرایە کە گرنگترین قۆناخی مێژووی تورک لەمیانەی شارستانی ئیسلامەوە بەدیهاتووە. بەدەوڵەتبوونی خێرای ئەرستۆکراسانی قەبیلە جیابوونەوەی تورک ـ تورکمانیشی لەگەڵ خۆیدا هێناوە. ئەمەش هاوشێوەی جیاوازی عەرەب ـ بەدەوی و کورد ـ کرمانجە. لەکاتێکدا تورک پێناسە و ناوی توێژی شارستان بوو، بەڵام تورکمان پێناسە و ناوی ئەو توێژە موسڵمانە بوو کە لەلایەن سیستەمەوە بەدەر دەنران و درێژەیان بە پێگەی ئەنتی ــ شارستانی خۆیان دەدا. ناکۆکی قەبیلە و چینایەتی تێکەڵ بەیەکتر دەبن.

پێویستە باش تێبگەین کە ئیسلام لەهەمان کاتدا بزاوتێکی چینایەتییە (چینی سەروو ناوین). تورکەکان تەنیا بەقایمکردنی پێگەکەیان لەتورکستان نەوەستان: لەمیانەی خانەدانەکانی سەلجوقی و عوسمانیەوە لەسالانی ١٩٠٠ــ ١٠٠٠ ڕۆڵی هێزی هەژموونگەرایان بینی. بەرخودان و پەلامارەکان زیاتر دژی ئیمپراتۆریەتی بێزەنتی ئەنجامدران. لەئەنجامدا لەکاتێکدا ئەنادۆڵ دەبوو بە تورک ـ موسڵمان، تورکمانەکان لەزۆربەی شوێنەکانی خۆرهەلاتی ناوین و تەنانەت بەلقانیش بڵاوبوونەوە(بەتایبەتیش ناوچە شاخاویەکانی بۆ ئاژەڵداری و کۆچبەرێتی گونجاون). لەبنەڕەتدا تورکمانەکان درێژەیان بەقەبیلەگەراییدا. لەپەلهاوێشتنی تورکەکان بۆ خۆرهەلاتی ناوین ناکۆکی و پێکدادان لەنێوان تورکەکانی تینووی دەسەلات و نفوز لەگەڵ هێزە دەسەلاتدارەکانی قەومەکانی دیکە ڕوویداوە. پێگەی تورکمانەکان لایەنگری ئاشتی و تەبایی بوو. لەشارستانیبوونی تورکەکانیشدا زۆر بەڕوونی دەبینرێت کە شەڕ سەرچاوەی خۆی لە دیاردەی هێزەوە وەردەگرێت.

دوای بەرەبابە تورکەکان خزمەکانیان تیرە مەغۆلەکان دووەمین گەورە بزاوتی بەرخودان و پەلامار لەئاسیای ناوین بەردەوام دەکەن. بەبێ ئەوەی ئیسلام بنەماکەی پێکبهێنێت. لەبواری مێژووی جیهانییەوە سەدەی

سێزدەهەم سەدەی مەغۆلەکانە. کارەکتەری ئانتی ــ شارستانی هێزی مەغۆلەکان سەرنجڕاکێشە کە لەڕۆژهەڵاتی دوورەوە تا دەگاتە تەواوی ئۆراسیایان فەتح کردبوو. لەتەواوی خۆرهەڵاتی ناوینیشدا بڵاوبوونەوە. ئەگەر خوازیار بوونایە دەیانتوانی تەواوی شارستانی تازە گەشەسەندووی ئەوروپا بڕووخێنن. شارستانی چین بشیان خستە ژێر رکێفی خۆیانەوە. بەڵام وەک پێویستی هەمان ڕێسا ئەوانیش لەتوانەوە لەناو سیستەمی شارستانی ڕزگاریان نەبوو. هێزە نیمچە تورک ــ نیمچە مەغۆلەکەی تەیموریش بەدرێژایی سەدەی چواردەهەم قەڵەمبازێکی هاوشێوەیان ئەنجامدا. هەروەها هێزیش خانەدانەکانی سەلجۆقی و عوسمانیەکان(عەباسیەکانیش)یان تێکشکاند. بەڵام هێزە بەئەزموون و تاقیکراوەکەی هەزاران ساڵەی ئامێری شارستانی زانیویەتی چۆن سەرۆکە بەتواناکانی سیستەمی قەبیلەی جیهانگیر بخاتە ناو بونیادی خۆیەوە، خۆی زیاتر و بەهێزتر بکات و بەمجۆرەش بەردەوام بێت.

بڵاوبوونەوەی بزاوتی قەبیلەی تراکیا[٧] بۆ ناوەوەی ئەنادۆڵ کە دوای دەستبەسەرداگرتنی ترواده لەکۆتاییەکانی ساڵانی ١٢٠٠پ.ز لەچوارچێوەی خۆرهەڵاتی ناوین و کەنارەکانی ئیجە سەریانهەڵدا و هەندێک پاشایەتی وەک فریگیایان ئاواکرد، هەروەها ڕووخاندنی هیتیتەکان لەلایەن تیرەکانی بەقەومەکانی ئاو ناسرابوون و بڵاو بوونەوەیان تا سنووری شارستانی میسر (لەوانەیە بە هۆی ئەم ڕەوشە بێت کە ئەمڕۆ بەباپیرە شیمانەکراوەکانی فەلەستینیەکان دادەنرێن) بزاوتی گرنگی بەرخودان و هێرشی قەبیلەکانن. ڕووخاندنی شارستانی میکانی (ساڵانی ١٢٠٠پ.ز) لەلایەن قەبیلەکانی دۆر، ئایۆل و ئیۆن کە خۆیان بەباپیرەی هێلینیەکان دادەنێن و دوای ماوەیەکی درێژ لەهەردوو بەخەی ئیجە قۆناخی ئاواکردنی

---

[٧] قەبیلەی تراکیا: ناوەکەی بۆ تراکیا دەگەڕێتەوە کە ناوچەیەکی مێژوویی ـ جوگرافییەو دەکەوێتە باشووری رۆژهەڵاتی بەلقان نێوان بولگاریا ـ یۆنان ـ تورکیای ئەورووپیو بە سێ دەریا دەورەدراوە: دەریای رەش، ئیجەو مەرمەرە. زۆربەی زۆری دانیشتوانی تراکیا موسڵمانو لەناو یۆنان، بولگاریاو تورکیادا دەژین. سپارتاکوسو محەمەد عەلی پاشا لە بەناوبانگترین رۆڵەکانی تراکیان.

دەولەتشاریان دەست پێکردووە (٧٠٠ــ ٥٠٠ پ.ز) کە گرنگیەکی زۆری مێژوویی هەیە و لەسەرلەنوێ کۆلۆنیزەکردنی سەرتاسەری ئەنادۆڵ هەنگاوی گرنگن. ئەمانە هەنگاوێکن کە کاریگەری و شوێنپەنجەی هەمیشەییان لەسەر شارستانی و کلتووری خۆرهەلاتی ناوین بەجێهێشتووە. لەکاتێکدا قەبیلەکانی تراک لەناو کلتووری ناوچەدا توانەوە، تیرەکانی قەبیلەی هێلینی مۆرکی خۆیان لەکلتووری ناوچەکەدا. هێلینیزم شادەمارێکی شارستانی و کلتووری خۆرهەلاتی ناوینە.

بێگومان قەبیلەکانی قەفقاسیاش پەیوەندییەکی بەردەوامییان بەخۆرهەلاتی ناوینەوە هەبووە. هێرش و بەرخودانی زۆر گرنگیان بەرامبەر شارستانیبوون پیشانداوە. جگە لەئیسکیت و کیمەرەکان نموونەی دیکەش جێگای باسن. شیمانە دەکرێت جۆرجی و ئەرمەنیەکانیش بەپەرەسەندنی هاوشێوەدا تێپەڕیون. جڤانی ئەو قەبیلانەی لەولاتی سەرەکی ژیانی قەبیلەکان واتە لەقەفقاسیا دەژیان، هەر لەسەردەمی سۆمەریەکانەوە بەردەوام دابەزینیان و گەڕانەوەیان لەناوچە جێگای باس بووە. کلتوورەکەیان دەولەمەندتر کردووە و ڕۆلێکی گرنگیان لەبەرهەلستکاری شارستانیەکەیاندا بینیوە. دەشێت وەک چوارەمین قەبیلەی هێزی هێرش و بەرخودان لەمێژووی ناوچە جێگیر بکرێن. پەرەسەندنەکانی ڕۆژگاری ئەمڕۆمان ئەو ڕاستییە دەسەلمێنێت.

لەسەرەنجامدا سیستەمی قەبیلە درێژەی بەپێگەی مێژوویی خۆیداوە؛ بەرامبەر بەسیستەمەکانی شارستانی بەگشتی، بەتایبەتیش دەرهەق بەشارستانی ناوەندی هەم کارەکتەری ئانتی ــ شارستانیگەرایی و دوور سیستەمی پاراستووە، هەم بەردەوام خوێنی نوێی بەسیستەمی شارستانی بەخشیوە. لەبنەڕەتدا بۆ پێکهاتن و بەردەوامکردنی سیستەم لەناو ناکۆکیەکی دیالیکتیکیدا بووە. بەردوام ڕۆلی سەرچاوەی خوێنی تازەی بینیوە، بەشێوەی بنەمالەگەریتی و خانەدانگەریتی گۆڕانکاری بەسەردا هاتووە. وەرچەرخانی سیستەمی قەبیلە بۆ دەزگایەکی بنەمالەگەری و خانەدانیتی لایەنگری شارستانی یەکێک لەو گۆڕانکاریە گرنگانەیە کە کۆمەلگاو مێژوو بەخۆیانەوە دیوە. بنەمالەگەریتی و خانەدانیتی

دامەزراوێکن لەسەر بنەمای نکوڵیکردن لەسیستەمی قەبیلە پێکهاتوون. پێویستە زۆر بەباشی دەرک بەم تایبەتمەندێتیانەیان بکرێت. تەنیا لەسەر بنەمای ئەم وەرچەرخانەوە خزمەتیان بەشارستانی کردووە و پێی کاریگەر بوون. لەناوەرۆکدا سیستەمی قەبیلە دامەزراوێکە ئانتی ــ شارستانیگەرایە و پەیوەندی یەکسان ـ ئازاد تێیدا زاڵە. بنەماڵەگەرێتی و خانەدانێتی دیاردەگەلێکی لایەنگری شارستانین کە نکوڵی لەو ناوەرۆکە دەکەن بەڵام گرنگی بە پاراستنی رووخساری قەبیلە دەدەن. ئەو دوو دامەزراوە بەشێکی زۆری سەرچاوەی ئەو هێزو پەیوەندیانە بەرهەم دێنن کە لەسەرەوە و خوارەوە رۆڵ لەبەردەوامبوونی شارستانیدا دەبینن. لەم سۆنگەیەوە ئەگەر ئەو دوو دامەزراوە نەبن شارستانی بەئاسانی درێژە بەهەبوونی خۆی نادات.

لەشوێنی خۆیدایە سەرنج بۆ ئەم خاڵە رابکێشین: رێکخستنی شێوەی قەبیلە تایبەتمەندێتیەکی دەست لێبەرنەردراوی کۆمەڵگابوونە. چونکە لەمیانەی پەرەپێدانیەوە کلانیشی خستۆتە ژێر بوونیادی خۆیەوە، یەکینەی جیهانی رێکخستنی مرۆڤە. ئەگەر خێزان، خانەدان و ئەو جۆرانەی مۆدێرنیتەی سەرمایەداریشی بخەینە سەر کە وەک 'کۆمپانیا'ی لێهاتووە، لەوانەیە باشتر دەرک بەتایبەتمەندێتیە جیهانیەکەی بکەین. هەروها بەپێی پێویست روونمان کردەوە کە سەرجەم بونیادەکانی پلەداری، دەسەڵات و دەوڵەت بەبێ بنەماڵە و خانەدان نابێت. بەڵام پێویستە بەبایەخەوە کارەکتەری یەکسان ـ ئازاد و ئانتی ــ شارستانیگەرایی سیستەمی قەبیلە لەگەڵ شێوەکانی بنەماڵە گەرێتی، خانەدانێتی و کۆمپانیاگەرایی لێک جیابکەینەوە کە تێکدراوە و کراوەتە سەرچاوەی کۆیلایەتی و قازانج. گوزەرکردن، گۆران و وەرچەرخانی شارستانی (مۆدێرنیتە)سەرمایەداری و سەرجەم سیستەمەکانی شارستانیشی لەناودا لەهەر دامەزراوەیەکی نوێی کۆمەڵایەتی کە دامەزرێت لەوانەیە لەهەلومەرجێکی پێشکەوتووی زانستیدا سیستەمی قەبیلە بەشێوەیەکی یەکسان و ئازادانەتر جێگای خۆیان بگرن.

سەرباری ئەوەی پروپاگەندەیەکی زۆریان بۆ دەکرێت بەڵام دەوڵەتشار، ئیمپراتۆریەت و جۆرەکانی دەوڵەت ــ نەتەوە دامەزراوەی کۆمەڵایەتی ڕاستەقینە نین. بەڵکو ئەوانە ناوەندەکانی بەدەستهێنانی هێز و قازانجن کە بەشێوەی مەزنایەتی ریزکراون. واتە ڕێکخستنە سەرەکییەکانی شارستانین. ئامێرەکانی بەرهەمهێنانی قازانج و توندوتیژی سەر کۆمەڵگان. لەوانەیە دەوڵەتشار تا رادەیەک کۆمەک بەکۆمەڵگا بکات. چونکە بچووکە و لەگەڵ کێشە کۆمەڵایەتییەکاندا تێکەڵە. لەم سۆنگەیەوە کاتێک بۆ دیموکراسی کراوە بێت تا رادەیەک دەشێت هەستیار و هێزی چارەسەری بێت. نموونە مێژووییەکەی ئەو بابەتەش دیموکراسی ئەسینایە. هەرچی جۆرەکانی ئیمپراتۆریەت و دەوڵەت ــ نەتەوەیە ڕێکخستنێکی دەرەوە یان سەرووی کۆمەڵگاکان و گرێدراوی توندوتیژی و ئامانجی قازانجن (باج، داهات، سوو تەنانەت کرێش). وەک پێویستیەکی هەژموونگەرایی ئایدیۆلۆژی بەشێکی زۆری پەرتووکە مێژووییەکان چیرۆکە خوێناوییەکانیان وەک فاکتەری سەرەکی ئاوتوێ دەکات. هەربۆیە کاتێک مێژووناسی مەزن فرناند براودل لەکۆتایی پەرتووکی 'دەریای سپی لەسەردەمی فیلیپی دووەم' دا دەڵێت ناخوازم ببم بەئامرازی باسکردنی ئەمجۆرە مێژووە، بەڵام پێویستیەکی ناچاری مێژوونووسی جێبەجێ دەکەم، زیاتر نزیکی باسە ڕاستەکەیە. هەڵوێستەکەی کۆمەک بەچۆنیەتیو پێویستی پەرەپێدانی مێژوونووسی پێشکەش دەکات. زانستی مێژوو ئاراستەی پێشکەوتنی گرتۆتە بەر. پێویستە مەودایەکی زیاتر ببڕێت. ڕۆڵی نابیناکردنی مێژووی شارستانی پڕکراو بەهەژموونگەرایی ئایدیۆلۆژی ڕاستینەی کۆمەڵگای مێژوویی روون ناکاتەوە، بەڵکو ڕۆڵی نابیناکردنی دەبینێت؛ پێویستە ئەو خاڵە لەبیر نەکەین و کار و خەباتی خوێندن و نووسینی مێژووش بەگوێرەی ئەم ڕاستییە ئەنجامبدەین.

دڵنیام کە پەرتووکە مێژووییەکانی سەرلەنوێ دەنووسرێنەوە بەهایەکی زۆر بەپەرەسەندنی سیستەمی قەبیلەکان دەدەن. پەرەسەندنی گونجاوترین شێوەی کار و خەباتی ئابووری، کۆمەڵاتی، سیاسی و ئایدیۆلۆژی (ئایینی، هونەری و زانستیشی لەناودا) لەرەهەندەکانی دۆخی

نوژەنی قەبیلەدا، ڕۆڵە ژیانیەکەی لەپەرەسەندنی تەندروستانەی ژیانی کۆمەڵایەتیدا دەست لێبەرنەدراوە. چونکە چیتر مرۆڤایەتی بۆ ماوەیەکی درێژخایەن باری دامەزراوەکانی بنەماڵەگەرێتی، خانەدانێتی و کۆمپانیا گەرایی مۆدێرنیتە هەڵناگرێت کە تەنیا توێکڵەکەی ماوەتەوە. چیتر دەوڵەت ـ نەتەوە ناتوانێت بەردەوامی بەئیلاهیبوونی زیۆسیانەی دامەزراوەکانی ژیانی ساختە بدات.

چوارچێوەی دیموکراتی ئەو پەلامار و بەرخودانەی سیستەمی قەبیلە بەرامبەر سیستەمەکانی شارستانی بەڕێوەیان بردووە کێشەیەکی دیکەی گرنگە. بەکورتی لێکۆڵینەوەی ڕۆڵی ئەم بەرخودان و هێرشانە سەبارەت بەشارستانێتی دیموکراتی و شارستانی دەوڵەتی گرنگیەکی زۆری هەیە. بەپێی پێویست ڕۆڵی دەرهەق بەشارستانی دەوڵەتی ڕوون کراوەتەوە. لەمیانەی چەندین نموونەی زەق و بەکاریگەرەوە هەوڵی خستنەڕووماندا کە هەر لەقۆناخی قەبیلەگەراییەوە سەرۆکایەتی قەبیلە بۆ هێزی شارستانی بەرایی گۆڕاون، لەگەڵ ژیانی یەکسان ـ ئازادی قەبیلە لەناو ناکۆکی بەردەوامدا بوون، هەر بۆیە پێکدادانە ناوخۆییەکانی قەبیلە بەردەوام لەئارادابوون. لەکاتی بەریەکەوتنیان لەگەڵ شارستانیشدا لەدۆخی شکستدا یەکسەر رادەستی هێزەکانی شارستانی دەبوون و قەبیلەشیان ناچاری خۆبەدەستەوەدان دەکرد، بەڵام لەحاڵەتی سەرکەوتنیشدا یان بە سیفەتی خانەدانی نوێ سەرۆکایەتی شارستانی کۆنیان بەدەستەوە دەگرت یان لەژێر ئەرکی دامەزرێنەری خانەدانەکەیان شارستانیەکی نوێیان بەرز دەکردەوە. بەڵام ئەمە تەواوی چیرۆک و مێژوو نییە.

کاتێک لەڕوانگەی شارستانێتی دیموکراتیەوە هەوڵی شیکارکردنی بابەتەکە بدەین، بۆمان دەردەکەوێت و تێدەگەین کە فاکتەری سەرەکی مێژووی جیهانی خاوەن خەسڵەتێکی دیموکراتییە. بەردەوام مێژوو شارستانییە دەوڵەتیەکانی وەک تاکە ڕاستییەک پێشکەش کردووە. بەتایبەتیش ڕۆڵی نابیناکردنی مێژووناسی دەوڵەت ـ نەتەوە و نەتەوەیی پۆزیتیڤیست ڕۆڵی دیاریکەریان سەبارەت بەم بابەتە بینیوە. تەنانەت لەم

بەرگرینامەیەی بەکورتی هێلکاری مێژوومان تێدا پێشکەش کرد سەلمێنراوە کــە نەشــێت خوێندنــەوە و نووســینەوەیەکی جیــاوازو ڕاســت لــەبارەی مێژووەوە ئەنجام بدرێت. لەمەزەندەکان زیـاتر مێـژوو خـاوەن کارەکتـەری شارستانێتی دیموکراتییە. کاتێک لەسەر ئەم بنەمایە بخوێندرێتەوە، ئـەو کاتە دەبینرێت کە تەنیا کەرەستە و ماتریالێکی زۆری لەناودا نییە بـەڵکو لەئاسـتێکی بـەرزدا تـۆڕی ئایـدیۆلۆژی و بونیـادە سیسـتەماتیکەکان و ڕێکخسـتنەکان جێگـای باسـن. پێویسـتە لـەبیر نـەکرێت کـە یـان بـەهیچ شـێوەیەک پـارادیمی ی کۆمەڵایـەتی جڤاتــە نادەوڵەتیــەکان لــەمێژوودا نەنووسراوە یان وەک نموونـەی بوخچـەی پینـەکراو بەشێوەیەکی پارچـە پارچـە هەنـدێک گەڵالەنامـەی نووسراوە. هـەروەها ئـەوەی نووسراویشـە یاخود هەوڵی نووسـینی دراوە قەدەخـەکراوە، چەواشـەکراوە و لەزۆربـەی دۆخەکانیشدا ڕێگیری لێکراوە. لەمەزەندەکان زیاتر تێکۆشانی ئایدیۆلۆژی سەبارەت بەنووسینی مێژوو ئەنجامدراوە. تاوەکو زۆر بەباشـی نـەزانرێت ئەو مێژووەی لەبەرەستدایە مێژوویێکی فەرمییە کە بەپارزنگی ئایـدیۆلۆژی سیستەمەکانی شارستانیدا تێپەڕیوە، ئەوا خوێندنەوەی مێژوو تەنیا زەمـن و ژیان، واتە تەنیا ژیـانی کۆمەڵایـەتی مانـادار تەنگـەتاو ناکـات، بـەڵکو بـەدۆخێکی دەگەیـەنێت ئیتـر بـەردەوام نـەبێت. چونکـە ژیـانێکی ڕاسـت لەمیانەی مێژوویێکـی چەوتـەوە بەدینایـەت. ئەوانـەی بەشێوەیەکی ڕاست مێژووی ئازادیخوازییان نەنووسن بەئازادی ناژین.

سەربارى تـەواوی ئـەو خیانـەت و شکسـتانەی دووچـاری هـاتن بـەڵام ئاشکرایە کە بەرخودانەکانی قەبیلە یەکێکن لەهێزە بزوێنەرەکانی مێژوو و بەردەوام لەناو بونیادی یەکسان ـ ئازادی شارستانێتی دیموکراتیدا ژیاون. خـودی قەبیلـە و سـەرچاوە نـەبڕاوە و لـەبن نەهاتووەکـەی کۆمینـالیزمی دیموکراتییــە. کاتێــک تێگەیشــتنمان ســەبارەت بەقەبیلــە پەرەپێــدەدەین پێویسـتە تـەنیا بـەبونیادە بـاو و نەریتیەکانـەوە هەڵواسـراو نـەمێنین. هەبوونی ڕایەڵەی خزمایـەتی مانـای بـوون بەقەبیلـە نابەخشێت. چونکـە تەنیا پەیوەندییەکانی خـوێن بـۆ بـوون بەقەبیلـە پێویسـت و بـەس نییـە. خەسڵەتی سەرەکی قەبیلە، هەبوون یان قەوارەیەکی کۆمەڵایەتییـە. تـۆڕی

سەرەكی ژیانی مانادارى كۆمەڵگایە. بەئامانجی باشتر تێگەیشتنی، بۆ نموونە تەنانەت كاتێک مارکسیش دەخوێنیتەوە ئەگەر لەڕوانگەی قەبیلەوە هەڵیسەنگێنیت ئەنجامی زۆر واقیعیتر بەدەستەوە دەدات. بزووتنەوە ئەنارشیستەكانیش ڕێكخستنێكی قەبیلەیی نموونەیین. بزاوتە ژینگە پارێزو فێمینستەكان زیاتر نزیک بەم سیفەتەن. بابەتێكی فێركەرو ئەزموونبەخشە كە پارتیو دامەزراوە دەوڵەتیەكانی كۆمەڵگای مەدەنی چۆن لەڕێگای تایبەتمەندێتی ئانتی ـ قەبیلەییان بۆ ڕێكخستنێكی قاوغ گۆڕاون.

تەنیا لەهەندێک هەلومەرجدا دەشێت قەبیلە بەكۆمۆن ناوببرێت؛ بەو مەرجەی خاوەن كارەكتەی ئازادی و یەكسانی بێت. هەروەكو چۆن لەمێژوو ڕوویداوە ئەگەر سەرلەنوێ بونیادنانەوەی شارستانێتی دیموكراتی لەسەر ئەم بنەمایە پێشبخرێت مانادار دەبێت. مێژوو تەنیا كاروانی شارستانی دەوڵەتی نییە. زیاتریش كاروانی كۆمیناليزمی دیموكراتیكە. ژیانی هەزاران ساڵەی سیستەمی قەبیلەكان، هێرشی بەرامبەر و ئەو بەرخودانە سەربەرزانەی بە درێژایی مێژووی شارستانی نواندوویانە بەپێی پێویست ئەم ڕاستییە دەسەلمێنێت. ئەم كاروانە ڕەسەنەی مێژووە كە پێویستی بەپەرەپێدانی تیۆرییەكەی و سەرلەنوێ بونیادنانەوە هەیە.

ج ـ بەرخودانی ئایینی یاخود شەڕی چینایەتی لە سیستەمی شارستانی ناوەندیدا

سیستەمەكانی شارستانی خاوەن بونیادێكی چینایەتین. هەم بەرهەمی جیابوونەوەی چینایەتییە هەم خۆشی خێرای دەكات. لەدەستنیشانكردنی دیاردەی چین زیاتر، ئەوەی جێی بایەخە چۆن كاراكراون و شێوەكانی پێكهاتنیانە. هیچ كاتێک لەڕاستینەی چینایەتیدا ناسنامەكان بەشێوەیەكی ڕووت خۆیان دەرناخەن و نالێن "من چینم". بەتایبەتیش لەمیانەی تەرمینۆلۆژی چینایەتی ماركسیستەوە ڕاستینەی چینایەتی بەشێوەیەكی ڕاست پێشكەش ناكرێت. هەروەكو چۆن هەڵوێستە زانستگەراییەكانی پۆزیتیڤیزم ڕۆڵێكی-نابینایی و چەواشەكارانەی لەتەواوی دیاردە، ڕووداوو پەیوەندییە سۆسیۆلۆژییەكاندا بینیوە هەمان ڕۆڵی لەدیاردەی چین و

پەیوەندیەکانیشیدا بینیوە. مارکسیزم لەکاریگەری قووڵی ئەم لایەنەی مۆدێرنیتە ڕزگاری نەبووە. تا ئێستاش تێنەگەیشتوون کە یەکێک لەهۆکارە سەرەکیەکانی سەرنەکەوتنیان گرێدراوی ئەو هەڵوێستەیانە.

گرنگی و بایەخی کێشەی چینە کۆمەڵایەتیەکان هەم لەبواری زاراوە ـ تیۆری هەم لەبواری سیاسی ـ کرداری بەردەوامە. لەبواری ئایدیۆلۆژی و کردارییەوە پێویستییان بەنوێبوونەوەیەکی بنەڕەتی هەیە. بەتەنیا شیکارەکانی بۆرژوازی ـ پرۆلیتاریا لەڕوانگەی چینایەتیەوە ڕووداوەکانی مێژوو بەشێوەیەکی ڕاست ناخاتە ڕوو. چونکە سەرنەکەوتنی پراکتیکی پەیوەندییان بەچەمکی مێژووییشەوە هەیە. شیکارە پۆزیتیڤیستەکانی مارکسیەکان لەبارەی چین هەروەکو چۆن زۆر لەڕوونکردنەوەکانی ئەو ئایینە کلاسیکیانە جیاوازتر نەبوو کە ڕەخنەیان دەکردن، بگرە لەتێگەیشتنی هۆکارەکانی سەرنەکەوتنیش دوور بوون. ئەزموونی سۆڤێت ئەو لێکچوونەی سەلماند؛ دەتوانن تەلاریکی سەد نهۆمی ئاوا بکەن، بەڵام ئەگەر بناخەکەی بەشێوەیەکی ڕاست دانەنرابێت ناتوانن ڕێگری بکەن ل ڕۆژێکدا نەڕووخێت. هیچ کەسێک ناتوانێت نکوڵی بکات کە بوویەرێکی لەم جۆرە ڕوویداوە. وەک بانگەشەی بۆ دەکرێت هەڵوێستەکە زانستی نەبوو. ئەگەر زانستی بوایە، ئەمجۆرە شیکارانە ئەنجامنەدەدران. نموونەیەکی دیکەی بەکاریگەر دەرهەق بەو ڕاستیەی کە لەئەزموونەکانی سۆسیالیزمی بونیادنراو لەهەڵوێستە ئایینیەکان ژیرکەوتووتربوون ئەوەیە کە پارتی کۆمۆنیستی ئەفغانی دووچاری هات. بەڵام لەبەرامبەر ئەوەدا تاڵیبانی ئایینگەرا تا ئێستاش بەهێزە و دەتوانێت لەگەڵ دامەزرێنەرەکەی(ئەمریکا) و هاوپەیمانەکانی بجەنگێت.

پێویستە چۆن تەماشای سروشتی کۆمەڵگا بکەین؟ تەنانەت لەبارەی پەیڕەویشەوە کێشەگەلێکی گەورە سەبارەت بەم بابەتە لەئارادایە. سەرجەم پەیڕەوە تاقیکراوەکان بگرە مانایان بۆ سەرجەم شەڕە کاولکارەکان، قەیران و کێشە گەورەکانی ژینگە، بێکاری و برسێتی نەدۆزیوەتەوە. لەوانەیە بپرسن کە خاوەن ڕێباز و پەیڕەوەکان چ بەرپرسیارێتیەکیان لەمەدا هەیە. دەشێت ئەو وەڵامەیان بدرێتەوە؛

ڕاستینەی کۆمەڵگا یەکپارچەیە(یەکگرتووە). بەلانی کەم بەرەی زانستیش هێندەی بەرەی شەڕ بەرامبەر گشت گۆڕانکاریەکان بەرپرسیارە. ئەگەر هەست بەم بەرپرسیارێتییە نەکات واتە لەئەخلاقی زانستی بێبەشە؛ ئامرازێکی ساکاری سیستەمە. ئەو کاتە قسەکردن بەناوی شەڕی چینایەتی لەولاوە بمێنێت، تەنانەت مافی بانگەشەکردنی زانستیشی نابێت. سەرەکیترین خاسیەتی زانست بانگەشە کردنی ڕاستییە. تەواو جێگای خۆیەتی کە کۆنەڵی مێژوویی ئەخلاقی زانست برۆنۆ[8] (لە ساڵی ١٦٠٠ی زایینی لە ڕۆما سووتێنرا) وەک نموونەیەکی ئەم بابەتە پیشانبدەین. تاوەکو بەسووتانی جەستەت بەرگری لەباوەڕی ڕاستت نەکەیت هەرگیز ناتوانرێت باس لەئەشقی زانست (زانست بۆ مرۆڤ شتێکی ژیانییە) بکرێت. ئەشقی زانستیش نەبێت مرۆڤی زانست (زانا)ش نابێت.دەشێت مەنسوری حەللاجیش وەکو نموونەیەکی جیاوازتر پێشکەش بکرێت. هەر زانایەکی نەتوانێت ببێتە هێزی چارەسەرکردنی کێشە ژیانیەکانی سەردەمی خۆی، بەلانی کەم ئەگەر وەک سەربازێکی بەرەی شەڕ بەرپرسیارێتی ئەخلاقی باجی شەڕ بەمەرگ یاخود دیلی خۆی نەدات و پەسەندی نەکات، ئەوا شایانی هەڵگرتنی ئەو سیفەتە نییە.

---

[8] فەیلەسوف، ئەستێرەناس، ڕاهیبێکی ئیتالییە، لە نێوان ساڵانی (١٥٤٨ ـ ١٦٠٠)دا ژیاوە. یەکێکە لە فەیلەسوفە دامەزرێنەرە گرنگەکانی فەلسەفەی ڕینسانس و بەهۆی شاعیرییەوە بە نزیکترین فەیلەسوف دەژمێردرێت لە ئەدەبەوە. وەک هزرمەندێکی جۆشی سروشت پەروەزییش بە ناو دەکرێت. یەکەم کەس بووە کە گوتوویەتی گەردوون بێ سنوور و چونیەکە و زۆر هەسارەی تر لە شێوەی زەویدا هەن. هەر لەسەر ئەمەش لەلایەن ئەنگیزاسیۆنی کەنیسەی کاتولیکی ڕۆما دەسگیر دەکرێت، حەوت ساڵ لەزینداندا دەمێنێت، سەرباری فشارو ئەشکەنجەیەکی زۆر لەبۆچوونەکانی پاشگەز نابێتەوە، دواتر لەلایەن هەمان دادگاوە دادگایی دەکرێت و بە لە ڕێ دەرچوویەک رادەگەیەنرێت. بە زیندوویی لەبەرچاوی خەڵک لەمەیدانی کامپۆ دیفۆری دەسووتێنرێت. کاتێک حوکمەکەی ڕادەگەیەنن دەڵێت "کاتێک حوکمەکەم ڕادەگەیەنن لەمن زیاتر ترس لە دڵتاندایە".

ئەم گووتە بەهەمان شێوە بۆ سیاسەتمەداریش لەجێگای خۆیدایە، بگرە لەئەوانەی دیکە زیاتریش. چونکە سیاسەت بڕیارگای سەرەکی چارەسەرکردنی کێشە کۆمەڵایەتیەکانە، ئامرازی گەڕان بەدوای قازانج و بەرژەوەندیپەرستی نییە. بەڕاستی ئەو کەسەی دووچاری شکست بوو‌بێت بەراستی سیاسەتمەدار بێت (بەڕێوەبەرێکی ساکاری کاروباری دەوڵەت نەبێت) تەنیا شایستەی دەرکردن نییە، بەڵکو سیسفۆس[٩] یکە ئەنجامێکی زۆر لەمردن خراپتری لەکۆڵ هەڵگرتووە. ئەوانەی بانگەشەی پێچەوانەکەی دەکەن کەسانێکن کەهەرگیز ژیانی کۆمەڵگای باوەڕمەندیان نەناسیوە.

نەک تەنیا دیاردەی چین و نەتەوە، بەڵکو ئەوانەی بەر لەهەموو شتێک بەپێی پێویست ئاشنای سروشتی کۆمەڵگا نین پێویستە باش بزانن کە نەدەتوانن ببن بەزانا نە سیاسەتمەداریش ئەوەی خوازیاری ئامادەپێکردنی بووم؛ ئەخلاقیبوون و بەرپرسیارێتی زانستی و سیاسی زۆر گرنگە. ئەم دێرانە لەژێر سەختترین هەلومەرجی سزای گۆشەگیریدا دەنووسم کە لەژووری ئینفرادیدا بەسەرمدا سەپێنراوە. تاکە بەهای من لەسەرپێیان رادەگرێت ئەشقی زانستە، ئامادەکردن بەو ڕاستییە قەرزی مرۆڤایەتی یە، جگە لەئەشقی زانست ڕێگە چارەیەکی دیکە نییە کە قورسترین ئازارەکان ـ مردنیشی لەناودا ـ ی ژیان بڕەوێنێتەوە.

أ. چین و ئایین

بۆ بەزاراوەکردنی واقیعی بەرجەستەی نێوان چین و ئایین دیسان بۆ سەرچاوە ڕەسەنەکە شۆڕ دەبمەوە. بەئەندازەی ئاواکردنی شار و دەوڵەت سۆمەر بۆ ئافراندی ئایدیۆلۆژیا و چین پێش نموونەیەکی بەکاریگەر و فێرکەرە؛ لەسەرچاوەی گریک ـ ڕۆما زیاتر لەئاستێکی بەرز و فراوانتردا فاکتەرە باڵاکانی فێرکاری و ئەزموونبەخشی لەخۆوە دەگرێت. رەسەن

---

[٩] سیسیفۆس یان سیزیف : (Sisyphps) کەسایەتیەکی میتۆلۆژیای گریکە، قەدەر و چارەنووسەکەی ئەوەیە: بەردێک هەڵبگرێت و تا لوتکەی شاخی ببات، بەڵام بەردەکە بۆ خوارەوە خلۆر دەبێتەوە، سیزیف دێتە خوارەوە جارێکی دیکە بەردەکە لە کۆڵی خۆی دەکات و بەرەو لوتکە دەچێت، ئەم خرەکە تا ناکۆتا بەردەوام دەبێت.

پەسەندکردنی سەرمایەداری ئەوروپا و توێژینەوە سەبارەت بەچین و ئایدیۆلۆژیاکەی نەک تەنیا بۆ مارکسیزم بەڵکو ناکۆکیەکی گەورەیە بۆ هەموو ئەوانەی کار و خەباتی ئایدیۆلۆژی (زانست و فەلسەفەشی لە ناودا) بەرێوە دەبەن. زۆر ئاشکرایە کە بەقەدەر رەسەنەکە ئەنجامی راست لەدوا نوسخەی راستینەی کۆمەڵایەتی بەدەست ناهێنرێت. لەگووتەی راهیب زیاتر هەوڵدەدەم گووتەی ئایدیۆلۆگەکانی سۆمەر بۆ ئەوانە بەکار بێنم کە سەرقاڵی ئایدیۆلۆژیا، زانست و فەلسەفە بوون. سەبارەت بەچین و ئایینەوە لای سۆمەریەکان چی روویدا، دەتوانرێت چ جۆرە وانەیەک لەمە هەڵێهنجرێت؟ لەهەڵسەنگاندنەکەمدا لەبەرجەستەوە هەنگاونان بۆ ئەبستراکت وەک پەیرە و هەڵدەبژێرم.

هەروەها کاتێک لەزیگوراتەکان ــ لەهەمانکاتدا بریارگایەکی ئایدیۆلۆژییە ـ کار و بارەکانی ئابووری، سیاسی و بەرگری رێکدەخران نەیاندەگووت " ئەو کارە ئابوورییە، ئەوەشیان سیاسەتە یان بەرگری". ئەو کارانەیان لەیەکتر جیا نەدەکردەوە. خەڵک دەخرانە بەرکارەوە، بوار و گۆرەپانەکانی بەرهەمهێنان دەپارێزران. پلاننامەی سیاسەت (بەگوتەی ئەمرۆ ئابوری سیاسی)یش دادەنرا. شێواز زۆر بەرجەستەیە. هەمووی لەناو یەکگرتوویی هەمەگیریدایە. بەهەرحاڵ هیچ کاتێک بیریان لەوە نەکردۆتەوە کە بەبێ ئاواکردنی زەقورە دەشێت ئابووری، سیاسەت و بەرگری رێک بخەن. بەر لەهەموو شتێک زیگورات (زەقورە) ناوەندی بەرهەمهێنانی ئایدیۆلۆژییە. لێرەدا چەمک و باوەرییەکان دادەهێنران. شیمانەی بەهێز ئەوەیە کە چەمک و باوەرێەکان لەکۆمەڵگای نیولیتیک ی هەزاران ساڵەی هیلالی زێرین کۆدەکرایەوە کە خۆشیان بەردەوامی ئەو بوون. بەڵام کێشەی دەربازکردنی ئەو کۆمەڵگایەیان هەبوو. هەر بۆیە رێسا و باوەرییەکانی ئەو چەمکانەیان وەک خۆی بەکار نەدەهێنا. پێویستی بەگۆرانیان هەبوو. لەو کۆمەڵگایەی کە بونیادیان ناوە، کەسانێک هەبوون دەستیان بەسەر بەشی شێری زێدە ـ بەرهەمی بەپیتیەکەدا دەگرت، هەشبوون کە بەنان و سک کاریان دەکرد. هەروەها پێویستی بە کەسانێکی بەرگریکاریش هەبوو. چونکە هەر کاتێک لەناوەوە

یان دەرەوە ئەگەری سەرهەڵدانی یاخیبوونێک بەرامبەر سیستەم هەبوو. سیستەمی بونیادنراو شتێکی لەمجۆرەیە. جێگرتن لەو سیستەمەدا بەرپرسیارێتیەکەی قورسە. لەهەموو لایەکەوە بونیادێکی کۆمەڵایەتی جیاواز لەمرۆڤی کۆمەڵگای قەبیلەی یەکسان و ئازاد جێگای باسە.

تاک و کۆمەڵگای مرۆڤ، کۆمەڵگای باوەڕی و زهنیەتە. هیچ کۆمەڵگایەکی مرۆیی بێ باوەڕ و بێ زهنیەت نەبووە. کەواتە زهنیەت و باوەڕی بابەتی لەپێشینەیە. ئەگەر لەبواری زهنیەت و باوەڕی سەرکەوتن بەدەست نەهێنرێت کۆمەڵگا ناخرێتە ناو کارەوە. بەرهەمی ئایدیۆلۆژی ئەم ئەرکە لەپێشینەیە جێبەجێدەکات. داهێنانی ئایدیۆلۆگەکانی سۆمەر ناسراون. وەرچەرخانێک لەئایینی دایکە خوداوەندەوە بۆ ئایینی خوداوەندی پیاو (ڕەنگدانەوەی کۆمەڵگای پیاو سالاری)، لەتەوتەمی سەر زەویەوە بۆ خوداوەندی ئاسمان، لەخوداوەندی هەر قەبیلەیەکەوە بۆ خوداوەندی شار و خوداوەندی گشتی ئەرز و ئاسمان وەک ڕەمزی یەکێتی شارەکان جێگای باسە. ئەو مانایەی بەچەمکی خوداوەند دەدرێت خۆراکی خۆی لەدوو بوار وەردەگرێت: هزر و باوەڕیەکانی سەبارەت بەسروشتی کۆمەڵگا و ئەو خەیاڵانەی زادەی هەر شتێکی دەرەوەی مرۆڤ و کۆمەڵگاکەبن کە بەسروشتی یەکەمی ناودەبەن. فاکتەرە کۆنەکانی کلتووری مەعنەوی پێشەنگایەتی ئەمانە دەکەن. واتە ئامرازە نوێکانی ڕەواکردن؛ فاکتەرەکانی میتۆلۆژیا و ئایین لەم سەرچاوانەوە تێر خۆراک دەبن و پێویستیەکانی بونیادنانی کۆمەڵگای نوێ دەخەنە ڕوو. تا سەرکەوتن بەدەست دێنن چالاکی ئایدیۆلۆژی بەردەوام دەبێت. کاتێک پەسەندکرا ئیتر دەکرێت بەدامەزراو و سروت، مرۆڤی ئەرکدار دەستنیشان دەکرێن، قوربانی پێشکەش دەکرێت و پەرستگاکان ئاوادەکرێن. تەواوی ئەم کارانەش لەپێناو بەردەوامکردنی کۆمەڵگا نوێیە بەپێت و قازانج بەدەست هێنەکەیە. ئێرە شوێنی باسکردنی فاکتەرەکانی پانتائۆنی ئەن، ئەنلیل، ئەنکی، نینهورساک، ئینانا، عەشتار، مەردۆک..هتد نییە. بەڵام ئاشکرایە ئەو کارەی ئەنجامدراوە بەئامانجی بەدەست هێنانی ڕەوابوونی کۆمەڵایەتی بووە. ئەوەی لێرەدا گرنگە سیستەمی نوێی خوداوەندەکانە کە

شوێنی سیستەمی کۆنی خوداوەندەکانیان گرتۆتەوە نوێنەرایەتی چی دەکەن یاخود ڕەنگدانەوەی چین.

کە دەگوترێت دونیای مەعنەوی ڕەنگدانەوەی کلتووری ماددییە دەستنیشانکردنێکی چەوت نییە. بەڵام چۆنیەتەکەی گرنگە. بەهەرحاڵ نوێنەرایەتیەکی هاوشێوەی ڕەنگدانەوەی وێنەی گا لەئاودا جێگای باس نییە، چونکە ڕەنگدانەوەی مەعنەوی بەشێوەیەکی زۆر جیاواز ڕوودەدات. ڕەنگدانەوەیەکی سادە نییە. بەڵکو زۆر جیاواز پێکدێت. بونیادێکی ڕاستەقینەیە کە دەکات بە مرۆڤ. بونیاد و ڕەنگدانەوەی قەبە. دوو دەستەواژە و چەمکی لێک جیاوازن. هەڵوێستێکی قووڵی سۆسیۆلۆژیانە دوورە پەرێز نابێت و پەسەندی دەکات کە خوداوەند خەیاڵی ناسنامەی کۆمەڵگایە. پێویستە خەیاڵی ناسنامەی کۆمەڵگا بچووک نەبینین. بەدواداچوونی ئەم خەیاڵە تا تەنۆلکە بچووکەکانی ژێر ئەتۆمیش درێژ بۆتەوە. تەنانەت لەڕۆژی ئەمڕۆماندا لەتاقیگەکانی جەرەن[10] 'CERN' بەدوای تەنۆلکەی 'گەردیلەی هیگس' ، "تەنۆلکەی ئیلاهی" دا دەگەڕێن کە بونیادی ماددە پێکدێنێت. چیرۆکەکەی باس بکرێت چەندین بەرگە کتێب پڕ دەکاتەوە. لێرەدا سۆسیۆلۆژیای پۆزیتیڤیست پیشاننادەم. زۆر باش ئاگادارم کە ئەو هەڵوێستە قەبەترین ئایینگەراییە. بەو سیفەتەی خەیاڵی ناسنامەی کۆمەڵگایە دەتوانم بڵێم خوداوەند کۆی گەردوونی ١٣.٨ ملیار ساڵەیە. دەشێت بڵێین ئەو شتەیە کە لەناو ناچێت. نیازی ئەنجامدانی میتافیزیایەکی وشکیشم نییە. بەئامانجی ئاگادارکردنەوەی ئەوانەی بابەتەکە سادە و بچووک دەبینین، ئاماژەی پێدەکەم. وەک چۆن کۆمەڵگا تەوژمی هەرە ژیری ماددە - وزەیە، دەستەواژە و چەمکی خوداوەندیش نەرمترین دەستەواژەی مانا ـ وزەیە. ئەوەی بیەوێت چەندەی خوازیارە مانای لێ بار دەکات. ئەوانەی هونەری مانایان کردۆتە پیشەی خۆیان

[10] تاقیگەی سیرن یان ناوەندی ئەورووپی بۆ لێکۆڵینەوەی ناوەکی (Ceren): تاقیگەیەکی سویسرییە دەکەوێتە نزیک جنێڤ. گەورەترین تاقیگەی خێراکردنی پێکدادانی هایدرۆنەکانە. ئەو تاقیگە زەبەلاحە درێژیەکەی لە ٢٧ کم زیاترە، ١٣٠ م لەژێر زەوییەو دەکەوێتە سەر سنووری سویسرا ـ فەرەنسا.

(دەتوانین بەفەیلەسوف ناویان ببەین) وەک پسپۆڕی ئەم کارەن. پێغەمبەرەکانیش بەلانی کەم هێندەی فەیلەسوفەکان شارەزای داهێنانی مانا و چەمکن.

ئەوەنتاژمان سەبارەت بەشارستانی سۆمەر لەوەدایە بەشێوەیەکی ڕووت و پەتی پیشانمان دەدات کە کارەکە بەمجۆرە بەڕێوە چووە. هیچ نموونەیەک وەک شارستانی سۆمەر بەشێوەیەکی هێندە سادە، بەڕادەی سادەییەکەشی شکۆمەند پەرەسەندنی کلتووری ماددی بۆ بواری مەعنەوی نەگواستۆتەوە. ئەمەیە بانگەشەکەم؛ ئەوەی ناخوازێت، ناچار نییە بزانێت و بڕوا بکات. پەنتانۆنی سۆمەر خۆ بەئیلاهیکردنی چینە نوێیە هەلکشاوەکەیە. بەسووربوونەوە داکۆکی لەسەر دەکەم: ئەم مەسەلە زۆر ڕوون و ئاشکرایە. ڕۆلی ڕەگی تەواوی ئەو لێکەڕینانەی ئایین، فەلسەفە، هونەر و زانستی بینیوە کە دواتر بەدرێژایی مێژووی پێنج هەزار سالەی شارستانی ناوەندی پەرەیسەندووە. خودی زەقورە ئەم ڕاستییە ڕوون دەکاتەوە. نهۆمی هەرە سەرەوە پەنتانۆنی خواوەندەکانە. نهۆمی ناوینیش هی ڕاهیبەکانە، پەیامبەرانی خوداوەند و داهێنەرانی هونەری مانایە، نهۆمی خوارەوەش شوێنی بەندە ـ کۆیلە کارکەرەکانە. ئایا ڕووبەڕووی ئەم سێیانەیەی هەموو ئایینەکان نابینەوە؟ سیستەمی خوداوەند ـ پەیامبەر ـ بەندەکان. ئەی سیستەمی چینایەتی بنەڕەتی بەم شێوەیە نییە؟ لەکاتێکدا سەرباز+بەڕێوەبەری سیاسی+ڕاهیب چینی سەروو پێکدێنن، چینی ناوین+بیروکراسی+دەزگاکانی ڕەواکردن (زانکۆ، پەرستگا، میدیا) ئەلقەی ناوین پێکدێنن. ئەوانەی هەرە خوارەوەش ئەو کەسانەن کە لەدەرەوەی هەردوو چینی یەکەم دەمێنن: پرۆلیتاریا، لادێیی، فەرمانبەر، خوێندکار، ژن، مندال، بێکار و.. هتد.

سۆمەریەکان بۆ ئەوەی نامەزرێنەر و ئافرێنەرانی مانای دوای خۆیان درۆ و دەلەسە پێش نەخەن بەشێوەیەکی زۆر سادە ناوەرۆکی کارەکەیان بونیاد ناوە کە مایەی تێگەیشتن بێت. کاتێک دەلێم بەشێوەیەکی سادە و ساکار مەبەستم ئەوە نییە وەک بلێی یاری دەکەن، بەلکو دەلێم لەمیانەی توانایەکی بێ وێنەوە هونەری مانایان جێبەجێ کرووە. کاتێک بەقۆناخی

ئیمپراتۆریەکانی ئەکاد، بابل وئاشوور دەگەین دەبینین کە لەپەنتائۆنی فرە خوداییەوە هەنگاو بۆ هەڵکشانی خوداوەندێک هاوێشتراوە کە بەسەر ئەوانی دیکەدا زاڵ دەبێت و دەیانکات بەیاریدەدەرەکانی خۆی. ئاشکرایە چەندە هێز و نفوز ناوەندی دەبێت پەنتائۆن یش ناوەندی دەبێت. کاتێک نۆرە دەگاتە ئەو پاشایانەی هەرگوتەیەکیان ڕێسا و یاسایە، دەرگا بۆ باوەڕییە تاکخوداییەکانیش دەکرێتەوە. لەکۆمەڵگای نیولیتیکدا هەر کلان و قەبیلەیەک خوداوەندێکی خۆی هەیە. چەندە کلان و قەبیلە هەن، هێندە خوداوەندەش. کۆمەڵگا گەورە بێت و بەدۆخێکی یەکگرتوو بگات، چەندە جیابوونەوەی چینایەتی بێتە ئاراوە و بەڕێوەبەرایەتیەکان پێک بێن، تەنانەت بەڕێوەبەرایەتییە تاکە کەسیەکان ئاوابکرێن، ژمارەی خوداوەندەکانیش لەزۆرەوە بۆ یەک دادەبەزێت. بەشێوەیەکی زۆر ڕوون و ئاشکرا نوێنەرایەتی دەکرێت. چەندەی ژنان لەناو کۆمەڵگا کاریگەری خۆیان لەدەستدەدەن، ڕەگەزی خوداوەندەکانیشمان دەگۆڕێت. خوداوەندی پیاو، باوک و باپیر پەیدا دەبێت.

ئەوەی دەیخەینە ڕوو هێڵکاریەکە. بێگومان پرۆسەکە زۆر ئاڵۆزمو پڕ لەشەڕو پێکدادان گوزەری کردووە. ڕاهیبەکان کاتێک ئایینەکانیان نزیک بەمیتۆلۆژیا ئاوا دەکرد، ئاستی باوەڕی مرۆڤی قۆناخی خۆیان بەبنەما دەگرت. ئەو خاڵەی لەژێر سەرکەوتنەکانیاندا شاراوەیە؛ بونیادی کونجاوی بەگوێرەی سەردەمیان ئاوا کردووە. کاتێک کۆمەڵگا و تاکەکانی گۆڕاون ئایینیش گۆڕانکاری بەسەردا هاتووە. لەلایەکی دیکەشەوە هەندێک کەس دەردەکەوتن کە ئەم نۆڕانەی خوداوەندەکانیان بەگوێرەی بەرژەوەندی، هزری تاکەکەسی و باوەڕیەکانیان نەدەبینی. پێکدادانی بەرژەوەندیەکان لەناوەوە و دەرەوەی کۆمەڵگا بەبێ کارتێکردنە سەر بیروباوەڕیەکان بەڕێوە نابرێت. ئاک و چینە پێکدادەرەکان، لەئایین و خوداوەندە پێکدادەرەکاندا ڕەنگدەداتەوە. پێویستە ئەم ڕێسا کۆمەڵایەتییە زۆر بەباشی بزانرێت؛ تا شەڕێکی گەورەی هونەری مانا ئەنجام نەدرێت، هیچ شەڕێکی چینایەتی جدی ڕوونادات. بەدەست و دڵی ڕووت شەڕی بەهێز و هەمیشەیی ناکرێت. پێچەوانەکەشی ڕاستە. ئاشتی و تەبایی

مەزنی کۆمەڵایەتی، لەمیانەی تەبایی و ئاشتی نێوان هونەرە مەزنەکانی ماناوە بەدیدێت.

داینەمۆی شارستانی ناوەندی کاتێک لەشارەکانی سۆمەر کەوتە ڕێ خوداوەندەکانیشی لەگەڵ خۆی بارکردبوو. بەبێ ئەوەی گۆڕانکاریەکی جدێ لەهێڵە سەرەکیەکانیدا ڕوو بدات، ئەو گۆڕانکاریانەی لەساڵانی ١٦٠٠ پ.ز لەقۆناخی تەنگەژە بابل لەهێزەکانی دەسەڵاتدا ڕوویدا لەبواری ئایینیشەوە دووریانی دەکرد بەبژارێک. تەنگەژە و کەوتن، گومانکردن و کەوتنە لە سیستەم. ئەدەبوو کە گومان و بێ باوەڕبوون بە خوداوەندەکانی پەنتائۆن ڕەنگ نەداتەوە.

ب . دەرکەوتنی ئاینی ئیبراهیمی

شیمانە دەکرێت نەمرودەکان (پاشا و بەڕێوەبەرەکانی سەروو)ی بابلیش هەڵکەوتەی قۆناخێکی تەنگەژە هاوشێوەی کەوتن و گومانکردنی سەبارەت بەخوداوەندەکان هاتوون. مێژووی ڕاستەقینە لەبەر دەستدا نییە. بەڵکوچیرۆکی هەزاران ساڵ بەر لەئێستا جێگای باسە. بەڵام لەسەر بنەمای پێوانە واتادارەکانی زانستی ڕۆژی ئەمڕۆمان دەتوانین هەندێک شرۆڤە و ڕاڤە پێشبخەین. ئەگەر ئەو ڕاستییە ڕەچاو بکەین کە مێژوو هونەری ڕاڤەیە، ئەوا هیچ گومانی تێدا نییە کە هێزی هەر ڕاڤەیەک لەمیانەی مەودواو نزیکیەکەی لەڕاستیەوە پێودانگ دەکرێت.

ئەو شوێنەی حەزرەتی ئیبراهیم لێیەوە کۆچی کردووە ئورفایە. ڕاڤەی کۆمەڵگای مێژوویی ئورفا دەشێت لەراستینەی ئاینی ئیبراهیمی نزیکمان بکاتەوە. هەروەها ئەگەر ماوە و قۆناخی شیمانەکراوی دوورکەوتنی لەژێر ڕۆشنایی مێژووی جیهانیدا ڕاڤە بکەین، لەوانەیە هەنگاوێک زیاتر نزیکی ڕاستی ببینەوە. پێویستە نەکەوینە داوی خۆشەویستی ڕاستی تەواو. چونکە ڕاستیەکی بەمجۆرە بوونی نییە.

لەدوای چوارەمین قۆناخی سەهۆڵبەندان بەهۆی ناوچە بەرفراوانەکەیەوە ژیۆبیۆلۆژیای ئورفا بۆ جڤاتەکانی مرۆڤ دیمەن و رووخساری بەهەشت دەنوێنێت. کەشی ئاودێری سروشتی لەناوچەکە زاڵە.

لەکار و خەباتە زانستییە پەیوەندیدارەکانەوە بۆمان روون دەبێتەوە لەمیانەی رووەک و زیندەوەرەکانی یەوە ناوچەیەکی زۆر سەرنجراکێش بووە. چاوەڕوانی دەکرێت دوای سەدان هەزار ساڵ و گەیشتنی مرۆڤایەتی بەقۆناخی زمانی هێمایی لەم شوێنەدا تەقینەوەیەک بەخۆیەوە ببینێت. هەروەها بەهۆی ڕێگا مەزنەکەی دەرکەوتنی مرۆڤ کە سەرچاوەی خۆی لەرۆژهەڵاتی ریفی ئەفریقیاوە دەگرت، ڕۆڵی وێستگەی بڵاوکردنەوەی مرۆڤی بۆ دونیا دەبینی. ئەوانەی تێیدا ژیاون یان تاقییان کردۆتەوە ئاگادارن کە هەلومەرجی لەبار و گونجاوی هەیە. دەتوانین بڵێین بۆ مرۆڤایەتی ئەو کاتە ناوچەیەکی نموونەیی حەوانەوە، گوزەران، خۆپاراستن و زۆربوون بووە.

مسۆگەر بووە کە بەردە چەقێنراوەکانی لەهەڵکۆڵینەکانی گۆبەکلی تەپە دەرکەوتوون پەرستگان و مێژووەکەشیان بۆ دوازدە هەزار ساڵ بەر لەئێستا دەگەڕێنەوە. گەڕاندنەوەی مێژوو بۆ ١٥٠٠٠ پ.ز زێدەڕۆیی نابێت. چونکە کلتوورێکی هەزاران ساڵەی لەپشت نەبێت ئەمجۆرە پەرستگایە بونیاد نانرێت. ئەم چەسپاندنە زانستییە و ڕاڤەی جیۆبایۆلۆجی بەیەکدەگەن. نزیکەی پازدە هەزار ساڵ زیاترە کە سیستەمێکی بەهێزی قەبیلە جێگای باسە. چونکە پەرستگا نوێنەرایەتی سیستەمی قەبیلە دەکات. هەر قەبیلەیەک پەرستگایەکی بازنەیی بچووکی هەیە. شیمانە دەکرێت لەژێر زەویدا نموونەی دەرنەهێنراوی هاوشێوە هەبێت. بۆ نموونە لەگرتۆڵکەکانی نزیک حەڕان پاشماوەی پەرستگای نیوبازنەیی هاوشێوە جێگای باسە. لادێییەکانی ڕۆژی ئەمڕۆمان بەتەنانەت خەڵکی شاریش خاوەنی هونەری دروستکردنی ئەو بەردە چەقێنراوانە نین. کەواتە مرۆڤی ئەو قۆناخە لەدۆخ و پێگەیەکی پێشکەوتوودا دەژیان. گەورەیی پەرستگاکان چل جار هێندەی پەرستگاکەی مەککە (قۆناخی دەرکەوتنی ئیسلام)یە. کەچی بونیادی پەرستگاکەی مەککە لەبەردی زۆر سادە و ئاسایی دروست کراون. لەدۆخێکی وەهادا دەتوانرێت ڕۆڵی ناوەندی پیرۆزی ئورفا بەلایەنی کەم بۆ قۆناخێکی پازدە هەزار ساڵ بەر لەئێستا بگەڕێنرێتەوە. نەک تەنیا بەگوێرەی مەککە، بەڵکو بەبەراورد لەگەڵ

قودس (لەكۆتاييەكانى ساڵانى ١٠٠٠پ.ز بناخەى يەكەمين پەرستگا لەلايەن پێغەمبەر سولێمانى كوڕى حەزرەتى داود دانراوە) و تەواوى شوێنە پيرۆزەكانى دونيا لەو قۆناخەدا هەم زۆر گەورەترە هەم لەلايەنى زەمەنەوە زۆر كۆنترە. بەگوێرەى شرۆڤە و ڕاڤەى شەخسى خۆمەوە تا سەردەمى حەزرەتى ئيبراهيم بەلايەنى كەم ناوچە دە هەزار ساڵ لەپێگەى ناوچەيەكى ناوەنديدا بووە.

ئەو قۆناخەش كە بەنيوليتيك ناودەبرێت ماناى دە هەزار ساڵ ناوەنديتى جيهانە. لێرەدا دەستەواژەى ناوەند گرنگە. لەدەستەواژەى شارستانى ناوەندى پێنج هەزار ساڵەوە ئاگادارين كە پەيوەندى ناوەند ـ كەنار لەمێژووى جيهاندا هەميشەييە. مێژووى بێناوەند بوونى نييە. لەمێژووى شارستانيدا جێگۆڕكێيەكى زۆر لەنێوان پەيوەنديەكانى ناوەند ـ كەنار ڕوويداوە. هيچ شوێنێك بەهەزاران ساڵ پێگەى ناوەنديتى نەبووە. بەو سيفەتەى يەكەمين ناوەندى مرۆڤايەتييە و بەهۆى ماوەكەشى ناوچەى ئورفا شوێنێكى بێ هاوتايە. تايبەتمەنديەكى ديكەى خۆجێيى خەڵكى (مرۆڤەكانى) ئەو ناوچەيە. لەوانەيە خەڵكانێك هەبن لەدەرەوە هاتبن و تێيدا نيشتەجێ بووبن. بەڵام ئەو گەلەى پەرستگاكانى بونيادناوە بەردەوام لەو ناوچەيە ماوەتەوە. لەبەر ئەوەى شوێنى بنەڕەتى نيشتەجێبوونى هۆريەكانن كە يەكەمين كۆمەڵگاى قەبيلەيە لەمێژوودا ناودێركرابێت، هەروەها بوونى پايتەختى ئيمپراتۆريەتى ميتانى (واشوكانى ـ سەرێكانى ـ جەيلان پنار) لەم ناوچەيەدا، دەرفەت بەتێكەيشتنى ناسنامەى ڕەسەنى گەلەكەى دەدات. هەروەها لەپێگەى ناوەندى هيلالى زێرينيشدايە. ئەو ڕابوونە كلتوورييەى سەرچاوەكەيان بۆ هيلالى بەپيت دەگەڕێتەوە مسۆگەرە كە ڕۆڵى سەرەكييان لەتێرخۆراككردنى هەر لايەكى ئەو ناوچەيەدا هەيە بەتايبەتيش شارستانيەكانى سۆمەر و ميسر. پێويستە سەفەرى حەزرەتى ئيبراهيم بۆ ميسر و پەيوەنديەكەى بە بابلەوە وەك چيرۆكێكى سەلمێنەرى ئەو ڕاستيە ببينرێت. وەك دەزانرێت هيكسۆسەكان (لە ساڵانى ١٨٠٠پ.ز) لە ميسر خانەدانێكيان ئاوا كرد لەم ناوچەوە هەڵقوڵا بوون. پەرستگاكان ڕاستيەكى

دیکەش ئاشکرا دەکەن. دەتوانین بیخەملێنین کە کلتووری میواننداری و دیاری لەکارە گرنگەکانی پەرستگا بوون. ئەم ڕاستییەش سەرەداوی سەرهەڵدانی بازرگانیمان بەدەستەوە دەدات. لەپەرستگاکانی سۆمەرەوە تێدەگەین کە پەرستگاکان یەکەمین ناوەندی ئاڵوگۆڕکردن بوون. کاتێک خەسڵەتی بازرگانی لەسەرهەڵدانی حەزرەتی ئیبراهیم ڕەچاو بکرێت، ئەوا ئەم ڕاستییە بەرجەستەتر دەبێت. ژماردنی بەڵگە و تێزەکانی دوای حەزرەتی ئیبراهیم پێویست و گرنگ نابینم. چونکە زۆر باش دەزانرێت.

ئورفای ساڵانی ١٦٠٠ پ.ز لەناوەڕاستی سێ هێزی مێژوویی ئەو قۆناخەدایە: میزۆپۆتامیای خوارووی ژێر کۆنترۆڵی هێزەکانی سۆمەر- بابل - ئاشوور، هیتیتەکانی لەئەنادۆڵی ناوەوە لەهەڵکشان دان و هەروەها میسر کە خانەدانە تازەکانی فیرعەون تێیدا بەهێز بوون. هەر لەو قۆناخەدا لەپاڵ ئەوەی ناوچەی ئورفا بەپیتترین ناوەندی ژیۆبیۆلۆژیا بوون، بەرەو گرنگترین ناوەندی جیۆپۆلیتیک هەنگاوی دەهاوێشت. میتانییەکان ئەم بۆشاییە جیۆپۆلیتیکە پردەکەنەوە و هەڵدەکشێن. لەسەرەتای قۆناخی مێژوویەکداین کە توێژەرە قووڵەکانی مێژوو بۆ یەکەمین جار وەک قۆناخێکی شکۆداری دیبلۆماسی و پەیوەندی نێوان شارستانیەکانی هەڵدەسەنگێنن. لەکاتێکدا ئاڵوگۆڕێکی بەردەوامی نێوان کلتوورەکان لەئارادا بوو تەواو گەردەلوولێکی بازرگانی هەڵی کردووە. قۆناخێکە کە بازرگانی وەک کلتوورێک بووە بەنەریت و دامەزراوە. بەردەوام کۆشکەکان بووک دەگۆڕنەوە و کچ بەیەکتری دەدەن. ئایین و ئایدیۆلۆژیاکان تێکەڵ دەبن و دەگۆڕێن. هیتییەکان خۆیان وەک 'وڵاتی هەزار خوداوەند دەناسێنن'. ئەو ناوچەیە ناوەندی "ئەسپسواری"یشە کە لەو قۆناخەدا زۆر پێویستە. وڵاتی ئەسپەوانی ئەسپی بەناوبانگی (کیکولی)یە کە لەداستانەکاندا باس دەکرێت. قۆناخی لوتکەی سیستەمی قەبیلە جێگای باسە.

ئورفا تەنیا بەهۆی پیرۆزی ئایینەوە گرنگ نییە، بەڵکو ئەو بەرە کلتوورە مێژووییە لەپشت هونەرمەندێتی گۆرانی، پەند، ساز، دەهۆڵ و زوڕنادا هەیە. ئەو ڕاستیە لەپشت دەرکەوتنی حەزرەتی ئیبراهیمیشەوە

هەیە. لەڕاستیدا تا ئێستاکەش ئەو بابەتە ئاشکرا و زەلال نییە ئەوەی کۆچی کرد ئیبراهیمێک بوو یان هەزار. ئەمە هێندە گرنگیش نییە. ئەوەی گرنگە لەو قۆناخەدا مەیلێکی بەهێز لەئارادایە. هەلومەرج و ناوچە زۆر بەجموجۆڵە و بازرگانیشی کردووە بەپیشەیەکی بەسوود و مایەی قازانج. حەزرەتی ئیبراهیم تەنیا تاکێکی چینی بازرگانی بەدامەزراوە بووە. ئەوەی گرنگە بازرگانی نێوان شارستانیەکان بەدامەزراوە و بەدەزگا بووە. بازرگانی ئاژەڵ زۆر زیندووە. لەم لایەنەوە ناوچە زۆر لەبارە هەر بۆیە حەزرەتی ئیبراهیم لەگەڵ مێگەلەکانی لەجموجۆڵدایە. ئاشکرایە کە بازرگانی مەڕ و ماڵات بووە. سەفەری هەزاران بازرگانی بەم جۆرە بۆ میسر سروشتی بازرگانییە. بازرگانی کۆیلەش لەئارادایە. وەک کۆیلە فرۆشتنی حەزرەتی یوسف مانادارە. بازرگانی ژنی کەنیزەکیش جێگەی باسە. کڕینی هاجەر لەلایەن حەزرەتی ئیبراهیمەوە سەبارەت بەم مەسەلە ڕۆشنکەرەوەیە.

هەروەها حەزرەتی ئیبراهیم خاوەن قەبیلەیەکی بەهێزە. خۆشی سەرۆک قەبیلەیە. لەکلتووری شکۆداری پەرستگاوە دەرکی پێدەکرێت کە هەر قەبیلەیەک خواوەندێکی تایبەت بەخۆی هەبووە. ئاشکرایە کە خواوەندی قەبیلەی حەزرەتی ئیبراهیم لەگەڵ خواوەندەکانی بابل دەجەنگێن کە هەوڵی کۆنترۆڵکردنی ناوچەکە دەدەن. بەرژەوەندییە ماددیە ناکۆک و یەکتر بڕەکان، لەکلتووری خوداوەندە هەڵبژاوەکان ڕەنگ دەداتەوە. شیمانەیەکی بەهێزە کە وشەی ئوری ناوی ئۆرفا زادەی سیفەت یان ناوی ئور (گرد)ی زمانی سۆمەرییە. ئەگەری هەیە ئورفا مانایەکی وەک (خەڵکی گردۆلکە) هەبێت. ئەمە ماناپێدانێکی ڕاستە. بابەتێکی دیکەی گفتوگۆ کراو بنەچەی ئەتنیکی حەزرەتی ئیبراهیمە. تەواو زەلال نییە هۆرییە یان سەمیتیک. تەنانەت لەڕۆژگاری ئەمڕۆشماندا ناوچەکە هەرێمێکی تێکەڵە. وەک بڵێی کلتووری قەبیلەیەک نییە تێکەڵی نەبووبێت. زمانی عیبرانیش پڕە لەو نموونانەی کە لەبواری ئەتمۆلۆژیەوە تێکەڵاویەکی سنووردار بەبیری مرۆڤدا دەهێنێت.

هــەمووومان بەشــێوەیەکی دەرخکــراو ئــەو چیرۆکــە دەزانــین کــە لەپەرتووکــە پیرۆزەکــان ســەبارەت بەحــەزرەتی ئیبــراهیم گــووتراوە. لــەچوارچێوەی ئـەو چیرۆکانـەی کـە کراونەتـە مولّکی پـەرتووکی پیـرۆز؛ لەگەڵ نەمرودا ململانێی کردووە، بتەکانی شکاندووە، خواستویانە فرێـی بدەنە ناو ئاگر، بەڵام لەمیانەی پەرجوویەکەوە رزگاری بووە، دواتر بۆ فەلەستین - ئیسرائیلی رۆژی ئـەمڕۆمان کـۆچی کـردووە، دوای ئـەوەی هاجەری کەنیزەک ئیسماعیلی دەبێت بۆ مەککە ناچاری کۆچ دەکرێت، لـە سارای ژنــە رەسـەنەکەی ئیسـحاقیان دەبێـت، یـاقوبیش یـەکێک لـەدوو کوڕەکـانی ئیسـحاقە، یوسفی کـوڕی یـاقوبیش وەک کۆیلـە دەفرۆشـرێتە فیرعەونی میسر، لەدەرەنجامی ئەشق و تەڵەکەبازیـەکانی کۆشکیشدا تـا پلەی وەزیری بەرز دەبێتەوە. چەندین چیرۆکی دیکـەش دەکەونـە نـاو ئـەو چوارچێوەیەوە.

ئاشکرایە کە کلتووری حـەزرەتی ئیبراهیم کلتووری هـیچ یـەکێک لـە شارستانیەکانی سۆمەر و میسر نییـە. بـەڵکو کلتووری هـەزاران سـاڵەی قەبیلەکانی ئورفایە. بـەڵام کلتوورێکـە لـەقۆناخی وەرچـەرخانێکی گرنگـدا کـراوە بەتێکەڵــە و ســەنتێز. ئەگــەر چیرۆکەکــەی راڤــە بکــەین لەوانەیــە بەهەنــدێک ئــەنجامی مانــادار بگــەین. نــەمرود ئەدرەســی والیــەکانی بەڕێوەبەرایــەتی بابلــە. ئــەو شــوێنەی کــۆی بتــەکانی لێیــە نوێنــەری پەنتائۆنی بابلە لە ئورفا. بـاوکی حـەزرەتی ئیبراهیم لەخزمـەتی نـەمرود دایە. بەڵام گرفت و ناکۆکییان هەیە. هەرچیـەک بێت رەسـەنێکی قەبیلـەی ناوچەیـە. چـاوەڕوان دەکرێـت بـاوەڕی ئـاییتی تایبـەت بـەخۆی هـەبێت. حـەزرەتی ئیبـراهیم بـەدوای بەرژەوەنـدی باوکیەوەیـە، لـەم سۆنگەیەوە بەدوای بەرژەوەندی قەبیلەوەیە. ئەنجامیش ململانێ و شەڕە. شکاندنی بت و ئەزموونی فڕێدانە ناو ئاگر بەشێوەیەکی روون و ئاشکرا ئـەو راستییە دەخەنەڕوو. کەواتە نەک تـەنیا قەبیلـەی خـۆی بـەڵکو رێبەرایـەتی شـەڕی بەرژەوەندی تەواوی قەبیلـە هاوشێوەکان دەکـات. بەمانایـەک لـەماناکان شەڕی خۆجێیی و وڵاتپارێزییە بەرامبەر بەکۆلۆنیالیزمی بابل. پـەنتائۆنی بابل سـەنگەر و بـەرەی مانـای ئـەم شـەڕەیە، بڕیارگـای ئایدیۆلۆژیـەتی،

هەرچی بڕیارگای ئایدیۆلۆژی حەزرەتی ئیبراهیمە کلتووری مەعنەوی قەبیلەیە، واتە ئایینگەرایی و ئیلاهیگەراییەکەیەتی. بەگوێرەی ئەوەی خۆی ڕێبەرایەتی کردووە ئەوا خوداوەندی قەبیلەکەشی ڕێبەرایەتی خوداوەندی قەبیلەکانی دیکە دەکات. هەر بەم جۆرەش دەبێت. لەبەرئەوەی دەوڵەتە نەمرودی بابل لەشەڕی دوو بەرەی مانادا بەهێزتر یان سەرکەوتوو دەبێت. ڕێگاکانی کۆچبەریش بۆ حەزرەتی ئیبراهیمیش دەبێت بەناچارییەک. هەم سالاَن هەم ڕێگاکان بۆ حەزرەتی ئیبراهیم زۆر زەحمەت و سەخت دەبن. چونکە ئەو شەڕەی تێی کەوتووە جدییە. دژی نەریتی شارستانی دەوەستێت. شکاندنی بت ڕەتکردنەوەی سیستەمی شارستانی فەرمی یە (مۆدێرنیتەی فەرمی قۆناخی خۆی).

بێگومان سەدان کەس و قەبیلەی بەمجۆرە لەگەڵ شارستانی ناتەباو لەناو شەڕدا بووە. بابل و ئاشوور بە 'قڕکردنی قەبیلە' بەناوبانگن کە بەجۆرێک لەجۆرەکان جینۆسایدی ئەو قۆناخەیە. لەم سۆنگەیەوە قۆناخی ناڕەحەتی و شەڕێکی مەزن جێگای باسە. حامورابی بەناوبانگ پاشا سەرسوڕهێنەرەکەی ئەم قۆناخەیە (١٧٠٠ــ١٦٠٠ پ.ز). گوایە یەکەمین ڕێساکانی یاسای داناوە.

لەم لایەنەوە تێکۆشانی حەزرەتی ئیبراهیم بەجۆرێک لەجۆرەکان لەشەڕی ڕزگاری کۆلۆنی و چەوساوەکانی ڕۆژی ئەمڕۆمان دەچێت بەرامبەر بەشارستانی سەرمایەداری. ئەگەر یەکێک لەهۆکارەکانی چوونی بۆ میسر بازرگانی مەڕ و مالاَت بێت، لەوانەیە دووەمین هۆکاری گرنگ پێویستی دۆزینەوە و گەڕان بەدوای هاوپەیمانێک بێت. مسۆگەر دەشێت ئەم دەرەنجامە لەچیرۆکی یوسف هەڵبهێنجرێت. چونکە کێبڕکێی نێوان شارستانیەکان لەم قۆناخەدا چەندە بڵێی پەرەیسەندووە و دژوار بووە. ژمارەیەکی زۆری پێکدادانی نێوان هیتیت ـ میسر، بابل ـ هۆری (هیتیت) و بابل ـ میسر تۆمارکراوە. وەک دیاردەبێت حەزرەتی ئیبراهیم لەدەرەوەی کۆنترۆڵی هەرسێ شارستانیەت لەنزیک شاری قودس نیشتەجێ بووە کە کەشوهەواکەی تۆزێک لە ئورفا دەچێت. وەک کۆچبەرێک ژیانی خۆی تێدا بەسەر دەبات. بەزەحمەتیەوە شوێنی گۆڕێک دەکڕێت. پەیوەندییان بە

ئورفاوە بەردەوام دەبێت. یاقوب ی نەوەکەی لەگەڵ راهێل و لیای کچانی لافانی خزمە نزیکەکەی هاوسەرگیری دەکات.

ئـــەوەی ســـەبارەت بەبابەتەکـــەمان گرنـــگ و بایەخـــدارە ، ئـــەو وەرچەرخانەیـــە کـــە ئـــایینی حـــەزرەتی ئیبـــراهیم پێیـــدا تێپـــەڕیوە. وەک دەبینرێت حەزرەتی ئیبراهیم کەوتۆتە ناو گومانێکەوە. شکاندنی بتـەکانی نەمرود گومانە ئایینیەکەی دەسەلمێنێت. هەرچەندە نوێنـەری خوداوەنـدی ئـــایینی دیکەشـــبن، شـــکاندنی بتـــەکانی هێمایـــەکی ئاشـــکرای گومـــانی ئایینیـەتی. 'دەنگـە غەیبیـەکان' جێگەیـەکی گرنـگ لەنـەریتی هـزری ئـەو قۆناخـــەدا دەگرێـت. دەنگـە غەیبیـەکان بۆخێکـە کـە هەنـدێک ئیلهـام و لەهۆشـخۆچوونی قاڵبوونـــەوەی هـزر ڕێگـای لـەپێش دەکاتـەوە. زمـانی ئیلهامە. دەڵێن ڕۆژێکیان دەنگێکی بەمجۆرەی بیستووە. گوایـە ئـەو دەنگـە یاخود ئیلهامە (دەنگی غەیبی) ی بۆی هـاتووە، بـەم جۆرە ڕاڤـەی دەکـات :"وا هەوە" شیمانە دەکرێت ئەم گوتە بەزمانی هۆری بێت. ماناکەی "ئەمـە هەوە". واتـا سەنتێزی نوێی خوداوەندەکەیـەتی کـە چاوەڕوانی دەکرد و هیواخوازی بـوو. گەیشتنی حـەزرەتی محەمـەد و موسا بەخوداوەنـد بـەم شێوەیە دەبێت. کەواتە نەریتەکە زۆر کۆنـە. تـا ئێسـتاش ئەتیمۆلۆگـەکان لێتوێژینـەوە لـەبارەی "ئەمـە هـەوە" دەکـەن. ڕاڤـەی شەخسـی خـۆم بـەم جۆرەیە، هاوفیکرییەکیش لەم بارەوە هەیە کە هـەنگاو بەهـەنگاو گوتەکـە بۆ گوتـەی 'یاهوە ' Yahweh دەگۆڕێ، دواتریش بۆ 'یەهوودی' Yahudi . چیرۆکی کورتی خوداوەندە بەناوبانگەکەی عیبرانیەکان بەم جۆرەیە.

گووتەی عیبرانی کە لـەناوهێنانی "ئـاپیرۆ"ی میسـریەکانەوە هـاتووە پێشـــتر ئامـــاژەم پێکردبـــوو کـــە مانای"مرۆڤـــە تۆزاویـــەکانی بیابـــان" دەبەخشێت. دەشێت حەزرەتی ئیبراهیم ئەو قەبیلـەی ڕێبەرایـەتی دەکرد و سەرلـەنوێ ئاوای کردووە بەعیبرانی ناوی بربێت، هەروەها ئایینەکەشـی بە یـەهوودا (هـەر وەکو وشـەی ئیسرائیل لەناوەرۆکدا یـەهووداش نـاوی خوداوەندە) ناوبربێت کە وەک مانا سەرلەنوێ بونیادی نابوویـەوە. لـەو بڕوایـەدام کـە بـەم جـۆرە شـیکارکردنی ڕەگـی مێـژووی ئـایینی نـوێ و سەرگوزەشـتە کورتەکـەی تـا بڵێـی مانـادارە. ڕووبـەڕووی ئایینگـەرایی

قەبیلەیـەکن کـە سـەرلەنوێ بونیـاد نراوەتـەوە و زۆر هەسـت بەتـەنیایی دەکات. ئایینگەرایی و ئیلاهیگەرایی قەبیلەیەک کە بەوەرچەرخاندا گوزەری کردووە ئەگەر شۆڕش نـەبێت ئـەوا مسۆگەر وەک ئیسلام و پرۆتستانتی ریفۆرمێکی جدییە. لەوانەیـە بـەرگریکردنی دەمارگیرانـە لـە قەبیلەیـەک و خوداوەندەکـەی کـە بەوەرچەرخانـدا تێپـەڕبون و سـەرلەنوێ بونیـاد نراونەتەوە (ئەو هەلومەرجەی کە قەبیلە سامیەکانی کەنعان تێیدا زاڵـن) ئەنجامی سەختی و زەحمەتیەکانی ژیانی ماددی بێت. هـەر لـەو قۆناخـەی کە وەک قەبیلە دەستیان داوەتە بازرگانیەوە باش دەرکی پێدەکرێت بۆچی یەهوودیـەکان گرنگـی زۆریـان بـە پـارە و بازرگـانی داوە و لـەم بـارەوە لەئاستی دونیادا بوونەتـە پسپۆر. لەژیانـدا مانـەوەی قەبیلـە گرێدراوەی بازرگانییە، لەم سۆنگەوە گرێدراوی پارەیە.

داخوازی قوربانی کردنی ئیسماعیل و دەست لێبەردانی بەهۆی دەنگێکی غەیبەوە فاکتەرێکی تەواوکەرو گرنگی ئایینی نوێیە. نـەریتی قوربـانی زۆر کۆن و بەربڵاوە. قوربانی کردنی منداڵانیش یەکێک لەمانەیە. نەریتێکە تـا ئەو سەردەمە پەیڕەو کراوە. لەحەزرەتی ئیبراهیم و مانـا ئیلاهیـەکەیـەوە دەرکی پێدەکرێت ئیتر ئەمە نەریتێکە کە مۆدێل و سەردەمی بەسـەر چـووە. ئەمـە یـەکێک لـەماددە گرنگـەکانی ریفۆرمـە. قوربـانی کردنـی ئاژەڵـە ناسراوەکان جێگای قوربانیکردنی مرۆڤ دەگرێتەوە.

ئەو ئەنجامەی لەچیرۆکی ئیسماعیل و هاجەر هەڵدەهێنجرێت؛ قەبیلە عـەرەب ـ سامییەکان بەسۆز و دڵخۆشیەوە پێشوازییان لـەئایینی نـوێ نـەکردووە. دەشـێت وەک ئـەزموونێکی "ئیسـلامگەرایی بـەرایی" هەڵسەنگێنرێت کە زۆر پێشوەخت لەدایک بووە. بەڵام بڵاونەبۆتـەوە. هـەر لەو قۆناخەوە گرنگی ناوەندێتی مەککە خۆی دەنوێنێت. لێرەدا پـەنناتۆنی قەبیلەیـەکی جیـاواز جێگـای باسـە. هێشـتا پاگـانیزم (خوداوەندگـەرایی و بتگـەرایی قەبیلـە) زۆر بـەهێزە. ناژنـاوی ئیسـرائیل پەرەسـەندنێکی زۆر سـەیرە کـە لەسـەردەمی یەعقوبـدا شـێوەی گرتـووە. پاشـگری ئـەل لـە کەنعانیەکان (قەبیلە سەمیتیکەکانی وڵاتی لوبنان ـ فەلەستین) وەرگیراوە. ئەو دەستەواژە بەڕیشە سەمیتیکە لـەمانای "بـەرزایی، شکۆمەند" نزیکـە.

لای قەبیلەی عیبرانی دەبێت بە "ئەلۆهی". لەگەڵ ئیسلامیەتیش بۆ "ئەڵلا" دەگۆڕێت. دەتوانین بڵێین خوداوەندی گشتی قەبیلە سامیەکان.

وشەی "گۆتی" قەبیلـەکانی هیندۆ- ئـەوروپی و "گۆدیـا" ی شێوەزارو زمـانی کـوردی - ئێرانـی هـەمان مانـا دەبەخشن. مانـای بـاپیرە یـاخود خوداوەندی هاوبەشی قەبیلـەکان دەبەخشێت. لەبـەر ئـەم هۆکـارە قەبیلـە گۆتیەکان و هەژموونگەرایی گۆدیا ٢١٥٠ پ.ز لـە سۆمەر مانـادارە؛ مانـای پاشا- خوداوەند دەبەخشێت. گودیا نازناوی پاشایەکە لـەو قۆناخـەدا زۆر بەکارهێنراوە. ئیسرائیل مانای"زۆرانبازێ لەگـەڵ خوداوەنـد" دەبەخشێت. ڕاستتر بڵێـین شـەڕ دەکـەن. وەک بەردەوامیـەکی نـەریتی بـت شکێنەری حەزرەتی ئیبراهیم دیارە. لەهەڵمەتـە ئایدیۆلۆژیـە بێژمارەکانیـان دەرکـی پێدەکردێت کە بەدرێژایی مێژوو عیبرانیەکان زۆرانبازێیەکی زۆریان لەگـەڵ خوداوەنـد کـردووە. پێویسـتە لـەبیر نەکـەین هـەر نوێبوونەوەیـەکی ئایـدیۆلۆژی مانای"زۆرانبـازێ لەگـەڵ خوداوەنـد" دەبەخشـێت. دواتـر شارەزایی ڕۆشنبیرە یەهوودیەکان لەبارەی ماناپێدانەوە باس دەکەم.

چیرۆکێکی کۆچی قەبیلـە بـۆ میسر جێگـای باسـە شیمانە دەکرێت لـەقۆناخی ١٦٠٠ـ ١٣٠٠ پ.ز ڕوویـدابێت. سەرگوزەشـتەی یوسـف و موسـا لەدەرەنجامی ئەو کۆچە دێتە ئاراوە. دەگێڕنەوە کە لەمیسر بەئەژموونێکی درێـژدا تێپـەڕیون، لەهەلومـەرجێکی نیمچـە کۆیلایەتیـدا ژیـاون، هـەوڵی پاراسـتنی یـەکێتی خۆیـان داوە، دووچـاری جیابوونەوەیـەکی دیـاری چینایەتی هاتوون، شیمانە دەکرێت حـەزرەتی موساش یـەکێک لـەپیاوە لەپێشینەکانی پاشـماوەی ئـەم قەبیلـە بـووە، هاوشێوەی ئـەو ناکۆکیـەی حـەزرەتی ئیبـراهیم لەگـەڵ نـەمرود ئـەویش نـاکۆکی و ململانێیـەکی هاوشێوەی لەگـەڵ فیرعـەون (ناسنامەی پاشـا)ی میسر دەبێت، ئەمـەش هاوکاتی سەردەمی ئەخناتوون بـووە کـە ئـاینی تـاکخوایی ڕاگەیانـدووە، کۆچکردنەکەشی لەساڵانی ١٣٠٤ـ ١٢٨٠ پ.ز بووە لەو قۆناخـەی ڕەمسێسی دووەم فیرعـەون بـووە. لەتەوراتیشـدا کۆچـە بەناوبانگەکـەی حـەزرەتی موسـا، بـەرخودانی بەرامبـەر هەلومەرجـە سـەختەکانی سروشـت (نیمچـە دوورگەی سینا هەلومەرجێکی سـەختی هەیـە) شـەڕو ناکۆکیـەکانی لەگـەڵ

چەندین قەوم و قەبیلەی نەیار باس دەکرێت. لەناو ناخۆشی کۆچ و بەرخودانێکی چل ساڵیدا دەژیت. نەریتی "دەنگی غەیبی" جارێکی دیکە لەشاخی توور دووبارە دەبێتەوە. دە فەرمانەکە (سرووش و فەرمانی خودایی) وەردەگیرێت.

شیمانە دەکرێت وشەی عیبرانی بەرهەمی ئەو قۆناخە بێت. "ڕەب"ی جێگای ناوە کۆنەکانی خوداوەند دەگرێتەوە. ڕەنگدانەوەیەکی دیاری جیابوونەوەی چینایەتییە. بەشێوەیەکی زۆر توندو دژوارتر دژایەتی بتپەرستی دەکرێت. باوەڕی (شێوەی پەرستن) یەکی نوێ لەدەوربەری ئەو سەندوق (نەریتی پەرتووکی پیرۆز)ە پێکدێت کە دە فەرمانەکەی تێدا شاراوەتەوە. لەتەوراتدا ڕیزبەندییەکی قۆناخەکان دەکرێت. تەرمۆنۆلۆژیەک بەشێوەی دەرکەوتن - کاهینەکان - ڕێبەرەکان - پاشاکان - پێخەمبەران - کاتبەکان بەکاردەهێنرێت. پێویستە لەبیر نەکەین لەو قۆناخەی حەزرەتی ئیبراهیم تێیدا ژیاوە (ساڵانی ١٦٠٠ پ.ز) تا ساڵانی ٦٠٠ پ.ز هیچ بەڵگەیەکی نووسراوی ئایینی بوونی نییە باسی یەهوودی. هەندێ نەریت لەئارادان کە بەزارەکی گوتراونەتەوە. لەو بڕوایەدام کە نەریتی نووسراو لەسەردەمی ئەشعیاوە دەست پێدەکات و پەرەدەسێنێت. لەسەردەمی دیلێتی بابلدا (٥٩٦ـ ٥٤٠ پ.ز) زۆر فاکتەر لە زەردەشتێتی وەدگیرێت. بەهزری گریک یش کاریگەر دەبن. لەمیانەی گۆڕانکاری و دەپێدانی بەردەوامەوە پەرتووکی پیرۆز ئامادە دەکرێت کە بە عەهدی دێرینیک (پەیماننامەی کۆن) ناودەبرێت. ڕاڤە و بەرگە ئەستوورەکانی بیسکەش دەکرێت؛ لەبەرئەوەی کۆی نەریتە پارێزراوەکانە گرنگە. ئەو کاریگەرییە ئایینی، فەلسەفی و وێژەییەی دواتر هاتە ئاراوە، ئیلهامە دونەریەکانیان مەزن بوون. هەروەها ڕاڤەگەلێکی زۆر پێشخراوە.

لەگەڵ ئەوەی کورتە چیرۆکی چەمک و دەستەواژەی تاکخودایی بەدجۆرەیە، بەڵام لەئایینە ئیبراهیمیەکاندا بەشێوەیەکی زۆر جیاواز باسدەکرێت. خوازراوە وەک هەژموونێکی ناسنامەی ئایدیۆلۆژی پێش بخرێت. یەکێک لەفیکرە سەرەکیەکان: "پرۆژەی" ئاوا کردنی پاشایەتیەکی بچووکی یەهوودیەکانە. تەنانەت سپینۆزاش ڕاڤەیەکی بەم جۆرە دەکات.

خۆی لەخۆیدا ئابینی ئاکخودایی چەمک و دەستەواژەیەکە لە میسر ڕاگەیەنرا بوو. زۆر پێشتر بەڕیزە: ئەن، ماردۆک و ئاشوور نازناوی گەورەترین خوداوەندیان لە سۆمەر، بابل و ئاشوور بەدەست هێنا بوو. هەروەکو پێشتریش بەبایەخەوە جەختم لەسەر کردەوە ئەمانە چەمک و دەستەواژەیەکن کە هێما و ڕەنگدانەوەی دەزنگا و دامەزراوە بەکاریگەر و دەسەڵاتدارەکانی پاشایەتی و پاشان. بەبت کردنی پاشاکان و پێشخستنی سرووشتی تایبەت بە ناویانەوە، بەشێک لەهەوڵەکانی ڕەواکردنە. لەتەواوی شارستانیەکاندا هەوڵێکی هاوشێوەی هەژموونی ئایدیۆلۆژی جێگای باسە. لەبەرئەوەی ئامرازگەلێکی زۆر بەهێزی مەشروعیەت و ڕەوا کردنن، هەر شارستانیەک هەوڵدەدات ئەم ڕێبازە یاخود ئایینە شکۆدارتر بکات. قەبیلە یان قەومی یەهوودیش بەم نەریتە مێژووییە کاریگەر دەبن، هەربۆیە ئاواکردن و ئافراندنی ئامرازی ڕەواکردنی پاشایەتییە بچووکەکەی قەومەکەیان چاوەڕوان کراوە و مایەی تێگەیشتنە. نەریتی بەربڵاو ئەو بەشەیە کە بۆتە پشکی عیبرانیەکان.

پرۆژەی ئەو پاشایەتییەی بەردەوام لەمیانەی ئایدیۆلۆژیەکەیانەوە لەخەیاڵدانی عیبرانیەکاندا بوو لەساڵانی ۱۰۲۰ـ ۹۵۰ پ.ز دەبێتە واقیعێکی بەرجەستە. ساول ـ داود و سولەیمان وەک کەسایەتی سێ پاشای گرنگ لەمێژوودا ڕەنگدەدەنەوە. ئەمانە پاشا ـ پێغەمبەرەکانن. یەکسەر جیاوازیەکەی لەگەڵ ئەوانەی میسر و سۆمەردا دەبینین. نابن بە پاشا ـ خوداوەند بەڵکو پاشا ـ پێغەمبەر. هەربۆیە پێویستە ئەو شرۆڤەی خوێنەرانی تەورات پشتگوێ نەکەین کە دەڵێت؛ پێغەمبەرایەتی لیگەڕینێکە لەپێناو پاشایەتی یەهوودی. هەڵبەتە شرۆڤکردنی تەواوی تەورات وەک پرۆژەیەکی پاشایەتی ڕاست نابێت. بەڵام دیسان پێویستە ئەم ڕاستییە ببینرێت کە پەیوەندییەک لەنێوان ئاکخوداوەند و پادشایەتی و دەوڵەتی خۆجێیی و میللی هەر قەومێکدا هەیە، ئەمەش کێشەیەکی گرنگی پەیڕەوە پێویستە لەخوێندنەوەی پەرتووکی پیرۆزدا فەرامۆش نەکرێت. بەڵام بەهۆی ئازاری ژیانە پڕ لە ناسۆریەکەیان، زەحمەتیەکانی ڕووبەڕووی بوونەتەوە، هەروەها زۆری و گەورەیی ئەو شارستانی و قەبیلانەی

لەگەڵیاندا جەنگان، یەهوودیەکان بایەخێکی زۆریان بەوردەکاری، پیرۆزی و جیاوازی ئەو سەنتێزەی خۆیاندا کە ئاوایانکرد. پێویستە دیسان ئاماژەی پێ بکەم، کاریگەری کلتووری قەبیلەیەک لەپشت ئەم ئایینگەرایەی هەیە و بەلانی کەم دە هەزار ساڵ ڕۆڵی ناوەندی بینیوە. پشکی ئەم کلتوورە لەپاراستنی هێزەکەیدا گرنگە. پێویستە هۆکاری بەهێزی نەریتی ئایینی خۆرهەڵاتی ناوین لەپشکی ئەم کاریگەریەدا بگەڕێین.

تا ئەو کاتەی ئایینی کریستیانی وەک باڵێک لێی جیادەبێتەوە ئایینی عیبرانی کاریگەریەکی جدی نییە. کاریگەریەکی زۆر کەمی لەسەر گەلانی دیکە کردووە. چونکە کارەکتەری ئایینی قەوم ڕێگری لەبڵاو بوونەوەی دەکات. تەنانەت چەسپاندنی "قەومی هەڵبژێردراو" ئەم تاکانەییەی بەهێزتر کردووە. گرنگیە سەرەکیەکەی لەکاتی دەرکەوتنی کریستیانی و موسڵمانێتی و پەیوەندیەکانی لەگەڵ میللیگەرایی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری خۆی دەنوێنێت. پەیوەندیەکی زیاتر لەچوارچێوەی چەمک، تیۆری و تیۆلۆژیدایە. ریفۆرمیزەکردنی فاکتەرە ئایدیۆلۆژی و بونیادە تیۆلۆژیەکانی شارستانی میسر و سۆمەر دوو باڵە بەهێزەکەی شارستانی ناوەندی تایبەتمەندیەکی دیکەی گرنگیەتی. ئەگەر ئەم ڕیفۆرمە نەبوایە مێژووی خۆرهەڵاتی ناوین، لەم سۆنگەیەوە مێژووی جیهان زۆر جیاوازتر ئاراستەی دەگرت. وردەکاری گرنگیەکەی لێرەدایە: هەرگیز مرۆڤ نابێت بەخوداوەند پرەنسیپێکی سەرەکی ئایینی عیبرانیە. مرۆڤ تەنیا دەتوانێت ببێت بەپێخەمبەر (نوێنەر و پەیامبەری خوداوەند).

ئەمە پەرەسەندنێکی زۆر گرنگە. پاشاکانی میسر و سۆمەر بەهەزاران ساڵ بەسیفەتی پاشا ـ خوداوەندەکان مەشروعیەتیان بەخۆیان داوە: ئەوەی بەشێوەیەکی سیستەماتیک لەدژی دەوەستێتەوە نەریتی ئیبراهیمیە. لەکاتێکدا لەکلتووری گریک لەمیانەی فەلسەفەوە ڕکابەرایەتی لێکچوونی مرۆڤ ـ خوداوەند دەکرێت، لەخۆرهەڵاتی ناوینیش لەڕێگای ئایینە ئیبراهیمیەکانەوە لەدژی دەوەستنەوە. بێگومان پەرەسەندنە ئابووری، کۆمەڵایەتی و سیاسیەکان ڕۆڵی لەم هەڵوێستەدا هەبووە. ئەو

چەمکـە ئابووریـەی خـودی حـەزرەتی ئیبـراهیم لەکەسـایەتی خۆیـدا نواندوویـەتی زۆر لـە لیبرالیـزم دەچێت. هەرەوەزیـەکانی فیرعـەون و نەمرودیش پشتی بەخستنە گەرو کارکردنی کۆیلـە دەبەست. سیستەمێکی ئامێر و مەکینە لەکۆیلـەکان ئـاوا کرابـوو. چـەمک و دەستەواژەی بەنـدە ـ خوداوەنـد (تـا ئێسـتاش کـاری پێدەکرێت) لەسـەردەمی ئـەم کۆیلایەتییـە بـەئامێر و رۆبـۆتکراوە ماوەتـەوە. هەرچەنـدە ئـایینی ئیبراهیمـی ئـەو پەیوەندیە ریشەدارەی نەروخاندووە بەلام زۆر نەرمی کـردووە، چاکسـازی تێدا کردووە. کاریگەریەکەی بۆ ئەم رۆلە دیاریکەرەی دەگەرێتـەوە. خـودی قەبیلـەی عیبرانـی هـەم لای نـەمرود (پاشـاکانی بابـل) هـەم لای فیرعـەون (پاشاکانی میسر) بـەرخودانێکی زۆریـان بەرامبـەر ئـەم جـۆرە کارپێکردنـە کـرووە. کلتـووری قەبیلــە بەکۆیلــەکردنی تــەواوی پەســەند نــەکردووە. بەرخودانی هەزاران ساڵەی کلتووری قەبیلە بەرامبەر کۆیلایەتی لەبناخەی ئەو دیاردەیەدا شاراوەیە کە بەشەری چینایەتی نـاودێری دەکـەین. ئـەوەی باس دەکرێت تـەنیا بـەرخودانێکی ئـەتنیکی نییـە. ئـەو بابەتـەی من وەک دەستەواژە و چەمکێکی جیاواز گرنگی پێدەدەم لێرەدا دەکەوێتـە گـەر. نـەک شەری چینایەتی، بەڵکو شـەری پەسـەندنەکردنی بـوون بـە چـین، شـەری جیانەبوونــەوەی چینایــەتی گرنگتــرە. ئــەو راســتییە هــەم لــە مێــژوودا رووبەروومان بۆتەوە، هەم هەڵوێستی راست ئەمەیانە.

ئەمــە ئــەو بابەتەیــە کــە مــارکس و مارکسیســتەکان هــیچ لێــی تێنەگەیشــتن. ئــەوان (جیابوونــەوەی) جیــاوازی چینایــەتی وەک پەرەسەندنێکی راستەهێڵی، پێشکەوتنخواز و ئـەرێنی مێژوو دەبیـنن. ئـەم چەمکـەیان کـە بـەرادەی هەڵـەکانیان بناخـەی شکستەکانیشـیان پێکـدێنێت رۆڵێکـی زۆر نەرێنیانـەی بینیـوە. بـەرخودانی هـەزاران سـاڵەی قەبیلـە، عەشـیرەت و قـەوم، تەنانــەت شــەری رزگــاری نیشــتیمانی بەرامبــەر مۆدێرنیتـەی سـەرمایەداری بەهەنـدێک لایەنیـەوە لەهەمانکاتـدا شـەری بەرخودانە دژی جیابوونـەوەی چینایـەتی. ئـەم تایبەتمەندیانـە لـەئایینی ئیبراهیمیـدا بـەهێزە. بـەلام دواتـر لارێکردنیـان و گۆرینیـان بـۆ ئـایینی شارستانی پێویستە وەک دیاردەیەکی جیاواز هەڵسەنگێنرێت. لەهـەر سێ

ئایینی ئیبراهیمیدا بەرخودان بەرامبەر کۆیلایەتی رەوایە و هاندەدرێت. لەبواری ئابووریشدا رێگایان لەپێش چاکسازی گرنگ کردۆتەوە. بونیادێکی یەکسانیخوازتر کراوە بەئامانج. سەدەقە، زەکات و بەخشین ئامرازی گرنگن. ئامانجی نەرمکردنی سنوورە وشکەکانی ئابوورییە. ئەگەر لەبواری سیاسیدا دیموکراسی و کۆمار نەکراون بەئامانجیش، بەڵام دەسەلات و قەڵەمڕەوی پاشا خوداوەند نەرم کراوە. دەستەواژەی"پاشای سێبەری خوداوەند" پێشخراوە. ژیانی کۆمین مانادار بووە و زەمینەی جێبەجێکردنی ڕەخساوە. ئاشکرایە کە لەبوارەکانی ئابووری، کۆمەڵایەتی و سیاسیدا ڕیفۆرم ئەنجام دراوە نەک شۆڕش. بەڵام پێویستە ئەم هەنگاوانە لەچاو قۆناخی خۆی بەکەم نەزانرێت و بچووک نەبینرێت. من ئەم هەنگاوانەم وەک هەلوێستی'سۆسیال - دیموکرات'ی ئەو قۆناخەی سیستەمی شارستانی ناوەندی هەڵسەنگاند بوو. بزووتنەوەی ئابووری - کۆمەڵایەتی لەم شێوەن. بەشێوەیەکی چڕ باسی لایەنی ڕەنگدانەوەیم کرد بەسەر کلتووری مەعنەوی و ئایین. دیسانیش سیفەتی پەیامبەری و وەکیلی خوداوەند(بۆ مرۆڤ) شۆڕشێکی ئیۆلۆژییە. کاریگەرییان بەسەر مێژووی جیهان زۆر مەزن بووە. لەبەشی تایبەت بەئیسلامدا تۆزێکی دیکە هەوڵی تاوتوێکردنی ئەم مەسەلەیە دەدەم.

لەگەڵ ئەوەی لەبەرتووکی کێشەکانی دەربازکردنی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری و تازەگەری دیموکراتی بەرگرینامەکەمدا بە شێوەیەکی بەرفراوان پەیوەندی ئایدیۆلۆژیای عیبرانی یاخود یەهوودیم لەگەڵ میللیگەرایی، لەم سۆنگەیەوە پەیوەندیەکەیم لەگەڵ دەوڵەتگەرایی - نەتەوە تاوتوێ کردبوو، بەڵام پێویستە لێرە ئاماژەی پێبکەم کە ئەو پەیوەندی و کاریگەریەکەی زۆر گرنگە. مەترسیدارترین دەرەنجامەکانیشی لەمیانەی"جینۆسایدی یەهوودیەکان" بەسەر خودی گەلی یەهوودیدا هاتووە.

ج. بەرخودانی کرستیانی و شەڕی چینایەتی

لەبەرئــەوەی ئــایینی کرســتیانی لەســەرووی ئــەو بزووتنــەوە کۆمەڵایەتییە جدییانەی مێژوو دێت کە بێ بناخەی ئەتنیکی سەریهەڵداوە هەربۆیە گرنگەو جێگای بایەخ پێدانە. لەکاتی دەرکەوتنیدا لەجیاتی ئاواکردنی شارستانیەکی نوێ، لایەنی ئازادیخوازی و یەکسانیخوازی لەپێشە. وەک پەرچەکردارێک بەرامبەر پرۆسەی پێکهاتنی چینی ژێر و جیابوونەوەی چینایەتی سیستەمی شارستانی ناوەندی سێ هەزار و پێنج سەد ساڵەی خۆرهەڵاتی ناوین دەردەکەوێت کە لە ئیمپراتۆریەتی رۆما بەلوتکە گەیشتووە. لەقۆناخەکانی حەزرەتی ئیبراهیم و موسادا بزاوتی ئایینی لەتایبەتمەندێتی چین زیاتر تایبەتمەندێتی قەبیلە و قەومی لەخۆوە دەگرت. مەسیحیەت ئایینی کۆمەڵگابوونێکی نوێیە کە لەسەرووی تایبەتمەندێتیەکانی قەبیلە و قەومە، هەم تەواوی بێکار و هەژارەکانی لەسیستەم بەدەرنراون، هەم قەبیلە و تەریقەتە (تازە سەریان هەڵداوە، بۆ نموونە ئەسەنیەکان) دیل کراوەکان و سەرباز و کۆیلە هەڵاتووەکان دەچوونە ریزەکانیەوە. قەبیلە یاخود دەوڵەتێک ئاوا ناکرێت. لەژێر بوونیادی هەر قەوم و دەوڵەتێکدا گروپێکی کۆمەڵایەتی کۆمینال پێکدەهێنرێت. هەر بۆیە شایستەی سەرنجدان و لێ وردبوونەوەیە. لەکاتێکدا نەبوونی بە بزاوتی قەوم و شارستانی ڕێگای لەپێش بەرفراوانبوونی خێرای دەکردەوە، بەردەوام بەربەستێکی لەپێش تەقلیبوونی دەسەڵات و شارستانی دروست کردووە. ئەمڕۆش لەناو دووڕیانێکی هاوشێوەدا دەژیت. سەرباری ئەوەی لایەنی کۆمینالی دیموکراتی زۆر بەهێزە، بەڵام لەم بوارەدا پەرەسەندنەکەی زۆر سنوردار ماوەتەوە. ئەم لایەنەی کە لەسەرەتادا بەهێز بوو لەقۆناخی گوزەرکردن بۆ شارستانی کەوتۆتە پلە و پلانی دووەمەوە. هەروەها لەسەر ئاراستەی میللیگەرایی قەومەوە پەرەی سەندووە.

سەبارەت بەدەرکەوتنیەوە چیرۆککەلێکی زۆر جێگای باسە. تەنانەت هەبوون و نەبوونی عیسایەکی ڕاستەقینە گفتوگۆی لەبارەوە دەکرێت.

هـەروەکو مەسـەلـەی چەنـدین ئیبـراهیم چەنـدین عیسـاش لـەئارادا بـوون. چونکـە سـزای لەخاچـدان بەشـێوەیەکی بـەربلاو لـە ڕۆمـا پـەیڕەوکراوە. یادەوەریـەکانی بزووتنـەوەی سـپارتاکۆس تازەیـە. دەگێڕنـەوە لـەکاتی ئەنجامدانی ئەم بزاوتەدا پێنج هەزار کەس لەسەر ڕێگاکـانی ڕۆمـا لـەخاچ دراون. کردەوەی هاوشێوە لـە ئەیالـەتی قودس یش جێبـەجێ کـراوە. لـە ئینجیل (پەیمانی نـوێ) دا بەشـێوەیەکی بـەرفراوان باسـی چیرۆکـی عیسـا دەکرێت. بەجۆرێک لەجۆرەکان ئینجیـل وەک ڕۆمـانی حـەزرەتی عیسـایە. دەشێت ئەو لقەی هونەر کـە لـەکلتووری ڕۆژئـاوا بـەرۆمان ناودەبرێـت بـە ئینجیل کاریگەر بووبێت. بـاس لـەوە دەکرێـت کـە عیسـا سـەر بـە ئـایینی مووسـەوی بـووە، ڕق و کاردانـەوەی بەرامبـەر چینـی سـەرووی زانـا ئاینیـەکان هـەبووە، هـەنگاوی بـۆ کـرداری پەرسـتگایەکی جیـاوازتر هاوێشتووە، خواستوویەتی لە قودس دا ببێتـە خـاوەن نفوز و کاریگـەری تەریقـەتی ئەسـەنی و یـەحیا (پێخەمبـەر)ی واعیزکاریشـی لەسـەر بـووە. لەچوارچێوەی ئەم باسەدا دەگووترێت کە لەپێگەی ڕکابەرایەتی والی ڕۆما و پاشایەتی یەهوودای بەکرێگیراودا بـووە. چیرۆکـی دوازدە حەواریەکـەش سنووری هێز و کاریگەریەکەی قۆناخی دەرکەوتنی پیشاندەدات. هیچ جۆرە هەوڵـدانێکی بـۆ سـەرهەڵدان و ڕاپـەڕین نـەبوو. وەک جۆرێـک لـە گروپـی پڕوپاگەندە کردنە. قۆناخی ئەو گروپە لەقۆناخی پڕوپاگەندەیی حـەزرەتی محەمەدی مەککە دەچێت. لەگەڵ ئەوەی عیسا زمـانێکی جیـاوازتری هەیـە، بەڵام بەجۆرێک لەجۆرەکان گوتەکانی ـ کە لایەنگری هەژارانە ـ ڕاڤەیەکی پـەیمانی کۆنـە. دوای لەخاچـدانی گرووپەکـەی دەوروبـەری بـەخێرایی پەرتـەوازە دەبێـت. گوایـە لـەئاکامی هەواڵـدانی یـەهوودا ئەسکاریۆتەوە دەستگیرکراوە کە بەحەواری سێزدەهەم دادەنرێت. لەم نموونەشەوە دەرکـی پێدەکرێت کـە هـەواڵگری یـەهوودی بـۆ مێژوویێکـی زۆر کـۆن دەگەڕێتـەوە. شیمانەیەکی بەهێزە عیسا کاریگەریەکی دیاری لەناو گروپە بچووکەکەیدا هەبووە. بەڵام هەر وەکو ئاماژەی پێکـراوە ئـەوەی دیاریکـەرە بەرهەمـداری هەلومـەرجی کۆمەڵایەتییـە. واقیعـی عیسـا ڕۆڵـی کـاراکردنی ئـەم هەلومەرجەی بینیوە.

تاکە ناوی بەکاریگەری دوای خۆی عەزیز پاولە کە دەڵێن لە ئەرسوس لەدایک بووە و لە شام هاتۆتە سەر ڕێی ڕاست؛ ئەو کەسەیە کە بزوتنەوەکەی کۆکردۆتەوە سەر یەک. لە سەدەی یەکەمدا (ئینجیل)ێکی نووسراو جێگای باس نییە کە بە فەرمی پەسەند کرابێت. ئینجیلەکان لە دووەمین و سێیەمین سەدەدا کۆدەکرێنەوە. چەندین نموونەی پەسەندو ئەری نەکراویشیان هەیە. ئینجیلە پەسەندکراوەکان چوارن. بابەتەکانیان لە یەکتری نزیکن، شێوازەکانیان جیاوازە. ڕاستەوخۆ وەک گوتەی خوداوەند ڕێک نەخراون. کاتێک باسی ڕووداوەکان دەکرێت جێبەجێ باسی گوتەکانی خوداوەندیش دەکرێت. سوود لە هزر و ڕامانی گریکی ئەو سەردەمەش وەرگیراوە. تیۆلۆژیەکەی گوتە و باسێکی تێکەڵەی گریک و عیبرانی لە خۆوە دەگرێت. گرنگترین چەمک و دەستەواژە باوک، کوڕ و ڕۆحی پیرۆزە. ئەمە شوێنپەنجەی پەنتائۆنی خوداوەندی سێیانە لەخۆوەدەگرێت کە مێژووەکەی زۆر کۆنە. لە چەندین سیستەمی شارستانی مێژوودا نوێنەرایەتی پەنتائۆنی سێیانە جێگای باسە. لەم لایەنەوە پەنتائۆنی ڕۆما ڕوون و ئاشکرایە. مێژووی ئایینی زۆر لەم لێکچوونانە دەخاتە ڕوو. ئەو بابەتەی گفتوگۆیەکی زۆری لەبارەوە دەکرێت، ئاخۆ عیسا خوداوەندە یان لە سروشتی مرۆڤە گرێدراوی ئەم مێژووەیە. لە کاتێکدا ئایینی یەهوودی خوداوەندێتی مرۆڤ قەدەخە دەکات، چەندین ئایینی شارستانی بەشێوەیەکی گۆڕاو بەردەوامی بە گووتەی پاشا خوداوەند دەدەن. وەک دەبینرێت لە مەسیحیەت دا هەوڵدەدرێت هەنگاو بۆ سەنتێزێک بهاوێژرێت. بەڵام وەک دەزانرێت ئەم جیاوازییە ڕێگا لە پێش دابەش بوونی مەزهەبی و پێکدادانی گەورە دەکاتەوە. جیاوازی کۆمەڵایەتیش ڕۆڵ لەمەدا دەبینێت. بۆ نموونە ئەو ئاریوسیانەی کارەکتەری مرۆییانەی حەزرەتی عیسایان بە بنەما دەگرت نوێنەرایەتی چین و توێژە هەژارەکانیان دەکرد، هەرچی ئەوانەن کە لە ناو فەلەکی دەسەڵاتی ڕۆمادا بوون، زیاتر خۆیان لە ڕیشە ئیلاهیەکەی پێچابوو.

تا کاتی نووسینی ئینجیل کرستیانەکان لەشاخ و بیابانەکان لە ژیانی خەڵوەتدا دەژیان. بزاوتە گەورەکانی ڕۆژوو گرتن جێگای باس بووە.

عەزیزە بەناوبانگەکان بەرهەمێکی ئەو سەردەمانەن. لە ڕێگەی ئاواکردنی دێرەکانەوە هەنگاوی دووەمیان هاوێشتووە. سەدەکانی سێیەم و چوارەم قۆناخی دامەزراندنی دێرەکانە. کرستیانەکان لە هەر لایەکی خۆرهەلاتی ناویندا بلاوبوونەتەوە. ئەوانەی لە شەڕەکانی ڕۆما ـ ساسانیەکان بێزاربوون، دەترسن و لە سەربازان ڕادەکەن بەکۆمەڵ بەشداری ڕیزەکانیان دەبن. کرستیانی دەبێتە ئایینی چەندین قەوم لە سەرووی ئەمانەشەوە ئاشووری، ئەرمەنی و گریکەکان، لە سەدەی چوارەم بەولاشەوە دەبێتە ئایینی فەرمی ڕۆمای ڕۆژهەلات(بێزەنت) . ئەو قەومە بچووکانە لە بواری کلتوورییەوە پێشکەوتووترین قەومی ئەو قۆناخە بوون کە لە ستەم و چەوسانەوەی ڕۆما و ساسانیەکان وەڕس ببوون. پێویستە قیبتیەکان(گەلێک لەسەردەمی فیرعەونەکانی میسر ماوەتەوە)یش بخەینە سەر. دانەرو سەرکردەکانی کلێسا سەرکێشی بزووتنەوەکەیان دەکرد. ڕاگەیاندنی مەسیحی بوونی ئیمپراتۆر قوستەنتین (ئەو کەسەیە کە لەساڵی ٣١٢ لەبێزەنت، ئەستەنبۆلی ڕۆژی ئەمڕۆمان ڕۆمای ڕۆژهەلاتی ڕاگەیاند)و کۆبوونەوەی ساڵی ٣٢٥ی کونسولی ئیزنیک قۆناخ و سەردەمێکی نوێیە.

مەیلەکانی شارستانی و دژە ـ شارستانی ڕێگا لەپێش پێکهاتنی چەندین مەزهەب دەکاتەوە. کلێساکانی سوریانی و ئەرمەنی (نەستووری و گریگۆریان) دادەمەزرێن. بەم جۆرە یەکەمین هێماکانی دابەش بوونی ڕۆما ـ لاتین بەدیار دەکەوێت، کە بانگەشەی جیهانیبوونی دەکرد. سەدەکانی پێنجەم و شەشەم بەگشتی قۆناخی بلاوبوونەوەی بزاوتەکەیە لەتەواوی ئەوروپا. سەدەکانی حەوتەم و دەیەم قۆناخی بلاو بوونەوەیە لەئەوروپای ڕۆژهەلات. سەرکەوتنی لەئەوروپا و تێپەڕکردنی پاگانیزم (ئایینی قەبیلە خۆجێییەکان) بۆ پێکهێنانی شۆڕشێکی کلتووری مەعنەوی دەگەڕێتەوە. کاتێک بزووتنەوەی کرستیانی ڕۆژئاوا کلتووری مەعنەوی پازدە هەزار ساڵەی ڕۆژهەلات بۆ ئەوروپا دەگوازێتەوە، تۆوی پەرەسەندنەکانی دواتریش دەچێنێت. هەر بزوتنەوەیەکی کۆمەلایەتی مێژوو سەرەتا بەنۆخی کۆرپەلەیی لەکلتووری مەعنەویدا پێکدێت. ئەگەر ئەم پێکهاتنە نەبێت

پەرسـەندنەکانی کلتـووری مەعنـەوی لەخۆیـەوە روونـادات. ئەگـەر لەدارشتنی بناخـەی ئـەوروپا گواسـتنەوەی کلتووری مەعنـەوی لەلایـەن ئـایینی کرسـتیانیەوە هـەر شـتێکیش نـەبێت، بـەڵام گرنگترین بەشیەتی، بەرێزە پێویستە گواسـتنەوەی کلتووری موسـەوی و ئیسلامیشی بخرێتـە سـەر. لەکاتێکدا لەخۆرهـەڵاتی نـاوین گفتوگۆکـانی دەرهـەق بەفەلسـەفە لەکۆتاییەکانی سەدەی بیستەم لەئیسلامیەتدا گرنگی خۆی لەدەست دا، بـەڵام لەمیانـەی ئـەو گفتوگۆیانـەی لەتـەوەرەی دەسـتەواژەکانی "ناوگەرایی"[11] "واقیعگەرایی" لەو مێژووە لەئەوروپا پەرەیسەند، هەڵمەتی مێژوویی قەڵەمبازی فەلسەفەی دەست پێکرد. لەرێگای بزاوتی پرۆتستانتی و ئەو ریفۆرمانەی ئەنجام دەدران قۆناخی کلێسا میللیەکان دەستی پێکرد. ئەم بزاوتانەی لەگەڵ رێنسانسدا بوون بەیەک رۆشنگەری ئـەوروپا ئامـادە دەکەن و هەژموونگەرایی ئایدیۆلۆژیەکەی فەراهەم دەکەن.

کرسـتیانی رۆژهـەڵات ئاراسـتەیەکی جیـاوازتر دەگرێتـە بـەر. زمـانی ئارامی کە دەڵێن حەزرەتی عیساش قسەی پێدەکرد، بەجۆرێک لەجۆرەکان زمـانی میللـی ئاشـووریەکانە. ئاشـووریەکان لـەو کاتـەوە کـە سـەردەمە شکۆدارەکەیان لەدەستدا لـەژێر هەژموونگـەرایی پـارس و ساسـانیەکاندا دەژیان. ئاساییە کە بەدوای دەرەتانێکدا بگەرێن. هێزی سەربازییان بەشـی ئەمەی نەدەکرد. بەڵام لەبواری کلتووری وەک یادگـای خۆرهـەڵاتی نـاوین بـوون. لـەم سـۆنگەیەوە رۆڵیـان لەدەرکـەوتنی ئـایینی کریسـتیاندا زۆر گرنگە. هەر لەسەرەتاوە کریستیانیان وەک ئایینێکی میللی پەسـەند کـرد، کۆمـەکی گرنگیـان پێشـکەش کـرد. بەتایبـەتیش راهیبـە نەسـتوریەکان لەمیانەی ئـەو رۆڵـەی لەگواستنەوەی کلتوری گریکدا بینیـان کۆمـەکێکی گرنگیـان پێشکەش بـەتیۆلۆژیای کرسـتیانی کـرد. ئـەنتاکیا یـەکێک لـە

[11] ناوگەراکان (Nominalism) :مەزهەبێکە خاوەنەکانی سـەر بەفەلسـەفەی چـاخی ناوینی ئەوروپین. بزاوتێکی مەنتقو ئەپستمۆلۆژییەو کاریگەریەکەی بۆ بواری زانستی نوێو هاوچەرخ درێژ بۆتەوە. ناوگەراکان لەو بروایەدان کە کولییات بریتییە لە وشە (یان دەنگ)، بۆچوونە گشتییەکانیش گوزارشت لە هیچ حەقیقەتێک ناکەن (لە زەنو دەرەوەی زەن)؛ بەڵکو بۆچوون بۆ هێماگەلێکی گشتی دەگۆرێتو گوزارشتی لێدەکات.

ناوەندە بەناوبانگەکانیان بوو. بەڕیزە ئورفا و نوسەیبین (تورابدین)یش ناوەندی مێژووییان بوون. باسی بانگهێشتکردنی حەزرەتی عیسا بۆ ئورفا دەکرێت. ڕاهیبە کلدانییە خاوەن بنەچە بابلیەکانیش یەکێک لەهێزە گرنگەکانی پەرەپێدانی ئاینی کرستیانین. لەسەدەکانی چوارەم و پێنجەم ڕاهیبە نەستووریەکان لەدەریای سپیەوە تا دەگاتە هیندستان بەشێوەیەکی کاریگەریانە ئاینی کریستیانیان بلاوکردەوە. مێژووناسەکان بانگەشەی ئەوە دەکەن: ئەگەر ئیسلامیەت سەریهەلنەدابووایە ئەوا لەماوەیەکی کورتدا ئێرانیش دەکەوتە ژێر کاریگەری کرستیانیەوە. لەگەل ئەوەی ئایینەکانی میترا و مانی لەناوچەدا بەکاریگەر بوون، بەلام کرستیانی لەپێشتر بوو. لەم سۆنگەیەوە دەتوانرێت قەلەمبازی کرستیانی بۆ ئاشووری و کلدانیەکان وەک جۆرێک لەڕێنسانس لەقەلەم بدرێت. هەرچەندە ململانێ مەزهەبیەکانی نێوانیان بەهێزیش بێت، بەلام سەبارەت بە ئاشووریەکان کرستیانی ڕێنسانسێک بوو کە پێشوەخت لەدایک بوو. وەک بلێی ڕاهیبە نەستووریەکان لەم چوارچێوەیەدا خوازیارن بناخەی شارستانیەک دابنێن. هەم لەشەڕ و پێکدادانی نێوان بێزەنتی و ساسانیەکان بێزاربوون، هەم دەیان ویست سوودی لێوەربگرن. هەولیان دەدا سوود لەناکۆکیەکانیان ببینن و خۆیان بەهێز بکەن. وەک دەزانرێت لەم لایەنەوە کاریگەرییان لەسەر حەزرەتی محەمەد هەبووە.

قەومی ئەرمەنیش بزاوتێکی کرستیانی هاوشێوەی ئاشووریەکانی پەسەند کرد. ئەوانیش وەک ئاشووریەکان هەم لەئاکامی پێکدادانی نێوان بێزەنتی ـ ساسانیەکان زیان بەخش دەبن هەم خوازیارن سوودمەند بن. کرستیانی زەمینەیەکی ئایدیۆلۆژی باشی پێشکەش بەم ڕەوشە دەکرد. ماوەیەکی کورت دوای پەسەند کردنی فەرمی ئاینی کریستیانی لەسەرەتاکانی سەدەی چوارەمدا ئەرمەنیەکان لەمیانەی مەزهەبی گریگۆریا هەولی میللیکردنیان دا. ئاستی پێشکەوتن و پێگەیشتوویی کلتووره مێژووییەکان دەرفەتی ئەم هەولە دەدات. لەڕێگەی ئاینی کرستیانیەوە میللیگەراییەکی پێشوەخت هاتە ئاراوە. بەلانی کەم ئەمە ئەنجامە بابەتیەکە بوو. بزاوتێکی گرنگ و زەبەلاحی کلێسای ئەرمەنی

سەریهەڵدا. بەڵام ئـەو کڵێسـا کرسـتیانیانەی بەئاراسـتەی دەوڵـەت بـەرەو پێشەوە دەچوون خوازیاری بژمار لێدان و پارچـەکردنی ئـەم ڕۆڵـە بـوون. لەنەواوی ناوچەکانی نیشتەجێبوونی ئەرمەنیـەکان کلێسـای شکۆدار ئـاوا کرابوو. دروستکردنی کڵێسا بزاوتێک بـوو کـە شـوێنی خـۆی لەبیناسـازی خۆرهـەڵاتی ناویـنـدا گرتـووە. ئاشـوریەکانیش هـیچ لایـەنێکیان لـەهی ئەرمەنیـەکان کـەمتر نـەبوو. پێویسـتە ئامـاژە بـەو خاڵـە بکرێـت کـە جۆرجیەکانیش بەپرۆسـەیەکی کریسـتیانی بـوونی هاوشـێوەدا تێپـەڕیون. گەلێکن بەبیروباوەڕ و بیناسازیەکەیان سەرنجراکێش بوون.

گریکـەکان گـەلێک و کلتورێـک بـوون هـەر لـەکاتی دەرکەوتنیانـەوە بەئایینی کرستیانیەوە پەیوەندیدار بوون. توانستە کلتووریە بەهێزەکەی پشـتیان بـەکار دێـنن و بـەخێرایی شـێوە بـە ئـایینی کرسـتیانی دەدەن. فەلسـەفەی سـتۆوایی (رەواقـی) و فەلسـەفەکانی ئەرسـتۆ و ئـەفلاتوون لەسەرووی ئەو فاکتەرانەوە دێن کە کرسـتیانیان بـەرەو پێشـەوە بـردووە. بـەجۆرێک لـەجۆرەکان سـەنتێزی فەلسـەفەکانی گریکیـان بـەتیۆلۆژیای خورهـەڵاتی نـاوین دەشـێلا. پلاتـۆنیس (سـەدەی سـێیەم) بـەکێک ل..سنـەنگەکانی ئـەم بزووتنەوەیە بـوو. کریلـۆس، سیمیۆن و ئاتانـاس ع.. ر گـەلێکی شایسـتەی سـەرنجدانبوون. بـەرخودانیان بـەرامبـەر ڕۆمـا بە..بانگـە. لـەم سۆنگەیەوە کلێسـای یۆنـانیش بـە ناسنامەی میللیـەوە لەد ردسەندندا بوو. دەبوایە ڕێنسانسەکەیان لەمیانەی ئەو کرستیانەیەوە ئەندام بدەن کە خۆیان شێلابوویانو ڕەنگرێژیان کرسبوو. بوۆنی بێزەنـت بەناودندی ئیمپراتۆریەت بەلایـەنی ئـەرێنی و نەرێنییـەوە ئـەو هەڵمەتـەی بەهێز کرد.

ئـەو ڕێنسـانس و بەرخودانیەی ئـەم سـێ گەلـە لـەرێگای ئـایینی کرسـتیانیەوە بەرامبـەر شارسـتانی ڕۆمـا و بێزەنـت پیشـانیاندا، وەک خونچە پێشوەختەکانی بەهار دواتر لەلایەن بزاوتی ڕکابەری هاوشێوە ـــ کەلەگـەڵ ئیسـلامیەتدا بـەخێرایی دەرکـەوتن ـــ دووچـاری تراژیـدیا بوونەتەوە. ئەم دۆخـەش سـەبارەت بـەمێژووی خۆرهـەڵاتی نـاوین دەبـوو بەسەرەتای بیابانی کلتووری و تراژیدیایەکی ڕاستەقینە.

بەرخودانڤانی کرسنیانی بەچوارچێوە چینایەتیەکەی، بەرفراوانی و ناوەرۆکە ئایدیۆلۆژیەکەیەوە رۆلێکی گەورەی لەگۆڕینی شارستانی ناوەندی بینیوە. رۆلێکی گەورەیان هەبووە لەخاڵیکردنی ناوەرۆکی ئایدیۆلۆژی هەردوو زلهێزە هەژموونگەراکەی ئیمپراتۆریەتی رۆما و ساسانیەکانی ناوچە و گەیاندنیان بەئاستی هەڵوەشانەوە. تەواو ئانتی ـ شارستانی نییە. بەڵام بزووتنەوەیەکیش نییە لەتەوەرەی شارستانیەتدا بێت. ئەگەر لەسەر شێوەگرتنی سیاسی هەزاران قاڵببوایەوە، لەوانەیە چارەی دونیای بەشێوەیەکی دیکە گۆڕیبوایە. دەبوایە وەڵام و ئەنجامی بەرخودانەکەیان سیستەمێکی پێشکەوتووتری سیاسی بوایە. کەوتنە دۆخی خزمەتکردنی هێزەکانی شارستانی، بۆ خۆی شتێکی ئەرێنی نەبووە، هەوڵیداوە لەهێزەکانی شارستانی بچێت، ئەمەش لەناوەرۆک و گەوهەری خۆی دووری خستۆتەوە. بەرپرسیارێتیەکەی لەپەرەسەندنی سەرمایەداریدا بچووک ناکرێتەوە و بەکەم نازانرێت؛ لەبەر ئەوەی گەلە کرستیانیەکانی بەرامبەر ئیسلامیەت نەپاراستووە، بەرپرسیاریەتیەکی مەزنی لەنووسینی نەرێترین لایەرەکانی مێژووی خۆرهەڵاتی ناویندا هەیە. هەر وەکو لەپەرەسەندنی دیاردە کۆمەڵایەتیەکاندا دەبینرێت، لەهەڵوەشاندنەوەشیدا ئەو تۆرە ئایدیۆلۆژیانەی تێیدا دەژین دەست لێبەرنەدراو و ژیانییە. رەوشی ئایدیۆلۆژی کۆمەڵگاکان رۆلێکی ئەزموونی لەدەست نیشان کردنی داهاتوویان دا دەبینێت.

کێشەکانی باڵی کریستیانی بزووتنەوەی ئیبراهیمی کە وەک ئەنجامێکی تەنگەژەکانی شارستانی ناوین سەریانهەڵداوە تا رۆژی ئەمرۆشمان لەگەڵ ئیسلامدا بەردەوامە ـ لەگەڵ یەهوودیەتیشدا ـ شارستانێتی دیموکراتی لەم لایەنەوە بە ئەندازەی کێشەی یەهوودی بۆ شیکار کردن و چارەسەرکردنی کێشەکانی کریستیانیش ژیانی و دەست لێبەرنەدراوە.

ناسینی بزاوتە چالاکەکانی مانی و میترایی سەردەمی کریستیانی و دەرک کردن بەرۆڵەکەیان لەسیستەمی شارستانیدا گرنگ و بایەخدارە. مانی کەسایەتیەکی بەنرخ و پایەدارە کە لەکەنارەکانی دیجلەی ناوین

خۆی پێگەیاندووە، لەرێگای سەنتێزێکی تێکەڵەی کریستیانی، زەردەشتی و هێلینیــزم هــەوڵی پێهــەڵگرتن و وەڵامدانــەوەی گرێکــوێرەی شــەڕو بنبەستبوونەکانی رۆما و ساسانی داوەتەوە. لەساڵانی ٢٧٦ـ ٢١٦ زایینـی دا ژیــاوە. لەلایــەن محافــەزەکارترین ئەنــدامانی شارســتانی ساســانیەوە کوژراوە. ئەگەر سیستەمەکەی سەری گرتبوایە، دەبوو بەرێنیسانسێکی پێشوەختی خۆرهەڵاتی ناوین. ئایدیۆلۆژیاکەی خاوەن خەسڵەتێکی ئایینی تــەواو نییــە بەتایبەتمەندێتیــە تێکەڵەکــەی فەلســەفە و هونــەر ســەرنــج رادەکێشــێتە ســەر خۆیــەوە. دەیتــوانی ببــێ بەئەلتــەرناتیفی دۆگمــاتیزمی ئــایینی. کلتــووری خۆرهــەڵاتی نــاوین پێویستیەکی زۆری بەمــە هــەبوو. لەئاسیای ناوینەوە (لە دەوڵەتی ئویگار دانی پێدانراوە) تادەگاتە ناوەوەی ئەوروپا لایەنگرو پشتیوانی هەبووە. لەمیانەی خەسڵەتە دوالیزمیەکەیەوە رۆڵــی لەپەرەســەندنی فیکــری دیالیکتیکیــدا بینیــوە. دەشــێت وەک خونچەبوونی کلتوورێک هەڵیسەنگێنن کە پێشوەخت سیس بوو.

لەلایەنێکەوە میترایزم سۆفیگەرایی ئێرانە. بەکارهێنان و پەیرەوکردنی زەردەشــتایەتی وەک ئــایینی فــەرمی، میترایزمــی لــەناو گــەل بــەناوبانگ کردبوو. لەمیانەی بڵاوکردنەوەی پەیڕەو و پایەکانی گەیشتن بەحەقیقەت کۆمەکی پێشکەش بەپەرەسەندنی ئــەخلاقی کۆمــەڵگا کــرد. یــەکێک لــە دوا پەناگەیانەیە کە کلتووری ئێران بەرامبەر بەکرستیانی پەنای بردۆتە بەر. وەک مانیگــەرایی ئــەویش هــەوڵی بەربەســتکردنی پێکدادانــەکانی رۆمــا ـــ ساسانی داوە. ئێــران خــاکی بــەپیتی ســەرهەڵدانی کلتوورەکــانی دەرەوەی شارستانیە. هەروەها نموونەی مەزدەکیەکانیش شایستەی یادکردنەوەیــە. بەڵام وەک پەردەیەکی ئەستوور ئیسلامیەت هــەموویانی داپۆشی. جۆرێــک لــە یــەکرەنگی دەوڵــەت ـــ نەتــەوەی پێشــوەختی بەســەر تــەواوی ئــەم دەوڵەمەندی و مۆزائیکە کلتوورییەدا زاڵ کرد.

د ـ بەرخودانی زەردەشت: شەڕی ئەخلاقی دژی شارستانی

لــەناو ئایدیۆلۆژیــەکانی دژ بەشارســتانی زەردەشــتایەتی جێگــا و مانایەکی تایبەتی خۆی هەیە. رووخسارە رۆشنو بریقەدارەکــەی زنجیــرە

شاخی زاگرۆس، دەنگە شکۆدارەکەیەتی. ویستی لەڕێگای بەرخودانی کۆمەڵگای ئەخلاقیەوە وەڵامی هەژموونگەرایی ئایدیۆلۆژی چەپەڵی سیستەمی شارستانی بداتەوە. بەرامبەر بەدرۆ بریتی بوو لەڕاستی. سەرەڕای ئەوەی کلتووری سەرەکی ناسنامەی ئێرانی بوو، بەڵام لە بەرامبەر کرستیانی و ئیسلامیەتەوە خۆی نوێ نەکردەوە.

بزاوتی زەردەشتی کە دەرکەوتنەکەی بۆ ساڵانی ١٠٠٠ پ.ز درێژ دەکرێتەوە لەبزووتنەوەیەکی ڕەسەن زیاتر ڕیفۆرمێک بوو. دەشێ بڵێین ریفۆرمی لەنەریتی ئاهورا مەزدا کردووە کە کۆنترە. ئاهورا مەزدا کۆنترین باوەڕی ئاریانییە. دەشێت وەک یەکێک لەخواوەندە هاوبەشەکانی قەبیلە ئاریانەکان هەڵسەنگێنرێت. لەوانەیە پێویستی ریفۆرم لەسیستەمی ئەو باوەڕییە بەرامبەر پەلامارەکانی ئاشوور سەریهەڵدابێت کە لەساڵانی ١٠٠٠ پ.ز دەستی پێکردووە. چونکە قەڵەمبازێکی ئایدیۆلۆژی بەرامبەر هەژموونگەرایی ئایدیۆلۆژی ئاشوور پێویست بوو. پەرەسەندنی لەمیانەی کارەکتەرێکی ئەخلاقیەوە پەیوەست بەڕاستیەوەیە. ژیانی ڕاست پرەنسیپێکی زەردەشتی بووە. کاتێک دۆخ بەم شێوەیە بێت، ئەوا وەڵامی ئایدیۆلۆژیەکان ئەتیکبوونیان دەبێتە پێویستیەکی ژیانی. تۆرێکی ئایدیۆلۆژی جیاوازی هەیە. پشت بەدوالیزمی ریشەیی لەجۆری ڕوناکی ـ تاریکی، چاکە ـ خراپە و ڕاست ـ چەوت دەبەستێت. لەم لایەنەوە زایینێکی پێشوەختی دیالیکتیکی بەخۆوە دەبینێت. بەشێوەیەکی دیالیکتیکی نزیکی مێژووش دەبێتەوە. کاریگەریەکی زۆری لەسەر هەرسێ پەرتووکی پیرۆزیش هەیە. دەشێت لێبووردنی کۆرش سەبارەت بەیەهودیەکان ـ لە قۆناخی نەفیکردنیان بۆ بابل(٥٩٦ ،٥٤٠ پ.ز) ـ و ناردنەوەیان بۆ زێدی خۆیان ئەم کاریگەرییەی زیاد کردبێت. بەبایەخەوە باسی کاریگەریەکەیان لەسەر بودیزم دەکرێت. هەرچەندە باس لەوە بکرێت کە زەردەشت لەسەدەی شەشەمی پێش زایینی ژیاوە، بەڵام زیاتر وەک خەیاڵێکی هاوبەشی ماغەکان (ڕاهیبەکانی زاگرۆس) دێتە بەرچاو. دەشێت یەکێک لەماغە بەکاریگەرەکان بووبێت. لەگەڵ ئەوەی ناسنامەی ئەتنیکی زەردەشت کێشەیەکی گرنگ نییە، بەڵام گشت

شیمانەکان ئاماژە بەبنەچە میدیاییەکەیەوە دەکەن. لە زمانی کوردیدا وشەی ماغ گوزارشت لە تۆپەڵەی ئەو پشکۆیانە دەکات کە لە ئاگرداندا کۆبۆتەوە. وەک دەزانرێت قەبیلە میدیاییەکان بەشی زۆری ژیانی وەرزی سەختی زستانی زاگرۆسیان لەبەورووبەری ئەو ئاگردان و ئۆجاخانە بەسەر دەبرد. بەهێزترین گفتوگۆ و وەعزەکانیشیان لەدەوروبەری ئەم ماغانە بەڕێوە دەچوون. هەر بۆیەش واعیزەکان بە ماغ (موغ)ی ناودەبرێن. پیرۆزی ئاگر لەزەردەدەشتیدا دەبینرێت. چونکە لەسایەی ژیانی ڕۆژانەوە ئاگادارن ژیان بەبێ ئاگر نابێت. بەگوێرەی بیروڕای بەربڵاو لەباکوری ڕۆژئاوای ئێرانی ئەمڕۆ، واتە لەمیدیا ژیاوە. پرەنسیپی روون و زەلالی سەبارەت بەژیانی کۆمەڵایەتی جێگای باسە. گرنگیەکی زۆر بەپەیوەندی هاوسەرێکی تەندروست دەدات. لەجیاتی پلەداری ڕیشەدار ڕایەڵەیەکی نزیک بەیەکسانی و ئازادی نێوان هاوسەران جێگای باسە. درۆکردن گەورەترین بێ ئەخلاقییە. ژیانێکی کۆمەڵایەتی دوور لەپەیوەندیەکانی کۆیلایەتی گرنگ و بایەخدارە. کشتوکاڵ و ئاژەڵداری چالاکی ئابووری بەرچاو بوون. دوورە پەرێزی لەگۆشت خواردن دەکرا. کاروباری کشتوکاڵ هەمان بەهای پەرستن و سرووتی هەبوو.

دەتوانرێت بگووترێت کە لەڕێگای مادەکانەوە کاریگەری کردۆتە سەر کلتووری گریکیش. لەمێژووی هیرۆدۆت دا مادەکان گەورەترین پانتاییان گرتۆتەوە. وەک گەل هێندە باسی پارسەکان ناکرێت. مەزندە دەکرێت کە کەسایەتی ماد لەبەرزترین ئاستدا کاریگەری کردۆتە سەر گریکەکان. لەبەر ئەوەی کەسایەتی پەیوەندی بەئەخلاقەوە هەیە، ئەوا کاریگەری زەردەشتایەتی مایەی تێگەیشتنە. شیمانەکردنی ڕایەڵەی بوێری و ڕاستی لەگەڵ ئەم کلتوورەدا هێندە زەحمەت نییە. بینینی ڕۆڵە مەزنەکەی ئەم کلتوورە لەپشت ئیمپراتۆریەتی ماد ـ پارسەوە هێندە زەحمەت نییە.

سەرسامبوونی فەیلەسوف نیچە بە زەردەشتەوە گرنگ و فێرکەرە. نیچە فەیلەسوفێکە بەئاسانی داوەری نەکردووە. هەر بابەتێکی لێپرسینەوەی لەبارەوە کردبێت پوخنە و کورتبڕییە. خۆی وەک شاگردی زەردەشت پێناسە دەکات. خۆ نوێکردنەوەی ئەم کلتوورە و بەشێوەیەکی

زۆر لاواز (لەوانەیە تۆزێک لای زەردەشتیەکان مابێت) ڕەنگدانەوەی لەڕۆژی ئەمڕۆماندا زیانێکە بەر مرۆڤایەتی کەوتووە. بەدڵنیاییەوە دەتوانرێت بگوترێت مۆنارشی ئێرانی ناوەڕۆکی ئەم کلتورەی خاڵیکردووە. دەشێت خاوەنداریێتی میدیاییەکان لەم کلتوورە کاریگەرییەکی لەم هەڵوێستەدا ببینرێت. کریستیانی و ئیسلامیش لەگەمارۆدانی ئەم کلتوورەدا ڕۆڵیان هەبووە. هەڵوێستێکی بەم جۆرەی هەردوو ئایینی هۆمۆژەن و دۆگماتیک چاوەڕوانکراوە. وەک بەربەستێکی ئایدیۆلۆژی جدی لەپێشیان قیت دەبێتەوە. لەم سۆنگەیەوە دەتوانین بڵێین لەڕێگای تەگبیری زۆر توند و دژوارەوە سەرکوت (لەلایەن ئیسلامیەتەوە) کراون. شیمانە دەکرێت کوشندەترین گورزی لەلایەن فەتحی ئیسلامیەوە بەرکەوتووە. ئەو بەڵگانەی لەبەردەست ماون تەڵەزم و پاشماوەیەکی کەمن. هێندە ڕاستیەکەی پیشاننادەن. بەهۆی فاکتەری کارەکتەرەکەیان و ئەو ناوچەیەی تێیدا ڕوویانداوە لەوانەیە یاخیبوون و بەرخودانەکانی لەلایەن کۆمۆنالیستە بەناوبانگەکانی وەک مەزدەک و بابەک ئەنجامدراون دوا نوێنەرایەتی زەردەشتیزم بووبن. هەردووکیشیان بەو بەرخودانەی بەرامبەر مۆنارشییە رزیوەکەی ئێران ـ ساسانی و سوڵتانە عەباسیەکان ئەنجامیانداوە بوونەتە ڕەمز و هێمای قارەمانێتی. هەروەکو ئاماژەشمان پێکرد کاریگەریەکی زۆریشیان لەسەر میترائیزم و مانیگەراییش هەبووە.

دژە ـــ شارستانیگەراییەک لەسەر بنەمای ئەخلاقی و لەژیانی کۆمەڵایەتیشدا بوون بەخاوەن کەسایەتی (مرۆڤی باڵای نیچە) بەها و پرەنسیپێکی ژیانی شارستانێتی دیموکراتییە. یەکێک لەو شادەمارانەی پێویستە شارستانێتی دیموکراتی لەناو کلتووری خۆرهەڵاتی ناویندا خاوەنداریێتی بکات و تێر خۆراکی بکات نەریتی زەردەشتە.

کێشەیەکی سەرەکی دەرهەق بەزەردەشتایەتی پەیوەندیەکەیەتی بەئایینە ئیبراهیمیەکانەوە. تا چەند دەتوانرێت سەربەخۆ و بەتەنیا بە قوتابخانە و ڕەوتێکی پێخەمبەرایەتی لەقەڵەم بدرێت؟ لەکام لایەنەوە دەتوانرێت بخرێتە سەر ئەڵقەکانی زنجیرەی پێخەمبەرە ئیبراهیمیەکان؟ ئەو وەڵامەی بدرێتەوە ئەم پرسیارانە: تا ڕادەیەکی مەزن زەردەشت لەناو

ئایینە ئیبراهیمیەکاندا هەرس کراوە. کاریگەریەکەی لەسەر ڕێکخستنی تەورات، لەم سۆنگەیەوە لەسەر ئینجیل و قورئان مسۆگەرو بەرفراوانە. مێژوونووسەکان باس لەوە دەکەن لەکاتی نەفیکردنیان و مانەوەیان لە بابلدا یەهوودیەکان زۆر بەفیکری زەردەشت کاریگەربوون کە ڕۆڵی هەژموونگەرایی ئایدیۆلۆژی دەبینی. هەڵبەتە بەشێوەیەکی روون و ئاشکرا ئەم کاریگەرییە لەسەر ئەو نوسخانەی پەرتووکی پیرۆزدا دەبینرێت کە لەم و مێژووە بەدواوە ڕێکخراون. هەروەها بۆ ماوەیەکی درێژ یەهوودیەکان لەگۆڕەپانی حکومڕانی پارس ـ ساسانیەکان چەندین ئەرکی گرنگیان ئەنجامداوە. بەسیفەتی بازرگانی چالاکییان هەبووە. لەناو کوردەکانیشدا نفوزێکی شایستەی ئاماژەپێکردنیان هەبوو. هەروەها تا ئێستاش کوردە یەهوودییەکان وەک کەمایەتییەکی گرنگ لە ئیسرائیل دەژین. هەربۆیە کارلەیەککردنی دوولایەنە درێژخانە.

کاتێک دەڵێن بۆچی شوێن پەنجەیەکی ئەوتۆی زەردەشت نەماوەتەوە، مسۆگەر پێویستە ئەو خاڵە ڕەچاو بکرێت. ئەگەر بڵێین زەردەشتایەتی لەناو نەچووە، بەڵکو لەلایەن هەرسی ئایینی ئیبراهیمی هەرس کراوە، بەمجۆرەش دەژیت راستتر دەبێت. هەروەها ڕێکخەرانی پەرتووکی پیرۆز، حەزرەتی محەمەد و موساشی لەناودا لە ئادەم و نوحەوە، تا دەگاتە ئیدریس[١٢]یش تەنانەت سەرجەم پێخەمبەرەکانی بەر لەحەزرەتی ئیبراهیمیشیان خستە ناو چوارچێوەی ئایینی ئیبراهیمیەوە. بگرە ئەسکەندەری مەکدۆنیشیان بەناوی ئەسکەندەری زولقرنەین خستە ناو لیستەوە. نموونەی بەم جۆرە زۆرن. کاتێک بەمجۆرە دەرک بە نەریتی ڕێکخستنی پەرتووکە پیرۆزەکان بکرێت، ئەوا بەدڵنیاییەوە دەتوانرێت بگووترێت زەردەشت بە سیفەتی پێخەمبەری ئیبراهیمی بەردەوامی بە هەبوونی خۆی دەدات.

---

[١٢] ئیدریس: سێیەمین پێخەمبەرە دوای شیت و ئادەم.

هـ ـ ڕاستی بەرخودان و شالاوی ئیسلامی: شەڕی سەردەمی دەرەبەگایەتی چینی ناوین (بازرگان)

شیکردنەوە و لێوردبوونەوەی ئەو واقیعەی لەژێر ناوی ئیسلام پیشان دراوە بەلانی کەم هێندەی لێکۆلینەوەی ئەو ڕووداوانەی لە ژێرناوی سەرمایەداری ئەنجام دراون گرنگ و بایەخدارە. نەک تەنیا سەبارەت بەمێژووی شارستانی خۆرهەلاتی ناوین، بەلکو بۆ نووسین و خوێندنەوەیەکی ڕاستی دیرۆکی جیهان(گەردوون)یش ئەم جۆرە کار و خەباتانە پێویستن. هەروەک و چۆن ئەگەر چاخی ناوینی ئیسلام نەبێت وەک پێویستیەکی دیالیکتیکی دونیای دیاردەکانی بەناو سەرمایەداری و مۆدێرنیتەکەی بوونیان نابێت، ئەوا ئەگەر شیکارێکی ڕاستی هەردوو دیاردە و سەردەمیش نەبێت ژیانێکی کۆمەلایەتی ماناداریش لە ڕۆژگاری ئەمرۆماندا نابێت.

ئەگەر تا ئێستاکەش ئیسلام گرنگی ڕۆژانەیی و هەنووکەیی خۆی دەپارێزێت خۆی لەم ناوەڕۆکە دیالیکتیکییەی وەردەگرێت. ئیسلام زنجیرەی دیاردەگەلێکە کە زۆر ناوی دەهێنرێت، بەلام ناوەڕۆکەکەی دەرکی پێنەکراوە. هیچ پێناسە نەکراوە. لەوانەیە گروپی دیاردەگەلێکی هێندە ئالۆز و تەمومژاوییە کە دەرفەتی پێناسە کردنی نابێت. تەنانەت هیچ گفتوگۆ لەو بارەوە ناکرێت کە تا چەندە و چ ڕاستییەک پیشان دەدات. لە پێناویدا ڕۆژوو دەگیرێت، نوێژ دەکرێت، زەکات دەدرێت، تەکبیر دەکرێت و شەڕ و جیهادی لەپێناودا دەکرێت، بەلام خۆشی تەواو کراوە بەنهێنییەک. ئەمە ئەو پرسیارەیە کە بوروژێنرێت؛ لەدۆخێکی وەهادا بۆچی هێندە لەڕۆژەڤدا دەهێلدرێتەوە؟ لەخۆرهەلاتی ناویندا ئیسلام چی چارەسەر کرد؟ سیستەمێکی گریمانەیی چارەسەرکردنی کێشەکانە، یاخود ئافرێنەری کێشەکانە؟ پێویستە چی لەبنەمای ماددی تێبگەین؟ دەولەتە یان جڤات؟ ماناو وەلامە ئابووری، کۆمەلایەتی و سیاسیەکەی چییە؟ چەمک و دەستەواژەی فەتحی ئیسلامی ئامرازی چییە؟ دەشێت ئەم جۆرە پرسیارانە زیاتر بکەین و زۆر پێویستیشە. چونکە گروپی ئەو دیاردەگەلەی بەدونیای ئیسلام ناودەبرێت لەڕۆژی ئەمرۆماندا تا ڕادەیەک

لەناو بنبەستبوون و بێچارەییدایە کە ناتوانێت خۆی پێناسە و شیکار بکات و لەناو پووکانەوە و داڕزینێکی کۆمەڵایەتیدا دەژیت کە ڕۆژانە لە دۆخی خۆکوژیدایە و ناتوانێت بەڕێوە بچێت.

بەقەدەر کلتووره مەعنەویەکەی کلتووره ماددیەکەی ئەم دیاردەیەش گروپی شتگەلێک دێنێتە بیری مرۆڤ کە سنوور و ناوەڕۆکەکەی دیار نییە، ڕزیوە و پەرتەوازە بووە. شتی ڕاست ئەوەیە یان بەهیچ جۆرێک ئەم ناوە بەکارنەهێنرێت یاخود ئەگەر دەرفەتی ئەمەیان نەبێت بۆ سیستەمێک بگوازرێتەوە کە بان و سنوورەکانی، کێشە و ڕێگەچارەکانی دیاربێت. شارستانی ڕۆژئاوا زۆر ئاگادارە کە خەریکی چییە و بەمجۆرە درێژە بەهەڵمەتە جیهانگیریەکەی دەدات. وەک پێویستیەکی بونیادی سیستەم و ئەو کێشانەی ڕووبەڕووی دەبێتەوە، چەندە تەنگەژە و قەیران بەخۆیەوە ببینێت، خاوەن ئەو کلتووره ماددی و مەعنەویەیە کە دەرەقەتیان بێت. بەڵام لەخۆرهەڵاتی ناوین لەلایەن گروپی دیاردەگەلی ئیسلامیەوە تەنگەتاو کراوە. تەنیا باس لەو زەحمەتیانە ناکەم کە وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا لەناوچە دووچاری هاتووە. تەواوی شارستانی ئەورووپا بەتایبەتیش ئەو دوو سەد ساڵەی دوایی بەرامبەر بەخۆرهەڵاتی ناوینی ئیسلامی دووچاری زەحمەتی و تەنگەژەیەک هاتووە کە بە "کێشەی ڕۆژهەڵات" ناوی دەبات. بەڵام ئەوەی گەورەترین زیان، وێرانکاری و بێچارەیی لەمەدا بەردەکەوێت ئەو دونیایەیە کە بەئیسلام ناو دەبرێت. ئیتر بنبەست بوون و نابەردەوام بوونی دۆخەکە هێندە ڕوون و ئاشکرایە کە تەواوی جیهان وەک ڕۆژی ڕووناک دەبینێت. بێگومان بەقەدەر شیکار کردنی زهنیەتی دیاردەکەی بەرامبەرمان چارەسەرکردن بەپێش خستنی وەڵامی سەرلەنوێ بونیاد نانەوەیدا تێپەڕ دەبێت.

کاتێک دەڵێین ئیسلام ناوەکانی خودا (ئەڵڵا) و محەمەد دوانەیەکی گرنگ و یەکگرتوو پێکدێنن. هیچ گروپێکی وشەگەلی دووانەیی تا ئەم ڕادەیە گوزارشتێکی ژیانی بۆ گەلانی خۆرهەڵاتی ناوین لەخۆ نەگرتووە. لەپێناو ئەم دوو ناوەدا شەڕی مەترسیدار ڕێکخراون و بەو ڕادەیەش گلۆڵەی خۆشەویستی پێکهێنراون. دۆزینەوەی گروپێکی دیکەی وشەگەلی

دووانەیی زەحمەت بوو کە ئەم دژایەتی و ناکۆکیە لەناوەخنیدا هەڵبگرێت. ئەو پرسیارە سەرەکیەی پێویستە بوروژێنرێت: بۆچی بەمجۆرەن؟ بەراستی بەتێگەیشتنەوە لە ناو ئەم دوالیزمەدا دەژین و دەیژێنین؟ دڵنیام کە وەڵامەکە نەرێنی دەبێت. ئەگەر نەرێنی نەبوایە، ئەوا مێژوو و ڕۆژی ئەمرۆمان لەخۆرهەڵاتی ناویندا هێندە بێڕەحم نەدەبوو، لەسەر گرێکوێرەکان بەڕێوە نەدەچوو و بەمشێوەیە نە دەژیان. ئەوەی لێرەدا خوازیارم ئەنجامی بدەم، پێشخستنی هێلیکارییەکی مانایە. ئەوانەی بەبابەتەکەوە پەیوەندیدار دەبن دەتوانن سوود لەم هێڵکارییە ببینن.

بێگومان محەمەد دیاردەیەکە دەکەوێتە چوارچێوەی ئایینە ئیبراهیمیەکانەوە. بەڵام ژیان و گووتەکانی هێندەی ئیبراهیم، موسا، عیسا و پێغەمبەرەکانی دیکە تەمومژاوی نییە. زانیاریەکانی دەرهەق بەحەزرەتی محەمەد بەرجەستەترە. بەلانی کەم دەتوانرێت بەشێکی زۆری دیاردە و ڕووداوەکانی ژیانی بەشێوەیەکی بەرجەستە بەدواداچوونی بۆ بکرێت. بەڵام پێویستە خۆمان لەو بارەیەوە هەڵنەخەڵەتێنین کە ئەو پێگەیەی بەشێوەیەکی زەلال ڕۆژەڤەکەمان ڕۆشن دەکاتەوە. بەپێچەوانەوە لەوانەیە ڕێگە لەپێش ئاڵۆزیەکی زیاتر بکاتەوە. وەک مەزندە دەکرێت هەموو کاتێک بەرجەستە کۆنکرێتی نییە. محەمەد بەرجەستەیەکە کۆنکرێتی نییە. پێویستە بەردەوام ئەو ناکۆکییە لەفیکرماندا بێت کە ئەم دەستەواژەیە گوزارشتی لێدەکات و بەم جۆرە هەڵوێست پیشان بدەین. لەڕووالەتدا یاخود لەدۆخی بەرجەستەدا محەمەد کوڕی عەبدوڵلا و ئامینەیە کە خێزانێکی هەژاری قەبیلەی هاشمی خێڵی قوڕەیشی بوون، سەرقاڵی بازرگانی بوون و ئەشرافە لەپێشەکانی مەککە بوون. دەڵێن لەتەمەنی منداڵیدا هەندێک پەرجووی نواندووە. ئەم جۆرە باسانە لەکلتووری خۆرهەڵاتی ناویندا تا کەسێتی سەرجۆن درێژ دەبێتەوە و بۆ هەر کەسایەتییەک دەگوترێت کە هەنگاوی گرنگی ناوە. لەوانەیە وەها بێت! لەسەردەمی خۆیدا دەکەوێتە خزمەتی خەدیجەی بازرگان و چەند جارێک کاروانی شام ـ مەککە ئەنجام دەدات. جارێکیان زانیارییەکی زۆر

لە بەحیرا[١٣]ی راهیبی نەستووری شارە بەناوبانگەكەی رۆما بۆسرا (خۆم بینیومە و چەندین جار سەردانم كردووە. كلێساكەی بەحیرای راهیبیشم بینی لەناو قرێژدا بوو) وەردەگرێت. لەو قۆناخەدا راهیبە نەستووریەكان زۆر بەكاریگەر بوون. گرنگترین گروپی پەرەسەندنی ئایدیۆلۆژی بوون.

شام شارێكی گرنگی بازرگانی و كلتووری قۆناخی خۆیەتی. شارێكی ئەزموونبەخش و فێركەرە. بونیادێكی بایۆلۆژی و فیزیۆلۆژی ئەوتۆی هەیە كە ببێتە دەروازەی بەهەشتی رزگاربوون لەبیابان. مەككەش شارێكی گرنگی بازرگانییە. شارێكی زادەی بازرگانییە. شام لەپێگەی مەترۆپۆلی دەریای سوور و ئەودیویەتی. كلتووری پاگانیزم و فرمئاینی لەشاردا بەربلاوە. سابیئی و حەنەفیەكانیش جێگای باسن كە پروپاگەندەیان بۆ ئایینی تاكخودایی دەكرد. بەكورتی شار پڕ لەكالا، موڵك، كلتور، خوداوەند و ئایینەكانە. رەوشی هەژاری حەزرەتی محەمەدو بەهاوسەرگیری ئەنجامگیربوونی پەیوەندیەكەی بەخەدیجەوە زۆر گرنگە. هاوسەرگیریەكەی گۆرینی دۆخی چینایەتییە. لەم چوارچێوەیەدا حەزرەتی محەمەد پێگەی بۆرژوازی ناوین بەدەست دێنێت. ئەمەش هەندێك ئەنجام لەگەڵ خۆیدا دێنێت. منداڵیان دەبێت. چەندە گەورە دەبێت و پێشكەوتن بەخۆیەوە دەبینێت ناكۆكییەكانی لەگەڵ باڵەكانی دیكەی قورەیش زیاد دەبێت. باڵەكانی دیكەی قورەیش لەپێگەی ئەرستۆكراسی عەشیرەتدان. رێگا بەپێشكەوتنی زیاتری حەزرەتی محەمەد نادەن و رۆژانە كۆسپی نوێتری لەپێش دروست دەكەن. ئەمەش شەرێكی جددی چینایەتییە و لەچوارچێوەی هەمان عەشیرەتدا پەرە دەسەنێت.

لەدۆخێكی وەهادا ئەو خاڵە گرنگەی پێویستە دەست نیشان بكرێت؛ حەزرەتی محەمەد بەرادەیەك خاوەن كارەكتەری چینایەتییە كە یەكەمین

---

[١٣] بەحیرای راهیب: راهیبێكی ناوچەی بەسرای باشووری سوریا بوو. ئەو كەسەیە كە مژدەی پێغەمبەرایەتی داوە بە حەزرەتی محەمەد.

بەسرا یان بوسرا: شارێكی رۆمانی كۆنە، سەر بەپارێزگای درعای ولاتی سوریای رۆژی ئەمرۆمانە. مێژووەكەی بۆ دوو هەزار ساڵ پێش زایین دەگەرێتەوە. پایتەختێكی ئایینیو ناوەندێكی بازرگانی گرنگ و رێرەوێكی سەر رێگای ئاوریشم بوو.

چالاکی لەناو هەمان عەشیرەتی خۆیدا دەبێت. محەمەد جەنگاوەری چینێکە. کامە چین؟ ئاشکرایە چینی بازرگانی ناوینە کە خۆشی تازە جێگای تێدا گرتووە. مسۆگەرە کە دووانەی خەدیجە و محەمەد پێشەنگایەتی چینی بازرگان دەکەن کە لەدۆخی ئاوابوون (لە مەککە) دایە. ئەو هێزەی بەرامبەری کێیە؟ ئەرستۆکراسی باوو نەریتی عەشیرەتە. خۆشیان لەرێگای بازرگانیەوە قازانج بەدەست دێنن. بەلام رۆلی سەرەکییان پەیوەندی بەدەسەلاتی سیاسیەوە هەیە. کۆنفیدراسیۆنی عەشیرەت کە بریتییە لەدۆخی کۆرپەلەیی ئەو دەولەتەی لەدەروازەی ئاوابووندایە، لەوانەیە شێوەی بەرێوەبەرایەتی مەککە بێت. بەربلاوی سیستەمی کۆیلەداری، کۆیلایەتی قوولی ژنان و بێنرخ بوونیان تا ئەو رادەیەی کیژۆلەکان بەزیندوویی زیندەبەچال بکرێن، بەشێوەیەکی روون و ئاشکرا کارەکتەری کۆیلەداری بەرێوەبەرایەتی ئەرستۆکراسی پیشاندەدات. هەروەها بوونی سێ بتی گەورە (لات، مەننات، عوززا) لەپەنتائۆنی مەککە پیشانیدەدات کە بالی مەککەی سێیانەی خوداوەندی سیستەمی نەریتی شارستانیش پێکهاتووە. ئەم خالەش کارەکتەری نەریتی، پلەداریو سۆمەرییانەی بەرێوەبەرایەتی دەخاتە روو. هەلبژاردنو پەرستنی پاگانیزم وەک ئاینێکی فەرمی لەلایەن ئەرستۆکراتەکانەوە روونی دەکاتەوە کە بۆچی حەزرەتی محەمەد هێندە بەدژواری دژە ـ پاگانیزم بووە.

پێویستە بەگرنگیەوە ئاماژەی پێبکەم کە شەرە چینایەتی و کۆمەلایەتیەکانی دیکە لەهەر قۆناخێکی دیرۆکیدا بەر لەهەموو شتێک شەر لەدونیای چەمک و دەستەواژەکاندا روودەدات، بەتایبەتیش لەنێوان ئایدیۆلۆژیا فەرمی و نافەرمیەکاندا روودەدات. واقیعە کۆمەلایەتییە ماددیەکان لەمیانەی کلتووری مەعنەویەوە گوزارشت لەخۆیان دەکەنو پەرە دەسەنن. لەشارستانی سۆمەرەوە تا دەگاتە شارستانی گریک شەرە میتۆلۆژی و ئاینیەکان و بگرە شەرە فەلسەفیەکانیش وەک شێوەی گوزارشتی پێکداداندکانی کلتووری ماددی بەکارهێنراون. ناچاری بەکارهێنانی بوون، چونکە بەجۆرێکی دیکە تێکۆشان ناکرێت. بونیادی

ماددی لەگەڵ بوونیادی ماددیدا پێکدانادات. چونکە کۆمەڵـە شنگەلێکی بێ ڕوح و بێ ئیفـادەن و تـەنیا مرۆڤـی زینـدوو دەتوانێت شـەڕیان لـەپێناودا بکات. لەپەیوەندی نێوان هەردووکیاندا دەست نیشان کردنی ئەو خاڵە زۆر گرنگە کە کلتووری مەعنەوی و خەیاڵـەکانی مانـا چۆن و لەمیانـەی کامـە میکانیزمەوە کامە دیاردەی کلتووری ماددی دەنوێنن، یاخود پێکدێنن.

لـەدۆخێکی وەهـادا دەتـوانین بـەم جـۆرە گوزارشـتی زانسـتیانەی شەڕەکانی مەککە ڕوونبکەینەوە. سـەرەتا ململانێیـەکی ئایـدیۆلۆژی دواتـر شـەڕێکی کـرداری لـەنێوان چینـی ئەرسـتۆکراتی بـاو، وشـک و بتپەرسـت لەگەڵ چینی ناوینی بازرگانی نوێ ڕوودەدات. ڕیزکردنی ئاراستەو لێشاوی ڕووداوەکان ئەرکی ئەم دێرانـە نییـە. ئـەوەی گرنگـە نـاوەڕۆکی حەقیقەتـە شاراوەکەیەتی. دڵنیام و هیچ گومـانێکم لـەوەدا نییـە کـە ئەمـە ناوەڕۆکـە شاراوەکەی ئەم شەڕە و جەستە ڕووتەکـەی حەقیقەتـە. لـەقۆناخی مەککـە ململانێیـــەکی ئایـــدیۆلۆژی دەکرێـــت. لـــەقۆناخی ئورفـــای حـــەزرەتی ئیبراهیمیشدا تێکۆشانێکی هاوشێوەی ئەمە بـەڕێوە چووبـوو. بەکۆچبـەری ئـەنجامگیربووبوو. هـی ئـەویش پێهـەڵگرتنی چینـی بازرگـان بـوو. یەکـەمین قۆناخی ململانێ و شەڕی موساش لەشـاری فیرعەونـدا ئایدیۆلۆژی بـوو، واتـە لەلایـەنی چـەمک و مانـاوە بـوو. دیسـان ئـەنجام کۆچبـەری بـوو. کۆچبەرییـەکی بـەرفراوانتر و قەبارەگـەورەتری ئـەو قەبیلەیـە کـە جـاران سـەرقاڵی ئاژەڵـداری و بازرگـانی پێکردنـی بـوون. بـەڵام پێهەڵگرتنەکـەی عیسا جیاوازترە. بەلانی کەم هەنگاوو بەرخودانەکانی سێ ساڵی دەستپێک شـــەڕی ئـــەواوی پـــەراوێزخراوەکانی دەرەوەی سیســـتەم بـــوو لـــەپێناو ئاواکردنی جڤاتێکی کۆمەڵایەتی نـوێ. پێهـەڵگرتنی گـەردوونی ئەمـە بـوو. هـەرچی پێهەڵگرتنەکـەی حـەزرەتی محەمـەدە قەڵـەمبازێکی زەلالـی چینـی ناوینی بازرگانە.

قۆنـاخی مەدینـە برێتییـە لەفەراهـەم کردنـی پەیماننامـە سیاسـی و کۆمەڵایەتییەکـەی. پەیماننامـەی نـوێ گەلاڵەنامـەی دەوڵـەتێکی نوێیـە. چالاکییـە سیاسـی و سـەربازیەکانی دە سـاڵ بۆ لـەدایکبوونی دەوڵـەتێکی گـەورە لەشـارێکی بچووکدا بـەس بـوو. ئـەوەی تـر کێشـە و شـەڕەکانی

پەلهاویشتنێکی خێرا و بەرفراوان بوو لەکات و شوێنی جیاوازدا. خاڵێکی گرنگی پێویستە لێرەدا مایەی تێگەیشتن بێت، بەراوردکردنێتی لەگەڵ نموونە مێژووییە هاوشێوەکانی. چەندین دەوڵەت لەخۆرهەڵاتی ناوین ئاواکران کە بازرگانیان بەبنەما دەگرت، لەسەرووی هەمووشیانەوە دەوڵەتی ئاشووری. مسۆگەر لەئاواکردنی هەر دەوڵەتێکدا پاوانی بازرگانی بەو سیفەتەی جەمسەرێکە پێگە و ڕۆڵی هەیە. پاوانی بازرگانی نەبێت دەوڵەتیش نابێت. پێویستە هیچ کاتێک لەبیرمان نەچێت کە لایەنێکی قورسی دەوڵەت لەپاوانی بازرگانی پێک هاتووە.

جیاوازی حەزرەتی محەمەد لەپەیماننامەکەی مەدینەدا، توانی بۆ جاری یەکەم قەبیلە عەرەبەکان ـ کە هێشتا دەستی بەهێزی شارستانیان پێ نەگەیشتبوو لەدۆخی مەنجەڵێکی کوڵادا بوون ــ بکاتە هاوبەشی ئەو پەیماننامەیە. ئەو شتەی حەزرەتی محەمەدی کردووە بەتاقانە، دەوڵەتێکی لەقەبیلەو قەبیلەگەرایی عەرەبەوە ئافراندووە. ئاواکردنی دەوڵەت، مانای ئاواکردنی پاوانگەرایی خێرایە لەسێ بواردا: کشتوکاڵ، پیشە ـ پیشەسازی و بازرگانی. ئەو زێدە(بەها، بەرهەم) کۆمەڵایەتیانەی بناخەکەیان بۆ سێ هەزارو پێنج سەد ساڵ بەر لەدایکبوونی ئەستەنبوڵ دەگەڕێتەوە، زەوتکردنیان لەمیانەی ئەم سێ پاوانەوە توانستێکی ماددی ئەوتۆیە کە تاڵانکردنی سەیرە. بەخێراترین ڕێگاوە گەیشتنە بەسەرمایەیەکی گەورە و زەبەلاح. تەنیا هەستکردن بەبۆنی ئەم سێ پاوانە بۆ "شەڕێکی شێتانە"ی ئەم قەبیلانە بەسە کە بەهەزاران ساڵ لەبیابانەکانی نیمچە دوورگەی عەرەب لەسنووری برسێتیدا ژیاون. شارەزایی و پسپۆڕییە گەورەکەی حەزرەتی محەمەد لەوەدایە کەتوانیویەتی فشار و گەمارۆدانی قەبیلە عەرەبەکان لەلایەن سێ شارستانییە گەورەکەی دەوروبەری ببینێت، هەستی پێبکات و لێی تێبگات. لایەنێکی دیکەی هەرە گرنگی شارەزاییەکەی لەوەدایە لەمیانەی تیۆریەکی ئایینی نایابەوە ئەم واقیعە ماددیەی بۆ ڕاستیەکی مەعنەوی واتا بۆ ئیسلام وەرچەرخاند، لەڕێگەی ئەم ناوەشەوە جڤاتی قەبیلەکانی خستە ناو کردارو چالاکیەوە، واتا خستییە ناو شەڕەوە. ئیسلام هەڵقوڵان و

لێشاوی وزەی قەبیلە سەرخۆش و خرۆشاوەکانی تواندنی مەعنەوی بابەتی پاوانی شەڕە بۆ سەر شانۆی مێژوو و ناوچەکانی شارستانی ناوەندی. ئەویش لەمیانەی هاوار، شمشێر، خوێن، باوەڕی و غەنیمەتەوە!

بەو ئامەنجەی جەنگاوەریتی قەبیلە عەرەبەکان یەکەم نەزانرێت ئەم دەستەواژانە بەکار دێنم. لێرە پێویستی ئەنجامدانی جیاوازییەکی جددی دەبینم. بەڕاستیش هەژار و نەدارانی قەبیلە باوەڕیان بەو ئایدیۆلۆژیایە هێنابوو کە لەژێر ناوی ئیسلامدا رێکخرابوو، یان کرابوون بەباوەڕمەند. باوەڕیەکی سەیر و بێ سنووریان هەبوو کە شەڕێکی پیرۆز بەڕێوە دەبەن. تۆزقاڵێک گومانیان لەوەدا نەبوو کە لەپێناوی خودا شەڕ دەکەن. بەڵام ناتوانرێت هەمان شت سەبارەت بەتەواوی ئەرستۆکراسی قەبیلە و فەرماندەکان بگوترێت. چونکە بەشێکی زۆریان هەر لەسەرەتەمی حەزرەتی محەمەددا بۆنی پاوانی بابەتەکەیان کردبوو، دەیانزانی کە مەسەلەی خوداوەند زۆر بڵێیی یاخود لایەنی پروپاگەندەیی بابەتەکەیە. هەر بۆیەش بەسیفەتی خانەدانێتی ئەمەوی لەماوەیەکی زۆر کورتدا (ئەگەر قۆناخی هەر چوار خەلیفەی ڕاشیدی بژمێرین نزیکەی بیست ساڵە) دەست بەسەر دەوڵەتی نوێدا دەگرن.

لێرەدا پێویستە تۆزێک بوەستین؛ خودا (ئەڵڵا)ی حەزرەتی محەمەد چۆن شتێکە؟ چەمک و دەستەواژەیەکە، یان حەقیقەتە؟ بەڕێوەبردنی گفتوگۆیەکی فراوان لەسەر بنەمای وەڵامدانەوەی ئەم پرسیارەی توایی شارستانی ئەوروپا بوو بەهێزی هەژموونگەرایی جیهان. لەم سۆنگەیەوە هەرچەندە درەنگیش کەوتبێت، بەڵام جگە لەگفتوگۆکردن و دۆزینەوەی وەڵامی ئەم پرسیارە هۆگرانی ئیسلام هیچ ڕێگایەکی دیکەیان نییە. ئەگەر هەبێت ئەویشیان ڕەتکردنەوەی بیرای بیری ئیسلامە. ئەمەشیان ئەگەرێکی نەکردەییە، هەربۆیە وەڵامدانەوەی ئەم پرسیارە بژارێکی دەست لێبەرنەدراوە.

ئەڵڵا وەک ناو چاوگەکەی بۆ ئەل دەگەڕێتەوە کە لەئەتمۆلۆژیای سامیدا ڕابردووویەکی زۆر کۆنی هەیە. پێشتریش باسم کردبوو کە مانای

"شکۆمەندی" دەبەخشێت و هاوتای ناوەڕۆکی دەستەواژەی خوداوەندی دەرهەست (ئەبستراکت)ی گشت قەبیلە سامییەکانە. شیمانە دەکرێت لەڕێگای قەبیلەی یەهوودییەوە لەجڤاتی کەنعانییە سامییەکانەوە وەرگیرابێت. لەتەورات سەرەتا دەکرێت بە ئەلا، دواتریش بۆ "ڕەببی" دەگۆڕێت، لەئایینی کریستیانیش دەبێت بە "باوک ـ کوڕ ـ ڕوحی پیرۆز"، لەگەڵ سەرهەڵدانی حەزرەتی محەمەدیش دەکرێت بە ئەڵڵا. ڕیشە و چاوگی دەستەواژەی وشەکە ئاشکرایە. لێرە ناکەومە ناو بابەتی تیۆلۆژیەوە. پێشتریش بەکورتی ئاماژەم پێکردبوو. دەتوانم ئەمەی لەسەر زیاد بکەم: دەستەواژەکانی خودا 'ئەڵڵا'و محەمەد لەدۆخی ناسنامەی سیمبۆلیدا سەرجەم فاکتەرە ماددیو مەعنەوییەکانی کلتووری کۆمەڵایەتی (کۆمەڵگا) لەخۆوە دەگرێت یان وەڵامیان دەداتەوە. ئەوەشی ڕوونکردۆتەوە کە کۆمەڵگا چ مانایەک دەبەخشێت. تەنانەت حەزرەتی محەمەدیش کاتێک دەڵێت تەواوی کۆمەڵگا، لەمەدا مەبەستی "کۆمەڵگای مەدینە" واتە "کۆمەڵگای ئیسلامە" کە تازە پێکهاتووە یان بونیادنراوە. دەستەواژەی ئەڵلا بەمانای وزە و ڕوحی تەواوی فاکتەرە ماددیو مەعنەوییەکانی ئەو کۆمەڵگایە بەکار دەهێنرێت. ئەو کۆمەڵگایەی ئاواکراوە کۆمەڵگای ئەڵلایە. خۆی لەبنەڕەتدا ئەم جۆرە گوزارشتانە بەشێوەیەکی بەربلاو بەکاردەهێنرێن. تەنانەت گەردو تۆزقالێکی کۆمەڵگا جێگای باس نییە کە ئەڵلا ڕێگەی پێنەدابێت. حەزرەتی محەمەد دەستەواژەکە فراوانتر دەکات. دەیکات بەهۆکاری ئافراندنی هەر شتێک کە هەبووە، هەیە یاخود لەداهاتوودا دەبێت. لێرەدا کرانەوەیەک جێگای باسە کە لەمیتافیزیاکەی هیگڵ دەچێت. خوداوەندی عیبرانی سنووردارتر بوو. هەرچی "دیمورگ"ەکەی گریکەکانە ڕۆڵی بونیادنەری تەنیا لەوەدا دەبینی کە هەیە. واتە ئافرێنەر نەبوو. لەڕاستیدا بەشێوەیەکی هەڵە گفتوگۆ لەبارەی ئافرێنەری دەکرێت. ئەو ئافرێنەرییەی لای حەزرەتی محەمەد جێگای باسە، مانای ئافرێنەری قەبا نابەخشێت.

خوداوەندەکانی پەنتائۆنی سۆمەر بەشێوەیەکی ڕوونو ئاشکرا نوێنەرایەتی کاربەدەستە بالاکانی دەوڵەتی نوێیان دەکرد. ئامادەکردن و

ڕێکخستنەکەی سادە و بەکاریگەر بوو. ئەم جۆرە ڕێکخستنانە بۆ ئاستی کلتووری مەعنەوی قۆناخی خۆی بەپێی پێویست جێگای باوەڕ و مەشروعیەتکار بوو. بەڵام ڕێکخستنی خوداوەندە قەبەکان بۆ ئەم جۆرە مەشروعیەتەی ئاستی زهنیەتی کۆمەڵایەتی و کلتووری مەعنەوی سەردەمی حەزرەتی محەمەد بەس نەبوو. هەربۆیە تەنیا وەک حەزرەتی ئیبراهیم بەشکاندنی بتەکانی کەعبە نەوەستاوە کە نوێنەرایەتی ئەم ڕێکخستنەی دەکرد، بەڵکو بەتەواوی لەناوی بردوون. پەرستنی بتی بەگەورەترین گوناح داناوە. سزاکەی لەم دونیایەدا مردنە، لەدونیاکەی دیکەشدا دۆزەخی ئەبەدییە. لەمیانەی هەڵوەشاندنەوە و قەدەخەکردنی بنەڕەتی ئەو پەنتائۆنەی لەسەردەمی سۆمەر و میسرەوە بەردەوام بووە، خوداوەندی نوێ واتە ئەڵڵا یەکێک لەشۆڕشە مەزنەکانی مەعنەویاتی ئەنجام داوە. بەر لەهەموو شتێک "شۆڕشی ئیلاهی" جێگای باسە. لەمیانەی ئەو شۆڕشەوە زیان و دەستکەوتەکانی کۆمەڵگا چی بوون؟ ئەمە پرسیارێکی جیاوازترەو بەبڕوای من گفتوگۆکردنی زۆر گرنگ و بایەخدارە. گفتوگۆیەک کە لەسەر بنەمای بەراوردکردنی پەیوەندی فرەخوداوەندی بەفرە کۆمەڵگایی و دیموکراسی لەگەڵ پەیوەندی کۆمەڵگای تاکخودایی و دیکتاتۆریەتی مۆنارشی لەوانەیە دەرەنجامی گرنگ لەگەڵ خۆیدا بێنێت.

بەڵام دیسان بەبڕوای من لێکچوونی دەستەواژەی ئەڵڵای حەزرەتی محەمەد لەگەڵ "نموونەی خەیاڵەکان"ی ئەفلاتوون و دەستەواژەی "ئەنتەلگیا"ی ئەرستۆ[14] واقیعیترە. بە لەبەرچاوگرتنی ئاستی زانستی ڕۆژگاری ئەمڕۆمان بیرکردنەوەیەکی هاوتا بەدەستەواژەی 'ئانتی ـ مادده' و "وزە" کە باشتر مایەی تێگەیشتنە گونجاوتر دەبێت. ئەم بەشە وەسفکردنی ئەڵلایە کە وەڵامی گەردوونی دەرەوەی مرۆڤ دەداتەوە. حەزرەتی محەمەد دڵنیایە کە وشەی ئەڵڵا گوزارشت لەسەرتاسەری ئاسنامەی کۆمەڵگا دەکات. لەمیانەی ئەم ئاماژەوە بەوە دەکەم؛ کردە و

[14] وێنە لای ئەرستو :(Entellagya) وێنە یان حەقیقەتی کردەیی یاخود سروشتی خۆڕسک.

چالاکی بەناوی ئەڵلا دەستەواژەیەکی لەخۆڕا یاخود پڕوپاگەندە نییە. لەڕاستیدا گوزارشت و دەربڕینی پراکتیکیکە کە ماناکەی بەرفراوانە. بەتایبەتیش کاتێک سروشتی کۆمەڵگا جێگای باس بێت مسۆگەر چالاکی بەناوی خودا (ئەڵلا) مانای "تێکۆشانی کۆمەڵایەتییە". هیچ گومانێکم لەوەدا نییە کە حەزرەتی محەمەد دەستەواژەکەی بەم مانایە بەکارهێناوە. لەوەش گرنگتر لەو باوەڕەدام کە ئامانجی سەرەکی فەتحکردنی پاوانەکانی قازانج (کشتوکاڵ، پیشەسازی، بازرگانی)ی خۆرهەڵاتی ناوین بووە. تێکۆشانی کۆمەڵایەتی حەزرەتی محەمەد نموونەیەکی ڕەسەنی سۆسیال دیموکراتی چینی ناوین یاخود بەو شێوەیەی من هەوڵی بەکارهێنانی دەدەم تێکۆشانی 'کۆماری دیموکراتییە' کە 'کۆمەڵگای دیموکراتی'ش لەخۆوە دەگرێت.

هیچ هێمایەک لەئارادا نییە کە ئاماژە بەویستی حەزرەتی محەمەد بکات بۆ ئاواکردنی پادشایەتیەکی نوێ. بەهەمان شێوە هیچ ئاماژەو هێمایەکی داخوازی ئاواکردنی خانەدانیش بەرچاو ناکەوێت. ئەگەر بیویستایە هێزی ئەمەی هەبوو. هەر لەسەرەتاوە دەیتوانی ڕێگری لەدامەزراوەی خەلیفایەتی بکات. بەڕاوەستەکەی لەیەکەم مزگەوتی مەدینەدا ڕاڤە بکەین؛ کێشەی کۆمەڵایەتی گفتوگۆ دەکرێت. ئەمەیان خاڵێکی زۆر ڕوون و ئاشکرایە. هەر ئەندامێکی ئامادە لەجەماعەتدا هەڵدەسایەوە سەرپێ، تەنانەت بەبێ هەڵسانەوە و لەجێی خۆیشیان سەبارەت بەسەرجەم کێشە کۆمەڵایەتیەکان بۆچوونی خۆیان بەیان دەکرد و حیسابیان دەپرسی. مسۆگەر پێکهاتە و میکانیزمی کۆبوونەوەکە دیموکراتیکە. ژنان و کۆیلەکان و ئەندامانی هەر قەوم و گروپێکی ئەتنیکی بەشدارییان تێدا دەکرد. دەیانتوانی مافی قسەکردن وەربگرن. بۆ نموونە بیلالی حەبەشی کۆیلەیەکی ڕەشپێستی ئەفریقیاییە. سەلمانی فارسی ئەسحابەیەکی بەڕەچەڵەک فارسە. تەنانەت ژنان دەتوانن بەیەکەوە لەگەڵ پیاوان نوێژ بکەن. ئاشکرایە کە لەسەرەتادا شۆڤێنیزمی ڕەگەز و قەوم جێگای باس نییە. بەهەمان شێوە جیاوازی چین و قەبیلەش لەئارادا نییە. بەشداربوونی دیموکراتیانەی دەستپێکی ئیسلام ڕاستییەکی حاشا

هەڵنـەگرە. هـەروەها لەیەکـەمین کۆبوونـەوەکانی مزگەوتـدا بەڕێوەبـەرو فەرماندە چاوەڕوانکراوەکان دەستنیشـان دەکرێن. لـەپێناو نەهێشـتنی بـێ عەدالەتی برپارگەلێکی زۆر وەردەگیرێت.

دەشێت بابەتی غەنیمەتیش بەمجۆرە راڤە بکرێت؛ لەحاڵەتێکدا ئەگـەر نـەکرێت بەبابـەتی قۆسـتنەوەو تـاڵانی شەخسـی، ئـەوا بەدڵنیایـەوە دەتوانرێـت بگوترێـت کـە وەرچـەرخانی پاوانـەکان بـۆ مـوڵکی گشـتی هەلمەتێکی عادیل و دیموکراتیانەیە. دەتوانین بڵێین تەنیا ئەم دوو بابەتە پیشـانیدەدات کـە لـەدۆخی لەدایکبوونیـدا سـەبارەت بەدیموکراسـی و عەدالەتی کۆمەڵایەتی ئیسلامیەت چەندە کراوە بووە. چونکە ئەگـەر ئـەم بەشداریکردنە دیموکراتیانە نەبوایە خستنەگەڕی ئەو هەموو قەبیلە، هەژار و ئەندامانی چینی ناوین نەکردە بوو. رێکخستنی حەزرەتی محەمەد لەسەر بنـەمای تونـدوتیژی نـەبوو، بـەڵکو رێکخسـتنێک بـووە بـەنـاوی ئەشـقی خوداوە پێشخرابوو. شەڕەکەشی بەهەمان شێوەیە. ئاشکرایە کە شۆڕشێکی ئایدیۆلۆژی ، کۆمەڵایەتی، ئـابووری و سیاسـی بـەرفراوان بـەڕێوەبراوە. نـرخ و بەهایـەکی زۆر بەشـێوازی بـەڕێوەبردنی ئـەم شۆڕشـەی حـەزرەتی محەمـەد دەدەم. پێوانـەکانی شۆڕشـگێڕی راسـتەقینە دەخاتـە ڕوو. ئـەو پێناسـە گەوهەرییـەی مـن لـە "حەقیقـەتی محەمـەد" لـێ تێگەیشـتووم بەمجۆرەیە؛ بەشێوەیەکی تۆکمە تۆڕی ئایدیۆلۆژی شۆڕشـی ئـاواکردووە، بەهـەمان تۆکمـەییو لێهاتوویشـەوە لەهـەر ئاسـتێکی کۆمـەڵگادا بـڵاوی کردۆتـەوە، بـەهۆشـیاری و باوەڕیـەکی ئاشـقانەش بـەڕێوەی بـردووە. بەگوزارشـتێکی عامیانـە ئەوانـەی تـر گووتـەی پڕوپـووچن. ئەگـەر ئـەم ناوەرۆکە نەبێت شێوەکانی عیبادەت و زکر کردنیش جگە لەگووتەو کردەی پڕوپووچ هیچ مانایەکی دیکەیان نییە.

هەنـدێک خـاڵ جێگـای باسـن کـە حـەزرەتی محەمـەدیش لـەکاتی ئەنجامدانیانـدا دوو دڵـی کـردووە و بـۆ رەخنـەکردن کـراوەن. یەکـەمیان، کوشتنی پیاوە یەهوودیەکانە(پیاوانی قەبیلەی بەنی قورەیزە) دوای شەڕی خەندەق کەرێکەوتنیان لەگەڵ هێزەکـانی مەککـەدا کردبـوو. یەهوودییـەکان ئـەم بوویـەرە وەک یەکـەمین تاقیکردنـەوەی "جینۆسـاید" شـرۆڤە دەکـەن.

ئـەوەی لێـرەدا جێگـای باسـە سـەرجەم یەهوودیـەکان نـین، ئێـرە پێگەیشتووەکانن. هەروەها لەشەرێکی چارەنووسسازدا ڕێکەوتنی قەبیلـەی ناوبراو لەگەڵ لایەنی بەرامبەر جێگای باسە. بەبڕوای من ئـەو بوویـەرەی کوشـتن زێدەڕۆییـە و لایـەنێکی ئـەرێنی ئیسـلامە کـەدواتر دەقۆزرێتـەوە. دووەمیـان، لەبـەر ئـەوەی هەڵوێسـتە دوو دڵەکـەی سـەرەتای دەرهـەق بەخوداوەنـدەکانی لات، مـەننات و عـوززای بـۆ هەڵوێسـتێکی رادیکـاڵی نکوڵیکردن گۆڕیووەو ئەمەش ڕێگای لەپێش ڕژێمی سوڵتانی کردۆتـەوە کـە دواتر دونیای ئیسلام زەوت و تالان دەکات، هەربۆیـە زێدەڕۆیی لێکراوە. چـەمک و دەسـتەواژەیەکی نـەرمتری خوداوەنـد، ئەگـەر بـەڕادەی دونیـای کرستیانیش نەبێت، بەڵام لەوانەیـە کۆمـەکێکی زیـاتری بەپەرەسـەندنێکی فرەلایەنی دونیای ئیسلام کردبوایە. دەشێت ڕەخنەگەلی زیاتری لەم جۆرە پێشـبخرێت. ئـەوەی گرنگـە پـەی بـەم راسـتییە ببرێـت کـە ئیسـلام بزووتنەوەیەکی گەورەی ڕەخنکردنەو لەم چوارچێوەیەشدا هەرچەنـدە زۆر درەنگیش کەوتبێت ئەم چەکە سەبارەت بەکێشە کۆمەلایەتییە سەرەکیەکان بەکاربهێنرێت.

لەبەر ئەوەی بابەتەکەمان زۆر گونجاو نییە هەر بۆیە شرۆڤە و ڕافـە دەرهەق بە ٩٩ سیفەتی ئەڵلا ناکەم. بەڵام بەر لەهەر شتێک پێویستە بڵـێم کە ئەم ٩٩ سیفەتە مسۆگەر "بەرنامـەی وەرچـەرخانی کۆمەڵگایـە". هـیچ گومانێکم لەوەدا نییە کە بـەو ڕادەیـەی ئـەڵلا و ٩٩ سیفەتەکەی بـەرزترین بەرنامـەی درێژخـایەنـە، بەرنامەیـەکی کۆمەلایـەتی کورتخایـەنی دەرهـەق بەپێداویستییە ڕۆژانەییەکانیش لەخۆوە دەگرێت. هـەرگیز هـیچ گومـانێکم نییە و دڵنیام کە لای حەزرەتی محەمـەدیش واتاکـەی بـەم شێوەیە بـووە. ئەوەی زۆر جێگای داخ و خەم و بەژارەیـە؛ دوای کەسـایەتییەکی مێژوویـی وەک حـەزرەتی محەمەد هەندێک کەسـایەتی سـووک و ڕیسـوای ئـالوودە و شەهوەتباز لەخیانەتکارە سپڵەکانەوە تا دەگاتە جۆرەکانی موونافیقێتیەوە لـەژێر نـاوی "ئیسـلامگەراییەوە" توانیویانـە تـا ڕۆژی ئـەمڕۆمان درێـژە بەساختەکاری خۆیان بدەن. ئەمە ئەو "بوویەر"ەیە کە تراژیدییەو مسۆگەر پێویستە لوغزو نهێنییەکەی شیکار بکرێت.

لەمە بەدواوە هەوڵی ڕیزکردنی ماوە و دیاردەکانی ئیسلام دەدەین.

أ- سەردەمی چوار خەلیفە(راشیدی) لەمیانەی کۆکردنەوەی قورئـان ــ فەرموودەکان و خێرایی بەردەوامبوونی بزاوتەکانی فەتح خۆی دەنوێنێت. لـەو قۆنـاخـەدا درزبـوونێکی جـددی لەئیسـلامدا جێگـای بـاس نییـە. ئەرستۆکراسیە کۆنەکەی هێشتا هێزی ڕێکخستنی دژە شۆڕش و هەڵمەتی خۆی نییە. بۆچی سەرەتا ئیمام عەلی نەبوو بەخەلیفە جێگای گفتوگۆیـە. چەندەی بەسەر دەچێت ئـەم گفتوگۆیـە گـەورە دەبێت. هێشتا میرنشینی سەڵتەنەت جێگـای بـاس نییـە. قۆنـاخێکی نزیک لـەکۆمارو دیموکراسـی لەئارادایە. تا کۆتاییەکانی سالانی ٦٥٠ی زایینـی بێزەنتیەکان بۆ پشتی شـــاخەکانی تـــۆرۆس راوەدوونـــراون، خانــــەدانی ساســــانی و ئیمپراتۆریەتەکەیان ڕووخێنراوە. لەنێوان سالانی ٦٥٠- ٦٦٠ کیبرکێی نێوان عـەلی، مەعاویـە و عوسمان دژواردەبێت. عوسمان و عـەلی دەکـوژرێن. لەکەسایەتی مەعاویەدا ئەرستۆکراسی مەککە تـەنیا بەتۆڵەسـەندنەوە لـە ئیسلامی شۆڕشگێڕ ناوەستێت؛ بەخێرایی رژێمی سەڵتەنەت ئاوادەکـات کـە ناوەندەکـەی شـامە. وەک بڵێی لەمیانـەی گـۆڕینی خانـەدانی ساسـانی و پێشەنگایەتی بەکاریگەر ئیمپراتۆریەتی ساسانی بەردەوامە. خۆی لەخۆیدا بیروکراسـی نـوێ بریتییـە لەکۆکراوەیـەکی بیروکراسـی کـۆنی ئێـران. لەڕوواڵەتدا وەک ناو ئیسلام ماوە بەڵام لەناوەڕۆکدا دووچاری خیانەتێکی گەورە هاتووە. لەکۆمەڵکوژییـە تراژیدییەکـەی کەربـەلا(٦٨١) لەکەسـایەتی حوسـەیندا ئەندامـەکانی دیکـەی بنەماڵـەی محەمـەد بـەبێ جیـاوازی کـردن لەنێوان ژن و منداڵ لەمیانـەی کردەوەیـەکی تۆڵەکردنـەوە لـەناو دەبـرێن. بـەبڕوای مـن ئـەوەی دواتـر ئیسـلام نییـە "دژە ـ ئیسـلامە" یـان ئیسـلامی چەواشەیە.

تاکو دژە ئیسلام یان ئیسلامی چەواشە بەشێوەیەکی روون و ئاشکرا رافە نـەکرێت ئـەوا شرۆڤەکردنی هیچ یـەک لـەو بزاوتـە کۆمەڵایەتیانـەی بەدرێژایی مێژوو بەناوی ئیسلام بەڕێوەبراون و ژیانداری کراون مانایـەکی ڕاسـت و دروسـت لـەخۆوە نـاگرن. چەنـدین نـەریت و تەریقـەت بـەناوی ئیسـلامەوە نوێکراونەتـەوە. تەنانـەت لـەژێر نـاوی ئـەهلی بەیتـەوە

"عەلەویگەرایی" و "شیعەگەرایی"ش ڕێکخراون. بەڵام تەواوی ئەم هەوڵانە ناتوانن شوێن پێی ئیسلامی چەواشە لەق بکەن کە زاڵ و باڵادەستە. لەبنەڕەتدا ئیسلامی چەواشە بزووتنەوەیەکی ئاوێتەگەرایی سیستەمی باوی شارستانی ناوەندی ڕۆهەڵاتی ناوینە. لەسەر بنەمای خیانەتکردن لەبەها سەرەکییەکانی شۆڕشگێڕی، دیموکراسی، دادوەڵەتی و جۆرێک لەجۆرەکانی کۆماری سۆسیال وەک قۆناخێکی مێژوویی نوێ ئیسلام دەکرێت بەیەکێک لەدیارده ئەریتەکانی شارستانی سێ هەزار و پێنج سەد ساڵە. عەباسییەکان وەک یەکێک لەلوتکەکانی ئیسلامی چەواشە ڕۆڵ دەبینن. ئەگەر بەئەندازەی خانەدانی ئەمەویش نەبێت، بەڵام ئیسلامی چەواشە دەکەن بەگەورەترین هێزی هەژموونگەرایی خۆرهەڵاتی ناوین. ئەو بنەماڵەو خانەدانەی لەقۆناخی نێوان ساڵانی ٧٥٠ - ١٢٥٠ زایینی ژیاوە بەجۆرێک لەجۆرەکان مانای بابلی نوێیە. لەساڵی ٧٦٠ ز بەسیفەتی پایتەخت و بابلی نوێ شاری بەغداد بونیاد دەنرێت. لەم قۆناخەدا بزاوتێکی فەلسەفەو تیۆلۆژیای ئیسلامی جێگای باسە کەتەواو ئەنجامگیر نەبووە. گفتوگۆی ئەقڵی ئازاد پێشخراوە. ئەلکەندی، فارابی، ئیبن رازی، جابر، ئیبن سینا و ئیبن روشد کەسایەتی گرنگی ئەو قۆناخەن. لەقۆناخی خۆیاندا گفتوگۆکانیان سەبارەت بەفەلسەفە زۆر لەپێشەوەی گفتوگۆکانی ئەوروپایە. هەروەها لەبواری پەرەسەندنە زانستیەکانیشەوە خۆرهەڵاتی ناوین لەپێشەوەدایە.

کۆتاییەکانی سەدەی دوازدەهەم هەم لە مێژووی شارستانی هەژمونگەرایی خۆرهەڵاتی ناوین، هەم بەو سیفەتەی ئیسلام دوا ناوی ئەو هەژموونگەراییە خاڵێکی هەستیاری قۆناخی وەرچەرخانە. چارەنووسی خۆرهەڵاتی ناوین و ئیسلام گرێدراوی چۆنیەتی تێپەڕکردنی ئەم خاڵەی وەرچەرخانە، ئایا سەرکەوتوو دەبێت یان نا. دەشێت ماوەی بەر لەم وەرچەرخانەی مێژووی ئیسلام وەک ئیسلامی عەرەبی هەڵسەنگێنرێت. ئیسلامی عەرەبی نوێنەرایەتی ئیسلامی چەواشە دەکات نەک ئیسلامی شۆڕشگێڕی. لەو سەردەمەدا ئەرستۆکراسی قەبیلە توانیویەتی وەک هێزی شارستانی خۆی ڕێکبخات و هەژموونگەرایی هەرێمی ئاوابکات. ناوەکەی

دیکەی ئەو ئیسلامە" ئیسلامی سووننی" یە. مانای ئەتموّلوّژی ئیسلامی سوننی ئیسلامی نەریتی، راسترەو و ئەرستۆکراتیکە. سێسەد ساڵ دوای سەرهەڵدانی پەسەندکردنی ئایینی کرستیانی وەک ئایدیۆلۆژیای فەرمی رۆمای رۆژهەلات(بیزەنت) دێنێتەوە بیری مرۆڤ. جیاوازیەکەی ئیسلام لەوەدایە ئەو پرۆسەو قۆناخە بەخێرایی روویداوە. سێ سەد ساڵ نییە، بەڵکو قۆناخێکی نزیکەی سی ساڵەیە.

ئەگەر دابەشبوونێکی رادیکاڵ نەبێت ئەوا دۆخێکی ئاساییە کە ئاوێتەبوون لەگەڵ شارستانیدا روونادات. هەروەکو کرستیانی ئەم قۆناخەو پرۆسەیە لەئیسلامیشدا بەشێوەیەکی بەربڵاو جێگای باس بووە. چەندەی هەژارانی قەبیلە بۆیان روونەبێتەوە کە لەلایەن هێزی دەسەڵاتەوە واتا لەلایەنی ئەرستۆکراسی قەبیلەوە دووچاری خیانەت هاتوون هەنگاو بۆ شەڕێکی ریشەداری ناوخۆ دەهاوێژن. یەکەمین نموونە بزووتنەوەی خەواریجەکانە. یەکەمین گەورە فراکسیۆن کە پەرچەکرداریان سەبارەت بەناکۆکی نێوان مەعاویە ـ عەلی دەبێت و دەکەونە ناو چالاکی و هەنگاوی کرداریەوە. سەرجەم ئەندامەکانی بەدەوین. رق و تورەیی گەورەیان بەرامبەر بەوەرنەگرتنی پشکە بەڵێن پێدراوەکەیانە. سەرباری ئەوەی خۆیان شەڕەکەیان کردبوو، بەڵام چینی باڵادەستی ئەرستۆکرات زەوتی کربوو کە بەدوای ئاواکردنی خانەدانیەتیەوە بوو. چالاکی زۆرخوێناویان رێکخست. عەلی بوو بەقوربانی ئەم قۆناخە. خەواریجەکان لەبنەڕەتدا پلانی کوشتنی ئەو سێ کەسەیان دانابوو کە لەهەوڵی دەسەڵاتدا بوون (عەلی، مەعاویە و عومەری کوڕی عاس). دووانیان بەرێکەوت رزگاریان بوو. بەلایەنی ئاننی ــ شارستانیکەرایی یەوە بزووتنەوەی خەواریجەکان زۆر سەرنج راکێش بوون. لەبەر ئەوەی زۆر ئاشیرکراون هەڵسەنگاندنی بابەتیان لەبارەوە نەکراوە. ئاشکرایە کە نوێنەرایەتی هەژارترین و رەنجدەرترین توێژی قەبیلەکان دەکەن. وەک پەرچەکردارێک بەرامبەر لەدەستچوونی بەشداریکردن و دیموکراسی سەرەتایی دەستپێکی ئیسلام و زاڵبوونی پەرەسەندنێک بەئاراستەی دەسەلاتگەرێتی و دەولەتبووندا نەخشەی ئەم چالاکیانەیان دارشت و

جێبەجێیان کردووە. لەبەر ئەوەی شایستەترین نموونەی تۆمارکراوی ململانێی دیموکراسی ـــ دەسەلاتی ناو بونیادی ئیسلامە گرنگییە مێژووییەکەی مەزنە.

هەروەکو زۆرجار نموونەکەی لەمێژوودا بینراوە نەبوونی رێبەرایەتی ئایدیۆلۆژی و رێکخستنی تێکچوونیان و توانەوەیانی لەناو چەرخی هێزەکانی دەسەلاتدا لەگەڵ خۆیداوە هێناوە. بنەماڵەی محەمەدیش کە بەئەهلی بەیت ناودەبرێت دوای کارەساتەکەی کەربەلا جارێکی دیکە پشتی خۆی راستنەکردەوە. سەرباری ئەوەی بزاوتی دوانزدە ئیمام، بزووتنەوەی فاتیمی و ئیسماعیلی بەناوی بنەماڵە سەریانهەڵداوە بەلام نەیانتوانی ئیسلامی سوننی لەدەسەلات بخەن. ئەم مەیلەی زیاتر لە ئێران، ئەنادۆڵ و باکوری ئەفریقیا هەولی بەهێزبوونی دراوە هەرچەندە لەماوەیەکی کورتدا هەندێک دەولەتی ئاواکردبێت، بەلام لەنوێنەرایەتی کردنی ئیسلامی شۆڕشگێرانە دووربوون. باڵەکانی ئێران لەسەرەتاکانی سەدەی شانزەهەم لە ژێرناوی " شیعە" توانیان ببن بەهێزی شارستانی فەرمی. ئیسلامی ئەم دەولەتەش وەک ئەوەی دەولەتی فاتیمی (باکوری ئەفریقیا) لادانێکی راسترەوانەی ناو ئەهلی بەیت بوو. عەلەویەتی هەزاران، هەروەها قەرمتی، مورابیتەکانو گروپی حەسەن سەباح یش کەوەک ئەوان بوون، وەک بەرخودانێکی رادیکاڵ دژی دەسەلات وەستانەوە.

٢ ـ خانەدانەکانی ئەمەوی و عەباسی لەبنەرەتدا کاتێک ئەرستۆکراتەکانی قەبیلەی نیمچە دوورگەی عەرەبیان گەیاندە دەسەلات و چەندین دەولەتیان بۆ ئامادەکردن ئیتر رۆڵی مێژوویی خۆیانیان گێرابوو. لەم رێگایەوە وزەی ناوەکی سیستەمی قەبیلەیان مژیبوو کە نەریتێکی هەزاران ساڵە بوو. ئەو عەرەبانەی کە مابوونەوەش وەک پۆلێنێکی دیرۆکی لەدۆخی "عەرەبە بەدەویەکان" ەوە سەرلەنوێ ماناداربوون. دەشێت ئەمانە وەک توێژە کۆمەلایەتییە جێنشین و نیمچە جێنشینەکانی چینە هەژارەکانی ئەو قەبیلانە پێناسە بکەین کەچوونەتە ریزی ئیسلامەوە. هەمان دۆخی دابەشبوونە کە لەتورکمانەکانی تورکەکان و کرمانجەکانی کوردان دوای موسلمان بوونیان روویداوە. ئەم دابەشبوونە

جیابوونەوەیەکی کۆمەڵایەتی زۆر جدیەو ڕشترین بزووتنەوەی چینایەتی مێژووی خۆرهەڵاتی ناوینە. بەشێوەیەکی گشتی لەپێگەی ڕکابەرایەتی کردنی ئەرستۆکراسی قەبیلەی دەسەڵاتگەرادا دەمێنن، لەژێر پەردەی ئایدیۆلۆژی ئیسلامی شۆڕشگێڕ لەسەرووی هەمووشیانەوە لەژێرناوی عەلەویەتی و تەریقەت و مەزهەبی جیاوازەوە درێژە بەهەبوونی خۆیان دەدەن.

بەو سیفەتەی ئیسلامی چەواشەیە سونیگەرایی عەرەب توانی عەرەبەکان لەدۆخی جڤاتی قەبیلە پەرتەوازەکان ڕزگار بکات و بەپێگەی قەوم (قەومی نەجیب = قەومی ڕەسەن) یان بگەیەنێت. بەردەوامیش قەبیلەگەراییەکی هەژموونگەرا و شۆڤێنی لەگەڵ خۆیدا بارکردبوو. وەک جۆرێک لەشێوەی فاشیزمی ئیسلامگەرایی بوو. هێزە رادیکاڵەکانی ئیسلامگەرایی ڕۆژی ئەمڕۆمان (ئیسلامی سەلەفی مۆدێرن) ئەم ڕاستییە دەسەلمێنن. پەرەسەندنی هاوشێوە لەکرستیانی و موسەویەتیشدا بەردەوام بووە. کاتێک ئیسلامی عەرەبی دەستی گرت بەسەر پاوانی دەسەڵاتی سیاسی شارستانیدا ئیتر ڕووبەڕووی بژاری مێژوویی بوو. بژاری یەکەم؛ فەتحگەرایی سەربازی بوو. ئەم فەتحگەراییە بەچاوی غەنیمەت تەماشای زێدە (بەها، بەرهەم) کۆمەڵایەتیەکان دەکات و پشت بەزەوتکردن و دەستبەسەرداگرتنیان دەبەستێت. لەو قۆناخەدا بەپێی پێویست بابەتی غەنیمەت لەکۆمەڵگای خۆرهەڵاتی ناوین جێگای باس بوو. بەنۆرە جزیە و سەرانەی قورس و زۆر لە کریستیان و موسەویەکان و ئەوتوێژانە وەردەگیرێت کە بەکافر ناودەبرێن، هەروەها لەکاتی شەڕدا لەژێر ناوی "غەنیمەت"ەوە تاڵانکاری دەکرێت، واتە دەست بەسەر زێدە کۆمەڵایەتیەکاندا دەگیرێت. ئەو باجەی لەخەڵکی موسڵمانیش وەردەگیرا گرێدراوی سیستەمی (ئاشار) بوو؛ واتە پشکی یەک لە دەی زێدە ـ بەرهەمو داهاتی ساڵانە پێکدێنێت. هەرچەندە سەمیر ئەمین خوازیارە ئەمە وەک دۆخێکی پۆلێنکراوی سیستەماتیکی 'باجگەراکان' پێشکەش بکات، بەڵام ئەمە بژارێکی هێندە مانادار نییە. ڕەفتار و کردەیەکی گشتی شارستانییە.

بـژاری دووەم؛ پاوانگـەرایی بازرگـانی بـوو. دەشـێت بگوترێـت کـە قۆناخێکی جددی سەبارەت بەم بابەتە جێگای باس بووە. خۆی لەخۆیدا بەشێکی گرنگی نـەجیبزادە نەریتییـەکان پێشتر ئاشنای بازرگـانی ببوون (تەنانـەت لەمەککـەش ئەرستۆکراسـی لەسـەر بنـەمای بازرگـانی بـوو). لەنیمچـە دوورگـەی عـەرەب هەلومـەرجی جیۆبـایۆلۆجی بـۆ پاوانگـەرایی کشتوکاڵ گونجـاوو لـەبار نـەبوو. بـەهۆی خەسڵەتی بیابـانی ناوچەکـە ئاژەڵداریش بەشێوەیەکی سنووردار ئەنجام دەدرا. بازرگانی مەودای درێژ، لەم سۆنگەیەوە دەرفەتەکانی قازانج و داهات بازرگانی کربوو بـەپاوانێکی گرنگـی قـازانج. شـام، حەلـەب[١٥]، بەسـرە، قـاهیرە، تـایف، مەککـە، قـەیرەوان، سـەمەرقەند، بوخـارا، گەزنـە، هیـرات، بەتایبـەتی بەغـدادی پایتـەختیش وەک ناوەنـدێکی گرنگـی بازرگـانی لەسـەردەمی هەڵکشـانی خۆیاندا بوون. زۆر بەر لەئەوروپا شۆڕشێکی پێگەیشتوویی"شارگەرایی و بازرگانی" لەئارادابوو.

سەدەکانی ٨ـ ١٢ لەهەمان کاتدا سەردەمی "شۆڕشی شـارو بازرگـانی" ئیسـلامە. لـەپاوانی کشـتوکاڵ و پیشەسـازیدا قـازانج سـەرلەنوێ رێکخرابوویـەوە، لـەم سـۆنگەیەوە بەشـێوەیەکی سـنووردار مابوویـەوە. هەمان هەڵمەتی شۆڕشگێڕانە لەکشتوکاڵ و پیشەسازی ئەنجامنـەدرابوون. هەستیارترین خاڵ سەبارەت بەئیسلامیەت لەم بابەتەدا کۆبۆتـەوە..بۆچی هەنگاو بۆ هەڵمەتێکی بەرهەمداری کشتوکاڵ و پیشەسازی نەهاوێشتووە. لەڕاستیدا لەهەردوو بواریشدا توانستێک لەخۆرهەڵاتی ناوین جێگای باس بوو. تەنیا ڕووبارەکانی نیل، دیجلـە، فورات و پـەنجاب خـاکی بـەپیت و ئـاوی پێویسـتیان بـۆ شۆڕشـی کشـتوکاڵ پێشـکەش کردبـوو. یەکـەمین شۆڕشەکانی کشتوکاڵ بناخەی شارستانی میسر و سۆمەریان پێکدەهێنا. هەروەها شۆڕشی هەزاران ساڵەی کشتوکاڵی نیولیتیک یش هێشتا دەست بەکار بوو. واتە کۆمەڵگایەکی زۆر پتەوی گونـد ـ کشـتوکاڵ لـەئارادابوو.

---

[١٥] حەلەب: دەکەوێتە باکووری سووریا، دووەمین گەورە شاری سووریایە. یەکێک لە شـارە دێرینـە ئاوەدانـەکانی جیهانـە. مێژووەکـەی بـۆ چـوار هـەزار سـاڵ پـێش ئێستا دەگەڕێتەوە.

گرێدراو بـەمێژووی شـار لـەبواری پیشـەگەرایی و پیشەسـازیش خـاوەن درێژخایەنترین توانستەکانی مێژووبوون (نزیکەی چوار هەزار و پێنج سەد ساڵە). بەتایبەتیش لەسەردەمی عەباسیەکان بناخەی پێویستی فەلسـەفی و زانستی نیمچـە شۆڕشـێکی ڕێنسانسـی ئەنجامـدابوو. ئەگـەر خوازیـار بوونایە زۆر بەئاسانی دەیانتوانی شۆڕشێکی پیشەسازی و کشتوکاڵی زۆر لەهی ئەوروپا پێشکەوتوتر ئەنجام بدەن.

بـەبڕوای مـن بینینـی هۆکـاری سـەرەکی ئەنجامنـەدانی ئـەم شۆڕشـە لەشێوازی کەڵەکەکردنی قازانجـدا ڕاستترین و دروستترین ڕاڤەیـە. بـەبێ ئەنجامدانی شۆڕش لەڕێگای بازرگانی و غەنیمەتەوە دەیتوانی قـازانجێکی زۆر و زەبـەلاح کەڵەکـە بکـات. غەنیمەتـەکانی دەسـەڵات و شـەڕ سـەرنج ڕاکـێش و بـەپیتتر دەبینـران. جگـە لـەچین تـا ڕادەیـەک تـەواوی شـوێنە جێنشینەکانی جیهـانی کردبـوو بەمەیـدانی بازرگـانی و غەنیمـەتی خـۆی. "فەتحگەرایی جیهان" ئەم دەرفەتەی بۆ دەڕەخساند . سوپاو شەڕ کرابـوون بـەپیترین پاوانـەکانی داهـات، ڕێکخسـتن و چـالاکی قـازانج. کـەچی هێـزە پێشـەنگەکانی شۆڕشـی کشـتوکاڵ و پیشەسـازی ئـەوروپا ـــ ئینگلتـەرا و هۆڵنـدا ـــ بـۆ دەربـازکردنی دۆخـی تەنگـەتاوی پاوانـەکان (کـە لەلایـەن ئیسـپانیا، فەرەنسـاو پاپایەتیـەوە تەنگـەتاوکرابوون) چارەیـان لەئەنجامـدانی هەڵمـەتی یـەک بـەدوای یـەکی کشـتوکاڵ و پیشەسـازیدا بینیبوو. چونکە لەڕەوشێکی پێچەوانەدا هەڵوەشـانەوەیان و داگیرکردنیـان لەلایەن هێزە گەمارۆدەرەکان ئاسـان بـوو. پـاوانی دەسـەڵاتی خۆرهـەڵاتی ناوین کێشەیەکی بەمجۆرەی نـەبوو. لەهەرلایـەک قورسـاییەکی یەکسـانی هەژموونگـەرایی جێگـای باسـبوو. هێزێکـی ئـەوتۆش بەرامبـەر ئـەو هەژموونگەرایە لەئارادا نەبوو کەتایبەت داوای پاوانی قازانج بکات. قەومە کریسـتانیەکان ئەگـەر نیـازی شۆڕشـێکی بەمجۆرەشـیان هـەبێت (ئەرمەنیەکان، ئاشووری و گریکیـەکان بـۆ ئەمـە گونجـاو بـوون) بـەهۆی بێزەنت (هێزی ستاتۆگەرایی ئـەو سـەردەمە) چانسـی ئەنجامـدانی نـەبوو. هەروەها ئیسلامیش ڕێگایـانی بڕیبوو. لـەم سۆنگەیەوە سـوپاو هونـەری شەڕڤانی بەو سیفەتەی پاوانگەرای دەسەڵات بوون لەدۆخێکدا بـوو هێشـتا

دەیتوانی وەک گرنگترین ئامرازی قازانج رۆڵی خۆی ببینێت. سەرکەوتنێک بەسبوو تاکو ولاتێک و کۆمەڵگایەک بکرێت بەمەیدان و بابەتی غەنیمەت. ئەو سەرچاوانەش هەرەس ئاسا گەورە دەبوون کە لەپێناویدا دەجەنگان.

کەواتە لەبەر ئەوەی بەبەراورد لەگەڵ پاوانی سیاسی و سەربازی شۆڕشی کشتوکاڵ و پیشەسازی قازانجێکی زۆری بەدەست نەدەهێنا هەر بۆیە پێشنەدەخرا. پێشنەکەوتنی شۆڕشی پیشەسازی و کشتوکاڵ دەبووە هۆی پێشنەکەوتنی شۆڕشی زانستی ، ئەمەش رێگای لەپێش پەرەنەسەندنی شۆڕشی فەلسەفی و هونەری دەگرتەوە. بەبڕوای من لەبەر ئەم هۆکارە سەرەکییە رێنسانسی ئیسلام، ریفۆرم و رۆشنگەری تا دوایی پەرەی پێنەدراو ئەنجام نەدران. خیانەتی لەمێژووی چوارسەد ساڵەی خۆی کردو بەدەستەکانی خۆی دەرفەتی گواستنەوەی هەژمونگەرایی بۆ دەستی ئەوروپا رەخساند. ئەمەش لەنزیکەوە پەیوەندی بەسەرکوتکردنی کریستیانیو موسەویەکان و تەنگەتاوکردنیان بەرمو ئەوروپاوە هەیە. بەمجۆرە لەکاتێکدا ئیسلامیەت (سوننی) دواترین و بەرزترین هەڵمەتی شارستانی ناوەندی خۆرهەلاتی ناوین ئەنجامدەدات، لەهەمانکاتدا ناسنامەی کۆی هێزەکانی سەربازی، سیاسی، ئابووری و ئایدیۆلۆژی (ئیسلامی سوننی فەرمی) بوو کە هۆکاری سەرەکی هەرەس هێنانەکەی بوو.

شارستانی ئیسلامی و بەزەهەڵستکارە دیموکراتیەکەی دوای سەدەی دوازدەهەمین لەو دۆخە دەردەچێت کە قەومیەتی عەرەب بناخەکەی پێکبێنێت، بەڵکو دیمەنێکی فرە قەومیەت وەردەگرێت. گوزەرکردن بۆ قۆناخێک جێگای باسە کە زیاتر ئەرستۆکراتی قەبیلە تورکەکان رۆڵی پێشەنگایەتی تێدا دەبینن. لەم قۆناخە گرنگەدا کە کاریگەریەکەی تا رۆژگاری ئەمرۆمان بەردەوامە سەراوبنبوونێکی چینایەتی و ئەتنیکی روودەدات. هەر لەسەردەمی ئەمەویەکانەوە شۆڤێنیزمی قورەیش (شۆڤێنزمی قەبیلە) لەژێر ناوی قەومی نەجیبدا بۆ شۆڤێنزمی عەرەب (شۆڤێنزمی قەوم)ی گۆڕابوو. دوای خیانەتی چینایەتی ئیسلامی چەواشە (بەرامبەر هەژاران و بەدەویەکان) دووەهەمین گەورە خیانەت لەسەر

بنەمای قەومگەرایی بوو. دواتر ئەم میراسە وشکە ناکۆکییە قەومی و چینایەتیەکانی قووڵتر کردووە.

دوای ئەرستۆکراسی عەرەب، ئەرستۆکراسی قەبیلە تورکەکان لەپلەی دووەمدا نوێنەرایەتی ئیسلامی چەواشەیان کردووە. بەپێچەوانەی مەزندەکان سەردەمی سەلجۆقیەکان (١٠٤٠ ـ ١٣٠٨) ئەو قۆناخە نییە کە ئەرستۆکراسی تورک بەتەواوی تێیدا زاڵە. وەک دەزانرێت چەندین کەس و گروپ هەر لەسەردەمی کۆچی هونەکان بەرەو رۆژئاواوە لەتیرە تورکەکان دابران و لەناو سنووری فەرمانڕەوای دەوڵەتی عەرەب و بێزەنتی ئەو قۆناخە وەک سەربازی مووچەدار ئەرکیان وەرگرتووە. ئەمە نەریتێکی بەربڵاوە. بەمشێوەیە لەسەدەی نۆیەمینەوە کەوتوونەتە خزمەت عەباسیەکانیشەوە. میرنشینی سەلجۆقی شێوەیەکی تۆزێک پێشکەوتووتری ئەم پرۆسەو قۆناخەیە. سوڵتانە عەباسیەکان وەک پێویستیەکی بەرژەوەندیەکانیان ئەرکدارکردنی سەلجۆقیەکان لەئێران و ئەنادۆڵ وەک پرەنسیپێکی ستراتیژی پەسەند کردبوو. بۆ ماوەیەکی درێژخایەن، بگرە تا کۆتاییەکانی خانەدانی عەباسی ناوەندی سەڵتەنەت لەژێر کۆنترۆڵی بەغداد دەرنەچووە. هەرچەندە دابڕانی کردەیی کورتخایەنیش جێگای باس بووبێت، بەڵام لەبواری ئایدیۆلۆژی، سیاسی و کلتووری بەیەکەوەن و بەردەوامی یەکترن.

٣ ـ بنچینەی تورکە سەلجۆقیەکان (سەبارەت بە ئەرستۆکراسی) بابەتێکی سەیرە کە پێویستی بەلێکۆڵینەوە هەیە. شیمانەیەکی بەهێزە کە خودی سەلجۆق بەگ لەکۆتاییەکانی سەدەی دەیەم لەگەڵ دەوڵەتی تورکی خەزرای یەهوودیەوە پەیوەندی بەستووە، تەنانەت ئەرکیشی وەرگرتووە. دەشێت لەناوی هەرچوار کورەکەی (بەهەڵەدا نەچووبم ناویان میکائیل، موسا، یوسف و ئەرسەلان)دا ئەم راستییە بخوێندرێتەوە. بەڵام باش دەرکی بەو راستییە کردووە بۆ ئەوەی لەدونیای ئیسلامیدا بەکاریگەر بێت کە تا سنوورەکانی چین حکومڕانی خۆی ئاواکردبوو، یان دەبوو موسڵمان دیاربێت یاخود ببێت بە موسڵمان. پەیوەندی نێوان نوخبەکانی یەهوودیو ئەرستۆکراسی تورکی کە لەخۆرهەڵاتی ناویندا بڵاوبوونەتەوە کێشەیەکی

مێژوویی و هەنووکەیە کەتا رۆژگاری ئەمڕۆمان بایەخدارەو پێویستی بەلێکۆلینەوەیەکی باش هەیە. بەتایبەتیش ئەگەر لایەنی سەربازی، ئابووری و سیاسی دەرەنجامەکانی روون و ئاشکرا نەکرێن زەحمەتە بەشێوەیەکی شایستە دەرک بەڕاستییە مێژوویی و هەنوکەییەکانی بکرێت و بسەلمێنرێت.

سەلجۆقیەکانی بەگی تیرە تورکەکان تا سەردەمی دەوڵەتی ئەنادۆل توانیویانە بەشێوەی خانەدانی جۆراوجۆرەوە حکومڕانی خۆیان بەسەر جێنشینەکاندا بسەپێنن. لەمیسر بەشێوەی خانەدانی تۆلۆن ئۆغولاری و ئیخشیتەکان، لەئێراق و سووریاش لەرێگای ئەتا بەیلگە هەمەجۆرەکان، لەئەنادۆل و ئێرانیش بەشێوەی سولتانە سەلجۆقیەکان. ئەمجۆرە پەلهاویشتنەی بەگەکانی تیرە تورکەکان لەخۆرهەلاتی ناویندا دوو گەورە ئەنجامی مێژوویی هەبووە: یەکەمیان؛ پێگەی دووەمین قەومی حکومڕان ــ دوای عەرەبەکان ــ بەردەوام ستراتیژی سەرەکییان لەسەر دەوڵەت و دەسەلات بووە. بەلام ئەنجامی سروشتی ئەم مەیلەیان تواندنەوەی چینی سەروو بووە لەناو کلتوری فارس و عەرەبەکاندا. بەشێوەیەکی زۆر ئاشکرا خاوەندارێتییان لەتورکێتی نەکردووە. تورکێتی بەشێوەیەکی داپۆشراوو بابەتی ماوەتەوە. ئەرمەنیەکان، ئاشووریەکان و گریکەکان (تارادەیەکیش کوردەکان) بوونەتە قوربانی ئەم کاراکتەرەی رژێمی سولتانێتی عەرەبو تورکەکان. هەروەکو پێشتریش ئاماژەمان پێکرد ئەرمەنیەکان، ئاشووریەکانو گریکەکان (هێلینیەکان) بەوسیفەتەی یەکەمین قەومە کریستیانەکانن سەرلەنوێ خۆیانیان بونیاد ناوەتەوە. سەبارەت بەهەر سێ قەومیش بەجۆرێک لەجۆرەکانی کرستیانی جۆرێک لەمیللیگەرایی بوو. راستر میللیگەرایی قۆناخی خۆیی بوو. لەجیاتی نەتەوە پێناسەکردنی بەشێوەی میللیگەرایی قەوم واقیعیترە. لەسەر ئەم بنەمایە کرستیانی پەسەندکرابوو. جیاوازیەکەی لەگەڵ کاسۆلیکی لاتینی لەم واقیعەدا شاراوەبوو. لەسەرەتا بەخێرایی رێگای لەپێش بوژانەوەو بەنەتەوەبوونی پێشوەختیان کردەوە. کریستیانی جۆرێک لەرۆلی میللیگەرایی بینیوە.

لەدوای ریفۆرم سەرجەم گەلانی ئەوروپا لەسەرووشیانەوە باکوری ئەوروپا بەپرۆسەو قۆناخێکی بەمجۆرەدا تێپەڕیانکرد. کرستیانی رۆژهەڵات پێشوەخت ئەم پرۆسەی دەستپێکردبوو. دواتر دوای وەرچەرخانی ئیسلام بۆ میللیگەراییەکی بەرایی (ئیسلامی چەواشە، ئیسلامی سەڵتەنەت ـ دەسەڵات) ئیتر گەلە دێرینەکان دووچاری دێوەزمەو کارەسات دەهاتن. لەبەر ئەوەی لەبەرگەکانی پێشووتردا بەشێوەیەکی بەرفراوان رۆڵی ئایدیۆلۆژیای قەومی یەهوودی لەمەدا هەڵسەنگێندراوە دیسان بابەتەکە دووبارە ناکەینەوە. بەڵام فاکتەرەکانی قەبیلەگەرایی ناوەڕۆکی ئەم ئایدیۆلۆژیایە زۆر بەر لەقۆناخی دەوڵەتگەرایی ـ نەتەوە هەروەکو چاخی یەکەمین کاریگەریەکەی زۆر بەرفراوانتر لەسەر چاخی ناوین بەردەوام بووە. لەسەردەمی میرنشین و سوڵتانە تورک و عەرەبەکان کە بەنۆرە هێزی هەژموونگەرایان لەدەستدابوو لەئەنجامدا مێژوو دژ بە ئەرمەنی، ئاشووری و هێلینیەکان وەرچەرخابوو. تاڕادەیەک دژی کورد و فارسەکانیش بوو. لەمیانەی بەکارهێنان و تاقیکردنەوەی هەر رێ و ڕێبازێک تۆزێک ماوە تا رۆژی ئەمڕۆمان کلتوورو گەلە کریستیانەکان لەناو بچن. لەناوچوونی ئەم کلتوورە پێشکەوتووانەی چاخەکانی کۆن و ناوین گەورەترین خیانەتی شارستانی خۆرهەڵاتی ناوین بووە بەرامبەر بەگەلان. ئەم تراژیدیا نەفرین و مێژوویە رۆڵێکی دیاریکەری هەیە لەبیابانی کلتووری خۆرهەڵاتی ناوین و خزانی بۆ ناو قەیران و خۆکوژیەوە. کوردان هێندەی گەلە کریستیانەکان دووچاری لەناوبردنی جەستەیی نەهاتن، بەڵام لەبواری کلتوورییەوە ناچاری خیانەتێکی زۆر قورسترکراوە. کورد گەلێکە تا ئێستا تا بینە قاقای لەناو ئەو خیانەتەدا دەژیت. باسی ناسنامە ناکەم، چونکە تا ئێستا دانیان پێدا نەناوە. ئاشکرایە کە کێشەی چۆنیەتی بونیادنانی خۆیان بەشێوەی ناسنامەیەکی ئازاد لەسەدەی بیست و یەکەمدا دەبێتە سەرەکیترین کێشەی خۆرهەڵاتی ناوین.

لەبواری شێوەو زەماندا ئەم کۆتاییە تراژیدیەی کریستیانەکان بەتایبەتی لەئەنادۆڵ دووچاری هاتن هاوشێوەی ئەو بوویەرەیە کە

موسڵمان و یەهوودیەکانی ئیسپانیا دووچاری هاتن. چەندین پێدراوی مێژوویی ئاشکرای دەکات کە بەرامبەر بە لەناوبردنی موسڵمان و یەهوودیەکان لەلایەن میرنشینە کریستیانیە ئیسپانیەکان و ئەورووپای کاسۆلیکی پشتیوانیانەوە، کریستیانەکانی ئەنادۆڵیش لەلایەن سوڵتانە عوسمانیەکان و بانقدارە یەهوودی و بازرگانە بەکرێگیراوەکانیان دووچاری لەناوبردن هاتن. لەسەر بنەمای رێکەوتنی هاوشێوەی ئەو قۆناخە، بەرامبەر بە لەناوبردنی یەهوودی و تورکە موسڵمانەکانی بەڵقان، لەناوبردنی پاشماوەی ئەو کریستیانانەش لەتەواوبووندابوو کە لە ئەنادۆڵ مابوونەوە. جیاوازی ئەم قۆناخە لەوەدایە ئەمجارە لەلایەن موسڵمانان و میرنیشینەکانەوە نییە، بەڵکو لەلایەن چینی بۆرژوازی تازە پێگەیشتوو و نوخبەکانەوە ئەنجامدراوە.

دووەمین گەورە ئەنجامی مێژوویی ئەوە بوو کە لەئاستی چینایەتی روویدابوو. هاوشێوەی ئەو دابڕانە چینایەتییەی لەنێوان عەرەبە نەجیبزادەکان و بەدوییەکان هاتنە ئاراوە لەنێوان بەگەکانی تیرە تورکەکان و هەژارەکاندا روویدا. لەکاتێکدا بەگەکان بەناوی تورکێتیەوە ناسنامەیان بەدەست هێنا، تیرەکانی خوارەوە خۆیان بە تورکمان پێناسەکرد. تورکمان تورکێتی ئەو قەبیلانە پێناسە دەکات کە خراونەتە دەرەوەی دەسەڵات و موسڵمانێتی سوونیەوە. تورکمانەکان کە زیاتر لەناوچە لادێیی ــ شاخاویەکاندا دەگیرسێنەوە و بەئاژەڵدارییەوە سەرقاڵن، هەنگاو بەهەنگاو گرێدراو بەخاک نیشتەجێ دەبن و کارەکتەری لادێیی بەدەست دێنن. لەبنەڕەتدا ئەوانەی تورکێتی لەزمان و کلتووردا دەژێنن تورکمانەکانن. هەرچی تورکە بەگەکان بوون بەڕادەیەک خۆیان لەگەڵ نەجیبزادە عەرەب و فارسەکان کردبوو بەیەک کە لەناو زمان و کلتووری عەرەب و فارسدا بتوێنەوە. دوورکەوتنەوە لەتورکمانەکان و بەچاوی گومانەوە سەیرکردنیان و شەڕو پێکدادانی بەردەوام لەگەڵیاندا وەک یەکێک لەململانێ و شەڕە چینایەتییە گرنگەکان جێگای خۆی لەمێژوودا دەگرێت. هەروەکو عەرەبەکان ئاشکرایە کە ململانێیەکی دژواری چینایەتی روودەدات.

سـەرەتاکانی سـەدەی بیسـتەم هـەوڵی نوێنەرایـەتی کردنـی ئـەم ئیسـلامێتییە درا کـە بـەگـو موسـڵمانە تورکـەکان رێبەرایـەتییان دەکـرد. ڕەنگدانەوەکەیان گەیشتە ئـەوروپای ئـاوین. لەسـەر بنـەمای مۆدێرنیتـەی هەڵکشـاوی ئـەوروپا لەسـەدەی حەڤدەهەمینـەوە کەوتـە نـاو قۆنـاخی دواکەوتنـەوە. ئـەم پاشەکشێیەی تـا ناوەڕاستی ئـەنادۆڵ بـەردەوام بـوو لەسـاڵانی ١٩٢٠کـان بەرابەرایـەتی مستەفا کـەمال وەسـتێنراو بـەکۆماری تورکیـا ئـەنجامگیر بـوو. کۆمـار لـەچوارچێوەی سازشـکردنی نوخبـەی دەسـەڵاتی تـورک لەگـەڵ دەوڵـەت - نەتـەوەکانی مۆدێرنیتـەی ئـەوروپا و لەسەر بنەمای پەسەندکردنی هەژموونگەرایی ئەوروپا دامەزراوە.

دوای ئیسلامی عەرەب و تورک بنەچـە فـارس ـ ئێرانیـەکان سێیەمین نوخبەی دەسەڵاتی ئەرستۆکراتی پێکدێنن. بەرهەڵستکاری فارس ـ ئێرانـی کە بەباوەڕی و بانگەشەی گرێدان بەنـەریتی دوازدە ئیمـام و ئـەهلی بـەیت بەرامبـەر نـەریتی ئیسـلامی سـوننی عـەرەب و تـورک پێکهـاتووە هـەر لەسەردەمی ئەمەویەکانەوە لەناو هەڵمەتی یەک بەدوای یەکدابووە. هیچ کاتێک لەرێکخستنی یاخیبوونی ناوەکی و دەرەکی دژی سوڵتانە ئەمەوی و عەباسیەکان درەنـگ نـەماون کـە لەبیروکراسیەکەیاندا بەکاریگـەر بـوون. دوای چەندین ئـەزموونی دەسـەڵاتی ناوچـەیی لەسـاڵی ١٥٠١ بەشێوەیەکی فـەرمی مەزهـەبی شـیعە پەسـەند دەکرێـت و هەوڵـدەدرێت سیسـتەمی ئیمپراتۆریـەتی ئێرانـی کـۆن نـوێ بکرێتـەوە. ئـەو ئیمپراتۆریەتـەی بەپێشەنگایەتی فارسە شیعە و ئازەرییە بەبنەچە تورکمانـەکان ئـاواکراوە بـەردەوام لەگـەڵ سوڵتانە عـوسمانییە تورکـەکان دەکەوێتـە نـاو شـەڕ و پێکدادانەوە. ئەم پێکدادانەی ئامانجی سەرلەنوێ بەدەست هێنانـەوەی ئـەو هەموو هەژموونگەراییەیە کە لەخۆرهەڵاتی ناوین لەدەستیان دەرکەوتووە هەردوو هێزیش هیلاک دەکات و ڕێگا لەپێش بـەهێزبوونی هەژموونگـەرایی ئـەوروپا دەکاتـەوە. هەرچەنـدە دەسـەڵاتە شـیعەکان دژی دەسـەڵاتە سوننیەکان پێگـە و سـەنگەریان گرتـووە، بـەڵام پێناسـەکردنیان وەک شێوەیەکی دیکـەی ئیسـلامی چەواشـە ڕاستتر دەبێت. تاکـە جیاوازیەکـەی لەوەدایـە کـە زیـاتر نـەریتی ئـەهلی بـەیت و عەلەویـەتی دەقۆزێتـەوە و

بەکاری دەهێنێت. تاکو عەلەویەت بەسیفەتی دژە ـ دەسەڵاتگەرێتی، دژە ـ شارستانی و شارستانێتی دیموکراتی نوێنەرایەتی نەکرێت، هەر بونیادێکی دەسەڵات کە بەم تاوە تاوابکرێت لەشێوەکەی دیکەی ئیسلامی چەواشە بەولاوە مانایەکی دیکەی نییە.

٤ـ لەسەردەمی سەڵتەنەتی ئیسلامیدا بەو سیفەتەی چوارەمین گەلە کوردان ڕۆڵیان هێندە دیار نییە. وەک دەزانرێت لەکۆشکەکاندا بەکاریگەر بوون. چەندین نوێنەری بەگایەتی و میرنشینی کوردان لەکۆشکەکانی ئەمەوی، عەباسی، سەلجۆقی، عوسمانی و ئێرانیدا هەبووە. هەم وەک کەس ڕۆڵیان بینیوە و هەم بەگێتییان کردووە. خانەدانی ئەیوبی لەرێگای سەلاحەدینەوە لەقۆناخی ١٢٥٠ ـ ١١٦٨ ئیمپراتۆریەتێکی ئاواکردووە و شام ناوەندەکەی بووە. لەگەڵ ئەوەی بەبنەچە کورد بوون، بەڵام لەرۆڵ بینین وەکو خانەدانە تورکو عەرەبە ڕاستەقینەکان نوودڵیان نەکردووە. خانەدانی مەروانی لەساڵانی (٩٩٠ــ ١٠٩٠) حکومڕانیەکی ئاواکردووە ناوەندەکەی مەیافارقین (سیلوانی ئەمڕۆ) بووە. چەندین میرنشینی دیکەی هاوشێوە ئاواکراون. بنەماڵەی شەرەفخانی خەڵکی بەدلیس تا ساڵانی ١٥٦٠ بەردەوامییان بەهەبوونی خۆیان داوە. لەبەر ئەوەی میرنشینە کوردەکان زیاتر وابەستەی نەریتی سوونني بوون بەرامبەر بەسەڵتەنەتی شیعەی سەفەوی بەپێشەنگایەتی ئیدریسی بەدلیسی ڕێکەوتنیان لەگەڵ سوڵتانە عوسمانیەکان ئەنجام داوە. میرنشینە کوردەکانی لەناو سیستەمی سەڵتەنەتی عوسمانیدا خاوەنی بەرفراوانترین ئۆتۆنۆمی بوون لەسەدەی ١٩ دا ڕەوشیان تێکچووە. لەمیانەی یاخیبوونی بەدرخان بەگەوە دوا هەلی خۆیان بەکار هێناو دۆڕاندوویانە (١٨٦٠ــ ١٨٣٥).

هەرچەندە دوای بەگەکان شێخانی کورد خواستوویانە وەک بەکرێگیراوێکی جیاوازتری دەسەڵات بەکاریگەر بن (١٨٢٦ــ ١٩٢٦) بەڵام نووشی هەمان چارەنووس هاتوون. بارزانیو تاڵەبانیش بەو سیفەتەی بەردەوامی هەردوو باڵیو ئەرستۆکراسی قەبیلەن لەمیانەی پشت بەستن بەو پەیوەندیانەی لەسەر بنەمای میللیگەرایی ئەتنیکیو ئایینی لەسەدەی

بیستەم لەگەڵ هێزە هەژموونگەراکانی سەرمایەداری بەستوویانە، لە ئێراقی رۆژی ئەمرۆماندا بەپێگەی دەسەڵاتی هەرێمی گەیشتوون.

بەرهەمی ئەو هەژارییەی لەقەبیلە کوردەکاندا هاتۆتە ئاراوە و هاوبەرامبەری هەژارانی قەبیلە عەرەب و تورکەکانە بەکرمانج ناودەبرێن. راستتر دەشێت بەم جۆرە پێناسە بکرێت. لەولاتری هەژارانی قەبیلە کرمانج گوزارشت لەو کوردە دەکات کە پەیوەندی قەبیلەیی پەرتەوازە بووە، بۆ گەلێکی لادێیی و کۆچبەر گۆراوە. چینی خوارەوەیە. کورد توانیویتی وەک ئۆبژە بمێنێتەوە. هەرچی توێژە بەکرێگیراوەکەی چینی سەردەستی کوردە زیاتر لەمیانەی پەیوەندیەکانی لەگەڵ نوخبەی دەسەڵاتی نەتەوەی دەسەڵاتدارو تا رادەیەکیش لەگەڵ هێزە هەژموونگەراکانی ئەوروپاو ئەمریکا، لەسەر بنەمای فەرامۆشکردنی کوردە رەنجدەرە پەرتەوازەبووەکانی لەبواری کلتووریشدا دووچاری جۆرێک لەجینۆسساید هاتوون، هەولی ژیان دەدەن. ئەو واقیعە مۆرکی خۆی لەتێکۆشانی نەتەوەیی و چینایەتی دیاردەی کورد داوە.

٥ - لەدوای سەدەی دوازدەهەم گەردەلوولی شالاوی مەغۆلەکان سیستەمی شارستانی ئیسلامی پێچاوە. بەلام مەغۆلەکان پێچەوانەی تورکەکان بەر لەوەی ببن بەموسڵمان پەلاماری ئیسلامیان داو جگە لە میسر بەشێوەیەکی زۆر سامناک هەموو شوێنێکیان داگیرکرد. بەهەمان خێراییش بوون بە موسڵمان و هێزە هەژموونگەرا نوێیەکەی سیستەم. دەشێت سەدەکانی ١٣ ، ١٤ بەسەردەمی خانەدانی مەغۆلی ناوببرێت. مێژوونووسان لەو بروایەدان کە هێزەکانی مەغۆل و موسڵمانەکانی ئەندەلووس لەو هێز و توانایەدا بوون ئەگەر بیانویستایە لەدوای سەدەی دوازدەهەم و بەر لەپێشکەوتنی شارستانی ئەوروپا دەیانتوانی لەناوی ببەن. هۆکاری سەرەکی روونەدانی ئەم بوویەرە، لەداخوازی زیاتر، ئەوروپای ئەو سەردەمە لەدۆخێکدا نەبوو داهات و قازانجێکی زۆر پێشکەش بەهێزە تالانکارو داگیرکەران بکات. گەورەترین چانسی لەوەدا بوو بەبەراورد لەگەڵ ئەو موسڵمان و دەوڵەمەندێتییەی شارستانی چین و خۆرهەڵاتی ناوین پێشکەشیان دەکرد ئەو لای دەست نەدەکەوت. چونکە

ئەوەی ئیسلامی وەستاندووە نە شارل مارتێلە، نە بەرگرییەکی بەهێز و جددی لەمپەری بەردەم داگیرکاری مەغۆلە. دەشێت گفتوگۆ لەو بارەیەوە بکرێت کە مەغۆلەکان هێزێکی ڕووخێنەرن بۆ ئیسلام یان خوێنی تازەن.

دەشێت خانەدانی تەیموور وەک بەردەوامی مەغۆلەکان هەڵسەنگێنرێت. ئەوانیش مۆرکی خۆیان لەسەدەی پازدەهەم داوە. پاشماوەی هەردوو خانەدان ئیمپراتۆریەتی بابوریان ئاواکرد کە تا ناوەڕاستی سەدەی هەژدەهەم وەک هێزێکی هەژموونگەرا لە هیندستان لەسەر پێیان بوو. دەوڵەتی ئیسلامی ئەندەلووس کە سەر بەدوا خانەدانەکانی ئەمەوی بوو لەڕۆژئاوا تا ناوەوەی ئەوروپا پەلیهاوێشتبوو(٧١١ــ ١٤٩٢). هەروەکو لەپاشەکشێکەی عوسمانیەکاندا ڕوویدا بەرامبەر بەشارستانی ئەوروپای هەلکشاو لەداڕووخان و لەناوچوونێکی پێشوەخت ڕزگاری نەبوو. ئەوەی موسڵمانەکان لەنیمچە دوورگەی ئیبریک دووچاری هاتن هاوشێوەی ئەو تراژیدیایەیە کە کرستیانەکانی ئەنادۆل دووچاری هاتن.

بەشێوەیەکی گشتی ئەوەی شارستانی ئیسلامی لەسەدەی دوازدەهەمەوە تا سەرەتاکانی سەدەی نۆزدەهەم تێیدا ژیاوە سەرجەم بەها ئەرێنیەکانی لەسەرووی هەمووشیانەوە بەها کلتووری و بازرگانیەکانی بەئەوروپا دۆڕاند و تەنیا توێکڵی شارستانی مایەوە. خەرمان و توانستەکانی پێنج هەزار ساڵە لەمیانەی پێنج سەد ساڵدا گواسترایەوە. ئەم گۆڕانکارییەی هێزو شوێنی شارستانی هەژموونگەرایی ناوەندی پێنج هەزار ساڵە گەورەترین وەچەرخانی مێژووە. تا ئێستاش جیهان لەژێر کاریگەری بوومەلەرزە بەردەوامەکانی ئەو گەورە وەرچەرخانەدا دەژیت.

و. ڕۆڵی مێژوویی سەرهەڵدانی ئاینە ئیبراهیمیەکان

ڕۆڵی مێژوویی سەرهەڵدانی ئایینە ئیبراهمیەکان بەلانی کەم هێندەی بەرخودانی قەوم و قەبیلە دژە ـ شارستانیگەراکان گرنگ و بایەخدارە. سەرباری ئەوەی لەناو قەبیلە سەریانهەڵداوە بەڵام لەناوەڕۆکدا لەچوارچێوەی بزووتنەوەی چینایەتیدایە. بەرخودان و دژەهێرشی ئەو

قەوم و قەبیلانەی لەلایەن هێزەکانی شارستانیەوە بە "بەربەر" ناودەبرێن دەشێت وەک بەرخودان و هێزێک شرۆڤە بکرێت کە لایەنی دیموکراتییان لەپێشە و زیاتر لەدەرەوە سەرچاوە دەگرن. لەبەرامبەر ئەمەشدا ئەو پێهەڵگرتنانەی بەشێوەیەکی گشتی لەلایەن ئایینەکانەوە بەتایبەتیش لەلایەن ئایینە ئیبراهیمیەکانەوە ئەنجامدراون تایبەتمەندێتی قەوم و قەبیلەش لەخۆوە بگرن، بەڵام بزوتنەوەیەکی ناوخۆیین کە لایەنی چینایەتییان لەپێشە. هەردوو بزووتنەوەی دژە مۆدێرنیتەی سەرمایەداری لەدەرەوە بزاڤە نەتەوەییەکان لەناوەوەش بزاوتە چینایەتیەکان دێننەوە بیری مرۆڤ.

چوارچێوەی چینایەتی ئایینە ئیبراهیمیەکان ئاڵۆزە کە بەردەوام بەرامبەر سیستەمی شارستانی ناوەندی پێنج هەزار ساڵە بەرخودانی کردووە و دژەهێرشی ئەنجامداوە و گرنگترین قۆناخی مێژووی جیهانە. لەناو چوارچێوەیەکی زۆر بەرفراواندا جووڵە دەکات کە لەپرۆلیتاریایەکی هەژار تا ئەرستۆکراتێک درێژ دەبێتەوە. سەرەکیترین بابەتی ناڕەزاییان ئەوەیە کە نموونە ڕەسەنەکانی سیستەمی شارستانی ناوەندی واتە سۆمەر و میسر خۆیان وەک "قەڵەمبازی ئیلاهی" دەخەنە ڕوو. بونیادە ئایینیەکانی سیستەمی ئایدیۆلۆژیای ئیبراهیمی بەردەوام بەگومانەوە تەماشای ئیلاهیبوونی ئەم سیستەمەی پاشا ــ خواداوەندیان کردووە و ئیلاهی نەبوونی ئەمانەیان کردووە بە "بانگەشە"ی سەرەکی سەرهەڵدانیان. سەرەکیترین گوزارشتی ئەو دەرکەوتنەیان بە شێوەی "مرۆڤ نابێت بەخوداوەند ـ ئیلاهی"یە. باشترینی مرۆڤەکان تەنیا دەتوانن ببن بەپەیامبەرانی خودا و بەندەکانی. داواکردنی شتگەلێکی لەوە زیاتر بابەتی نەفرینو گەورەترین گوناهە. لەسەر ئەم بنەمایەش تێکۆشانێکی ئایدیۆلۆژیو شەڕێکی هەزاران ساڵەی هەژموونگەرایی ڕوویداوە. تەواوی نووسین و خوێندنەوەکانی مێژوو شوێنپەنجەی ئەم شەڕ، ململانێ و بانگەشەی پێوەیە.

کاتێک سیستەمی شارستانی ناوەندی هەڵدەسەنگێنرێت و لەم بارەیەوە شتگەلێک دەخوێنرێتەوە یان دەنووسرێت پێویستە زۆر سەرنجی

ئەم ڕاستییە بدرێت و بەهیچ جۆرێک لەبیر نەکرێت. هەوڵەکانی قەومگەرایی و قەبیلەی یەهوودی بۆ ئاواکردنی خوداوەند و ئایینی ناوەندی سەرهەڵدانی ئیبراهیم (سەنتێزی زەردەشتایەتی و مانیگەرایشی لەناودا)ی پێک دێنێت. لەڕێگای چەمکێکی ئایینی و ئیلاهی ئەقڵانیەوە هەوڵی ڕووبەڕووبوونەوەی هەژموونگەرایی ئایدیۆلۆژی ئایین و میتۆلۆژی شارستانی ناوەندی دەدات. لەحەزرەتی ئیبراهیمەوە تا دەگاتە حەزرەتی محەمەد تەواوی پێغەمبەران ڕۆڵی مێژوویيان لەم شەڕەی (شەڕی هەژموونگەرایی ئایدیۆلۆژی) مانادا هەیە. بەرامبەرە ماددیەکەی ئەو کلتوورە مەعنەوییە ئایینیەی نوێنەرایەتی دەکەن توێژی بازرگانی چینی ناوینە. لەکاتێکدا ئەرستۆکراتەکانی قەبیلە نوێنەرایەتی بەرزترین ئاستی چینایەتی دەکەن، هەژارانی قەبیلەو هەر جۆرە پرۆلیتاریا و گروپە سەربەخۆو پەراوێزخراوەکان نوێنەرایەتی چینو توێژەکانی ژێر دەکەن. قەومی یەهوودی کە لەدۆخی ناوەندیدایە بەدرێژایی مێژوو هەوڵیداوە لەبوارو مەیدانی کلتووری مادی و ئایدیۆلۆژی بەردەوامی بەپێگەی پێشەنگایەتی خۆی بدات. لەمیانەی"پەیمانی کۆن" واتا لەڕێگەی تەوراتەوە هەوڵیداوە پێشەنگایەتی ئایدیۆلۆژی خۆی وەک ڕووباری دایک یان چاوگ پیشان بدات. لەمیانەی کەڵەکەکردنو خەرمانی "مانا"ی کە لەسیستەمەکانی شارستانیو هێزە ڕکابەرەکانی شارستانیەوە کۆی کردوونەتەوە، بەردەوام هەوڵیداوە خۆی بەرفراوانو دەوڵەمەند بکات. تا ڕۆژی ئەمڕۆمان توانیویەتی لەشەڕی مانادا لەدۆخی هەژموونگەراییدا بمێنێتەوە. لەچوارچێوەی کلتووری ماددیشدا لەبواری بازرگانی و پارەدا هێزو ئەزموونێکی مەزنی بەدەست هێناوەو هەمان هەژموونگەرایی لەم بوارەشدا کاریگەر کردووە.

هەڵسەنگاندنو تاوتوێکردنی یەهوودیەت بەشێوەیەکی یەکگرتووو هۆمۆژەن چەوتە و ناتەواو دەبێت. لەکاتێکدا هێزە ناوەندیەکانی یەهوودی بەگشتی لەمیانەی ناکۆکی و پەیوەندیەکی نزیک لەگەڵ سیستەمی شارستانیدا دەژیان، بەڵام هێزە دیموکرات و سۆسیالیست ـــ کۆمۆنیستەکانی بەرهەڵستکارانی ناوخۆ بەردەوام بەدوای لێگەڕینو

بونیادە نژە ـــ شارستانیگەراکانی شارستانێتی دیموکراتی و سۆسیالیستیەوە بوون. پێویستە ئەم مەیلە بەکەم نەزانرێت کە بەدێژایی مێژووی یەهوودی لەئارادابووە. لەسەرجەم بزووتنەوە ڕکابەرەکانی دیموکراتی ڕادیکاڵ، سۆسیالست، ئەنارشیست، فێمینیست، ئیکۆلۆژی و بەرهەڵستکارەکانی دیکەی دەرەوەی سیستەمدا ڕۆڵی گرنگیان بینیوە. چەندە یەهوودییە ڕاسترەو و ناوەندگەراکان پارەگەران و لایەنگری شارستانی دەوڵەتی و بازرگانین، توێژە چەپرەو و ڕەنجدەرەکانیشیان بەو ئەندازەیە لایەنگری ئایدیۆلۆژیای کۆمینال، ئازاد و دیموکراتی و بونیادەکانیان بوون.

مەسیحیەت بەگرانی نوێنەرایەتی هەژارترین توێژەکان، هەر جۆرە کۆیلە و هەژارانی قەبیلە و گروپە گۆشەگیرەکانی دیکە دەکات. لەگەڵ ئەوەی لەسەردەمی دەسەڵاتگەرێتی(کریستیانی)دا بۆ دوو گروپی سەرەکی دابەش بوو، بەڵام تا ئێستاش فاکتەرێکی بەکاریگەری کلتووری مەعنەوییە لەجیهاندا. جیابوونەوەی ئەو کلتوورە ڕۆڵێکی گرنگی لەپەرەسەندنەکانی لایەنی دیموکرات و سۆسیالیستەکاندا هەیە. پێویستە سۆسیالیزم و دیموکراسی کرستیانی لەسەر بنەمای ئەم جیابوونەوەیە هەڵسەنگێنرێن.

سێیەمین گەورە ڤێرسۆنی ئایینی ئیبراهیمی کە حەزرەتی محەمەد لەڕێگایەوە قەڵەمبازی خۆی ئەنجامدا و لەماوەیەکی کورتدا وەک ئیسلامی چەواشە شێوەی گرت زیاتر نوێنەرایەتی توێژی بازرگانی دەوڵەمەند و ئەرستۆکراتی سیستەمی کردووە. بەمانایەکی تر کراوە بەهەژمووندگەرایی ماددی و مەعنەوی ئەو توێژە. لەخۆرهەڵاتی ناوین بەشێوەیەکی سەرکەوتووانە شەڕی هەژموونگەرایی بەرامبەر هێزەکانی شارستانی ناوەندی کلاسیک (بەرامبەر بێزەنتی و ساسانیەکان و تەنانەت ئیمپراتۆریەتی چینیش) و دوو ڤێرسیۆنە گرنگەکەی دیکەی ئایینی ئیبراهیمی موسەوێتی و مەسیحی بەڕێوە بردووە. بەهۆی نەگەیاندنی سەرمایەداری بازرگانی بەئاستی شۆڕشی کشتوکاڵ و پیشەسازی لەسەدەی دوازدەهەمەوە لەماوەی پێنجسەد ساڵدا لەدۆڕاندنی هەژموونگەراییەکەی بەمۆدێرنیتەی سەرمایەداری ئەورووپا ڕزگاری نەبوو. هەر بۆیە پێویستە

وەک سیستەمێکی کلتووری ماددی و ئایدیۆلۆژی یەکگرتوو بیر لەئیسلامیەتیش نەکرێتەوە. بەبەراورد لەگەڵ موسەویێتی و کرستیانی زیاتر دووچاری دابەشبوون هاتووە و بەهیچ جۆرێک بەکارەکتەری سیستەمێکی یەکگرتوو نەگەیشتووە. دەستەواژەی ئەڵڵا کە پەنایان بۆ بردووە، بۆ بەدیهێنانی یەکێتی بەس نەبووە. لەکاتێکدا نەریتی سوونی تا رادەیەکی مەزن هەژموونگەرایی خۆی بەسەر سیستەمی شارستانی ناوەندیدا زاڵ کردووە، بزووتنەوە رکابەرە دیموکرات، کۆمیناڵ و ئازادیخوازەکانی بەرامبەریشی بەردەوام لەئارادا بوون. ئەم بزووتنەوانە هیچ کاتێک بەتەواوی ملکەچییان نەکردووە. هەرچەندە نەبووبن بەبزووتنەوەیەکی سیستەماتیکی شارستانێتی دیموکراتی، بەڵام بوونەتە یەکێک لە شادەمارەکانی میراسی ئازادیخواز، کۆمیناڵ و دیموکراسی هەرە داناي جیهان و خۆرهەڵاتی ناوین.

بەشێوەیەکی یەکپارچەیی (یەکگرتوو) بزووتنەوەی ئایینی ئیبراهیمی توانیویەتی هەژموونگەرایی ئایدیۆلۆژی سیستەمی کۆیلەداری شارستانیەکانی میسرو سۆمەر تا دەگاتە مۆدێرنیتەی سەرمایەداری بشکێنن، پارچە بکەنو وەربچەرخێنن (لەرێگای ریفۆرم و شۆرشەوە). سەرباری ئەوەی فاکتەرە پاوانگەراکانی کلتووری ماددییان نەرم کردووە، بەڵام بەهەمان رادە نەیانتوانیوە بەشۆڕشو ریفۆرمیاندا تێپەڕێنێت. زیاتر لەرێگای توێژە راست رەوەکانی ناویانەوە هەوڵی سازشکاری کردنی لەگەڵ سیستەم داوەو خستنە ژێر هەژموونگەرایی خۆی بەبنەما گرتووە. لەبەرامبەر ئەمەشدا توێژە بەرهەڵستکارە چەپەکان بەو سیفەتەی بزووتنەوەی کۆمیناڵ، چینایەتی و عەلمانی گەلن بەردەوام لەگەڵ مەزهەبە ئایینیە رادیکاڵە دژە ــ شارستانیگەراکان بەدوای یۆتۆپیا، پرۆژەو بەرنامەی دیموکرات، یەکسان و ئازادیخوازدا بوون و لەم پێناوەدا جەنگاون.

هەژموونگەرایی کلتووری ماددی و ئایدیۆلۆژی تەوەرەی یەهوودی بەرامبەر بەجیهانیبوونی کاسۆلیکی (سیستەمەکانی شارستانی) ئیسلامی چەواشە و دژە ــ ریفۆرم رێبەرایەتی پاوانگەرایی سەرمایەداری تازە

گەشەسەندووی ئەوروپا و بێهەڵگرتنە ئایدیۆلۆژیەکەی کردووەو لەمیانەی پێشکەش کردنی کۆمەکێکی ماددی و مەعنەوی ڕۆڵێکی گرنگی لەسەرکەوتنی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری ئەورووپادا هەبووە. هۆکاری سەرەکی ئەمەش بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە بەئامانجی مردن (کوشتن) لەلایەن هەردوو شارستانییەوە تەنگەتاو کرابوون. هەم لەخۆرهەڵاتی ناوین هەم لەئەوروپا بەردەوام هەوڵدراوە یەهوودیەکان لەگیتۆکاندا بخرێنە ژێر کۆنترۆڵ و چاودێرییەوە. بەردەوام دووچاری تالان و کۆمەڵکوژی بوونەتەوە. ئەرستۆکرات و بۆرژوازی بازرگانی ـ کشتوکاڵ لەهۆڵەنداو بریتانیا کە بەرامبەر بانگەشەکانی هەژموونگەرایی پادشایەتیەکانی ئیسپانیاو فەرەنسای ئەوپەڕی ڕۆژئاوای ئەورووپا تەنگەتاو ببوون، لەسەدەی شازدەهەمینەوە دەرگای خۆیان بۆ سەرمایەی ماددی و مەعنەوی یەهوودیەکان کردەوە و ڕێککەوتنێکی مێژووییان ئەنجام داوە. ئەم ڕێککەوتنە هەم بانگەشەکانی هەژموونگەرایی ئیسپانیا و فەرەنسا(سەدەی ١٩ـ ٢٠)ی تێکشکاندووە هەم هەژموونگەرایی ئیسلامی لەخۆرهەڵاتی ناوین تێکشکاندووە، هەروە دوایش شارستانی و بانگەشەکانی ئەڵمانیای ـ هیتلەر و ڕوسیای سۆڤیەتی تێکشکاندووە و لەم چوارچێوەیەشدا هەژموونگەرایی جیهانی ئاواکردووە و تا ئێستاش درێژەی پێدەدات. وەک وارنەر سۆمبارت و هاوشێوەکانی ئاڵێم یەهوودیەت سەرمایەداری داهێناوە، بەڵام ئەگەر کۆمەکی ماددی و مەعنەوی یەهوودیەت نەبێت زۆر زەحمەتە بیر لەسەرکەوتنی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری بکرێتەوە.

بانگەشەی مێژوویی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری چارەسەرکردنی ئەو قەیران و کێشانەیە کەسیستەمی هەژموونگەرایی شارستانی ناوەندی (کۆی گوزارشتی هەر جۆرە پاوانەکانی دەوڵەت، دەسەڵات، ئایدیۆلۆژی، پیشە، بازرگانی و کشتوکاڵ) تێی کەوتووە. لەبەشی دواتردا توێژینەوە و وردبوونەوە لەو بارەیەوە دەکرێت کە ئەم بانگەشە مێژووییە چارەسەری یاخود تەنگەژە و قەیرانی گەورەتری بەرهەم هێناوە.

بەشی پێنجەم

مۆدێرنیتەی ئەوروپا لە سیستەمی شارستانی ناوەندیو هێزە هەژموونگەرا نوێیەکان

لەپێناو تێگەیشتنی قەیرانە جیهانگیرییەکەی لەخۆرهەڵاتی ناویندا چڕبۆتەوە دەرککردن بەوەرچەرخانی شارستانی ناوەندی لەئەوروپا رۆڵی کلیل دەبینێت مەرجە. وەک چۆن تا دەرک بەخۆرهەڵاتی ناوینی چاخی ناوین نەکەین، لەچۆنیەتی خزانی شارستانی بۆ ئەوروپا. هەروەها لەوەرچەرخانو گەیشتنی بەهێزە هەژموونگەراکان تێناگەین، ئەگەر سەرگوزەشتەی شارستانی لەئەوروپاش تێنەگەین ئەوا لەتێگەیشتنی خۆرهەڵاتی ناویندا بەچەمکێکی راست ناگەین. پەیوەندیەکی زۆر بەهێزی دیالیکتیکی لەنێوانیاندا جێگای باسە.

ئەو بابەتەی لەبەشەکانی پێشووتر هەوڵی روونکردنەوەی درا سەبارەت بەهۆکاروچۆنیەتی گواستنەوەی شارستانی ناوەندی رۆژهەڵاتی ناوین بوو بۆ ئەوروپا. سەرەکیترین پرسیاری دەرهەق بەشارستانی ناوەندی گواستراوە بکرێت ئەوەیە: بۆچیو چۆن شۆڕشی پیشەسازی دەستی پێکردووە. لەبەرئەوەی لەبەشەکانی دیکەی بەرگرینامەکەمدا لەزۆر لایەنەوەو تا رادەیەک وەڵامدراوەتەوە، هەوڵدەدەم لەهەندێک لایەنی دیکەوە وەڵام بدەمەوەو زۆرپێویستیش نەبێت دووبارەی نەکەمەوە.

بۆ ئەوەی هەمان ئەو هەڵەیە نەکەین کە کارل مارکس تێی کەوتبوو بەر لەهەموو شتێک پێویستە بەمانای مێژوویی‌و سۆسیۆلۆژی سروشتی شۆڕشی پیشەسازی‌و سەرمایەداری پیشەسازی بگەین. کارل مارکس دڵنیابوو کە وەک دیاردەیەکی ئابووری لێکۆڵینەوە سەبارەت بەسەرمایەداری دەکات. هەروەکو چۆن زانستە نوێکان لەسەرووی هەموشیانەوە کیمیاو فیزیا ناچارن پشت بەدیاردەکان ببەستن؛ بەبڕوای ئەو تاوتوێکردنی کۆمەڵگاش وەک دیاردەیەکو شیکارکردنی لەمیانەی

تێڕوانینی ئابوورییەوە سەرەکیترین هەڵوێستی زانستی بوو. نەک تەنیا هەڵوێستە فەلسەفیو ئایینیە نەریتیەکان، بەڵکو رەوتی فەلسەفەی ئایدیالیستی ئەڵمانی، هەڵوێستی کۆمەڵناسە فەرەنسیەکانو قوتابخانەکانی ئابووری ــ سیاسی ئینگلیزی سەردەمی خۆشی تێرکەر نەبوون. هەمووومان ئاگادارین کە بەیەکەوە لەگەڵ فریدریک ئەنگلس هەوڵیانداوە لەمیانەی ئەو قوتابخانەوە هەنگاوێک بهاوێژن کە بە "سۆسیالیزمی زانستی" ناویان بردووە. بێگومان ناشێت نکوڵی لەو "شۆڕشی زهنی"یە بکرێت کە دەستیان پێکردووە. لەلایەنی سۆزو هەستیشەوە دژی ئەو سەرمایەدارییە بوون کە سەرکەوتنی خۆی راگەیاندبوو. هەروەکو تەواوی قەڵەمبازو پێهەڵگرتنە مێژووییەکان لەپیشاندانی هەڵوێسی رێکخستنیدا دوودڵییان نەکرد.

یەکێک لەو ئەنجامە گرنگانەی زانستی رۆژی ئەمڕۆمان پێی گەیشتووە کارەکتەری مێژوویی‌و کۆمەڵایەتی حەقیقەتە (راستی دەرک پێکراو). بێگومان هەروەکو چۆن مێژوویی بوونو کۆمەڵایەتیبوون لەجیهانیبوونو تاکانەیی دابڕاونین، بەپێچەوانەوە لەسەرگوزەشتەی تێگەیشتنی راستیدا گوزارشت لەقاڵبوونەوەی هەوڵەکانو جیهانگیربوون دەکات. هەربۆیە دەست نیشانکردنی پێگەی کارل مارکسو قوتابخانەکەی لەم سەرگوزەشتەیەدا گرنگو بایەخدارە.

لەجیاتی ئەوەی سۆسیالیزمی زانستی وەک رەوتێکی تێکشکاو بەرامبەر سەرمایەداری ببینرێت، هەڵسەنگاندنی وەک رەوتێکی ناتەواو مانادارترە، چونکە دەسکەوتو سەرکەوتنیشیان جێگای باسە. ئەوەی پێویستە روونکردنەوەی کەموکوڕی‌و هەڵەکانی ئەو بانگەشانەیە کە تێیدا سەرنەکەوتوون. لەبەرگرینامەکەمدا روونکردنەوەی لەمجۆرەم کردووە. گرنگی لەوەدایە لەجیاتی دووبارەکردنەوە، لەمیانەی هەڵوێستێکی رەخنەگرانەی نوێ‌و یەکپارچەییەوە درێژە بەو هەڵوێستە بدرێت. هەوڵی ئەنجامدانی ئەوە دەدەم.

لەسەرووی هەموو شتێکەوە لەجیاتی ئەوەی شۆڕشی پیشەسازی وەک شۆڕشێکی ئابووری هەڵسەنگێنرێت، لەو بڕوایەدام ئەگەر وەک شۆڕشێکی

ئایدیۆلۆژی‌و سیاسی بیری لێبکرێتەوە رۆشنکەرەوەتر دەبێت. تەنانەت تا وەک شۆڕشێک نەناسرێت کە لایەنی سەربازی لەپێشە، ئەوا بەشێوەیەکی کامل‌و تەواو ناتوانرێت دەرک بەپێهەڵگرتنی شارستانیانەی ئەوروپا بکرێت‌و لەو سەرمایەدارییەش تێناگەین کە بەبنەمای گرتووە. ئەوەی پێویستە لەکۆتایی بگوترێت با لەسەرەتادا بیڵێین؛ هێزەکانی شارستانی ناوەندی لەمیانەی شۆڕشی پیشەسازی سەرمایەداری ئەوروپا گەورەترین سەفەربەری ئایدیۆلۆژی، سیاسی‌و سەربازی مێژووی خۆی ئەنجامدەدات‌و جیهانگیری دەبێت. ئەمەیە پێناسەی مێژوویی شارستانی ئەوروپا.

بەو سیفەتەی شۆڕشی پیشەسازی ئامرازێکی هەژموونگەرایی ئایدیۆلۆژی، سیاسی‌و سەربازییە تا لەچوارچێوەی یەکپارچەیی مێژوویی‌و کۆمەڵایەتی دەرکی پێنەکرێت، تێگەیشتنێکی تەواوو کاملانەی سەردەمەکەمان مەحاڵە. بۆ تێگەیشتنی ئەو راستییە تەنیا کۆکردنەوەی بوختەی ئاماری ئەو شەڕانە بەسە کە لەناو کۆمەڵگاکان‌و نێوان کۆمەڵگاکان رێگای لەپێش کردۆتەوە یان دژ بەژینگە دەستی پێکردووە. حەقیقەتێکی ئاشکراو حاشاهەڵنەگرە کە لەهیچ سەردەمێکی مێژوویی‌و کۆمەڵگادا ئاماری شەڕ بەو ئاستە نەگەیشتووە کە لەسەر بنەمای شۆڕشی پیشەسازی هاتۆتە ئاراوە، لەوەش مەترسیدارتر بۆ یەکەمجارە کە وێرانکردنی ژینگە بەسنوورو ئاستێک گەیشتووە چیتر کۆمەڵگا ناتوانێت بەردەوام بێت. هەرچەندە قەیرانی جیهانگیری لەمیانەی توانا نائاساییەکانی دەسەڵات‌و ئامرازە ئایدیۆلۆژیەکان هەوڵدەدات بەگوتەو کردارەکانی کۆمەڵگا بکات بەکۆیلە، حەقیقەتیش وەک گوتەو رەفتاری دژ لەژیانی رۆژانەدا بەردەوام دەبێت.

أ. مانای مێژوویی‌و کۆمەڵایەتی شۆڕشی ئەوروپا

ئەگەر هەژموونگەرایی ئایدیۆلۆژی هەر کۆمەڵگایەک رەچاو بکەین کە وەرچەرخانی کۆمەڵایەتییان ئەنجامداوە ئەوا هاوشێوەیەکیشی لەسەردەمی شارستانی ئەوروپاشدا دەبینین. وەرچەرخانی ماددی

شارستانی وەک خۆی نابینین، بەڵکو بەوجۆرە دەیبینین کە لەبواری مەعنەوی (بەواتا سنووردارەکەی کلتووری ـ ئایدیۆلۆژی) ڕەنگدەداتەوەو پیشاندەدرێت. ئەم واقیعەی بۆ سەرجەم سەردەمە گرنگەکان پیشاندراوە بۆ چاخی ئەورپاش جێگای باسە. نەک تەنیا لەهێزی هزراندن‌و بیرماندا، لەمەزەندەکان زیاتر ئەم واقیعە لەهێزی ژیانیشماندا جێگای باسە. سەردەمەکان پەسەندکراوی بەمجۆرەی تایبەت بەخۆیان هەیە. لەدۆخێکدا نین تێپەڕ نەکرێن، بەڵام تا قۆناخێکی دیالیکتیکی ڕاستەقینە بەدی نەکرێت ڕزگاربوون لەو واقیعە فەراهەم نابێت. هەرچەندە مەزەندە بکەین کە لەپێگەی دژایەتیکردنیداین بەڵام ڕەوشەکە بەمجۆرەیە.

کاتێک لەم ڕوانگەیەوە تەماشای ئەو حەقیقەتانە بکەین کە بەناوی میتۆلۆژیا یان زانستی ئەورووپاوە باس دەکرێت ئەوا شیکارێکی ڕاستتر دەرهەق بەقۆناخی شارستانی ئەورووپا دەکرێت. نەفیکردن‌و کۆچبەری کرستیانەکان‌و تارادەیەکیش موسەویەکان بەرامبەر پەلامارە ئایدیۆلۆژی ـ کردەییەکانی ئیسلام لەخۆرهەڵاتی ناوین لەسەر بنەمای مێژوویی هەستان‌و پێهەڵگرتنی پیشەسازیدایە. ماوەیەکی کەم بەر لەدەرکەوتنی ئیسلام کرستیانی‌و موسەوی وەک ئایدیۆلۆژی هەژموونگەرایی دوای ڕۆما (ڕۆمای ڕۆژئاوا) لەپەرەسەندندا بوون. لەچینەوە تا دەگاتە نیمچە دوورگەی ئیسپانیا چالاک ببوون. هاوشێوەی ئەو هەڵکشانەی شار کە ئەورووپا لەدوای سەدەی دەیەمین بەخۆیەوە بینی لەخۆرهەڵاتی ناوینیش جێگای باس بوو. لێرەدا لەمیانەی سوود وەرگرتن لەکلتووری کۆنی هێلینی هەڵمەتە نوێیەکەی شارستانی چاخی ناوین لەپەرەسەندندابوو. بەتایبەتیش هەڵکشانێکی دیاری شارستانی لەقەومەکانی گریک، ئەرمەنی‌و ئاشووری بەدی دەکرا. ڕێنسانسێکی بەرایی لەڕۆژەڤدابوو. مانیگەرایش لە بەهێزترین سەردەمی خۆیدابوو. بتپەرستی لەهەڵوەشانەوەیەکی خێرادابوو. لەکاتێکدا ڕۆمای ڕۆژئاوا لەبەرامبەر ئەم پەرەسەندنانە ڕووخا، هەرچی ڕۆمای ڕۆژهەڵاتە تەنیا لەمیانەی پەسەندکردنی کرستیانی وەک ئایدیۆلۆژیای فەرمی توانی شوێنی خۆی

لەمێژوودا بگرێت. ئەم پەرەسەندنە ئایدیۆلۆژیانە شوێنێکی گرنگیان لەبناخەی هەلکشانی رۆمای رۆژهەلات (بیزەنت) هەیە.

ئەو رابوونەی بە شۆڕشی ئیسلام ناو دەبرێت وەک ئەنجامێکی ئەو قەیرانە هاتە ئاراوە کە لەنیمچە دوورگەی عەرەبیدا جێگای باس بوو.وەک مەزهەبێکی رادیکالی ئایینی ئیبراهیمی شێوەی گرت. یەکگرتنی هێزەکانی قەبیلە هەزار سالییەکان و شێوەگرتنی ئایدیۆلۆژی نوێ بناخەی هەستانو قەلەمبازەکەن. ئیسلام قۆناخی بەرایی هەستانی ئۆغوزو مەغۆلەکانە. بەریەککەوتن لەگەڵ شارستانیدا دەرفەتو چانسی بوون بەهێزی هەژموونگەرایی نوێی رەخساند. لەکاتێکدا هێزی هەژموونگەرایی باوو نەریتی ئێران بەرامبەر بەپێشکەوتنی ئیسلام بەخێرایی هەرەسی دەهێنا، بیزەنتیش لەپاشەکشێی خێرا رزگاری نەبوو. هەر لەناوەڕاستی سەدەی حەفتەمەوە ئیسلام لەرۆژهەلاتی ناویندا هێزە هەژموونگەرا نوێیەکەی شارستانی بوو. لەگەڵ خێراتربوونی هەلوەشانەوەی بیزەنت، کرستیانی تا رادەیەکیش موسەویەکانی بۆ ئەوروپا گواستەوە. لەخۆرهەلاتی ناوین چەندە ئیسلام هەلکشا، لەئەوروپاش کرستیانی بەو رادەیە بالای گرت. چەندەی کرستیانی خۆرهەلاتی ناوین هێزی خۆی لەدەستدا، کرستیانی ئەوروپاش بەهێزبوونی کرد بەمەسەلەیەکی مانو نەمان.

شالاوی خاچپەرستەکان (نێوان سەدەکانی ١١ـــ ١٤) تیرای پێچەوانەکردنەوەی دۆخەکەی نەکرد. هۆکاری سەرەکیش پەیوەندییە بونیادییەکەی هەژموونگەرایی شارستانی ناوەندی بوو لەخۆرهەلاتی ناویندا. هەروەکو چۆن لەبوارەکانی بەرهەمهێنان، بازرگانیو دراودا پێگەی پێشەنگایەتی پارێزراوبوو، سەبارەت بەبابەتەکانی زانست، هونەرو سیاسەت ـ سەربازیش هێزی هەژموونگەرایی بەردەوامی بەبوونی خۆیدەدا. گرنگترین ئەنجامی شالاوەکانی خاچپەرستان؛ بەو ئاستەی شارستانی کە بەدرێژایی ئەو قۆناخە ئەوروپا پەرەی پێداوە ناتوانن کێبرکێی رۆژهەلاتو ئیسلامی پێ بکەن. ئەم واقیعەش هێزەکانی شارستانی ئەوروپای ناچار کرد قەلەمبازێک ئەنجامبدەن. لەکاتێکدا وانەو ئەزموونەکانی لەشارستانی ئیسلامی نیمچە دوورگەی ئیبریک

(ئەندەلوس) وەریانگرتبوو هێشتا تازە بوو. هێزە ئیسلامییە عوسمانییەکانی لەرێگای ئەنادۆڵەوە تا بەلقان و ئەورووپای ناوین بڵاوبوونەوە لەسەدەی شانزدەدا کاریگەرییەکەیان وەک دێوەزمەیەک بوو. هەڵکشانی سەرمایەداری لەسەدەی شانزدەهەمدا پەیوەندی بەم واقیعەوە هەیە.

هێزەکانی شارستانی ئەورووپا کە لەدەرەنجامی ئەزموونی سەدان ساڵەیان باشتر تێگەیشتبوون تاوەکو لەبواری هەردوو کلتووری ماددی و مەعنەوی شارستانی ئیسلام دەرباز نەکەن ناتوانن کێشەی بوون یان مان و نەمان چارەسەر بکەن، پەرەپێدانی سیستەمی سەرمایەدارییان وەک بەکاریگەرترین رێگەچارە تاوتوێ کرد. بێگومان لێرەدا مەبەستم باسکردنی مێژووی سەرمایەداری نییە. هەروەکو دەزانرێت ئەم بابەتە پێویستی بە چەندین بەرگی تێرو تەسەل هەیەو بەپێی پێویست باسکراوە. ئەم خاڵەی پێویستی بەجەختکردنەوە هەیە، ئاشکراکردنی پەیوەندییە ستراتیژییە سەرەکییەکەیەتی. چونکە بەبێ ستراتیژی دەرک بەمێژووی ستراتیژی ناکرێت. ریزکردنی رووداوەکان، شیکارە بەرفراوانەکان بۆ تێگەیشتنی مێژووی شارستانی بەس نین. ئەگەر لەفاکتەرە سەرەکییەکان (بەرهەمهێنان، بازرگانی، سیاسەت، سەربازی، ئایدۆیۆلۆژی)ی شارستانیدا فاکتەرە ستراتیژییەکان روون نەکرێنەوە، قۆناخەکانی پەرەسەندن و وەرچەرخان یان بەشێوەیەکی تەواو دەرکی پێناکرێت. هەر قۆناخێکی شارستانی لەسەر بنەمای ئەو فاکتەرە سەرەکیانەی نوێنەرایەتی دەکات ستراتیژیەتی هەژموونگەراییو کێبڕکێی ناوخۆییو دەرەکی بەخۆوە دەبینێت. بەردەوام بەشێوەیەکی تێکەڵ لەگەڵ ستراتیژییە بۆەکاندا دەژین. تێکۆشانی نێوان ئەو ستراتیژیانە دیاریکەری ئەنجامن. هەڵمەتی سەرمایەداری شارستانی ئەورووپا وەک بژارێکی ئەو تێکۆشانە بەدیهاتووە کە هێزە ستراتیژییەکان لەناوەخۆیان یان بەرامبەر دەرەوە ئەنجامیدەدەن.

ناشێت بژاری سەرمایەداری وەک ئەنجامێکی "کاروانی ئەقڵانی" هیگل یان ئەنجامێکی ناچاری ئایدیۆلۆژیای پەرەسەندنی رۆشنکەرەوەی کارل

مارکس هەڵسەنگێنرێت. هەروەکو لەهەردوو پەرتووکەکەی یەکەمی بەرگرینامەکەم هەوڵی خستنەڕووماندا سەرمایەداری سیستەمێکە لەسەردەمی سۆمەریەکانەوە بوونی هەیە. توخمێکی تێکدەری کۆمەڵگایە کە وەک دیاردەیەکی بێ ئەخلاق‌و بێکەڵک لەیادەوەری کۆمەڵگاکاندا دەژیت‌و بەئیرادەی خۆیان شەڕی لەگەڵدا دەکەن. کاتێک ناوە بەناوە رەنگدانەوەیان لەسەر رووخساری کۆمەڵگادا بووبێتیش، رووبەڕووی وەڵامی زۆر دژوار بوونەتەوە؛ هەربۆیە بەشێوەیەکی نهێنی‌و فێڵبازانە لەشاراوەو تاریکترین قوژبنەکاندا هەوڵی بەردەوامبوونیان داوە. هیچ یەکێک لەئامرازو پەیڕەوەکانی چەوسانەوە هێندەی سەرمایەداری خەسڵەتی تێکدان، پەرتەوازەکردنی کۆمەڵگاکانی نەبووەو بەو رادەیە دووچاری قەیران‌و کائۆسی نەکردوون. سەرباری ئەوەی خۆشیان چەوسێنەرو سەرکوتکەر بوون، بەڵام تەواوی هێزەکانی شارستانی بەهۆی ئەم بونیادەیان سنووردارکردن‌و سەراوژێرکردنی سەرمایەدارییان بۆ بەردەوامکردنی کۆمەڵگا بەناچارییەک بینیوە. نەک هەر تەنیا قۆناخێکی پێشکەوتووی شارستانی نییە، بەڵکو جێگای نەفرینی کۆمەڵگاکان بووەو وەک نەخۆشی شێرپەنجەی کۆمەڵگای ئەخلاقی‌و سیاسی وەسفکراوەو مانادار بووە. واقیعی قەیران، رووخان‌و قڕکردنی کۆمەڵگای ئەمڕۆمان‌و دەوروبەرەکەی راستی و کارایی هەڵوێستی ئەخلاقی دەسەلمێنێت کە ویژدانی حەقیقەتی کۆمەڵایەتییە. سەرمایەداری سەرکەوتنێکی زۆر بۆ ئەو هێزانە فەراهەم دەکات کە بەشێوەیەکی تەواوو کامڵ بەکاری بێنن. بەڵام باجەکەی قەیرانی بەردەوامی کۆمەڵگاکان، ئیفلیجکردنی راوەستە ئەخلاقی‌و سیاسیەکەی، تێوەگلاندنێتی بۆ ناو شەڕە ناوەکی‌و دەرەکیەکان‌و تووشبوونی قڕکردن‌و وێرانکارییە. لەئەنجامدا هێزو دەوڵەمەندێتی لەچەند دەستێکی کەمدا کۆبۆتەوەو ئەو دەستانە سەرکەوتنیان بەدەست هێناوە. باجەکەشی کۆمەڵگایەکی رووخاوو ژینگەیەکە کە چیتر بەردەوام نابێت.

ئێستاکەش با لەمیانەی چەند سەرەدێڕێکی سەرەکییەوە سەرکەوتنی ئەو سەرمایەدارییە لە شارستانی ئەورووپادا بەرجەستە بکەین.

أ. شەڕی هەژموونگەرایی شاری ڤێنسیا

سەرەکیترین مەسەلەی جێگای پرسیارە: سەرباری هەڵکشانی بۆچی ڤێنسیا نەیتوانی ببێت بە رۆمای دووەم. ئەو سەرکەوتنەی رۆمای چاخی کۆن بەدەستی هێنا ڤێنسیاش دەیتوانی بەدی بێنێت. ڤێنسیا لەرۆما بێ تواناتر نەبوو. فەزیلەتیان هێندە زۆر بوو کە لەگەڵ رۆما بەراورد ناکرێت. لەسەرجەم پۆلێنەکانی شارستانی لەسەرووی هەموو شیانەوە بازرگانی، بەرهەمهێنان، پارە، دەسەڵات، زانستو هونەردا لەلوتکەدا بوون. لەچینەوە تا خۆرهەڵاتی ناوین توانیبووی بۆ تەواوی رۆژهەڵات دزە بکات، لەباکوریش لە بەلتیقو بنارەکانی سیبریاوە تا دەگاتە بیابانی گەورەی باشوور لەزۆر ناوچەدا بڵاوبوویەوە. بەلانی کەم هێندەی رۆما دەریای سپی بەدەستەوە بوو. لەتەواوی ئەم ناوچانە پاوانی بازرگانی خۆی ئاواکردبوو. بەلانی کەم بەقەدەر رۆما دەوڵەمەندێتی بۆ ڤێنسیاش گواسترابوویەوە. ناوەندە نوێیەکەی بانقگەرایی، سەنەد، پارەو ئامرازە داراییەکانی بوو. کاتێک بەسەرچاوەی قازانج بپینرابوایە دەیتوانی باشترین بەرهەمی پیشەسازی قۆناخی خۆی بەرهەم بێنێت. بەتایبەتیش وەک بلێی هەناوی ئیمپراتۆریەتی ئیسلامو بیزەنتی هەڵکۆڵابوو. تەنانەت بەهایەکیش نەمابوو نەیگوازێتەوە. ئەگەر ڤێنسیا وەک هێزی هەژموونگەرایی سەدەکانی ١٤ و ١٥ هەڵسەنگێنین زێدەڕۆیی نابێت. لەم لایەنەوە دەشێت وەک سەرەکیترین هێز شرۆڤە بکرێت کە لەمێژوودا بەهاکانی شارستانی رۆژئاوای بۆ ئەورووپا گواستۆتەوە.

ناشێت بەبێ ڤێنسیا بیر لەشارستانی ئەورووپا بکرێتەوە. هەروەکو چۆن ناشێت بەبێ رۆما بیر لەچاخی کۆن بکرێتەوە، بەهەمان شێوە بەبێ ڤێنسیا ناشێت بیر لەچاخی ناوین بکرێتەوە. بەو رادەیەی پێناسەکردنی ڤێنسیا وەک ئەو هێزە یان مامانەی سەرمایەداری لەمنداڵدانی چاخی ناوینەوە هێناوەتە دونیاوە راستە، لەهەمانکاتدا مانای دەستنیشانکردنی رۆڵە مێژووییەکەشی دەبەخشێت. ئەو تەنیا کۆرپەلەکەی سەرمایەداری

نـەهێنا دونیـا، لـەرێگای ئـەو كۆرپەیـەی سكیدا بونیادەكـانی سـەرجەم شارەكانی چاخی ناوینی پێناندو ئـەوروپای بۆ سەرمایەداری ئامـادەكرد. ئـەوەی ئـەوروپای بەسـەرمایەداری دووگیـان كـرد ڤینسـیایە. سـەرباری ئەمەش نەبوو بەرۆمای دووەم. چونكـە رۆمـا شوێنی دانیشتنی پاپایـەتی بـوو. پەیوەنـدی نێوان پاپـاو ڤینسیاش بـەردەوام بەكێشەو شـەڕ بـووە. هەڵكشانی كرستیانی كاسۆلیكی رۆما لەسەردەمی ڤێنسیادا رێكـەوت نییـە. دەشێت سەرجەم شالاوەكانی كاسۆلیكی رۆما بۆ سـەر ڤینسیا بەهـەبوونی سەرمایەداریەوە روون بكرێتەوە. بەگشتی وەک سەرجەم ئایینە گـەورەكان كرسـتیانی كاسـۆلیكیش بەگومانـەوە تەماشـای سـەرمایەداری كـردووەو لەبەرپاكردنی گەورەترین شەڕی ئایینی لەبەرامبەریدا دوودڵـی نـەكردووە. ئـەو رووەی لـەژێر نـاوی دیاردەكـانی شـۆڕش، ئەنگیزاسـیۆنو شـەڕە مەزهەبیەكان لەئەوروپا رەنگیداوەتەوە بەردەوام رووێكی ئەو شەڕە بـووە. بەتایبەتیش شەڕی لەگەڵ پرۆتستانتی لەنزیكەوە وابەستەی شـەڕەكەیەتی لـەدژی سـەرمایەداری. بێگومـان كرسـتیانیبوونی ئـەوروپا بەشـێوەیەكی بابەتی ژێرخانی بۆ پەرەسەندنی سەرمایەداری فەراهەم كردووە. بەڵام ئەم هەبوونە بەتەنیا مانای سەرمایەداری نابەخشێت. ئیسلام فاكتەری زیاتری ژێرخـانی بـۆ سـەرمایەداری فەراهـەم كـردووە، بـەڵام توانیـوێتی رێگـا بەسەرمایەداریش نەدات.

دووەمین هۆكاری گرنگـی نـەبوونی ڤێنسیا بـەرۆمای دووەم، گرێدراو بەهۆكاری یەكەم، دەسەڵاتی خۆی بەسەر شارەكانی نیمچە دوورگـەدا ئـاوا نـەكرد و ئیتاڵیـای بەشـێوەی دەوڵـەت ـ نەتـەوە رێكنەخست. لـەبواری ئایدیۆلۆژیـەوە ڤێنسیا بـۆ دەوڵـەت ــ نەتـەوە كراوە نـەبوو. لەوانەیـە بەهێزترینو دواترین نموونەی دەوڵەتۆكەی شار بووە. ئەم واقیعـە بـەپێی پێویسـت روونیدەكاتـەوە كـە بـۆچی قۆنـاخی كۆرپـەیی سـەرمایەداری تێپەڕنـەكردووە، لەكۆتاییـەكانی سـەدەی هەژدەهەمـدا لەمیانـەی بەرخودانەكەی بەرامبەر ئەكیومەنێتی ڤاتیكانو دەوڵەت ـ نەتەوەی ئیتاڵیا ـ ئەوروپا گوزارشت لەهێزی مێژوویی ئەسڵزادەكانی شار دەكات.

پێویستە زۆر باش بزانرێت کە بەئەندازەی دەوڵەتگەرایی شار دیموکراسیگەرایی شاریش بەهێزترین فۆرمی نوێنەرایەتی مێژوون. تەنانەت شاهێدی بۆ دیموکراسی راستەوخۆش کردووە. سیستەمە ئیمپراتۆریەتەکانی چاخەکانی کۆنو نوێو سیستەمی دەوڵەت ــ نەتەوەی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری لەسەر بنەمای تکوڵیکردن لەدیموکراسیگەراییو دەوڵەتگەرایی شار ئاواکراون. ئەزموونی شاری ڤێنسیا باشترینو روونترین بەڵگەی سەلمێنەری ئەم واقیعەیە. لەلایەک بەرخودانی بەرامبەر ئیمپراتۆریەتی خانەدانی هاسبورک ــ ڤاتیکان، لەلایەکی دیکەش بەرخودانی بەرامبەر نەتەوە ــ دەوڵەتی پێشوەختو سیستەمەکەی ویستفالیا ــ گوزارشت لەم واقیعە دەکات. لەرۆژی ئەمڕۆمان لەکاتێکدا بیر لەرەخنەکردنو سەرلەنوێ ژیاندنەوە ــ بونیادنانەوەی شار دەکرێتەوە، ئەزموونی ڤێنسیا تا دوارادە فێرکەرە. بێگومان ئەگەر بەقەدەر ڤێنسیاش نەبێت چەندین شاری ئەوروپا لەسەرووی هەمووشیانەوە شارەکانی ئیتاڵیا هەم وەک دەوڵەت هەم دیموکراسی وانەی فێرکەرانە پێشکەش دەکەن.

ب ـ گوزەرەکردن لە دەوڵەتشارەوە بۆ دەوڵەت ـ نەتەوە: ئەزموونی ئەمستردام ـ هۆڵەندا

کێشەی سەرەکی کە لەسەدەی شازدەهەم لەئەوروپا لە ئارادابوو، هەوڵی سەرمایەداری بوو لەبەرامبەر سیستەمە ئیمپراتۆرییە کلاسیکەکان تاکو بەسەریاندا زاڵ بێتو ببێتە هێزی شارستانیەکی فەرمی. هێزی ستراتیژی سەرەکی ئەو قۆناخە هێزەکانی ئیمپراتۆریەتن کە پشت بەخانەدانی هابسبۆرگ دەبەستن. دوای ئەوەی شارستانی موسەوی (٧١١ ـ ١٤٩٢)و ئیسلامی ئەندەلوسیان لەنیمچە دوورگەی ئیبریک لەناو بردو دووچاری کۆچبەریان کردن کەهەر لەسەردەمی نیشتەجێبوونیانەوە لەگەڵیاندا لەناو ململانێو شەڕدابوون، بەپشتیوانی ڤاتیکان یش لەتەواوی ئەوروپا لەپای ئاواکردنی هەژموونی خۆیان بوون. بەڵام لەئاستی ئەوروپا چەندین دەوڵەتشارو میرنشینو پاشایەتی بەرخودانیان

کرد. لەسەرووی هەمووشیانەوە پاشایەتی فەرەنسا، بریتانیاو ئەڵمانیاو چەندین شاری ئیتاڵیا بەرخودانێکی دژواریان کرد. بەرامبەر بەهەژموونگەرایی ئایدیۆلۆژی کاسۆلیکی ئەکویمەنی پرۆتستانتی سەریهەڵداو بەشێوەیەکی فەرمی سەردەمی کڵێسا نەتەوەییەکانی ڕاگەیاند. لەبواری سیاسیو ئایدیۆلۆژیەوە ئەوروپا کەوتە ناو کائۆسێکی گەورەوە. ڕەنگی مەزهەبی تێکەل بە شەڕەکانی هەژموونگەرایی بوو. لەلایەکی دیکەشەوە ئەو ڕێنسانسەی لەشارەکانی ئیتاڵیا لەسەرووی هەمووشیانەوە لەڤینسیا دەستی پێکردبوو بەخێرایی لەتەواوی ئەوروپا بڵاوبوویەوە. لەگەوهەردا ڕێنسانس بەرهەمی دەوڵەتگەراییو دیموکراسیگەرایی هەڵکشاوی شاربوو.

بەرامبەر بەسکۆلاستیزمی چاخی ناوین ڕێنسانس خاوەنی هەستانێکی عەلمانی ـ سکۆلار بوو. لەم سۆنگەیەوە گەڕانی چەندین شارو میرنشینی بەدوای پارێزەردا خاڵێکی مایەی تێگەیشتنە. لەسەدەی شازدەهەمدا ڕێنسانس ڕۆڵێکی یەکلاکەرەوەی هەبوو لەجیابوونەوەی هونەرو فەلسەفەیەکی ئایینی بەرەو هونەرو فەلسەفەیەکی عەلمانی. بەو سیفەتەی مانای ڕیفۆرم لەئایین دەبەخشێت پرۆتستانیش لەنزیکەوە وابەستەی سەرهەڵدانی ڕێنسانسە. هەڵەیەکی گەورەیە ئەگەر شۆڕشەکەی سەدەی شازدەهەمی ئەوروپا بەسەرمایەداری ببەسترێتەوە. شۆڕشی ئەو قۆناخە هاوشێوەیەکی ئەو شۆڕشانەی شارە کە سۆمەریەکان بەرامبەر کۆمەڵگای نیولیتیکی میزۆبۆتامیاو هێلینیەکانی کەناری ئیجەش بەرامبەر جڤاتە "بەربەر" ەکان بەرپایانکرد. شۆڕشێکی گەورەی کلتوورە. بەهۆی ناوەرۆکەکەیەوە هەر لەسەرەتاوە نوێنەرایەتی تایبەتمەندێتییە گەردوونیەکان دەکات. ئەوەی سەرمایەداری توانی سەرکەوتنی تێدا بەدەست بێنێت؛ لەکائۆسە گەورەکەی ئەو سەدەیەدا ئەو هێزەی پیشاندا کە خۆی وەک بژارێک پێشکەش بکات.

بەناوی تەواوی مرۆڤایەتی قۆناخ و پرۆسەیەکی مەحشەری لەرۆژئاوای ئەوروپا جێگای باسە. لەم قۆناخەی مەحشەردا ئارادەیەکی زۆر شارستانیەکان هێزەکانی کۆنترۆڵو چاودێریان لەدەست دەدەن.

بۆشایی کۆنترۆڵ دێتە ئاراوە. سەرمایەداریش وەک بەرهەمی ئەم بۆشاییە گەورەترین پێهەڵگرتن و رابوونی خۆی ئەنجامداوە. ئەم رابوونەش لەئاواکردنی هەژموونگەرایی سامناکی ئەو جانەوارەی بەرووخسار مرۆڤ دەچێت کە بەهەزاران ساڵە هێزەکانی شارستانێتی نادەوڵەتی و شارستانی دەوڵەتی بەردەوام لەقەفەس بەندیان کردبوو و ئیتر زنجیرەکانی خۆی پساندووە. دەشێت مرۆڤ و کۆمەڵگا بەرامبەر سەرمایەداری بێهەژموون خۆڕاگری بکەن و ئارام بگرن، هەروەها ژینگەش وێران نەبێت. بەڵام کاتێک سەرمایەداری وەک هێزێکی هەژموونگەرایی هەڵدەکشێت ئیتر تەواوی کۆمەڵگا، ژینگە و سیستەمە کۆنەکانی شارستانی دەکەونە ژێر هەڕەشەیەکی مەزنەوە. سەرەکیترین خاڵی پێویستە دەرکی پێبکرێت، سەرمایەداری وەک هێزێکی چارەسەری لەقەیرانەکەی سەدەی شازدەهەمی شارستانی سەریهەڵنەدا، بەڵکو وەک هێزێکی هەژموونگەرایی سەرکوتکەر هاتە مەیدان.

پێویستە شۆڕشەکانی رێنسانس، ریفۆرم و رۆشنگەری ئەم سەدەیە لەگەڵ سەرهەڵدانی سەرمایەداری وەک رابوونی جیاواز لەیەکتری هەڵسەنگێنرێت. گەورەترین خیانەتی زانستی کۆمەڵایەتی تەوەرەی ئەورووپا لەمەدایە کە ئەم پرۆسە مێژووییانەی کردۆتە موڵکی سەرمایەداری. لەبەرئەوەی سەرجەم زانست و داناکان (کارل مارکس یشی لەناودا) بەشێوەیەکی راست هەژموونگەرایی سەرمایەدارییان پێناسە نەکردو رۆڵە مێژووییەکەیان دەست نیشان نەکرد دەرگایان لە بەردەم هەرجۆرە کارەساتێک ئاوالاکردووە.

رۆڵی میرنشین و شاری ئەمستردام ـ هۆڵەندا لەو تراژیدیا گەورەیەدا رەوشی تکاکاری و ئارەزووکردنە. خودی ئەمستردام یش وەک شارەکانی دیکەی کەنارەکانی ئەتڵەسی رۆژئاوای ئەورووپا لەسەرەتاکانی سەدەی شازدەهەم لەبواری ماسیگرتن، بازرگانی و کشتوکاڵەوە لەپەرەسەندندایە. لەشکۆمەندی ڤێنسیا دوورە. بەڵام تاکە چانسێکی هەیە؛ ئەو شوێنەیە کە چەندین لەو مرۆڤانەی تێدا کۆبۆتەوە کە بەئامانجی رزگاربوون لەدەسپۆتیزم و دەمارگیری ئەورووپای رەش روویان تێکردووە. نوێنەرە

نوێکانی ئـەقڵی ئـازاد لەسـەرووی هەمووشـیانەوە سـپینۆزا، دیکـارتو ئەراسـمۆس گیرسـاوەی شـارەکە بـوون. لـەبواری هونـەر و زانستیشـدا ئاشنای دانای کامل بووە. بێگومان توانستێکی بیرکردنەوە، زانینو هەست پێکردنی زەبەلاحی بەمجۆرە کاریگەری لەسەر پەرەسەندنە سیاسیەکانو بەرهـەمهێنان دەبێـت. هەربۆیـە سـەرەتا رۆڵـی لـەبازرگانیی دەریـاییو راوەماسیدا بینیـوە. زۆر بەئاسـانی دەتوانێـت کێبڕکـێ لەگـەڵ هەسـتانە هاوشـێوەکانی شـارەکانی پادشـایەتی ئیسـپانیاو پورتوگـال دا بکـات کـە رەقیبـی هـەرە گـەورەیان بـوو. گرنگتـریش ئەوەیـە لەناوچـەکانی نـاوەوە لەسەردەمی سەرلەنوێ رێکخستنەوەی کشتوکاڵدا توانیویـەتی هـەنگاو بۆ زۆرتـرین بەرهـەم بهاوێژێـت. بـاڵابوونی بـواری بەرهـەمهێنانو بازرگـانی بەخێرایی لەبواری پیشەسازیی مانیفاکتۆراشدا وەڵامی دەدرێتەوە.

میرنشینی هۆڵەندا لەمیانـەی ئـاواکردنی قەوارەیـەکی سیاسـی بـەهێز لەگـەڵ ئـەو هەرێمـە بچووکانـەی پەرەسـەندنی هاوشـێوەیان بەخۆیانـەوە دەبینی هەوڵی ئەنجامدانی شـەڕی هـەبوون (مانونـەمان)ی داوە. بەرامبـەر بـەچی؟ بەرامبــەر بــەهیوای ئیمپراتۆریــەتی خانەدانــەکانی هاسـبۆرکو ڤالۆسیس (فەرەنسی) کـە لـەنێوان خۆیانـدا هـەوڵی قووتـدانی ئـەوروپا و دابەشـکردنی دەدەن. بەرامبـەر بەمـەش پاشـایەتی بریتانیـا، میرنشـینی هۆلەنـداو ئـەڵمانیا بـەرخودانێکی دژوار دەکـەن. ئـەڵمانیای بروسـیاش هێزێکـــی دیکـــەی ئـــەم بەرخودانەیـــە. ئـــەوجارە لەســـەربنەمای ئەوپادشایەتییەی ئیسپانیا ـ کە سەرکەوتنی بەرامبـەر ئیسـلامو موسـەوی بەدەست هێناوە ـ خوازیارن سەرلەنوێ ئیمپراتۆریەتی جێرمەن ــ رۆمـای پیرۆز ئاوابکەنەوە. ئەکۆنیزمی کاسۆلیکی ئەم ئاواکردنـەوە بەناچارییـەک دادەنێـت. لەلایـەکی دیکەشـەوە بـاڵی ناوەنـدی نەمسـا (ڤیـەننا)ی هاسبۆرگەکان هەوڵی وەستاندنی هەژمونگـەرایی ئیسـلامی عوسـمانیەکانو ئەنجامدانی هێرشی بەرامبـەر دەدات. خانـەدانی ڤالویسـی ئـەو ناوچەیـەی دواتر دەبێت بەفەرەنسا بـاڵێکی دیکـەی رەقیبـی ئـەکۆنیزمی کاسۆلیکییە. سەرلەنوێ کەشفکردنو داگیرکردنـی جیهـان و ئـەمریکا دەسـتی پێکـردووە. گەیشتوونەتە ئەفریقیاو هیندستان، بناخەی پردەکان دانراون.

بەشێوەیەی روونو ئاشکرا دەبینرێت کە سەبارەت بەمیرنشینی هۆڵەنداو ئەمستەردام کێشەکە شەڕی مانو نەمانە. باڵی هەردوو خانەدان بەئامانجی قووتدانی ئەو ناوچانە تەواوی هێزی خۆیان سەفەربەرکردووە. لەپێناو بەدەستهێنانی باڵادەستی ستراتیژی شەڕ لەهەستیارترین قۆناخی خۆیدا ئەنجامدەدرێت. لەتەواوی قۆناخە هەستیارەکانی مێژوودا ئەمجۆرە شەڕە ستراتیژیانە روویانداوە. سەبارەت بەهێزە ژێرکەوتووەکان تەنیا شەڕێک ناتۆڕێنن، قۆناخێک لەدەستدەدرێت کە بەسەدان ساڵ کاریگەر دەبێت. لەهەمووش خراپتر، بوونی کۆمەڵایەتی رووبەرووی لەناوچوون دەبێتەوە. هەبوونی کۆمەڵایەتی نوێ جێگای باسن — لەسەرووی هەموو شیانەوە هۆلەندا — کە چارەنووسەکەیان رووبەرووی ئەمجۆرە هەڕەشەو مەترسیانە بۆتەوە. باس لەقۆناخێکی مانو نەمان دەکەین کە هاواری یان هەموو یان هیچ، یان ئازادی یان مەرگی تێدا بەرز دەبێتەوە.

سەفەربەری میرنشینی هۆڵەندا ـ ئەمستردام لەنزیکەوە گرێدراوی ئەو رەوشە ستراتیژیەیە. ئەو لێهاتووییەی هەم لەبوارەکانی ئایدیۆلۆژی، سیاسی و سەربازی، هەم لەبواری بازرگانی، پیشەسازیو دارایی پێگەیشتوون تەنیا لەمیانەی لەسەرپێمانەوە و ئیرادەی ژیانی ئازاد فەراهەم دەبێت. ئەم لێهاتوویی‌و هێزەی ئیرادە خراوەتە روو، ئەمستردامو هۆلەندا کە لەناوەراستەکانی سەدەی شازدەهەم تێکنەشکاونو پێگەیشتنی خۆیان سەلماند هەروەکو ئورک ـ سۆمەرو ئەسینا ـ گریک لەسەدەی حەڤدەهەم لەسەرتاسەری جیهان بەئاستی هێزێکی هەژموونگەرا گەیشت.

بەرامبەر بەم لایەنە ئەرێنییەی دوالیزمی ئەمستردام، لایەنەکەی دیکەی ئەم دوالیزمە سەرمایەدارییە فێڵبازەکەیەتی. هەر هەستانێکی گەورەی مێژوو جمکێکی فێڵبازو خائینی هەیە. هێندەی باوەڕی زەردەشتایەتی باسی دوالیزمی رووناکی ـ تاریکی ناکەم. بەڵام ناشێت تاریکاییەکی سەرمایەداری لەرابوونی ئەمستردام ـ هۆڵەندا نەبینرێت کە ئەومان دێنێتەوە یاد. تەنانەت لەم هەڵسەنگاندنەشیدا ئەو هەڵەیە پەسەند ناکەم کە کارل مارکس تێی کەوتووە، واتە ناڵێم سەرمایەداری سەرکەوت، ئەم هەڵەو غەفلەتە پەسەند ناکەم کە بەناوی زانستەوە

ئەنجامدراون، سەرمایەداری پشکی لەسەرکەوتندا نییە، بەڵام یەکەمین پشکی هەیە لەقۆستنەوەی سەرکەوتندا. هەندێک کەس یان هێز بەردەوام دەخوازن ئەوانە بەکاربێنن کە قورسترین شەڕیان کردووە. خۆنواندنی سەرمایەدارانی هۆڵەنداو ئەمستردام لەسەختترین ساتەکانی شەڕداو لەسەر رەسەنترین خوێن (وەک هزرو ئیرادە)ی مرۆڤ گەڕانیان بەدوای داهاتو بەدەستهێنانی قازانج وەک بەدیهێنەر و خاوەنی سەرکەوتن لەمێژوودا تۆمار ناکرێن، بەڵکو وەک قۆزەرەوەو ئیستغلالکارانی سەرکەوتن جێی خۆیان دەگرن. ئەگەر بەشێوەیەکی قووڵ لێکۆڵینەوە سەبارەت بەشۆڕشی هۆڵەندا بکرێتو سەرلەنوێ بەناوی رەنجدەرو ئازادیخوازان بنووسرێتەوە مسۆگەرە کە ئەم راستییە خۆی دەسەپێنێت. ئەو سەرمایەدارییەی لەهەژموونگەرایی ڤینیسیا هێشتا کۆرپەلە بوو، لەهەژموونگەرایی هۆڵەندا ـ ئەمستردام رۆڵی هەرزەکارێکی قەبەو وشک دەبینێت. هەروەکو ئەسکەندەری سەردەم زەبر لەهەموو شوێنێک دەوەشێنێتو تێکی دەشکێنێت.

ئەو گۆڕانکارییانەی لەبواری بەرهەمهێنانو ئامرازەکانی دەسەڵاتدا رێگای لەپێشکردەوە رۆڵی سەرەکی لەهەڵکشانی هەژموونگەرایی هۆڵەندا دەبینێت. بونیادی مانیفاکتۆرا (کاری دەست)یی لەناو ماڵەکان دەرکەوتو بەشێوەی سەربەخۆ سەرلەنوێ رێکخرایەوە. نوێکاری هاوشێوە لەبواری کشتوکاڵیشدا پەرەی پێدرا. بەشێوەیەکی بەرفراوان ریفۆرمی زەویو کشتوکاڵ جێبەجێکران. لەپێناو بازرگانیو ماسیگری بەهێزترین تەکنیکەکانی دروستکردنی کەشتی بەکارهێنران. تەواوی ئەو فاکتەرانەش بەبەراورد لەگەڵ ناوچە ئابووریەکانی دیکەی جیهانو ئەوروپا هەرزانترین بەرهەمی بەرهەم هێنا.

بونیادی دەوڵەتی پشتبەستوو بەیەکینەکانی میرنشینیو شار کە تەکنیکی دەسەڵاتن بەئاراستەی دەوڵەت ــ نەتەوەوە دووچاری گۆڕانکاریو وەرچەرخان هات. قەوارە یان کیانە سیاسییە نوێیەکە شتێک بوو بۆ جاری یەکەم دەهاتە ئاراوە. شێوەی دەوڵەت ــ نەتەوەی رێکخستنی دەوڵەت بەیەکەم گەڵاڵەنامەی خۆی گەیشت. هەم بەبنەما

نەگرتنی دەوڵەتشاری ئەمستردام، هەم دەستبەردانی لەمۆدێلی باوی میرنشینی هۆڵەندا لەمەدا بەکاریگەر بوو. رێکخستنی دەسەڵات بەشێوەیەکی گونجاوو تەبا لەگەڵ بەپیتی ئابووری بەڕێوەبرا. ریفۆرمەکانی بونیادی سوپاش رۆڵێکی گرنگی لەمەدا بینی. هەم لەبواری تەکنۆلۆژیای سەربازی هەم لەبواری رێکخستندا یەکەمین بونیادەکانی مۆدێرنیتە ئاواکران. پێشکەوتنی هاوشێوە لەبواری خۆتەیارکردن‌و پرچەککردنیشدا بەدیهات. هەرچەندە لەبواری جوگرافیدا وڵاتێکی بچووکیش بێت، ئەم گۆڕانکاری‌و پێشکەوتنانە کردیان بەهێزێکی هەژموونگەرا. لەم لایەنەوە شۆڕشی هۆڵەندا لەپێگەی پێشەنگایەتی ئەو شۆڕشانەدایە کە دواتر لەئینگلتەرا، ئەمریکاو فەرەنسادا روو دەدەن.

لەشۆڕشدا بەدەست خستنی هەژموونگەرایی لەلایەن سەرمایەدارییەوە زۆر خوێناوی بووە. سەرەڕای ئەوەی هێزەکانی گەل شۆڕشیان رێکخست‌و تێکۆشانیان بەڕێوەبرد، بەڵام پێشەنگایەتی شۆڕش لەلایەن کەمینەیەکی خاوەنی سەرمایە دەستی بەسەردا گیراوە. ئەوانەی شۆڕشیان رێکخستووەو بەڕێوەیان بردووە، یەکێتی‌و سەربەخۆیی هۆلەندایان بەدەست هێناوە مسۆگەرە کەفاکتەرەکانی سەرمایەداری نین. ئەو دیاردەی بەدێژایی مێژوو روبەڕوومان بۆتەوە جارێکی دیکە لەم گۆڕانکاری‌و وەرچەرخانەشدا هاتۆتە ئاراوە. هێزە کۆنەکانی شارستانی کاتێک شکستیش دێنن، لەجیاتی ئەوەی بەرامبەر بەکۆمەڵگا بەتەواوی دەسەڵات لەدەست بدەن، دەستبەرداری بۆ دەسەڵاتدارە هاوپەیمانەکانیان بەگوێرەی بەرژەوەندی خۆیان دەبینن. بەردەوام پەیوەندی چڕو رایەڵە بەرژەوەندییان لەنێواندا هەبووە. چینی نوێی دەسەڵات ئەگەر بۆرژوازیش بێت لەهەناوی چینی دەسەڵاتی کۆن لەدایک بووە. دۆخی پەرەسەندووی چینی دەسەڵاتداری کۆنە.

گرنگی مۆدێلی هۆڵەندا لەگەورەییەکەیدا نییە؛ بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە مۆدێلێکە داهاتوو لەخۆوە دەگرێت. لە گەڵەخۆیدا هەلمەتێکی دیکەی بەشارستانی ئەوروپا ئەنجامداوە، ئەمەش وایکردووە لەئاستی جیهاندا بەکاریگەر بێت. جیهانی مۆدێرن زۆر شت قەرزاری هۆلەندایە. هێڵی ڤینسیا

ـ ئەمستردام خاوەن ئەو لەپێشینەو پێشەنگایەتیەیە کە لەسەدەی چواردەهەمەوە تا سەدەی هەژدەهەم شارستانی ئەوروپای وەرچەرخاندو کردی بەبالادەستی جیهان. لەکاتێکدا ئیمپراتۆربەتی ئیسلامی عوسمانی دوا هێزی هەژموونگەرای شارستانی ناوەندی خۆرهەلاتی ناوین لەناوەڕاستی ئەوروپا پاشەکشێی دەکرد، ئەوروپا لەکراسی ئایینی داماڵرابوو و ڕووبەڕووی گەمارۆی هەمەلایەنی ئەو هێزە هەژموونگەرا نوێیانە ببوویەوە کە لەدەمامکی ئایینی داماڵرابوون‌و لایەنی عەلمانییان لە پێش بوو.

ئەو وەرچەرخانە گەورەی لەدیالیکتیکی شارستانی ئەوروپا ـ خۆرهەلاتی ناوین هەم لەخزینی هەژموونگەرایی بۆ ئەوروپا هەم لەو جیاوازییەی لەبواری چۆنایەتیەوە هاتە ئاراوە هێندە گرنگە کە تەواوی سەردەم دیاردەکات. بالادەستی هەژموونگەرایی هۆلەندا لەقۆناخی ١٦٥٠ ـ ١٧٥٠ ڕۆڵی سەرەکی لەو گواستنەوەو وەرچەرخانەدا بینیوە. لەکاتێکدا ڤینسیا شارستانی ناوەندی لەخۆرهەلاتی ناوین دزی‌و لەرێگای ئیتالیاوە بۆ ئەوروپای گواستەوە (سەدەکانی ١٢، ١٦)، هەرچی هۆلەندا ـ ئەمستردامە لەماوەیەکی زۆر کورتدا لەکەنارەکانی زەریای ئەتلەسی وەریچەرخاندو کردی بەیەکەمین فەتحکاری جیهانی هەژموونگەرایی ناوەندی ئەوروپا. سیستەمی شارستانی ناوەندی دوای سەرگوزەشتەیەکی پێنج هەزار ساڵی ڕۆژهەلاتی ناوین لەکەنارەکانی زەریای ئەتلەسی دەبوو بەسیستەمێکی نوێی جیهانی تەوەرەی ئەوروپا.

ج ـ ئەزموونی لەندەن ـ بریتانیاو ئەو ئیمپراتۆریەتەی رۆژی لێ ئاوانابێت

شۆڕشی هۆلەندا ـ ئەمستردام هەر لەیەکەم قۆناخەکانیەوە لەگەڵ لەندەن ـ بریتانیا لەلایەن هەمان دوژمنی ستراتیژیەوە گەمارۆ درابوون. هەر بۆیەش پێویست بوو پەیوەندی نێوانیشیان ستراتیژی بێت. مۆنارشیەکانی ئیسپانیاو فەرەنسا سەبارەت بەهەردوو هێزیش رێگایان لەپێش کێشەی مان‌و نەمان کردبوویەوە. هۆلەندا و ئینگلتەرا هەردووکیان بەیەکەوە لەژێر هەڕەشەو مەترسی قووتداندا بوون. تاکە ڕێگەچارەی

هەبوونو رزگاربوونیان؛ ببن بەناوەندی هێزی هەژموونگەرایی ئەورووپا. تا مۆخی ئێسقان هەستیان بەم واقیعە دەکرد، کردبوویان بەبابەتی سەرەکی نیگەرانی فیکرو هزریان، هەمان راستی بۆ لایەنی بەرامبەریش لەجێگای خۆیدا بوو. ئەگەر نەبن بەهێزی هەژموونگەرا هەم هەژموونگەرایی ئایدیۆلۆژیای کاسۆلیکی هەم بانگەشەکانی بوون بەرۆمای دووەم لەدەست دەچوو. بەردەوامیو خەستبوونی شەڕو پێکدادانی نێوان هەردوو جەمسەری هەژموونگەرایی سەرچاوەی خۆی لەهەمان کێشەی مانو نەمان وەردەگرێت. لەئاکامدا کاتێک لەهاوسەنگی دەوڵەت ـــ نەتەوەی ویستفالیا (١٦٤٨) بەستاتۆیەک دەگەن سنوورێک بۆ شەڕەکەی نێوانیان دادەنێتو ناوبەرەکانی ئاشتی رۆڵی درێژکردنەوەی کات دەبینێت.

هەڵکشانی لەندەنیش وەک جمکێکی ئەمستردامە. تووشبوونیان بەهەمان کێشەی ستراتیژی ناچاری کردوون رێگەچارەی هاوشێوە بدۆزنەوە. دۆخی دوورگەیی بریتانیا کارەکەی ئاسانتر کردووە. لەندەن وەک دەوڵەتشارێک لەدایک نەبووە. لەم لایەنەوە زۆر لەشکۆمەندی ڤینسیا دوورە. وەک ناوەندی پاشایەتی دامەزراوە، بەڵام هەر لەساڵی ١٢١٥ وە لەژێر باڵی ماگناکارتا[1] خاوەنی ئۆتۆنۆمیەکی رێژەییە. لەم سۆنگەیەوە هەر لەسەرەتاوە بۆتە لانکەی مۆدێلێکی سیاسی تایبەت. هەروەها هەر لەسەردەمی ئارسەری یەکەمین پاشای بریتانیا (سەدەی پێنجەم)وە لانکایەنیکردنی بۆ ئەرستۆکراسی خاوەن هێزی گونجانو هاوسەنگی پێویستە بخرێتە سەر ئەم واقیعە. لەلایەکی دیکەشەوە جیاوازییەکی بەمجۆرەی هەیە؛ دوا پەناگەی نەفیکراوەکانی کیشوەری ئەورووپایە. ناوە بەناوە نووچاری داگیرکاریش هاتووە. هەر

---

[1] ماگناکارتا: بەڵگەیەکی ئینگلیزییە لە ساڵی ١٢١٥ لەئەنجامی شەڕی نەجیبزادەکان بەرامبەر پاشایەتی هاتە ئاراوە، لەمیانەی ئەو بەڵگەوە پاشای بریتانیایان لە دەسەڵاتەکانی داماڵی؛ بە ناچاری ئیمزای کرد. ئەمەش هەنگاوی یەکەمی ئازادی دەستووری بوو. بەمجۆرە بنەماکانی چارەسەرکردنی زۆرداری، ناپەکسانیو گەندەڵی دانراوە؛ بەم پێیە راگەیەنراوە کە کەس ناتوانێت دەست بەسەر موڵکو سامانی مرۆڤی ئازاددا بگرێت، دادوەریش ناکرێت، نافرۆشرێتو دوا ناخرێت.

لەسەردەمی یەکەمین داگیرکاری قەیسەرەوە کە بەناوی شارستانی ئەنجامیداوە بەردەوام لوقمەیەکی بەتامو سەرنجراکێشی فەتحکارانی کیشوەر بووە.

هەڵکشانی لەندەن لەنزیکەوە وابەستەی ئەو راستیو واقیعانەیە. لەندەن لەناوەوە بەرامبەر بەهێزە ئەرستۆکراسەکان خاوەن ئۆتۆنۆمیەکی رێژەیی بووە، لەدەرەوەش بەرامبەر داگیرکارییەک دوا سەنگەر و پەناگەی نەفیکراوان بووە. لەسەر بنەمای ئەم دیاردە ستراتیژیانەوە چارەنووسی خۆی بونیادناوە. کاتێک وەک شار باڵی گرتووە بەردەوام ئەو پێگە ستراتیژییەی خۆی رەچاو کردووە. تا رۆژی ئەمڕۆشمان درێژە بەم پێگەیەی خۆی دەدات. پێویستە لەبیرنەکەین کە لەدیاریکردنی چارەنووسی شارێکدا هەر لەسەردەمی یەکەمین شاری ئوروکەوە بەردەوام نیگەرانییە ستراتیژیەکان رۆڵی سەرەکییان بینیوە. بیرنەکردنەوە لەشارێکی بێ شوراو بێ قەڵا گوزارشت لەم راستیە دەکات. ئەوەی بەلانی کەم هێندەی ستراتیژی بۆ شار پێویستە بەرهەمی پیشەسازی، پیشە، بازرگانیو کشتوکاڵی بەرەی دواوەیەتی کە خۆراکی پێدەدات. ئەگەر دەوڵەت یان بەڕێوەبەرایەتیەکی دیموکراتی نەبێت ئەم فاکتەرانە پەرە ناسەنو بەردەوام نابن. وەک بڵێی لەندەن مەحکومی دۆخێک کراوە کە تەواوی ئەو فاکتەرە دارایی، پیشەسازی، بازرگانیو بەرهەمە ستراتیژیانە لەناو یەکتردا بژیت.

تا کۆتاییەکانی سەدەی پازدەهەم دوورگە هەوڵیداوە کۆتایی بەقۆناخی بەرخودان بەرامبەر بەهیواکانی داگیرکردنو فەتحکاری هێزەکانی کیشوەر بێنێت. لەناوەڕاستی سەدەی شازدەهەم لەمیانەی کۆتایی هێنان بەدوا داگیرکاری نۆرمانەکان دەبێتە خاوەن کەسایەتی. ئیتر بریتانیبوون ناسنامەیەکی سەربەخۆیە. سەردەمی یەکەمین ئەلیزابێتی دوای ساڵانی ١٥٥٠تایبەتمەندێتی بەدەستهێنانی ئەم ناسنامەی هەیە. لەمیانەی ناسنامەی ئەم دوورگەیە ناسنامەی شاری لەندەنیش بەهێز بووە و ئیتر دەتوانێت رۆڵی مێژوویی ببینێت.

کێشەی سەرەکی بریتانیای لەندەن لەسەدەی شازدەهەمدا گەمارۆی ئیسپانیا ـ پورتوگال لەزەریای ئەتڵەسیو پاشایەتی فەرەنسا لەزەمینی، ئەورووپا پارچە بکات، بەڕووی جیهانی دەریاو زەمینیدا بکرێتەوە. لەگەڵ هۆلەندای ئەمستردام دووچاری هەمان کێشە هاتووە. ئەگەر لەچارەسەرکردنی ئەو کێشەیە سەرنەکەوێت کیانە سیاسیەکەی کۆتایی پێدێت. ڕێگای سەرکەوتنیشی زۆرانبازێی سەرۆکایەتیە لەشەڕی هەژموونگەراییدا. لەگەڵ تەواوبوونی گواستنەوەی شارستانی ناوەندی بۆ ئەورووپا، شەڕێکی دژواری هەژموونگەرایی لەنێوان هێزە جیاوازەکان ڕوودەدات. سیستەمەکانی شارستانی سیستەمی هەژموونگەران.

بۆ سەرکەوتنی بریتانیای لەندەن (ئینگلتەرا) لەشەڕی هەژموونگەرایی دا پێویستی بە پەرەپێدانی سێ ئامرازی سەرەکی مێژوویی هەیە کە بەبێ ئەوان نابێت. ئەمانەش سەرمایەداری، دەوڵەت ـ نەتەوەو پیشەسازیبوونە. دوورگە زیاتر لەبواری کشتوکاڵیەوە دەتوانێت خودبژێوی بەبنەما بگرێت. کشتوکاڵ تا چ ئاستێکیش بەپیت بێت بەشی بەردەوامکردنی شەڕی هەژموونگەرایی ناکات کە تێی کەوتووە. تەواوی هەلومەرجە ناوخۆییو دەرەکیەکان گۆڕانکاریەکی نائاسایی سیستەم دەکەن بەپێویستییەک. مێژوو پڕ لەو نموونانەیە کە دەسەلمێنن کاتێک هەبوون دەبێتە بابەتی باس ئەوا ئەو هێزە کۆمەڵایەتیانەی تەنگەتاو کراون قەلەمبازیان ئەنجامداوەو سیستەمی تەکنۆلۆژی، هزری، سیاسی، سەربازیو ئابووری نوێیان ئاواکردووە. ئەوەی بەشێوەیەکی گشتی لەئەورووپای گەمارۆدراو بەتایبەتیش لەدوورگەی ئینگلتەرا ڕوویداوە بوویەرێکی بەمجۆرەیە. گرنگی سەدەی شازدەهەم وابەستەی ئەم واقیعەیە.

بێگومان بریتانیای لەندەنی سەدەی شازدەهەم نەداهێنەری هەڵمەتی سەرمایەداری، دەوڵەت ــ نەتەوەو پیشەسازیبوونە نە تاکە هێزی بونیادنەریشە. لەم سێ لایەنەدا پەرەسەندن لەتەواوی شارەکانی ڕۆژئاوای ئەورووپا لەئارادایە لەسەرووی هەموشیانەوە لەشارەکانی نیمچە دوورگەی ئیتاڵیا. گۆڕانکاری سیستەم لەئاستی کیشوەرو جیهانیدایە.

بەلام کۆمەکی تایبەتی لەندەن لەوەدایە کە پێ بەپێ رۆلی پێشەنگایەتیو کاراکردن دەبینێت. لەندەن مێشکو هێزی کاراکردنی سیستەمی نوێیە.

ئەو پرسیارە سەرەکییەی پێویستە بوروژێنرێت؛ کامە فاکتەر رۆلی دیارکەری بینی؟

١ـ بەسیستەمبوونی سەرمایەداری لەشیکارێکی تەواو دوورە، تا ئێستاش گفتوگۆ سەبارەت بەبابەتەکە دەکرێت. لەبەشە جیاوازەکانی بەرگرینامە روونکردنەوەی پێویستمان دەرهەق بەمژارەکە کرد. خالە سەرەکییەکانی رەخنەکردن خرانەڕوو. بەکورتی رادیکالترینیشیان سەبارەت بەشیکارەکانی سەرمایەی کارل مارکس بوو کە کەموکورپو هەلەی مەزن لەخۆوە دەگرێت. پێشکەشکردنی سەرمایەداری وەک سیستەمێکی ئابووری، پێکەیشتوو و پێشکەوتنخواز بناخەی هەلەکە پێکدێنێت. گشتاندنی شێوەی ئابووری وەک شێوەی کۆمەلگا مانای گشتاندنی هەلە دەبەخشێت. هەرچی بلاوکردنەوەیەتی لەمێژوودا لەژێر ناوی ماتریالیزمی مێژوویی کراوە بەپەیڕوێک. ئەنجامیش راستکردنەوەی ئایدیالیزمی هیگل نەبوو، بەلکو کاریکاتۆریزەکردنی بوو.

پێویستە زۆر بە باشی تێبگەین کە تا ئێستاش هیگل دەرباز نەکراوە. هەرچەندە شارستانی ئەوروپا رێگای لەپێش هیگل کردۆتەوە، بەلام تا ئێستاش مەحکومو دیلی ئەوە. لەسەردەمی هیگەوە فەلسەفە لەنزمترین ئاستی لوتکەدایە. نیچەش دژەکەی هیگلە. ئەویش لوتکەی رەخنەکردنی مۆدێرنیتەی سەرمایەدارییە. تا ئێستاش دەرباز نەکراوە. تایبەتبوونەکەشی لەوەدایە، هاوارێکی پێخەمبەرانەیە نالەباری و نەگونجاوی سەرمایەداری لەگەل ژیان رادەگەیەنێت. گەورەیی فرناند براودل یش لەوەدایە ئەو هێزەی پیشانداوە کە سەرمایەداری وەک پاوان پێناسە بکات نەک ئابووری. بەسیفەتی پاوان سەرمایەداری نەشێوەیەکی بەرهەمهێنانە نە قۆناخێکی مێژوویی‌و کۆمەلایەتییە، هەردووکیشیان نییە. ئامرازی رەواکردنی سەرمایەدارییە لەسەر بنەمای ئەو باسەی ئابووری ــ سیاسی ئینگلیزی پێدەگوونرێت. سەرباری ئەوەی ئابووری نییە، بەلام کاتێک وەک "کاملترین سیستەمی ئابووری" پێشکەش دەکرێت، گەورەترین

خەڵەتاندنو چەواشەکردنی مێژووە کە لەژێر ناوی (زانست)ەوە ئەنجام دەدرێت. کارەکتەری ناڵانکارو قەبلێنەری پاوان دەکرێتە ئابووریو هەوڵی بەدەستهێنانی ئەم ڕەوابوونو چەواشەکارییە دەدرێت. سەرباری سەرجەم ڕەخنەکانیان بەڵام کارل مارکسو شوێنکەوتووەکانی لەمیانەی کۆمەکی پۆزیتیڤیزمیشەوە لە بوون بە ئامرازی ئەو هەڵانە ڕزگاریان نەبوو.

شیکارکردنی سەرمایەداریش وەک ئایینی ئیسلام یاخود کرستیانی یاخود وەک پاوانێکی ئایدیۆلۆژی ـ پراکتیکی، هیچ گومانی تێدا نییە ئاشنای حەقیقەتی سەنجراکێشترمان دەکات. چونکە سەرمایەداری بەرزترین ئاستی پاوانگەراییە لەمێژووی شارستانیدا. ئەگەر ئەو خاڵە ڕەچاو بکەین کە یەکەمین پاوانی مێژووی مرۆڤایەتی بە "پیاوی بەهێزو فێڵباز" دەستی پێکردووە، ئەوا باشتر مایەی تێگەیشتن دەبێت کە سەرمایەداری گوزارشتی دامەزراوەیی وەک ئەو هێزەی دەسەڵات دەرکی پێبکرێت کە لەڕۆژی ئەمڕۆمان لەسەر تەواوی گۆڕەپانو بوارە کۆمەڵایەتییەکاندا زاڵە. لەم سۆنگەیەوە پێویستە پێشکەوتنو شێوەکانی سەرخانو ژێرخانی کۆمەڵگا بەمانای هەبوونی خۆییەوە ڕاستەخۆ پەیوەندیدار نەکرێن. هەروەها دەشێت سەرمایەداری وەک سیستەمی سەرکوتکردنو زێدە بەهای هەرە پێشکەوتوو ڕەوای سەر کۆمەڵگا پێناسە بکرێت. ئەو پێناسەیە دەرفەتی ئەوەمان پێدەدات باشتر تێبگەین کە بەشێوەیەکی گشتی پاوانەکان بەتایبەتیش پاوانی سەرمایەداری لەبوارەکانی ئابووری، کۆمەلایەتی، سیاسی، سەربازیو ئایدیۆلۆژی جێگیر دەبێتو بەجۆرێک ڕەوایەتی پێدەدات وەک بڵێی هی خۆی بێت. بۆ نموونە پاوانی سەربازی مانای سوپایە، ئەویش لەسەرجەم شارستانییەکاندا هێزێکی سەرەکی دامەزراندن یان ئاواکردنی هەژموونگەراییە. هەرچی هەژموونە گوزارشتی دامەزراوەیی بەکۆمەڵی "پیاوی بەهێزو فێڵبازە" کە لەسەر کۆمەڵگا بڵاوبۆتەوە.

کاتێک لەژێر ڕۆشنایی ئەو پێناسەیەدا تەماشای ئەو سەرمایەدارییە بکەین کە بەگشتی لە ئەورووپا بەتایبەتیش لە بریتانیای لەندەن هەڵکشاوە ئەوا باشتر دەتوانین مانا بەخشی بکەین. تەنیا لەرێگای

پاوانێکی هەژموونگەرایی بەهێزتر دەتوانن بەرەنگاری ئەو پاوانە هەژموونگەرایانە ببنەوە کە لەچوار لاوە دوورگەیان گەمارۆداوە. پاوانەکانی ئیسپانیاو فەرەنسا باوو نەریتی بوون. بەدیمەنی ئایینیو پاشایەتی بارگاوی بوو. لەبەر ئەو هۆکارەش ئەگەر دوورگەش لەمیانی پاوانی ئایینی و پاشایەتی وەلامیدابوایەوە ئەوا لەوانەیە ژێربکەوتایە، چونکە رەقیبەکانی لەهەموو لایەکەوە لەپێشتر بوون. تاکە رێگای رزگاربوون ئاواکردنی شێوەیەکی نوێی پاوان بوو، ئەمە بوو کە ئەنجامدرا. لەبەر ئەم هۆکارە مێژووییە لەسەدەی شازدەهەم لەئایدیۆلۆژییەوە تا بەرهەمهێنان، لەسیاسەتەوە تا سەربازی لەسەرجەم بوارەکانی کلتووری ماددیو مەعنەویی لەدوورگە پاوانگەراییەکی نوێ ئاوادەکرێت. سەرمایەداری ئینگلیز ناوی ئەم بونیادنانە گشتییەیە. ئاواکردنی لەسەر میراسی هزرو تەکنۆلۆژیای پێشکەوتووی مرۆڤایەتی نە پێشکەوتن نە شێوەیەکی نوێی کۆمەلگا، هەردووکیشیان نییە. تەنیاو تەنیا بەدیهێنانی بەهێزترین فۆرمیلەی پاوانگەرایبە. کاتێک لەم چوارچێوەیەدا تەماشای ئەو گۆڕانکاریانە بکرێت، ئینجا ئەگەر لەرێگای شۆڕش یان ریفۆرمەوە بەدیهاتبێت، لەئاکامدا ئامانجی دامەزراوەبوونی پاوانە، بەلام هەلبژاردنی ناوی لەندەن وەک شار، بریتانیاش وەک ولات تەنیا بەمەبەستی ئاسانکاری گێڕانەوەی زارەکییە. ئەم شەڕەی هەژموونگەرایی پاوان کە تا سالانی ١٧٨٠ لەمیانەی رێککەوتنی ستراتیژی ئەمستردام - لەندەن بەڕێوە چووە، دوای شۆڕشی فەرەنساو شەڕەکانی ناپلیۆن ئینگلتەرا توانیویەتی وەک تاکە هێزی هەژموونگەرا لەسەر پێیان بمێنێتەوە.

ئەو رێساو دامەزراوە نوێیانەی لەبوارەکانی کشتوکال، بازرگانی، فینانسو پیشەسازی پێشخراون وەک مێژوویکی درێژ لەبەشەکانی پێشووتری بەرگرینامەکەم باسکراوە. ریفۆرمی ئایینی تایبەت بەخۆی، دامەزراوە زانستییە پاشکۆکان و سیستەمی هونەرو پەروەردەشی بەدامەزراوە کردووە. بەکورتی مۆرکی خۆی لەشێوازی ژیانی نوێداوە کە سەرەکیترین فاکتەری مۆدێرنیتەیە.

٢ــ دووەمــین دامــەزراوەبوونی گرنگــی لەســەردەمی هەڵکشــانی هەژموونگەرایی لەندەن ــ بریتانیا بەشێوەیەکی تێکەڵ لەگەڵ پاوانی سەرمایەداری پەرەیسەند پلەداری کۆمەڵگا و ڕێکخستنی بونیادی دەوڵەتە بە شێوەی دەوڵەت ــ نەتەوە. واتە هاوتەریبی پاوانی سەرمایەداری بونیادنراو لەسەر ئابووری ڕێکخستنی دەوڵەت ــ نەتەوەیە کە لەسەر بواری دەسەڵات ئاواکراوە. بەناویەکداچوونێکی بەهێزیان جێگای باسە، چونکە پاوانی دەسەڵات نەبێت پاوانی ئابووری بەدینایەتو بیری لێناکرێتەوە. ئەو دیاردەیەی زانا کۆمەڵایەتیەکان ــ کارل مارکسیش لەناویدا ــ زەلالیان نەکرد یاخود لەبارەیەوە زۆر بەهەڵەداچوون؛ مەزەندەیان کردبوو کە ئابووریش وەک بوارێکی تایبەت کاپیتالیزە کراوە، مێژووی سەرجەم شارستانیەکان سەلماندوویەتی: تەنیا کاتێک پاوانەکانی سەر بواری ئابووری لەگەڵ پاوانەکانی ئایدیۆلۆژیو دەسەڵات بەناویەکداچوون دەتوانن زێدە بەها بەدەست بێنن. هەروەها پێویستە پاوانی دەسەڵات وەک گوزارشتی دامەزراوەییو خەستی پاوانی ئابووری شرۆڤەو ڕافە بکرێت.

ناوبردنی گوزارشتی دامەزراوەبووی دەسەڵات بەدەوڵەت باسێکی باوو نەریتییە. چونکە ئەم پاوانە نەریتییەی دەسەڵات کە لەگەڵ سەرمایەداریدا تێکەڵە، ڕێکخستنی خۆی لەچوارچێوەی فۆرمی دەوڵەت ــ نەتەوە وەک ناچاریەکی حەتمی بینیوە. یەکێک لەتایبەتمەندێتیە سەرەکییەکانی ڕێککەوتنی ستراتیژی نێوان ئەمستردام ــ هۆڵەنداو لەندەن ــ بریتانیا ئەوەیە کە لەفۆرمی دەوڵەت ــ نەتەوە دەوڵەتیان بەسەر تەواوی کۆمەڵگادا بلاوکردۆتەوە، چونکە تا ئەو سەردەمە دەوڵەتی نەریتی باو بەشێوەی بونیادێکی سەرووی کۆمەڵگابوو، بایەخێکی زۆری بەدانانی سنووردا لەنێوان خۆیو کۆمەڵگادا. ئەم شێوەیەش هێزەکەی سنووردار دەکرد. بەڵام لەمۆدێلی دەوڵەت ـ نەتەوەدا لەبەر ئەوەی تەواوی کۆمەڵگای بەسیفەتی نەتەوە لەخۆوە دەگرت، لەمیانەی سوود وەرگرتن لەهەژموونە ئایدیۆلۆژیو ئابووریەکەیەوە خۆی ڕەوا دەکات، ئەمەش زیاترین ئاستی هێزی لەگەڵ خۆیدا دەهێنا.

کاتێک ئیمانوێل والرشتاین لەتوێژینەوە بەرفراوانەکەی " شیکاری سیستەمەکانی جیهان"دا شێوازی نوێی رێکخستنی دەوڵەت بەفاکتەری دیاریکەری باڵادەستی کۆتایی هەژموونگەرایی ئینگلیز دادەنێت هەڵوێستێکی واقیعانەیە، بەڵام کەموکوڕی گەورەی ئەو بەرهەمە ــ هەروەکو کارل مارکس ـ لەوەدایە کە لەشیکارەکانی سەرمایەداریدا نقوم بووە، تەنانەت لەئاستی دەستەواژەشدا بێت هەڵوێست سەبارەت بەشیکارکردنی دەوڵەت ــ نەتەوە پیشاننەدراوە. ئەمەش وایکردووە سەرکەوتنەکانی شایستەی ئەو بەرهەمە مەزنانە بە شێوەیەکی زۆر سنوردار رەنگبداتەوە. دەوڵەت ـ نەتەوە شتکەلێکی زۆر قەرزداری قاڵبە نەریتیەکانی دەوڵەتو میللیکردنی ئایینە. پێچەوانەکەشی راستە. لەکاتێکدا بەمیللیکردنی کلتووری نەریتی باو لەسەرووی هەمووشیانەوە میللیکردنی ئایین دەوڵەت ــ نەتەوەیان خولقاندووە، دەوڵەتیش میللیگەرایی وەک ئایینی نوێی خۆی هەڵبژاردووە. لەم سۆنگەیەوە ئەو فۆرمیلەی بەشێوەی سەرمایەداری = نەتەوە = دەوڵەت = میللیگەرایی ناوەڕۆکی خودی پرۆسەو قۆناخە نوێیەکەیە. ئەو شوێنەی ئەم پرۆسەیە پێیدەگات فاشیزمە.

دەوڵەت ـ نەتەوە گوزارشت لەبەرزترین ئاستی دەسەڵاتی سەردەمی پاوانی سەرمایەداری دەکات. خۆی پاوانی پاوانەکانە. بەتایبەتیش لەقۆناخەکانی سەرەتایدا لەپێگەی بەرزترینو بەرفراوانترین دەستڕۆییدایە. هیگل گووتەنی ئەو خوداوەندەیە کە دابەزیوەتە سەر زەوی. دۆخی بەرجەستەیی دەستەواژەی خوداوەندە لەچوارچێوەی کۆمەڵگادا.

دووەمین ئامرازی سەرەکی کە لەهەژموونگەرایی لەندەن ــ بریتانیا بەلانی کەم هێندەی پاوانە سەرمایەدارییەکان بەکاریگەر بووە پاوانی پاوانەکان دەوڵەت ـ نەتەوە بووە. لەرێگای ئەم ئامرازەوە بەپێگەی ئیمپراتۆریەتی بریتانیا گەیشتووە کە خۆری تێدا ئاوا نابێت. زۆر ئاشکرایە کە ناتوانرێت لەم بارەیەوە سنووری دژوار لەنێوان پاوانی ئابوریو پاوانی دەوڵەت ـ نەتەوە بکێشرێت. هێندە بەناویەکتردا چوونە زۆر جار دەبینرێت کە یەکێکیان چۆتە شوێنی ئەویتریان، بەڵام دیسانیش

پێویستە بەگشتی دەوڵەت بەتایبەتیش دەوڵەت ـــ نەتەوە لەگەڵ سەرمایەداری هاوتا نەکرێت، هەروەها ئەگەر وەک سەرخانێکی ساکاریشیان هەڵنەسەنگێنرێت گرنگو بایەخدارە. پەیوەندیەکەی نێوانیان زۆر خەستو بەهێزە، بەڵام هاوتا یاخود رەنگدانەوەیەکی سادەی یەکتری نین. وەک دوو هەبوونی گەوهەری جیاواز بەردەوامی بەپەرەسەندنی کۆمەڵگای ـ مێژوویی خۆیان دەدەن.

پێگەی تایبەتی لەندەنو ئەمستردام لەواقیعی کۆمەڵگای مێژوویی لەوەدا بەرجەستە دەبێت کە کۆنایيان بەدەوڵەتۆکەی شارهێناوەو بوونەتە لانکەی دەوڵەتی ولات ـ نەتەوە. پێگە ستراتیژیەکەیان رۆڵێکی سەرەکی لەمەدا بینیوە. بەڵام لەدۆخی نەبوونیان بەلانکەی دەوڵەت ـــ نەتەوە، باجەکەی داگیرکاریيو پێگەی شارێکی ئاسایی ئەو ئیمپراتۆریەتەیە کە لەدەرەوە دێت. جیاوازییان لەگەڵ ڤێنسیا گرێدراوی ئەم تایبەتبوونەیانە. ڤێنسیا ئاواکردنی دەوڵەت ـ نەتەوەی ئیتاڵیای نەکرد بەئامانجی خۆی. بەڵام وەک شار بەرگری لەناسنامەی خۆی کردو پاراستی. لەم سۆنگەیەوە لەندەنو ئەمستردام مۆرکی نکوڵیکردنی ناسنامەی شاریان پێوەیە. ئەم مۆرکە بەباشترین شێوە لەگەڕەکی "سۆزانیخانە"ی لەندەنو ئەمستردام دەبینرێتو هەستی پێدەکرێت. لای سۆمەریەکانیش رووداوێکی هاوشێوە لەنیپوورو بابلدا دەبینرێت (موساقەتین ـ یەکەمین سۆزانیخانەیە). هەر ناسنامەیەک نکوڵی لەخۆی بکات راکردنی بۆ نییە دەبێت بە سۆزانیو فاشیست.

دەوڵەت ـ نەتەوەی لەندەن ــ بریتانیا بوو بەکاریگەرترین چەکی دەستی سەرمایەداری. لەکاتێکدا لەناوەوە لەرێگای ناسنامەی "هاووڵاتی"و لەسەربنەمای ئۆپەراسیۆنەکانی هۆمۆژەنکردن "چۆنیەککردن"ی تەواوی پێکهاتە کۆمەڵایەتییەکان ئاکی ـ مێروولە دەخولقێنێتو پرۆلیتاریا دەکات بەکۆیلەی نوێ، ئەندامەکانی پلەداری دەکات بەبۆرژوازی. وەک چەمکو دەستەواژە ئاک، ئاکرەوێتی، مافو ئازادیەکانی تاکەکەس خزمەت بەپەردەپۆشکردنو رەواکردنی ئەم ئۆپەراسیۆنە مێژووییە دەکات. لەبەرامبەر ئەمەشدا شەڕی ناسنامەی بونیادەکانی پێکهاتە

کۆمەڵایەتیەکان ـ لەسەرووشیانەوە کارکەر، پیشەکار، لادێیی، رۆشنبیر، چڤاتە ئاینییەکان، ژن، ئەتنیک ـــ سەرهەڵدەدات. تاکو مانای دەستەواژەی تاکو هاوڵاتی شیکار نەکەین کە بۆرژوازی بەئامانجی مەشروعیەت بە دەمامکو ناکۆکیەکی زۆر بارگاوی کردوون، ئەوا مانا راستەقینەکەی ئۆپەراسیۆنی خولقاندنی کۆمەڵگای هۆمۆژەنی دەوڵەت ـــ نەتەوە تێناگەین.

ئۆپەراسیۆنی دەوڵەت ـ نەتەوە بۆئافراندنی کۆمەڵگایەکی هۆمۆژەن لەناوەوەدا بە دۆخە راستەقینەو هەرە رووتەکەی لەمۆدێلی دەوڵەتی فاشیستدا ئاشکرا دەبێت. پەیوەندی هەردوو جەنگی جیهانی لەگەڵ ئەم مۆدێلە زۆر بەرچاوو سەرنجراکێشە. لەمیانەی نکوڵیکردن لەتاکانەیی گەردوون کە دەست لێبەرنەدراوە (تاکانەیی ـ گەردوونی کە دەستەواژەی سەرەکی فەلسەفەن) واتە لەرێگای نکوڵیکردن لەجیاوازیو هەمەرەنگیەوە کە خودی ژیانن، دەوڵەت ـ نەتەوە خوازیارە خۆی بکات بەتاکە هێزی باڵادەست. دروشمی یەک دەوڵەت، یەک زمان، یەک نەتەوەو یەک کلتوور کە هیتلەر بەرزی کردبوویەوە بەباشترین شێوە ئەو دۆخە روون دەکاتەوە. یەکانەییەکی بەمجۆرە لەدۆخی ئەوخانە شێرپەنجەییە دەچێت کە تەواوی خانەو شانەکانی پێکهاتەی جەستەی مرۆڤ لەناو دەباتو تەنیا خانە شێرپەنجەییەکە تەشەنە دەکاتو بڵاودەبێتەوە. خانەکان بەشێوەیەکی نائاسایی زیادیان کردووە. بەڵام ئەوەی روودەدات، مردنی نائاساییو پڕ بەئێشو ئازارە.

مەیلی هۆمۆژەنکردن کە بەشێوەی "ئەندازیارێتی کۆمەڵگا" لەبناخەی دەوڵەت ـ نەتەوەدا جێگای باسە ئەگەر لەرێگای دیموکراسیو یاساوە سنووری بۆ دانەنرێت، ئەوا هەروەکو لەقۆناخی فاشیستبووندا بینراوە ئەنجامەکەی قڕکردنی کۆمەڵایەتیو هەموو جۆرەکانی جینۆسایدە. ئەوەی لە دەوڵەت ـ نەتەوە لەجینۆساید زیاتر ئەنجامدراوە قڕکردنی کۆمەڵگایە کە مانای مینیمیزەکردنی جیاوازییەکان یاخود پێکهاتە کۆمەڵایەتیەکان دەبەخشێت. لەسەر ئەم بنەمایەش دیکتاتۆریەتی دامەزراوەیی لەمیانەی ئەو هێزەوە ئاوادەکرێت کە لەدەستی بژارەی دەسەڵاتدا کۆبۆتەوە. چونکە

بـەهێزبوون و ناوەنـدیبوونی زیـاتری دەوڵـەت رێگـا لـەپێش دابـەزینی دیموکراسـی بـۆ نزمتـرین ئاسـتو لاوازبـوونی کۆمـەڵگـا دەکاتـەوە. واتـە "زانستی کۆمەڵایەتی" پـەرە پێدراو رۆڵێکـی گـەورە لـەوەدا دەبینێـت. ئـەو رۆڵەی ئـابووری سیاسـی لـەرەواکردنی سـەرمایەداریدا بینـی، فەلسـەفەی دەوڵەتو یاسا بۆ رەواکردنی دەوڵەت ـ نەتەوە دەیبینن. فەلسەفەی هیگل ئینجیلی دەوڵەت ـ نەتەوەیە. گرنگترین خاڵی کە لەبەرژەوەنـدی دەوڵـەت ـ نەتـەوەدا باسبکرێت، لـەقۆناخی سـەرهەڵدانیدا ئـەو نـەریتخوازە بـێ بایەخانـەی بـژاردو جیـای کردنـەوە کـە وەک بزمارێـک رۆڵیـان لـەناو پێکهاتـەکانی کۆمـەڵگادا دەبینـی. هـەروەها پارچـەبوونێکی زێدەڕۆیانـەش مانـای کۆمەڵگایـەکی کـائۆس دەبەخشـێت. لەبـەر ئـەوەی بـۆ ماوەیـەکی درێژخایەن ژیان لەناو کائۆسدا مەحاڵە، لەقۆناخی سەرەتایدا دەوڵەت ـ نەتـەوە سـنوورێک بـۆ ئـەم رەوشـە دادەنێـت، بـەمجۆرەش هەسـتانێک ئەنجامدەدات کە لەناو خراپەکاندا باشترین بژارە.

لەکاتێکدا دەوڵـەت ـ نەتـەوەی لەنـدەن ـ بریتانیـا لەمیانـەی ئـەو ئامرازە نوێیەوە هێزی دەوڵەتە هەژموونگەرا پەلاماردەرەکان تێکدەشکێنێت زیـاتر بەمـەیلێکی پراگماتیکیانـە جولاوەتـەوە. ئـەم واقیعەیـە کـە لەپشـت پراگماتیزمی ئینگلیزد شاراوەیە. دەوڵەت ـ نەتەوەی ئینگلیز لـەناو ژیانـدا لەدایک بـووە. کێشـەی مـانو نـەمانو ئـەو گەمارۆیـەی دووچـاری هـاتبوو لەبواری پراکتیکیدا پێگەیشتنی ئـەو ئـامرازەی فەراهـەم کـردووە. بایـەخی بەپراکتیکی کوێرانـەو ئـەو چەنـەبازی ـ تیۆریانـەش نـەداوە کـە لـەکردار دابڕاون. بەپێی داواکاریو پێویستیەکانی خۆی بووە بە دەوڵەت ـ نەتـەوە. لەوەش گرنگتر بەردەوام دیموکراسیو یاسای وەک هێزێکی یەدەگ دانـاوە. نـەریتی دیموکراسـیو یاسـای کۆمـەڵگای ئینگلیـز بـەردەوام بـەرەنگاری هاربوونی دەوڵەت ـ نەتـەوە بۆتـەوە. بـەڵام یاسـاو دیموکراسـی قوربـانی دەوڵەت ـ نەتەوە نـەکراوە. ئەمـە دووەمـین هۆکـاری گرنگـە کـە ئینگلتـەرا توانیویەتی بەرامبەر دەوڵەتە هەژموونگەراکانی دیکە بەهێز بێـتو لەسـەر پێیـان بمێنێتـەوە. بـەکورتی کۆمـەڵگای ئینگلیـزی بەرامبـەر بەجانـەوەرە

نوێیەکە وریایە کە ناوی لویاتان (دەوڵەت ـ نەتەوە)مو تانوا ڕادە لەبەرامبەریدا بەتەگبیرە.

لەمیانەی کۆمەکو میراسی ئەمستردام ــ هۆڵەندا هەژموونگەرایی لەندەن ـ بریتانیا تەنیا هەژموونگەراکانی ئاستی ئەوروپا (پاپایەتی، مۆنارشی فەرەنسا، هابسبۆرگەکانی نەمساو ئیسپانیا)ی پەرتەوازە نەکرد، بەڵکو هێزە هەژموونگەراکانی دیکەی ئاستی جیهانیشیان پەرتەوازە یان پارچەکردووە و بەمجۆرەش بێکاریگەری کردوون. بەجۆرێک ڕەفتاری کردووە کەشایستەی هەژموونگەرایەکە. لەسەر ڕێبازی "یان هەموو یان هیچ" نەجوولاوەتەوە. بەڵکو جموجۆڵو ڕەفتارەکانی نزیک بەنەریتی ئیمپراتۆریەتەکانی ڕۆماو ئیسلام بووە. سەدەی نۆزدەهەمی خستە ژێر فەرمانڕەوایی ئیمپراتۆریەتێک کە لەدوورگەیەکی بچووکی جیهانو ژمارەیەکی زۆر کەمی دانیشتوان هەڵکشاو باڵای گرت.

٣ــ شۆڕشی پیشەسازی ڕۆڵی سێیەمین فاکتەری گرنگ لەهەژموونگەرایی لەندەن ـ بریتانیادا دەبینێت. بەبێ شۆڕشی پیشەسازی بیرکردنەوە لەهەژموونگەرایی ئینگلیز مەحاڵیش نەبێت زۆر زەحمەتە. لەکاتی بیرکردنەوە لەشۆڕشی پیشەسازی زۆر گرنگە نەکەوینە ناو دوو هەڵەوە کە بەمەبەست ئەنجامدراون، یان بەمانایەکی دیکە سەرمایەداری ڕەوابوونی پێداونو پەردەپۆشی کردوون. یەکەمیان؛ هاوتاکردنی شۆڕشی پیشەسازییە لەگەڵ سەرمایەداریو دەوڵەت ـ نەتەوە. هیچ گومانێکی تێدا نییە کە هەم سەرمایەداری هەم دەوڵەت ــ نەتەوە پیشەسازیبوونیان کردووە بەئایین. ئیندوستریالیزم گوزارشت لەو واقیعە دەکات. بەڵام پیشەسازی دیاردەیەکی کۆمەڵگای ـ مێژوویی هێندە گرنگە کە ناشێت بۆ مۆدێلی میتۆدی ئیندوستریالیزم دابەزێنرێت. لەو بەردەی مرۆڤی سەرەتایی بەدەستیەوە گرت تا دەگاتە بۆمبی ئەتۆمی کە کۆمەڵگای مرۆڤ دروستی کردووە ڕاستی پیشەسازی جێگای باسە. بەکورتی پیشەسازی پۆلێنێکە بە قەدەر مێژووی کۆمەڵگا کۆنەو تا کۆمەڵگا هەبێت ئەویش بەردەوام دەبێت. بەبێ ئەو ناشێت بیر لەکۆمەڵگاو مێژوو بکرێتەوە.

بەڵام ئەو دیاردەیەی بەگشتی لەسەردەمی شارستانی ئەورووپا بەتایبەتیش لەواقیعی بەرجەستەی ئینگلتەرا خەست بۆتەوە، لەکۆتاییەکانی سەدەی هەژدەهەمەوە تا رۆژی ئەمڕۆمان هیچی لەخێرایی خۆی کەم نەکردۆتەوەو لەدۆخی تەقینەوەی شۆڕشگێڕانەوە خۆی نواندووە شتێکە زۆر لەپیشەسازی جیاوازترە. وەسفکردنی بە شۆڕشی پیشەسازی بەتەواوی رەوشەکە روون ناکاتەنەوە. لەمێژووی کۆمەڵگاکاندا شۆڕشی بەمجۆرە نابینرێت کە هێندە درێژخایەن بووبێتو لەدۆخی شۆکی یەک لەدوای یەک بەردەوام بووبێت. بەڵام ئەو شتگەلەی پێشکەوتنەکەی بواری پیشەسازی لەدۆخی دیاردەیەکی پەرەسەندن یان شۆڕشگێڕی دەردەخات؛ خستنە ژێر باڵی هەژموونگەرایی سەرمایەداریو دەوڵەت ـ نەتەوەیە. وەک دیار دەبێت چەکی ئەتۆمی لەسەرووی لیستەی ئەو دۆزینەوانە دێت کە هەرگیز کۆمەڵگای سیاسیو ئەخلاقی مۆڵەتی پێنادات. دەرفەتو زەمینەی بۆ نارەخسێنێت. ئەویش بەرهەمێکی پیشەسازی ناوەکییە، بەڵام ئەوەی بۆ چەکی ئەتۆمی گۆڕیوە مسۆگەرە سەرمایەداری دەوڵەت ـ نەتەوەیە. ئەم دۆخە جیاوازییەکەی نێوانیان دەخولقێنێت.

دەشێت پیشەسازیبوونو شۆڕشی پیشەسازی روو بدەنو پێویستن. بەڵام ئەوەی لەدووسەد ساڵی دواییدا لەدۆخی شۆکو لەژێر ناوی پیشەسازی ئەنجام دەدرێن دەکەوێتە چوارچێوەی ئیندوستریالیزمەوە. واتە رەهەندی ئایدیۆلۆژی بەدەست دێنێت. هەژموونگەرایی پشتبەستوو بەسەرمایەداریو دەوڵەت ـ نەتەوە رۆڵی دیاریکەری لەمەدا هەیە. کاتێک هەردووکیان بەریزە یەکتریان بەهێزکرد، ئەو کاتە دەبن بە ئامرازێک کە وێرانکاری کۆمەڵگاو ژینگە لەگەڵ خۆیاندا دێنن. لەم سۆنگەیەوە دووەمین خاڵی گرنگ ئەوەیە، لەئامرازێک زیاتر ئیندستریالیزم مەیلێکی ئایدیۆلۆژییە. ئەوەی پیشەسازی کردووە بەئایدیۆلۆژیاش دیسان سەرمایەداریو دەوڵەت ـ نەتەوەیە.

سەبارەت بەسەرمایەداری پیشەسازیبوون مانای زۆرترین قازانجە. بەدڵنیاییەوە پیشەسازیبوون دیاردەیەکە لەسەدەی نۆزدەهەمدا لەئارادابوو. پیشەسازیبوونی هەرە زێدە مانای دەستبەسەرداگرتنی

زیاترین قازانج بوو. بەدەستهێنانی تایبەتمەندیتی ئایین‌و ئایدیۆلۆژیا، واتە بەدەستهێنانی خەسڵەتی ئیندوستریالیزم هۆکارەکەی بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە بووە بەهێزی بەدەست هێنەری زیاترین قازانجی ورووژێنەرو سەرنجڕاکێش. هەرچی بۆ دەوڵەت ــ نەتەوەیە پیشەسازیبوون مانای دەسەڵات‌و سوپای بەهێزە. لەم سۆنگەیەوە ساتی مێژوویی ڕێککەوتنی سروشتی نێوان سەرمایەداری‌و دەوڵەت ــ نەتەوە هاتبوو. سەدەی نۆزدەهەم ئەو سەردەمەیە کە سەرمایەداری‌و دەوڵەت ــ نەتەوە لەسەر بنەمای پیشەسازیبوون لەبەرزترین ئاستدا ڕێککەوتنیان کردووەو پاوانەکان تێکەڵ بەیەکتر بوون. سەدە شکۆمەندەکەی (سەدەی نۆزدەهەم) ئیمپراتۆریەتی بریتانیای لەندەن کە خۆری تێدا ئاوا نابێت ناوەڕۆک‌و گەوهەری خۆی لەو ڕێککەوتن‌و پاوانە وەردەگرێت.

لەدۆخێکی بەمجۆرەدا نهێنی هێزی ئینگلتەرا ــ کە سەرەتا بەرامبەر ستراتیژییە هەژموونگەرا گەمارۆدەرەکان ستراتیژی مان ـ نەمانی دارشت، دواتر بەناچاری لەئاستی جیهاندا بۆ باڵادەستی هەژموونگەرایی وەرچەرخاند ـ ئەو ڕێککەوتن‌و پاوانگەراییەیە کە لەسەر بنەمای دەوڵەت ـ نەتەوەو پیشەسازیبوون بەدیهاتووە. ئەمەیە واقیعی ئەو هەژموونەی ناوەڕۆکی سیستەمی شارستانی ناوەندی پێکدێنێت کە تا ئێستاش بەردەوامە، جیهان کۆنترۆڵ‌و ئاراستە دەکات، لەم سۆنگەیەوە جیهان دەچەوسێنێتەوە گورزی لێدەوەشێنێت.

بێگومان ئەوەی بۆ ئینگلتەرا دەگوترێت بۆ ئەورووپاش لەجێگای خۆیدایە. لەبەر ئەوەی خاوەن پێگەیەکی تایبەت‌و هێزی لەپێشینەی ئەو مۆدێرنیتەیە کە لەسەر سێیانەی سەرمایەداری، دەوڵەت ــ نەتەوەو پیشەسازیبوون جێگیری کردووە ئینگلتەرا کراوە بەناوەندو تەوەری شیکارکردن. هەڵوێستی مارکس‌و ئەنگلس ڕاست بوو کاتێک لەشیکارکردنی سەرمایەداریدا ئینگلتەرایان بەبنەما گرت. ئاگادار بوون کە شیکارکردنی ئینگلتەرا مانای شیکارکردنی ئەورووپا، تەنانەت مانای شیکارکردنی جیهانی داهاتووە. چونکە ناشێت ئەو سێکوچکەی مۆدێرنیتە بکرێت بەموڵکی وڵاتێک یان کیشوەرێک. تەواوی بەرگرینامەکانم بەپێی پێویست

ئەو واقیعە روون دەكەنەوە، بەڵام تاوەكو تایبەتبوونو رۆڵی شار، ناوچە، وڵاتو تەنانەت كیشوەرەكانیش نەخرێتە روو ناشێت كۆمەڵگای مێژوویی شیكارو روون بكرێتەوە. ئەورووپاو ئەو شار، ناوچەو نەتەوانەی پێكیدێنن هەریەكە واقیعێكن. هەروەها شارستانیبوونیانو گەیشتنیان بەئاستی هێزی هەژموونگەرایی شارستانی ئەویش واقیعێكە. لەكاتێكدا پێنج سەد ساڵی یەكەمی ئەم هەزار ساڵەی دوایی مێژووی ئەورووپا بەشێوەی كەمەند كێشكردنی فاكتەرو هۆكارەكانی هێزی هەژموونگەرایی ناوەندی رۆژهەڵاتی ناوین بۆ ناوخۆی تێپەڕبوو، هەرچی پێنج سەد ساڵی دواییە بەشێوەی سەرگوزەشتەی بەدەستهێنانی باڵادەستی هەژموونگەرایی تێپەڕبوو.

لێرەدا بابەتی باس نە تاكە تاكەی نەتەوەو وڵاتانی ئەورووپایە، نە سیستەمی یەكگرتووی شارستانی یاخود مۆدێرنیتەكەیەتی. لەوانەیە ئەم ناوچانە ئەو شوێنانەن كە هەرە زێدە لەمێژووی جیهانیدا لەبارەیانەوە نووسراوە. ئەوەی من دەینووسم لەوانەیە زانیاریگەلێكی ئاستی قوتابخانەی سەرەتایی بێت. نیازی منیش ئەمە نییە. ئەوەی بۆمنو ژیانم گرنگە، تەنانەت دیاریكەریشە روونكردنەوەی وەڵامی ئەو پرسیارەیە كە ئەم مێژوو و مۆدێرنیتەیە چ پەیوەندییەكی بەخۆمو كۆمەڵگاكەمەوە هەیە، لەم سۆنگەیەوە چ پەیوەندییەكی بەناوچەو جیهانەكەمەوە هەیە. سەرنەكەوتن لەمەدا مانای ئازاد نەبوونە (ژێردەستی یە). لەم سۆنگەیەوە نەگەیشتنە بەمانای ژیان. ئەركی سەرەكی بەرگرینامەیەك؛ بەر لەهەموو شتێك روونكردنەوەی دۆخو واقیعی سەپێنراوو بەمسۆگەریش دەستنیشانكردنێكی راستی خاڵەكانی رزگاربوونو هەنگاونانە. لەدۆخێكی پێچەوانەدا جگە لەوەی لەناو چوار دیواردا سەرت لەدیوار بدەیت شتێكی دیكە ناكەیت. بەپێچەوانەی مەزەندەكانەوە ئەو دیوارەی مۆدێرنیتە ئامادەی كردووە نە ناوەوەی دیوار نەدەرەوەی هیچ یەكێكیان نابێتە چارەسەری كێشەی ئازادی و چارەسەریش نادات. ئەوەی بۆمن گرنگە، نەكەوتنە ناو ئەو پیلانە چەواشەكاریانەی مۆدێرنیتەیە. لەكاتی نووسینی ئەم دێرانەدا ئەوەی منی ئاراستەكرد بوێری پرسیاركردن بوو لەهۆكارو

چۆنیەتی دۆخی قوربانی بوونی تێکۆشەرە گەورەکانی ئازادی بەو مۆدێرنیتەیەی هەوڵی پێناسەکردنیمدا، هەروەها وەڵامدانەوەیان بوو.

ب ـ توانستی مۆدێرنیتەی ئەوروپا لە چارەسەریدا

هێزی سیستەمێک لەسیستەمی شارستانیەکان لەمیانەی ئەو چارەسەرییە بنچینەییەیانەوە دەپێورێت کە بۆ کێشە کۆمەڵایەتیەکانی هێناوە. سەردەمی نیولیتیک لەرێگای شۆڕشی کشتوکاڵەوە هەوڵیدا وەڵامی ئەو کێشانە بداتەوە کە بەسەدان هەزار ساڵ مرۆڤایەتی لەناو هەلومەرجێکی ترسناکدا ژیاند. کلانە راوچیو کۆکەرەوەکانی خۆراک لەرێگای شۆڕشی کشتوکاڵەوە ئەم هەلومەرجانەی خۆیان نەرمتر کردو لەمیانەی پەرەپێدانی بەهرەی بەکۆمەڵگابوون بەدوای چارەسەریدا گەڕان. بێگومان ئەوە هەڵمەتێک بوو کە بەناوی مرۆڤایەتییەوە ماناکەی زۆر بەرز بوو. ئەم سەردەمە لەمیانەی ژیانێکی هەزاران ساڵە کاریگەریو شوێنپەنجەیەکی قووڵی خۆی لەسەر ویژدانو هزری کۆمەڵکاری مرۆڤایەتی بەجێهێشت. ئەوەش راستیەکی مەزنە کە تا رادەیەکی زۆر کۆمەڵگای مرۆڤ زادەی ئەو قۆناخەیە. تەنانەت کۆمەڵگای رۆژی ئەمرۆشمان پشت بەو کۆمەڵگایە دەبەستێت. ئەو پرسیارەش جێگای بیرکردنەوەو تێرامانە: ئاخۆ ئەو کۆمەڵگایە لەژێر ئەوەی ئەمرۆ رابکێشینەوە چی دەمێنێتەوە؟ پێویستە هیچ کاتێک لەبیر نەکەین ئەگەر تا ئێستاش خاوەن خەونو خەیاڵی لەجۆری پیرۆزی، خودایی، پەرچوو و بەهەشتین ئەوا پاشماوەی ئەفسوونو گەورەیی ئەو کۆمەڵگایەیە.

چەندین نیشانەی مێژوویی دیاری دەکەن کە کێشەی سەرەکی ئەو کۆمەڵگایە مەسەلەی ئاسایش بووە. ئەو دەوڵەمەندێتیەی کشتوکاڵ رێگای لەپێش کردەوە شوێنەکانی نیشتەجێبوونی دەکرد بەئامانجێکی کراوەی پەلامارە دەرەکیەکان. تەنیا ئاژەڵە دڕندەکان سەرچاوەی هێرش نەبوون، بەڵکو جڤاتەکانی دیکەو پیاوە بەهێزو فێڵبازیەکانیش هێرشیان دەکرد. شۆڕشی شار زیاتر وەڵامی کێشەی ئاسایشی دەدایەوە. قەڵا، شوراو بەڕێوەبەرایەتیەکەی مانای زیادبوونی ئاسایش دەبەخشێت. ئالێرەوە کاتێک لەچوارچێوەی پەرەسەندنی کۆمەڵگادا شار وەک سەرەتای مێژوو

جێی خۆی دەگرێت گرنگیەکەی دەخاتە روو. هەرچەندە پەلاماری بەربەرە دەرەکیەکانی سنووردارێش بکات، ئەو جارە ئەو دیاردانەی چینو دەوڵەت کە خۆی لەناوەوە رێگای لەپێش کردەوە ناوەڕۆکی کێشەی کۆمەڵایەتی پێکدەهێنا. لەچارەسەرکردنی کێشە کۆمەڵایەتیەکان زیاتر رێگای لەپێش کێشەی زۆر نوێتر کردەوە.

جیاوازی چینایەتیو بەرێوەبەرایەتی دەوڵەتی شارستانی پیشتبەستوو بەزێدە بەرهەم کۆمەڵگای بەدیاردەی پاوان ئاشنا کرد. پیاوی بەهێزو فێڵبازیش وەک پاوانێکی بەکۆمەڵ خۆی نوێکردەوە. هەرچی کێشەی ئاسایشی کۆمەڵگایە لەلایەن ئەو ئەندامانەی لە هەناویەوە دەرکەوتوون بۆ کێشەی گەورەتر وەرچەرخان. خودی دەوڵەت کەخۆی وەک ئامرازی بەدیهێنانی ئاسایش دەناساند بوو بەسەرەکیترین ئامرازی نەهێشتنی ئاسایش. لێرەوە بەمانایەک لەماناکان مێژووی شارستانی چیرۆکی وەرچەرخانی دەوڵەتە لەئامرازێکی ئاسایشەوە بۆ دژەکەی. پەیوەندی دیالیکتیکی راستەقینە لەمیانەی دوالیزمی ئاسایش ــ ئائارامی لەدامەزراوەبوونی سیاسەت ــ دەسەڵات ــ دەوڵەتدا رەنگدەداتەوە. بەسیفەتی پرۆسەو قۆناخی شار ــ دەوڵەت ــ شارستانی مێژوو مانای دیرۆکی کێشە کۆمەڵایەتییە کەڵەکەبووەکانو تێکۆشانە پەرەسەندووەکان دەبەخشێت. وەک دوو ڕووەکەی مەدالیایەک ئەگەر لەڕوویەکیان شار ــ دەوڵەت ـ شارستانی نووسرابێت ئەوا ڕووەکەیتر دیموکراسی ــ یەکسانی ـ ئازادی لەسەر دەنووسرێت.

ئەو مێژووە دەهەزار ساڵییەی هیلالی بەپیتی دەورەدراو لەلایەن زنجیرە شاخی زاگرۆس ــ تۆرۆسەوە کە دەتوانین پێنج هەزار ساڵی دوایی وەک شارستانی ناوەندی بخەینەڕوو رووباری بنەڕەتی مرۆڤایەتییە. هەرچەندە شارستانی دیکەش سەرهەڵبدەن، لەئاکامدا لەرژانە ناو ئەم رووبارە شەرەکییە رزگاریان نابێت. بەهۆی گەڕان بەدوای رێگەچارەی ئەو کێشە کۆمەڵایەتیانەی گەورەو هەمەجۆر بوون مێژووی پێنج هەزار ساڵەی شارستانی ناوەندی چیرۆکو باسی قووڵبوونو بەرفراوانبوونی هەژموونگەراییە. بەردەوام ئەو باس و گێڕانەوە بریتی

بوو لەتێکەڵێکی میتۆلۆژیا، ئایین، فەلسەفە، هونەرو زانست. لەبەشەکانی پێشووتری بەرگرینامەکەمدا هەوڵی خستنەڕووی ئەم باسانە دراوە.

ئەو هێزە هەژموونگەرایانەی هەرە دوایی لەژێر ناوی ئیسلام خۆیان کرد بەنوێنەری هیچ خەیاڵیان نەکردبوو کە شارستانی ناوەندی لەجوگرافیای خۆرهەڵاتی ناوین دەردەکەوێت. چونکە چەمکی چارەنووسی نووسراو مەسەلەیەکی باوەڕی بوو. کێشەکانی چەندەش گەورە بێت هەروەکو هەزاران ساڵی رابردوو دیسان لەو خاکە بەدوای چارەسەریدا دەگەڕان. چونکە ئەو شوێنە پیرۆزە بوو کە گشت خوداوەند، ماڵی خوداوەندەکان، پێغەمبەران، داناکانو سەرجەم قەبیلەو قەومە رەسەنەکان، هەرجۆرە میتۆلۆژیا، ئایین، فەلسەفەو هونەر ـ زانستێک رۆحیان بەبەرهاتو گیانی خۆشیان تێدا رادەست کردەوە. هەروەها ئەو شوێنە بوو کە زەمانیشی تێدا پیرۆزکرا. نیشتیمانی دایکی کلتووری مەعنەویو بەرهەمهێنان، بازرگانی، پارەو بازاڕبوو بەو سیفەتەی ئابوورییە. لەکاتێکدا لەسەرەتاکانی ساڵانی ١٠٠٠ زایینی شارە کەناریەکانی نیمچە دوورگەی ئیتاڵیا بۆ یەکەمین جار دەردەکەوتە سەر شانۆی مێژوو، هێشتا ئەوروپا زۆر دووری شارستانی بوو. تازە فەتحکردنی لەلایەن ئایینی مەسیحیەوە تەواو ببوو کە بەشێکی کلتووری خۆرهەڵاتی ناوینە. شۆڕشی شارەکان یەکەمین هەنگاوی خۆیانیان دەهاوێشت. تەنانەت لەلایەن هەژموونگەرا رۆژهەڵاتیەکان ئەوروپا شایستەی داگیرکردنیش نەدەبینرا، هێندە هەژاربوو خەرجی داگیرکردنەکەی خۆشی دابین نەدەکرد.

ئەو شەڕو پەلامارانەی شارەکانی ئیتاڵیا لەساڵانی ١٠٠٠ زایینی بۆ سەر خۆرهەڵاتی ناوین دەستیان پێکرد تەواو سەرکێشیو ماجەڕابوو. وەک ئەو کردەوانەی دۆزینەوەو کەشفی زەمینی خۆرهەڵاتی ناوین بوو بەر لەزەریای ئەتڵەسی. رۆژهەڵاتی ناوینیان فەتح نەکرد، بەڵام بەر لەهەموو شتێک ئەو دەستەواژە، رێسا، یاساو گوزارشتە دامەزراوییانەیان گواستەوە کە بۆ ئەوروپا مانایەکی ژیانی هەبوو. ئەوەی جێگای باسە بازرگانیی

زانیاریو مەعریفەیە. دوای ئەویش بازرگانی بەرهەمە ماددیەکان پەرەی پێدرا. تا ساڵانی ١٢٥٠ئەم کارەی گواستنەوە بەهەمووو خێراییەکەیەوە بەردەوام بوو. هێرشی خاچپەرستەکانیش تەنیا رووی سەربازی ئەو گواستنەوەیە بوو. هەرچی چیرۆکی ئەورووپای دوای ئەو مێژووەیە زۆر باشتر دەزانرێت. هەوڵی پێشکەشکردنی گەڵاڵەیەکیماندا. ئەم مێژووانە لە هەمانکاتدا ئەو دیرۆکەن کە کۆمەڵگاکانی خۆرهەڵاتی ناوین کەوتوونەتە ناو کائۆس‌و گێژاوەوە.

ئەو پرسیارە سەرەکییەی پێویستە بوروژێنرێت؛ لەکاتێکدا لەگۆڕەپان‌و بوارەکانی بەرهەمهێنان، بازرگانی، پیشەو دراودا لەکەنارەکان‌و ناوەوەی ئەورووپا شۆڕش لەئارادا بوو، بۆچی خۆرهەڵاتی ناوین لەو بوارە هاوشێوانەی تێیدا باڵادەست بوو بەبەستەڵەکی وەستابوو؟ لەکاتێکدا ئەورووپا لەئایینەوە هەنگاوی بۆ فەلسەفە دەهاوێشت، بۆچی خۆرهەڵاتی ناوین فەلسەفەی دەخنکاند؟ دەشێت بەمجۆرە هۆکارە سەرەکیەکەی روون بکەینەوە؛ واتە کۆمەڵگاکانی خۆرهەڵاتی ناوین لەمیانەی فیکرو تەکنۆلۆژیا کۆنەکانەوە دەیانتوانی بەپێی پێویست زێدە بەرهەم بۆ هێزە هەژموونگەراکان دەستەبەر بکەن. چونکە خۆرهەڵاتی ناوین نوێنەرایەتی کۆمەڵگایەکی دەکرد کە خودبژێوی بەشی بوو. بەڵام لەکۆمەڵگای ئەورووپادا رەوشێکی پێچەوانە جێگای باس بوو. هەرچی جیانەبوونەوی فەلسەفەیە لەئایین دەشێت بەبەس بینینی ئامرازی دەسەڵات روون بکرێتەوە. لەبەر ئەوەی ئایین مەشروعیەتی پێویست بۆ سوڵتانەکان دەستەبەردەکات، هەربۆیە پێویستی بەرەوابوونی فەلسەفی نابینن. لەکاتێکدا بەر لەهەزاران ساڵەوە میکانیزمەکانی دەسەڵات مانای خۆیان لەپیرۆزیەکانی ئاییندا دۆزیوەتەوە، ئاڵۆزکردنی مێشکی خەڵک لەرێگای فەلسەفەوە سوودی بۆ هیچ هەژموونگەراو زۆردارێک نییە. پێویستە زۆر بەباشی دەرک بەم لایەنەی باوەڕمەندێتی خۆرهەڵاتی ناوین بکرێت.

باوەڕمەندی ئامرازێکی زۆر بەکاریگەری رەواکردنی دەسەڵاتە. لەم سۆنگەیەوە دەرفەتدان بەجیابوونەوەی فەلسەفی‌و زەمینە سازکردن بۆ پاوانەکانی دەسەڵاتی جێگیر دەسپێشخەرییەکی مەترسیداربوون‌و مەحاڵ

بوو ریگای پێبدرێت. هەروەکو چۆن کارل مارکس بەناوی زانستەوە فەلسەفەی لەسەر تەخت هێنایە خوارەوە، هاوشێوەی ئەو ئیمام غەزالیش بەناوی ئایین فەلسەفەی مەحکومو ریسواکردبوو، هەردووکیشیان هێندە وابەستەی باوەڕیو هزرەکانیان بوون کە تێنەگەن چۆن بوونەتە ئامرازێکی دەستی ئەو هێزانەی لەدژیان دەجەنگان. کۆمەلگای ئەورووپی دەرگای خۆی لەبەرامبەر هەردوو شۆڕشی کلتووری مادیو کلتووری مەعنەوی کردەوە. هەروەکو چۆن زانیوویەتی پێویستیەکان لەدەرەوە وەربگرێت، لەناوەخۆشیدا کاری لەسەر دەرکردنو بەسەنتێزی نوێی دەگەیاند.

هەولی پێناسەکردنی خزانی رێبەرایەتیو شوێنی شارستانی ناوەندی پێنج هەزار سالەی خۆرهەلاتی ناوین دەدەین. هەندێک جار پێویستی گەورەترین هێزی شۆڕشگێرییە. ئەو شتگەلانەی ئەورووپا پێویستی پێیان هەبوو ئەمجۆرە رۆلە شۆڕشگێڕیەیان بارکردبوو. لەئەستۆگرتنی رۆلی شۆڕشگێڕی مانای چارەسەرکردنی کێشە کۆمەلایەتییە سەرەکیەکان دەبەخشێت. با شیکاری بکەین کە قۆناخی شارستانی ئەورووپا (شێوازی ژیان کە بەفەرمی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری پێدەلێن) لەرێگەی هەرسێ پێکە سەرەکیەکەیەوە هەولی چارەسەرکردنی کام لەکێشە بنچینەییەکانی داوە.

أ. سەرمایەداری

خودی سەرمایەداری یەکەمین پێچکەی (کۆلەکە)ی مۆدێرنیتەیەو لەجێگای رۆحو مێشکی سیستەمدایە. هەولی سەلماندنی ئەو راستیەماندا کە ئەو جانەوارەی بەدرێژایی مێژووی شارستانی لەناو قەفەسدا هەولی بەندکردنی دراوە، بووە بەمێشکو دلی سیستەم، هێزی ئەقلو سۆزی، نەک هەر تەنیا چارەسەری لەگەل خۆیدا نەهێناوە بەلکو بۆخۆی مانای ئیفلاسکردنی سیستەمەکەکانی شارستانییە کە بۆ خۆیان بوونەتە سەرچاوەی کێشەکان. بونیادەکانی شارستانی لەبنەرەتدا مانای ئەو کۆمەلگایەیە کە پاشەکشێی پشت شوراکانی شاری کردووە. دەشێت وەک کۆی ئەو بونیادە کۆمەلایەتیانەش پێناسەبکرێت کە لەپشت شوراکانی شار

سەرلەنوێ ئاواکراوەتەوە. کەمی و ناتەواوی شورا سروشتیەکانو زیادبوونی جیاوازی چینایەتی، بەڕێوەبەرایەتی سڤیلی ناچار کردووە پلەداری بەشێوەی ئەو دامەزراوە ڕێکبخات کە بەدەوڵەت ناودەبرێت. ئەو بوویەرانە دووبارە ناکەمەوە کە لەبەشەکانی پێشووتر شیکارمان کردوون. نەک هەر کێشەکانی کۆمەڵگا بەدەوڵەت چارەسەر نەکرا، بەڵکو لەبواری چوارچێوەو بەرفراوانیەوە زیادی کرد. چەندە دەوڵەت پەرەیسەندووەو گەورە بووە، بەو ئەندازەیە پەرەسەندنو گەورەبوونی کێشە کۆمەڵایەتیەکان جێگای باسە. بەشێوەیەکی بەرجەستە ئەمەش مانای چەوسانەوەو فشاری زیاتر بوو. سەرباری ئەوەی لەئاکامی ئەو شەڕانەی تا سەردەمی شارستانی سەرمایەداری ڕوویانداوە کارەساتی گەورە لەناو کۆمەڵگای مرۆڤایەتیو ژینگە هاتنە ئاراوە، بەڵام دۆخی بەردەوامنەبوونی کۆمەڵگاکان جێگای باس نەبوو. چونکە ئاستی سەرکوتکردنو چەوسانەوە ڕێژەیەکی کەمی جڤاتە مرۆییەکانی دەگرتەوە. تەنانەت بژاردەترین فیرعەونو نەمرودەکانیش هێزەکانیان لەوالیەکانی ڕۆژی ئەمڕۆمان بەکاریگەرو دەستڕۆتر نەبوون. سەرۆک وەزیرانی سوید کە خۆی بەدیموکراسیخوازترین کەس دادەنێت، خاوەن هێزو دەسەڵاتێکە دە ئەوەندی هی سوڵتان سلێمانە. کۆی سەرجەم ئەو چەوسانەوە (کۆی زێدە بەهاکان) یەی تا سەردەمی سەرمایەداری ئەنجامدراوە لەقازانجی ساڵێکی سەرمایەی جیهانگیری ڕۆژی ئەمڕۆمان زیاتر نییە. پێویستە لەمیانەی ئەو ڕاستیانەوە هەوڵی دەرک پێکردنی ترس‌وسامی ئەو چەوسانەوەو سەرکوتکردنە بدەین.

ئەو مێشکەی سەرمایەداری خستویەتیە سەری مرۆڤەوە خودی ترسو سامناکییە. لەمیانەی شەڕی ئەو پێنج سەدەیەی دوایی، تەکنۆلۆژیای ئەو شەڕانەو ستراتیژیەکانی ژێریەوە چی ئەنجامداوە؟ ئەگەر بڵێین ژمارەی ئەو کەسانەی لەقۆناخی پێنجسەد ساڵی دواییدا کوژراون دووەهێندەی ژمارەی ئەو کەسانەیە کە بەدرێژایی مێژووی شارستانی لەشارەکان کوژراون؛ ئەمە دان پێدانانی بەشێکی زۆر سنووردارى ڕاستییە. مەترسیدارتریش ئەوەیە؛ لەڕێگای ئەو شەڕانەوە چەندین گەل، کلتوور،

قەبیلـە، چـین، گـروپو بـەهای مـادی لـەناوبران؟ جگـە لەدەسـتەیەکی ئۆلیگارشـەکان، بەشـێکی زۆری مرۆڤایـەتی چـۆن لــەدۆخی کۆیلـە هاوچەرخـەکان (پرۆلیتـار ـــ کارکـەر) سـەرلەنوێ بونیادنرایـەوە؟ چـۆن ویستیان زەریای مرۆڤایەتی بەرفراوان لەناو زری چەند سەد نەتەوەیـەکی فەرمی بەند بکەن؟ چۆن مرۆڤ کرایە گورگی مرۆڤ؟ چۆن تـەواوی کۆمـەڵگا کرا بە ژن؟ ئەو زۆرداریيەی دوای کۆمەڵگا بۆ سـەر سروشت درێژبوویـەوە چۆن رێگای لەپێش ژینگەیەک کردەوە کە چیتر بـەردەوام نـەبێت؟ دەشێت پرسیاری هاوشێوە سەبارەت بەکێشە سەرەکیەکان زیاتر بکەین.

سەرمایەداری سیستەمێکە هێشتا شیکار نـەکراوە. سـەرباری هـەوڵ و بانگەشـەکانی مـارکسو مارکسیسـتەکان بـۆ چارەسـەری، بـەڵام مـەخابن ناتوانین بڵێین سـەرکەوتوو بـوون. تـەواوی نیشـانەکان پێمـان دەڵـێن کـە تەواوی رەخنەکانیان سەبارەت بەسەرمایەداری لۆژیکی بۆرژوازی بچووکی تێپەڕ نەکردووە. رەخنەکانی بۆرژوازی بچـووکیش لەئاسـتی هـەرە بـەرزی خۆیـدا جگـە لـەبیروکراسـی سـەندیکاو سـەرمایەداری دەوڵـەت ئـەنجامێکی دیکەی لەگەڵ خۆی نـەهێناوە. پێویسـتە بـاش بزانرێـت کـە لـۆژیکی زاڵـی سەردەمەکەمان بەگوێرەی سیستەمی سەرمایەداری دیـزاین کـراوە. جیهـانی ئەکادیمیو زانستی ئێستاش شوێنی ئافرانـدنی ئـەو لۆژیکەیـە. ئەکادیمیـە زانسـتیەکانی رۆژی ئـەمرۆمان وەک شـوێنی ئافرانـدنی میتۆلۆژیایـەک ئاوێتەی دەسەڵاتی سیاسی بووە کە زۆر لەزەقورەکانی سۆمەر ئـاڵۆزترە. لـەئامرازە رووتـەکانی باڵادەسـتی زیـاتر ئـەو میتۆلۆژیانـە بـەرخودانی کۆمەڵگایان تێکشکاندووە کە لەم شوێنانەوە بەناوی زانست دەئافرێنرێن. ئەوەی جێگای باسە فریودانو خەڵەتاندنێکی زۆر لەوەی چاخەکانی ناوین زیاتر لەئارادایە.

هەرچی پێگەی هونەری کۆمەڵایەتی کۆمەڵگایە کە هەستو سۆزەکانی مـرۆڤ شـکۆمەندو جـوان دەکـاتو خەسـڵەتی ئاشـتیخوازی پێدەبەخشـێت بەتەواوی بۆ دژەکەی وەرچەرخێنراوە. ئەو نامـەزرۆییو شـەیداییەی جگـە لەدەسـکەوتی قـازانج هـیچ جـۆرە دەسـکەوتێکی دیکـە ناناسـێت، لـەپێناو گەیشتن بەئامانج قۆستنەوەی هەسـتو سۆزەکانی جوانی، شکۆمەندی و

ئاشتی وەک خودی هونەر پێشکەش دەکات. هەر مرۆڤێک بۆ بەدەستهێنانی خەڵاتی بەڵێن پێدراو کراوە بەئەسپی مەیدانەکانی پێشبڕکێ. لێرەدا شێوازێکی ژیان جێگای باسە کە هیچ بوونەوەرێکی زیندوو پەسەندی ناکات. نەخۆشی شێرپەنجە نەخۆشیەکی نموونەییو ڕەسەنی مۆدێرنیتەی سەرمایەدارییەو ریشەیەکی کۆمەڵایەتی پەیوەست بەسیستەمی هەیە. هیچ شتێک بەقەدەر نەخۆشی شێرپەنجە هێزی ڕوونکردنەوەی ڕاستی سەرمایەداری نییە. ئەنجامی مسۆگەری ڕەنگدانەوەی ڕۆحی سیستەمە لەسەر جەستەی مرۆڤ. لەوانەیە لەسیستەمەکانی پێشووتر و هەندێک بوونەوەردا بەشێوەیەکی دەگمەن چەند بووبەرێکی سنووورداری شێرپەنجە ببینرێت. دەشێت سێبەری (پاوان)ێک لەرەگو ریشەی ئەمانەدا ببینرێت کە لەسەر ژیاندا وێناکراوە. بەڵام لەسەردەمی سەرمایەدارییدا هیچ یەکێک لەئۆرگانو پێکهاتەکانی مرۆڤ نەماوە جۆرێکی تایبەتی شێرپەنجەی نەبێت. ئەمەش ڕاستیەکی حاشا هەڵنەگرە ئەو شێرپەنجەیەی لەسەرجەم ئۆرگانەکانی جەستە بەدەرکەوتووە سیستەمی شارستانی سەرمایەداری ئاشکرا کردووەو ناویەتیە دەستەوە.

هێزە هەژموونگەراکانی ئەورووپا ئەو کێشانەیان چارەسەر نەکرد کە هەژموونگەرا کۆنەکان (کڵێسا، پاشایەتی، میرنشینەکان)ڕێگایان لەپێش کردبوویەوە. لەمیانەی پرۆژەی "کۆمەڵگای هۆمۆژەن" دەستو پێیەکانی هەژموونگەراکانیان بڕیو یەکسانی کردن. کۆمەڵگای هۆمۆژەن بەرزترین ئاستی پێشکەوتوویی کۆمەڵگای کۆیلەیە. هیچ کۆمەڵگایەکی چینایەتی بەقەدەر سەرمایەداری هێزی ئافراندنی کۆیلایەتی نییە. بەپێچەوانەی مەزەندەکان کۆیلایەتی چاخەکانی پەکەمو ناوین لەدۆخێکی خراپتری هەلومەرجەکانی سەرمایەداریدا نەبوون. گرنگترین نیشانەش لەو سەردەمانەدا جێگای دیاردەی (کۆیلەی بێکار) نەبوو. (کۆیلەی بێکار) سەیرترین شێوەی کۆیلایەتییە کە مێژوو ئاشنای بووە. چونکە هەرگیزاو هەرگیز هیچ شێوەی کۆیلایەتیەک لەئارادا نەبووە کە هێندەی بێکاری مرۆڤ بچووک بکاتەوە، بەکەمی بزانێتو بیکات بەهیچ. هەروەکو باسدەکرێت مێژووی سەرمایەداری تەنیا دیرۆکی گۆڕینی لادێیو

پیشەگەران نییە بۆ کارکەرو پرۆلیتاریا، بەڵکو لەوە زیاتر مێژووی گۆڕینیانە بۆ بێکارو لۆمپان پرۆلیتار. ئایا سەبارەت بەکۆمەڵگایەک دەشێت بیر لەکێشەیەکی لەوە گەورەتر یان بیر لەکارەساتێکی لەوە گەورەتر بکرێتەوە؟

نەک تەنیا ئایدیۆلۆگە لیبراڵەکان بەڵکو بەهۆی کاریگەری مۆرکی بۆرژوازی بچووک بەسەریاندا هەر جۆرێکی زاناکانی زانستی کۆمەڵایەتی، سۆسیالیست، مارکسیستەکان توانـاو بەهرەیان نەبووە لەسەر بنەمای پێناسەکردنو دەربازکردنی سەرمایەداریو بەرگریکردن لەکۆمەڵگا هێزی تێکۆشان بنوێنن. لەم لایەنەوە نکوڵی لەهەوڵو کۆششەکانیان ناکرێت؛ بەڵام ئەو راستیەش ئاشکرا بووە کە ئاسۆی بینایییان شێواوەو هەڵخەڵەتاوە، ئیرادەی تێکۆشانیشیان لاوازو ناتەواو بووە. ئەگەر ئەو کۆمەڵگایەی سەرمایەداری لەناوی بردووە لەمیانەی راوەستەی بەرگری خۆییو هەڵوێستێکدا بەرگری لێنەکرێت کە بەگشتی مێژووییبوونەکەیو سەرچەم بوارەکانی لەخۆوە دەگرێت ئەوا رابوون و پێهەڵگرتن ئەنجام نادرێت.

پێویستە زۆر باش بزانین کە سەرمایەداری بەهۆی شارستانی ناوەندییەوە هەڵکشا کە پشتی پێدەبەستێت، لەو رۆژەی کە قەفەسی خۆی شکاندووە (پەیوەندی نێوان رۆشنگەریو دەرکەوتن لەقەفەسدا شایستەی لێتوێژینەوەیە. خراپترین ئازادیش ئازادبوونە لەو قەفەسە) بووە بەجیهانگیریو سیستەمی جیهانگەرایی ومرچەرخاندووە. هەر کەس لە (قەیرانی سەرمایەداری فینانسی جیهانگیری)رۆژی ئەمرۆمان سەری سوڕماوە. حیسابی ئەوە دەکرێت کە ئەو زێدەبەهاو بەرهەمانەی بەبێ کارکردنو تەنیا لەرێگای یاریکردن بەئامرازەکانی دارایی لەم قۆناخەی قەیران بەدەست هێنراوە، زۆر لەو چەوسانەوە زیاترە کە بەدرێژایی مێژووی شارستانی ئەنجامدراوە. هیچ قەیرانو دیاردەیەک وەک ئەو قەیرانە هەنووکەییەی فینانس بەباشی سەرمایەداری روون ناکاتەوە؛ وەک ئەو قەیرانە روونی ناکەنەوە کە سەرمایەداری بازاڕو ئابووری نییە. یەکێک لەلایەنە گرنگەکانی بەرگرینامەکەم ئاشکراکردنی بناخەی مێژوویی

ئـــەم دیاردەیـــە، خســـتنەڕووی بونیـــادە بەکێشـــەکەی شارســـتانیو ڕۆشـنکردنەوەی ئـەو واقیعـەی کـە سـەرمایەداری دۆخـی گشـتگیری ئـەم بونیادەیـە. قـەیرانی فینانسـی جیهـانگیری کـە بەکاریگـەرترین قۆنـاخی قەیرانی بونیـادی سـەرمایەدارییەو تـا ئێسـتاش بەردەوامـە؛ بەشـێوەیەکی سەرنجڕاکێش ئەم ڕاڤە مێژووییە دەسەلمێنێت.

لەکاتێکـدا قـەیرانی فینانسـی جیهـانگیری لەناوەنـدە سـەرەکییەکان (ئەمریکا ـ یەکێتی ئەورووپا) یان لەتەواوی جیهان بڵاودەبێتەوە ڕزگاربوون لەو کائۆسە چۆن دەبێت کە ڕێگـای لـەپێش کردۆتـەوە. کاتێـک سیسـتەمی جیهـانی سـەرمایەداری لەمیانـەی قـەیرانی جیهانگیرییـەوە سـەرلەنوێ بەکاریگەرییەکی شلەژێنەر لەناوچەکانی شارسـتانی ناوەنـدی ڕۆژهـەڵاتی ناوین ڕەنگبداتەوە کە لەشوێنیدا ئاواکراوە ڕێگا لـەپێش چـۆن کاردانـەوەو پەرچەکردارێک دەکاتەوە؟ ئیسلامی سیاسی چییـە؟ ئایـا دەشـێت ئیسـلامی دەسەڵات بەتەواوی بە ئیسلام دابنرێت؟ سەرلەنوێ ئیسـلامبوونو ئیسـلامی ڕادیکـاڵ تـاچ ڕادەیـەک دژە سـەرمایەدارین؟ تـا چ ڕادەیـەک ڕووبـەڕووی فاشیزمێکین کە بەئیسلام دەمامکدراوە؟ لەپێناو وەڵامێکی شایستە بۆ ئـەو پرسـیارانە پێویسـتە تەماشـای توانـای چارەسـەریو ئـەو کێشـە نوێیانـە بکـەین کـە دوو کۆڵەکـە سـەرەکییەکەی دیکـەی مۆدێرنیتـەی سـەرمایەداری ڕێگایان لەپێش کردۆتەوە.

ب . دەوڵەت ـ نەتەوە

دووەمین کۆڵەکە گرنگەکەی مۆدێرنیتەی ئـەورووپا دەوڵـەت ـ نەتـەوەی بونیادنراوە. ئەویش بەلانی کەم بەقـەدەر خـودی سـەرمایەداری لـەجیاتی گەڵاڵەکردنی چارەسەری کۆمەڵایەتی، گوزارشت لەو سیسـتەمە دەکـات کـە کێشـەی کۆمەڵایـەتی تێیـدا بەبـەرزترین ئاست گەیشتووە. وەک مەزەنـدە دەکرێـت سـەرمایەداری پەرەسـەندنی ئـابووری نییـە؛ بـەڵکو دۆخـی سیستەماتیکی نکوڵیکردنی ئابوورییە. هەرچی دەوڵـەت ــ نەتەوەیـە وەک چۆن پیشاندەدرێت فۆرمی سەرەکی دیموکراسی، ئازادیو مافـەکانی مـرۆڤ نییە؛ بەڵکو سیستەمی نکوڵیکردنی ئـەو بەهایانەیـە. بـەهۆی پێشخسـتنی تیۆری، بەرنامەو ڕێکخسـتن دەرهـەق بـەم دووبابەتـە بـەلانی کـەم ڕەوتـە

سۆسیالیستو مارکسیستەکانیش هێندەی بۆرژوازییە لیبرالەکان سەبارەت بەشێواندنی واقیعی کۆمەلایەتی بەرپرسیارێتیەکی گەورەیان دەکەوێتە ئەستۆ. هەلبەتە گووتەی دەولەت ـ نەتەوەی ناوەندی = سەرمایەداری هاوکێشەیەکی راست نییە. بەلام لەگەل ئەوەشدا پێویستە زۆر باش تێبگەین تاوەکو کۆمەلگا نەخرێتە ژێر حوکمرانی ئەو دیکتاتۆریەتەی سەرلەنوێ لەمیانەی شێوازی دەولەت ـ نەتەوە بووە بەدامەزراوەیی ئەوا بەرووی چەوسانەوەی سەرمایەداریدا ناکرێتەوە.

ناوەرۆکی پەیوەندی نێوان دەولەت نەتەوەو سەرمایەداری بەجۆرێک تەواوی بونیادە کۆمەلایەتی ـ ئابووریەکانی بەقوولاییو فراوانی بەرووی چەوسانەوە کردەوە کە لەمێژوودا هاوتاکەی نەبینراوە. چونکە دەولەت ـ نەتەوە بۆخۆی تەنیا بەسیفەتی شێوەی بەرزترین دەسەلات دەرفەت بەچەوسانەوەی سەرمایەداری دەدات. گەورەترین گوناهی کارل مارکس لەوەدایە؛ بەبێ ئەوەی ئەم شێوازەی سەرلەنوێ بونیادنانەوەی دەولەت شیکار بکات، هەولیداوە ئابووری وەک سیستەمێک شیکار بکات کە لەسەرجەم ئابووریەکان پێشکەوتووترە. لەوەش مەترسیدارتر کارەکتەری دژە ـ ئابووری سەرمایەداری دەستنیشان نەکردووە.

هەروەکو چۆن لەچاخەکانی یەکەمو ناوین سیستەمەکانی چەوسانەوەو زۆرداری لەرێگای میتۆلۆژیاو ئایدیۆلۆژیا ئایینیەکانەوە رەوالکراون، لەسەردەمی مۆدێرنیتەی سەرمایەداریشدا دەولەت ـ نەتەوە لەمیانەی ئەو وێنا زهنیانەی بەخەستی لەدەوروبەری ئاواکراوە رەوا بوونی پێدراوە تا ئێستاکەش دەولەت ـ نەتەوە لوغزێکی نەزانراوە. ئەو دەولەت ـ نەتەوەی بەردەوام شکۆدار دەکرێت، خوێنی لەپێناو دەرژێنرێتو گیانی بۆ بەخت دەکرێت خوداوەندە راستەقینەکەی مۆدێرنیتەیە. زۆر بەدلنیاییەوە دەتوانم بلێم؛ دەستەواژەی ئایینو خوداوەند بەگشتی بناخەی دەولەت بەتایبەتیش بناخەی دەولەت ـ نەتەوە پێکدێنن. بەواتایەکی تر باسو گێرانەوە میتۆلۆژیو ئایینیەکانی یەکەمین جوولەو بزاوتەکانی زهنی ئەنالیتیکی جۆری مرۆڤن لەلایەن خاوەنی هێزو بەرژەوەندییە ماددیەکانەوە هەولی بۆ دراوە بەشێوەی دەولەت بەرجەستەبێت. بەمجۆرە

لەمیانەی هاوکێشەی یەکسانکردنی خوداوەندو دەوڵەت گۆڕانکاری و پەرەسەندنی بەکاریگەرو سەرنجڕاکێش هاتوونەتە ئاراوە.

لەئایدیۆلۆژیای یەهوودیدا سەردارو خوداوەند هەمان ناویان هەیە؛ رەب. چەندە رەب لەچوارچێوەی شەخس دەردەکەوێتو دەبێت بەدامەزراوە لەدۆخی دەوڵەتدا مانادار دەبێت. هیگل یش ئەم پرۆسەیەی بۆ زمانی فەلسەفە وەرچەرخاندووە. خۆی گوتوویەتی؛ خوداوەند لەشێوەی دەوڵەت ـ نەتەوە لەسەر زەوی دەوڕات. ئەو ئەنجامەی کارل مارکس لەم باسەی هەڵهێنجاوە؛ ئایدیۆلۆژیا ئایینیەکان دیاردەگەلێکی وەهمین (داهێنانی دروستکراون). لەم سۆنگەیەوە بەشایەنی بایەخ پێدانی نەزانی، یان گرنگیەکی زۆر کەمی پێدراوە. ئەم هەڵوێستە رۆڵێکی زۆری لەخزانی مارکس بۆ ماتریالیزمی قەبا بینیوە. لەرێگای سەرکۆنەکردنو ریسواکردنی میتافیزیاوە پۆزیتیڤیستەکانیش لەو بڕوایەدابوون کە قۆناخێکیان بڕیوەو چوونەتە قۆناخێکی دیکەوە؛ لەقۆناخی میتافیزیاوە هەنگاونان بۆ قۆناخی زانست. لەدەرەنجامی پراکتیزەکردنێکی زۆر خراپی سۆسیۆلۆژیاوە کەوتنە ناو زێدەڕۆییترین گێڕانەوەو باسی ئەوپەڕگەری کە کۆمەڵگا بۆ کۆمەڵێک ماتریالو شتومەک دەگۆڕێت. مارکسو ئەنگلس بەرادەیەک لەناو نەتەوەپەرستی چینایەتیدا خنکانو بێئاگابوون کە لەمیانەی راگەیاندنی دەوڵەت وەک سوودبەخشو سەرکەوتووترین شێوە بۆ پرۆلیتاریا، چۆن زەبرێکی کوشندەیان لەتێکۆشانی چینایەتی وەشاندووە. کاتێک سەرمایەداری دەوڵەت ـ نەتەوەش بەناوی سۆسیالیزمی بونیادنراوەوە کۆمەڵگای قووتدا، ئەوەی مایەوە تەنیا خەیاڵی کۆمۆنیزمێکی ئیفلاس کردوو بوو.

بەئەندازەی سەرمایەداری بەڵکو لەو زیاتر بەر لەهەموو شتێک پێویستی بەشیکارکردنی دەوڵەت ـ نەتەوە هەیە. دابەشبوونی جیهان لەرێگای سنووری یەکلاکەرەوە، سرووتەکانی نەتەوەی هاوچەرخ، جانەوەربووونی بیرکراسی قەفەسی ئاسنینی کۆمەڵگا، سوپا هەمیشەییەکان، سوپای بێکاران، میللیگەرایی وەک ئایینی هاوچەرخ، ئەو رەگەزپەرستییەی بۆتە درندەیەکی هار، دەمارگرژی ئەکادیمی زێدەرۆ کە

هەزاران هێندەی دەمارگیری چاخەکانی ناوین رۆڵی چەواشەکردنی زهن‌و فیکر دەبینێت؛ تەواوی ئەمانە ئەو دەوڵەت ـ نەتەوەیە پێکدێنن کە رۆڵی ئامرازێکی هەزار روو دەبینێت.

بەرجەستەکردنی هەندێک لەو دەستەواژانە روونیدەکاتەوە کە دەوڵەت ـ نەتەوە کێشەیە یاخود چارەسەری.

١ . دەوڵەت ـ نەتەوە، سنوورو نیشتیمان:

بەدرێژایی مێژووی خۆی هیچ کاتێک کۆمەڵگای مرۆڤایەتی ئاشنای سنوورێکی شێوازی دەوڵەت ـ نەتەوە نەبووە. چونکە ئەمجۆرە سنوورە لەگەڵ سروشتی کلتووری مرۆڤ ناکۆکە. دەشێت سنوور بۆ زەوی‌و زار دیاری بکرێت. جێگیربوونی جڤانەکانی مرۆڤ لەسەر پارچە خاکێک‌و گونجانی ئەو شوێنە لەگەڵ کلتووری ماددی‌و مەعنەویدا رێگا لەپێش پێکهاتنی دەستەواژەی نیشتیمان دەکاتەوە. هەروەها نیشتەجێبوونی درێژخایەن کاریگەریەکی زۆری لەسەر پێکهاتنی شێوەی ناسنامەی قەوم‌و قەبیلە دەبێت. لەم واتایەدا دەستەواژەی نیشتیمان بۆ کۆمەڵگاکان ژیانی‌و دەست لێبەرنەدراوە. چونکە کێشەکان چارەسەر دەکات. شایەنی باسە ئەوەی سنووری وشک لەدیاردەی نیشتیماندا بوونی نییە، هەروەها زمان‌و کلتووری هاوبەش‌و بازاڕی ئابووریش پەرە بە چەمکی سنووری نەرم دەدەن. کێشەش ئەو کاتە دەست پێدەکات کە دەوڵەت ـ نەتەوەو سەرمایەداری بەیەکەوە نیشتیمان‌و کۆمەڵگاکەی دەخەنە ژێر هەژموونگەرایی خۆیانەوە. تا چەند چەمکی زمان‌و کلتووری هۆمۆژەن بسەپێنرێت،گرێدراو بەبەرزبوونەوەی ئاستی گشتی کۆیلایەتی کۆمەڵگا نیشتیمان‌و سنووریش دەبێتە شوێنی چاودێری‌و کۆنترۆڵێکی مەزن. بەڵام سنووری وشکی بەمجۆرە بۆ دەوڵەتەکان نەکێشراوە. وشکی سنوورەکان نوێنەرایەتی هێزی زنجیرو پێوەندەکانی کۆیلایەتی دەکات کە لەمێشک‌و ئیرادەی مرۆڤ دراوە؛ گوزارشت لەوەرچەرخانی زیندانێکی بچووک بۆ زیندانێکی گەورەی ئاستی وڵات دەکات. لەبنەڕەتدا ئەو جۆرە سنوورە وشک‌و توندانە مانای بەموڵککردنی مرۆڤ، بەکارهێنانیان

بەگوێرەی ئارەزووەکانیان، بەکاڵاکردن‌و بەسوپاکردنیانە، لەم دۆخەشدا هیچ جیاوازیەکی لەگەڵ زیندان یان دەستبەسەرکردنی گشتیدا نامێنێت. تا سنوورەکانی شێوازی دەوڵەت ــ نەتەوە نەکێشرێت، ناشێت تاکەکان لەکۆمەڵگا داببرێنرێن و بکرێن بەپرۆلیتاریا. ئەو بوویەر و واقیعانەش تەنیا ئەو کاتە بەدیدێت کە (سنووری نیشتیمانی پیرۆز) دەکرێن بەئایین‌و رەوا دەکرێت. چونکە هەروەکو چۆن لەبنەڕەتدا سنووری دەوڵەت لەگەڵ واقیعی جوگرافیادا ناکۆکە، پێچەوانەی بزێوی و هەمەڕەنگی کۆمەڵگاشە.

خودی ژیان لەرێگای هەمەڕەنگی بەردەوامەوە مانا بەخش دەبێت. سەرباری پیرۆزکردنی بەڵام سنووری سیاسی لەسەرووی لیستی ئەو داهێنانە کۆمەڵایەتیانەوە دێت کە بەخێرایی دەگۆڕێن. تەنانەت سەد ساڵ بەر لەئێستا خەیاڵکردنی سنووری دەوڵەتەکانی رۆژی ئەمڕۆمان مەحاڵ بوو. بەمجۆرە نەخشکردنی وێنای ئەم پانتاییە جوگرافیانە لەزهن و فیکری هاووڵاتیان‌و دڵنیاکردنیان بەوەی هەبوونێکی ئەزەلی‌و سەرمەدین، مانای ئافراندنی گەورەترین کێشەیە. لەراستیدا مردنی سەدان ملیۆن مرۆڤ لەئاکامی شەڕەکانی ئەو پێنج سەدەیەی دوایی کە لەپێناوی سنوورەکانی دەوڵەت ـ نەتەوە ئەنجامدراون‌و بەهایەکی لەژمار نەهاتووی کلتووری ماددی‌و مەعنەوییان وێرانکردووە. گەورەیی ئەو کێشانە دەسەلمێنێت کە رێگای لەپێش کردۆتەوە.

٢ ـ کۆمەڵگای نەتەوەیی دەوڵەت ـ نەتەوەی هۆمۆژەن

بۆچی هاووڵاتیانی یەک شێوە؟ بۆچی دەوڵەمەندێتیەکی تێکەڵ‌و هەمەڕەنگی وەک سروشتی کۆمەڵگا بۆ هاووڵاتییەک وەرچەرخێنین کە هاوشێوەی (تەنەکەی بۆش) دەنگی لێوە بێت؟ ئاشکرایە کە هاووڵاتیتی مۆدێرنیتە گوزارشت لەگوزەرکردنی کۆیلایەتی تایبەت بۆ کۆیلایەتی دەوڵەت دەکات. چونکە ئەگەر سوپای ئەم جۆرە کۆیلە مۆدێرنانە نەبن سەرمایەداری قازانج بەدەست ناهێنێت. سەرباری تەواوی هەوڵ‌و ئەزموونەکانی پیرۆزاندنی ئەو حەقیقەتەی لەناوەرۆکی هاووڵاتێتیدا شاراوەیە، بەڵام لەبنەڕەتدا بریتییە لەبونیادنانی کۆیلەیەکی هاوچەرخی

بەرهەمهێنەرو بەدیهێنەری قازانج. کۆمەڵگای نەتەوەیی هۆمۆژەن بەرهەمی "پرۆژەی ئەندازیاریتی کۆمەڵگا"یە کە لەهیچ رژێمێکی فیرعەونیدا بیر لەجێبەجێکرنی نەکراوەتەوە. ساختەترین شێوەی جفاتە. تەنانەت ئوممەتی پێغەمبەرانیش تا ئەو رادەیە یەک جۆر نەبوون. خودی ئەندازیاریتی کۆمەڵگاش جگە لەستەمکارترین خوداوەندیتی گوزارشت لەمانایەکی دیکە ناکات. ئەمەش سەرچاوەی خۆی لەخوداوەندەکەی ئەفلاتوون وەردەگرێت کە بەدیمورگ (خوداوەندی بیناسازی) ناو دەبرێت. سەرباری ئەو هەموو بانگەشەیەی بۆ پۆزیتیڤیزم دەیکات بەڵام کۆمەڵگای دەوڵەت - نەتەوە وێنایەکی میتافیزیکی بێ ناوەڕۆکو رووکەشییە. کۆمەڵگای بەمجۆرە بوونی نییە. تەنانەت ئەگەر ئاواش بکرێت، هەموو کاتێک مەحکومی داڕووخانو هەرەسهێنانە. هەرچی کۆمەڵگای دەوڵەت - نەتەوەیە کە لەفاشیزمدا بەپێگەیشتووترین ئاستی خۆی گەیشتووە دۆخی "کۆمەڵگای جەنگاوەرە"و بەم جۆرەش کۆمەڵگای دووەمین کێشەی گەورەیە. کۆمەڵگای جەنگاوەر (شەڕکەر) ئافرێنەری دڕندانەترین کێشە، جینۆسایدو کۆمەڵگاکوژیەکانە.

٣ . ناوەندەکانی دەوڵەت . نەتەوە بۆ بەرهەمهێنانی هاووڵاتیانی

ئەمانە زیاتر خوێندنگا، سەربازگە، مزگەوت، کلێسا، حەورا و رێورەسمە فەرمیەکانن. چونکە تێرکردنی تامەزرۆیی سەرمایەداری بەگشتیو سەرمایەی فینانس بەتایبەت کە لەزیادکردنی قازانجو سەرمایە سنوور ناناسن؛ تەنیا لەمیانەی پرۆسەیەکی رۆژانەیی یەکڕەنگکردنی ئاسنامەی تەواوی هاووڵاتیان لەخوێندنگا، سەربازگە، کلێسا، حەورا، مزگەوتو رێورەسمە فەرمیەکاندا فەراهەم دەبێت کە بەشێوازێکی گونجاو لەگەڵ ئامانجەکانی بونیادنرابێت. چونکە بونیادنانی دەوڵەت ـ نەتەوە لەرێگای پەروەردەو پەیوەندی قازانج لەگەڵ سەرمایە دەرکی پێنەکرێت، ناشێت کۆمەڵگای مۆدێرن شیکار بکرێت. زۆر ئاشکرایە ئەو کۆمەڵگابانەی لەمیانەی ئەو جۆرە پەروەردەو دامەزراوانەوە بونیادنراون جگە لەپەلەقاژێکردن بەرامبەر کێشەگەلێکی زۆر هیچ بژارێکی دیکەیان نییە.

خـودی پەلـەقاژێش ئیفلاسـکردنی زهنیەتـە. واتـە پـۆزیتیفیزم بنگـەرایی ئۆبژەی بابەتییـە کـە بەرامبـەر قـووڵایی مانـای سروشـتی کۆمـەڵگا کوێر بووە. چونکە پەروەردەکردنی هاووڵاتی لەلایەن دەوڵەت ـ نەتـەوەوە جگـە لەبتپەرستیەکی ئـۆبژەکتیفی قـەبا مانایـەکی دیکـەی نییـە. لـەرێگای ئـەم پەروەردەوە جینۆسایدی فاشیزم هاتۆتە ئاراوەو ژینگـە وێرانکراوە. واتـە پـەروەردەی دەوڵـەت ـــ نەتـەوە سـێیەمین گـەورە فاکتـەرە کـە کێشـەکانی کۆمەڵگای نەتـەوەیی گەیاندۆتە بەرزترین ئاست.

٤ . بیرۆکراسی دەوڵەت . نەتەوە

لـەناو سـەرجەم بونیـادە کۆمەڵایەتیەکانـدا مۆدێرنیتـەی ئـەورووپا جیاکـاری گـەورەکردنی بیروکراسـی هەیـە بـۆ بـەرزترین ئاسـتی خـۆی، بیروکراسی ساختەترین فاکتەرە کە سروشتی کۆمـەڵگای رزانـدووەو پـەکی خسـتووە. ئـەو بیروکراسـییەی وەک گرێیـەک لەسـەر پشـتی کۆمـەڵگا گـەورەدەبێت مـەرجێکی ژیـانی هـەبوونی دەوڵـەت ـ نەتەوەیـەو ناتوانێت دەسـتبەرداری بێـت. ئەگـەر لەسۆسـیالیزمی بونیـادنراو بێـت یـان ئـەو رژێمانەی بەلیبراڵ نـاو دەبـرێن بیروکراسی ئـەو ئـامرازە سـەرەکیەیە کـە سیستەم بەرێوە دەباتو قازانج بەدەست دێنێت. بڕبڕی پشتی کۆمـەڵگای دەوڵەت ـ نەتەوەیە؛ بەڵام قەفەسی کۆمـەڵگای سروشـتییە. لـەرێگای ئـەم قەفەسەوە سەرمایەداری کۆمەڵگا ماڵی دەکاتو بەرەو بەرهەمهێنانی کار ـ سەرمایە پاڵی پێوە دەنێت. لەم سۆنگەوە ئەگـەر پەیوەنـدی بیروکراسیو دەوڵەت ـ نەتەوە لەگەڵ سەرمایەداری شیکار نـەکرێت، نـەک هـەر تـەنیا کێشـــەکانی کۆمـــەڵگای مـــۆدێرن چارەســـەر ناکرێـــت، بـــەڵکو دەســـت نیشانکردنیشیان مەحاڵ دەبێت. دامودەزگا بیروکراتیـەکانی وەک ئـامرازی چارەسەرکردن پێشکەشی بوارە کۆمەڵایەتیـەکان کراوە، چـوارەمین گـەورە سەرچاوەی کێشەکانی کۆمـەڵگای مۆدێرنە.

٥ ـ دەوڵەت ـ نەتەوەو رەگەزگەرایی

ئـەو پیاوسـالارییەی پلـەداری نـەریتی بـاو لەسـەر ژنـی ئـاواکردووە بەدرێژایی مێژووی شارستانی بەهێزو پتەوکراوە. ئەو دەسەڵاتەی لەفۆرمی دەوڵەت ـ نەتـەوەدا بەبەرزترین ئاستی خـۆی گەیشـتووە تارادەیـەکی زۆر هێزی خۆی لـەو رەگەزگەرایيـە وەردەگرێـت کـە خەسـتو بڵاویکردۆتـەوە، چونکــە رەگەزگــەرایی کردەیــەکی بــایۆلۆژی ئاســان نییــە؛ بــەڵکو ئایدیۆلۆژیایەکە بەلانی کەم بەقەدەر میللیگـەرایی دەسـەڵات و دەوڵـەت ـــ نەتەوە بەرهەم دێنێت. چونکە رەگەزی ژن لەروانگـەی پیـاوی باڵادەستەوە ئــەو ئــۆبژەو شــتگەلەیە کــە هــەر جــۆرە ئارەزوویــەکی خــۆی لەســەر جێبەجێدەکات. گووتـەی "ژنان کێڵگەی خۆتانن، چۆن خوازیـارن دەتـوانن بیان کێڵن" ی پەرتووکی پیرۆزو گووتـەی " ژن وەک ئامرازێکی مۆسیقایە، چـۆن دەخـوازن دەتـوانن بیـژەنن" ی مۆدێرنیتـە ئـەو واقیعـە دەردەبـڕن. هەروەها پەندی" قامچی سەریو جاشکۆکەی زگی کـەم مەکـەن" کارەکتـەری فاشیستانەی باڵادەستی دەخاتە ڕوو.

رەگەزگــەرایی کۆمــەڵگاش بــەلانی کــەم بەقــەدەر ســـەرمایەداری جانەوەرێکی کۆمەڵایەتی مەترسیدارە. چەندە جێگای داخە کە بـە ئامـانجی بەربەستکردنو شـاردنەوەی حەقیقـەتی ئـەو دیاردەیـە باڵادەسـتی پیـاوی فێڵبازو بێڕەحم هەڵوێستێکی چاوسوورو زۆردارانە پیشاندەدات. سـەرەڕای ئەوەی بەقەدەر سەرمایەداری پێویستی بەلێکۆڵینەوەو لێتوێژینەوە هەیە، بەڵام رەگەزگەرایی ئەو بوارە کۆمەڵایەتییەیە کە لەناو تاریکیدا بەشاراوەیی هێڵراوەتەوە. هەڵوێستو رەفتـارە رەگەزگەراییـەکان یەکـەمین سـەرچاوەی گشــت ئایــدیۆلۆژیاکانی دەســەڵاتو دەوڵــەت پێکــدێنن. ئــەو بــوارە کۆمەڵایەتییــەی کــە قــووڵترینو داپۆشــراوترین جــۆری کۆیلایــەتی، چەوسانەوە و سەرکوتکردنی لەسەر پەیڕەو دەکرێت کۆیلایـەتی ژنـە. ئـەو ئۆبژە کۆمەڵایەتیەیە کە سەرجەم شێوەکانی دەسـەڵاتو دەوڵـەتی لەسـەر تاقیکراوەتەوە.

سەرمایەداریو دەوڵەت ـ نەتەوە کە بەهۆشیاریەکی قووڵی تێگەیشتنی ئەم تایبەتمەندێتیانەی کۆمەڵایەتی ژن دەجووڵێنەوە، گرنگیو بایەخێکی زۆر بەبەرکارهێنانی ژن دەدەن بەو سیفەتەی لە پێشترین ئامرازی سەرمایەو دەسەڵاتە. هەربۆیە پێویستە زۆر بەباشی بزانرێت ئەگەر کۆیلایەتی ژن نەبێت ئەوا هیچ جۆرێکی کۆیلایەتی چانسو دەرفەتی پەرەسەندنو ژیانی نابێت. سەرمایەداریو دەوڵەت ـ نەتەوە گوزارشت لەو پیاوە دەسەڵاتدارە دەکەن کە لەئاستێکی بەرزدا بووە بەداموودەزگا. راشکاوانەتر بیڵێین سەرمایەداریو دەوڵەت ـ نەتەوە پاوانی پیاوی زۆردارو چەوسێنەرە. پارچەکردنی ئەم پاوانە لەوانەیە لەپارچەکردنی ئەتۆم زەحمەتتر بێت.

بەو سیفەتەی دیموگرافیا (زانستی دانیشتوان) باڵێکی لاوەکی رەگەزگەرایی کۆمەڵگایە بەیەکەوە لەگەڵ مۆدێرنیتە بەمەبەستی ئاواکردنی سوپای سەربازی، سوپای بێکارانو کۆمەڵگای نەتەوەی ستاندار ئاماریش بەکاردێننو زاوزێی ژنان بەپێوانەی مێژوویی دەبەستنەوە. ئەو ئایدیۆلۆژیایەی بەمالتۆسگەرایی[٢] ناو دەبرێت گوزارشت لەو رەوشە دەکات. زیادبوونی رادەبەدەری ژمارەی دانیشتوان کە هەڕەشە لەکۆمەڵگاو ژینگە دەکات لەگەوهەری خۆیدا کێشەیەکی بایۆلۆژی نییە، بەڵکو ئەنجامێکی قۆستنەوەی ئایدیۆلۆژیای رەگەزگەراییە لەلایەن سەرمایەداریو دەوڵەت ـ نەتەوەوە. خێزانگەرایی مۆدێرنیشی لەناودا ئایدیۆلۆژیای رەگەزگەرایىو کردەوەکانی سەرمایەداریو دەوڵەت ـ نەتەوە لەوانەیە بۆ کۆمەڵگاو ژینگە گەورەترین سەرچاوەی کێشە بن. گرێدراو

---

[٢] مالتۆسگەرایی (Malthusianizim): ئەو تیۆریەی ژمارەی دانیشتوانە کە تۆماس مالتۆس (١٧٦٦ ـ ١٨٣٤) دایرشتووە. لێکۆڵەرەوەیەکی ژمارەی دانیشتوانو ئابووری سیاسی ئینگلیزە، بەتیۆزە بەکاریگەرەکانی دەرهەق بەژمارەی دانیشتوان پابەند بەبەرهەمهێنان، دابەشبوونو ئاڵوگۆڕ بەناوبانگە. بەبنەماگرتنی مالتۆسگەرایی کارەساتی مرۆیی لەگەڵ خۆیدا هێناوە، بووە بیانووی کۆمەڵکوژی گەلان، تەنانەت هەندێک نەژادی ژێردەست دووچاری نەزۆکی زۆرەملێیانە کران.

بەدەولەت ـ نەتەوە پێویستە رەگەزگەرایی کۆمەڵگا وەک پێنجەمین گەورە سەرچاوەی کێشەی کۆمەلایەتی هەلسەنگێنرێت.

٦ . دەولەت . نەتەوەو میللیگەرایی (ناسیۆنالیزم)

ئەگەر دەولەت . نەتەوە ئەو خوداوەندە بێت کە لەسەر رووی زەوی دەگەرێت ئەوا میللیگەراییش ئایینە (عەلمانی - سیکولار)ەکەی ئەو خوداوەندەیە لەسەر زەوی. ئەگەر شیکاری تیۆلۆژی‌و سۆسیۆلۆژی ئەم دوو دەستەواژەیە نەکرێت، ئەوا پێناسەکردنی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری زۆر ناتەواو دەبێت. پێویستە زۆر بەباشی بزانرێت کە تەواوی پلەداری‌و ئایینەکانی دەولەت بناخەکانیان پێکدێنێت لەجیاتی نیۆ (خوداوەند)و تیۆلۆژیا (زانستی خواناسی) رەنگدانەوەیان لەمۆدێرنیتەدا بەشێوەی دەولەت ـــ نەتەوە و نەتەوەپەرستی (میللیگەرایی) جێگیرکراوە. شیکارکردنی پێگەی نێوان ئەو دوو دەستەواژەیە، رووی راستەقینەی مۆدێرنیزم ئاشکرا دەکات. سەرباری سەرجەم رووخسارە (دیاردە) پۆزیتیڤەکانیان بەلام دەولەت ـــ نەتەوەو نەتەوەپەرستی خاوەن کارەکتەرێکی میتافیزکیانەی هەرە قەباو بێ ناوەرۆکن، دەستەواژە ئەفسوونیەکانی بەدەستهێنانی قازانجی سەرمایەداری‌و سەرمایەن. دەولەت ـ نەتەوەو نەتەوەپەرستی گلۆلەی پەیوەندی دیاردەیی ئەو ناکۆکی، چەوسانەوەو زۆردارییە هەمەجۆرەیە کە ئەو دەستەواژانە دەیخەنە روو. سەرنجراکێشی‌و کارەکتەرە هەژموونگەرایییەکەشیان بۆ ئەو پەیوەندییانەی قازانج، دەسەلات‌و سەرمایە دەگەرێتەوە کە لەهەناوی خۆیان حەشاریانداوە.

پێویستە جارێکی دیکە جەختی لەسەر بکەمەوە: نەتەوەپەرستی (میللیگەرایی) تاکە بیانووی ئایینی مۆدێرنیتەیە، بەلام دەولەت ـ نەتەوە خوداوەندەکەیەتی کە لەژێر فەرمانیدایەو خزمەتی دەکات. راڤەکردنی میللیگەرایی وەک ئایینی ئایینەکان، دەولەت ـ نەتەوەش وەک خوداوەندی خوداوەندەکان تادوارادە فێرکەرو سوودبەخش دەبێت. هەر دەستەواژەیەکی پەیوەندی بەژیانی کۆمەلایەتیەوە هەبێت یان ئەو دیاردەیەی نوێنەرایەتی

دەکات هێندەی ئەم دوو دەستەواژەیەو گلۆڵەی پەیوەندییەکانیان کاریگەری خراپو نەرێنی نەکردۆتە سەر کۆمەڵگا. چونکە توانای کاریگەری نەرێنیانەی نییە. هەروەها هێزی ئاوەژووکردنو شاردنەوەی حەقیقەتیشی نییە. میللیگەرایی و دەوڵەت ـ نەتەوە وەک دوو دەستەواژەو دیاردەی پۆزیتیڤیست لەبەرزترین ئاستدا نوێنەرایەتی چەواشەکردنو پەردەپۆشکردنی " رژێمی حەقیقەتی کۆمەڵگا" دەکەن. گرنگترین ئەرکی زانستی کۆمەڵایەتی سەبارەت بەشۆڕش لەناوبردنی هێزی چەواشەو پەردەپۆشکاری حەقیقەتی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگایە.

دەوڵەت ـ نەتەوە و میللیگەرایی رۆژی ئەمڕۆمان کە خۆیان بەئامرازەکانی ئاسایش تەیارو پڕچەک کردووە هەروەکو قۆستنەوەی سەرمایە زانستی کۆمەڵایەتیشیان دیل کردووەو بەگوێرەی ئارەزوو و ویستەکانی خۆیان بەکاری دێنن. مارکسیزمیش لەناو ئەم چوارچێوەدایە. هیچ زانست، ئایدیۆلۆژیاو هونەرێک نەماوە دەوڵەت ـ نەتەوە نەیخستبێتە ژێرفەرمانو خزمەتی خۆیەوە. هەر بۆیە رۆشنگەری راستەقینە بە شیکارکردنو دەربازکردنی ئەم دوو دیاردە پۆزیتیڤیستەی مۆدێرنیتەدا تێپەڕدەبێت. لەم سۆنگەوە هەڵسەنگاندنی دەوڵەت ـ نەتەوەو نەتەوەپەرستی وەک شەشەمین گەورە گلۆڵەی کێشەی کۆمەڵایەتی گرنگیو بایەخێکی زۆری هەیە. هەرچەندە خۆیان وەک ناوەندی کەمەندکێشیو هێزی چارەسەرکردنی سەرجەم کێشە کۆمەڵایەتیەکان پیشانبدەن، بەڵام ناوەری مێژوویی حەقیقەتی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگا بەمجۆرەیە.

٧ . دەوڵەت . نەتەوە، دەسەڵاتو فاشیزم

دەوڵەت ـ نەتەوە شێوەیەکی ئاسایی دەسەڵات نییە. ماناکەی ئەوە تێپەڕدەکات کە بەرزترین شێوەی دەسەڵاتی دەوڵەت بێت. شێوەگرتنێکی دەوڵەتە کە فاشیزم لەسەر رێبازو شوێنپەنجەکەیەوە پەرەیسەندووە، چونکە ئەو هەژموونگەرایەی پاوانگەرایی سەرمایەداری لەسەر ئابووری ئاوای کردووە، تەنیا لەمیانەی رێکخستنو بەرفراوانبوونی دەسەڵاتی دەوڵەت لەئاستی کۆمەڵگادا بەدیدێت. دەوڵەت ـ نەتەوەش لەم مانایەدا

پێناسە دەکرێت. هەرچی فاشیزمە، ئەو قۆناخەیە کە ئەم شێوەیەی دەوڵەت لەکانی دۆخی شەڕ لەگەڵ توێژە کۆمەلایەتییە چەوساوەو سەرکوتکراوەکانی ناوەوەو هێزە کێبڕکێ کارە دەرەکیەکان پێی دەگات. جیاوازی نێوانیان لەو جیاوازییە دەچێت کە لە نێوان هەردوو قۆناخی شەڕو ئاشتیدا جێگای باسە. لەهەر دووکیشیاندا پێکهاتە سیاسیە جیاوازەکان لەناو دەبرێن. لەو دۆخەدا دەسەلاتیش هاوشێوەی کۆمەڵگا هۆمۆژەن دەکرێت. واتە کۆمەڵگای هۆمۆژەنکراو بەشێوەی دەسەلاتی هۆمۆژەنکراو درێژە بەتەمەنی پاشکۆیەنیەکەی دەدرێت. دەوڵەتی فاشیستیش مانای بەرزترین ئاستی یەکێتی نێوان دەوڵەتو کۆمەڵگای هۆمۆژەنە. یەک زمان، یەک وڵات، یەک کلتوور، یەک ئاڵاو یەک نەتەوە دروشمی سەرەکیەتی. زۆر ئاشکرایە کە ئەم بونیادە نەک چارەسەرکردن بەڵکو کێشەگەلێکی گەورە بۆ سروشتی کۆمەڵگا دەئافرێنێت کە زۆر تێکەڵو هەمەڕەنگە. ئەمە ئەو قۆناخەیە کە بەشێرپەنجەی کۆمەلایەتی ناو دەبرێت. ئەو شێرپەنجەبوونە یان تەواوی کۆمەڵگا قووتدەدات یان وەک گرێیەکی کۆمەلایەتی دوای برینی فڕێدەدرێت.

بەمجۆرەش تەواوی کلتوور، ئەتنیک، زمان، پێکهاتەی سیاسی، هزرو باوەڕیەکانی بەدرێژایی مێژووی کۆمەڵگا کەڵەکەبوون لەسەردەمی دەوڵەت ـــ نەتەوەدا ژیانیان دەکەوێتە ژێر هەڕەشەو مەترسیەوە. چەندە ئەو پێکهاتە، هزر و باوەڕیانە لەمیانەی بەرخودانو جیاوازیەکانیەوە درێژە بە هەبوونی خۆی بدات وداخوازی ژیانی هەبێت، ئەوا رووی فاشیستانەی دەوڵەت ـ نەتەوە ئاشکرا دەبێت. هەرچەندە خۆیان وەک سۆسیالیستیش پیشانبدەن، بەلام هەر دەوڵەت، بزاڤ و پارتیەک بەم شێوازە دژی جیاوازیو هەمەڕەنگی کۆمەڵگا بوەستێتەوە ئەوا فاشیستبوونەکەی دەست لێبەرنەدراوە. یان دەوڵەت ـــ نەتەوە لەلایەن ئەمجۆرە بزووتنەوەو پارتیانە ئاوادەکرێن، یان دەوڵەت ـ نەتەوە بەخۆی ئەمجۆرە پارتیو بزووتنەوانە بونیاد دەنێت. هەرچەندە لیبرالیزمی بۆرژوازی لەژێر دروشمی دژە ـــ فاشیستیو دژە ـــ کۆمۆنیستی خاوەنداریێتی لەچەمکی دەوڵەتی لیبراڵ بکات بەلام ئەمە تەفرەدانو خەڵەتاندنێکی مەزنە. چونکە

لیبرالیزم بەخۆی دایکو باوکی دەوڵەت ـ نەتەوەیە. ئەگەر لەسەردەمی پێکهاتنی بێت یان پێگەیشتنیدا دەوڵەت ـ نەتەوە نموونەییترین شێوەی دەوڵەتی لیبرالیزمە. لەم سۆنگەیەوە؛ هەروەکو ئەو واقیعەی سەرمایەداری فاشیزمی ئافراندووە، واقیعی ئافراندنی سۆسیالیزمی دەوڵەت (سۆسیالیزمی بونیادنراو)یش لەدەوڵەت ـ نەتەوەدا یەکدەگرن. ئەو شەڕە نەتەوەییانەی ئەم پێنج سەدەیەی دوایی بەتایبەتیش سەدەی دوایی ڕێگای لەپێش کردۆتەوە لەتەواوی مێژووی شارستانیی زیاتر خوێنی ڕشتووە، کۆمەڵکوژیو جینۆسایدی لێکەوتۆتەوە بەشێوەیەکی روونو ئاشکرا دەیسەلمێنێت کە دەوڵەت ـ نەتەوەو فاشیزمەکەی نەک هەر نابن بەچارەسەری کێشەکانی کۆمەڵگا، بەڵکو حەوتەمین گەورە سەرچاوەی زەبەلاحو زۆرداری کێشەکان پێکدێنێت.

٨- دەوڵەت ـ نەتەوە، کۆمەڵگای ئەخلاقی و سیاسی (دیموکراسی)

دەوڵەت ـ نەتەوە داکۆکییەکی زۆر لەسەر ئەوە دەکات خۆی وەک دەوڵەتی یاسا پیشان بدات. تەنانەت خۆی وەک دۆخێک دەنوێنێت کە بۆ یەکەمجارە بەتەواوی یاسای تێدا فەراهەم بووە. نکوڵیکردن لەکۆمەڵگای ئەخلاقیو سیاسی لەژێر ئەم واقیعەیدا شاراوەیە. چونکە یاسا پۆلێنێکی کۆمەڵایەتییە کە چینەکانی دەوڵەت بەگشتیو بۆرژوازیش بەتایبەتی هەوڵدەدەن لەجێگای ئەخلاقو سیاسەت زاڵی بکەن. ئەو واقیعە قووڵەی لەژێر بانگەشە زێدەڕۆییەکەی یاساگەرایی شارستانی ئەورووپادا شاراوەیە، ئەم نکوڵیکردنەی کۆمەڵگای ئەخلاقیو سیاسییە. بەشێوەیەکی (تیۆری)دەڵێن کە دەوڵەت ـ نەتەوە باشترینو نموونەییترین چوارچێوەی یاسایە. بێگومان کاتێک ئەو دەوڵەت ـ نەتەوەیەی لەسەر بنەمای نکوڵیکردن لەکۆمەڵگای ئەخلاقیو سیاسی، واتە نکوڵیکردن لەکۆمەڵگای دیموکراتیک ئاواکراوە باشترین چوارچێوەی یاسای بۆرژوازی پێکدێنێت خاڵێکی مایەی تێگەیشتنە. بەڵام وەک بانگەشەی بۆ دەکرێت هیچ یەکێک لەدەوڵەت ـ نەتەوەو یاسا چوارچێوەی کۆمەڵگای دیموکراتی پێک ناهێنن. بەڵکو پێچەوانەکەی ڕاستە. دەوڵەت ـ نەتەوەو یاسا چەندە بەشێوەیەکی

تێکەڵ چڕببنەوەو دزەی ناو هەموو بوارو گۆڕەپانەکانی کۆمەڵگا بکەن، بەو رادەیە کۆمەڵگای ئەخلاقیو سیاسی دەرباز دەکرێت. بەم جۆرەش کۆمەڵگای دیموکراتی بۆ کۆمەڵگایەکی نواندنو پیشاندان دەگۆڕێت. لەناو رێساکانی دەوڵەت ــ نەتەوەو یاسا (دەستوور، یاساو جیهانی بەیرەوەکانی ناوخۆ) جێگا بۆ ئەخلاقو سیاسەت ناهێڵرێتەوە. چونکە ئەمانە دوای بژاردنێکی وردو دەست لێدانێکی بەردەوام پێکهاتوونو لەدواجاردا گوزارشت لەبەرژەوەندییە پاڵاوتەکانی پاوانگەرایی سەرمایەداری دەکەن. لەناو یەکگرتوویی ئەم رێسایانەدا دیموکراسی بۆ یارییەک دەگۆڕێتو کارەکتەری ئافرێنەرو بونیادنەرانەی لەناو دەچێت.

لەراستیدا سیاسەت وەک بواری ئافرێنەری چارەسەرکردنی کێشە کۆمەڵایەتیەکان رۆڵ دەبینێت. چونکە رێسای سیاسەت بریتییە لەداهێنان بەرەو باشتر، راستترو جوانتر لەپێناو کۆمەڵگادا؛ دەزانێت ببێت بەشکۆمەندارترین هونەری بەهرەمەندی ئەم ئافراندنە. ئەمەش هونەرێکە تەنیا لەمیانەی هەبوونی دیموکراسیو ئەخلاقی کۆمەڵگادا سەردەکەوێت. لەبەر ئەم هۆکارەش هەر بوارێک یاساو رێساکانی بۆرژوازی (کە دەوڵەت ـ نەتەوە چوارچێوەکەیەتی) بیخنکێنێت، جێگای هیچ شتێکی ئەخلاقیو سیاسی تێدا نامێنێت، رێگا بەکردە دیموکراتیەکانو بونیادی کۆمەڵایەتی نادرێت. لێپرسینەوەو دادگاییکردنی زانستی کۆمەڵایەتی تەوەرەی ئەوروپا بەو سیفەتەی لەدوا وێستگەی خۆیدا گوزارشتێکی میتۆلۆژییە بۆ سەراوژێرکردنی ئەوحەقیقەتە، خزمەتێکی زیاتر بەحەقیقەت دەکات، هەروەها زیاتریش بەحەقیقەتمان ئاشنا دەکات.

لەدۆخێکی وەهادا کاتێک دەوڵەت ـ نەتەوە و یاسا وەک سەرەکیترین ئامرازەکانی چارەسەرکردنی ئەو کێشە کۆمەڵایەتیانە دەسەپێنرێت کە لەگەڵ مێژووی شارستانیدا قووڵتربوونەتەوە بەو رادەیەی نکوڵی لەئەخلاق، سیاسەتو کۆمەڵگای دیموکراتی بکات ئەوا بۆ هەشتەمین گەورە گلۆڵەی کێشە کۆمەڵایەتیەکان دەگۆڕێتو ئەمەش حەقیقەتێکی حاشاهەڵنەگرە.

٩ . دەوڵەت ـ نەتەوە، کۆمەڵگای مەدەنیو ژینگە

قۆناخی تەنگەژەی سەرمایەدای کە لەساڵی ١٩٧٠ کانەوە قووڵبۆتەوە، لەهەمانکاتــدا قۆنــاخی قووڵبوونــەوەی قــەیرانی بونیــادی دەوڵــەت ـ نەتەوەشە کە بریتیە لەبەشێکی. ئەمە ئەو قۆناخەیە کە دۆخی رووتی خوداوەندی دەوڵەت ـ نەتەوە ئاشکرابووە، پەردە ئایدیۆلۆژیەکەشی داو بەداو هەڵوەشاوەتەوە. ئیتر لە پێناو بەربەستکردنی داڕووخانی مەزن دەرکەوتنو سەرهەڵدانی بزووتنەوەکانی کۆمەڵی مەدەنی بووە بە ناچارییەک. دەشێت کۆمەڵی مەدەنی بەمجۆرە پێناسەبکرێت؛ ئەو کۆمەڵگایەیە کە لەدەرەوەی کۆمەڵگای دەوڵەتو خێزان ماوەتەوە. وەک رێکخستنێکی کاتی ئەو قۆناخە مانادار دەبێت کە دەوڵەت ـ نەتەوە تایبەتمەندێتی گەمارۆدەرانەی لەدەستداوە، لەبەرامبەر ئەمەشدا هێشتا کۆمەڵگا دیموکراتیزەبوونو ئازادی خۆی بەدەست نەهێناوە. لەهەردوو لایەنەوە فشاری دەخەنە سەر. رووبەڕووی دۆخێکی بەمجۆرە دەبنەوە: یان جێگای خۆیان لەریزەکانی دەوڵەت ـ نەتەوە دەگرن یان ریزەکانی کۆمەڵگای ئازادو دیموکراتیک. لەدۆخێکی پێچەوانەدا لەبێ رۆڵی رزگاریان نابێت. ئاسۆیەکی زۆر سنوورداری چارەسەرییان هەیە. باشترینیشیان لەچوارچێوەی فێمێنیزمو ئیکۆلۆژیدا دەجووڵێنەوە. گروپە ئەنارشیستو چەپە کۆنەکانو ئەو پێکهاتە سیاسیو سەندیکایانەی پاشکۆو پاشماوەی دەوڵەت ـ نەتەوە نین جێگای خۆیان لەناو ئەو پۆلێنەدا دەگرن.

دەوڵەت ـ نەتەوە بەهۆی ئەو داڕووخانانەی دووچاری هاتبوو بەناچاری جێگای بەکۆمەڵگای مەدەنی دابوو، بەڵام بەردەوام فشاری دەخاتە سەرو هێزی چارەسەرکردنی بۆ نزمترین ئاست دادەبەزێنێت. دەوڵەت ـ نەتەوە کە پێشکەوتووترین شێوەی زۆرداری دەسەڵاتە لەسەر کۆمەڵگاو ژینگەکەی بەوڕادەیەی کۆمەڵگای دیموکراتیو مەدەنی بەربەست بکات ئۆیەمین گەورەترین سەرچاوەی کێشەکانە.

١٠ . دەوڵەت ـ نەتەوە، زانست، ھونەرو حەقیقەت

پۆزیتیفیزم بایەخێکی تایبەت دەدات تاکو دەوڵەت ـ نەتەوە وەک ڕۆخی بەرجەستەی زانستو ھونەر پیشانبدات. بەمجۆرەش مۆدێرنیتەی سەرمایەداری گەورەترین درۆ دەخاتە مەیدانەوە. بەسووربوونو داکۆکیکردنەوە بانگەشەی دیاردەگەری، بابەتیبوونو زانستیبوون دەکات. دەوڵەت ـ نەتەوە تەواوی ھێزی خۆی بۆ ئەو پڕوپاگەندەیە تەرخان دەکات. دونیایەکی ئەکادیمی یەکجار زەبەلاح بونیاد دەنێت. ئەو میتۆلۆژیاو پڕوپاگەندەیەی ھیچ خوداوەندو ئایینێک لەمێژوودا ئەنجامینەداوە لەسەردەمی ئەم مۆدێرنیتەیەدا ھەڵدەبەسترێتو دەخرێتە بازاڕەوە. لەبەر ئەوەی تەواوی خانەو مەمیلە ئەخلاقیو سیاسیەکانی ، ھەروەھا ئیشکۆکانی مانادانیان تێکدراون؛ ھەربۆیە دەڵێی ئەو دڵو مێشکە نەماوە کە بەو میتۆلۆژیا ھاوچەرخەو پڕوپاگەندەکانیان باوەڕ نەکات.

دوای ئەوەی ئەو زانستو ھونەرانەی پۆزیتیفیزم چوارچێوەکەیانی پێکھێنابوو پشکی خۆیان لەقەیرانەکەی دوای ١٩٧٠کان وەرگرت ڕووبەڕووی داماڵینی دەمامکەکانیان بوونەوە کە گوایە گوزارشتیان لەحەقیقەت دەکرد. ئەمەش بوویەرێکە لەنزیکەوە پەیوەندی بەپارچەبوونی دۆگماتیزمی دەوڵەت ـ نەتەوەوە ھەیە. ئەوەی ڕوویداوە دووەمین ڕۆشنگەرییە لەخاڵە تاریکەکانی ڕۆشنگەری یەکەمدا. دەوڵەت ـ نەتەوە کاتێک لەڕێگای پرۆژەکانی ئەندازیارێتی سروشتی کۆمەڵگا ورد دەکات نەک تەنیا واقیعی دیاردەیی بەڵکو ھەستو بێزانینەکەشی تێکدەدات. کاتێک دیاردە لەناوببرێت ھەستو بێزانینەکەشی زەبری بەردەکەوێت.

یەکێک لەحەقیقەتە دەرکەوتووەکانی زانستی کۆمەڵایەتی مێژووبیبوونی کۆمەڵگایە. لەجیاتی مێژووی کۆمەڵایەتی دەوڵەت ـ نەتەوە بونیادی میتۆلۆژیو خەیاڵی نوخبەی دەسەڵاتی بۆرژوازی وەک مێژوو پێشکەش دەکات. تەنانەت لەوە بێ ئاگایە کە لەمێژووی ئایینیو میتۆلۆژی ـ کە زۆر ڕەخنەی دەکرد ـ زیاتر چۆتە دەرەوەی حەقیقەت. کاتێک زانستی کۆمەڵایەتی ئەورووپا دەبێت بەئایدیۆلۆژیای فەرمی بۆ

کۆنەپەرسترین گوزارشتی میتۆلۆژی وەردەچەرخێت. سەرباری تەواوی بانگەشەکانی زانستیبوونی بەڵام میتافیزیکە. تەنانەت میتافیزیایەکی باشیش نییە. ئەو دۆخەی هونەر تێیدا دەژیت لەهی زانست جیاوازتر نییە. هەردووکیان بوونەتە دوو بواری زیاتری سەرمایەی گرێدراو بەسەرمایەداری. زانستو هونەر چەندە بکرێن بەکاڵا بەهای حەقیقەت لەدەستدەدەن. هەرچی لەناوبردنی فەلسەفەو لەدەستدانی گرنگیەکەیەتی بەو سیفەتەی زانستی حەقیقەتە؛ بەقەدەر ئەو جینۆسایدە مادیو جەستەییەی کۆمەڵگا دووچاری هاتووە ڕێگا لەپێش کارەسات دەکاتەوە. کۆمەڵگای بێ فەلسەفە کۆمەڵگایەکە پەیوەندی خۆی بەحەقیقەتەوە لەدەستداوە. ئەمەش تەنیا مانای گۆڕانی کۆمەڵگا بۆ دۆخی کۆمەڵی ئۆبژەکان دەبەخشێت. هەرچی کۆمەڵگای ئۆبژەیە مانای ئەو کۆمەڵو شتگەلە دەبەخشێت کە تەواوی تواناکانی بەرگری لەدەستداوەو بۆ هەرجۆرە چەوسانەوەیەک کراوەیە. ناشێت بیر لەکارەساتێک بکرێتەوە کە هێندەی لەدەستدانی بەرگری خۆیی کۆمەڵگا گەورە بێت. کاتێک دەوڵەت ـ نەتەوە کۆمەڵگا لەهونەر، زانست و حەقیقەت دوور دەخرێتەوە و بەبێ بەرگری خۆیی دەهێڵێتەوە دەیەمین گەورە هۆکاری کێشەی کۆمەڵایەتی پێکدێنێت.

ئەمستردام ـ هۆڵەنداو لەندەنی بریتانیا کاتێک دەوڵەت ـ نەتەوەیان وەک ئامرازێکی ستراتیژی ئاواکرد زۆر باش ئاگادار بوون کەچی دەکەن. لەناو ئەوانەی ئامرازەکەیان ئافراند کەسانێک دەیانزانی جانەوەرێکی چەندە ترسناکیان بەرهەمهێناوە. بەنامانجی سنووردارکردنیو پاراستنی کۆمەڵگاو تاک هەندێک تەگبیری یاساییو دیموکراتییان پەرەپێداوە. هەڵبەتە لەپێناو بونیادە ناوخۆییەکان ئەم کارەیان ئەنجامداوە. بەشێوەی ئەو خراپەکاریانەی لەقوتووەکەی پاندۆرا دەرکەوتوون دەوڵەت ـ نەتەوەیان بەرووی جیهان (زەمینی ئەوروپاشی لەناودا)دا بڵاوکردەوە. لەم ڕێگایەشەوە کۆمەڵگای کۆنو ئەوروپای دابەش کردو توانییان بیخەنە ژێر هەژموونگەرایی خۆیانەوە.

ئایدیۆلۆگــــە گــــەمژەکانی ئــــەڵمانو زانســــتگەرا پۆزیتیڤیســــتە فەرەنسیەکانی خۆیان بەئاقڵمەند لەقەڵەم دەدا؛ ئەم پاندۆرایـەی پیاویـان پیرۆزکـرد، وەک بڵێـی خوداوەنـدو ئـاییننێکی راستەقینەیە بـۆ پـەنتانۆن (ئەنجوومەن)یان کەمەندکێش کردن. هەر نوخبەیەکی دەسەڵات کە کەوتۆتە ژێر کاریگەری مۆدێرنیتەی سەرمایەداری بەگوێرەی ئەم مۆدێلە تازانە بتـی خوداوەنـدە نوێیەکـەی خۆیانیـان دروسـتکردووەو لەشـوێنی کۆنـەکانیان داناون. دەستەبژێرەکانی رۆژهـەلاتی نـاوین کـە خـاوەنـە هـەرە کۆنـەکانی دەستەواژەی خوداوەندو ئایینن لەهەرکەسێک باشتر ئاگاداربوون کـە پـەنا نەبەنە بەر ئەو خوداوەندو ئایینە دەرفەتی ژیانیان نامێنێت.

ج ـ شۆڕشی پیشەسازی

سێیەمین پێکەو کۆڵەکەی مۆدێرنیتەی ئەورووپا شۆڕشی پیشەسازییە. شــوێنگەیەکی تایبــەتی لــەمێژووی شارســتانیدا هەیــە. مســۆگەرە کاریگەریەکـەی بەقـەدەر شۆڕشـەکانی کشتوکاڵ و شـار بـووە.چەنـدین وەرچــــەرخانی شۆڕشـــگێڕیانەی بەخۆیــــەوە بینیــــوە. بـــــەڵام ئەو وەرچەرخانانەی لەکۆتاییەکانی سەدەی هەژدەم لەئەورووپا بەتایبەتی لەئینگلتەرا روویداوە کارەکتەرو خەسڵەتی شۆڕشی گەورەی هەیە. پێشتر جەختییان لەسەر ئەو خاڵە کردبوویەوە کە پێویستە شۆڕشی پیشەسازی لەگــەڵ ســەرمایەداریو ئــابووری نــەکرێن بەیــەک شــت. پیشەســازی دیاردەیەکی کۆمەڵایەتییە کە ئائێستا رەخنەیەکی جدیو بەجێی لەبارەوە پێشنەخراوە. بەر لەشۆڕشی پشەسازی هیچ کاتێک کشتوکاڵ ـ گوند ـ شــار بەتــەنیا بەئاســتی هەرەشــەکردن لەکۆمــەڵگا نەگەیشــتوون. بەپێچەوانەوە بەهایەکی مەزنیان پێشکەش بەبوارەکانی کلتووری مادیو مەعنەویی پەرەسەندنی کۆمەڵایەتی کرد. هێزی سەرەکی بونیادنانی ژیـانی کۆمەڵایـەتییان پێکهێنـا. هـەرچی ئـەو دیاردانـەن کـە لەگـەڵ شۆڕشـی پیشەسازییەوە لەئەورووپا هاتنە ئاراوە زۆر جیاوازبوونو تا ئێستاکەش شیکارێکی زانستی سەبارەت بەکاریگەریەکەیان لەسەر ژیـانی کۆمەڵایـەتی

نەکراوە. لەوانەیە یەکێک لەئەرکە سەرەکیەکانی زانستی کۆمەڵایەتی هەڵسەنگاندنێکی لێهاتووانەی کاریگەری پیشەسازی بێت لەسەر ژیان.

پێویستە پیشەسازی تەنیا بابەتی زانست نەبێت بەڵکو بەلانی کەم بەقەدەر ئەویش رۆژەڤی فەلسەفە بێت. مسۆگەر پێویستە فەلسەفە پیشەسازی بخاتە رۆژەڤی خۆیەوە. بەڵام کاتێک زانستی ئابووری تەنیاو تەنیا پیشەسازی وەک بوارێکی ئابووری تاوتوێ دەکات ئەوا ناتەواوی‌و کەموکوڕیەکی زۆر گەورەترە. هەروەها دەرەنجامەکانی تاوتوێکردنی ئابووری وەک فاکتەرێکی گەشەپێدان‌و بەرهەمێکی بەپێتر بەشێوەی جینۆسایدو بەردەوامنەبوونی ژینگە دێتە ئاراوە.

مەحاڵە فاشیزم بەبێ پیشەسازی هەڵسەنگێنرێت. چونکە ئەو پیشەسازیانەی لەجۆری چەکی ئەتۆمی، زیندەوەرە بۆهێڵ گۆڕاوەکان بەرهەمدێنن‌و توانای وێرانکردنی کۆمەڵگایان بەهێزە هەر لەئێستاوە بوونەتە سەرچاوەی هەڕەشەومەترسیەکی مەزن. بێگومان لێرەدا باس لەو پیشەسازییە دەکەین کە کەوتۆتە ژێر کۆنترۆڵی سەرمایەداری‌و ئیکۆنیزمەوە. چونکە بەپێی پێویست ئاشکرابووە کە کۆنترۆڵی هەردوو رەوت بەسەر پیشەسازیدا بەمانا راستەقینەو مەجازیەکەشیەوە شێرپەنجەیەکی مرۆیی‌و کۆمەڵایەتی لێکەوتۆتەوە.

بەڵگەیەکی دیکەی گرنگ‌و سەلمێنەری ئەو راستیەی کە پیشەسازیبوونی بەئامانجی قازانج پێشخراوە ئیتر بەسنوورو ئاستەکانی بەردەوامنەبوون گەیشتووە بێکاری، هەڵوەشانەوەی کۆمەڵگای کشتوکاڵ ـ گوندو دەرکەوتنی ژینگەیە لەدۆخی ئیکۆلۆژی. بێگومان دانیشتنی سیستەمی جیهانی سەرمایەداری لەسەر تەختی باڵادەستیدا پەیوەندییەکی توندو بەهێزی بەپیشەسازیەوە هەیە. وەک دەزانرێت ئینگلتەرا لەسایەی پیشەسازی سەرمایەدارییەوە باڵاگرتنی هەژموونگەرایی خۆی فەراهەم کرد. شێوەکانی دیکەی بەرهەم هێنان هێزی رووبەڕووبوونەوەی هێزە باڵاکەی بەرهەمهێنانی پیشەسازی سەرمایەداری نییە. لەم سۆنگەیەوە شێوەکانی دیکەی کۆمەڵگا چانسی لەسەرپێ مانەوەیان زەحمەتە. بەڵام ئەوەی ئێستا هەر لەم قۆناخەشدا جێگای باسە بەرهەمهێنانێک لەپێناو دابینکردنی

پێداویستیە سەرەکیەکانی مرۆڤ لەئارادا نییە، بەڵکو بەرهەمهێنانێکە بۆ بەدەستهێنانی باڵادەستی هەژموونگەرایی.

پرسیاری سەرەکی ئەوەیە؛ ئایا پیشەسازی بۆ دابینکردنی پێداویستییە سەرەکیەکانی مرۆڤە یاخود بۆ باڵادەستی هەژموونگەراییە؟ لەگەڵ شۆڕشی پیشەسازیدا مسۆگەر دەبوایە لەدەرەوەی پێداویستییە سەرەکیەکانی بەناوی کۆمەڵگای ئەخلاقیو سیاسیەوە ڕێگا بەپیشەسازی نەدرێتو ئەرێ نەکرێت. کاتێک شۆڕشی پیشەسازی وەک سێیەمین قۆناخی گەورە وەرچەرخانی مێژوو کەوتە رۆژەڤەوە مسۆگەر پێویست بوو ڕێگری لێبکرێتو لەدەرەوەی پێداویستییە سەرەکیەکان بەکارنەهێنرێت. دەبوایە ئەمە ئەرکی سەرەکی ئەخلاق، یاسا، ئایین، فەلسەفە، زانستو سیاسەت بێت. چونکە مرۆڤایەتی لەم هەڵوێستە نامۆ نییە. دانانی بناخەی جیهانی چەمکو دەستەواژەکان، داوەرییە ئەخلاقیەکان، زانستی پەرسەندوو ئایینە ئاسمانیەکان لەکاتی شۆڕشی کشتوکاڵدا گوزارشت لەو حەقیقەتە دەکات. هەروەها هونەر، دانایی، زانستو میتۆلۆژیاکانی سۆمەرو میسرو دانانی بناخەی ئایینە گەورەکان لەشۆڕشی شاردا بەڵگەیەکی دیکەی بەهێزی سەلماندنی ئەو حەقیقەتەیە. بەڵام کاتێک شۆڕشی پیشەسازی چڕبوویەوە، شۆڕشی فەرەنسیو ئەو پێشکەوتنە هاوشێوانەی یەک بەدوای یەکتر هاتنە ئاراوە لەوەڵامدانەوەی نموونە مێژووییەکان دوور بوون. لەجیاتی ئەوەی بەرخودانەکانی کلێسا، شۆڕشە فەلسەفیو زانستیەکانو قوتابخانە هونەریەکان ئەو خرۆشانو هاربوونەی سەرمایەداریو دەوڵەت ـ نەتەوە بوەستێنن کە لەسەر بنەمای پیشەسازی ڕوویداوە، بەڵام لەپێناو کەوتنە ژێر فەرمانیەوە کەوتوونەتە ناو بێبەختی کێبڕکێوە. بێگومان ڕووخانی کۆمەڵگای ئەخلاقیو سیاسی ڕۆڵی سەرەکی لەمەدا بینیوە.

پێویستە زۆر بەباشی بزانین کاتێک ئەوروپا سیستەمی شارستانی ناوەندی خۆرهەلاتی ناوینی گواستەوە گرنگی لەپێشینەیی بەفاکتەری ئەخلاقی نەداوە. بەپێچەوانەوە بەدوای گواستنەوەیەکی نا ئەخلاقیەوە بوو. بەهۆی دەستنیشانکردنی ئەم خیانەتە قووڵەیە کە نیچە بەرقو

کینەیەکی گەورەوە شاکارە مەزنەکەی خۆی لەژێرناوی "وەهای گوت زەردەشت"دا دەنووسێت. لەم بارەیەوە نیچە هێندە تووڕەیە، بۆیە هاواردەکاتو دەڵێ: " هەموو ئەو شتانە دەردەنەوە (بڕشێنەوە) کە بەناوی مۆدێرنیتەوە قووتتانداون"، بێگومان کاتێک ئەمە دەڵێت مەبەستی ڕشانەوەی ئەو شتگەلەیە کە مۆدێرنیتەی سەرمایەداری دڵو فیکری مرۆڤیان پێ پڕکردووە. هەروەها ناشێت پشکی ئەو هەڵوێستە لەشێتبوونەکەیدا کەم بکرێتەوە. بەڵام هەروەکو چۆن وەرزی بەهار بەگوڵێکەوە دەست پێناکات، ئەوا لەڕێگای تاکە فەیلەسوفێکیشەوە ڕێگری نەدەکرا مۆدێرنیتەی سەرمایەداری بەرشانەوەی خۆی دڵو مێشکی مرۆڤ پڕنەکات. ئەدۆرنۆش کاتێک دەڵێت "ژیانی چەوت ڕاست ناژێنرێت" خوازیاری ئاماژەکردن بەهەمان واقیع بوو. چونکە زۆر باش تێگەیشتبوو کە بەتایبەتی بەردەوامکردنی ژیانی مۆدێرن دوای جینۆسایدی یەهوودی لەگەڵ تەواوی پیرۆزیەکانی مرۆڤ ناکۆکە. هەروەها دروشمەکانی " یان سۆسیالیزم یان هۆڤێتی" کە بەرامبەر هاربوونی سەرمایەداریو دەوڵەت ــ نەتەوە بەرزکرابوونەوە وەک بڵێی ئەوانیش دەرکیان بەو واقیعە کردبوو. ئەم هەستکردنو پەی پێبردنانە گرنگن بەڵام زۆر ناتەواون.

هەڵوێستی بەرتەسکی ئابووریانە سەبارەت بەشۆڕشی پیشەسازی تەنیا ناتەواو نییە، بەڵکو ڕێگای لەپێش پێشهاتی زۆر چەواشەکاریش دەکاتەوە. ئەو دسپلین (زانست)ەی بەئابووری سیاسی ناو دەبرێت نموونەیەکی ڕەسەنی چەواشەکردنو پەردەپۆشکردنی حەقیقەتی کۆمەڵایەتییە لەڕێگای ئیکۆنیزمەوە. ئەگەر سەرنج بدرێت دەبینرێت کە ئابووریناسە ئینگلیزەکان پێشەنگایەتییان کردووەو ڕێکەوتیش نییە کە بەهێزترین قۆناخی لەسەردەمی شۆڕشی پیشەسازیدا بووە. چونکە یەکەمین ئەرکی سەرەکی ئابووری سیاسی ئینگلیز ڕەواکردنی جانەوەری سەرمایەداری بوو لەژێر ناوی زانستی کۆمەڵایەتیدا. تەنانەت کاتێک کارل مارکسو فردیدریک ئەنگلسیش دەبنە ئامرازی ئەو هەوڵانە، دیار دەبێت کە چەندە بەکاریگەرو سەرکەوتووبوون. ئابووری سیاسی ئینگلیز ڕۆڵی سەرەکی لەدەربازکردن و پەراوێزکردنی کۆمەڵگای ئەخلاقیو سیاسیدا

بینیـوه. لەسـەر ئـەم بنەمایـە بـەناوی زانسـتەوه گـەورەترین خیانـەت بەرامبەر زانست ئەنجامدراوه. قوتابخانەی زانستی پۆزیتیڤیستی فەرەنسی دووەمین گـەوره هاوبەشـەکەی ئـەو خیانەتەیـە. چونکـه ئـەوەی ئـابووری سیاسـی ئینگلیـز لـەبواری ئابووریـدا ئەنجامیـداوه، قوتابخانـەی پۆزیتیڤیستی فەرەنسیش لەسەر تەواوی بـواره کۆمەڵایەتیـەکان پـەیڕەوی کردووه. کاتێک قوتابخانەی پۆزیتیڤیست ئەخلاق، ئـایینو فەلسـەفە وەک میتافیزیایەک رادەگەیەنێت کـه سـەردەمیان بەسـەر چـووه، خۆیشـی وەک ئاییـنی دونیایی سەردەمی مۆدێرن رادەگەیەنێت بەپێی پێویست ئەم واقیعـه ئاشکرا دەبێت. لەبەرئـەوەی دەرکـەوتنی هـزری پـۆزیتیڤیزمیش هاوکـاتی شۆڕشی پیشەسازییە، ئەمـه رێکـەوت نییـەو تیشـک دەخاتـه سـەر هـەمان بابەتەوه.

شۆڕشی پیشەسازی بەبێ ئەوەی هیچ لەخێرایی خۆی وون بکـات هـەر بەردەوامـە. هـیچ شۆڕشـێک لـەمێژوودا بـەمجۆره درێژخایـەن نـەبووه. تەنانـەت بـەپێی کـات خێراتـر دەبێـت. دان بـەهیچ کۆسـپو بەربەسـتێک دانانێـت. لەبنەڕەتـدا تـاکو ئـەو دوو هێـزەی چۆتـه ژێـر فەرمانەکانیانەوه واتـه تـاکو گلۆڵـەی ئـەو دوو هێـزه مـەزنو بـێ سنووره لەناویـەکتردابن ناشـێت چـاوەڕوانی جـۆره پەرەسـەندنێکی دیکـه بکرێـت. بەمانایـەکی تـر لەسـەردەمێکدا کـه سـەرمایەداری و دەوڵـەت ــ نەتـەوه چـاوەڕوانی وەسـتاندنی ئیندوسـتریالیزمیان لێناکرێـت، چونکـه ئیندوسـتریالیزم هۆکـاری هەبوونیانـە. تـا پیشەسـازی لەدەسـتی ئیندوسـتریالیزم رزگـار نـەکرێت، ناشـێت کۆمـەڵگا لـەژێر دەسـتی هەژموونگـەرایی سـەرمایەداریو دەوڵـەت ــ نەتـەوه رزگـار بکرێـت. بەپێچەوانەوه تا ئیندوستریالیزم وەک هۆکاری هـەبوونی سـەرمایەداری و دەوڵەت ـ نەتەوه بمێنێتەوه، ئەوا هێزی تـاودانی بەدەستهاتووی خێراتر دەکاتو تا داڕووخـانه کوشندەکەی کۆڵەکه سێکوچکەییەکەی هەر بـەردەوام دەبێت. هەربۆیه لەنزیکەوه توێژینەوەی رۆڵی ئیندوسـتریالیزم لەکێشـەی کۆمەڵایەتی، جینۆسایدو وێرانکردنی ژینگەدا گرنگیەکی زۆری هەیە.

١ . ئیندوستریالیزمو رووخانی کۆمەڵگای کشتوکاڵ ، گوند

هەروەکو دەزانرێت دەشێت پێناسەیەکی گشتی بەم شێوەیە بۆ پیشەسازی بکەین، مرۆڤ لەرێگای ئامرازەکانەوە بەشداری چالاکییە کۆمەلایەتیەکان دەکات نەک راستەوخۆ بەدەستی خۆیەوە. سەرەتاکەیشی بۆ سەردەمی لەدایکبوونی جۆری مرۆڤ دەگەڕێتەوە. وەک دەزانرێت ئامرازە بەردینەکان یەکەمین پیشەسازین. پیشەسازی جفاتەکانی کۆکردنەوەو راو لەبنەڕەتدا پشتیان بە ئامرازە بەردینەکان دەبەست. پیشەسازی رستن، دەستارو دییزە بەرهەمی ئەو قۆناخەن. لەهیلالی بەپیتی کەوانەی زاگرۆس ــ تۆرۆس کە شوێنی لەدایکبوونی سیستەمی شارستانی ناوەندییە لەسەردەمی ٦٠٠٠ ـ ٤٠٠٠ پ.ز هەڵمەتێکی مەزن لەبواری زانستو پیشەسازی هاتە ئاراوە. ئەو پیشەسازییانەی لەجۆری گاسن، رەورەوە، کولینگو مەنجەڵ دروستکران کە دەتوانن ببن بەنوێڵەکانی مێژوو. هەنگاوێکی لەپێشتری ئەو قۆناخە بوو بەشۆڕشی شار. رۆڵی ئامرازەکانی پیشەسازی لەو شۆڕشەدا گرنگە کە لەساڵانی ٤٠٠٠ ــ ٣٠٠٠ پ. ز هاتە ئاراوە. قەڵەمبازەکانی زانستو هونەرەکان لەگەڵ نووسینو زمانی ژمارە بەیەکەوە لەم قۆناخەدا فەراهەم بوون. بەو مەبەستە ئەو زانیاریانە دێنمەوە یادی خۆمان؛ ئەو پیشەسازیانەی لەو سەردەمە ئاواکراون هێشتا نەکەوتوونەتە ژێر فەرمانی پاوانگەرایی دەوڵەتو سەرمایەداری. لەژێرچاودێری سیاسیو ئەخلاقی کۆمەڵگای گوندو شار رۆڵی خۆیان دەبینی. هەڵوێستی سیاسیو ئەخلاقی رۆڵی دیاریکەری هەبوو.

پەیتا پەیتا ئەم چاودێرییە لەسیستەمی شارستانی ناوەندی لەکزبووندابوو کە لەساڵانی ٣٠٠٠ ـ پ.ز لەمیزۆپۆتامیا پەریسەندووە. لەم مێژووە بەدواوە حکومڕانی دەوڵەت ــ سێیانەی راهیب ــ حکومڕان ــ سەرباز ــ لەشوێنی بەڕێوەبەرایەتی پلەداری کۆن سەرلەنوێ بونیادنرایەوە. لەکاتێکدا پیشەسازی زیاتر لەپەرەسەندندابوو. کەوتە ژێر کۆنترۆڵی حوکمڕانی ئەو دەوڵەتە تازە بونیادنراوە. زیادبوونی گرنگی پیشەسازی لەئابووریو کردە سەربازیەکاندا، کۆنترۆڵی دەوڵەتی بەسەر

تەواوی کۆمەڵگا بەتایبەتیش بەسەر کۆمەڵگای گوند ـ کشتوکاڵ لەگەڵ خۆیدا هێنا. لەم سۆنگەوە چەوساندنەوەی ئەو کۆمەڵگایانەی لەگەڵ خۆیدا هێنا. تا سەردەمی شارستانی بەواتایەک لەواتاکان لەڕێگای کۆنترۆڵی پاوانگەرایی دەوڵەت لەسەر پیشەسازی مێژوو دیرۆکی ئەو چەوساندنەوەو سەرکوتکردنەیە کەلەسەر کۆمەڵگای ئاواکردووە. لەم قۆناخەدا کۆنترۆڵ یاخود چەوسانەوەی سەرمایەداری لەسەر پیشەسازی یەکجار کەمە. چونکە زیاتر لەڕێگای بازرگانیو ربا (سوو)وە بەدوای کەڵەکەکردنەوە بوو. سەرباری کۆنترۆڵی دەوڵەت بەڵام پیشەسازی هێزی شکاندنی کۆنترۆڵی کۆمەڵگای ئەخلاقی و سیاسی نەبوو. لەبنەڕەتدا خزمەتی پێداویستییە سەرەکییەکانی کۆمەڵگای دەکرد. تەنانەت پیشەسازی سەربازیش زۆر دەگمەن ئەو چوارچێوەیەی دەبەزاند. کەواتە زۆر بەدڵنیاییەوە دەتوانین بڵێین پیشەسازی بۆ کۆمەڵگا سەرچاوەیەکی کێشە نییە، بەڵکو وەک ئامرازی چارەسەرکردن مانابەخش بووە.

هەرچی قۆناخی شارستانی ئەوروپایە ئەم هاوسەنگییە هەستیار، ژیانیو ستراتیژییەی نێوان کۆمەڵگا ـ پیشەسازی تێکداو هەژموونگەرایی خۆی مسۆگەر کرد. ساتی تێکدانی ئەم هاوسەنگییە کە پێویستە بکرێتە نانو ساتێکی مەحشەریو راپەڕینێک بەناوی ئەخلاق، ئایین، زانست، فەلسەفەو هونەر بێتە ئاراوە. سەرمایەداری کە لەسەدەی شازدەهەمەوە پیشەسازی مانیفاکتۆرا، بازرگانیو فینانسی خستە ژێر کۆنترۆڵی خۆیەوەو ئیتر دەبوو بەسیستەمی جیهانی یەکەمجاربوو بەو پێگەیە دەگەیشت. سەرمایەدارەکان بەو سیفەتەی خاوەنی ئەو کەڵەکەبوونە بوون کە هەزاران ساڵ بوو لەڕاڕەوە نهێنییەکانی کۆمەڵگا بەشێوەیەکی بێ ئەخلاقانە لەڕێگای قۆرخکردنەوە کۆیان دەکردەوە، لەو سەدەیەدا دەرفەتی خۆیان دۆزیەوە. مێژووناسەکان داگیرکەری دەرەکی (بەتایبەتیش ئیسلامی عوسمانی)، پێکدادانی دەرەبەگە ناوخۆیی، دابەشبوونی کلێساو شەڕە مەزهەبییەکان وەک هۆکاری سەرەکی رەخساندنی ئەو دەرفەتە دەبینن. ئەمەش لایەنی راستی خۆی هەیە. چونکە سەرمایەداری لەخۆیەوە دروست نەبوو. بەڵکو لەلاوازترین ساتی کۆنترۆڵی هێزەکانی کۆمەڵگا سەریهەڵدا.

لەبەرئەوەی بەشە پەیوەندیدارەکانی بەرگرینامەکەم بەهێڵە گشتیەکانیەوە ئاماژەی بەو قۆناخەکردبوو لێرە تەنیا بەبیری دێنمەوە.

سەرباری ئەوەی سەرمایەداری مانیفاکتۆرا، فینانسو بازرگانی هاوسەنگیەکەیان لە نێو کشتوکاڵ ـ گوند تێکدا بەڵام هێشتا کەلێنی نێوان جیاوازیەکان فراوان نەبیبوو. لەم سۆنگەیەوە کۆمەڵگای ئەخلاقیو سیاسی بەرگری لەهەبوونی خۆی دەکرد. هەروەکو چۆن ئایین، زانستو هونەرەکانیش بەتەواوی نەکەوتبوونە ژێر کۆنترۆڵی سەرمایەداری زیاتریش بەرخودانیان لەبەرامبەردا دەکرد.

پێویستە شۆڕشی پیشەسازی وەک بەرهەمێکی سەرمایەداری نەبینرێت. چونکە ماوەیەکی درێژ بەر لەشۆڕشی پیشەسازی لەمیانەی بوارەکانی بازرگانیو فینانسەوە ببوو بەسیستەمی جیهان. زۆر جار ئەم مێژووانە تێکەڵ دەکرێن. لەم ڕێگایەوە پێویستە خاڵێکی دیکەش بەبیربێنمەوە؛ پارەو بازرگانی بەتەنیا مانای سەرمایە نابەخشێن. دراو بەو سیفەتەی ئامرازێکی سادەی ئالوگۆڕە، ئەو بازرگانییەی بەنرخێکی پاوانکاری ئەنجامنادرێت هەردووکیان دەکەونە چوارچێوەی ئابوورییەوەو ئەرکێکی ژیانیو چارەنووسساز لەناو کۆمەڵگادا جێبەجێدەکەن. واتە گواستنەوەو ئالوگۆڕی کاڵا سادەکانو ئەو بازاڕانەی نرخی پاوانگەرایی لەخۆوە ناگرن بۆ ئابووری پێویستنو خەسڵەتی پەرەپێدانی ژیانی کۆمەڵایەتییان هەیە. بەڵام کاتێک دراو ببێتە ئامرازی سووی دەستی سەرمایەدارانو لەڕێگەی بازرگانییەوە نرخی پاوانخواز(هەرزان کڕینو گران بەها فرۆشتن) لەبازاڕەکان پێکبێت ئەوا سیستەم بەرەو سەرمایەداری بوون دەگۆڕێت. لەبەرئەم هۆکارە ئاماژەپێکراوانەوە کاتێک لەسەدەی شازدەهەم ئەو سیستەمە بەسەرکەوتن گەیشت دەرگای قیامەتی کردەوە.

سەدەکانی حەفدەهەمو هەژدەهەم لەمێژووی مرۆڤایەتیدا وەک سەردەمی هەژموونگەرایی سەرمایەداری بازرگانی باسدەکرێت. هەروەها شۆڕشی پیشەسازی سەدەی نۆزدەهەمیش لەگەوهەری خۆیدا مانای سەرکەوتنی بیری بازرگانی (مارکنتالیزم)یە. ناوەڕۆکو گەوهەری ئەو شۆڕشەش لەداهێنانی ژمارەیەکی زۆری ئەو ئامرازو ئامێرانەیە کە

لەجیاتی دەستی کاری مرۆڤ خۆیان دەتوانن کاربکەن (لەسەرووشیانەوە کەشتیو شەمەندەفەری هەلمی، ئەو ئۆتۆیانەی بەبەنزین کاردەکەن). ئەمەش هیچ پەیوەندییەکی بەسەرمایەدارییەوە نییە. لەراستیدا کەڵکەبوونی پراکتیکی هەزاران ساڵەی مرۆڤ ئەم شۆڕشە تەکنۆلۆژییەی بەدیهێناوە. جیاوازی شۆڕشی تەکنۆلۆژی ئەو قۆناخە لەوەدایە؛ بەجۆرێک رێگای لەپێش بزاوتی دراوو بازرگانی کردۆتەوە کە نموونەکەی لەمێژوودا نەبینراوە. واتە لەمیانەی وەبەرهێنانی سەرمایە لەبواری پیشەسازیدا سەرمایەداری بازرگانیو دراو بەخێرایی قازانجێکی زۆریان بەدەست هێنا. زۆرترین قازانجیش یاسای سەرمایەدارییە. ئەویش مانای گەورەترین پێکهاتەی سەرمایەیە. ئەمەش پیشەسازی ناچاری زێدەڕۆییو ئەوپەڕگەری دەکات. دەرەنجامیش قەیرانەکانی بەرهەمهێنانە. بەلام رێگەچارەی دۆزراوە بۆ دەربازکردنی ئەو قەیرانانە دیسان پیشەسازیبوونی زێدەڕۆیانەیە. وەک پێویستییەکی ئەم یاسایەش تا رۆژی ئەمڕۆمان شێتایەتی پیشەسازی بەردەوامە.

گۆڕانی پیشەسازی بۆ ئیندوستریالیزم، پەیوەندی بەکەوتنە ژێر کۆنترۆڵی سەرمایەدارییەوە هەیە. یەکەمین گەورە فشارو سەرکوتکردنی ئیندوستریالیزم بۆ کۆمەڵگا ئەوکاتە دێتە ئاراوە کە لەجیاتی ئەوەی بەرهەمهێنان بەگوێرەی پێداویستییە سەرەکییەکان بێت، داکۆکی لەسەر قاڵبوونەوە دەرهەق بەو بەرهەمانە دەکات کە زۆرترین قازانج بەدەست دێنن. ئەو کێشە هەمەلایەنانەی نموونەیان لەمێژوودا نەبینراوەو بەسەر کۆمەڵگادا زاڵبوون سەرچاوەی خۆیان لەو واقیعە وەردەگرێن. تێکچوونی خێرای هاوسەنگی نێوان کۆمەڵگای گوند ــ لادێییو کۆمەڵگای شار لەسەدەی نۆزدەهەمدا لەسەرووی ئەم کێشانەوەدێت. بەمجۆرە بەخێرایی پەیوەندی گەورەبوونی تەمەدون (شارگەرایی) لەگەڵ پێوانە کۆمەڵایەتییەکاندا نامێنێت. بەمجۆرەش قۆناخی شاری زەبەلاح (مێگا)[٢] دەست پێدەکات کە لەناوەڕۆکدا مانای نکوڵیکردنی شار دەبەخشێت. ئەگەر

[٢] شاری میگا: شاری زەبەلاح.

شـوێنێک ژمـارەی دانیشـتوانی سـەدان هـەزار تێپـەڕبکات ـــ ملیۆنـان لەولایەنەوە بمێنێت ـ واتە پەیوەندی خۆی لەگەڵ واقیعی کۆمەڵایەتییەوە نەماوە. ئەم قۆناخـەی دەتوانن بەشارگەرایی ناشار یـاخود تکوڵبکردنی شاروەسفی بکـەین زەمینـەی گـەورەترین کێشـەی کۆمەڵایەتییـە. شـار بـەو سیفەتەی تـەنیا شوێنی چەوساندنەوەی چینایـەتی نییـە بـەڵکو جێگـای گـەورەترین چەوسـاندنەوەی ژینگەیـە؛ لەئاسـتی واقیعبـو وەهمیشـدا گوزارشت لەشێرپەنجەبوونی کۆمەڵایەتی دەکات.

کاریگەرییە کاولکارییەکانی ئەم دوو سەدەیەی دوایـی هەڵاوسـانی شـار بەژماردن تەواو نابێت. بـەڵام جێگیرکردنـی رووخـانی کۆمـەڵگای هـەزاران سـاڵەی کشـتوکاڵ ـــ گونـد لەسـەرووی ئـەم ریزبەندییـەوە دەسـت نیشـانکردنێکی راسـتو بەجێیـە. ئـەو قۆناخـەی لەسـەرەتاکانی سـەدەی نۆزدەهـەم دەسـتی پێکـرد وەک دیـارە لەسـەرەتاکانی سـاڵانی ٢٠٠٠ تـەواو بووە. کاولکاری تەنیا بەمانای فیزیایی نەبووە، بەڵکو مانای وێرانکردنی کلتوریو ماددیو مەعنەوی دەیـان هـەزار سـاڵەیە کـە تـەلاری مرۆڤایـەتی بونیاد ناوە. تازە بەتازە ئەنجامـەکانی ئـەو وێرانکارییـە ئاشکرا دەبێت. ئەمـە زەبرێکـی هێنـدە کوشـندەیە؛ هـەر لەئێسـتاوە بـەردوامبوونو بەردەوامنەبوونی کۆمەڵگای مرۆڤایـەتی خستۆتە بـەر گفتوگۆوە. چونکـە ئەگەر تەنیا رێژەی گازی لیمۆنیت(سەرا) بـەو خێراییـەی ئێسـتا بـەردەوام بێت، ئەوا ناتوانرێت توانای خۆڕاگری کۆمەڵگاو ژینگە بخەملێنرێت. هـەر لەئێستاوە زانست سیناریۆکانی قیامەتی سەدساڵی تر ئامـادە دەکـات. هەڕەشـەو مەترسـی بنـەڕەتی سـەبارەت بـەخودی کۆمـەڵگاو بونیـادە ناوخۆییەکەیەتی. چونکە بونیادی چینایەتی، ئەقڵی دەوڵـەت ـــ نەتـەوە، ئـابووری نائـابووری، بـێ فەلسـەفەبوون، لـەناوچوونی ئـەخلاق ـــ سیاسەتو قەیرانی بونیادی سەرمایەداری جیهانگیری گوزارشت لـەزیاتری هەرەسهێنانی سیستەم دەکـات. لـەپاڵ ئەمـەدا دۆخـی کائۆسـی سیسـتەمی هەژموونگەرایی شارستانی پێنج هەزار ساڵە جێگای باسە.

٢ . ئیندوستریالیزم‌و نکولیکردنی شار

ئاماژەمان بەخەسلەتی نائاسایی کۆمەلگای شار کردبوو کە لەکاتی رووخانی کۆمەلگای کشتوکال ـــ لادێ لەشار ئاواکرابوو. ئەگەر تەماشایەکی مێژووی شاربکرێت ئەوا دەبینرێت کەتا سەرەتاکانی سەدەی نۆزدەهەم دۆخێک نەهاتۆتە ئاراوە کە بەرادەیەکی جدی هاوسەنگیەکانی کۆمەلگا تێکبدات. سەرباری ئەوەی هاوسەنگیەکانی نێوانیان لەگەل کۆمەلگای گوند بەردوام لەگۆراندایە بەلام هەندێک جار دەبینرێت کە لەسەربنەمای دابەشکردنێکی بەپێی کارو پەسەندکراو دەتوانن بەشێوەیەکی هاوبەش بەردەوامی بەکۆمەلگا بدەن یان کۆمەلگا بەدۆخێک بگەیەنن توانای بەردەوامکردنی هەبێت. لەگەل کەوتنەگەری یاسای زۆرترین قازانج کێشە دەست پێدەکات.

ناتوانم رێ لەخۆم بگرم‌و جارێکی دیکە ئاماژە بەدوو کەموکوری‌و هەلە گەورەکەی کارل مارکس نەدەم. ئەوەی لای من جێگای داخە؛ بێ چانسیەتی لەدەستنیشانکردنی تەواوی مەترسیەکە سەرباری ئەوەی هەستی پێکردووە. پێویستە هەمان داوەریم سەبارەت چەندین فەیلەسوف، باوەرمەند، هونەرمەندو زانای هاوشێوە دووبارە بکەمەوە. گوندەکان چۆلنەکران بەلکو رووخێنران. رەنج (کارکەر)ی ئازاد سەریهەلنەدا، بەلکو کەوتووترین کۆیلایەتی بێ سەردارو خاون ئیرادەی ئازاد (سوپای بێکاران‌و ئەو مووچەیەی سکی پێ تێر ناکرێت) ئاواکران. لەژێر ناوی بیروکراسی‌و چینی ناوینەوە بەملیۆنان فیرعەون‌و نەمرود لەجێگای نەمرودو فیرعەونەکانی چاخەکانی کۆن ئاواکران کە ژمارەیان چەند سەدێکی تێپەر نەدەکرد. بەمجۆرەش لەجیاتی تاکخوداوەندێکی داپۆشراو و چەند پاشا ـــ خوداوەندێکی دەمامکدار سەردەمی خوداوەندو پاشا رووتەکان دەستی پێکرد کە ژمارەیان بەهەزارانە. ئەو شتگەلەی لێرەدا جێگای باسە بەقوربانیکردنی کلتوری ماددی‌و مەعنەویی کۆنە ـــ کەهێندەی مێژووی مرۆڤایەتی دێرینە ـ بۆ یاسای زۆرترین قازانج. لەوانەیە بگوترێت: چۆن دەشێت پەیوەندی لەنێوان ئیندوستریالیزم‌و نکولیکردنی شار لەخۆی

لەگەڵ ئەو هەموو کاولکارییە دابنرێت؟ هەرچی شیکارەکانمانە سەبارەت بەمۆدێرنیتە بەپێی پێویست ئەو پەیوەندییەی روون کردۆتەوە.

شاری زەبەلاح (مێگا) مانای سەدان شارە کە تێکەڵ بەیەکتری بوون. نکوڵیکردن لەو راستیە شاراوەیە. بۆ ئەوەی شار مانایەکی هەبێت مەرجە تاقانەبێت. هەروەها پێویستە کۆپی یەکتری نەبن. چونکە لەدۆخێکی پێچەوانەدا کەسایەتی شار هیچ مانایەکی نابێت. لەرەوشێکی بەمجۆرەدا ئەوەی کۆمەڵگای لادێ برووخێنێت کۆمەڵگای خۆشی دەرووخێنێت. چونکە زیادبوونی ژمارە هیچ مانایەک نابەخشێت. لەسەر ئەو بنەمایە ناکۆکی تەنیا لەنێوان بۆرژوازیو کارکەردا نییە. بەڵکو پەیوەندی لەنێوان دامەزراوە پاوانگەراو کۆمەڵگای ژێر هەرەشەدایە کە کارکەرانیش بەشێکی پێکدێنن. لەیەکێتی سۆڤیەت ئیندوستریالیزم لەرێگای سەرمایەداری دەوڵەتەوە سەرکەوتنی بەدەست هێنا. بەڵام رووخانی خۆشی (سۆسیالیزمی بونیادنراو) وەک تەلارو قەڵایەکی کاخەزی، هەمان حەقیقەتی سەلماندووە، واتە ئیندوستریالیزم سەرمایەدارییە.

هەر لەئێستاوە ئاشکرابووە کە هەسارەکەمانو کۆمەڵگای مرۆڤ بەدۆخێک گەیشتوون بەشی تێرکردنی ئەو شارانەی ئیندوستریالیزم ناکات. نەک تەنیا بۆ چارەسەرکردنی کێشە کۆمەڵایەتیەکان بەڵکو بۆ رزگارکردنی ژینگەو خودی کۆمەڵگاش بەرامبەر بەئیندوستریالیزمو کۆڵەکەکانی پشتی ــ سەرمایەداریو دەوڵەت ـ نەتەوە ـ پێویستی بەبەرگریکردنێکی خۆیی (گەوهەری)سەرتاسەری هەیە.

٣ . ئیندوستریالیزمو دەوڵەت ـ نەتەوە

سەرباری دووبارەکردنەوەی بەردەوام بەڵام دیسان ئاماژەی پێدەکەم کە پەیوەندی نێوان ئیندوستریالیزمو دەوڵەت ــ نەتەوە پەیوەندییەکی هەبوونی مانو نەمانە. سەدەی نۆزدەهەم ئەو سەردەمەیە کە هەردوو دیاردەش بەلوتکە گەیشتوون. ئیندوستریالیزم چەندە پێویستی بە دەوڵەت ــ نەتەوە هەبێت، دەوڵەت ــ نەتەوەش بەو رادەیە پێویستی بەئیندوستریالیزمە. تەواوی ئەو کێشە کۆمەڵایەتیانەی لەژێر دە سەرەدێردا خستمە روو دەوڵەت ــ نەتەوە سەبارەت بەکۆمەڵگای

ئیندوستریالیست یش پەیڕەوی دەكات. سەدو پەنجا ساڵ پێشتر كاتێک ماركسیزم نەک تەنیا شیكاریكی تێكەڵی سەبارەت بەئیندوستریالیزمو دەوڵـــەت ـــــ نەتـــەوە پێشنەخســـتووە، بـــەڵكو بـــەناوی پێشكەوتنخوازییەوە وەک دیاردەیـەكی ئـەرێنی وەسـف كـرد، روونـی كردۆتـەوە كـە بـۆچی سۆسـیالیزمی بونیـادنراو رووخـاوە. دونیـا ئەكادیمیەكـەی لەئاسـت تێگەیشـتنی ئـەو حەقیقەتـەدا نەزۆكـە، چونكـە لەكێڵگـەی شـارو ئیندوسـتریالیزم نەشـونومای كـردووە. بگـرە لەوێشـدا پێگەیشتووە. هەربۆیە تەنانەت جیهانێكیش خەیاڵ ناكات كە دەوڵـەت ـــ نەتەوەو ئایینی پیشەسازی تێدا پەیڕەو نـەكرێت. بـەڵام ژینگـە دۆستەكان سـەرباری بنەچـە جینایەتییـە ئامـاژە پێكراوەكـەیان ئەگـەر بەشـێوەیەكی سنوورداریش بێت ئیتر دەستیان بەبینینی حەقیقەت كردووە. لێرەوە ئەگەر دەوڵەت ـ نەتەوەو ئیندوستریالیزم وەک هێرشێكی ئایدیۆلۆژی، ئابووری و سـەربازی گشـتگیری هاوبـەشو تێكـەڵ هەڵسـەنگێنرێت واقیعیتـرە. ئاشكرایە كە سیاسـەتی بەرتەسكی سەندیكاگەراییو پارتایـەتی بەرامبـەر بەم واقیعە بێ مانا دەمێنن. هەروەكو ئاماژەمان پێكرد ئـەوەی دەمێنێتـەوە بەرگری خۆیی كۆمەڵگاو ژینگەیە.

٤ . ئیندوستریالیزمو فاشیزم

دەوڵـەت ـــ نەتـەوە بـەو سیفەتەی مانـای رژێمـی شـەڕ دەبەخشـێت بەرهـەمی هەلومـەرجی فاشـیزمو ئیندوسـتریالیزمە. چڕبوونـەوەی شـەڕی ناوخۆیش لەسەردەمی پیشەسازیدا دەست لێبەرنـەدراوە كـە سـەرمایەداری دەست بەسەر بەرزترین ڕێژەی قازانجی مێژووی خۆیـدا دەگرێت. تـاوەكو شـەڕ بەرامبـەر كۆمـەڵگا بـەرپا نـەكرێت زۆرتـرین قـازانجو سـەرمایە بەدیناییەت.وەک پێویستییەكی یاسای زۆرترین قازانج دەوڵەت ـ نەتەوەی سەردەمی پیشەسازی ناچارە وەک رژێمێكی شەڕی ناوخۆ خۆی رێكخستە بكات. بزەكردنی دەسەڵات بۆ گشت پێكهاتـەو مەمیلـەكانی كۆمـەڵگا ـــ لـە دەوڵەت ـ نەتەوەدا ـ گوزارشت لەدۆخی شەڕی ناوخۆ دەكات، كە ئەمـەش چوارچێوەی پێناسەی فاشیزم پێكدێنێت. بەهەمان شێوەبوونی میللیگـەرایی

توندڕەو بەئایدیۆلۆژیای فاشیزم پەیوەندی بەسروشتی شەڕی ناوخۆوە هەیە.

جیهانگیری شەڕ لەسەردەمی ئیندوستریالیزم لەهەردوو جەنگی جیهانیدا بەتەواوی خۆی سەلماندووە. واتە شەڕی ناوخۆ لەمیانەی جەنگی دەرەکی تەواو دەکرێت. هەرچی هەڵگیرسانی دژوارترین شەڕە ناخۆییو دەرەکیەکانی مێژووە لەم دوو سەدەیەی دوایی ئیندوستریالیزم، هەروەها ڕۆڵ بینینی میلیگەراییە کە وەک ئایینی فەرمی؛ دەشێت لەمیانەی ئەو پەیوەندییە روون بکرێتەوە کە لەنێوان فاشیزمو سەرمایەی پیشەسازی لەئارادایە. جینۆساید ئەنجامێکی سەرتاسەرییبوونی شەڕەکانی ئەو قۆناخەیە. لێرەدا سەرەکیترین کێشەی کۆمەڵایەتی بەرامبەر فاشیزمی دەوڵەت ـ نەتەوە بەو سیفەتەی دۆخی شەڕی سەردەمی ئیندوستریالیزمە، پەرەپێدانی بەرەی بەرگری خۆیی چین، گەل و نەتەوەی چەوساوەو ستەم لێکراوە.

٥ ـ ئیندوستریالیزم، ژنو خێزان

دوای کۆمەڵگای کشتوکاڵ ـ گوند دووەمین دامەزراوەی کۆمەڵایەتی گرنگ کە لەسەردەمی سەرمایەداری پیشەسازی دووچاری پەرتەوازەبوون بووە خێزانو ژنە. بابەتێکی دیکەی گرنگ کە سۆسیۆلۆژیای ڕۆژئاوا پەردەپۆشی کردووە دیسان خێزان و ژنە. خۆی لەڕوونکردنەوەی هۆکارو چۆنیەتی بوویەری رووخانی خێزان دەدزێتەوە. هەروەها هەلومەرجی ماددی دامەزراوەی خێزان کە لەکۆمەڵگای شارستانی بۆتە ڕەوشێکی نەریتی باو، بەهۆی زیادبوونی بێکاریو گەندەڵییەوە تارادەیەکی مەزن لەناو دەچێت. بەمجۆرە خێزان هیچ مانایەکی کۆمەڵایەتی نامێنێت. کاتێک تاک لەکۆمەڵگا دادەبڕێنرێت، ئەو پشکەی لەم بابەتەدا دەبێتە بەشی ژن فرێدانە کۆڵان، رادەستبوونی بەپیاوی باڵادەستە کە بەشێوەیەکی زۆردارانە هەلومەرجێکی ناکۆک بەسروشتەکەی بەسەردا دەسەپێنێت. واتە هەروەکو پروپاگەندەی بۆ دەکرێت لەو سەردەمەدا کۆیلایەتی ژن کۆتایی نەهاتووەو ژن ئازادی خۆی بەدەست نەهێناوە. چونکە کۆیلایەتی ژن لەسەردەمی سەرمایەداریدا کۆیلایەتی بازاڕە؛ هێندە قووڵە تەنانەت گشت خانەو

پێکھاتـەکانی جەسـتەی دەکـرێن بـەکالا. یـەکێک لەفاکتـەرە گرنگـەکانی قەیرانی ئیندوستریالیزم لەسەر خێزان‌و ژنـدا جێگـای باسـە. نـەک تـەنیا زیـادبوونی بـەردەوامی دۆخـی تـەلاق‌و منـدالانی شـەقام، بـەلکو چەوسـاندنەوەو دەسـەلاتکەرایی سـنوورنەناسـی رەگەزگـەرایی کۆمـەلگا قوولایی ئەو داڕووخان‌و قەیرانە دەخەنـەڕوو. بەو سیفەتەی کێشـەی ژن‌و خێزان لەکۆمەلگاداو ھەروەھا چارەسەرکردنیان سەرەکیترین فاکتـەرەکانی ژیـانی ئـازادن، لـەبواری تیـۆریی‌و کردارییـەوە پێویسـتیان بەھـەوڵ‌و کۆششێکی مەزن ھەیە.

٦ . ئیندوستریالیزم‌و ئیکۆلۆژی

ئیکۆلـۆژی رۆلێکـی ژیـانی لەئاشـکراکردنی نابـەردەوامی ئیندوستریالیزمدا بینـی. ھـەر ئـەوان بـوون کـە ھەلـەو کەموکوڕیـەکانی شـیکاری سۆسـیالیزمی زانسـتی یـان زانسـتی کۆمەلایـەتییان سـەبارەت بەسەرمایەداری پیشەسازی ئاشکرا کرد. گرنگترین ئەنجامی پێویستە لـەو خالـە ھـەلبھێنجرێت، ئـەو زانسـتەی بەباشـترین شـێوە مـەحالبوونی بـەردەوامبوونی سـەرمایەداری ئاشـکرا کـردووە بـواری ئیکۆلۆژییـە؛ نەگونجان‌و نالەباربوونی سەرمایەدارییە لەگەڵ ژیاندا. ئەگەر سیستەمێک ژینگـە تێکبـدات، واتـە زەمینـەی دەسـت لێبەرنـەدراوی ژیـان تێکبـدات‌و بـەدۆخێکی بگەیـەنێت دەرفـەتی ژیـانی تێـدا نـەمێنێت، ئاشکرایە بـەھیچ بیانوویەکەوە ناشێت بـەرگری لـەو سیستـەمە بکرێت. لەحالەتێکدا بـەو خێراییـەی ئێسـتای بـەردەوام بێـت نـەک تـەنیا دونیـا بـەلکو سیسـتەمی خـۆریش بەشـی ئیندوسـتریالیزم ناکـات. لەسـەردەمی سـەرمایەداری پیشەسازیدا سیستەم تەنیا بەمانا راستەقینەکەی نەبووە بـەھۆڤ، بـەلکو بـووە بـەعزارئیلی راسـتەقینەی ژیـان. چونکـە ھـیچ بەھایـەکی کۆمـەلگا لەپیشەسـازیبوون رزگـاری نـەبووە. بەپیشەسـازی کردنـی سـێکوچکە بەناوبانگەکـەی ھونـەر، وەرزش‌و سـێکس پیشـانیدەدات کـە لەلایـەنی ئەخلاقی‌و ویژدانییەوە کۆمەلگا کۆتایی پێھاتووە. بەو سیفەتەی کلتووری مـادی‌و مەعنەوییـە گـۆڕانی پیشەسـازی‌و دەولەتکـەرایی ـــ نەتـەوە لەسەرجەم بوارەکـانی کۆمـەلگا بـەر دیـواری ئیکۆلـۆژی دەکەوێت؛ئەمـەش

تەنیا بانگەوازێک نییە بۆ کۆمەڵگای ئازادو دیموکراتی بەڵکو بانگەوازێکە بۆ خودی ژیانیش.

٧ . ئیندوستریالیزم، زانستو میدیا

زانستەکانی دیکە لەشیکارکردنی ئیندوستریالیزم بزێک نەبوونەوە کە دەمامکەکەی لەلایەن ئیکۆلۆژیاوە داماڵرابوو. دۆخی پاشکۆیەتی زانست بۆ سیستەم رۆڵێکی دیاریکەری لەمەدا هەیە. بەگوێرەی ئەو پەندەی دەڵێت" سەگ گەز لە خاوەنی خۆی ناگرێت" دونیای ئەکادیمیو زانستیش گەز لەسەردارەکانیان ناگرن. ئەگەر ناوە بەناوە پێیان بڕەون کاتێک لەتێکیان بۆ فرێدەدرێت یەکسەر بێدەنگ دەبنو درێژە بەخزمەتی خۆیان دەدەن. من داکۆکی.لەسەر ئەوە دەکەمەوە کە بەلانی کەم بەئەندازەی رەواکردنی میتۆلۆژیانەی سیستەمی چەوساندنەوەو زۆرداری لەلایەن راهیبەکانی سۆمەرو میسرەوە رەواکردنی سیستەمی سەرمایەداری لەلایەن "زانسگەراییەوە" جێگای باسە. لەکاتێکدا بەناو زانستو جیهانی ئەکادیمی بیانووەکانی رەواپێدانی تیۆری ئامادە دەکەن، دونیای میدیاش پروپاگەندەی بۆ دەکات. سیستەمێک کە نالەباریو نەگونجانی لەگەڵ ژیانو کۆمەڵگادا ئاشکرابووە مایەی تێگەیشتنە کە بۆچی پەرە بەئامرازە هاوچەرخەکان و راگەیاندنی ئەمرۆ دەدات. نەک تەنیا میدیا، بەڵکو سەرجەم دونیای نواندن ــ پیشاندان، پیشەسازی، هونەر، وەرزشو سێکس لەگەڵ تێزە زانستی، گومڕاو لادەرەکان دەکرێت بەیەک، بەمجۆرە سات بەساتی دڵو مێشکی تەواوی مرۆڤایەتی بۆردومان دەکەن. چونکە بەبێ ئەو بۆردومانە تەنیا لەرێگای ئامرازە رووتەکانی توندوتیژیەوە ناتوانن درێژە بەسیستەم بدەن.

هەیمەنەی سەرمایەداری هێزی سەرەکی خۆی لەهەژموونگەرایی ئایدیۆلۆژیەوە وەردەگرێت. ئەو راگەیاندنەی بووە بەپیشەسازیو زانستێک کە بووە بەپاشکۆو دەسکێکی دەسەڵاتو دەوڵەت ـ ئەنەوە چەکی سەرەکی ئەو هەژموونگەراییەیە. رزگاری کۆمەڵگا بەر لەهەموو شتێک لەم دوو بوارەدا پێویستی بۆشۆڕش هەیە.

ج . قەیرانی مۆدێرنیتەی سەرمایەداریو رێگەچارەی شیمانەکراو

تێزی سەرەکی بەرگرینامەکەم لەو بارەوەیە کە سیستەمی شارستانی ئەوروپا بەردەوامی سیستەمی هەژموونگەرا نەریتیەکانە کە لەسەر بنەمای سەرمایەداری دووچاری گۆران هاتووە. ئەو پێنج سەدەیەی دوایی سیستەمی شارستانی ناوەندی پێنج هەزار سالەی رەگەکەی بۆ میزۆپۆتامیا دەگەرێتەوە لەلایەن هەندێ هێزی پێشەنگی پشتبەستوو بەئەوروپا لەسەر بنەمای ستراتیژی رزگاریو هێرشکردنەوە بۆ سیستەمێکی جیهانی نوێ وەرچەرخێنراوە. ئەو تایبەتمەندێتییە سەرەکیانەی بۆ سەرجەم سیستەمەکانی شارستانی لە ئارادایە بۆ مۆدێرنیتەی ئەوروپاش لەجێگای خۆیدایە. یەکەمیان؛ کێبرکێو هەژموونگەرایی، دووەمیان؛ ناوەند ـ کەنار، سێیەمیان؛ ماوەکانی قەیرانی بونیادیو هەلومەرجی هەنووکەیی. هەروەها وەک لەهەر سیستەمێکی شارستانیدا دەبینرێت هەبوونی هێزە هەژموونگەراکانو هێزە یەکسانیخواز ـــ دیموکراسیخوازەکان لەناو مۆدێرنیتەی ئەوروپاشدا جێگای باسە. ناکۆکی سەرەکی لەنێوان ئەو دوو هێزەدایەو بەدرێژایی مێژووش ناکۆکی لاوەکی لەناو هەریەک لەم دوو هێزەدا هەبووە. بەگشتی هێزە هەژموونگەراکان سەرکەوتنیان لەو ململانێیانەدا بەدەست هێناوە.

بۆ یەکەمین جار لەشارستانی ئەوروپا (مۆدێرنیتەی ئەوروپا) سەرمایەداری بووە بەسیستەمی جیهان. لەمیانەی ئاواکردنی پاوان لەسەر بازرگانی، فینانسو پیشەسازی، رێکخستنی شێوازی دەولەت ـ نەتەوەو پەرەپێدانی بەردەوامی ئیندوستریالیزم بەو هێزە گەیشتووە. وەرچەرخانیشی بۆ شارستانیەکی ناوەندی لەسایەی جێگیربوونی لەخۆرهەلاتی ناوینو بەپلەی دووەمیش داگیرکردنی چین، هیندستان، ئەمریکاو ئەفریقیاو کردنیان بەپاشکۆی خۆی بەدیهاتووە. کۆلەکە سێیانیەکەی مۆدێرنیتەی ئەوروپا پشتی پێدەبەستێتو توانای چارەسەرکردنی کێشە کۆمەلایەتیەکانیان لەدەستداوە کە لەبنەرەتدا خۆیان هۆکاری سەرهەلدانیان. کۆلەکە سەرەکیەکەی مۆدێرنیتەی

سەرمایەداری خۆی هۆکاری قەیرانە، لەبەر ئەوەی یاسای زۆرترین قازانج بەبنەما دەگرێت، پێداویستییە سەرەکیەکانی کۆمەڵگاو ژینگە فەرامۆش دەکات، هیچ کاتێک لەقەیران رزگاری نابێت. بەرهەمهێنانی زێدەڕۆیانەو هەژاری بەردەوام لەناو یەکتردان. هەرچی دەسەڵاتە کە لەمۆدێرنیتەدا سەرلەنوێ بەسیفەتی دەوڵەت ـ نەتەوە شێوەی گرتووە، لەسەرحیسابی کۆمەڵگا تا ئاستی فاشیزم خۆی بەرزدەکاتەوەو سیستەم بۆ رژێمێکی شەڕی ناوخۆو دەرەکی بەردەوام دەگۆڕێت.

تەنیا لەرێگای دۆخی شەڕی بەردەوامەوە دەشێت درێژە بەدۆخی قەیرانی بەردەوام بدرێت. شۆڕشی پیشەسازی کە لەهەناوی مۆدێرنیتەی ئەورووپا پەرەی پێدراوە لەمیانەی خۆراک پێدانی هەردوو کۆڵەکەکەی یەکەمی قەیرانەکە قووڵترو خەستتر دەکاتەوە. ئەو سیستەمەی بەشێوەی سێ ئەسپسوارەکەی مەحشەر کاردەکات رێگای لەپێش داوەری "مرۆڤ گورگی مرۆڤە"کردەوە کە لەکاتی لەدایکبوونیدا هۆبزی فەیلەسوف ئاماژەی پێکردبوو. بەڵام لەقۆناخی هەرەسدا لەدۆخی گورگی یەکتر دەرکەوتن، بوون بەگورگێک جگە لەخواردنی بەچکەکانی خۆیان هیچ چارەیەکی دیکەیان نەمابوو. تەنیا دەشێت بەمجۆرە رافەی لەناوچوونی ژینگەو کۆمەڵگای ئەخلاقیو سیاسی بکرێت. قەیرانی سەرمایەی فینانسی رۆژی ئەمرۆمان، دۆخی دیارو ئاشکرای قەیرانی بونیادی مۆدێرنیتەیە. هەرچی سەرچاوەگرتنێتی لەئەمریکا، بەپلەی یەکەمیش جیهانگیری خێرای لەیەکێتی ئەورووپا؛ بەڵگەی سەلمێنەری تەواوبوونی وەرچەرخانی مۆدێرنیتەیە بۆ سیستەمێکی جیهانی.

ئەوەی لەسیستەمی جیهان لەئارادایە تەنیا قەیرانی فینانس نییە؛ بەڵکو گوزارشت لەشێکەلێکی زیاتر لەقەیرانی بونیادی سەرمایەداری دەکات. چونکە ئەوەی جێگای باسە قەیرانی شارستانی پێنج هەزار ساڵە. هەرچی رەنگدانەوەیەتی لەبواری فینانسدا، هێمایەکە بۆ چۆنیەتی پێکهاتنی جیهانێکی گریمانەیی کە لەراستییە کۆمەڵایەتییەکانو ماناکەیان دابڕاوە. لەهیچ قۆناخێکی مێژوودا سیستەمێکی تاڵانو دزی گریمانەیی هێندە زەبەلاح (بەبڕی ٦٠٠ترلیۆن دۆلار دەخەملێنرێت)ئاوا نەکراوە.

ئەم واقیعەش تەنیا لەهەلومەرجەکانی زەبەلاحی مێژوویی‌و هەنووکەیی سیستەمی شارستانیدا پێکدێت. بەڵام ئەوەی لەقەیرانی رۆژی ئەمڕۆماندا تایبەتە بونیادە سێ نهۆمیەکەیەتی. چونکە بەشێوەیەکی تێکەڵ، بونیادی‌و بەرجەستە لەناو شارستانی ناوەندی پێنج هەزار ساڵە، بەتایبەتیش شارستانی سەرمایەداری پێنج سەد ساڵی لەدۆخی بەرجەستەی قەیرانی فینانسی هەنووکەییەدا دەژیت کە بەشێوەیەکی تێکەڵ و بونیادی لەئارادایە.

أ. وڵاتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا

ئەمریکا بەو سیفەتەی هێزی هەژموونگەرایی سیستەمە، ئەو توانایەی هەیە کە لەرێگای خۆنوێژەنکردنەوە لەقەیرانی بونیادی رزگاری بێت. بەڵام ئەو رزگاربوونە هیچ کاتێک نایگەیەنێتەوە ئاستی هێزی هەژموونگەراییەکەی سەدەی بیستەم. ئەو جارە لەمیانەی هاوبەشێتیکردن لەگەڵ هێزی زیاترەوە لەسەرووی هەمووشیان یەکێتی ئەوروپاو ژاپۆن هەوڵی بەردەوامکردنی هەژموونگەرایی خۆی دەدات. هەژموونگەرایی ئەمریکا ناچارە تەنیا وەک بەردەوامیەکی ئیمپراتۆریەتی بریتانیاو هاوپەیمانێکی ستراتیژی ئینگلتەرا نەمێنێت، بەڵکو درێژە بەنەریتە دیموکراتیەکەشی بدات. پێویستە ئەمریکا هێزی خۆی تەنیا لە فاکتەرو توخمە هەژموونگەراکان وەرنەگرێت، بەڵکو پێویستە هێزی خۆی لەو گروپە جیاوازو هەمەجۆرانەش وەربگرێت کە خاوەن نەریتی دیموکراتین. لەوانەیە بڵێین چونکە ئەمریکا بەشێوەیەکی سەرکەوتووانە نوێنەرایەتی کلتووری مادی‌و مەعنەوی کەڵەکە بووی پێنج هەزار ساڵە دەکات بۆیە هەژموونگەرایە. لەم سۆنگەیەوە تواناکانی خۆ نوژەنکردنەوەی زۆرە. بەهۆی ئەو جێگیربوونەی هێز کە ئێستا هەیەتی دەرفەتی نییە بەبونیادێکی نوێوە لەو قەیرانە دەربکەوێت. لەسەردەمی نوژەنکردنەوەدا قورسایی دەخاتە سەر بەرگریکردن لەهەژموونگەراییەکەی. جگە لەهێرشکردنە سەر سەنگەرەکان توانای بەردەوامکردنی هێرشێکی سەرتاسەری نییە.

ب . یەکێتی ئەورووپا

وڵاتانی یەکێتی ئەورووپا بەو سیفەتەی خاوەنی وەرچەرخانێکی سەرمایەداریانەی سیستەمی شارستانی ناوەندین درێژە بەفورسایی خۆیان دەدەن. هەروەها بەردەوامی بەهاپەیمانێتیە ستراتیژیەکەی خۆی لەگەڵ ئەمریکا دەدات. بەڵام وڵاتانی یەکێتی ئەورووپا ناچارن خۆیان نوژەنبکەنەوەو ریفۆرم ئەنجام بدەن. ئەو هێزانەی ریفۆرم لەسەرمایەداری، دەوڵەت ــ نەتەوەو ئیندوستریالیزمدا بکەن زیاتر لەو وڵاتانەدا سەرهەڵدەدەن. چونکە ئەو وڵاتانە لەناو قووڵایی مێژووی پێنج سەد ساڵەی مۆدێرنیتەدا ژیاون. هۆکارەکەشی بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە چارەسەرکردن لەشوێنی هەبوونی نەخۆشیەکە دەبێت. خودی یەکێتی ئەورووپاش سەرچاوەی خۆی لەپێویستی ریفۆرمی هەرسێ کۆڵەکەکە وەردەگرێتو یەکێک لەبەرهەمەکانیەتی. واتە سەرمایەداری، دەوڵەت ـ نەتەوەو ئیندوستریالیزم لەدۆخی بەرجەستەی یەکێتی ئەورووپا لەبواری سۆسیالیزم، دیموکراسیو ژینگە بەریفۆرمدا تێپەڕدەبێت. ئەو هەنگاوانەی هاوێشتراوە چەندەی دەچێت خێراتر دەبێت. یەکێتی ئەورووپا بەو سیفەتەی لەنەواوی جیهانی گەیاندندا لەسەرجەم هێزەکانی دیکە زیاتر دەبیستێتو خاوەن مەعریفەیە زۆر چاک دەزانێت کە بەبێ ئەنجامدانی ریفۆرم ناتوانێت بەردەوامبوونی مۆدێرنیتەکەی زامن بکات. لەراستیدا ئەزموونی مۆدێرنیتەی ئەو پێنج سەد ساڵەی دوایی تێیدا ژیاون نائوارادە فێرکەرو سوود بەخشە. لەدۆخێکی بەمجۆرەدا ئەگەرێکی بەهێزە کە ئەمریکا لەرێگای نوژەنکردنەوە، یەکێتی ئەورووپاش لەمیانەی ریفۆرمەوە بەیەکەوە هەوڵی رزگاربوون لەو قەیرانە سیستەماتیکە بدەن. چاوەڕوانیکردنی قەلەمبازی سیستەمێکی نوێ لەیەکێتی ئەورووپا واقیعی نییە. دەشێت لەرابوونێکی نوێی زانستیو فەلسەفی سیستەمی نوێدا رۆڵی ناوەندێکی فێرکەرو ئەزموونبەخش ببینێت. بەڵام لەناو هێزو بزاوتەکانی سیستەمی نوێی چاوەڕوانکراودا رۆڵی سنووردار دەبێتو ناتوانێت رۆڵی سەرەکی ببینێت.

ج . ژاپۆن

یەکەمین هاوپەیمانی هەژموونگەرایی ئەمریکایە لەرۆژهەڵاتی ئاسیاو هێزێکە زیاترین کاریگەری قەیرانی بونیادی لەسەرە. ئەو هێزەیە کە سەبارەت بەنوژەنکردنەوەو ریفۆرم دووچاری زەحمەتی هەرە زۆر بۆتەوە. خاوەن خەسڵەتو تایبەتمەندێتی زێدەڕۆیی محافەزەکارانەیە. لەهەر هەلومەرجێکدا درێژە بەدۆخی هاوپەیمانێتی ئەمریکا دەدات. هەرچی کۆریای باشوورە بەردەوامی بەرۆڵی ژاپۆنێکی بچووک دەدات.

د . چین

چین کە خاوەنی یەکێک لەناوەندە کۆنەکانی شارستانی رۆژهەڵاتی ئاسیایە لەرێگای سەنتێزی لیبرالیزمو سۆسیالیزمی بونیادنراوەوە هەوڵدەدات ئەزموونێکی تایبەتی سەرمایەداری، دەوڵەت ـ نەتەوە و ئیندوستریالیزم بۆێنێت. چاوەڕوان ناکرێت پێکهاتەیەکی جیاوازتر لەمۆدێرنیتەی ئەوروپا بخاتە روو. بەڵکو بەپێچەوانەوە هەوڵدەدات پاشڤەڕۆترین جۆری هاوشێوەی بچمی ئەڵمانی (بروسیا) تۆکمە بکات. وەک بانگەشە دەکرێت چاوەڕوانی ناکرێت وەک هێزێکی هەژموونگەرایی ناوەندی نوێ شوێنی ئەمریکا بگرێتەوە. دەشێت ریفۆرمێکی سەرمایەداریانەی سنووردار بەخۆیەوە ببینێت کە بەلیبرالیزمبوون ناودەبرێت. هەروەها بەشێوەیەکی وشک بەردەوامی بە دەوڵەت ـ نەتەوەو ئیندوستریالیزم دەدات. چونکە بەشێوەیەکی دیکە ناتوانێت درێژە بەگەشەپێدانی سەرمایەداری بدات. دەشێت وەرچەرخانێکی دیموکراتی سۆسیالیستیش وەک ئەگەرێک بکەوێتە رۆژەڤەوە. پێویستە ئەو کاتە پێشبینی ئەو ئەگەرە بکرێت کە قەیرانی بونیادی سەرمایەداری قووڵتر دەبێتەوە. دەشێت ڤێتناەو کۆریای باکوریش وەک چینێکی بچووک هەڵسەنگێنرێت.

ە . هیندستان

هیندستانیش وەک روسیاو بەرازیل بەتەواوی لەگەڵ سیستەمی هەژموونگەرایی نەبوونەتە یەک، بەڵام نەیانتوانیوە ببن بەناوەندێکی هەژموونگەرایی سەربەخۆش. ئەگەرێکی زەحمەتە لەماوەی درێژخایەندا

ئەم پێگەی خۆیان دەرباز بکەن. لەبنەڕەتدا لەناو مۆدێرنیتەی سەرمایەداریدا دەژین. ئەگەری هەرە بەهێز ئەوانیش وەک چین خۆیان تۆکمە بکەن. بەهەرەو توانای ئاواکردنی سیستەمێکی نوێ‌و تایبەتیان نییە. پێگەی روسیا دوای حەفتا ساڵ ئەزموونی سۆسیالیزمی بونیادنراو جگە لەمۆدێرنیتەی سەرمایەداری هیچ ئەنجامێکی دیکەی لەگەڵ خۆیدا نەهێناوە. دەشێت لە هیندستان زیاتر نەریتە دیموکراتیەکان دەرکەوێتە پێش. چارەنووسی بەرازیل یش گرێدراوی هەستانی دیموکراتییانەی ئەمریکای باشوورە.

و . ئەمریکای باشوور

لەسەردەمی قەیرانی بونیادیدا ئەمریکای باشوور دەتوانێت هەستان‌و پێهەڵگرتنی دیموکراتییانەی تایبەت بەخۆی ئەنجامبدات. بەڵام بەهێزی بونیادە ئۆلیگارشیەکان لەو وڵاتانەدا لەوانەیە بەشێوەیەکی جدی ئەو جۆرە پێشهاتانە بەربەست بکات. تەنانەت پێچەوانەشی بکاتەوە. بەتایبەتیش کە هێشتا زەمینەی تیۆری‌و کرداری پێهەڵگرتنی دیموکراتیش هێندە پەرەینەسەندووە. لەگەڵ ئەوەی جفاتی ئەو وڵاتانەن کە دەتوانن زیاترین بەرخودان بەرامبەر هەژموونگەرایی ئەمریکا ئەنجام بدەن، بەڵام وەک دیارە زەحمەتە بتوانن سیستەمێکی دیموکراتی ـ سۆسیالیستی تایبەت ئاوابکەن. بەگشتیکردنی نموونەی کوباش پێویستی بەشەڕێکە بەرامبەر بەئەمریکا، زەحمەتە بەتەنیا هێزێکی بەمجۆرەیان هەبێت. لاوازیەکەیان سەرچاوەی خۆی لەناتەواوی پێشەنگایەتی وردەبۆرژوازی هێزە دیموکراتیەکان وەردەگرێت. سەرباری ئەمەش ئەمریکای باشوور لەمیانەی هێزە بە ئیرادەو خاوەن بانگەشەکانی وەک تاقیگەیەکی زیندووی گەڕان بەدوای سیستەمێکی دیموکراتی ـ سۆسیالیستی وایە.

ز . ئەفریقیا

تا ئێستاش هێزی ئەفریقیا زۆر سنووردارە کە بەناوی خۆیەوە قسەبکات. لەسەردەمی دەرکەوتن لەداگیرکەری کلاسیکی‌و تیرەگەراییدا دەژیت. وەک دیارە چارەنووسی گرێدراوی چارەنووسی جیهانە، کامە خوداوەند یاخود هێزی گەلەری حوکمڕانی بکات بەگوێرەی ئەو

پەرەدەسێنێت. ناشێت لەئاستی ئەمریکای باشوور ئەزموونی تاقیگەی کۆمەلایەتی بەخۆیەوە ببینێت. هەربۆیە هەلسەنگاندنی وەک دایکێکی هیوابەخش گونجاوترە.

ر. خۆرهەلاتی ناوین

هەلسەنگاندنی خۆرهەلاتی ناوین وەک ناوچەیەکی کلتووری دێرین لەجیاتی جفاتی ولاتان ئەنجامی مانادارتر دەدات بەدەستەوە. هەرچۆنێک بێت هێزی رەسەنو نوێنەری کلتووری رۆژهەلاتە. راستتر زەمینەیەتی. هێزی هەژموونگەرایی چوارهەزارو پێنج سەد سالی شارستانی ناوەندییە. خاوەنە دەهەزار سالیەکەی چاخی نیولیتیکە. هەرچەندە ئەمرۆ بووبێتە پاشکۆی شارستانییەک کە ئەورووپا سەرجەم توانستە ماددی و مەعنەویەکانی لەخۆی زەوتکردووە. بەلام دیسان مێژوویکی بەمجۆرە یەکسەر لەناو ناچێت. لەم دوو سەدەیەی دوایی مۆدێرنیتەی ئەورووپا قورسایی خۆی خستۆتە سەر خۆرهەلاتی ناوین. ئەورووپا توانی لەسەپاندنی مۆدێرنیتەی خۆی بەسەر جیهاندا سەرکەوتن بەدەست بێنێت. هەروەکو چۆن لەرۆژی ئەمرۆماندا بەشێوەیەکی زیندوو و راستەوخۆ دەیبینین، ناتوانن بلێن سەرکەوتنێکی هاوشێوەی لەخۆرهەلاتی ناویندا بەدەست هێناوە. ئەورووپا زەحمەتی لەوەدا نابینێت کە هێزو بەرخودانی دەولەتان بەرامبەر خۆیدا دەبینێتەوە. ئەگەر هێزی بەمجۆرە جێگای باس بوایە کارەکەی زۆر ئاسان بوو. ئەوەی بەرخودان دەکاتو نوێ نەبۆتەوە زیاتر نەریتی کلتوورییە کە بینینی زەحمەتە. تەنانەت ئەوانەی خۆیان وەک نوێنەرە هاوچەرخەکانی کلتووری ناوچەش دەناسێنن ئەگەر بخوازنو هەولیش بدەن، هەروەکو لەناوچەکانی دیکەی جیهان بینرا ئەم کلتوورە رادەستبوون بەکلتووری ئەورووپا پەسەند ناکات. لەهێزی نوێنەرایەتی زیاتر، پەسەندنەکردن سەرچاوەی خۆی لەهێزی نەریتەکان وەردەگرێت. بەلام ئەو نەریتە خۆی لەئیسلامی رادیکالو سۆسیالیزمی بونیادنراودا نابینێتەوە. هەروەها سەرمایەداری، دەولەت ـ نەتەوە و ئیندوستریالیزمی مۆدێرنیتەش توانای گونجانو یەکگرتنی لەگەل نەریتدا نییە. ئەوەی لەئارادایە نموونەی کائۆسە.

یەکەمین جار لەمێژوودا سەنتێزی رۆژهەڵات ـ رۆژئاوا لەسەردەستی ئەسکەندەری مەزن بەدیهات. دەتوانرێت بگوترێت کە بەدرێژایی پێنج سەد ساڵ سەرکەوتووانە نوێنەرایەتی نەریتێکی کرد. نەریتی هێلینی بەو سیفەتەی کلتوورێکی سەرکەوتوو بوو کاریگەری کردە سەر تەواوی شارستانیەکانی دوای خۆی. شوێنپەنجەیەکی گەورەی لەکلتووری موسەوی، مەسیحی، ئیسلامیو هیندیدا بەجێ هێشت. زانیبووی چۆن ببێت بەهەویری سەرەکی مۆدێرنیتەی رۆژئاوا.

بەڵام سەبارەت بەهێزەکانی رۆژئاوای ئەورووپا (لەناوەرۆکی خۆیدا هەڵمەتی ئەسکەندەر پشت بەکلتووری شارستانی گریکو کلتووری ئیرەگەرایی بەلقان دەبەستێت) واتە هێزی ئەو سەردەمەی میرنشینو پاشایەتیەکان تێیدا گەشەیان کردوو بەشەڕی خاچپەرستەکان (١١٠٠ ـ ١٤٠٠) ناو دەبرێت؛ لەکاتی پەلاماردانیان بۆ خۆرهەڵاتی ناوین چاوەڕوانی هەمان سەرکەوتنیان لێنەدەکرا. چونکە ئەو جیهانەی پشتیان پێدەبەست وەک کلتووری ماددیو مەعنەوی لەهەموو بوارێکەوە لەخۆرهەڵاتی ناوین دواکەوتووتر بوو. تەنیا دەیتوانی ئەو بەها کلتووریانە بۆ خۆی ببات کە پێویستیەکی زۆری پێیان هەبوو. لەم لایەنەشەوە سەرکەوتوو بوو، دوای شێلانی بەو کلتوورە جێگیرە شارستانی خۆیان بەرزکردەوە.

تائێستاکەش هێرشەکانی ئەو سەدەیەی دوایی بۆ سەر خۆرهەڵاتی ناوین بەردەوامە (ناپلیۆن دەستی پێکردبوو، بریتانیا پەرەی پێدابوو، ئەمریکاش بەردەوامی پێدەدات). بەتایبەتیش لەرۆژی ئەمڕۆمان ئەو هێرشە بەشێوەی شەڕی گەرمو سارد لە ئەفغانستانەوە تا تونس، لە قەفقاسیاوە تا دەگاتە ئەفریقیای ناوین لەزۆر ناوچە درێژەی پێدەدرێت. ئەوەی لەئارادایە لاوازترین دۆخی سیستەمە. بەمانایەکی تر خۆرهەڵاتی ناوینی نەریتی لاوازترین ئەڵقەی مۆدێرنیتەی رۆژئاوایە. لەو دووسەدەی دوایی هەوڵی جێگیرکردنی کۆڵەکە سێکوچکەییەکەی دراوە، بەڵام ئەو هەوڵانە جگە لەقووڵکردنەوەی قەیرانو کائۆس هیچ رۆڵێکی دیکەی نەبینی.

هەرچی بەکرێگیراوەکانی مۆدێرنیتەن کە لەجیلوەی ئیسلامی ـ رادیکاڵەکان بن یان میانڕەوەکان ـ دەجووڵێنەوە، بوون بەخوێ‌و بەهاراتی رەوشی نوێی کائۆس. نەوەک ئیسلام، نە بەشێوەیەکی دیکە بۆ ئاواکردنی سیستەم خاوەن ئاسۆو توانا نین. سەرباری ئەوەی دۆخێکی خراپتر لەئەنارشیزم‌و کائۆس لەناوچەدا جێگای باسە، بەڵام ناتوانرێت باس لەدەستپێکردنی هەستان‌و پێبەهەڵگرتنی سەرکەوتووانە بکرێت. ئەوەی جێگای ئاماژەپێکردنە کولانی بەردەوامی دۆخی کائۆسە. هەر کولانێکیش مانای پێکهاتنی تێکەڵەیەکی نوێی توخمە جۆراوجۆرەکانە. یەکێک لەو ئەگەرانەی دەشێت لەئاکامی ئەو تێکەڵانە بێتە ئاراوە لەوانەیە سەنتێزێکی تایبەتی رۆژهەڵات ـ رۆژئاوا بێت. نە دەشێت رۆژهەڵات یەکێک لەجۆرەکۆنەکانی شارستانی خۆی سەرلەنوێ زیندوو بکاتەوە، نە رۆژئاواش دەتوانێت یەکلایەنە مۆدێرنیتەی خۆی ئەمپۆزە یان موتوربە بکات. بەهەرەی پێکهاتە زانستی‌و بزووتنەوە رێکخستنیەکان بۆ وەڵامدانەوەی کێشە کۆمەڵایەتیەکان تایبەتمەندێتی سەنتێزی پێکهاتوو دەستنیشان دەکات.

ئەنجامدانی پێبەهەڵگرتنێک لەمیانەی نکوڵیکردنی لایەنەکان لەیەکتری لاوازترین ئەگەرە. هەروەها بەپێی پێویست ئاشکرابووە کە هەستان‌و پێبەهەڵگرتنی نوێ لەمیانەی رۆژهەڵاتناسی زانستی رۆژئاواش ئەنجام نادرێت. هەرچی زانستی سروشتی کۆمەڵگای رۆژهەڵاتە تەنیا لەچاوەڕوانی پێشەنگەکانیدایە. هەرچی هەلمەتی چاوەڕوانکراوە لەمیانەی ئافراندنی ئەم زانستە، رێکخستنی، بزاوتن‌و بەکۆمەڵگا بوونی فەراهەم دەبێت. بەشی دواتر ئەگەری ئەم هەلمەتە هەڵدەسەنگێنێت.

بەشی شەشەم

قەیران لەکۆمەڵگای خۆرهەڵاتی ناوین‌و چارەسەری شارستانێتی دیموکراتیک

أ. پێناسەکردنێکی راست بۆ ژیان لە خۆرهەڵاتی ناویندا

ئەرکی سەرەکی زانستی کۆمەڵایەتی پێناسەکردنی ژیانە. لەراهیبەکانی سۆمەرو میسرەوە تا دەگاتە زانستگەرا کۆمەڵایەتییە پۆزیتیفیستەکانی ئەوروپا تەواوی ئەوانەی بانگەشەی سەرقاڵبوون بەزانستەوە دەکەن هەروەکو چۆن مانای کۆمەڵایەتی ژیانیان پێناسە نەکردووە، بەڵکو لەجیانی ئەو ئەرکە سەرەکییە چەواشەکارترین‌و بیرکوێرکەرەوەترین گوزارشتی میتۆلۆژییان داهێناوە. ئەگەر لەچوارچێوەی کۆمەڵایەتیدا پێناسە بۆ ژیان نەکرێت، ئەو کاتە ناشێت باس لەزانستی کۆمەڵایەتی بکرێت. شتێک پێناسە نەکرابێت، زانستەکەشی نییەو پەرەی پێنادرێت. بێگومان ئەو دۆخە پەیوەندی بەبونیادنانی چەواشەکارانەی حەقیقەتەوە هەیە کە لەلایەن سیستەمەکانی شارستانییەوە ئەنجام دراوە. هەروەکو چۆن لەساتەکانی دەستپێکەوە تا دەگاتە رۆژی ئەمڕۆمان لەسیستەمەکانی شارستانیدا ژیانی کۆمەڵایەتی حەقیقەت روون ناکاتەوە، لەمیانەی پۆلێنەکانی میتۆلۆژی، ئایینگەرایی، فەلسەفەگەرایی‌و زانستگەراییەوە تاڕادەیەکی زۆر بەشێوەی بونیادو باسی چەواشەکارو چەوت گەیەنراوە. هەروەها ئەم باسانە لەرێگای هونەرەوە جیلوەکراوە. کلتووری ماددی شارستانی لەگەڵ کلتووری مەعنەویەکەیەوە دەخرێتە ناو پەیوەندی دیالیکتیکیەوە، بەمجۆرەش شێوازێکی ژیانی بەگوێرەی ئارەزوو، باوەڕی‌و بەرژەوەندیەکانی خوداوەندە رووت‌و داپۆشراوەکان لەمیانەی باسێکی زانراو یاخود رێپێدراوی مێژوووەوە بەندەکان فێری شێوازێکی ژیان کراون.

هەرچەندە ئەم شێوازەی فێرکردن و بونیادنانی ژیانی هەژموونگەرایی لەلایەن دانا، بزاوت و جڤاتی لەژمار نەهاتووەوە رووبەرووی نارەزایی بوویێتەوەو بەرخودانی لەبەرامبەردا کرابێت بەڵام دیسان دریژەی بە هەبوونی خۆیداوە.

لەبەشە جیاوازەکانی بەرگرینامەمدا، بەتایبەتیش لەو بەشانەی باسی ئازادی دەکەن، هەوڵمداوە ژیان بە گشتی، بەتایبەتیش ژیانی کۆمەڵایەتی مرۆڤ پێناسە بکەم. لەژێر رۆشنایی ئەو وەبیرهێنانەوەیەدا جارێکی دیکە پێویستیم بە پێناسەیەکی گەوهەری سەبارەت بەژیان بینی. بەتایبەتیش ئەو تیرۆر، کۆمەڵکوژیو جینۆسایدە رۆژانەییەی ژیان لەخۆرهەڵاتی ناوین دووچاری هاتووە ناچارم دەکات پێناسەیەک سەبارەت بەبابەتی ژیان بکەم کە لەقووڵاییدا مایەی تێگەیشتن بێت و ئاستێکی پێگەیشتوو و بەرزی هەبێت.

بەبڕوای من گەورەترین خراپەکاری سەرمایەداری؛ لەناوبردن یاخود نەهێشتنی پێناسەی ژیانە. بەواتایەکی تر گەورەترین خیانەتە بەرامبەر پەیوەندیی ژیان بەکۆمەڵگاو ژینگەکەیەوە. هەڵبەتە لەدۆخێکی وەهادا سیستەمی شارستانی — کە پاڵپشتێتی — ئەویش بەقەدەر خۆی بەرپرسیارە. باس لەوە دەکرێت کە لەبەهێزترین سەردەمی زانستو گەیاندندا دەژین. بەڵام سەرباری ئەو پێشکەوتنە نائاساییەی زانست زۆر سەیرە کە تا ئێستا ژیان و چوارچێوە کۆمەڵایەتیەکەی پێناسە نەکردووە. ئەو کاتە پێویستە بپرسین؛ زانستی چی و بۆ کێ؟ کاتێک وەڵامی ئەو پرسیارانە بدرێتەوە، ئەوکاتە دەرکی پێدەکرێت کە بۆچی زانا کۆمەڵناسەکان وەڵامی سەرەکیترین پرسیار نادەنەوە، واتە بۆ وەڵام"ژیان چییەو چ پەیوەندییەکی بەکۆمەڵگاوە هەیە؟" نادەنەوە. لەوانەیە ئەم پرسیارانە زۆر سادەو ساکار ببینرێن. بەڵام بەقەدەر ژیانی ئەو بوونەوەرە بەهادارە کە مرۆڤی پێدەڵێن. دوای ئەوەی لەمەشیان تێنەگەیشت ئەو کاتە مرۆڤ چ بەهایەکی دەمێنێت! لەدۆخێکی بەمجۆرەدا دەتوانین بڵێین بۆ بوونەوەرێک گۆڕاوە کە ژیانی زۆر لەژیانی ئاژەڵ یان رووەکێک بێ

نرخترە. مرۆڤایەتییەک کە ماناو حەقیقەتی خۆی نەزانێت یان بوونی نییە، ئەگەر هەبێتیش دەبێتە سووکترین‌و دڕندانەترینیان.

ا.ژیـــان

لەوانەیە نەتوانرێت ژیان پێناسە بکرێت؛ بەواتایەکی تر بەشێوەیەکی رێژەیی هەستی پێدەکرێت، ئارادەیەک مایەی تێگەیشتنە. تەنانەت ئەگەر پێشکەوتنی تەدریجی راستیش بێت، بەڵام روونکردنەوەی راڤەی پەرەسەندنی داروینستی سەبارەن بەژیان و گەشەکردنی جۆرەکان زۆر لەرۆشنکردنەوەی حەقیقەت دوورە. چاودێریکردنی ژیانێک کە سێ ملیار ساڵ بەرلەئێستا لەناوەوەی زەریا لەزیندەوەرێکدا دەستی پێکرد کە هێشتا نەببوو بەخانە تا دەگاتە مرۆڤی رۆژی ئەمڕۆمان بەشێوەی زنجیرێک بەردەوام بووە، کۆمەکی بۆ مانای ژیان سنووردارە. ئێستاکە زانست لەپێکهاتەی تەنۆلکە وردە ئەتۆمەکاندا بەدوای نهێنییەکانی ژیاندا دەگەڕێت. ئاشکرایە کە لەمیانەی ئەم پەیڕەوەشەوە لەروونکردنەوەیەکی سنووورداری ژیان بەولاوە زیاتر بڕ ناکات. مسۆگەر ژیان پەیوەندی بەو بابەتە ئاماژەپێکراوانەوە هەیە. بەڵام ئەمانە بەتەواوی کێشەکە چارەسەر ناکەن. پێوانەکردن‌و بەراوردکردنی ژیان لەگەڵ مردنیشدا بۆ بەدەستهێنانی ماناکەی بەس نییە. واتە گووتەی "ژیان بەر لەمردنە" شێوازێکی تێرکەری روونکردنەوە نییە. ئەوەی راسترە، ژیان تەنیا بەمردنەوە فەراهەم دەبێت. دەزانم کە ژیانێکی بێ مردن جێگای باس نابێت. بەڵام لەتێگەیشتنی مانای مردنیش دۆشداماوین. مردنیش بەلانی کەم هێندەی ژیان ئەویش پێناسە ناکرێت. لەوانەیە ئەمەش ئەنجامێکی رێژەیی بێت، لەوانەیە دەرفەتێک‌و شێوازێکی مەیسەربوونی ژیانە. هەروەکو دواتر بەشێوەیەکی بەرفراوان پێناسە دەکرێت ترس لەمردن پەیوەندییەکی کۆمەڵایەتییە. لەوانەیە مردن وەک شتگەلێکی لەجۆری ترس بێت.

دوالیزمی ئایدیالیزم ـ ماتریالیزم هاوسەنگ‌و رۆشنکەرەوە نابینم. ئەو دوالیزمەی خاوەن کارەکتەری شارستانییە هیچ بەهاو نرخێکی روونکردنەوەکەیان سەبارەت بەژیانەوە نییە. دەرهەق بەو راڤەیەی خوازیاری پەرەپێدانیم، جەخت لەسەر ئەوە دەکەمەوە کە ئەم دوالیزمە

پەیوەندییەکەی بەحەقیقەتەوە زۆر سنووردارە. بەهەمان شێوە دەستەواژەکانی زیندوو، بێ گیان یش لەبارەی ژیانەوە رۆشنکەرەوە نین، لەدۆخێکی بەمجۆرە دوورن.

حەقیقەتی یەکەم: جگە لە مرۆڤ سەرجەم ئەو بوونەوەرە زیندوو ـ بێ گیانانەی خوازیاری تێگەیشتنی ژیانن تەنیا دەتوانن لە ئانو ساتی خۆیاندا بژین. لەوانەیە ئەو بەرخەی لەلایەن گورگێکەوە قووتدەدرێتو ئەو هەسارەیەی لەلایەن کونی رەشەوە قووتدەدرێت خاوەن هەمان چارەنووسی گەردوونی بن. ئەمەش بۆ تێگەیشتنی ژیان وەک نهێنیەک وایە.

حەقیقەتی دووەم: ئەو زیندەوەرەی خۆی بۆ بێچووەکەی دەدرەوشێنێتەوەو بەخێراییەکی بێ هاوتاوە ئاواکردنی پێکهاتەی دیالیکتیکی لەلایەن تەنۆلکەکانی وردە ئەتۆمەوە وەک پێویستیەکی هەمان یاساو رێسای گەردوونی بەرێوە دەچن.

حەقیقەتی سێیەم: لەکۆمەڵگای مرۆڤایەتیدا ئەم یاسا گەردوونییە خۆی بەدۆخی لێپرسینەوە گەیاندووە؛ من کێم؟ ئەمە پرسیارێکە کە بۆ یەکەمین جار یاسای گەردوونی گوزارشتی لەخۆی کردووە.

حەقیقەتی چوارەم: لەوانەیە وەڵامی پرسیاری"من کێم؟" دوا ئامانجی گەردوون بێت.

حەقیقەتی پێنجەم: لەوانەیە سەرجەم ژیانی گەردوون بەزیندوو ـ بێ گیانیشەوە لەپێناو گەیشتن بەپرسیاری "من کێم؟"بێت.

حەقیقەتی شەشەم: دەشێت وەڵامی "من خۆمم، گەردوونم، من ئەو زەمانەم ـ شوێنەم کە نەپێشتر ـ دواتر، نە نزیک ـ دووری نییە!" ئامانجی دوایی بێت.

حەقیقەتی حەوتەم: لەوانەیە دانایی‌و حیکمەتەکانی فەنافیلا(توانەوە لەخوداوەندا)، نیروانا‌و ئەنا ئەلهەق ئامانجە سەرەکیەکانی ژیانی کۆمەڵایەتی مرۆڤی روونکردبێتەوە یاخود لەوانەیە مەیلەکەی بەرامبەر ژیانی کۆمەڵایەتیە بخاتە روو.

لەمیانەی ئەم حەوت حەقیقەتەوە ژیان پێناسە ناکەم. بەڵکو بوارو رووبەری پەیوەندیداربوونی دەپشکنم، خوازیاری لێکۆڵینەوەم. ژیان لەکاتی ژیانکردندا دەرکی پێناکرێت. ناکۆکیەکی بەمجۆرە لەنێوان ماناو ژیاندا هەیە. کاتێک ئاشقێک لەگەڵ مەعشوقەکەیدایە لەو شوێنەیە کە مانا کۆتایی پێهاتووە. توانای تێگەیشتنێکی مسۆگەر تەنیا لەمیانەی تەنیاییەکی رەها، واتە لەدووری مەعشوقدا فەراهەم دەبێت. گوتەی یا سەر یان یار نەک لەبواری جەستەیی بەڵکو بەمانا میتافیزییەکەی خوازیاری گوزارشتکردنی ئەو واقیعەیە. بەرگەگرتنی تەنیایی رەها تەنیا ئەو کاتە ئەنجامگیر دەبێت کە بۆ تێگەیشتنی رەها ئامادەو لێهاتوو بێت. تەنیایی رەهاش تەنیا ئەو کاتە بەدیدێت کە بەدۆخی هێزی مانا گەیشت، واتە ئەو کاتەی لەدۆخی پەیوەندی هێزی ماددی دەرکەوت. دوالیزمی هەبوون ـ نەبوون لەدوالیزمی مانا ـ مادده دەچێت. هەردوو دوالیزمیش شتگەلێکی دەرهەست (ئەبستراکت)و لەواقیعدا روونادەن. شیمانەیەکی بەهێزە کە ژیان توانای رێکخستنی بێکۆتایی ئەو دوالیزمانەیە. ناوبەرەکانی رێکخستن بەسیفەتی سانەکانی کائۆس ئەگەر وەک مردنیش بێتە پێشەوە ئەوا بۆ فەراهەمکردنی ژیان وەک ناچارییەک دەبینرێت.

لەم کورتە هەڵسەنگاندنەدا بەشێوەیەکی سنوورداریش بێت هەوڵماندا هۆکارەکانی ئەنجامنەدانی پێناسەکردنێکی تەواو باس بکەم؛ پێناسەی رەهای ژیان پێویستی بە ئامادەیی، هیچبێتیو تەنیایی رەهایە، لەبەرئەوەی ئەمەش تەنیا لەئاستی ئەبستراکتدا دەمێنێت، گەیشتن بەژیانو ماناکەی تەنیا بەشێوەی دوالیزمو رێژەیی فەراهەم دەبێت.

ب. ژیانی کۆمەڵایەتی.

ژیانی کۆمەڵایەتی سەرباری ئەوەی دەستەواژەیەکی زۆر سادەیە، وەک دەستەواژەی سەرجەم زانستەکان پێویستی بەروونکردنەوە هەیە. سەرەڕای بەکارهێنانی بەردەوامی بەڵام بەپێچەوانەی مەزەندەکان دەستەواژەیەکە هێشتا بەماناکەی خۆی نەگەیشتووە. نازانین کە ژیانی کۆمەڵایەتی چییە. ئەگەر زانیبوومانایە دەبووین بەبەرگریکارو داکۆکی

کارە بۆ ئامانەکانی ژیانی کۆمەلایەتیمان کە لەژێر حوکمڕانی سیستەمە هەژموونگەراکان لەت لەت کراوە. لەژیانی کۆمەلایەتیدا نەزانی زالە نەک دانایی. لەجەمسەری بەرامبەری ژیانی هەژموونگەراییدا ژیانێکی نەزانانە جێگای باسە. چونکە پەردەی نەزانیو جەهالەت بەسەر ژیانی کۆمەلایەتیدا نەپۆشرێت سیستەمە هەژموونگەراکان بەردەوام نابن.

بە لەبەرچاوگرتنی کارەکتەری رێژەیی ژیان هەولی پێناسەکردنی ژیانی کۆمەلایەتی دەدەم. بەر لەهەموو شتێک پێویستە بلێم؛ ژیانی کۆمەلایەتی چۆنیەک، بێ سنوورو هاوشێوە لەهەر شوێنێک جێگای باس نییە. چونکە ژیانی رێژەیی مانای ژیانێکی تاکو تەنیایە. هەروەکو زانراوەو پێویستە بزانرێت تاکانەیی گەردوونیبوون رەت ناکاتەوە. نە تاکانەیی پەتی، نە گەردوونیگەرایی پەتی، هیچ یەکێکیان بەتەنیا جێگای باس نین. تاکانەیی ـ گەردوونی پش دوالیزمێکە بەلانی کەم بە قەدەر دوالیزمی مانا ـ ماددە بوونی هەیە. تاکانەیی نەبێت گەردوونیبوونیش فەراهەم نابێت. ئەگەر گەردوونیش نەبێت هیچ یەکانەیەک ناژیت. بۆ روونکردنەوەی زیاتر دەشێت نموونەیەک بێنمەوە: بەسەدان جۆری گول هەریەکەو دانەیەکن. بەلام تەواوی جۆرەکانی ئەو گولانە لایەنێکی هاوبەشیان هەیە وایکردووە بەگول ناوببرێن. ئەو لایەنە هاوبەشە گوزارشت لە گەردوونیبوون دەکات. ئەم رێسایە لە تەواوی هەمەرەنگیەکانی گەردووندا جێگای باسە.

لەبەر ئەوەی لەبەشە پەیوەندیدارەکانی بەرگرینامەکەمدا هەولی خستنە رووی ژیانی کۆمەلایەتیم داوە لەناو دۆخی هەمەرەنگیو مێژووییبوونیدا دووبارەی ناکەمەوەو تەنیا بەبیرهێنانەوەی بەسە. چیرۆکی هۆمۆساپیانس(مرۆڤی بیردەکاتەوە) کە شیمانە دەکرێت لەرۆژهەلاتی ئەفریقیا ژیاوەو تەمەنی نزیکەی دووسەد هەزار سالە و پەنجا هەزار سال بەر لەئێستاش لەو خاکەی تێیدا لەدایک بووە بەزمانی هێمایی گەیشتووە، لەگەل توانەوەی دوایین قۆناخی سەهۆلبەندان بیست هەزار سال بەر لەئەمرۆ لەبنارەکانی تۆرۆس ـ زاگرۆس لە کۆمەلگای بەر لەکشتوکال دەرکەوتووەو پانزدە هەزار سالیشە دەربازی سیستەمێکی

ژیانی کۆمەڵایەتی بووە کە بەشێوەیەکی تێکەڵی قەبیلەگەرایی کشتوکاڵو نێچیروانی ـ کۆکردنەوەی خواردەمەنی لەخۆوە گرتووە؛ پشکێکی گرنگی راستی لەخۆوە دەگرێت. قۆناخێکی پێنج هەزار ساڵەی شارستانی ناوەندی خرایە سەر ئەو شێوازەی ژیان کە بەشێوەی کۆمەڵگای کشتوکاڵ ـــ گوند پەرەیسەند. لەمیانەی هێڵی گشتی یاخود بەشێوەی قۆناخ ـ بازنە هەوڵی باسکردنی پەرەسەندنی کلتورێکی ژیانی هەژموونگەرام داوە کە لەرێگای دوالیزمی کۆمەڵگای کشتوکاڵ ـــ گوندو کۆمەڵگای شار ـــ بازرگانی ـــ پیشەسازی ئەمڕۆمان کاریگەری بووە. لەبەشی پێشتردا ئاماژەم بەقۆناخی ئەوروپای پێنج سەد ساڵی دوایی ئەو کلتوورە هەژموونگەرایە کرد. زۆر ئاشکرایە کە ئەم کلتوورە لەپێکهاتنو پێگەیشتندا، تەنانەت قەیرانو تەنگەژە بونیادییەکانیشیەوە لەبنەڕەتدا مۆرکی کۆمەڵگای خۆرهەڵاتی ناوینی پێوەیە. ئەوە ئەو کلتوور و کۆمەڵگایەیە کە هەوڵی خستنە رووی ماناکەیمدا. هەرچەندە تاکانەییان زۆر بێتو مۆنێرنیتەی ئەوروپاش یەکێک لەو تاکانە بێت، بەهۆی قۆناخو شوێنەوە هەرکاتێک دەشێت پۆلێنبەندیو ئەبستراکت بوون بەمانای ئاقانەی تاکەکان جێگای باس بێت.

دۆخی کۆمەڵگا ژیانی جۆری مرۆڤ بەسیفەتی تاکانەیی دەستنیشان دەکات. نەژاد یاخود تایبەتمەندییە جەستەییەکانی دیکە دیاریکەرنین. ئەگەر بەخێرایی نەمرێت، نەک تەنیا نابێت بەمرۆڤی دانا. بەڵکو دەشێت جۆرێکی نزیکی بەو ئاژەڵانە بێت کە بەزمانی نیشارەت قسەدەکەن. مرۆڤی بێکۆمەڵگا ئانتی ـ مرۆڤە. دەرکردنی مرۆڤ لەکۆمەڵگا، بوون بەمرۆڤی بێکۆمەڵگا گەورەترین سزایە کە دووچاری بێت، چونکە مرۆڤ هەموو هێزی خۆی لەکۆمەڵگا وەردەگرێت. ئاستی پێگەیشتووترین زانستو داناکان گرێدراوی کۆمەڵگایە. هەڵسەنگاندنی ژیانی کۆمەڵایەتی وەک دیمەنو ژمارەی ماددی گەورەترین خیانەتی پۆزیتیڤیزمە بەرامبەر بەمرۆڤ. گەیشتن بەئاستی کۆمەڵگای مرۆڤ تەنیا لەمیانەی هەڵمەتێکی گەردوونیەوە مانابەخش دەبێت.

ئاییەتمەندییە سەرەکییەکانی کارەکتەری ژیانی کۆمەڵایەتی بژمێرین بەو سیفەتەی هەڵمەتێکی گەردوونییە.

١ ـ کۆمەڵگا بەمانای مێژوو بەرهەمی ململانێ‌و تێکۆشانێکی زۆر دژوارە. لەئاکامی هەوڵی ملیۆنان ساڵەی جڤاتەکانی مرۆڤ لەشوێنی سەخت‌و تێکۆشانی شکۆدارانەی پڕ لەئێش‌و بەردەوامەوە جڤاتی تاکانەی پێگەیشتووتر ئاواکراوە. هەندێک شوێن‌و قۆناخیش ڕۆڵی دیاریکەریان لەقەڵەمبازە کۆمەڵایەتییەکاندا بینیوە.

٢ ـ بەسیفەتی مێژوو کۆمەڵگا پێویستی بەپێگەیشتنی ئاستی ژیرییە. ئاستی ژیری مرۆڤ کۆمەڵگابوونەکەی دەستنیشان کردووە. کۆمەڵگابوونیش ئەو ئاستەی ژیری ناچارکردووە لەدۆخی زهنیەتدا کار بکات‌و گەشە بسەنێت. ئاستی زهنیەتی سروشتی کۆمەڵگاش بریتییە لەپێکهاتەیەکی نەرم‌و پێگەیشتوو.

٣ ـ زمان تەنیا ئامرازی زهنیەتی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگا نییە، لەهەمانکاتدا فاکتەرێکی بونیادنەرە. زمان یەکێک لەو فاکتەرە سەرەکییانەیە کە کۆمەڵگا پێکدێنێت. بەو سیفەتەی ئامرازی ژیری دەستەجەمعی یە زۆر بەخێرایی پەرە بەنەرمایی سروشتی کۆمەڵگا دەدات.

٤ ـ شۆڕشی کشتوکاڵی ریشەدارترین شۆڕشی کلتووری ماددی‌و مەعنەوی کۆمەڵگایە لەمێژوودا. لەبنەڕەتدا کۆمەڵگای مرۆڤ لەدەوری کشتوکاڵدا شێوەی گرتووە. ناشێت بیر لەکۆمەڵگایەکی بێ کشتوکاڵ بکرێتەوە. کشتوکاڵ تەنیا بەچارەسەرکردنی کێشەی خۆراک ناوەستێت؛ لە ئامرازە سەرەکییەکانی کلتووری ماددی‌و مەعنەویدا لەسەرووی هەمووشیانەوە ژیری، زمان، ژمارەی دانیشتوان، نیشتەجێبوون، ئایین، ئامرازو پۆشاک رێگا لەپێش گۆڕانکاری‌و وەچەرخانی مەزن دەکاتەوە.

٥ ـ چونکە لەبەدیهێنانی هەمیشەییبوونی کۆمەڵگابووندا ژن خاوەنی خەسترین هەوڵ‌و کۆششە، بە بەراورد لەگەڵ پیاو لەکۆمەڵگابووندا ڕۆڵی سەرەکی دەبینێت. وەچەخستنەوە، گەورەکردن‌و پاراستنی منداڵان ئاراستەی دایکانەیی پەرەسەندنی بەکۆمەڵگابوون مەیسەر دەکات. کۆمەڵگا زیاتر هەڵگری ئاسنامەی دایک ـ ژنە. هەبوونی فاکتەرو توخمی مێیینە

لەبنچینەی ئایین‌و زماندا ئەم واقیعە دەسەلمێنێت. لەکۆمەڵگای کشتوکاڵ ـ گونددا ناسنامەو دەنگی ژن بەردەوامی بەهێزی خۆی دەدات.

٦ ـ سروشتی کۆمەڵگا لەناوەرۆکدا ئەخلاقی‌و سیاسییە. ئەخلاق سیستەمی ڕێسای کۆمەڵگا دەست نیشان دەکات، سیاسەتیش بەڕێوەبەرایەتیەکەی. لەکاتێکدا ئەخلاق سیستەم‌و هەمیشەییبوونی کۆمەڵگا فەراهەم دەکات، سیاسەتیش پەرەسەندنە خولقکارانەکەی مەیسەر دەکات. ناشێت بیر لەکۆمەڵگایەکی بێ سیاسەت‌و بێ ئەخلاق بکرێتەوە. ئەو سووان‌و تێکچوونەی لەئاستی ئەخلاقی و سیاسیەوە بێتە ئاراوە تێکەڵ لەگەڵ هەر جۆرێکی نایەکسانی‌و کۆیلایەتیەوە دێتە ئاراوە.

ج ـ پلەداری کۆمەڵگاو دەوڵەت

دەستبەسەرداگرتنی ئەو کاریگەرییە کۆمەڵایەتییەی بەشێوەیەکی سروشتی لەدەوروبەری ژن ئاوابووە، زەوتکردنی لەلایەن ئەو پیاوەی لەمیانەی نەریتەکانی کۆمەڵگای نێچیروانی‌و تەڵەکەبازی‌و زۆرداریەوە هێزێکی گەورەی بەدەست هێناوە بناخەی سیستەمی پلەدارییە. سیستەمی پلەداری زۆرداری‌و فێڵبازی لەگەڵ خۆیدا دێنێتە ناو ژیانی کۆمەڵگاوە. لەبنەڕەتدا پلەداری لەدەوروبەری راهیبی نوێنەری تەڵەکەبازی، خاوەنی زۆرداری سەربازو خاوەن ئەزموونی کۆمەڵایەتی پیاوی تەمەندار نوێنەرایەتی دەکرێت. یەکەمین تێکۆشانی مەزن لەگەڵ ژن ـ دایکدا دەست پێدەکات. لەسەردەمی شارستانی ـ بەرایدا تاڕادەیەکی مەزن دەستڕۆیی دەکەوێتە دەستی پلەداری پیاوەوە. دەوڵەتیش لەگەڵ دامەزراوەبوونی بەڕێوەبەرایەتی پلەداری لەکۆمەڵگای شاردا دەست پێدەکات. لەگەڵ پەرەسەندنی توێژە دەوڵەتگەراو پلەدارەکان لەناو کۆمەڵگادا سیستەمی سیاسی‌و ئەخلاقی تێکدەچێت و گۆڕانکاریەکانی دژ بەکۆمەڵگا خێرا دەبن. دەشێت بەمجۆرە ریزیان بکەین:

١ ـ کۆمەڵگای شار: ئەو کار دابەشکردنەی کۆمەڵگای شار لەسەر بنەمای بازرگانی‌و پیشەکاری لەگەڵ کۆمەڵگای کشتوکاڵی دەستپێشخەریان بۆ کرد ڕێگای لەپێش پەرەسەندنێکی کۆمەڵایەتی تێکەڵ کردەوە، لەکاتێکدا بەدامەزراوەبوونی توێژی پلەداری‌و دەوڵەتگەرا لەسەرەوە گۆڕانکارییە دژە

ـ کۆمەڵایەتییەکان لەگەڵ شاردا خێرادەبن. ئەم ئانتی ـ کۆمەڵگایە لەژێر ناکۆکیو کێشە کۆمەڵایەتیەکاندا شاراوەیە.

٢ ـ کۆمەڵگای چینایەتی: بەرفراوانبوونو چڕبوونەوەی دامەزراوەبوونی دەوڵەتو پلەداری ڕێگا لەپێش دووپارچەبوونی کۆمەڵگا دەکاتەوە. کارەکتەری چینایەتی یان جیاوازی چینایەتی فاکتەری نامۆکردنی سروشتی کۆمەڵگایە. لەهەر بوارێکدا هێرشێکی ئایدیۆلۆژیو ڕێکخستنی دژی کۆمەڵگا دەست پێدەکات. لەجیاتی کۆمەڵگای سروشتی، پلەداریو دەوڵەت کۆمەڵگای چینایەتی دروستکراو جێگیردەکەن کە درۆو زۆرداریيەکەی پەرەی پێدراوە. گووتە چەواشەکارو ناشیرکارەکانی خۆی دژی کۆمەڵگای ئەخلاقیو سیاسی لەنەریتی میتۆلۆژی، ئایینی، فەلسەفیو زانستیدا جێگیردەکات.

٣ ـ کۆمەڵگای داگیرکەر (کۆلۆنی): دەمەزراوەی دەوڵەتو پلەداری لەبنەڕەتدا لەسەر کەڵەکەبوونی بەهاکانی کۆمەڵگا ئاوادەکرێت. پێویستی بەرگرییو پاراستن لەگەڵ پێویستی بەڕێوەبەرایەتی دەکرێت بەیەک کە تارادەیەک هەستی پێکراوە، لەبەرامبەریشدا زەوتکردنی بەهای کۆمەڵایەتی ئەنجامدەدرێت کە چەندەی دەچێت دۆخێک بەخۆیەوە دەبینێت کە بەرگەی ناگیرێت. لەمەشدا هەم توندوتیژی هەم ئامرازە ئایدیۆلۆژیەکان بەیەکەوە ڕۆڵ دەبینن. گرێدراو بەشێوە و شوێنی داگیرکردنەکە کۆمەڵگا داگیرکەرەکان بۆ بەشی بازرگانی، پیشەسازیو فینانس جیادەبنەوە.

٤ ـ کۆمەڵگای شەڕانگێز: ئەو شێوەیەی کۆمەڵگایە کە لەجیاتی ڕەزامەندی لەڕێگای توندوتیژیەوە بەهای کۆمەڵایەتی زەوت دەکرێت. شەڕ زێدەڕۆییترینو دڕندانەترین شێوەی نامۆکردنی ژیانی کۆمەڵایەتییە؛ لەقوڵاییدا سروشتی کۆمەڵگا بریندارو سەقەت دەکات. لەدۆخێکی بەمجۆرەدا پەرچەکرداری کۆمەڵگاکان سەبارەت بەخۆپاراستن بەهێز دەبێتو بەرامبەر بەشەڕی نامۆکردن شێوەی شەڕی بەرگری خۆییو پارێزەری هەبوونی کۆمەڵایەتی وەردەگرێت.

ب . ناسنامەی کۆمەلایەتی

تاقانە (یەکانە) کۆمەلایەتیەکان خاوەن پێکهاتەیەکی دەولەمەندن. تاقانەکان لەناوەخۆیاندا ژمارەیەکی زۆری پۆلێنی تاکی تاقانەکان پێکدێنن. بینینی کۆمەلگاکان وەک خاوەن یەک ناسنامە هەلوێستێکە سەرچاوەی خۆی لەسیستەمەکانی پلەداریو دەولەتی وەردەگرێت کە فاکتەری نامۆکارن. چەمکی ناسنامەی وشکی داخراو داسەپاندنی ئەو سیستەمانەیە. دەولەت ــ نەتەوەش پێگەیشتووترین شێوەی ئەو سیستەمەیە. ناسنامەکان فۆرمی کۆمەلایەتین. لەگەل تایبەتمەندێتیەکانی پەرەسەندنی کۆمەلگادا کۆک دێنەوە. بۆ ئاواکردنی سەنتێز لەگەل ناسنامەکانی دیکەدا کراوەن. کۆمەلگا بەبێ ناسنامە نابێت. ناسنامەش بەلانی کەم بەقەدەر ئەخلاقو سیاسەت ژیانییە. دەشێت دیارترین ناسنامە کۆمەلایەتییە فرە رەهەندەکان بەمجۆرە ریزبکەین:

١ ـ ناسنامەکانی قەبیلەو عەشیرەت: یەکەمین ناسنامەی پەرەسەندنی کۆمەلگاکان بەشێوەی قەبیلە (تیرە)یە. ناوبردنی کلان وەک ناسنامە زەحمەتە. چونکە کلان هێشتا لەسەرەتای جیاوازیبووندایە. بەلام بەسیفەتی ناسنامەی ــ بەرایی دەشێت کلان وەک خێزانو خانەی سەرەکی سەرجەم ناسنامەکان پێناسە بکرێت. عەشیرەت (خێل)یش بەسیفەتی قەبیلە و یەکێتی قەبیلەکان خۆراگرترین ناسنامەی ژیانی کۆمەلایەتییە. بەپێچەوانەی داخوازی هێزە دژە ــ کۆمەلایەتیەکان قەبیلەو عەشیرەتە لاوازبووەکان لەرووخساری کۆمەلگایەکی مەدەنی قۆناخی خۆی پێکدێتو ئەمەش دەست لێبەرنەدراوە. چونکە هەروەکو چۆن کۆمەلگاکان بەبێ کلانو بنەمالە نابن، بەبێ قەبیلەو عەشیرەتیش نابن.

٢ ـ ناسنامەی قەوم: وەک شێوەیەکی پێشکەوتووی ئاستێکی بەرزتری ئەو عەشیرەتانە پەرە دەسەنێت کە بەدرێژایی مێژوو خاوەن زمانو کلتوورێکی هاوبەش بوون. شوێنێکی هاوبەش بۆخۆیان وەک ولاتو نیشتیمان پەرە پێدەدەن. ولاتو نیشتیمان دەستەواژەیەکن کە پێویستە وەک کلتوور مانابەخش بن. هەرکۆمەلگایەک ناچار نییە

بەناسنی قەوم بکات. دەشێت چەندین کلان، قەبیلە، خێڵو تەنانەت قەومی دیکەش لەناو قەومدا بژین. چەمکی ناسنامەی هۆمۆژەن داسەپاندنێکی فاشیزمی دەوڵەت ـ نەتەوەیە.

٣ ـ ناسنامەی نەتەوەیی: ئەو ناسنامەیەی لەدۆخێکدا دێتە ئاراوە کە ناسنامەی قەوم لەژێر شێوەی بەڕێوەبەرایەتیەکی جێگیرو هەمیشەییدا بێت دەشێت بەناسنامەی نەتەوە یاخود نەتەوەیی ناوببرێت. لایەنی لەپێشینەی نەتەوە بەئیرادەی خۆی بەڕێوەبەرایەتی خۆی دەکات. دەشێت بەڕێوەبەرایەتی لەشێوەی دیموکراتی یاخود دەوڵەتی ئاوابکرێت. کۆی ئەو گەلو قەبیلانەی لەژێر چەپۆکی بەڕێوەبەرایەتی نەتەوەکانی خاوەن بەڕێوەبەرایەتی دەوڵەتین لەجیاتی نەتەوە بەکۆیلە ناودەبرێن. لەکۆمەڵگا داگیرکراو یان کۆلۆنیەکاندا لەژێر ناوی یەک نەتەوەدا هۆمۆژەنی دەسەپێنرێت، دەرفەتی ژیانێکی ئازادو یەکسان بەنەتەوەکانی دیکەو تەنانەت یەکینەکانی ژێرتریش نادرێت. سیستەمە دیموکراتیەکان لەمیانەی ڕێکادانیان بەفرەکلتووری لەسیستەمە دژە ـ کۆمەڵایەتیەکان جیادەبنەوە.

٥. پیرۆزیە کۆمەڵایەتیەکان

دەستەواژەی پیرۆزی پێناسەی کۆمەڵگاگەرایی شتگەلە ئەفسوونی، پەرجوو و نائاساییەکانە. ئەوەی پیرۆزە خودی کۆمەڵگایە. بەلام لەجیاتی مەعریفەیەکی زانستی، کۆمەڵگا لەڕێگای مەعریفەی میتۆلۆژیو ئایینیەوە پێشوازی لێدەکات. لەڕاستیدا کۆمەڵگا خۆی پێناسەی دەکات. بەراوردکاری لەنێوان مەعریفەی میتۆلۆژیاو ئایینی لەگەڵ مەعریفەی زانستی دەشێت فێرکەربێت. چونکە پێویستە لەبیر نەکەین کە میتۆلۆژیا، ئایین‌و فەلسەفە بناخەی زانستی پێکدێنێت. کردەو چالاکییە زهنیەکانی کۆمەڵگا، جا ئەمانە پیرۆز یاخود پۆزیتیڤیست بن، هەمووی دەرهەق بەپێناسەکردنی خۆیەتی. چەندێک لەپیرۆزییە گرنگەکان ئەمانەن:

١ ـ خوداوەندییەکان(ئیلاهیەکان): هەرسێ ئایینە گەورەکە وەڵامی شتگەلە گەردوونیەکانە لەئایدیالیزمی ئۆبژێکتیڤیدا. لای هیگڵ ڕۆح

(geist) رەهایـــه. لای کـــارل مـــارکس کۆمۆنیزمـــه، لای میللیگـــەراکانیش دەوڵەت ـ نەتەوەیە.

مانـــای ئیلاهیبـــوون لەزانســـتی کۆمەڵایەتیـــدا وابەســـتەی ناســـنامەی کۆمەڵگایە. دەشێت وەڵامی بەرزترین ئاستی ئەبستراکت (دەرهەست) کردنی کۆمەڵگابوون بداتەوە. چونکـه گـەورەیی ئـەڵلا لـەدەرەوەی کۆمـەڵگا هـیچ مانایـەکی نییـە. ئـەڵلا تـەنیا لەگـەڵ کۆمـەڵگا بـوونی دەبێت. جـا ئەگـەر کۆمەڵگا وەک تـەواوی گـەردوون پێشـوازی لێبکـات یـان وەک بـاوەڕییـەکی نـاوخۆی، هـیچ جیاوازیـەکی نییـە. نوێنەرایـەتی ئەمـە لەفەلســەفەدا ئایدیالیزمی ئۆبژەکتیڤو سۆبژەکتیڤە. بەڵام لەزانستدا تەنیا وەک ئۆبژەو سۆبژە دەمێنێتـەوە. لـەرێگای ئـەم پـەیڕەوەوە دەشـێت هەرشـتێکی مانـاو ئۆبژە لەخودا (ئەڵلا) دەربهێنرێت. ئەگەر بـەزمانی زانسـت گوزارشـتی لـێ بکەین؛ ئاستی مانای مرۆڤ گرێدراوی رادەی کۆمەڵگا بوونەکەیەتی. هێـزی مانـــای مـــرۆڤیش لـــەرێگای پێگەیشـــتنە کۆمەڵایەتیەکەیـــەوە دەستنیشـــان دەکرێت. مانای تاکی لەکۆمـەڵگا دابڕێنـراو کـە لیبرالیزمـی سـەرمایەداری دەیسەپێنێت، بەتەواوی درۆیەکی میتۆلۆژییە. تاکێکی لـە کۆمـەڵگا دابـڕاو تـەنیا وەک ئەنـدامی رەوە مـەیمونێک دەتوانێـت لـەناو مانـاو زهنیـەتی پێگەیشتوودا بژیت.

٢ ـ پێغەمبەرایـەتی: دووەمـین ئەڵقـەی پیرۆزیـەکانی کۆمەڵگایـە. هەوڵدەدرێت لەمیانەی سیفەتەکانی هەواڵی غـەیبو پـەیامنێری خوداوەنـد پێناسە بکرێت. لەگەڵ چینی سەرووی راهیبـەکان پێغەمبـەر جێگـای خـۆی لەهـــەمان پۆلێنـــدا دەگرێـــت. لەکاتێکـــدا لەفەلســـەفەدا بەرامبەرەکـــەی فەیلەســـوفە، لەزانستیشـــدا مرۆڤـــی ئـــەکادیمی (ئەکادیمیســـیەن)یە. رۆشنبیرەکانی ئاستی باڵاش لەهەمان پۆلێندان. تایبەتمەندێتی هاوبەشـی گشتیان لەوەدایـە؛ لەپێگەیەکدان لەبـەرزترین ئاسـتدا مانـای کۆمەڵایـەتی روون دەکەنـەوە. لەئاسـتێکی بـەرزدا هەڵسـەنگاندنی ئـەو پێگەیـەی مانـا لەراستیدا بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کـە لەناومرۆکدا کۆمـەڵگا هـەبوونی خـۆی دەردەبڕێـت. چونکـە ئـەوان لەپێگـەی ئاوێنـەو ویژدانـی کۆمـەڵگادان.

پیرۆزکردن وەک بەهاداربوون، شکۆداربوون، ماناداربوونو جوان بوون پێناسەبکرێت.

٣ ـ دانایی، شاعیری: سێیەمین ریزی ئەڵقەی پیرۆزییە. هەمان رۆڵ دەبینێت. هەڵگرانی بەها، مانـاو گووتـەکانی کۆمـەڵگان. گوزارشت لەراوەستەی ئـەخلاقیو شـاعیری دەکـەن. نوێنـەری گووتـەو هونـەری بەهاکانی کۆمـەڵگان. جیـاوازیو تایبەتمەندێتیـەکی بـەمجۆرەیان هەیە؛ لەبەرزترین ئاستدا ماناداربوونی کۆمەڵگا دەژینو گوزارشتی لێدەکەن.

٤ ـ شتە پیرۆزەکان، تەوتەم یان بت: ئەو ئۆبژانە پیرۆز دەکرێن کە زۆرترین کۆمـەکو رۆڵیـان لـەژیـان، لەسـەرپێ مانـەوەو هەڵمەتـەکانی کۆمـەڵگادا هـەبووە. گواسـتنەوەی پیـرۆزی بـۆ ئۆبژەکـان، بـۆ ئـەوە دەگەڕێتەوە کە پێداویستییەکی ژیانی بۆ کۆمەڵگا دابین دەکات. ئۆبژەیـەک چەندە بەهادار بێتو کرابێت بەتەوتـەم، بەوڕادەیـە پیـرۆزە. بۆ نموونـە گەنم، زەیتوون، مەڕ، مانگا، ئەسپ.. هتد بەمجۆرەن.

و ـ حەقیقەتی کۆمەڵایەتیو ونکردنی

سروشـتی کۆمــەڵگا سروشـتگەلێکی نەرمــە کــە لایــەنی زهنییـان پێکەیشتووە. بـەمانا بـارکراون. بەگشتی بـاری مانـای زیندووەکان لـەبێ گیانەکان زیاترە. لەسادەترین تەنۆلکەی گەردیلەوە تا دەگاتە ئـاڵۆزترین توخمو پێکهاتەکانەوە زیـادبوونێکی مانـا جێگـای باسـە. زیـادبوونی مانـا پەیوەنـدی بەئازادییـەوە هەیـە. ئـەو لایەنـەی لـەدوالیزمی وزە ـــ مـاددە بەتەنۆلکەی ماددی نـاو دەبرێت بـەردەوام ئـەرکی بەربەستکردنی مانایـە؛ وەک دیــوار. دیــوار ئەوانــەی نــاوەوە دەپارێزێـت بــەڵام لەهەمانکاتــدا زینـدانییان دەکـات. ئـەم دوالیزمـە لەهـەر دیاردەیـەکی گەردووندا جێگـای باسە. دیوار هەندێکجار ئامرازی پاراستنە، جارانێکیش دەبێت بـەئامرازی بەندیخانـە. بەشـی مـاددە بـەردەوام تایبەتمەندێتیـەکی بـەمجۆرەی هەیـە. کەڵەکەبوونێکی زۆر پێکەیشتووی مانا لەسروشتی کۆمەڵایەتی (گەردوون، ماددە)دا جێگای باسە. تۆڕ، ئۆرگان، بونیـادو سیستەمە کۆمەڵایەتیـەکان لەناوەڕۆکی خۆیدا لەلایەن ماناوە دەستنیشان دەکرێن. ئەو کۆمەڵگایانەی بەباشترین شێوە ماناکانیـان دەردەبڕن، دەیکـەن بەگووتـەو بـەبونیادێکی

دەگەیـەنن بەپێناسـەی پێشـکەوتووترین کۆمـەڵگا دەگـەن. ئەمانـە کۆمەڵگایـەکن ئاسـتی ئازادییـان پێگەیشـتووە. کۆمـەڵگا ئازادەکـان ئـەو کۆمەڵگایانـەن کـە خۆیـان مانابـەخش دەکـەن، گوێیـان لـێ رادەگیرێـت، گوزارشت لەخۆیان دەکەنو بەگوێرەی پێویستیش بەشێوەیەکی هەمەلایەن خۆیان بونیـاد دەنێن. هـەرچی ئـەو کۆمەڵگایانـەن کـە لـەئازادی بێبەشن بەپێچەوانەوە بێ زمانن، گوێیان لێ راناگیرێتو نـاتوانن خۆیـان بونیـاد بنێن.

لـەچوارچێوەی ئـەو پێناسـەیەدا هەڵسـەنگاندنی مانـای کۆمەڵایـەتیو پەرەسـەندنی حەقیقـەت بـەدرێژایی سـەردەمەکان نـاوەڕۆکی زانسـتی کۆمەڵایەتییە. لەبنەڕەتدا حەقیقەت دۆخی مەعریفەی مرۆڤە بۆ ئـەو مانـا کۆمەڵایەتییـەی بـەدرێژایی چاخـەکان پەرەیسـەندووە. دەشـێت کـاری خـۆ گوزارشتکردن لەرێگای میتۆلۆژی، ئایینی، فەلسـەفی، هونـەریو زانسـتی بەکاری لێکۆڵینەوەو دەربڕینـی حەقیقـەت نـاو ببـەین. کۆمـەڵگاکان تـەنیا بونیادو تۆڕی حەقیقەت نین، لەهەمانکاتدا هێزی روونکردنەوەو لێدوانن. ئاشـکرانەکردنی حەقیقـەت گوزارشـت لەقورسـترین دۆخـی کۆیلایـەتی، ئاسمیلاسیۆنو جینۆساید دەکـات، بـەجۆرێک لـەجۆرەکان ئەمـەش مانـای دابڕان لەژیانو خزانە بۆ رەوشێکی نـاواقیعی. کۆمـەڵگای بـێ حەقیقـەت، تەنانەت ئاکی بـێ حەقیقـەتیش مانـای هەبوونێکـە بـێ واتـاکراوە، لـەناو حەقیقەتی ئۆبژەکـانی دیکەدا تواوەتـەوەو ناسـنامەی خـۆی لەدەسـتداوە. بەواتایەکی تر مانـای تووشـبوونێتی بـەدۆخی بوونـەوەرێکی بێمانـاکراو. لەرەوشـێکی بـەمجۆرەدا پەیوەندییـەکی تونـد لـەنێوان مانـاو حەقیقەتـدا هەیە. بەجۆرێک لەجۆرەکان مانا پۆتانسێل (وزەی شـاراوە)ی حەقیقەتـە. چەنـدە ئـەو پۆتانسـێلە دەرببڕێـت، بەشـێوەیەکی ئازادانـە بـاس بکرێـتو بونیاد بنرێت ئەوا بەدۆخی حەقیقەت دەگات. کاتێک مرۆڤ بەردەوام باسی حەقیقەتەکەی ناواخنی و "منداڵە زمان نەگرتووەکـەی نـاخم" بکـات ؛ ئـەو دۆخە گوزارشت لەخراپترین رەوشی کۆمەڵایەتی دەکات، واتە گوزارشت لە دۆخـی لاتـەریکی و گۆشـەگیری دەکـات. تـاوەکو مانـا کۆمەڵایەتیـەکان لەمیانەی پەیڕەوە (میتۆلۆژی، ئایینی، فەلسەفی، هونەریو زانستیەکان)

نەبن بەحەقیقەت، بەو ئاستو کارابوونە نەگەن (لەپۆتانسیێلەوە بۆ ئەنتەللەگیا) نابن بەواقیعێکی ماددی بەرجەستە. رزگارنەبوون لەدۆخی منداڵێتی مانای دەربازنەکردنی زمانی ئەزۆبە. ئەم رەوشەش مانای نەگەیشتنە بەدۆخی حەقیقەت. ئەو راستییە کۆمەڵایەتیانەی خراونەتە ژێر فشارو سەرکوتکردنەوە زۆر جار دووچاری ئەم چارەنووسە دێن. کاتێک لەروانگەی حەقیقەتەوە تەماشای واقیعی کۆمەڵایەتی بکەین دەبینین؛ تەنیا کاتێک ئەم راستیانە لەمیانەی هەر یەکێک لەپەیڕەوەکانی حەقیقەتەوە (میتۆلۆژی، ئایینی، هونەری، فەلسەفیو زانستی)ئاماژەی پێکرا، کاراکرا، سەرلەنوێ رێکخرایەوەو بوو بەبونیادێک لەکۆمەڵگای مانادارەوە بەکۆمەڵگایەکی خاوەن حەقیقەت دەگات. کاتێک سەبارەت بەحەقیقەت چاوێک بەچاخەکانی کۆمەڵگادا بخشێنین دەتوانین ئاماژە بەمانە بکەین:

١ ـ سەردەمی کلانە کۆمەڵایەتیەکان: لەبەرئەوەی لەسەردەمی جڤاتەکانی کلاندا حەقیقەت مانایەکی ئاڵۆزی بەدەست نەهێناوە هەربۆیە لەچوارچێوەی سنووردارو زمانێکی سەرەتایی، هەندێک جاریش لەمیانەی گێرانەوەی زارەکیو زیاتریش بەزمانی جەستە (ئیشارەت)گوزارشت دەکرێت.

٢ ـ سەردەمی کۆمەڵگای کشتوکاڵ ـ گوند: بەهۆی هەبوونی بونیادێکی ئاڵۆزتر سەبارەت بەبابەتەکانی حەوانەو، خۆراک، پۆشاک، زۆربوونو پاراستن جۆرێک لەراستیگەلی کۆمەڵایەتی جێگای باسن کە توانای چوارچێوەی مانای زۆر زیادی کردووە. کۆکو هاوسەنگ لەگەڵ چوارچێوەی مانا پەرەسەندنی سەردەمێکی حەقیقەت دەست پێدەکات. بەتایبەتیش سەردەمی حەقیقەتی میتۆلۆژی، ئایینیو هونەری بەهەموو پیرۆزیەکەیەوە دێتە سەر شانۆ کە لەدەوروبەری دایک ــ ژن پەرەی سەندووە. زمانەکان گەشە دەکەن. هێزی گوزارشتی میتۆلۆژی، ئایینیو هونەری سەردەمێک دەست پێدەکات کە بەها رەسەنو راستەقینەکەی بەرزە. شکۆدارترین چاخی بەر لەمێژووەوە. ئەو سەردەمەیە کە بۆ یەکەمین جار کۆمەڵگا خۆی وەک حەقیقەتە پیرۆزەکان پیشان داوە (لەمیانەی پەیڕەوە میتۆلۆژی، ئایینیو هونەریەکانەوە). تا ئێستاش

مرۆڤایەتی میراسی ئەو سەردەمە دەخوات. دوو شێوەکەی دیکەی حەقیقەت لەسەرووی هەمووشیانەوە دانایی فەلسەفیو زانستی پزیشکی لەو سەردەمەدا بناخەی دانراوە. پزیشکیو دانایی ژن وەک حەقیقەتە بەکاریگەریەکانی ئەو قۆناخە شوێنێکی گرنگی لەژیاندا گرتووە. هۆکاری زاڵبوونی مێخوداوەندی لەو قۆناخە بۆ ئەو هێزە دەگەڕێتەوە کە ژن لەپێنج بوارە گرنگەکەی حەقیقەتدا بەدەستی هێنابوو. بێگومان رۆڵە سەرەکیەکەی لەپەرەپێدانی ئابووری ماڵو کشتوکاڵ لەژێر بەدەستهێنانی ئەم هێزە شارەوەیە.

٣ ـ سەردەمی کۆمەڵگای شارستانیو شار: ئەو کۆمەڵگابوونەی لەگەڵ ئاواکردنو پەرەسەندنی شار لەزیادبووندابوو وەک پێویستیەکی دیالیکتیکی دژەکەی خۆشی ئافراند. لەو سەردەمەدا دژایەتی دیالیکتیکی دەوڵەتو کۆمەڵگای چینایەتی ئافراندووە. جیاوازی چینایەتیو دەوڵەتبوون کە وەک لادانێکی کۆمەڵایەتی هاتنە ئاراوە سەبارەت بەحەقیقەتی کۆمەڵایەتی رێگابان لەپێش پارچەبوونو کەلێنێکی مەزن کردەوە. لەبەر ئەوەی کەلێنو پارچەبوون لەسەر بنەمای ئەو دووبەرەکیانە هاتنە ئاراوە کە توندوتیژی لەخۆوەدەگرن، ئیتر قۆناخی سەرکوتکردنی حەقیقەت لەرێگای توندوتیژیەوە دەستی پێکردووە. لەرەوشی ماددیو بەرجەستە ئەو دۆخە بە شێوەی شەڕی حەقیقەتەکانیش خۆی دەنوێنێت.

بارکرنو بارگاویکردنی حەقیقەت بەمانای چینایەتیو دەوڵەت بۆ دۆخی خودی مێژوو بچوککراوەتەوە، کراوە بەخودی مێژوو. مێژوو چۆنو لەمیانەی کامە رێبازەوەش گوزارشت بکرێت، بەجۆرێک نووسراوە و بونیادنراوە کە مۆرکی چینو دەوڵەت هەڵبگرێت. پارچەبوونی واقیعی کۆمەڵایەتی، واتە لەنبوونی حەقیقەتی کۆمەڵایەتی بناخەی هەرجۆرە نامۆبوونێکە. گرێدراو بەشێواندنی مانای کۆمەڵایەتی، نامۆبوون بەربەستکردنی حەقیقەتە لەگوزارشتکردنی راستیدا. تەنانەت گەیاندنی راستیەکانە بەدۆخو شێوەیەکی ئاوەژووکراو. نامۆکردنی ریشەیی تاکی کۆمەڵگا گەورەترین خراپەکاریە لەمێژوودا. دەشێت نامۆبوونی

کۆمەڵایەتی وەک خیانەتێکی مێژوویش شرۆڤە بکرێت. نامۆبوون لەهەر ئاستێکدایە. تەواوی بوارەکانی کلتووری ماددی‌و مەعنەوی کۆمەڵگا دەگرێتەوە. کاتێک نامۆبوونی رەنج لەگەڵ نامۆبوونی زهنیەت کران بەیەک، سیستەمی شارستانی هەژموونگەرایی دەتوانێت بەردەوامی بەهەبوونی خۆی بدات. لەم سۆنگەیەوە بەسیفەتی سیستەمی کۆمەڵگای دەوڵەتی‌و چینایەتی دەشێت سەردەمی شارستانی وەک ئەو کردارە پێناسە بکرێت کە لەسەربنەمای نامۆکردن‌و پارچەکردنێکی قووڵی بوارەکانی کۆمەڵگا بەدیهاتووە.

شارستانی کۆمەڵگابوونی پارچەکردووەو واقیعێکە کە بەردەوام دەرفەت بەشەڕوپێکدادان دەدات. وەک پێکدادان‌و لێکەڕینێکی قووڵی حەقیقەت خۆی دەخوڵقێنێت. هێزە باڵادەستەکانی پاوانی چەوسانەوەو توندوتیژیان لەدەست دایە بەورادەیەی حەقیقەتی کۆمەڵایەتی سەرکوت‌و چەواشە بکەن ئەو کۆمەڵگایانە ئاوا دەکەن کە لەگروپ، تاکو گەلە چەوساوەو داگیرکراوەکان پێکهاتوون. ئەو توێژانە وەک کۆمەڵ‌و مێگەلێک راپێچ دەکرێن کە ماناو حەقیقەتیان لەدەست داوە. توێژە ئامانژە پێکراوەکان تەنیا کاتی لەدەست دانی حەقیقەتەکەیان بۆ راپێچکردن لەبارو گونجاو دەبن. لەمانا بەرتەسکەکەیدا مێژووی شارستانی دیرۆکی بونیادنان‌و بەردەوامکردنی ئەو راپێچبنانەیە بەسیفەتی ماناو حەقیقەتەوە.

ر ـ حەقیقەتی کۆمەڵایەتی‌و شێوەکانی نامۆبوون

بەو رادەیەی راستی کۆمەڵایەتی لەناوەخۆیداو لەدەرەوە بوار بەسەرکوتکردن‌و چەوسانەوە نەدات، دەتوانین باس لەفەراهەم بوونی ئازادانەی ماناو حەقیقەت بکەین. لەرەوشێکی وەهادا ماناو حەقیقەت ئازادن. ئازادبوون لەمیانەی خاوەندارێتی ماناو حەقیقەت بەدیدێت. ئەوەی ئازادی نەبێت ناسنامەی نییە، لەو سۆنگەوە ماناو حەقیقەتیشی نابێت. شێوەکانی حەقیقەتی ژێر هەلومەرجی هەڕەشە سروشتیەکان (نەبوونی، ئاژەڵە درندەکان، زەحمەتیەکانی کەش، نەخۆشییە بۆماوەییەکان) هەلومەرجەکانی هەبوونی (خۆراک، میوە، ئاژەڵەکانی راوکردن، کەشی

لەبار، هەلومەرجی تەندروستو ئارام) لەگەڵ شێوەی حەقیقەتی ئەو کۆمەڵگایانەدا جیاوازە کە سەرکوتکردنو چەوسانەوەی کۆمەڵایەتی تێدا بەڕێوە دەچێت.

بەهێڵە گشتیەکانیەوە دەتوانین بەمجۆرە ریزیان بکەین:

١ ـ لەو هەلومەرجانەدا کە هێشتا سنەمکاری کۆمەڵایەتی (پلەداریو دەوڵەت) سەری هەڵنەداوە تاکە شێوەکانی گوزارشتی حەقیقەت میتۆلۆژی، ئایینو هونەرەکانن. پشکی فەلسەفەو زانست لەئاشکراکردنی حەقیقەتدا سنووردارە. شێوەی گوزارشتی لەپێشینەشی میتۆلۆژیایە. وەک دەزانرێت میتۆلۆژیا باسەکانی لەشێوەی چیرۆک، ئەفسانەو داستان لەخۆوە دەگرێت. مسۆگەر حەقیقەتێک لەمیتۆلۆژیاکاندا شاراوەیە. بەمانایەکی تر میتۆلۆژیا شێوەیەکی گێڕانەوەی حەقیقەتە. بەگوێرەی میتۆلۆژیا ئەو ئایینەی بەشارستانی بارگاوی نەبووە یان لەشارستانی نەگلاوە شێوەیەکە لایەنی باوەڕی لەپێشەو مسۆگەری بۆ بەهاداربوونی حەقیقەت هێناوە. ئایین میتۆلۆژیایەکە باوەڕی بەمسۆگەربوونیان دەکرێت. لەباوەڕیو داوەریەکانی ئاییندا یەکسان بوونو هاوتابوون لەگەڵ حەقیقەتدا جێگای باسە. دانایی (فەلسەفە)و زانست کاریگەری قورسی میتۆلۆژیاو ئایینیان لەسەرە. هەروەها هونەریش بەو سیفەتەی شێوەیەکی حەقیقەتە پەیوەندی یان رایەڵەیەکی بەهێزی لەگەڵ ئایینو میتۆلۆژیادا هەیە؛ لەرێگای وێنەو مۆسیقاوە خوازیاری گوزارشتکردنی مانایە. لێکۆڵینەوەو توێژینەوە سەبارەت بەو مانایەی لەمۆسیقا، وێنەو پەیکەر بارکراوە کارو خەباتێکی گرنگی حەقیقەتە، ئەوەی گرنگە خودی مۆسیقا، وێنەو پەیکەرەکە نییە؛ ئەو ماناو حەقیقەتە بەهادارە کە دەریدەبڕن.

زمانی شاعیرانەی میتۆلۆژیاو ئایین مەرجە. خودی زمان هەر لەسەردەمی لەدایکبوونیەوە ماوەیەکی درێژ باسێکی شاعیرانەیە. لەم سۆنگەیەوە پەیوەندیەکی بەهێز لەنێوان شیعرو حەقیقەتدا هەیە. شیعر زمانو حەقیقەتی کۆمەڵگای ئازادی کۆنە کەسنەمو زۆرداری ناناسێت. شاعیرەکانی سەرەتا بەر لەداناو پێغەمبەران رۆشنکەرەوەی حەقیقەت

بوون. ئاستی شاعیریانەی زمانی کۆمەڵگایەکو هێزی گێڕانـەوەی شـاعیر پیشـانی دەدات ئـەو کۆمەڵگایـە تـا چ رادەیـەک ئـازادەو خـاوەن واقیعێکی کۆمەڵایەتی ماناداره .

٢ ـ کۆمەڵگای شارستان بەو سیفەتەی سیستەمی کۆمەڵگای چینایەتیو دەوڵەتییە لەبەر ئەوەی هەم لەناوخۆو هەم لەدەرەوە دووچاری زۆرداریو زەبرووزەنگ هـاتووەو لـەت بووە، لـەبواری مانـاو حەقیقەتیشدا پارچـە دەبێت. کاتێک زۆرداری تێکەڵ بەباسی میتۆلۆژیو ئـاییني بێت حـەقیقـەت نـامۆ دەبێـت. نـامۆبوون سـەبارەت بـەناومرۆکو هـەبوونی کۆمــەڵگای شارسـتانە؛ تـەنیا پشـت بـەئاخافتن نابەسـتێت. کاتێـک رێکخـراوەکـانی زۆرداریو زەبرووزەنـگ ماناکـەی ناواخنیـان وەک حەقیقـەت پێشـکەش دەکەن، پارادایمەکانی ژیانی کۆمەڵایەتی گۆڕانکاری ریشەیی بەخۆیانـەوە دەبینن. شێوەکانی ژیانی ناکۆکو ئەو پارادایمەی ئاراستەی دەکات لـەناو کۆمەڵگادا پێک دێت. نامۆبوون لەمیانـەی کرتانـدن، داتاشینو توانـەوەی حەقیقــەت دەژیــت. ئەوانــەی لەئــەنجامی هەوڵــەکانی چەواشــەکردن، ســەرکوتکردنو ریســواکردن دووچــاری نــامۆبوون دێــن بــەردەوام وەک حەقیقەت بەهاکەی کەم دەبێتەوە. کاتێک حەقیقەتێک نامێنێت لەپێناویـدا شـەڕبکات، ئـەو کۆمەڵگایانـەی دووچـاری نـامۆ بـوون هـاتوون دەبـن بەکۆمەڵێک بونیادی بێ مانا. ئەو بونیادانە تەنیا بارێکی سەر کۆمەڵگان، جۆرێـک لـە نەخۆشـی کۆمەڵایەتییـە. بـەناوی پـاتۆلۆژیکی لەشـێوەی محافـەزەکاری، کۆنەپەرسـتی و فاشـیزم ناودەبرێـت. ئیتـر نـامۆبوون بەسیفەتی دۆخی نەخۆشی واقیعـی کۆمەڵایـەتی بـێ مانایـە. لەدەسـتدانی مانا مەترسیدارترین دۆخی کۆمەڵگا دەخاتە روو.

دەشێت لەتەواوی شێوەکانی شارستانیدا ئەو پێکدادانو پارچە بوونـە ببینرێت کە لەسروشتی کۆمەڵگادا حەقیقـەت دووچـاری هـاتووە. چەنـدەی بـەهای حەقیقـەتی میتۆلـۆژیو ئـایین کەمدەبێتـەوە ئـەو مێخوداوەنـدو نێرخوداوەندانەی لەکەشو هەوای سرووتێکی مانادارو زیندوو دەپەرستران شـوێنی خۆیـان بـۆ ئـەو بتانـە جێدەهێڵن کـە بێبایـەخ بوونـەو مانایـان نـەماوە. گوزارشـتکردن لەسـەردەمی مێخوداوەنـدە شـکۆدار، پیـرۆزو

بەخشندەوە بۆ سەردەمی نێرخوداوەندی سزادەرو خاوەن بەندە جێگای باسە. لەراستیدا وەرچەرخانی کۆمەڵایەتی (لەکۆمەڵگای کۆمۆنەوە بۆ کۆمەڵگای چینایەتی) بەمجۆرە لەحەقیقەتدا گوزارشت لەخۆی دەکات. دەشێت بەشێوەیەکی زۆر زیندوو ئەم وەرچەرخانە لەکۆمەڵگای سۆمەردا چاودێری بکرێت. هەروەها شەڕ لەنێوان خوداوەندەکانیش دێتە ئاراوە. لەکاتێکدا نەریتی دیۆنیسیۆس وەک حەقیقەتی کۆمیناڵی کشتوکاڵ رەنگدەداتەوە، نەریتی زیۆس وەک حەقیقەتی توێژی زۆرداری ئەو کۆمەڵگایە رەنگدەداتەوە کە دووچاری یەکەمین پارچەبوونو وەرچەرخان هاتووە. تەنانەت پێکدادانی ئەو نەریتانەش مانا راستەقینەکەی خۆی لەکۆمەڵگای سۆمەردا دەدۆزێتەوە. بەشێوەیەکی سەرنج راکێش ئەم دوو نەریتە لەهونەرەکانی سەردەمدا رەنگدەدەنەوە. سەردەمی خوداوەندە ژن تا مەریەمی دایکی حەزرەتی عیسا رەنگدەداتەوە. لەکاتێکدا سەرمایەداری دەبێتە سیستەمێکی زاڵ جادووگەرە ژنەکانی دوا نوێنەری سەردەمی مێخوداوەند بەزیندوویی دەسووتێنن‌و مۆدێرنیتەی خۆیان ئاوا دەکەن، بوویەرێکی تا دواڕادە فێرکەرو جێگای تێڕامانە.

لەسەردەمی شارستانیدا فەلسەفەو زانست وەک شێوەکانی گوزارشتکردنی حەقیقەت واتادار دەبن. لێگەڕین‌و تێکۆشانی حەقیقەت رۆڵی سەرەکی لەمەدا دەبینێت. سیستەمگەلێک جێگای پاشا ـ خوداوەندە داپۆشراوەکان دەگرێتەوە کە لەمیانەی باسە میتۆلۆژی‌و ئایینیەکان خۆی نەشاردۆتەوەو هەوڵدەدات لەرێگای میتافیزیاوە خۆی داپۆشێت. لەئاکامی ناتەواوی‌و کورتهێنانی ئایینە تاکخوداییەکان کە ئایدیالیزمی ئۆبژەکتیڤە، میتافیزیا وەک سۆبژەکتیڤێتی سیستەمە دەسەڵاتدارەکانی شارستانی پێشدەخرێت. لەجیاتی خوداوەند هەندێک "بانگەشە" بەسیفەتی حەقیقەت جێگیر دەکرێت. بەسیفەتی خوداوەندی بووە بەدەوڵەت ئایدیالیزم وەک حەقیقەت پیشان دەدرێت. هەربۆیە پەیوەندیەکی بەهێز لەنێوان ئایدیالیزم‌و نامۆبوون لەئارادایە. لەجیاتی خوداوەندەکان،[1] لەرێگای بانگەشەکانەوە هەوڵی دەربڕینی حەقیقەتە کۆمەڵایەتیەکان دەدرێت.

لەگەڵ ئایدیالیزمەوە سووان، توانەوەو چەواشەکردنی حەقیقەتی کۆمەڵگاش قووڵتر دەبێتەوە.

ئەو دەوڵەتانەی نوێنەرایەتی سیستەمی چەوسانەوەو دەسەڵاتی هەژموونگەرایی دەکەن، لەژمار نایەن و خۆیان بەشارستان دادەنێن بۆ شاردنەوەی ئەو مانا کۆمەڵایەتییەی چەندەی دەچێت بەرتەسک دەبێتەوە قورسایی دەدەنە سەر شێوەگرتنە زێدەڕۆ، رازاوەو شکۆدارە هونەرییەکان. بۆ نموونە شارستانیەکانی گریک و رۆما گرنگیەکی زۆریان بەو خاڵەداوە کە بوارەکانی، بیناسازی، پەیکەر، مۆسیقاو مۆزایک وەک حەقیقەت پێشکەش بکەن. سیستەم چەندە بەزلکردن و زیادەڕۆییەوە خۆی پیشانبدات بەو رادەیە هەوڵی شاردنەوەو چەواشەکردنی مانای کۆمەڵایەتی (راستی چەوساوەو سەرکوتکراوەکان) دەدات. هەروەکو لەسەردەمی میتۆلۆژیاو ئاییندا روویداوە، زانست، فەلسەفەو هونەر بەدەسەڵاتەوە دەبەسترێتەوەو هەوڵی بەدەوڵەتکردنی دەدرێت، قۆناخێکی تێکۆشانی زانست و فەلسەفە بەرامبەر پارچەبوون و لەتکردنی کۆمەڵگا دەست پێدەکات. بەو ڕادەیەی بەرامبەر ونبوونی مانا خۆڕاگریی و بەرخودان بکەن هێزی زانست و فەلسەفە بۆ گوزارشتکردنی حەقیقەت زیاد دەبێت. بەڵام چەندەی بکەوێتە ژێر فەرمانی هێزەکانی دەوڵەت و دەسەڵاتیش دەبن بەنۆکەرو پەیوەندییان لەگەڵ حەقیقەتدا نامێنێت. دەبن بەئامرازێکی بانگەشەو راگەیاندنی نامۆبوون. زانست و فەلسەفە کە وەک گوزارشتی حەقیقەت لەجیاتی دەربڕینی ئایینی و میتۆلۆژیی پەرەیسەند کە پەیوەندییان لەگەڵ حەقیقەت لەدەستدابوو، کاتێک لەجیاتی ئەوەی کۆمەڵگا بەبنەما بگرێت، رۆڵی خۆی بۆ بەرژەوەندی پاوانەکانی چەوسانەوەو سەرکوتکردن گۆڕی، هەروەکو نامۆکردنە میتۆلۆژی و ئایینیە کۆنەکان ئەویش بوو بەنۆکەرو ئیتر ونکردن و لەدەستدانی پەیوەندیەکانی بەحەقیقەتەوە دەستی پێکرد. قۆناخێکی هاوشێوە لە بابەتی هونەرەکانیشدا دەست پێدەکات. ئەو هونەرانەی پەیوەندییان بەحەقیقەتەوە نەماوە دەکەونە دۆخێکی زیادەڕۆیی و لەنزمترین ئاستیشدا گوزارشت لە واقیع و راستی کۆمەڵگا ناکەن. بەهۆی زۆرداری و زەبروزەنگەوە کێشە کۆمەڵایەتییەکان لەسەردەمی

شارستانیدا لەسەرجەم شێوازەکانی گوزارشتکردنی حەقیقەتدا لێپرسینەوە لەگەڵ خودو گەیشتن بەچارەسەری دەسەپێنێت. بەو ئەندازەیەی سەرچاوەی کێشەکانی حەقیقەت کۆمەڵایەتییە، چارەسەرکردنیشیان لەچوارچێوەی زانستی کۆمەڵایەتیدایە. ئەو زانستەی پەیوەندی بەکۆمەڵگابوونەوە نامێنێت نامۆ دەبێت، لەم سۆنگەیەوە لەدەستدانی پەیوەندییەکەی بەحەقیقەوە دەست لێبەرنەدراوە. ئەو کۆمەڵگایانەی خۆیان لەسەرجەم میتۆدو پەیڕەوەکانی حەقیقەتدا پێگەیاندووە، لەدۆخی نامۆبوونو کێشە رزگاریان بووە، کۆمەڵگایەکی یەکسانیخواز، ئازادو دیموکراسیخوازن (ئەخلاقیو سیاسی).

ز . حەقیقەتو نامۆبوون لە مۆدێرنیتەی سەرمایەداریدا

هەروەکو چۆن مۆدێرنیتەی سەرمایەداری کەڵەکەکردنی زۆرترین دەسەڵاتو قازانج ـ سەرمایەیە، گرێدراو بەو بابەتەش ئەو سیستەمەش پێناسە دەکات کە حەقیقەتی تێدا نامۆ دەبێت. لەدایکبوونی وەک سیستەم شەڕی خوێناوی حەقیقەتی پێویست بووە، بەردەوامکردنیشی گەورەترین شەڕەکانی مێژووی لەگەڵ خۆیدا هێناوە. چونکە شەڕەکانی سیستەم تەنیا شەڕی دەسەڵاتو چەوسانەوە نەبووە. لەهەمانکاتدا شەڕێکی دژواری حەقیقەتیشن. مۆدێرنیتەی سەرمایەداریش وەک بەردەوامی سیستەمی شارستانیی کە لەئاستی جیهانگیریدا پێشکەوتووە بەو رادەیەی حەقیقەتی مانای کۆمەڵایەتی بپلیشێنێتەوە، چەواشەی بکاتو بیشێوێنێت ئەویش فەراهەم دەبێت. بەو رادەیەی قازانجو دەسەڵاتی ناو سیستەم بەبەرزترین ئاست بگات، بواری حەقیقەتی ژیانی کۆمەڵایەتی بچووکتر دەبێتەوەو لەدەستدانی مانا تا بڵێی زیاد دەکات. ژیانی کۆمەڵایەتی تەنیا نابێتە قوربانی تورەییو برسێتی قازانجو دەسەڵات؛ تەواوی شێوەکانی گوزارشتکردنی حەقیقەت دووچاری نامۆبوون دێت. هەم لەبواری حەقیقەت هەم مانا کۆمەڵگا رووبەڕووی قۆناخێکی لەناوبردن دەبێتەوە. راستیەکانی دەسەڵاتو سەرمایە لەجێگای تەواوی راستیەکانی کۆمەڵگا جێگیردەکرێت.

یەکەمین کۆڵەکەی مۆدێرنیتە واتە سەرمایەداری کاتێک دەرفەتی بە سیستەمبوونی بۆ رەخسا بەلەناوبردنی کۆمەڵگابوونە سەرەکیەکانی بەر

لەمێژوو و دواتری دەستبەکار دەبێت. بەر لەهەموو شتێک لەژێر ناوی "راوە دوونانی ژنە جادووگەرەکان" هێزی خۆڕاگری کۆمەڵگابوونی ژنانی لەناو کلپەی ئاگردا سووتاند. ئاشێت راوەدوونانی ژنە جادووگەرەکان لەدەرەوەی سەرمایە بیری لێبکرێتەوە. سەرمایەداری تا دوارادە کەڵکی لەو شانۆیانەی گرتێبەردان وەرگرتووە بۆ ئاواکردنی هەژموونگەرابییەکەی سەر ژن کە بەشێوەی قووڵترین کۆیلایەتییە. ئەگەر لەرۆژی ئەمڕۆماندا ژن بەسۆزانیکراوترین دۆخەوە لەخزمەتی سیستەمدایە، بەهۆی پەیوەندییە بەهێزەکەیەتی لەگەڵ ئەو سووتاندنانەی لەقۆناخی سەرهەڵدانی هەژموونگەرایی سەرمایەداری هاتە ئاراوە. ساتە مەترسیدارو شۆکەکانی سووتاندن لەئەورووپا ژنی خستۆتە ژێر خزمەتی بێ سنووری پیاوەوە.

دوای ژن بەشێوەیەکی زۆر بێ بەزەییانە سیستەم کۆمەڵگای کشتوکاڵ ـ گوندیشی رووخاندووە. لەبەرئەوەی لایەنی کۆمیناڵی دیموکراتییانەی کۆمەڵگای کشتوکاڵ ـ گوند لەسەرپێیان بمێنێت زۆرترین قازانج و دەسەڵات بەدەست نایەت، بەئامانجگرتنی دەست لێبەرنەدراوە. بەگوێرەی ئاستی لەناوبردنی ئەو کۆمەڵگابوونە کە زەمینەی ماناو حەقیقەتی بەرخودان، ئێش و خۆشی هەزاران ساڵەی مرۆڤە، ئەوا دەرفەت و چانسی رابوون و هەڵمەتی سیستەم زیادی دەکرد. تەواوی کردەوەکانی سەدەی شازدەهەم و دواتر لەئەورووپاو جیهان روویانداوە ئەو واقیعە دەسەلمێنن. پێویستە شەڕی سیستەم بەرامبەر بەکڵێسا ـ ئەگەر بەشێوەیەکی سنووردارێش بێت گوزارشتی لەحەقیقەتی کۆمەڵگا دەکرد ـــ لەم چوارچێوەیەدا هەڵسەنگێنرێت. گەردوونگەرایی (موتڵەگەرایی) کرستیانی کە گوزارشتی کۆمەڵگابوونێکە لەناوەخۆیدا تەفرەدراوەو لەپاوانی دەسەڵات و چەوسانەوەدا پشکی هەبێت، بەڵام دیسان یەکێک لەسەنگەرە گرنگەکانی پاراستنی کۆمەڵگایە. بەبێ سەرکوتکردن و بێکاریگەرکردنی ئەو سەنگەرەش سەرمایەداری نەیدەتوانی هەنگاو بهاوێژێت. شەڕە ئایینیە گەورەکانیش گوزارشتی ئەو حەقیقەتەن.

لەرێگای رەواکردنی تەربیەکراوترین جۆری کۆیلایەتی کە بەپرۆلیتاریابوون ناو دەبرێت سەرمایەداری زەبرێکی کوشندەی

لەحەقیقەتی کۆمەڵگاداوە. یەکێک لەهەڵە گەورەکانی کارل مارکس ئەو غەفلەتەیە کە تێی کەوتووەو یەکێک لەفاکتەرەکانی حەقیقەتی ونبوو ــ پرۆلیتاریا بەسۆبژەی سەرەکی دادەنێت. چونکە پرۆلیتاریا کۆیلەیەکی پەرەپێدراوە. تا ئەو ڕەوشەی بەردەوام بێت هەرگیز نابێتە سۆبژەیەکی خاوەن حەقیقەت. سەرمایەداری تاکو تەواوی تایبەتمەندێتیە کۆمەڵایەتییە مرۆییەکانی پرۆلیتاریا نەکوژێت نایخاتە ناو کارەوە. گەوهەری کۆمەڵایەتی مرۆیی کۆیلەکەی چاخی کۆن لەهی کۆیلەی مۆدێرن ــ پرۆلیتاریا ـ زیاترە. بەڵام دیسان لەبەرئەوەی کۆیلەیە، تەنیا کاتێک ئازاد بێت دەتوانێت پشکی خۆی لەحەقیقەت بەدەست بێنێت. پێناسەکردنی پرۆلیتاریا وەک ڕاستیەک کە هەم لەدۆخی کۆیلایەتیدایەو هەمیش هەڵگری پشکو کایەی حەقیقەتە گەورەترین شێواندنی مارکسیزمە. ئەو حەقیقەتە لەبناخەی سەرنەکەوتنی سۆسیالیزمی بونیادنراودا شاراوەیە.

بۆرژوازیش کە سەرمایەداری وەک چینێکی کۆمەڵایەتی بەرزی کردەوە، خودی ئەو کارەساتە کۆمەڵایەتیەیە کە لەسەر حەقیقەت پارچەو دابەش بووە. پاشا ــ خوداوەندێک لەهەزار بۆرژوازی زیاتر نزیک بەحەقیقەتە. بۆرژوازی بەشە نەخۆشو پاتۆلۆژیەکەی ئەو سروشتە کۆمەڵایەتییە پێکدێنێت کە حەقیقەتو مانا کۆمەڵایەتیەکەی پاڵپشتی بۆ دوو پارچە دابەش بووە. هەروەکو چۆن لەکەسایەتی ئەو چینەدا مۆدێرنیتە تەواوی حەقیقەتی کۆمەڵایەتی ئیفلیج دەکات، هەروەها دەسەڵاتو سەرمایەش بەدۆخی جانەوەر (لویاتان) دەگەیەنێت کە نامۆکردن دەسەپێنێت.

دەوڵەت ـ نەتەوەش کە دووەمین کۆڵەکەی مۆدێرنیتەیە، دەشێت وەک هێزێکی داتاشینو هەڵکۆڵینی حەقیقەت پێناسە بکرێت کە هاوتاکەی لەمێژوودا نەبینراوە. هیچ نەخۆشیەکی سیاسی ــ کۆمەڵایەتی بەقەدەر دەوڵەت ــ نەتەوە لەژێر ناوی ئەندازیارێتی (دیمورگ= خوداوەندی بیناسان) کۆمەڵگا کۆمەڵگای هۆمۆژەن نەکردووە و لەژیانی دانەبڕاندووە. کاتێک لەژێر کیسوەی پێشکەوتنخوازی (شێوەی مۆدێرنەکەی باوەڕی قیامەتی ئیلاهی)دا مۆدێرنیتە پیرۆزترین جیاوازیەکانی ژیان (سەرباری

ئــەوەی ژیــان = جیــاوازی) دا دەتاشــێ و دوای بــێ نرخکردنــی بونیــادی یەکانەیی دەئافرێنێت؛ ئەمە خـودی فاشیزمە. فاشـیزمیش ئـەو نەخۆشیە کۆمەڵایەتیەیــە کــە لەشــوێنی لــەناوچوونی حەقیقــەتی کۆمــەڵگا ســەرهەڵدەدات؛ ئەگــەر دەســەڵاتی دەوڵــەت ـــ نەتــەوەو پاوانگــەرایی سەرمایەداری لـەئارادا نـەبێت هـەرگیز دروست نابێت. دەسـتەواژەکانی سنوور، نیشتیمان، میللەت، ئاڵا، سروودو هاووڵاتی کە دەوڵەت ـ نەتەوە هــەوڵی پیرۆزکردنیــان دەدات گرێــدراوی خیانەتکردنــە لەپیرۆزییــە راستەقینەکانی کۆمـەڵگا. یـەک وڵات، یـەک میللـەت و جۆرێکی هـاووڵاتی تەنیا ئەو کاتە بەدیدێت کە وەک قەساب مرۆڤایەتی لەت لەت ورد بکرێت. لـەدۆخێکی بەمجۆرەشـدا تـەنیا دوورکەوتنـەوەو نـامۆبوون لەحەقیقـەت روونـادات، بـەڵکو لـەناوچوونی خـودی کۆمـەڵگا جێگـای بـاس دەبێت. بەرامبـەر بـەزیادبوونی دەسـەڵاتی دەوڵـەت ـــ نەتـەوە کـە ئایینگـەرایی، میللیگـەرایی، رەگەزگـەراییو "زانسـتگەرایی" لـەخۆوە دەگرێت حەقیقەتـە کۆمەڵایەتیەکان تا دەگاتە بچووکترین زەڕەیـەوە دووچـاری دەسـتدرێژی، داگیرکەری و تکۆڵی دێن. کاتێک هەنـدێک لـە فەیلەسوفەکان لەسـەرووی هەموشیانەوە نیچە، فۆکـۆو ئـەدۆرنۆ بـەناوی حەقیقـەت دەکەنـە هـەراو هاوار دەکەن کـە تـاکی مۆدێرنیتـە مرۆڤێکـی خەسێنراوەو لەکۆمـەڵگابوون دابڕێنراوە، باسی ئەو واقیعە دەکەن.

ئـەو حەقیقەتــە ئاشـکرا بـووە کـە سـێیەمین کۆڵەکـەی مۆدێرنیتـە ئیندوستریالیزم مانای لەناوبردنی ژیانی ئیکۆلۆژییە. تەنیا لەناوچوونی سیسـتەمی ئیکۆلـۆژی نییـە، لـەناوبردنی ئـەو راستیەیە کـە کۆمـەڵگاش بەبوونیـەوە هەیـە. کۆمەڵگایـەک کـە رۆژانـە ژینگەکـەی ویـران دەکرێت کۆمەڵگایەکە پارچـە پارچـە بەشـەکانی ژیـانی لەدەستدەدات و دەرخـواردی جانـەوەری دەدات. ئیندوسـتریالیزم لەگـەڵ سـەرمایەداری و دەوڵــەت ـــ نەتــەوەدا هاوبەشــی ئــەو تاوانەیــە کــە لەماوەیــەکی زۆر کورتــدا کۆمەڵگابوونی مـرۆڤ لـەناوبچێت کـە لـەدەرەنجامی بـەرخودانی ملیۆنـان ســاڵ بونیــادنراوە. کاتێـک بــێ سـڵەمینەوە لــەژێر نــاوی کۆمــەڵگای پیشەســازیەوە بەرهــەمێکی شـێرپەنجە وەک پێشـکەوتووترین کۆمــەڵگا

پیشاندەدرێت، بەشێوەیەکی ئاشکرا روونی دەکاتەوە کە ئیندوستریالیزم چ جۆرە رووداوێکی پاتۆلۆژییە. هیچ شەڕێک وەک ئەو تاوانانەی بەناوی کۆمەڵگای پیشەسازی ئەنجام دراون کوشتارو تاوانیان لێنەکەوتۆتەوە، کۆمەڵگایان پارچەنەکردووەو دووچاری نەخۆشییان نەکردووە.

پێغەمبەران کە مانایەکی زۆریان لەدەستەواژەکای قیامەتو مەحشەر بارکردووە، بەهەرحاڵ لەرێگای ئەو دەستەواژانەوە خواستوویانە باسی ئەو ئاخیری زەمانە بکەن کە جانەوەرە سێ پێیەکەی ـ کە بەمۆدێرنیتە ناو دەبرێت ـ لەمیانەی لەناوبردنی مانا و حەقیقەتی کۆمەڵگای مرۆڤ هاتۆتە ئاراوە.

هۆکاری سەرەکی هەوڵەکانم بۆ خستنەڕووی چوارچێوە گشتیەکەی دامەزراوەیی‌و دەستەواژەیی پێویست بۆ سەرلەنوێ پێناسەکردنەوەی ژیانی کۆمەڵگای خۆرهەلاتی ناوین وەلامدانەوەی پرسیاری "ژیانی کۆمەڵگایی چی یە؟"یە. هەڵویستێکی سەیری مرۆڤ دەرهەق بەژیانی خۆی جێگای باسە، لەو بڕوایە دایە کە لەئەزەلەوە تا ئەبەد لەسەر هێلێک یاخود لەبازنەیەکی بەردەوامدا دەژیت. ئەمە بەهەڵەداچوونێکی بنەڕەتییە. سەرباری ئەوەی دەرفەتو چانسی خاوەنداریتیکردنی مانادارترین ژیانی هەیە، بەلام مرۆڤ بەهەڵەداچووترین جۆرە، ئەمەش تەنیا یارییەکی سروشت نییە، لەو بڕوایەدام یارییەکە زیاتر لەکۆمەڵگای ستەمکاردا خۆی دەنوێنێت. هیچ جۆرێکی بوونەوەر بەقەدەرە مرۆڤ فریودەر نییە. بەو ئەندازەیەی زۆر سەرسوڕهێنەرە، لای من یارییەکی سەیرە.

پێناسەکردنێکی راست بۆ ژیانی کۆمەلایەتی کۆمەڵگاو ژیانکردن بەگوێرەی ئەو هوشیارییەوە، بەقەدەر خودی ژیان گرنگە. لەوانەیە ژیان لەپێناو پێناسەکردنێکی راست بێت. بەر لەهەموو شتێک پێویستە بڵێم ژیان بەگشتی، بەتایبەتیش ژیانی مرۆڤ ئەنجامو بەرهەمێکی بونیادو ئەندازیاریتیەکی تایبەت بەخۆیەتی. دەستنیشانکردنی ناوەڕۆکو چییەتی ئەو بونیادە ئەرکی سەرەکی زانستی کۆمەلایەتییە. بەئامانجی روونکردنەوەی زیاتری ئەو خاڵەی خوازیاری ئاماژەپێکردنیم دەتوانم پەپوولە وەک نموونە پیشان بدەم کە تەمەنێکی سێ مانگی هەیە.

پێکهاتـەی نـاوخۆی‌و ژینگـەی دەوروبـەری ئـەو ژیانـە سـێ مانگییـەی دەستنیشـان کـردووە. ئەگـەر لەرووداوێکدا تێنەچێت، پەپوولـە ئـەو سێ مانگە دەژیت. هەربۆیەش لەپێشینەو دواییینە (کێشەی ئەزەل ـ ئەبەد) بـەو سێ مانگە سنووردارە. هیچ بیر لەوە ناکاتەوە ئـەو دۆخـە بکـات بەکێشـە. ئارەزوویـەکی بەمجۆرەشی نابێت. هـەبێتیش هێنـدە نایکـات بەمەسـەلە. نموونەیـەک لـەناو ئـەم نموونەیـە بێنینـەوە؛ گلگـامێش، گلگـامێش وەک نموونەیەکی نەرێنی پێشکەش دەکەم. روونیدەکەمەوە. لەناوەرۆکدا تەواوی سروشت‌و گـەردوون گرێدراو بـە (رێسـای پەپوولـە) دەژیـت. تـەنیا ژیـانی مـــرۆڤ پێچەوانـــەی ئـــەو رێســـایە دەبێتـــەوەو دۆخـــی کێشـــەگەلێکی زەبەلاح وەردەگرێت.

بەئامانجی ئەبەدیکردنی تەمەنی خۆی جۆری مـرۆڤ هـەر لەئەزەلـەوە لێگەڕینی جیاواز ئەنجامدەدات‌و ئەو هەوڵانەشی بەئاستێک گەیاندووە بیـر لەبەهەشتی ئاسمان‌و دۆزەخی ژێر زەمـین بکاتـەوە. بـەجۆرێک سەرشێتی دەکات کە خۆی وەک پاشـا ـــ خوداوەنـدو تەنانـەت بێ‌ترخترین کۆیلـەش بنوێنێت. ئـەو هەڵوێسـتانەی هـیچ رێسـایەک ناناسـن‌و ئامادەیـە لـەناو لادانێکی زایەندی (سێکسی) رۆژانەدا بژیت‌و خۆی بکات بـەدۆخی رەگـەزێکی نۆتر؛ ئەمەش تەنیا تایبەت بەمرۆڤە. ئەوجۆرە هەڵوێستانەی جینۆسایدی سیسـتەماتیک‌و راکـردن بـەدوای ژیـانی جاویـدانی بـێ کۆتـاش لـەخۆوە دەگرێـت بەشـێوەی نەخۆشـییەک بـەردەوام دەبێـت کـە لـەهیچ جـۆرێکی بوونەوەردا جێگـای بـاس نییـە. لـەپێناو تێگەیشتن‌و بەربەسـتکردنی ئـەو سەرشێتییە سنوورنەناسانە، تەنانەت بۆ پێویستی بەپێناسـەکردنی ژیـان هەیە. دەشێت پێناسەیەکی راست ببێت بەیەکەم هەنگاوی ژیانێکی راست.

بەئامانجی زیاتر روونکردنەوەی بابەتەکە لەپێشەکییە درێژەکەی ئـەم بەشەدا هەوڵی پێشخستنی چوارچێوەیەکی دەستەواژەیی‌و دەمـەزراوەیم دا. بێگومـان ئـەرکی زانسـتێکی کۆمەڵایـەتی بەبانگەشـە پەرەپێـدانی ئـەو چوارچێوەیـەو بەژیانکردنێـتی. لەبـەر ئـەم هۆکارانـە کاتێـک هـەوڵی شیکارکردنی قـەیرانی بونیـادی مۆدێرنیتـەی سـەرمایەداری‌و ئەگـەرەکانی دەرکـەوتن لەقـەیران دەدەیـن. سـەرلەنوێ پێناسـەکردن‌و بونیادنانـەوەی

(ڕێکخستنی) زانستی کۆمەلایەتی ــ کە پێویستیەکی ژیانیو دەست لێبەرنەدراوە ــ لەسەرووی ئەرکە لەپێشینەکانەوە دێت.

مەرجی دەست لێبەرنەدراوی ژیانی مرۆڤ کۆمەڵگابوونەکەیەتی. بەسووربوونەوە داکۆکیکردنم لەسەر ئەو بابەتە هۆکاری یەکەمی بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە؛ تا ئێستا لەلایەنی زانستیو کۆمەلایەتییەوە پێناسەیەکی بۆ نەکراوە، تەنانەت ئەگەر هەندێک ئەزموونی دەستپێشخەریش لەئارادا بێت بەڵام زانستیبوونێک فەراهەم نەبووە کە بەهای ماناو حەقیقەتی هەبێتو بونیادی ڕێکخستنیو بەکۆمەڵگاکردنی جێگای باس نییە. دووەمین هۆکاری گرنگ، بونیادی زێدەڕۆیانەو بە جانەوەرکردنی تاکو تاکڕەوێتییە لەلایەن لیبرالیزمی مۆدێرنیتەی سەرمایەدارییەوە؛ بەئاستێک گەیشتووە لەئەرزو ئاسمان جێگای نەبێتەوە. بەو دۆخەی ئێستای تاکڕەوێتی تەنیا لەڕەوشی بەردەوامبووندا نییە، بەڵکو ژیان لەگەڵیدا مەحاڵە. نە کۆمەڵگاکەمانو نە هەسارەکەشمان چیتر هێزی بەرگەگرتنی ئەو ژیانە تاکڕەوێتییەیان نەماوە کە بۆ هەر جۆرە گومڕاییو لادانێک کراوەیەو لەهیچ جۆرێکی دیکەی بوونەوەراندا نابینرێت. ئەو جۆرە تاکڕەوێتییە بەدۆخێکی گومڕاو لادەرانەی وەها گەیەنراوە، ڕۆژانە بیستوچوار کاتژمێر لەمرۆڤ کوشتن، ئەنجامدانی سێکس، وەرزشو هونەر، بەدەستهێنانی قازانجو ئەشکەنجەکردن بێزار نابێت. ئاشکرایە کە کۆتایی ئەو تاکڕەوێتییەش نەخۆشییەکانی لەجۆری شێرپەنجەو ئایدزە، ئەو نەخۆشیانەش بەخێرایی سەرهەڵدەدەن. ئەو ڕۆژانەی بەمەحشەر ناودەبرێنو زۆر لەمێژە پێخەمبەران هەواڵەکەیان ڕاگەیاندووە گوزارشت لەو قۆناخەی تاکڕەوێتی دەکات.

لەدۆخێکی بەمجۆرەدا وەک پێویستیەکی ڕێزو پێزانینی ژیان، ئەرکی یەکەم بونیادنانی زانستی کۆمەلایەتییە کە ژیانی کۆمەڵگا پێناسە بکات، ئەرکی دووەمیش، پێویستە ژیانی تاکڕەویو سیستەمەکەی پشتی بوەستێنرێنو لەگەڵ ئەرکی یەکەم بکرێن بەیەک؛ ئەمەش مەرجی هەنگاونانو پێهەڵگرتنە.

بێگومـان بەکۆمـەڵگابوون یـان کۆمەڵایـەتیبوون پشـت بەرێکخسـتن‌و بونیادنانی ژیانی تاکەکەس دەبەستێت. کۆمەڵگایەکی دابڕاو لەتاک جێگای باس نابێـت. دەشـێت بـەراوردکردنی تـاک‌و کۆمـەڵگا بەبـەراوردکردنی توخمەکانی هایدرۆجین‌و یۆرانیوم بچوێنین. کاتێک گەردیلەی هایـدرۆجین بەتەنیا بێت پێکهاتەیەکی سادەیە. ئەگەر لەهەندێک جۆردا بڵاوبوونـەوەی تەنۆلکـەو وزەش روودەدات زۆر سـنووردارە. هـەرچی یۆرانیۆمـە ئـەو پێکهاتانەی سەنتێزیان لەهەمان گەردیلەوە دروست کردووە بـەردەوام وزەو تەنۆلکـە بڵاودەکەنـەوە. بۆمبـای ئـەتۆمیش سـەرچاوەی خـۆی لـەو تایبەتمەندێتییەی یۆرانیۆم وەردەگرێت. لەکۆمەڵگاشدا ژمارەیـەکی زۆری تاکەکانی کراون بەسەنتێز، بەڵام ئەو وزەو تەنۆلکە (جڤاتە کۆن‌و نوێکان) ی بڵاوی دەکەنەوە لەئاستێکدایە کە لەگەڵ مرۆڤی تاکڕەو (ئەتۆمی جگە لە ژیاندنی خۆی هیچ رۆڵێکی دیکەی نییە) بەراورد ناکرێت.

کاتێک تاک کۆمەڵگابوون یان کۆمەڵایەتیبوونی خۆی لەدەست بدات، ئەگەر بەشێوەی جەستەیی لەژیانیشدا بمێنێت، یان خائین‌و نارەسەنە یان سەرسەری‌و بەرەڵایە. لەهەردوو دۆخیشدا کوشندەیە.

مانـاداركردنی کۆمـەڵگابوونی خۆرهـەڵاتی نـاوین وەک بونیـادێکی گەردوونی گرنگ‌و بایەخدارە. راوچییـە گـەڕۆک‌و کۆکـەرەوەکانی رووەک‌و دانەوێڵـە لەمیانـەی ئـەو ئەزموونـەی لـەژیانی درێژخایـەنی بنارەکـانی زنجیـرە شـاخی تـۆرۆس ــ زاگرۆس بەدەسـتیان هێنـابوو هـەنگاویان بـۆ بەکۆمەڵگابوونی کشتوکاڵ ــ گونـد هاوێشت، هەرچەنـدە بـێ ئاگـاش بـن بەڵام بونیادی ژیانێکی گەردوونییان ئاوا دەکرد. لەبەشە پەیوەندیـدارەکان هەوڵی شیکارکردنی خودی ئـەو بونیـادەو سـەردەمی شارسـتانی ناونـدیم دابـوو کـە لەسـەری ئـاواکراوە. لێـرەدا راوەسـتەکردن لەسـەر مانـای بونیادنان‌و بەهای حەقیقەتەکەی‌و روونکردنەوەیان کۆمەک بەخش دەبێت.

ئـەو کۆمـەڵگا نوێییـەی لەسـەردەمی توانـەوەی دواتـرین قۆنـاخی سەهۆڵبەندان بیست هەزار ساڵ بەر لەئێستا لـەبنارەکانی زنجیـرە شـاخی تۆرۆس ــ زاگـرۆس هـەوڵی رێکخستنی دراوە، لـەجۆرە دەوڵەمەنـدەکانی رووەکـەوە هـەنگاوی بـۆ کشـتوکاڵ هـەڵناوە، لەئاژەڵـە گونجاوەکـانی

مالیکردنیشەوە هەنگاوی بۆ ئاژەڵداری هاویشتووە. دەهەزار سال بەر لەئیستا ئەم قۆناخەی گوزەرکردن بەژیانی گوندی چێنشین ئەنجامگیربوو. کردارەکانی چاندن‌و ئاژەڵداری کۆمەڵگای جووتیارو شوانکارەی دەرخستە پێش. ژیانێکی وەک خەیاڵ بۆ مرۆڤایەتی هاتە ئاراوە. تەواوی جەژن‌و سرووتەکانی تا ئێستاش شوێنپەنجەکەیان دیارە سەرچاوەی خۆی لەجۆشوخرۆشی ئەو ژیانە وەردەگرێت کە بەخەیاڵ دەچوو. لەکۆمەڵگای نەبوونی‌و هەژاریەوە دەربازی کۆمەڵگای هەبوونی ببوون. بەبێ ئاشنابوونی بەشێوەیەکی دیکەی کۆمەڵگا ئەم شێوەیە نزیکەی دە هەزار ساڵ بەردەوام بوو. ئەو شێوە ژیانە لەتەواوی جیهان بلاوبوویەوە. هەرچەندە هەندێک بۆچوون باسی فرە ناوەندی بکەن، بەلام لەمیانەی بەلگەی بەهێزەوە جەخت لەسەر گرنگی رۆلی دیاریکەری ئەو یەکەمین ناوەندەی ژیانی نوێ دەکرێتەوەو دەسەلمێنرێت.

ئەو کۆمەڵگایەی لەتەوەرەی دایک ـ ژن پەرەیسەند بەهۆی ئاواکردنی یەکەمین کۆمەڵگای خزمایەتی جێگای گرنگی‌و بایەخ پێدانە. خزمایەتی لەسەر بنەمای نزیکبوون لەدایک ـ ژن دەستنیشان دەکرێت. لەرێگای ئەو خزمایەتیەوە لەکلانی سەرەتاییەوە بەیەکەمین کۆمەڵگای قەبیلە دەگەن. قەبیلە بەو سیفەتەی شێوەی کۆمەڵگایەکی بەهێزو خاوەن ناسنامەیەکی رەسەنە تا ئێستاش شوێنپەنجەکەی بەردەوامە. ئەو زمان، ئایین، میتۆلۆژیا، هونەر ، دانایی‌و دەزگا زانستییە رەسەنانەی کاریگەریەکەیان تا رۆژی ئەمرۆشمان هاتووە یەکەمین بریسکەو رۆشنایی خۆیان لەهەناوی ئەو کۆمەڵگایەدا بلاوکردەوە. سەرهەڵدان‌و دەرکەوتنی راستەقینەی ئامرازەکانی لەجۆری رستن‌و چنین، دەفرودییزە، کلان، دەستارو ئاواکردنی خانوو قەرزداری کۆمەڵگای ئەو قۆناخەیە. وابەستەبوونێکی پیرۆز بەسروشت‌و ئاواکردنی ولاتی بچکۆلانە بەرهەمی ئەو کۆمەڵگایەیە. دەشێت لەسەدا نەوەدی "یەکەمین"ەکانی دەرهەق بەژیانی کۆمەڵگا داهێنراون بۆ کۆمەڵگای ئەو قۆناخە بگەرێنرێتەوە.

ئەو کۆمەڵگابوونەی دەیان هەزار ساڵ بەتەنیا بەردەوام بوو قاڵبە سەرەکیەکانی رۆح‌و زهنیەتی مرۆڤایەتی، بەها کلتووریی‌و مەعنەویەکانی پێکهێناوە. ئەو کۆمەڵگایە کە لەقالبەکانی رۆح‌وزهنیەتێکی پشتبەستوو بە دایک ـ ژن، قەبیلە، شوانکاری، جووتیاری، کشتوکاڵ‌و گوندو هەندێک ئامرازی بەرهەمهێنان پێکهاتووە. لەوانەیە کۆمەڵگایەکی سادەبێت، بەڵام بەشێوەیەکی سەرکەوتوانە بناخەی ژیانێکی ریشەیی بۆ مرۆڤایەتی داناوە. هەرشتێکی لەوە بەدواوە ئاواکراوە لەمیانەی پشتبەستن بەو کۆمەڵگایەوە پەرەی پێدراوە. بەبێ رەزامەندی ئەو کۆمەڵگایە هیچ پێشکەوتنێکی پەیوەندیدار بەمرۆڤەوە بەدینایەت. ناخوازم بڵێم پەرەسەندنێکی دیکە روونادات. ئەگەر هەبێتیش گرێدراو بەو کۆمەڵگایەو بەشێوەی باڵێکی دێتە ئاراوە. چونکە کۆمەڵگاکان هەبوونێکی دیرۆکین. لەدەرەوەی مێژووییبوونەکەشیان کۆمەڵگاکان جێگای باس نابن. میتۆدی زانست کە مێژووی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری بەلاوە دەنێت‌و تەنیا پشت بەئانالیز دەبەستێت بەرامبەر بەسەرجەم زانستەکان بەتایبەتیش بەرامبەر شێوەی پەرەسەندنی چەواشەکارانەو بێ بەهایی حەقیقەت‌و مانای زانستی کۆمەڵایەتی بەرپرسیارە. بەو سیفەتەی خراپترین میتافیزیایە ئەنالیزو ئۆبژەکتیڤیتی کەموکوڕییە سەرەکیەکانی زانستی تەوەرەی ئەورووپایە.

ئەگەر کۆمەڵگاکان هەبوونێکی مێژووین ئەوکاتە ماناکەشیان دیرۆکییە. چونکە مانا ناوەڕۆکی ژیانی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگایە، دەشێت وەک ئامانج، رۆح‌و زهنی ژیانی کۆمەڵگاش پێناسە بکرێت. هەرچی حەقیقەتە دەربڕین، گوزارشت‌و شێوەپێدانی مانای هەبوونی ئەو کۆمەڵگایەیە لەرێگای میتۆلۆژیا، هونەر، دانایی‌و زانستەوە.

هەرچەندە کۆمەڵگای مرۆڤایەتی دووچاری چەواشەکاری‌و شێواندنێکی قورسیش هاتبێت ئێستاش لەسەر بنەمای هەمان پەیرەوەکانی حەقیقەت ئەو ماناداربوونەی خۆی دەژێنێت. یەکێک لەبەڵگەکانی دیکەی دیرۆکیبوونی کۆمەڵگاش ئەو شێوەیەی ژیانە. بێگومان ئەو شێوەیەی ژیانی کۆمەڵگا وەک خۆی نەماوەتەوە. لەبواری دیالیکتیکی بەردەوام پەرەسەندنێکی دیاری لەناواخنی هەڵگرتووە. چەندە هیلاک بووبێت،

دووچـاری تێکـدانو لـەناوبردنیش هاتبێـت، تـا رۆژی ئـەمرۆمان توانیویەتی وەک فۆرمی سەرەکی خۆی بژێنێت.

یەکەمین گەورە پارچەبوونی فۆرمی ژیانی ئەو کۆمەڵگا مێژوویییە لەرێگای پلەدارییەوە چەقۆی لێدراوە. هەروەکو پێناسەکراوە پلەداری لەسالأنی ٥٠٠٠ پ. ز وەک فاکتەرێکی بیستراو لەهەناوی کۆمەڵگادا جێگیربوو. خودی پلەداریش نوێنەرایەتی یەکەمین گروپی دەستەبژێراز دەکات. بەسیفەتی سێیانەی راهیب + حوکمڕان + سەرباز هەوڵدەدرێت لەشوێنی نفوزی دایک ـ ژن دابنرێت. یەکەمین گەورە نامۆبوونی ناواخنی ژیانی کۆمەڵگا لەرێگای نفوزی ئەو دەستەبژێرانەوە دەست پێدەکات. بونیادی بنەماڵەو خانەدانە دەستەبژێرەکانیش سەرچاوەکەی بۆ پلەداری دەگەڕێتەوە. لەکاتێکدا خانەدانێتی بەسیفەتی دەوڵەت شێوە دەگرێت، لەلایەکی دیکەشەوە بەسیفەتی بنەماڵەگەرێتی ژیانی کۆمەلایەتی بەمانای فۆرمێکی جیاوازتر دەگەیەنێت. وەرچەرخانی ریشەیی جێگای باسە.

لەسالأنی ٣٥٠٠ پ. ز بەدواوە لەگەڵ دەستپێکردنی شار، جیاوازی چینایەتیو دەوڵەتبوون؛ پارچەبوون، وەرچەرخانی ماناو فۆرم قووڵتر دەبێتەوە. کۆمەڵگای شارستانی رۆڵی سەرەکی لەوەدا دەبینێت. چەرخەکانی شارستانی (دەوڵەت، کێڵگەی کۆیلان، بازرگانی، پاوانەکانی ربا) کە لەسەر زێدە (بەرهەم، بەها) کۆمەڵگا ئاواکراون لەقوولاییدا ژیانیان برینداز کردووە. کاتێک فاکتەرەکانی نامۆکردن لەهەناوی کۆمەڵگا جێگیربوون کە پێشتر نەناسرابوون، دواتر هەنگاو بەهەنگاو ماناو فۆرمەکەی شێواو یەکپارچییەکەی نەما، ژیانی تایبەت بەچینەکانی سەروو و خواروو دێتە ئاراوە. ئەو هەبوون (ژیان)ەی بەشێوازی ژیانی شارستانانە ناودەبرێت گوزارشت لەو شێوازە دەکات. ئەو شارستانییەی لەهەمان شوێنی ناوەندی (هیلالی بەپیت) کۆمەڵگای خۆرهەلاتی ناوینز بالأی کرد مانایەکی ناوەندی هەیە؛گەردوونییە. هەرچەندە نامۆبوون لەهەناوی ژیانی کۆمەلایەتیدا قوولبکاتەوە بەلأم لەبواری مێژوویییو جوگرافییەوە خۆرهەلأتی ناوینییە. ژیانی شارستان کە وەک توێژێکی

سەروو لەژیانی کۆمەڵگای خۆرهەڵاتی ناویندا جێگیربوو بەڵانی کەم گوزارشت لەقۆناخێکی پێنج هەزار ساڵەی هەژموونگەرایی دەکات.

هەژموونگەرایی فاکتەرێکی سادە نییە. دزەی کردۆتە ناو سەرجەم مەمیلە، پێکهاتەو ئۆرگانەکانی ژیانی کۆمەڵگا. وەک ناسنامە ژن لەخوارووی خوارەوەی ئەو شێوازەی ژیاندا جێگیر کراوە. چینێک سەرووتریش کۆیلایەتی پیاو جێگیرکراوە. عەشیرەت‌و قەبیلە رەوەندە بەرخودانکارەکانیش لەگەڵ لادێییە زەحمەتکێشەکان‌و پیشەکاران خوازیارن وەک چینی سێیەم رێکبخرێن‌و بونیادبنرێن. بەڵام ئەو توێژانە کاریگەری لەسەر هەردوو چینی یەکەم دەکەن‌و بەدرێژایی مێژوو ژیانی بەرخودانی بەزیندوویی دەهێڵنەوە. هەروەها پاوانەکانی شارستانی تەنیا لەرێگای ئامرازەکانی توندوتیژی رووتەوە خۆیان ناسەپێنن، بەڵکو لەبنەڕەتدا لەمیانەی بەکارهێنانی پەیڕەوەکانی گوزارشتی حەقیقەت (میتۆلۆژی، ئایینی، دانایی، هونەرو زانستەکان) خوازیارن رەوابوونی خۆیان وەک دۆخێکی ئاسایی ژیانی کۆمەڵگا پیشانبدەن‌و بیکەن بەئەبەدی. سەرجەم قاڵبە کۆنەکان، جەژن‌و سروونەکان، عیبادەت‌و خۆشیەکانی ژیانی کۆمەڵگا دەخەنە ژێر پاوانەکانی خۆیان، سەرلەنوێ رافەی دەکەن‌و دەیکەنە موڵکی خۆیان، مۆرکی خۆیان لێدەدات. بەڵام قاڵبەکانی کۆنترین ژیانی کۆمەڵایەتی هەبوون‌و ماناکەی لەریشەدا بەردەوام بێت. بەشێوەیەکی پارچەکراویش بێت گوزارشت لەحەقیقەتی خۆی دەکات. هەرچەندە لەسەردەمی شارستانیدا شارستانیەکانی هیندستان، چین‌و ئەمریکای باشوور لەشوێنی خۆیان پەرەبسەنن، بەئەندازەی مۆدێرنیتەی ئەوروپا رۆڵی سەرەکی بەدەست سیستەمی شارستانی ناوەندییەوەیە کە بنەچەکەی بۆ خۆرهەڵاتی ناوین دەگەڕێتەوە.

هەروەکو لێرەدائاماژەمان پێکرد سیستەمی شارستانی ناوەندی کە دوا قەڵەمبازی خۆی لەژێر ناوی ئیسلامیەت ئەنجامدا دوای جێگیربوونێکی پێنج سەد ساڵی هەژموونگەراییەکەی کەوتە جنگی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری ئەوروپا. ئەو شتەی کۆمەڵگای خۆرهەڵاتی ناوین لەژێر ناوی ئیسلامیەت تێیدا ژیاوە لەناوەڕۆکدا مێژووی کۆنە. لەکاتێکدا

پلەداری، خانەدانو ئیمپراتۆرەکان لەسەردەمی ئیسلامیەتدا لەژێرناوی خەلیفە، میرنشینیو سەڵتەنەت درێژەیان بەهەبوونی خۆیاندەدا، فاکتەرە دیموکراسیخوازو بەرخودانکارەکان بەسیفەتی گروپو مەزهەبی هەمەجۆر (گەلو کلتووری عەلەوی، شیعە، خەواریج، ئێزیدی، موسەویو کرستیانی) هەوڵی درێژەپێدانی هەبوون، ماناو حەقیقەتی خۆیانداوە. سەرباری تەواوی پارچەبوونو جیابوونەوە چینایەتیەکان بەڵام راستیەکی حاشاهەڵنەگرە کە ژیانی کۆمەڵایەتی کۆمەڵگای خۆرهەڵاتی ناوین لایەنێکو یەکپارچەیی گەردوونیبوونە. کۆمەڵگای مێژوویی درێژە بەهەبوونی خۆی دەدات. بەڵام بەشێوەیەک کە ماناو حەقیقەتەکەی لاوازو پارچەبووە.

لێرەدا سەرەکیترین پرسیاری پێویستە بوروژێنرێت؛ بۆچی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری دەرفەتی پێشکەوتنی لەناو کۆمەڵگای خۆرهەڵاتی ناوین نەدۆزیەوە. وەڵامی ئەو پرسیارە؛ نە رۆڵی رێگرانەی ئایین، نەدواکەوتوویی ئامرازەکانی بەرهەمهێنانو نە ناتەواوی بەرمایەدارییە، هیچ یەکێک لەمانە نییە. وەک دەزانرێت لەو بوارانە زۆر لەئەوروپا پێشکەوتووتربوو. قۆناخی جێگەی باس قۆناخی سەدەکانی نێوان١٢ - ١٥ زایینی یە. ئەوروپا ئاشنای لەدایکبوونو سەرهەڵدانی شار دەبێت. لەبازارە تازەکراوەکاندا بازرگانیو دراو پەرەسەندنێکی بەرچاو بەخۆیەوە دەبینێت. هەرچی لەخۆرهەڵاتی ناوینە چوار هەزار ساڵە ئەم پرۆسانە بەشێوەی بازنەی داخراو بەردەوامە. لەبواری پیشەسازیدا زۆر لەپێشەوەی پیشەسازی ئەوروپایە. هەروەها خاوەنی هەژموونگەرایی شارستانی ناوەندیشە. لەراستیدا تەواوی ئەو هۆکارانە روونی دەکاتەوە بۆچی هەنگاو بۆ سیستەمی سەرمایەداری نەهاوێشتراوە. خۆرهەڵاتی ناوین باوەڕی بەسیستەمی خۆی هەیە. بەرهەمهێنانی زێدە ــ بەها بۆ هێزە هەژموونگەراکانی ناوچە بەسە. هێزی ستراتیژی گرنگو کوشندەی بەرهەڵستکار لەدەرەوەو ناوەوە جێگای باس نییە. زۆر بەئاسانی ئەو هێزانەش لەناو خۆیدا دەتوێنێتەوە کە وەک مەغۆلەکان لەدەرەوە هاتوون.

ئـەو بۆچوونـەی لەسـەرەتای ئـەو بەشـە سـەبارەت بـەو فاکتـەرە ستراتیژیانەی رۆڵـی سـەرەکی لەپێهەڵگرتن‌و هەسـتانی ئـەوروپا دەبینـین لەجێگای خۆیدایەو پەسەندە. سەرمایەداری رژێمێکـی بـەرگریی‌و پـەلاماری ستراتیژییە؛ تەنیا ئەو پاوانانەی دەسەڵات‌و سەرمایە پەنای بۆ دەبـەن کـە گـەمارۆدراون‌و رووبـەڕووی کێشـەی مـان‌و نـەمان بوونەتـەوە. کێشـەی ستراتیژی مـان‌و نـەمان کـە هۆڵەنـداو ئینگلتـەرا دووچـاری هـاتن ناچـاری هەنگاونان بۆ سەرمایەداری کردوون.

ئینگلتەرای وەک هێزێکی هەژموونگەرا لەهەڵکشاندابوو هەر لەسـەدەی شازدەهەمەوە بزاوتەکانی کەشفکردنی خۆرهـەڵاتی نـاوینی دەست پێکرد. هەڵبەتە پێشتر شارەکانی ئیتاڵیـا ـ لەسـەرووی هەمووشـیانەوە ڤینسـیا ـ و ناپلیۆن رێگاکەیان ئاواکردبوو. هەروەها سەرمایەداری یەهوودیش کـە زۆر بەباشی ئاشنای ناوچەبوو هەر لەسەرەتاوە بـەشێوەیەکی سـتراتیژی سەرقاڵی ناوچەبوو، رێ نیشاندەری ئـەوروپا بـوو. سـەرمایەی یـەهوودی کە ئاگاداری مەیلی وڵاتانی ئەمریکاو ئەوروپا ـ لەسەرووی هەمووشیانەوە هۆلەنداو ئینگلتەرا ـ بـوو بـۆ ناوچەکـە سـەبارەت بەناسـینی خۆرهـەڵاتی ناوین ببوو بەپسپۆڕ. بەپێچەوانەوە پسپۆڕو رێنیشاندەری زانیاری بـەرەو ئـەوروپاش دیسـان هـەمان سـەرمایەیە. یەهوودیـەکان هـەر لەسـەردەمی یەکـەمین دەرکـەوتنیان لـە ئورفـاو میسـر (١٦٠٠ ـ ١٣٠٠ پ. ز) وەک قەبیلەیەکی بازگانی بەئەزموون دەجووڵێتەوە.

دووەمـین هۆکـاری نـەبوونی رۆڵـی سـتراتیژی سـەرمایەداری لەخۆرهـەڵاتی ناویـندا کۆچبـەرکردنی یەهوودیـەکان‌و گـەلانی کرسـتیانی وەک، ئەرمـەن، ئاشـووری‌و هێلینیـەکان‌و بەربەسـتکردنی پێشـکەوتنیانە لەسەردەمی هەڵکشانی ئیسلامدا. ئەو گەلانـەی بەسیسـتەمی باج‌و سـەرانە بەسترابوونەوەو ناوە بەناوەش تـاڵان دەکران، لەبەرئـەوەی هاوشـێوازی ئەوروپا بۆرژوابوونی شـاریان بەخۆیانـەوە نـەبینی، ئـەنجامی گرنگـی دژ بەناوچەکە لێکەوتۆتەوە. بەئەندازەی رێگرتن لەرێنسانسێکی پێشوەخت، لێـدانی ئـەو کلتـوورەی پـەرەیان پێـدابوو ناوچەکـەی وشـک کـردووە. ئیسـلامیەت لـەدۆخێکی بـەمجۆرە دوورە بەتـەنیا بتوانێـت نوێنەرایـەتی

کلتووری خۆرهەڵاتی ناوین بکات. کرستیانو موسەویەکان بەو سیفەتەی بەکلتوورترین گەلی ناوچە بوون هێندەی یادگای ناوچە خاوەنی توانستە ماددیەکانیش بوون. تارادەیەک ئیسلامیەتیش لەسەر ئەو بەهایانە ئاوابوو. دەستی بەسەر بەهاکاندا گرت، بەڵام بەرەو پێشەوەی نەبرد. هەرچی کلتووری یەهوودیو کرستیانی ئەوروپایە کە بەهێز ببوون لەسەرووی ئەو فاکتەرانەوە دێن کە بەردی بناخەی شارستانی ئەوروپایان داناوە. ئەگەر لەخۆرهەڵاتی ناوین هێزی سەرەکی بوونایە، چانسی ئەوروپا بۆ سەرهەڵدان وەک هێزێکی هەژموونگەرا یەکجار زۆر کەمدەبوویەوە. بەدواداچوونو بینینی ئەو واقیعە لەئیمپراتۆریەتی عوسمانیدا چەندەی بڵێی فێرکەرو ئەزموونبەخشە. لەژێر رۆشنایی ئەو باسەدا باشتر روون دەبێتەوە کە بۆچی ئەوروپا لەسەدەکانی ١١ ـ ١٤ لەمیانەی هێرشە خاچپەرستەکان ئەنجامی بەدەست نەهێنا. لەمیانەی هەمان هۆکارەوە مایەی تێگەیشتن دەبێت کە دوای گواستنەوەی بەهاکانو ئەزموون وەرگرتن لەو شاڵاوە کاتێک لەسەدەکانی ١٦ ـــ ١٩ لەرێگای هەڵمەتە ستراتیژییەکەیان هێرشیان کردە سەر خۆرهەڵاتی ناوینو سەرکەوتنیان بەدەست هێنا. لەبەشە پەیوەندیدارەکان بابەتەکە شیکارکراوە. ئەوەی بۆ خۆرهەڵاتی ناوین گرنگە ئەو پێشکەوتنانەیە کە مۆدێرنیتەی ئەوروپا رێگای لەپێش کردۆتەوە. لەوەش گرنگتر ئەو قەیرانەیە کە لەبونیادی کۆمەڵایەتیدا قووڵبۆتەوەو دواتر هەرەسهێنانەکەیەتی.

زۆرجار جەختم لەسەر کردۆتەوە کە شارستانی وەک هەبوون سەرچاوەی کێشەیە. لەبواری بونیادییەوە دەربازبوونی شارستانی لەدۆخی کێشەوە بۆ قەیران، بۆ شیکارکردنی گۆڕانکاریەکان گرنگو بایەخدارە. کاتێک شارستانیەکان لەبواری بونیادییەوە بۆ ماوەیەکی درێژ بکەونە قەیرانەوە ناوچەو هەژموونگەرایی دەگۆڕن. شارستانی خۆرهەڵاتی ناوین کە هەنگاوی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری نەهاویشت (لەبەر هۆکاری هەمەلایەنی ناوخۆییو دەرەکی)و لەرێگای شارستانی ئیسلامیەوە کەوتبووە ناو دوا گێژاوی خۆیەوە، لەسەدەی سێزدەهەمین بەدواوە

دەتوانین باسی کەوتنە ناو قەیرانی بونیادیەوە بکەین. ئیمپراتۆریەتی عوسمانی جگە لەقووڵکردنەوەی قەیرانی بونیادی مانایەکی دیکە نابەخشێت. بەهۆی ئەو بونیادە قەیراناوییەی ئەو پەلهاویشتنەی سەرکەوتوو نەبوو کە لەسەدەکانی پێکهاتنی ستراتیژی سەرمایەداری هەنگاوی بۆ هاویشت هەربۆیە هێرشی سەدەی نۆزدەهەمی سەرمایەداری بۆ ناوچە، بەپێی پێویست ئەو مانایەی ئاشکراکرد. سەدەکانی ١٩و ٢٠ بۆ کۆمەڵگای خۆرهەلاتی ناوین بریتییە لەفەتحکردنی لەلایەن ستراتیژی سەرمایەداریەوە. ئەو قۆناحەی کە مۆدێرنیتەی سەرمایەداری لەرێگای سێ ئەسپسوارە (سەرمایە، دەوڵەت ــ نەتەوە، ئیندوستریالیزم) مەحشەریەکەی هێرشی کردە سەر ناوچە، قۆناحی قووڵبوونەوەی قەیران‌و هەرەسە. ژیانی کۆمەڵایەتی‌و مێژوویی هەزاران ساڵە، لەئاکامی هەڵوەشانەوەی بونیادی شارستانی پێنج هەزار ساڵەی زادەی خۆی دەخرێتە ناو گەمارۆیەکی تەواوەوە. رێککەوتنی پاشماوەکانی شارستانیەکەی لەگەڵ مۆدێرنیتەی سەرمایەداری بەردەوام تەنگەژەی ژیانی کۆمەڵگای خۆرهەلاتی ناوینی قووڵترکردۆتەوە. رابردووی ریشەدارو هێرشی بەردەوام‌و درێژ خایەنی ستراتیژی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری ئەو تەنگەژەیان هێناوەتە ئاراوە. لەکاتێکدا خودی کۆمەڵگاو هەبوونەکەی لەت لەت دەکرێت لەبواری ماناو حەقیقەتیش دۆخی کائۆس‌و گێژاو جێگای باسە.

ب ـ هێرشی هەژموونگەرایی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری‌و قەیرانی خۆهەڵاتی ناوین

ئەگەر دیسان سێ تایبەتمەندیەکەی سیستەمی شارستانی بەبیر خۆمان بێنینەوە ئەمانەن؛ یەکەمیان کێبڕکێ ـ هەژموونگەرایی، دووەمیان ناوەند ـ کەنارو سێیەمیشیان کارەکتەری گێژاوی هەڵکشان ــ داکشانە. ململانێی نێوان خودی پاوانەکان لەسەر دەسەڵات‌و ئابووری بناخەی ئەمانە پێکدێنن. ئەو مەیلانە کە لەقۆناخەکانی سەرهەڵدان‌و پێگەیشتنی سەرمایەداریدا بەتامپۆو ئاراستەیەکی لەسەرخۆ خۆی دەنوانند، لەسەردەمی مۆدێرنیتەی سەرمایەداریدا بەشێوەیەکی پڕو خێرا، لەماوەی

کورتخایەنو بەشێوەیەکی زۆر خوێناویش جێگای باس دەبێت. لەدەرەنجامی ئەو مەیلو فاکتەرانەی سەر ژیانی سیاسیو ئابووریو خودی کۆمەڵگا هیچ کاتێک کێبرکێ ـ هەژموونگەرایی، لەبەرامبەر مەترۆپۆلە ناوەندییە زۆر گەشەکردووەکان ناوچە کۆلۆنییە دواکەوتووەکان، قەیرانو هەرەسە ماوەکورت و درێژخایەنەکان هیچ کاتێک کەم نابنەوەو کۆتاییان نایەت. لەیەکەمین هەژموونگەرای تۆمارکراوی مێژوو سەرجۆنەوە تا دەگاتە دوا هەژموونگەرای ئەمڕۆمان جۆرج دەبلیو بۆش ئەو بازنە نەزۆکە هەر بەردەوام بووە.

مۆدێرنیتەی سەرمایەداری جارێکی دیکە بەشێوەیەکی کاریگەرو بەرچاو ئەو بازنە بەردەوامەی لەسەرهەڵدانو هەڵکشانی هەژموونگەرایی بریتانیا ـ ئینگلتەرادا سەلماندووە. تەنیا هەڵسەنگاندنی هەژموونگەرایی ئینگلتەرا وەک پێهەڵگرتنی دەستەبژێری پاوانگەراکانی ئەو دوورگە وڵاتە هەڵەو ناتەواوە. لەیەکەم هەنگاوی هەڵمەتەکەی خۆیدا هەژموونگەرایی ئینگلیز لەئاستی جیهانگیریدا جووڵاوەتەوە، تا ڕۆژی ئەمڕۆشمان هەر بەجیهانگیری ماوەتەوە.

لەکاتی تاوتوێکردنو هەڵسەنگاندنی مۆدێرنیتەدا مسۆگەر دەربازکردنو راستکردنەوەی ئەو شێوازەی هەلوێست پیشاندان پێویستە کە بناخەی هەڵەو چەوتیەکان پێکدێنێت. ئەویش خوو هۆگری دیاریکردنی بۆچوونو داوەرییە بەگوێرەی بنەماگرتنی وڵات، دەوڵەت ـ نەتەوە، بوویەرو کەسە. بەتایبەتیش لەم لایەنەوە هەڵوێستە پۆزیتیڤیستەکانی ئایدیۆلۆژیاکانی دەوڵەت ـ نەتەوە، ڕۆڵێکی دیاریکەر لەچەواشەکردنو شاردنەوەی راستی مێژووی کۆمەڵگادا دەبینێت. ئامانجیش پێشکەشکردنی ئایینگەراییو خوداوەندێتی دەوڵەت ـ نەتەوەیە وەک حەقیقەتێکی مسۆگەرو رەها. هەنگاوو هەڵوێستی راستیش، شێوازێکی زانینە کە بەبێ هاوواتاکردنی ئۆبژەکتیڤێتی ـ سۆبژەکتیڤێتی سروشتی کۆمەڵگایە وەک یەکپارچەیی والیع، ماناو حەقیقەتی بونیادنراو. ئەو هەڵوێستەی دەشێت وەک دیدگاو روانگەیەکی ژیانی هەڵیسەنگێنین پێویستە وەک

پـــەیڕەوێکی ســـەرەکی ســـەرجەم هەڵوێســـتە ڕەهاکـــان، تاکانـــەیی و سروشتیەکان پراکتیزە بکرێت.

پاوانگـەرایی ئینگلتـەراش (دەشـێت بەهـەژموون، سیسـتەمی جیهـان، داگیرکـاری سـەرمایەداری، ئیمپریالیسـت، ئیمپراتۆریـەت، مۆدێرنیتـەو شارسـتانی ناوببرێـت) کاتێـک لەمیانـەی کۆڵەکـە سـێکوچکەییەکەی ـــ سەرمایەداری، دەوڵـەت ، نەتـەوە، ئیندوستریالیزم ـ پێهـەڵگرتنی خـۆی ئەنجامدەدات، لـەچوارچێوەی هـەمان مەیلدا دەجووڵێتـەوە. قەیرانـەکانی کێبڕکـێ ــ هـەژموون، ناوەنـد ــ کـەنارو هەڵکشـان ــ داکشـان بـەردەوام لەئارادابوون. توانیان ڕەقیبەکانیان کۆنترۆڵ بکەن، ناوەند بەسەر کەناردا زاڵ بکەن و لەدووبارەبوونەوەی تەنگەژەکان ڕزگارببن. بەبێ جیـاوازیکردن لەنێوان هەلومەرجـە نـاوخۆیی و دەرەکیـەکان، ئـەو شـێوازە جووڵانـەوەی لەسەرجەم هەڵمەتە ستراتیژی و تەکنیکیەکاندا پەیڕەوکرد. جا ئەگەر ئەمـە بەسیاسەتی "پەرتکە ــ زاڵبـە"ی ئیمپریـالیزم یـان شـارەزایی سـتراتیژی و تەکنیکی ناوببەن، لەناوەڕۆکدا هەمان هەڵوێست دەردەبڕن. ئەوانـە وەک پێویستیەکی مانا، بونیـادو لـۆژیکی مۆدێرنیتـەی سـەرمایەداری بـەمجۆرە کاردەکات. لـەرێگای بـەکارهێنانی لـۆژیکی ئـاوابوونی سیسـتەم ئینگلتـەرا تـوانی ئـارەزووی ڕەقیبـە ئەوروپییـەکانی بێکاریگـەر بکـات، بەتایبـەتیش ئارەزووی فەرەنسا، ئەڵمانیاو ئیسپانیا بۆ هەژموونگـەرایی مایـە پـووچ بکـات. بێگومـان کـارابوونی لـۆژیکی هەرسـێ چەکەکـەی؛ سـەرمایەداری ،دەوڵەت ـ نەتـەوەو پیشەسـازی ڕۆڵێکـی دیاریکـەری لەمـەدا بینـی. هـیچ حەقیقـەتێک نـەماوە کـە ئینگلتـەرا لەسـەر بنـەمای ئـەو لۆژیکـە بـەکاری نـەهێنابێت. لـەرێگای خسـتنەگەڕی ئـەو لۆژیکـەوە هەوڵیـداوە پورتوگـال بەرامبـەر ئیسـپانیا، شۆڕشـی فەڕەنسـاش بەرامبـەر پاشـایەتیەکەی بـەکاربێنێت کـە چـاوی لەهەژموونگـەرایی بـوو، تەنانـەت مـارکس و مارکسیستەکان ـ کە هوشیارترین ڕکابەرەکانی سیستەم بوون ـ بەرامبـەر ئیمپراتۆریـەتی ئـەڵمانیا ـ نەمسـا، سـەرجەم مەزهەبـە کرسـتیانەکانیش بەرامبـەر نفـوزی پاپایـەتی بـەکاربێنێت و لەزۆربـەی ئـەو هەوڵانەشـیدا سەرکەوتووە. هەروەها لەئاستی جیهانگیریشدا هەمان ستراتیژو تـەکتیکی

بەگوێرەی رۆح‌و لۆژیکی سیستەم بەکارهێناوەو توانیویەتی هەژموونگەرایی جیهانگیری ئاوا بکات.

کاتێک لەنیوەی دووەمی سەدەی نۆزدەهەم ئیمپراتۆریەتی ـ خۆری لێ ئاوانابێت ـ خۆی لەتەواوی جیهان جێگیرکرد، ئەوەی رۆڵی دیاریکەری بینی گەورەیی ئەو وڵات، دەوڵەت ـ نەتەوەو چینە نەبوو کەپێهەڵگرتنی تێدا ئەنجامدرا، بەڵکو هێزی لۆژیک، بەهای ماناو حەقیقەت بوو کە لەبەرامبەر رەقیبەکانی پشتی پێبەستبوو. بەکارهێنانی سەرکەوتووانەی هێز لای ئەسکەندەری گەورەش دەبینرێت. ئەو سیستەمەی پاڵپشتی ئەسکەندەرە شارستانی گریکە. ئەوەی لەململانێ‌و کێبڕکێی سیستەمەکاندا ئەنجام دیاردەکات، بەهای ماناو حەقیقەتی ئەو لۆژیکەیە کە پشتی پێدەبەستن. لەوانەیە هەرمانایەکی لۆژیکیانە نەبێت بەحەقیقەت، چونکە حەقیقەت ئەو ژیانە ماناداره‌یە کە لەجووڵەدایە. ئەو مانایەی بەشێوەیەکی تۆکمە لەکەسێکدا جێگای باس بێت، کاتێک رێکخستە بێت‌و بخرێتە جووڵەوە دەشێت ببێت بەحەقیقەتێکی کۆمەڵایەتی. ئەوەی لەتێکۆشانە کۆمەڵایەتیەکان بەردەوام رووبەڕووی یەکتردەبنەوە دۆخی حەقیقەتگەلێکە بەم جۆرە رێکخراون. زوو یان درەنگ ئەوانە ئەنجام دیاردەکەن کە بەهای ژیانێکی ماناداریان هەیە.

لەدۆخێکی بەمجۆرەدا ئەو لۆژیکەی لەئیمپراتۆریەتی ئینگلتەرا جێگای باسە هێزی چین‌و دەوڵەتێکی تایبەت بەدوورگەیەکی بچووک نییە؛ بەڵکو ماناداربوونی سیستەمی سەرمایەدارییە، هێزە مێژوویی‌و یەکپارچەییەکەیەتی، هەبوونەکەیەتی کە وەک سیستەم بونیاد نراوە. روون‌و ئاشکرایە کاتێک لەرێگای هێزێکی دە هەزار کەسیەوە هیندستان ـــ کە بەقەدەر کیشوەرێکە ـــ حوکم دەکرێت حەقیقەتی مۆدێرنیتە رۆڵی یەکلاکەرەوە لەوەدا دەبینێت.

أ ـ لەپەلهاوێشتنی بۆ خۆرهەڵاتی ناوین ئیمپراتۆریەتی ئینگلتەرا بەگوێرەی هەمان واقیعی ستراتیژی جووڵاوەتەوە. پێویستییە جیهانگیریەکانی سیستەم هەڵوێستەکانی ئینگلتەرای دەرهەق بەناوچە دەست نیشان کردووە. ئەو کایە ستراتیژییانەی لەسەر رێگای

هاتوچۆکردن بەرەو کۆلۆنیەکانی رۆژهەلاتی دوورو هیندستان دەچێت، بیانووی جێگیرکردنی فەرمانڕەوایی خۆیەتی بەسەر شوێنە پیرۆزەکان‌و سەرچاوە ئابووریە دەوڵەمەندەکانی ناوچەکە. هەنگاو بە هەنگاو پەرە بەنفوزی ئەو فەرمانڕەوایەتیە دراوە کە لەسەدەی نۆزدەهەمەوە چڕبۆتەوە. لەکاتێکدا ئینگلتەرا بەئامانجی زاڵبوون بەسەر ناوچە لەململانێدایە، لەگەڵ کۆنە رەقیبەکەی واتە فەرەنسا ـ هەرچەندە لاوازیش بووبێت بەڵام تا ئێستا لەپێناو هەژموونگەرایی دەبزوێ ـ هەوڵدەدەن هێزی ئەڵمانیاو رووسیا بەربەست‌و سنووردار بکەن کە پاڵێوراوی هەژموونگەرایین‌و هەوڵی دزەکردن بۆ ناوچە دەدەن، بەمجۆرەش پێشەنگایەتی جێگیرکردنی بەهاکانی مۆدێرنێتەیان کردۆتە ئامانجی خۆیان. تا رۆژی ئەمڕۆشمان ئەو ئامانجە ستراتیژیانە نەگۆڕاون. بەمجۆرەیە:

١ ـ هەروەکو شوێنەکانی دیکەی جیهان سەرەتا هەوڵدەدات هێزە دەسەڵاتدارەکانی ناوچە بەخۆیەوە ببەستێتەوە، لەمەشدا سەرنەکەوێت پارچەکردنیانی بەبنەماگرتووە؛ لەسەر ئەو بنەمایە هەڵوێستی بەرامبەر ئیمپراتۆیەتی عوسمانیو شاهنشاهی ئێران پیشانداوە کە دوو هێزی خۆڕاگری شارستانی کۆن بوون. بەرامبەر بەپاڵێوراوەکانی دیکەی هەژموونگەرایی ـ ئەڵمانیا، فەرەنسا ـ روسیا ـ ئەو دووهێزە هەرێمییەی خستوونیەتە ژێر پارێزگاری خۆی بەبەهاکانی مۆدێرنێتە بارگاوییان دەکات‌و گرنگی بەجێگیرکردنی وابەستەیی‌و پاشکۆیەتیەکی هەمیشەیی دەدات. پاڵێوراوەکانی دیکەی هەژموونگەراییش دەستبەتاڵ ناوەستن‌و بەدوای ئاواکردنی ناوچەی نفوزی خۆیانن. ئامانجی ستراتیژی هاوشێوە بۆ ئەوانیش جێگای باسە. هەردوو هێزی هەرێمیش سوودیان لەناکۆکیو ململانێی نفوز بینیوەو لەرێگای سیاسەتی هاوسەنگیەوە هەوڵی درێژکردنەوەی تەمەنی خۆیانیانداوە. ئینگلتەرا بەو سیفەتەی هێزێکی هەژموونگەرایی بەئەزموونتربوو تەنیا بەبەستنەوەی هەردوو هێزی هەرێمی رانەوەستا، بەڵکو لەرێگای سیاسەتی "دەوڵەت ـ نەتەوەی

بچووک" کە لەمێژبوو لەئەوروپا جێبەجێی کردبوو پلانی ئایندەیەکی درێژخایەنیشی داڕشتبوو.

وەک زۆر جار مەزەندە دەکرێت دەوڵەتۆکەی ـ نەتەوە داهێنانێکی هێزە نیشتیمانیو نەتەوەگەراکان نییە. بەپێچەوانەوە ئامرازێکی سەرسوڕهێنەرو ترسناکی سیاسەتی "پەرتکەو ـ زاڵبە"یە کە هەژموونگەرایی ئینگلتەرا لەسەرتاسەری جیهان جێبەجێی کردووە. لەرێگای ئەو چەکەوە بەتایبەتیش لەژێر ناوی شۆڕشگێڕیەوە (شۆڕشگێڕی میللی) ئینگلتەرا زەبری لەتەواوی ئیمپراتۆریەکانی ئەوروپا وەشاندووە. مسۆگەر پێویستە بزووتنەوەکانی رزگاری نیشتیمانی هەموار بکرێنەوە. بڕوایەکی بەمجۆرە باوە گوایە ئەو بزووتنەوانە پێویستیەکی سۆسیالیزم بوون، بەڵام ئەوە بڕوایەکی هەڵەیە. ئافرێنەرو پراکتیزەکارە سەرەکیەکەی ئەو بزووتنەوانە ئینگلتەرایە. لەکاتێکدا خودی ئینگلتەرا وەک ئیمپراتۆریەتێک لەپەرەسەندندابوو، لەرێگای دەوڵەت ـ نەتەوەکانەوە ئیمپراتۆریەتە رکابەرەکانی پارچەکردووەو هێزی لەبەربڕیون. هەڵبەتە ستراتیژی دەسەڵاتی مۆدێرنیتەی سەرمایەداریش لەبنەڕەتدا پێویستی بەمجۆرە دەوڵەتانە هەیە. دەوڵەت ـ نەتەوەو مۆدێرنیتە وەک گۆشتو نینۆک بەیەکەوە گرێدراون. لەمیانەی پشتبەستن بەئەزموونی ریشەداری دەسەڵاتی خاوەن ئەمجۆرە بنەمایە، بەردەوام ئینگلتەرا گرنگی بەئامادەکردنی نوخبەی دەسەڵاتی بچووکداوە. بەقەدەر نوخبە دەسەڵاتدارەکان پێویستییەکی زۆری بەنوخبە رکابەرەکانیش هەیە. لەکاتی پێویستدا دوودڵی لەبەکارهێنانی ئەوانەشدا نەکردووە. لەکاتێکدا پەیوەندییەکانی لەگەڵ دەستەبژێرە فەرمیەکانی هەردوو ئیمپراتۆریەتی هەرێمی درێژە پێدەدات، لەبواری ئایدیۆلۆژیوکرداری پەیوەندی لەگەڵ بزاوتی دەوڵەت ـ نەتەوە بچووکەکانی کەمایەتی، خێڵو مەزهەبە جۆربەجۆرە بەرهەڵستکارەکانی ئیمپراتۆریەتەکان بەستووەو تەنیا پشتگیری نەکردوون، بەڵکو لەکاتی پێویستدا وەک هێزێکی دیاریکەر لەبونیادنانندا رۆڵی بینیوە.

ئەگەر لەمیانەی ئەو روانگەیەی هەموارکراوەتەوە تەماشای بزووتنەوە نەتەوەییەکانی ئەرمەنی، روم، ئاشووری، عەرەب، کورد، تورکو فارس بکەین ئەوا تێگەیشتنێکی واقیعیانەتر بۆ ئەو دووسەد ساڵەی دوایی خۆرهەڵاتی ناوین جێگای باس دەبێت. بەبێ جیاوازیکردن نێوان راستڕەو ـ چەپڕەو و عەلمانی ـ ئایینی پێویستە ئایدیۆلۆژیاکان چاوێکیان پێدا بخشێنرێتەوە، چونکە روانگەی رۆژهەڵاتناسانە(ئۆریانتالیزم) بناخەی هەموویان پێکدێنێت، تەنانەت خودی رۆژهەڵاتناسین. لەو دووسەد ساڵەی دوایی تەنیا وابەستەبوونی دەسەڵات بەهەژموونگەرایی جێگای باس نییە بەڵکو لەئەنجامی دابەشکردنی ناوچە لەرێگای دەوڵەت ـ نەتەوەکانەوە قەیرانێکی قووڵ لەخۆرهەڵاتی ناوین لەئارادایە. لەو قەیرانەدا ئیمپراتۆریەتی عوسمانی هەڵوەشێنراوەتەوە، چەندین دەوڵەت ـ نەتەوەی بچووک لەجێگایدا ئاواکراون. لەکاتێکدا عەرەبەکان لەمیانەی بیست‌و دوو دەوڵەتەوە دابەش دەکرێن، پارچەکردنی گەلانیش لەرێگای هەزاران قەبیلەو مەزهەبەوە بەردەوام لەرۆژەڤدا دەمێنێتەوە. لەکاتێکدا تورکەکانی دەستەبژێری حکومڕانی ئیمپراتۆریەت لەئەنادۆڵ لەرێگای دەوڵەت ـ نەتەوەیەکی بچووک دەستخەرۆ دەکرێن، بەسەدان کەمینەی تورک‌و تورکمان لەبەلقان، قەفقاسیاو خۆرهەڵاتی ناوین رووبەڕووی چارەنووسی خۆیان دەمێننەوە. ئەرمەنیەکان، رۆمەکانی ئەنادۆڵ، سربیەکان‌و پۆنتۆسەکان لەرێگای لەناوبردنی ئەتنیکیەوە لەشوێنی خۆیان هەڵکەنراون‌و راگوێزراون. ئیتر رووبەڕووی لەدەستدانی کلتووری هەزاران ساڵەی کات‌و شوێنی خۆیان بوونەتەوە. پێگەی یەهوودیەکانیش هەم وەک ئایین هەم وەک قەوم، وەک بڵێی دیسان مێژووەکەیان دووبارە دەبێتەوە، رۆڵی دینامیزمێکی دیکەی گرنگی کائۆسی دەسەڵاتی ناوچە دەبینن. بەو سیفەتەی هێزێکی لەپێشەنەی بونیادنەری مۆدێرنیتەی سەرمایەدارین، گەڕانەوەی ئەو دوو سەد ساڵەی دواییان بۆ ناوچە دۆخی قەیرانی قووڵتر کردۆتەوە.

یەهوودییەت تەنیا دینامیزمی کائۆسێکی پەیوەست بە فەلەستین ـ عەرەبەکان نییە؛ بەڵکو خەسڵەتێکی هەمەلایەنەی هەیەو هێزێکە لەبواری

رۆشنبیریدا پێگەیشتووە. لەپاڵ ئەمانەشدا وەک یەکێک لەهێزە سەرەکیەکانی بونیادنانی دیموکراتییانەی ناوچە پێویستە بەبایەخەوە هەڵوەستەیان لەسەر بکرێت. لەهەمانکاتدا پێویستە ئەوەش لەبیر نەکەین لەسەرووی هێزە بونیادنەرەکان، هەڵگرانی نەریتی پێخەمبەرایەتی‌و ئاییني تاکخوداییەوە دێت. کوردانیش کە کۆنترین گەلی ناوچەن بەردەوام لەسنووری جینۆسایدی جەستەییو کلتووریدا ماونەتەوە. رێگایان نەداوە گەلی کورد لەدۆخی دوومەڵی خوێناوی رزگاری بێت. وەک کارتێکی بەهێزی سیاسەتی پەرتکەو زاڵبە بەردەوام وەک یەدەگێک لەبەردەستیاندابووە. ئێرانیش بەردەوام لەناوەوە رووبەڕووی گرژی دەکرێتەوەو بەمجۆرە هەوڵی بەڕێوەبردنی دەدرێت. وەک بڵێی ئەوەشیان بەس نەبوو، لەدوا شێکاردا هەردووکیشیان لەرێگای شێوازی ژیانی ئاییني‌و عەلمانیی ـ کە هەردووکیشیان بەکرێگیراوێتی پاشکۆن ـ کائۆسی سیاسییان قووڵتر کردۆتەوە.

ئەگەر سەرنج بدرێت دەبینرێت کە لەقەیرانی هێزو دەسەڵاتدا رۆڵی نوێنەرەکانی دیکەی مۆدێرنیتەمان نەخستۆتە بەر لێکۆڵینەوە لەسەرووی هەمووشیانەوە ئەمریکا، رووسیاو ئەڵمانیا. هۆکاری ئەمەش لەلایەکەوە زەقکردنەوەی رۆڵی دیاریکەری مۆدێرنیتەبوو، لەلایەکی دیکەشەوە لەو بڕوایەدام کە ناوی وڵاتان هێز بەبابەتەکەمان نابەخشێت. هەڵبەتە لەرۆژگاری ئەمڕۆماندا باشتر روون بۆتەوە کە دەستێوەردانی ئەمجۆرە هێزانە، بەتایبەتیش دەستێوەردانەکانی ئەمریکاو روسیا دوای دووەمین جەنگی جیهانی جگە لەقووڵکردنەوەی زیاتری قەیرانی دەسەڵات هیچ ئەنجامێکی دیکەی لێنەکەوتۆتەوە. ئەو ئاستەی تەنگەژەی سیاسی وڵاتانی ناوچە پێیگەیشتووە لەسەرووی هەمووشیانەوە ئەفغانستان، ئێراق، ئێران، سوریا، لوبنانو ئیسرائیل ـــ فەلەستین هەڵوێستەکەمان دەسەلمێنێت.

ئاشکرایە سەرجەم دەوڵەتە وردو درشتەکانی لەناوچەدا دامەزراون، جا ئەمانە لەژێر رووخساری میللیگەرایی یان ئاییني بن جگە لەسیخوڕە کۆن‌و ئامرازە یەدەگەکانی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری هیچ رۆڵێکی دیکە

نابینن. ئەگەر سەیرێكی مێژووی كورتیان بكرێت دەبینرێت كە دەوڵەتە میللیگەراو ئایینییەكان بەرهەمی ئیمپریالیزمی ئەو دووسەد ساڵەی دواییەن. لەبەر ئەوەی بەرهەمی هەژموونگەرایین‌و تیرۆر لەسەر قەوارەی "هاووڵاتی سەمەرە" پەیڕەو دەكەن، رووی راستەقینەی ئەو دەوڵەتانە مایەی تێگەیشتن نەبووە.

ناشێت ناوچەیەكی دیكە ببینرێت كە بەئەندازەی هێزەكانی دەسەڵات‌و دەوڵەت ـــ نەتەوەكانی خۆرهەڵاتی ناوین رۆڵی كارتۆنی ـ سیخوڕییان بەرجەستە كردبێت. هەڵبەتە ئەزموونی هەزاران ساڵەی یارییەكانی دەسەڵات‌و دەوڵەت، هەژموونگەرایی ئایدیۆلۆژی رۆڵێكی گرنگیان لەو رەوشەدا هەیە: چاودێرانی قووڵایی قەیرانەكانی دەوڵەت‌و دەسەڵات لە ئەفغانستان، ئێراق‌و ئیسرائیل ـ فەلەستین لەوانەیە ئاشنای دۆخەكە نەبن. بەڵام بەئەندازەی پیشاندانی قووڵایی بنەمای مێژوویی ئەو رەوشە قەیراناوی‌و كائۆسە ئەو واقیعە لایەنێكی گرنگی پەیوەست بەهەرەسهێنانی شارستانیش دەخاتە روو و تەنانەت دەیسەلمێنێت. تەنیا دەوڵەت ـــ نەتەوەكانی ئەو دووسەد ساڵەی دوایی هەڵناوەشێنەوە، بەڵكو لەهەمانكاتدا نەریتی دەسەڵاتی پێنج هەزار ساڵەی شارستانی دەسەڵاتگەراو دەوڵەتگەراش هەرەس دێنێت.

ئەگەر قەیرانی دەوڵەت‌و دەسەڵاتەكانی خۆرهەڵاتی ناوین تەنیا لەسەربنەمای شارستانی شیكاربكرێت دەشێت مایەی تێگەیشتن بێت. پێویستە جیلوەی ئەو دووسەد ساڵەی دوایی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری قەیرانی شارستانیشمان لەبەرچاو وون نەكات‌و نەیشارێتەوە. بەڵام لەراستیدا خودی مۆدێرنیتە لەمیانەی كردەوەو كردەوەكانی لەخۆرهەڵاتی ناویندا بەهەموو رووتیەكیەوە تایبەتمەندێتییە قەیراناوییەكانی خۆی خستۆتە روو. هیچ ئەزموونێك بەقەدەر كردارەكانی لەخۆرهەڵاتی ناوین فێركەر نییەو واقیعی سەرمایەداری روون ناكاتەوە كە چۆن رژێمی قەیرانە.

٢ ـ ئەو مۆدێرنیتەی بەپێشەنگایەتی هەژموونگەرایی ئینگلتەرا بڵاوبوویەوە رووخسارەكەی لەزەمینەی كۆمەڵگای خۆرهەڵاتی ناویندا زۆر

قەیراناویتر بوو. وەک دەزانین لەگەڵ ئاواکردنی سیستەمەکانی شارستانی دینامیزمەکانی کۆمەڵگا بۆ بونیادی بەکێشە گۆڕاون. سەردەمی سۆمەر، ئەکاد، بابلو ئاشوور تەنیا لەمیانەی قەیرانەکانی دەسەڵاتەوە جێگای باس نین بەڵکو بەقەیرانە کۆمەلایەتییە دڵتەزێنەکانیشەوە دێنەوە یادمان. شێوەنی شارەکانی ئور، نیپوور، ئەکاد، بابلو نەینەوا هاواری قەیرانەکانی ئەو سەردەمەیان بۆ رۆژی ئەمرۆشمان گواستۆتەوە. ئەی دۆخی هەڵەبجە، کەرکوکو بەغدادی رۆژی ئەمرۆمان چ جیاوازیەکی لەگەڵ ئەو شیوەنانە هەیە؟

خودی سەرمایەداری دیاردەیەکی نەناسراوی بونیادی کۆمەڵگای ناوچە نییە. هەزاران ساڵ پێشتر سەرمایەداری بەسیفەتی بازرگانی ـ سووخۆر خۆی ناساندبوو. بەردەوام پەیوەندییە بەهێزەکەی لەگەڵ پاوانەکانی دەسەڵاتو کشتوکاڵ بەردەوام کردووە. توێژێکە هەرە زێدە قەیرانی قۆستۆتەوە. هەروەکو چۆن سەرجەم ئایینە پیرۆزەکان نەفرەتیان لێکردووە، دەزگایەکە لەلایەن سیستەمەکانی کۆمەڵگای کۆمینالەوە وەک بێ ئەخلاق دادگاییکراوەو لەخۆیانیان دوور خستۆتەوە. ئەوەی لەگەڵ مۆدێرنیتەی سەرمایەدارییەوە هاتۆتە ئاراوە ئاشکرابوونی ئەو چینو توێژەیە. کاتێک ئەو رەوابوونە چینایەتییەی ئەو توێژانە لەئەوروپا بەدەستیان هێنابوو، لەخۆرهەلاتی ناوینیش بەدەستیان هێنا هاوسەنگییە کۆمەلایەتییەکانی شلەژاند. کاتێک لەسەر بنەمای مەشروعیەت بەسیفەتی چینی بۆرژوازی لەناوچە جێگیربوو و بەکرێگیراوەکانی خۆی ئاواکرد، واتە توێژێکی زۆر گرنگی بۆ دەسەڵاتی هەژموونگەرایی دەخولقاند. شانبەشانی بیروکراسی ئەو توێژە کۆمپرادۆرە هەڵگری مۆدێرنیتەی رۆژئاوا بوون. لەبنەڕەتدا لەرێگای ئەو دوو توێژە بەکرێگیراوەوە سیستەم لەناوچە هەولی خۆجێگیرکردنی داوە. ئەو توێژانە کە نامۆترین چینی ناو کۆمەڵگای خۆرهەلاتی ناوین بوون نوێنەرایەتی رەهەندی کۆمەلایەتی تەنگەژە دەکەن. ئەو بەها نامۆیانەی بۆ کلتووری ناوچەیان گواستەوە جگە لەپەرەپێدانی تەنگەژەی کۆمەلایەتیو کائۆس هیچ رۆڵێکی دیکەیان نەبینیوە.

ئەو بۆرژوازییەی لەو دوو سەد ساڵەی دوایی لەنەمامگەی دەوڵەت ــ نەتەوە پێگەیشت وەک موتوربەیەکی نامۆ بۆ بونیادی کۆمەڵگای مێژوویی ناوچەهاتووە، تەنانەت جێی خۆیشی ناگرێت. هەربۆیەش لەبەکارهێنانی فاشیستیانەی ئامێری دەوڵەت‌و پاوانەکانی سەر ئابووری دوودڵی ناکات. بەمانایەکی تر بەو سیفەتەی پاوانی سەرمایەیەکە لەرێگای دەسەڵاتەوە پاڵاوتەکراوە، لەپەنابردنە بەر فاشیزم بەولاوە هیچ چارەیەکی دیکەی نامێنێت. ئەو زۆرداریی‌ـەی سەرمایەداری لەخۆرهەڵاتی ناوین‌و ناوچە هاوشێوەکانی لەبونیادنانی دەوڵەت ـ نەتەوە پیشانیدا ناوەڕۆک‌و خودی فاشیزم پێکدێنێت. فاشیزمیش بەو سیفەتەی شێوەی دەسەڵاتی پێکهاتە تێکەڵەکەی دەوڵەت ـ نەتەوەو سەرمایەیە، وەک مامانی ئەو سەرمایەیە کە لەدەسەڵات دەتکێتەوە.

فاشیزم وەک پێویستیەکی پێناسەکەی رژێمی شەڕی بەردەوامە بەرامبەر بەکۆمەڵگا. دەشێت فاشیزم وەک رژێمی شەڕی ناوخۆش پێناسە بکرێت. بوویەرە رۆژانەییەکانی ئێراق تا بڵێی ئەوهەڵسەنگاندنەمان رۆشن دەکاتەوە. ئەو رژێمەی بەردەوام لەگەڵ کۆمەڵگا لەشەڕدابێت گوزارشت لەمەترسیدارترین دۆخی قەیران‌و رەشی کائۆس دەکات. کاتێک رەهەندێکی قەیرانەکەی خۆرهەڵاتی ناوین بەمجۆرە پێناسەبکرێت، ئەوا قووڵایی‌و دژواری قەیرانەکە باشتر مایەی تێگەیشتن دەبێت. ئەگەر کۆمەڵگا لەناو بێدەنگی، ئارامی‌و هێمنیدا دیاربێت، یان رۆژانە بە تەقینەوەکانەوە بهەژێت، لەبنەرەتدا ئەو ژیانەی لەناو دۆخی قەیران‌و رەوشی کائۆسدایە لەناوەڕۆکدا بەرگری لەهەبوونەکەشی دەکات. لەکاتێکدا ئارامیەکەی کۆمەڵگا گوزارشت لەشەڕی سارد دەکات، زەمینەو هەلومەرجی پێکدادانیش شەڕی گەرمی ناو هەمان بونیادە.

بەکورتی هەناردەکردنی سەرمایەداری، سەرمایەو بۆرژوازی لەلایەن مۆدێرنیتەوە قەیرانی کۆمەڵگای نەریتیو بارودۆخی کائۆسی قووڵتر کردۆتەوە. بێگومان ژیانێکی کۆمەڵایەتی جێگای باسە. بەڵام ئەو شێوازەی ژیان لەدۆخی ئاژەڵە سەربڕاوەکان یاخود لەو ئاژەڵانە دەچێت کە هەندێک لەئۆرگانەکانی بڕاوەو بەلەقاژەیەتی. کاتێک جینۆسایدە کلتووری‌و

جەستەییەکان، بەشێوەو زامە رۆژانەییەکانی کۆمەڵگا پێناسە دەکەین، پێویستە ئەو نموونانە بەزێدەڕۆیی دانەنرێت. هاوسۆزی کردن تا بڵێی فێرکەر دەبێت!

٣ ـ لەهێرشەکەی مۆدێرنیتەدا پێویستە ئیندوستریالیزمیش لەهەمان چوارچێوەدا هەڵسەنگێنرێت. ئەو پشەسازییانەی لەقۆناخی دوایی مۆدێرنیتە بۆ ناوچەکە هەناردە کراون رۆڵی زیادکردنی قەیرانی ژینگەو کۆمەڵگایان بینیوە. ئیندوستریالیزم لەجیاتی ئابوورییەک کە گرنگی بەپێداویستییە سەرەکییەکان بدات لەپێشینەیی بەپاوانەکانی قازانج دەداتو لەژێر ناوی گەشەپێدانیش ئابووری خود بژێویشی وێران کردووە. لەپێناو قازانجی گرووپێکی پاوانگەرایی ئیمپریالیستیو بەکرێگیراو ژیانێکی ئابووری خاوەن هاوسەنگییەکی ناوخۆیی هەزاران ساڵە لەماوەی تەمەنی مرۆڤێکدا دووچاری جینۆسایدێکی ئابووری هاتووە. لەپاڵ سوپا زەبەلاحەکەی بێکاران، گوندە چۆلکراوەکان، کۆچە ناوخۆییو دەرەکییەکان، هەلاّیسان، قەیرانی ئابووری، شارگەرایی ناشارەکانو داڕووخانی خێرای دەوروبەر چەند نیشانەیەکی ئەو جینۆسایدەن. ئەگەر تەنیا رۆڵی پاوانەکانی پەترۆڵو چەک لەو قڕکردنانەدا بهێنرێتەوە بەرچاوان، واقیعەکە زیاتر مایەی تێگەیشتن دەبێت. هەروەها گۆڕانکاری کەشوهەوا لەسەرتاسەری جیهان ئاستی چۆلەوانی ناوچەکە ـ کە بەشێکی زۆری بیابانە ـ ی گەیاندۆتە ئاستێکی ترسناک.

پەلهاوێشتنی ئەو دووسەد ساڵەی دوایی مۆدێرنیتەی سەرەتایی بۆ خۆرهەلاّتی ناوین بەبەراورد لەگەڵ سەرجەم شەڕەکانی درێژایی تەمەنی مێژووی شارستانی رێگای لەپێش زیاترین شەڕو کوشتار کردۆتەوە، ئەمەش رەوشێکی کائۆسو قەیرانێکی بونیادی قووڵو هەمیشەیی لەگەڵ خۆیدا هێناوە.

ب ـ ئەگەر دووبارە کردنەوەش بێت بەلاّم لەنزیکەوە سەیرکردنی رەنگدانەوەی لۆژیکی هێرشی مۆدێرنیتە لەسەر پەرەسەندنە کۆنکرێتییە رۆژانەییەکان فێرکەرو ئەزموون بەخشتر دەبێت. هەربۆیە سەرلەنوێ تەماشاکردنی پەیوەندی نێوان مێژوو ئێستاکە ئاسانکاریمان بۆ دەکات.

بێگومان ئەگەر بڵێین مێژوو یەکسانە بەئێستا دەبێتە تۆتۆلۆژیەکی قەبا. بەلام تێنەگەیشتنی ئەو خاڵەش کە ئێستا ئارادەیەکی مەزن لەژێر کاریگەری رابردوو وانە لەژێرکاریگەری مێژوو پێکهاتووە، ریگا لەپێش کوێر بینین دەکاتەوە. هەروەکو چۆن بەشێوەیەکی بەرچاو ئەو رایەڵە لەپەیوەندی نێوان عەرەب ـ بەهوودیدا دەبینین، لەپەیوەندی تورک ـ کورد، تورک ـ ئەرمەنی، تورک ـ رۆمو تورک ـ یەهوودیشدا دەبینین. تەواوی پەرەسەندنە رۆژانەییەکانی ئەو دوالیزمانە ناشێت جیاوازو دابڕاو لەمێژوو تاوتوێ بکرێت. هەڵسەنگاندنی پەیوەندی کۆمەڵگا ـ مێژوو لەناو ئاییەتبوونو رەسەنایەتی خۆیدا ژیانیترین کێشەی پەیرەوە. لەناو سەرجەم پەیوەندیو ناکۆکیەکانیدا بینینی کۆمەڵگای مێژوو وەک فاکتەری بونیادنەرانە پێویستە وەک بابەتی سەرەکی لۆژیک مانادار بێت. بەکورتی ئێستاو رۆژانەیی بەبێ مێژوو مایەی تێگەیشتن نابێت. خاڵی گرنگتریش ئەوەیە بوویەرە نوێکانی ئێستا نەبینرێت، ناشێت رووداوی رۆژانەییو بەرجەستە بەشێوەیەکی راست هەڵسەنگێنرێتو شیکاربکرێت. لەوانەیە شتگەلێکی زۆر دەرهەقی ئەو بابەتە بگووترێت، بەلام ئەوانەی گووتراون لەشتی پووچو بێ مانا بەولاوە هیچی تر نین.

دەشێت قورسایی هەنووکەیی مۆدێرنیتە لەخۆرهەلاتی ناوین مێژووەکەی بۆ دوا هێرشەکانی ئاکاکان بۆ سەر تروادە (١٢٠٠ پ.ز) بگەرێتەوە. قۆناخی هێلینیزم (٣٣٠ پ.ز) کە بەئەسکەندەرەوە دەستی پێکرد پرۆسەیەکی گرنگی فەتحکارییە. هێرشی خاچپەرستەکانیش مێژوویەکی نزیکتر (١٠٩٦ ـ ١٣٩٨)ی پەلاماردانە. لەبەرامبەر ئەمەشدا کارتێکردنیان لەسەر یەکتر هەمەلایەن بووە. نەبینینی رۆڵی هەژموونگەرایی ئایدیۆلۆژی لەپەلامارەکانی مۆدێرنیتەی سەرمایەداریدا کەموکورییەکی گەورەیە. ئەگەر رۆژهەلاتناسی رەچاو نەکرێت بالادەستی فیزیک(ماددی) مۆدێرنیتە بەتەنیا مایەی تێگەیشتن نابێت. ململانێی هەژموونگەرایی ئەو دووسەد ساڵەی دوایی واقیعێکە لەنزیکەوە دۆخی هەنووکەیی دەستنیشان دەکات. هەرچی هەنووکەیی یە وەک بەرد یان چەرخی ئاشی بەردەوام بەدوای ئافراندن یان بونیادنانی شتێکی نوێیەوەیە.

کاتێـک لـەچوارچێوەی ئـەو ڕێنومایيـە سـەرەکیەدا تەماشـا بکـەین یەکـەمین شتی دەرهـەق بەڕۆژانـەیی یـان هەنووکـەیی بگوترێت، نـەهێزە نەریتیـەکانو نـەهێزە مۆدێرنـە حوکمڕانـەکانیش شتێکیان نییـە کـە وەک چارەسـەری سـەبارەت بەکێشـەی کۆمـەڵگا بەگشـتی، بەتایبـەتیش بـۆ ڕزگـاربوون لەقـەیرانو کـائۆس پێشکەشـی بکـەن. هەڵبەتـە ئـەو هێزانـەی سـەرچاوەی کێشـەو قـەیرانن نـاتوانن بـبن بـەهێزی چارەسـەری. ئەگـەر بـەناوی ئایینگەراییـەوە بێـت یـان میللیگـەرایی لەمیانـەی پـەنابردن بـۆ مێژووی نەریتی باو ناتوانن ببن بەهێزی چارەسەری. چونکە مێژووی ئـەو هێزانـە دیرۆکـی بێچارەییـە. کامـە شارسـتانی شکۆداری کـۆن سـەرلەنوێ دەتوانێت زیندوو بێتـەوە؟ تەنانـەت ئەگـەر ئیسـلامیەتو عوسـمانیەکانیش زیندووبکرێنـەوە، هەڵبەتـە ئـەو زیندووبوونـەوە لـەژێر فەرمانڕەوایـەتیو سـێبەری وڵاتــە یــەکگرتووەکانی ئــەمریکا، واتــە لــەڕێگای هێــزە پەرجوویيەکەیەوە بەدیدێت، ئەمەش دەبێتە ئیسلامو عوسمانیەکی دیکە.

هێزە مۆدێرنەکانیش چارەسەریەکیان نییە پێشکەشی بکەن. لەکاتێکدا خۆیان بونیادنەرو ئافرێنەری بەکێشەترینو قەیراناویترین سیستەمن چۆن دەتـوانن بـبن بەچارەسـەری؟ لەکاتێکـدا ئـەو هێزانـە ڕێـی ڕزگاربوونیـان لەقەیرانی ڕۆژانـەیی فینانسـی جیهـانگیریو بونیادییـان بـۆ نادۆزێنـەوە، ئایا دەشێت کامە ڕێگا چارە پێشکەش بەو کێشەو قەیرانانـەی خۆرهـەڵاتی نـاوین بکـەن کـە بناخەکـەی بـۆ سـەدان سـاڵ دەگەڕێتـەوەو مۆدێرنیتـەش بـەدۆخێکی ئـاڵۆزتری گەیانـدووە؟ سیستـەمێک تـەنیا لـەڕێگای یـاریکردن بەژمارەو کاخەزی گریمانەییو وەهمی دە ئەوندەی بەرهەمی جیهان(ساڵانە نزیکەی ٦٠٠ ترلیۆن دۆلار) تالانکاری دەکات، نەک چارەسەری بەڵکو تەنیا ڕێگای جەهەنەم دەکاتەوە!

باهــەوڵی خســتنەڕووی ڕۆژانــەییکردنو ڕووخســارە بەرجەســتەکانی دەسەڵاتی ئایدیۆلۆژیو پاوانگەرایی دەوڵەت بدەین.

١ ـ نـاکۆکی عـەرەب ـ یـەهوودی: لەبەرئـەوەی لـەمێژوودا سیستـەمی شارسـتانی، لــەمێژووی نزیـکو ئەمڕۆشـماندا خـودی مۆدێرنیتـە ئـەو ناکۆکیەی ئافراندووە هەربۆیە چارەسەر ناکرێت. تـاوەکو لـەچوارچێوەی

دەوڵەت و دەسەڵات رزگاریان نەبێت هەرگیز ئیسلام و یەهوودیەت ئاشت ناکرێنەوە. تا وەکو داکۆکی لەسەر پێگەی هێزی دەوڵەت و دەسەڵات بۆ خۆیان بکەن، هەروەکو لەمێژوو روویداوە ئەوا لەرۆژی ئەمرۆشماندا هەبوونی خۆیان لە لەناوبردنی یەکتردا دەبینین. چونکە مێژووی دەسەڵات بەمجۆرە دەخولقێنرێت. مۆدێرنیتەش ئەو پرۆسەیەی قووڵ و دژوارکردەوە و بەمجۆرە بەردەوامی پێداوە. پلیشانەوەی کەسانێک لەژێر کۆڵەکە سێیانیەکەی بەچارەسەری ناودەبرێت. واتە چارەسەری بەزمانی مۆدێرنیتە تەنیا لەمیانەی پلیشانەوەو سووتان لەژێر سێکوچکە (سەرمایەدار، دەوڵەت ــ نەتەوەو ئندوستریالیزم)ی هاردا بەدیدێت. مێژووی پێنج سەد ساڵەی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری پڕە لەنموونەکانی ئەو شێوازە چارەسەرییە. ئەو کێشەیەی نزیکەی سەد ساڵە کاریگەریەکی زۆر نەرێنی کردۆتە سەر ناوچەو رێگای لەپێش زیان و ئێش و ئازاری گەورە کردۆتەوە، لەئاکامی ئەو هەڵوێستە زاڵانەی لە ئارادایە کاریگەری درندانەتری دەبێت و بەردەوامبوونیشی دەست لێبەرنەدراو دەبێت.

هیچ چارەسەرییەکی دەسەڵاتگەرایی ــ دەوڵەتگەرایی شارستانی بەقەدەر کێشەی عەرەب ــ یەهوودی رووی راستەقینەی خوێناوی خۆی پیشاننادات. کارەساتبارتریش ئەوەیانە یەهوودییەکان دووچاری جینۆسایدی هێزەکانی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری هاتوون کە خۆیان بونیادیان ناوە. لەراستیدا نموونەگەلێکی زۆر کەم جێگای باسن کە بەقەدەر ئەو جینۆسایدە نەخشە بۆ کێشراوە چییەتی دوا چارەسەری یان بێچارەیی مۆدێرنیتە بەشێوەیەکی روون و ئاشکرا بخاتە روو.

٢ ـ ناکۆکی تورک ـ کورد ـ ئەرمەنی ـ ئاشووری ـ روم ـ یەهوودی: پۆلێنبەندی ئەو ناکۆکیانە لەبنەڕەتدا مۆدێرنیتەی سەرمایەداری سەرچاوەکەی پێکدێنێت. لەگەڵ بلاوبوونەوەی سێ ئەسپسوارە مەحشەریەکەی مۆدێرنیتە ــ سەرمایەداری، دەوڵەت ــ نەتەوە، ئیندوستریالیزم ـ هەرچەندە ریشەکەیان بۆ شارستانییە کۆنەکان درێژ دەبوویەوە بەڵام ئەنادۆڵ و میزۆپۆتامیا بوون بە شانۆی ئاستێکی قڕکردن (کە لەمێژووی خۆیاندا نەیانبینیبوو)ی چەندین ئەتنیک و نەتەوە. ئەو گەل و

کلتوورانەی بەجۆرێک لەجۆرەکان هێزی سەرەکی بونیادنەری سیستەمی ناوەندی بوون، لەمیانەی مێژووی دووسەد ساڵی دوایی مۆدێرنیتە کرانە بەدوژمنی یەکدی‌و قڕکردنیان دژ بەیەکتری ئەنجامداوە. لەکاتێکدا توانستە کلتوورییە هەزاران ساڵییەکان لەناودەچوون، هەندێک گەل لەناوچە بەدەرنران، تەنانەت هەندێکیشیان لەبەین بران. ئەوانەی مانەوەش کران بەقەبیلەکانی بیابان یاخود شاخ. لەراستیدا ناکۆکیەکان لەنێوان تورک‌و گەلانی دیکە یاخود لەناو خودی گەلاندا نەبوو. ئاشکرایە کە هێزە هەژموونگەرا نەتەوەییەکانی مۆدێرنیتە هێزی ئافرێنەری ناکۆکیەکان بوون کە لەمیانەی سیاسەتی پێنج سەد ساڵەی "پەرتکە ــ زاڵبە"خۆی سەلماندبوو. ئەو هێزانە لەپێناو بەرژەوەندییە رۆژانەییەکان لەناوچەدا، لەبەکۆیەکترەوەنانی ئەو گەلانە دوودڵییان نەکرد کە رەگەکانیان بۆ قووڵایی مێژوو شۆڕ دەبێتەوە. تەواوی ئەو گەلانەی لەرووالەتدا شەڕیان لەگەڵ یەکتریدا دەکرد، لەناوەرۆکدا قوربانی چەوسانەوەو دەسەڵاتی سەرمایەداری پاوانگەرا بوون. چەندە جێگای داخە کاتێک ئەو گەلانە دەست دەخەنە بینەقاقای یەکدی‌و یەکتری لەناو دەبەن، لەقووڵاییدا بێئاگان کە خزمەت بەچی‌و بەکێ دەکەن. تەنانەت ئەو قڕکردنانەی لەچوارچێوەی ئەو ناکۆکیەدا روویانداوە بەتەنیا ئەو راستییە دەسەلمێنن کە مۆدێرنیتە خوێناویترین سیستەمی شارستانییە لە مێژوودا. ئەو شوێنانەی ماوەیەکی درێژ لەخۆرهەلاتی ناوین "باخچەی گەلان" بوون ئەمرۆ بووە بە (گۆڕستانی گەلان). ئەگەر بەناوی گەلان‌و کلتوورەکان ویژدان ببزوێت‌و شتێک بگوترێت‌و پێویستیەکانی بەرپرسیارێتی رۆشنبیری راستەقینە جێبەجێ بکرێت، بەر لەهەموو شتێک پێویستە بەرپرسیارە راستەقینەکانی گۆڕستانی گەل‌و کلتوورەکان ئاشکرا بکرێن‌و دادگایی بکرێن.

٣ ـ ناکۆکی شیعە ـ سوننە: هەرچەندە رەگەکەیان بۆ سەردەمی دەرکەوتنی شارستانی ئیسلامی درێژبێتەوە، بەڵام پێکدادانەکانی ئەو دوو مەزهەبە لەرۆژگاری ئەمرۆماندا پەیوەندی بەمۆدێرنیتەوە هەیە. بەتایبەتیش پێکدادانی قۆناخی دوایی نێوان ئێراق ـ ئێران تەنیا لەمیانەی

فۆرمی دەوڵـەت ـ نەتـەوەو گرێدانی بەئیمپریالیزمـەوە دەشێت باسێکی راستی لەبارەوە پێشبخرێت. هـەروەها نـاکۆکی ئیسـلامیەت ـ موسـەوی، ئیسلامیەت ـ کرستیانی، تەنانەت نـاکۆکی‌و پێکدادانـەکانی کرسـتیانی ـ یـەهوودیش بەدڵنیاییـەوە دەشـێت لـەچوارچێوەی مۆدێرنیتـەی بەراییـدا شیکاربکرێت. فۆرم‌و هۆکاری پێکدادانی ئایینـەکانی بـەر لەمۆدێرنیتـەی سەرمایەداری لەژێر رووخساری پۆزیتیڤیستیدا وەک خـۆی لەمۆدێرنیتـەدا رەنگیداوەتـەوە. بەتایبـەتیش پێویسـتە هەرسـێ ئایینـە تاکخوداییەکـەی خۆرهەڵاتی ناوین وەک میللیگـەرایی ـ بـەرایی هەڵسـەنگێنرێت. جیـاوازی ئـەو ئایینانـە لەگـەڵ میللیگـەرایی مۆدێرنیتـە لەوەدایـە کـە دەمـامکی تیۆلۆژییان پۆشیوە.

تـەواوی لێتوێژینـەوە پەیوەندیـدارەکان سـەلماندوویانە کـە فۆرمـە ئایینیەکان بناخەی باسە پۆزیتیڤیستەکانی قۆناخی مۆدێرنیتـە پێکدێنێت. بەپێچەوانـەی بانگەشـەکان لەناوەڕۆکـدا هـیچ جیاوازییـەک لـەنێوان (دونیاگـەرایی)و (ئاخیرەتگـەرایی ـ ئایینگـەرایی)دا نییـە؛ تـەنیا هەنـدێک جیاوازی لەشێوەدا داهێنراوەو زیدەڕۆیی لێکراوە. لەئەنجامدا هەم ئـایینی دەوڵەت‌و دەسەڵات هەم ئەو باسانەی کراون بەگونەی دەوڵەت ـ نەتـەوەی مۆدێرنیتـە خزمـەت بەبەرژەوەنـدی هـەمان پـاوان دەکـەن. هـەروەکو چۆن لەمێژوودا روویدا شەڕە مەزهەبیەکانی رۆژگـاری ئـەمڕۆمان لەخۆرهـەڵاتی نـاوین سـەرچاوەی خـۆی لەشارسـتانی‌و مۆدێرنیتـە وەردەگرێـت، بـەبێ ئـەوەی هـیچ لەخێراییەکـەی لەدەسـت بـدات لەسـەر بنـەمای هـەمان بەرژەوەنـدیـدا درێـژەی پێـدەدرێت. لێشـاوەکانی ئیسـلامی رادیکـاڵ، موسەوی‌و کرستیانی لەگەڵ هەر جۆرە میللیگەراییـەک لەخزمـەتی هەرسـێ ئەسپسوارە مەحشەرییەکەی مۆدێرنیتەدا یەکیان گرتووە.

بازرگانـەکانی شارسـتانی‌و چارەخوێناویـەکانی کـە هـەزاران سـاڵە کلتـووری دەوڵەمەنـدی گـەلانی خۆرهـەڵاتی نـاوین دەکـرتێنن، ئـەمڕۆش لەخزمـەتی مۆدێرنیتـەی سـەرمایەداریدان، بـێ بەزەییانـەو بـێ حیسـاب، لـەناو خـوێن‌و فرمێسـکدا دوا توانسـتەکانیش لـەناو دەبـەن، ناوچـەیان

کـردووە بەوێرانـە، ژینگـەیان کـردووە بـەبیابانو شـاخەکانیش بێکـەس دەکەن.

٤ ـ ناکۆکی دەوڵەت ـ نەتەوەکان لەگەڵ هەرشتێک: پەندێکی باو هەیـە کە دەڵێت: گەورەترین زەبری سەرمایەدای لەمرۆڤایەتی داوە ئـەو دەوڵـەت ـــ نەتەوانەیـە کـە بونیـادی نـاون. بەهـەموو رووتیەکەیـەوە ئـەو هەڵسەنگاندنە بۆ گەلانو نەتەوەکانی خۆرهەڵاتی ناوین راستە؛ لەمیانـەی شـەڕە سـات بەسـاتەکانی هـەرقوژبنێکی ناوچـە سـەلمێنراوە. دەوڵـەت ـــ نەتەوەیەک جێگای باس نییـە کـە لـەنێوان خۆیانـداو لـەناوەوەش لەگـەڵ گەلەکانیان لەشەڕدا نەبن. ئەوەی کلتوورو نەتەوەی عەرەبی لەناو بردووە لەئیسرائیل زیـاتر حیسـابە دەسـەڵاتگەرابیەکانی بیسـتو دوو دەوڵـەت ـــ نەتەوەیـە؛ خەرجییـە شـێتانەو خەیاڵیەکانیانـە. لەکاتێکـدا گەلـەکانیان لەرەوشێکی نالەباردا دەژین، ئەو دەسەڵاتانە لەپیشاندانی شکۆمەندییەک دوودڵی ناکـەن کـە فیرعـەونو نـەمردوودەکان بەسێبەرەکانیشـیان ناگـەن. ئەوەی ئەو هێزەشان پێدەبەخشێت خوداوەندە سیکۆلارە نوێیەکەیانە واتـە دەوڵەت ـــ نەتـەوەکانیان. وابەستەبوونیان بەخوداوەنـدی کۆن سـاختەو زارەکییـە. دەوڵـەت ـــ نەتـەوە عەرەبـەکان لەسـەربنەمای کـۆنترۆڵکردنی رێگای هیندستان لەلایـەن ئیمپراتۆریـەتی ئینگلتـەرا، دەستبەسـەرداگرتنی سەرچاوەکانی نەوتو کۆنترۆڵکردنی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی ئـاواکراون. سـەرباری ئـەوەی ئەمـە راسـتیەکەیە بـەڵام خۆناسـاندنی ئـەو دەوڵەتانـە بەمیللیگـەرا، پێویستیەکی تـەکنیکی دەسـەڵاتی مۆدێرنیتەیـە. دەوڵـەت ـــ نەتەوە ئامـاژە پێکراوەکان دەزگا سیخوڕییە سەرەکیەکانی هەژموونگـەرایی سـەرمایەداری جیهـانن. ئـەو واقیعـە لەدەوڵـەت ـــ نەتـەوە عەرەبیەکانـدا روونو ئاشکرایە.

لەپێکهاتنی دەوڵەت ـ نەتەوەی فارسدا بینینی هـەمانً یـاری عیبـرەت بەخشـە. فارسـەکان ئـەو شـارەزاییەی لەسـەردەمی شارسـتانی پارسـەوە لەبواری هونەری دەسەڵاتەوە بەدەستیان هێنـابوو لەسـەردەمی مۆدێرنیتـە لەسەربنەمای بەکرێگیراوێتی زیاتر پەرەیان پێداوە. دەتوانرێت بگوترێت لەبـــەکارهێنانی تێکەڵـــەی دەســـتخەرۆکاری شارســـتانیو مۆدێرنیتـــە

(میللیگەرایی شیعە) لەگەڵ چینییەکان کێبڕکێ دەکات. لەکاتێکدا چینیەکان دڕندانەترین سەرمایەدارییان لەژێر ناوی "کۆمۆنیزم"جیلوە کردووە، مۆدێرنیستەکانی ئێرانیش هێندە بێ شەرمن کە لەژێر ناوی "کۆماری ئیسلامی"بتی دەوڵەت ـ نەتەوەی بەرهەمی سەرمایەدارییان بەسیفەتی روحگەرایی مەزن پێشکەش کردووە. دۆخی بەرجەستەی ئێستای ئێران خاڵی لاوازی سیستەمی جیهانگیرییەو ئەگەری بەئێراقبوونی بەهێزە. سەرباری ئەوەی وەک دەوڵەت ـ نەتەوەکانی دیکەی ناوچە نوێنەرایەتی فاشیزمی دەمەزراوەیی دەکات، بەڵام لاوازیەکانی هەژموونگەرایی ئەمریکا ـ یەکێتی ئەوروپا بەکار دێنێت‌و تەمەنی خۆی درێژ دەکاتەوە، بەڵام وەک ئەوانی دیکە ئەویش لەناو مەنگەنەی قەیراندایە، بەڕادەیەکی بەرز پۆتانسیلی کائۆسێکی وەک ئێراق لەخۆوە دەگرێت.

دەوڵەت ـ نەتەوە تورکەکانیش شانبەشانی سێبەری ئەمریکا ـ یەکێتی ئەوروپا لەناو هەژموونگەرایی روسیا بوونەتە خاوەن قەوارەی خۆیان. بابەتێکی کێشمەکێش‌و ململانێن. سەرباری ئەوەی خۆیان بەمیللیگەرا دادەنێن، بەڵام بەبێ هەژموونگەرایی زەحمەتە لەسەر پێیان بمێنن. پشکێکی زۆریان لەقەیرانی هەرێمی وەرگرتووەو خاوەن پۆتانسیلی کائۆسن. ئەو رووداوانەی لەتەوەرەی ئەفغانستان ـ ئێراق لەئارادان چارەنووسی چاوەڕوانکراوی دەوڵەت ـ نەتەوەکانی ناوچە روون دەکاتەوە.

لەبەر ئەوەی واقیعی دەسەڵات‌و دەوڵەتی خۆرهەڵاتی ناوین لەجیاتی دۆزینەوەی چارەسەری بۆ کێشە کۆمەڵایەتییە قورسەکان، خۆی سەرچاوەی کێشەکان پێکدێنێت، هەربۆیە کە قەیرانە هەرێمیەکان بەشەڕ ئەنجامگیردەکات. شەڕیش قەیرانەکان گەورەتر دەکات‌و دۆخی کائۆس بەربڵاودەکاتەوە.

ج ـ لەهەلومەرجی ئێستادا کۆڵەکەی پیشەسازیگەرایی‌و سەرمایەداری مۆدێرنیتە وێرانکارییە بنەڕەتیەکانیان لەسەر هەلومشانەوەو رووخاندنی کۆمەڵگای باوی گوندو کشتوکاڵ بووە. لەکاتێکدا دەوڵەت ـ نەتەوەی کۆڵەکەی مۆدێرنیتە ناوچە دەکاتە زیندانێکی سەرتاسەری‌و نوقمی خوێن‌و

فرمێسکی دەکات، هەردوو کۆڵەکەکەی دیکەشی ئیندوستریالیزمو سەرمایەداری لەسەرەوە پەنا دەبەنە بەر تالانکارترین پەیڕەوەکانی پاوانگەرایی بەکرێگیراو، بەبیانووی نەبوونی قازانج بەها کۆمەڵایەتییەکانی بەرهەمی توانستی هەزاران ساڵ لەچاونوقاندنێکدا بەلاوە دەنێن، بەمجۆرە بێبایەخو ستۆکی دەکەنو دەڕژێت. هەڵوەشاندنەوەی کۆمەڵگای گوند ـ کشتوکاڵ کێشەیەکی ئابووری سادە نییە. بەڵکو لەناوبردنی کلتوورێکی کۆمەڵایەتی دە هەزار ساڵەیە. کێشەکە بایەخداربوونی ئابووری پیشەسازی نییە لەجیاتی کشتوکاڵ؛ کێشەکە هەبوونی خودی کۆمەڵگایە. لەهەلومەرجی ئەمڕۆی قەیرانی بونیادیدا لەزۆر بواردا لەسەرووی هەموویشیانەوە بواری کشتوکاڵ لەمیانەی بەرنامەی داڕێژراوەوە کۆمەڵگا بێکاردەکرێت، ڕووەکی هۆرمۆنیانە گرنگی پێدەدرێتو زیان بەکشتوکاڵ دەگەیەنرێت. ڕووەکە هۆرمۆنیەکان (ئەوانەی یاری بە بۆهێڵەکانیان کراوە)تەنیا ڕوووەکە سروشتیەکان لەناو نابرێن، بەڵکو زەمینە بۆ نەخۆشیگەلێک ئامادە دەکات کە کۆتاییەکەی نەزانراوە.

سەرمایەداری پیشەسازیش پاوانێکە بەلانی کەم هێندەی پاوانگەرایی دەوڵەت ـــ نەتەوە هێرش دەکاتە سەر کۆمەڵگا. پەیوەندییەکەی بەئابوورییەوە بەهەڵە دەرکی پێکراوەو بەئەنقەست چەواشە دەکرێت. لەهەژموونگەرایی ئەورووپادا ئیندوسترالیزم ڕۆڵێکی مێژوویی بینیوە. بەڵام ڕۆڵە سەرەکیەکەی لەناوچە کەنارییەکانی جیهان جێگیرکردنی ئەو هەژموونگەراییەیە. لەژێر ناوی ئامێری بەرهەمهێنانی بەپێتر پیشەسازییە خۆجێییەکان لەبەین دەباتو ئەو ڕۆڵەی خۆی جێبەجێ دەکات. ئابووری نییە، دژە ـ ئابوورییە. کۆمەڵگاکانی خۆرهەڵاتی ناوین کە بەدرێژایی مێژوو لەڕەوشێکی دەوڵەمەندا بووە لەسایەی پەلامارەکانی ئەو دووسەد ساڵەی دوایی مۆدێرنیتە لەهەژارترین دۆخو سەردەمی خۆیاندا ژیاون. هەڵوەشانەوەی کشتوکاڵو کۆمەڵگای کشتوکاڵ پێویستیەکی ئابووری بەپێتو بەرهەمهێن نییە؛ بەڵکو لەپێناو بەدەستهێنانی فەرمانڕەوایی چینایەتی بۆرژوازی ئەنجامدەدرێت. بوویەرێکە پەیوەندی بەدەسەڵاتی سیاسییەوە هەیە.

لەوانەیە ئیندوستریالیزم زۆرترین قازانج بۆ مەترۆپۆلە هەژموونگەراکان فەراهەم بکات. بەڵام باجەکەی بیابانبوونی ناوچە لادێییەکان‌و چۆڵکردنی گوندەکانە. لەم سۆنگەیەوە قووڵکردنەوەی تەنگەژەی کۆمەڵایەتی‌و ئابوورییە. لەجوگرافیای خۆرهەڵاتی ناوین‌و ژیانی ئابووریدا ئیندوستریالیزم ئامرازێکی هێرشی ئایدیۆلۆژی ـ سیاسییە کە ئەنجامەکانی زۆر لەئەنجامی شەڕەکانی دەسەڵات مەترسیدارترە. سەرەکیترین هێزی بەرپرسیارە بەرامبەر گۆڕانکاری کەش‌و هەوا، وشکبوونی گۆل، رووبارو ناوچە ئاوییەکان. وێرانکارییەکانی بەو خێراییەی ئێستا بەردەوام بێت جیهانێک نامێنێت ژیانی تێدا بەردەوام بێت. ئەو هەڕەشەیەی ئیندوستریالیزم دەیکاتە سەر ئەو ژیان‌و کۆمەڵگایەی لەمیانەی کەڵەکەبوونی کلتوورێکی پێنج هەزار ساڵە لەخۆرهەڵاتی ناوین ئافرێندراوە، بەقەدەر ئەو جینۆسایدانە مەترسیدارە کە لەرێگای شەڕەکانەوە دێنە ئاراوە. پێویستە دووبارەی بکەمەوە؛ بەپێچەوانەی مەزەندەکان ئیندوستریالیزم سەرەکیترین ئامرازە کە هێرش دەکاتە سەر ئابووری کۆمەڵگا. هێزی رووخێنەری پیشەسازی راستەقینەشە. ئەو وڵاتانەی گەشەکردنی پیشەسازیی چلێسی زۆرترین قازانجی سەرمایەداری جێگای باسە بەرەو خۆشگوزەرانی‌و دەوڵەمەندی ناڕۆن، بەڵکو بەرەو داڕووخان‌و هەژارییان دەبات. لەپەلەقاژێکردن لەناو قەیرانیش زیاتر دەیکات بەوێرانە. تەنیا ئەو وێرانەیەی پیشەسازی تلیاک لە ئەفغانستان‌و پیشەسازی نەوت لە ئێراق ناوچەکەی تەنیوەتەوە راستی واقیعەکە ئاشکرا دەکات. تەنیا وڵاتەکان نەبوونەتە وێرانە؛ بەڵکو کۆمەڵگای مێژوویی‌و کلتوورەکەشی بۆتە وێرانە.

د ـ پێویستە بەبایەخەوە رۆڵی چینی ناوین، بیروکراسی‌و شار لەبێچارەیی کێشە کۆمەڵایەتیەکانی خۆرهەڵاتی ناویندا هەڵسەنگێنرێت کە لەدەزگاکانی مۆدێرنیتەدا چنراون. سێیانەی چینی ناوین، بیروکراسی‌و شار کە لەچوارچێوەی سەرمایەداری، دەوڵەت ـ نەتەوەو ئیندوستریالیزم سەرلەنوێ ئاواکراوەتەوە، لەخۆنواندن وەک ناوەندی چارەسەری‌و سەرنج راکێشان شارەزایە. سەرباری ئەوەی بەرهەمی هەلومەرجەکانی

پەلهاویشتنی مۆدێرنیتەی سەرمایەدارین، گرنگیەکی تایبەت بەوە دەدەن کە رەگی خۆیان وەک سەربەخۆو رەسەن پیشانبدەن. بەسیفەتی هێزی هەژموونگەرایی داسەپاندنی پێگەی خۆیان بەسەر کۆمەڵگای نەریتی بەئەرکێکی لەپێشینە دادەنێن. لەحاڵەتێکدا پەیوەندییان لەگەڵ مۆدێرنیتە لەسەر بنەمای بەکرێگیراویتیو سیخورییە، بەئامانجی پەسەندکردنیان وەک هێزە دامەزرێنەرەکانی مۆدێرنیتە هەرجۆرە سەرشێتیەک دەکەن. دەشێت ئەمانە وەک بناخەی جوگرافی، دامەزراوەییو کۆمەڵایەتی فاشیزمی دامەزراوەیی پێناسە بکرێن. لەبەر ئەوەی لەدەرەوە بەسەر کۆمەڵگای نەریتیدا دەسەپێنرێن وەک ئەو موتوربەیەن کە جێگای خۆی ناگرێت. واقیعی نامۆبوونیان زۆر ریشەدارە. بەشێوەی مانو نەمان خۆپێچانیان لەمۆدێرنیتە هۆکارەکەی بۆ واقیعی نامۆبوونیان دەگەرێتەوە. لەبەر ئەوەی داگیرکاریو چەوسانەوەی راستەوخۆی هەژموونگەرایی سەرمایەداری جێگای باس نابێت، خۆیان لەدۆخی هێزە چەوسێنەرو داگیرکارە خۆجێییەکاندان؛ لەناوەوە داگیرکردنو چەوسانەوەی کۆمەڵگا جێبەجێدەکەن. سەرباری ئەوەی وشکترین هێزی میللیگەراو دەوڵەتگەران بەلام خۆنواندنیان وەک کۆمەڵگاگەرا وەک دووفاقییەک رووبەروومان دەبێتەوە. کاتێک لەقووڵاییدا بیر دەکەمەوە ناچار دەبم ئەو توێژانە وەک هۆبەکانی ناوەندی سەرمایەداری هەڵسەنگێنم (ڤێرسیۆنێکی هەنووکەیی میرنشینەکانی پاشاکانی چاخی ناوین).

بەکورتی چونکە پێگەکەیان لەشێوازی کۆپیەی مۆدێرنیتەیە چارەسەری نین، بەڵکو یەکێک لەسەرچاوە سەرەکیەکانی کێشەن. بێچارەیی مۆدێرنیتە بەئاشکراترین شێوە لەنارەسەنی چینی ناوین، بنبەستبوونی بیروکراسیو دۆخی ناشاری شاردا رەنگدەداتەوە. سەرباری تەواوی هەوڵەکانی پەردەپۆشکردن، دەشێت بەشێوەیەکی رووتو روون قەیرانی بونیادی سیستەم لەو دیاردە سێیانیەدا بخوێندرێتەوە.

ە - نیچەی فەیلەسوف یەکێک لەو کەسایەتیە دەگمەنانەیە کە لەقووڵاییدا دەرکی بەمانای وێرانکاریەکانی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری لەسەر مرۆڤایەتیو ژینگە کردووە. ئەو مرۆڤەی بەپاڵاوتەی مۆدێرنیتەدا

دەرباز بووە، وەک تاکو کۆمەڵگا بەخەسێنراو، بەژنکراو و خڵتە ناو دەبات. وەک بۆچوونی مەجازی منیش وەک بۆچوونێکی نزیک بەراستی دەبینم. سەری ئەسپێک لە باوەشدەگرێت‌و دەگرێت، خوازیارە ستەمە گەورەکەی مۆدێرنیتە بۆ سەر ئاژەڵان بخاتە روو. دارستان وەک پەناگەو شوێنی پاراستنی ژیان دەبینێت. بەردەوام سەردانی دەکات. دەستەواژەی "مرۆڤی باڵا" کە راوەستەی لەبارەوە کردووە، بەهەڵە هەڵسەنگێنراوە. سەرجەم شێوەکانی کۆیلایەتی شارستانی بەسووکایەتی لەقەڵەمدەدات، ئەمەش هەڵوێستێکی مرۆییانەیەو زۆر لەهی کارل مارکس لەپێشترە. بەشێوەیەکی زۆر واقیعیانە شیکاریکردووە کە بەکرێکاربوون مەسەلەیەکی جێگای شانازی‌و سیاسەتکردن نییە. مێژووش ئەو بۆچوونەی ئەوی سەلماندووە. بینین‌و هەڵسەنگاندنی مرۆڤی باڵای ئامانجی نیچە وەک هەواڵی بەرایی هەڵوێستێکی فاشیستانە، پروپاگەندەیەکی زۆر هەرزانە. بەپێچەوانەوە راڤەکردنی وەک دەستەواژەیەکی دژ بەهەمووجۆرێکی کۆیلایەتی، وێرانکاری ژینگەو بێ کەسایەتیکردنێک راستترە.

گۆرانکارییە هەنووکەییەکان، پەیوەندییەکانی نێوان قەیرانی جیهانگیری، رەهەندی فینانس‌و سیستەمە گەورەکانی تاڵانکاری بەیرەوی وەهمییان ئاشکراکردووە. لەکاتێکدا مۆدێرنیتەی تەوەرەی ئەوروپا لەبەرزترین ئاستی جیهانگیریدابوو، لەناو هەمان بازنەی داخراودا هەستی بەقەیرانی بونیادی‌و نابەردەوامیەکەی کردبوو. کۆبوونەوەکانی لوتکە دوای لوتکە دەبەستن. ئیتر کورت هێنان‌و ناتەواوی نەتەوە یەکگرتووەکان، سەندوقی دراوی نێودەوڵەتی، ناتۆ، یەکێتی ئەورووپاو کۆپیەکانیان ئاشکرا بووە. پاکەتە یەک لەدوای یەکەکانی بانکە ناوەندییەکان، گروپی ٧، گروپی ٨و گروپی ٢٠ دەوڵەتەکە، ئامار، بێکاری، نمارەکانی قەرزاری، کەوتنی توانای بەرهەمهێنان، بەرۆژەڤبوونی بنەرەتی کێشەی خۆراکو چەندین نیشانەی دیکە لەبواری ستەمکاری کۆمەڵایەتی پەیوەندی پاوانگەرایی ئابووری بەقەیرانەوە پیشاندەدات.

نموونـەکانی ئەفغانسـتان، پاکسـتان، ئێـران، ئێـراق‌و ئیسـرائیل - فەلەسـتین پیشـانی دەدات کـە دەولـەت - نەتـەوە نـەک تـەنیا لەئاسـتی خۆرهـەلاتی نـاوین بـەلکو لەئاسـتێکی جیهانگیریـدا بێچـارەیی، دۆخـی قەیران‌و کائۆسەکەی رێگای لـەپێش وێرانکـاری، خـوێن رشـتن‌و فرمێسـکدا کردۆتـەوە. دەولـەت ـ نەتـەوەکان سـەلماندوویانە کـە تـەنیا ئـامرازی سـتەمکاری حکـومرانی کۆمـەلگاکانی مـرۆڤ نـین، بـەلکو سـەرچاوەی ناچارەسەریشـن. دەولـەت ـ نەتـەوە سـیمبۆلی گـەورەترین کارەسـاتی مێژووە کە پێکهاتەی کلتووری ناوچەکەی پارچە پارچە کردووە.

لەکاتێکدا ئیندوسـترالیزم‌و سـەرمایەداری کـە بـۆ خـودی ئـەوروپاش زەنگی مەترسی لێدەدات‌و تـەنیا لەمیانـەی ریفۆرمـەوە دەتـوانن بـەردەوام بن، ئەوا حاشا هەلنەگرە کە کێشە مێژوویـیـەکانی کۆمـەلگای خۆرهـەلاتی نـاوین بەپێکـدادان‌و شـەرێکی سـنوورنەناس دەگەیـەنێت. قوولکردنـەوەی سـەرمایەداری‌و ئیندوسـتریالیزم لـەناو کۆمـەلگای خۆرهـەلاتی ناوینـدا، مانای چڕکردنەوەی شەڕە بەرامبەر بەخودی کۆمـەلگاو ژینگەکـەی. لـەژێر کام لەدەمامکەکانیش بخرێتەڕوو، ئەوا بەشێوەی کۆلەکە سێکوچکەییەکەی دۆخـی بەرجەسـتەو رۆژانـەیی مۆدێرنیتـە ـ کـە ئـامرازێکی شـەڕە ـ ئـەو داوەرییە دەسەلمێنرێت.

هەژموونگـەرایی ئایـدیۆلۆژی‌و رۆژهەلاتناسـی راسـتیەکان چەواشـە دەکـات. ئـەو دوو سـەد سـالەی دوایـی خۆرهـەلاتی نـاوین بەفـەتحکاری مۆدێرنیتەی رۆژئاوا دەرباز بووە. دەولەتۆکـە ـ نەتـەوەکان، پیشەسـازی مۆنتاژکردن‌و ساختەکاریەکانی ئـابووری گشـتی نـاتوانن راسـتی بنـەڕەتی پەردەپۆش بکەن. ئەوەی سـەددام حوسـێن دووچـاری هـات کـە بـۆ سـاتێک بەرەنگاری فەرمانی فەتح بوویەوە تـەنیا دەشـێت لەگـەل رەوشـی لویسـی شـازدەهەمی پاشـای فەرەنسـا بـەراورد بکرێـت. هـەروەکو چـۆن دوای لەکەللـەدانی پاشـای فەرەنسـا ئـەوروپا کەوتۆتـە نـاو کلپـەی ئـاگرەوە، لەسێدارەدانی سـەددامی پاشـای دەولـەت ـ نەتـەوەش کلپـەگرتنی ئـاگری شەڕی گەرمی خۆرهەلاتی ناوینی لەگەل خۆیدا هێنـاوە، ئەمـەش بـەمانای بلاوبوونەوەو هەمیشەییبوونی ئەو شەڕە لەناوچەدا دێت.

ئەگەر پارادایمی رۆژهەڵاتناسی پارچە بکەین دەبینین کە کۆتاییهاتنی "شەڕی سارد" دوای هەڵوەشانەوەی یەکێتی سۆڤێت بۆ خۆرهەڵاتی ناوین مانای بەرزبوونەوەی شەڕی گەرمە بۆ ئاستێکی بڵندتر. رێکەوتی شەڕی کەنداوی ١٩٩١ کە یەکسەر ساڵێک دوای تەواوبوونی شەڕی سارد روویدا ئەو بۆچوونە دەسەلمێنێت. کاتێک لەروانگەی "درێژماوە"وە تەماشای بکەین دەبینین کە ئەو شەڕەی مۆدێرنیتە لەپێناو خۆرهەڵاتی ناوین بەرپایکردووە لەسەرەتای ١٨٠٠ کان لەگەڵ هەنگاوناتی ناپلیۆن بۆ میسر دەستی پێکردووە؛ لەرێگای ئاواکردنی دەوڵەت ـ نەتەوەکان ، پێکهێنانی ئەجنـــدای ســـەرمایەداری‌و تـــاڵانکردنی ســـەرچاوە جیۆئیکۆنۆمیـــەکان لەســـەرووی هەمووشـــیانەوە لەمیانـــەی تـــاڵانکردنی نـــەوت لەلایـــەن ئیندوستریالیزمەوە بەلوتکە گەیشتووە. ئەمە هێڵە گشتیەکەی باسی مۆدێرنیتەیە. ئەوەی دەمێنێتەوە وردەکاری‌و کورتە چیرۆکی دووبارەن.

لەبەرکارهێنانی بەردەوامی دەستەواژەکانی قەیران‌و کائۆس بۆ ناوچە دوودڵم. ئەگەر واقیعی بەرجەستە شەڕی گەرم بێت، ئەو کاتە دابەزاندنی بۆ قەیران‌و کائۆس لەوانەیە خەڵەتێنەربێت. بێگومان شەڕەکانی رۆژی ئەمرۆمان نە بەشەڕەکانی چاخی کۆن‌و ناوین دەچێت، نە بەشێوەی شەڕەکانی مۆدێرنیتەی بەر لەهەردوو جەنگی جیهانی دەچێت. بەتایبەتیش لەگەڵ جەنگی یەکەم‌و دووەمی جیهانی شەڕەکان بوون بە شەڕی گەلەری، دوای دووەمین جەنگی جیهانیش بوون بە شەڕێکی کۆمەڵایەتی. هەروەها پێویستە دەرک بەو خاڵە بکرێت کە یەکێک لەزەرورەتەکانی مۆدێرنیتەی نوێ سەردەمی شەڕەکانی دەرەوەی کۆمەڵگا لەکاروانی جانەوەرە سێ پێیەکەی مۆدێرنیتە ـ بە جیاوازییە ناوخۆیی‌و دەرەکیەکانی ـ کۆتایی پێهات؛ واتە سەردەمی مۆدێرنیتەی نوێ مانای هەڵگیرسانی شەڕی یەکگرتووی ناوخۆیی‌و دەرەکییە لەناو کۆمەڵگادا. بەگشتی واقیعی ئەو شەڕەی لەکۆمەڵگای خۆرهەڵاتی ناوین لەئارادابووە، بەتایبەتیش واقیعی شەڕەکانی فەلەستین ـ ئیسرائیل، ئەفغانستان ـ پاکستان‌و ئێران ـ ئێراق کە ئاشکرابوون لەم چوارچێوەیەدا هەڵسەنگاندن‌و شیکارکردنیان گرنگ‌و

بابەخدارە. ئەو قۆناغ و رووداوانەی لەهزرو خەیاڵدادا جێگایان نابێتەوە، لەرێگای ئەو شیکارانەوە باشتر مایەی تێگەیشتن دەبێت.

شەڕە نوێکانی خۆرهەڵاتی ناوین کە لەژێر هەژموونگەرایی ئەمریکا ــ یەکێتی ئەورووپا بەڕێوە دەچێت ئاخۆ چۆن ئەنجامگیر دەبێت؟ ئایا ئەو شەڕانە بەربڵاو و خەستتر دەبنەوە؟ هێزە هەژموونگەراکان دەتوانن ناوچە بەجێبهێڵن؟ بەجێی بێڵن یاخود لەدۆخێکی پێچەوانەدا چاوەڕوانی چی دەکرێت؟ ئاشکرایە ناشێت وەڵامی زەلالو یەکلاکەرەوەی ئەو پرسیارانە بدرێتەوە. بەڵام مسۆگەرە کە رووبەڕووی قۆناخێکی مێژوویی جیاوازین. لەبەرگرینامەکەمدا گەلاڵەی شیکارێکی سەبارەت بەسروشتی کۆمەڵگا، شارستانی، مۆدێرنیتەو خۆرهەڵاتی ناوین خستەروو کە بەجیۆکلنووری ناودەبرێتو تا ئەو قۆناخەدێت. بەشی دواتری ئەو بەرگرینامەشم قاڵبوونەوەیە لەسەر مۆدێلی چارەسەری چاوەڕوانکراو بۆ دەربازبوون لەقەیران و شەڕ.

ج ـ چارەسەری تازەگەری دیموکراتیانە لە خۆرهەڵاتی ناوین

گەورەترین کارەسات بۆ کۆمەڵگایەک لەوەدایە هێزی ئافراندنی هزرو چالاکی دەرهەق بەخۆی لەدەستدابێت. هێزەکانی پلەداری و شارستانی کە زۆر پێشتر ئاگاداری ئەو بابەتە بوون، لەپێشینەییان داوەتە بالادەستی هزری کە دەشێت بەهەژموونگەرایی ئایدیۆلۆژی ناوی ببەین. لەبەردەوامکردنی هەژموونگەراییدا بەتەنیا توندوتیژی رۆڵی هەمیشەیی نابینێت. ئەگەر ئامانجی توندوتیژی بەدەستهێنانی بەرژەوەندی سەر کۆمەڵگابێت، ئەوا پێویستی بەبەرهەمی زیادە هەیە. ئەگەر کۆمەڵگاکان رازی نەکرێن ئەوا چاوەڕوانی کاری درێژخایەن و فەراهەمکردنی زێدە ــ بەرهەمیان لێناکرێت. لەکاتێکدا هەژموونگەرایی ئایدیۆلۆژی ئەو رەزامەندییە مسۆگەر دەکات، کۆمەڵگا بۆ توانا و توانستێک دەکرێنەوە زۆر لەوە زیاترە کە لەهەژموونگەرایی توندوتیژی چاوەڕوان دەکران.

رۆژهەڵاتناسی (ئۆریانتالیزم) گوزراشتی زانستیانەی ئەو هەژموونگەرا ئایدیۆلۆژیەیە کە مۆدێرنیتەی ئەورووپا سەبارەت بەرۆژهەڵات و خۆرهەڵاتی

ناوین دایهێناوە. وەک هەژموونێکی هزری زۆر کاریگەر رۆڵی خۆی دەبینێت. جیهانگیربوونی مۆدێرنیتە لەگەڵ جیهانگیربوونی ئایدیۆلۆژیدا تێکەڵە. لەوانەیە هەژموونگەرایی ئایدیۆلۆژی لەپێشتر بێت. هیچ فەتحێک هێندەی فەتحی هۆش و زهن بەکاریگەر نییە. لەکاتی نووسینی ئەو دێرانەشدا بەردەوام لەخۆم دەپرسی؛ تا چەند رۆژهەڵاتناسیم دەربازکردووە. زۆر باش ئاگادارم کە بیرکردنەوەم لەمیانەی ئەو زهنیەتەوە لەبازنە تێکچووەکەی کۆیلایەتی هزر رزگارم ناکات، بەپێچەوانەوە ئەشکەنجەم دەدات و لەناو هەمان بازنەدا دەمخولێنێتەوە. لەدژە مۆدێرنیستە نەریتییەکانەوە تا دەگاتە ئیسلامیەکانیان لەسەدەی نۆزدەهەمەوە داکۆکی لەسەر ئەوە دەکەنەوە کە ئیسلام شێوازێکی هزراندنی هەیەو بەشێوەیەکی سەربەخۆیانە بەرامبەر رۆژئاوا بیردەکەنەوە. ئیسلامگەرایی گووتەیەکە لایەنی دەستخەرۆکردنی لەپێشە. مسۆگەرە کە دژە ـ مۆدێرنیستەکەی لەسەر تێزی رۆژهەڵاتناسیەکان بەرێوە دەچێت. لە ئیخوان موسلمینەوە تا دەگاتە ئەلقاعیدە تەواوی هێزە ئیسلامگەراکانی گوایە خۆیان بە ئانتی ـ مۆدێرنیست دادەنێن رەوشیان بەمجۆرەیە. تەواوی رەوتەکانی بەدوای چەپرەوێکی وشکەوەن ئەنارشیستەکانیشیان لەناو، سەرباری سەرجەم بانگەشەکانی رکابەرایەتییان بەڵام بەگشتی لەچوارچێوەی هزری مۆدێرنیستدان، بەتایبەتیش بەبێ رۆژهەڵاتناسی ناتوانن بیر لەخۆرهەڵاتی ناوین بکەنەوە. سۆسیالیزمی بونیادنراو زێدەرۆییترین مۆدێرنیزم بوو. مۆدێرنیزمی چین سەرکەوتنی رۆژهەڵاتناسییە. سەبارەت بە نەریتخوازی هیندستانیش رەوش جیاوازتر نییە.

دژە ـ رۆژهەڵاتناسی لای من سەیرو سەرنجراکێشە. لەو دێرانەدا تاقیدەکەمەوە. بەتەنیا ئازادی فیکر گوزارشت لە دژە ـ رۆژهەڵاتناسی ناکات. وەک مەزەندە دەکرێت دەربازکردنی رۆژهەڵاتناسی هێندە ئاسان نییە. پەسەندنەکردنی باسی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری لەمیانەی کۆڵەکە سێکوچکەییەکەی لەوانەیە دژە ـ مۆدێرنیستی بێت. بەڵام ئەوە بەتەنیا مانای دەربازکردنی مۆدێرنیزم و رۆژهەڵاتناسی نابەخشێت. لەوەش گرنگتر

چی لەجێگای پەسەند نەکراوەکە دادەنرێت. لەوانەیە ئیسلامیەت یان هەر ئەرێتێکی دیکە مۆدێرنیتە پەسەند نەکات. بەڵام کاتێک نۆرەی بژارو ئەلتەرناتیف دێت، جگە لەرادەستبوون بەهێزەکانی مۆدێرنیتە چارەیەکی دیکەیان نییە. لەبەر ئەوەی ئاگادارن کە رادەستبوونی ئاشکرا یان نهێنی بەگوێرەی بەرژەوەندیەکانیانە دەبن بەپاشکۆی مۆدێرنیتە. هەرەسهێنانی سۆسیالیزمی بونیادنراو بۆ مەسەلەی دەربازکردنی مۆدێرنیتە ناگەڕێتەوە، بەڵکو ئەنجامێکی وابەستەیی ئەوپەڕگەریەتی بەکۆڵەکە سێکوچکەییەکەی مۆدێرنیتەوە (پراکتیزەکردنی سەرمایەداری دەوڵەت لەجیاتی سەرمایەداری تایبەت مانای رەتکردنەوە نییە). نموونەیەکی دیکە جێگای باس نییە کە وەک چین بەشێوەیەکی سەرنجڕاکێش‌و بەرچاو ئەو داوەرییە بسەلمێنێت. هۆکاری پێشنەخستنی سیستەمێکی هەمیشەیی لەلایەن مارکسیزم‌و ئیسلامیگەراکانەوە بۆ ئەوە دەگەڕێتەوە کە رۆژهەڵاتناسییان دەرباز نەکردووە، تەنانەت پەیرەوکارە زێدەرۆکانی رۆژهەڵاتناسی بوون.

نەک هەر تەنیا دەرباز نەکراون، بەڵکو دەسپێشخەری بۆ شیکارکردنی هەژموونگەرایی هزری مۆدێرنیست‌و رۆژهەڵاتناسی نەکراوە. گرامسی هەوڵی تاقیکردنەوەی شیکاری داوە، بەڵام لەتاقیکردنەوە زیاتر تێپەڕی نەکردووە. سەرباری هەبوونی رەخنەی بوێرانە لەلایەن قوتابخانەی هزری ئەنارشیستی، ئەوانەش سەبارەت بەئافراندنی ئەلتەرناتیف جیاوازیەکی ئەوتۆیان لەگەڵ سۆسیالیزمی بونیادنراودا نەبووە. هەرچەندە لەبواری تیۆریدا هەژموونگەرایی ئاماژەپێکراو دەربازیش بکەن بەڵام سەبارەت بە ژیانکردن لە چوارچێوەی بونیادەکەیدا کێشەیەکی جدییان نەبووە. رۆشنبیرە ئێرانییەکانی لەخۆرهەڵاتی ناوین لەهەموو کەسێک زیاتر سەرقاڵی هزری مۆدێرنیتە بوون، لەناواکردنی شیعەگەراییەکی مۆدێرنیست زیاتر بڕیان نەکردووە. تەواوی ئیسلامگەراکانی دیکەش داکۆکی لەسەر ئەوە دەکەنەوە کە سەرجەم گووتەکانی مۆدێرنیتە زۆر پێشتر لەلایەن ئیسلامەوە گوتراوە. بزاوتەکانی دەسەڵات‌و سەرجەم رەوتە ئایدیۆلۆژیەکانی بە سووربوونەوە خۆیان بە دژە ـ ئیمپریالیست، دژە ـ

سەرمایەداری دادەنێن گەورەترین سەركەوتنی بەدەستیان هێناوە لە لیبرالیزم و سەرمایەداری تایبەتەوە بۆ سۆسیال ـــ دیموكرات، سۆسیالیزمی بونیادنراوو رزگاریخوازی نیشتیمانییەوە پلەیان بەرزبۆتەوە یاخود مەزهەبیان گۆڕیوە.

رەوتی مۆدێرنیست و رۆژهەلاتناسی لەمەزەندەكان زیاتر بەكاریگەرترە. تەنیا رەخنەیەك لەبواری كلتووریدا مانای دەربازكردنی ئەو رەوتانە نابەخشێت. سەركەوتن بەسەر یەكێك لەهێزە هەژموونگەراكانی سیستەم، تەنانەت ئەنجامدانی شۆڕشێكی دژە ـــ سەرمایەداریش بەلگەی سەلماندنی رەخنەكردن و ئاواكردنی ئەلتەرناتیفەكەی نییە. شۆڕشی ئۆكتۆبەر دژە ـ سەرمایەداری بوو بەلام دژە ـ مۆدێرنیست نەبوو. بەپێچەوانەوە لەمیانەی رێخۆشكردن لەپێش زێدەڕۆییترین پراكتیكی ئیندوستریالیزم و دەولەت ـــ نەتەوەی مۆدێرنیتە كۆمەكی زۆری پێشكەش بەجیهانگیرییبوونەكەی كرد. شۆڕشی چین لەو بارەیەوە نموونەیەكی رەسەنترە؛ لەمیانەی پەرەوكردنی شێوەكانی مۆدێرنیتەی سەدەی نۆزدەهەم لەو بڕوایەدایە كە بەردەوامی بە شۆڕش دەدات. بەهەڵەداچوونی هاوشێوەی فەرەنساش تارۆژی ئەمڕۆمان كاریگەرییەكانی بەردەوامە.

لەكاتی رەخنەكردنی هەژموونگەرایی ئایدیۆلۆژی مۆدێرنیست و رۆژهەلاتناسی بەبنەماگرتنی پێوەرە سەرەكییەكان مەرجە. كاتێك كۆڵەكە سێكوچكەییەكەی وەك پێودانگی سەرەكی پەسەند بكەین، ئەوا گرنگی بابەتەكە باشتر مایەی تێگەیشتن دەبێت. سەبارەت بەجێگیرییەوە بەبایەخەوە پێویستە ئاماژە بەو خالە بكرێت كە لەسەر ئەو بنەمایە دەتوانرێت رادیكالترین رەخنەی ئاراستە بكرێت و بژارەكانیش لەسەر هەمان بنەما بئافرێنرێت. خودی رەخنەكردن ناچارە یەكپارچەیی و ماوە بونیادیەكان بەبنەما بگرێت. تەنیا رەخنەكردنی بوویەرە كورتخایەنەكان، پرۆسەسیاسی و رۆلی كەسایەتیەكان بۆ ئاشكراكردنی حەقیقەت بەس نییە. ئەگەر لێرەدا یەكپارچەیی و دەستەواژەی ماوە بەیەكەوە بناخەی رەخنەكردن پێكنەهێنن، ئەو ئەنجامەی دێتە ئاراوە پارچەپارچەو بێ

کانە، لەم سۆنگەیەوە بێ مانادەبێتو کەموکوڕیو هەڵەی قورسی وەک دەرنەبڕینی حەقیقەت لەخۆوە دەگرێت. هەرچیەک رەخنەبکەین، مسۆگەر پێویستە بەشێوەیەکی راست یەکپارچەیی (یەککگرتوویی)و ماوەکانیان دەست نیشان بکەین. کاتێک مۆدێرنیتە جێگای باس بێت، بەلانی کەم پێویستە زەمانێکی پێنج سەد ساڵ ی سیستەماتیکو بونیادی بەبنەما بگرێت کە لەسەر بنچینەی کۆڵەکە سێیانیەکەی یەکپارچەییەک پێکدێنێت. سەرەکیترین هەڵەی رکابەرانی سیستەم ـــ مارکسیستەکانیشی لەناودا ـــ لەوەدایە کە سیستەمێکی درێژماوەو خاوەن کۆڵەکەی سێیانییان لەناو کورت ماوەدا رەخنە کردووە، تەنانەت هەندێک جار ماوەیان فەرامۆش کردووەو یەک رەهەندییان تاوتوێ کردووە. کەچی ئەو شیکارانەی بەکورتی لەو بەرگرینامەیەدا پێشکەش کراون روونیدەکاتەوە کە بۆ تێگەیشتنی سەرمایەداری مسۆگەر پێویستە پەیوەندییەکەی لەگەڵ سیستەمی شارستانی ناوەندی دیاربکرێت، بەیەکەوە لەگەڵ هێلکاری درێژماوەی هەڵکشانیو دیاردەی دەوڵەت ـــ نەتەوەو ئیندوستریالیزم رەخنەبکرێت کە دوو رەهەندە سەرەکیەکەی دیکەن.

ئەگەر شارستانی خۆرهەلاتی ناوین تەنانەت شارستانیەکانی چینو ئەمریکا رەچاو نەکرێن ئەوا دەرک بەو سەرمایەدارییە ناکرێت کە لەسەدەی شازدەهەم هەستانەوەی بەخۆوە دی. چونکە مسۆگەرە کە پۆتانسێلی ناوخۆی ئەوروپا بۆ پێکهێنانی سەرمایەداری ناتەواوە. هەروەها ئەگەر بونیادنانی دەوڵەت ـ نەتەوەش لەئارادانەبێت ئاواکردنی سیستەمی سەرمایەداریش مەحاڵ دەبێت. هیچ سیستەمێکی چەوسانەوە بەبێ دەسەلاتو دەوڵەت بەدینایەت. نەک تەنیا دەسەلاتو دەوڵەت، بەڵکو تازۆرترین دەسەلاتو دەوڵەت ـ نەتەوەی دەوڵەت ئاوانەبن، کەڵەکەبوونی سەرمایەو قازانج بۆ سەرمایەداری فەراهەم نابێت. لەپێناو سەرکەوتنی هەژموونگەرایی سیستەمیش پێویستە شۆڕشی پیشەسازی بخاتە ژێر رکێفی پاوانگەرایی خۆیەوە: ئەمەش لەگەڵ بەئایدیۆلۆژیاکردنی بەشێوەی ئیندوستریالیزم بەیەکەوە لەناو یەکتردا ئەنجامیبدات. ئاشکرایە کە لەمیانەی یەکپارچەیی پتەوی نێوان ئەو دیاردانەو چوارچێوەی درێژماوەدا

مۆدێرنیتەیان زاڵ کردووە. کاتێک تەماشای سەرجەم ئەو قوتابخانە فیکریانە بکەین کە خۆیان بەرەخنەگر دادەنێن دەبینین کە مۆدێرنیتە لەناو دریژماوەو یەکپارچەییدا تاوتوێ نەکراوە، بەش بەشەو زیاتریش لەدەستەواژەی ماوە بێ ئاگابوون، لەرێگای ئەولەویەتدان بەچەند تایبەتمەندێتییەک (بۆ نموونە بوویەرەکان، قۆستنەوەی رەنج، کرێ، قازانج، سەرمایە، دەوڵەت، داگیرکەری، ئیمپریالیزم، کەسایەتیەکان) هەوڵی بەدەستهێنانی ئەنجامیان داوە. کاتێک ئەوە پەیڕەوەکە بێت، ئەو ئەنجامەی بێتە ئاراوەش لەوە دەچێت فیل بەتاڵە مووەکانیەوە پێناسەبکرێت.

بەتایبەتی ئەو سۆسیالیزمە بونیادنراوەی لەناویدا گەورە بووین، دەستەواژەی ماوەی بەشێوەیەکی راست بەکارنەهێناو تەنیا کۆڵەکەی سەرمایەداری مۆدێرنیتەی رەخنە کردو لەمیانەی نواندنی شۆڕشگێڕێتی رێگای لەپێش گەورەترین بێ ئومێدیو هیواشکێنی کردەوە. بێگومان ئەو هەڵوێستە بناخەی کۆمەڵایەتی خۆی هەیە. پێویستە باش بزانرێت کاتێک لە لیبرالیزم زیاتر کۆڵەکەکانی دەوڵەت ــ نەتەوەو ئیندوستریالیزمی مۆدێرنیتە بەکاربهێنرێت شۆڕشگێڕی نییە بەڵکو دیکتاتۆریەتو تەنانەت فاشیزمیش دەئافرێنێت. لەو لایەنەوە ئەزموونی وڵاتانی سۆسیالیزمی بونیادنراو (زیاتریش دەوڵەتەکانی رزگاری نیشتیمانی) زۆر فێرکەرن. هەروەکو لینینیش گونوویەتی نیازپاکی چوون بەرەو جەهەنەم بەربەست ناکات، بەپێچەوانەوە هەندێک جار ئاسانی دەکات. شۆڕشی ئۆکتۆبەر بەهۆی کەموکوڕیو ناتەواوی لەبواری دژە ــ سەرمایەدارییەوە شکستی نەهێنا، بەپێچەوانەوە لەدژە ــ سەرمایەداری سەرکەوتووبوو، بەڵکو چونکە دژە ــ مۆدێرنیست نەبوو. لەم سۆنگەیەوە؛ چونکە دژە ــ دەوڵەت ــ نەتەوەو دژە ــ ئیندوستریالیزم نەبوو، هەروەها لەرێگای دژە ــ سەرمایەدارییەوە نەیتوانی دوو کۆڵەکەکەی مۆدێرنیتە دەرباز بکاتو ماوەی بونیادی بەلاوەناو تەنیا لەمیانەی کورت ماوەکانەوە جموجۆڵی کرد، هەربۆیە دۆڕا. کردارو پراکتیکی پەیڕەوکراو راستی ئەو رەخنەیە دەسەلمێنێت.

سەرەکیترین کەموکوڕی شۆڕش، ڕەوتە ئایدیۆلۆژی‌و بزووتنەوەکانی ئەو پێنج سەدەیەی دوایی کە هەڵگری ئامانجی دیموکراتی‌و یەکسانیخوازی بوون‌و بەسەرکەوتنێکی سیستەمانیک نەگەیشتن، بەسیستەمێکی جیهانی جیاواز نەگەیشتن کە دەشێت وەک شارستانێتی دیموکراتی ڕاڤەی بکەین؛ لەپراکتیکێکی ڕەخنەگرانە بێبەشبوون کە هەڵگری یەکپارچەیی بێت‌و دەستەواژەی ماوە لەخۆوە بگرێت. واتە بەردەوام لەلایەنێکەوە فیلیان پێناسە کردووە. لەدۆخێکی بەمجۆرەشدا نە سوود لە فیل دەبینن نە لێی ڕزگار دەبن. مارکسیستەکان لەکاتی ڕەخنەکردنی سەرمایەداری‌و هەوڵەکانی دەربازکردنی بێ ئاگابوون لەوەی کە ناوەندگەرایی دەوڵەت ـ نەتەوەو ئیندوستریالیزمیان بە ئاستی فاشیزم‌و وێرانکردنی ژینگە گەیاندووە. هەڵوێستی بزووتنەوەو ڕەوتەکانی ڕزگاری نیشتیمانیش بەرامبەر بەمۆدێرنیتە ناخراوەو نادیارترە. کاتێک دەبن بە دەوڵەت ـ نەتەوە لەهەندێک بواری پیشەسازیدا گەشە دەکەن، دژە ـ ئیمپریالیستی‌و دژە ـ سەرمایەدارییەکەیان جێگای خۆی بۆ لایەنگری زێدەڕۆیانەی مۆدێرنیزم جێ دێڵێت، تەنانەت لەگەیاندنی ئایدیۆلۆژیەکانی مۆدێرنیتە (لیبرالیزم، میللیگەرایی، سۆسیالیزمی بونیادنراو) بەپێگەی ئایین سنوور ناناسن، بەمجۆرە دەوڵەت ـ نەتەوەو ئیندوستریالیزم وەک ئایینی سیکۆلار مانادارکراون‌و بوونەتە خاوەن بونیاد.

ئەنارشیستەکانیش کاتێک ڕەخنە ئاراستەی کۆڵەکە سێیانیەکەی مۆدێرنیتە دەکەن، تەنانەت نەیانویستووە وەک ئەلتەرناتیف بیر لەسیستەمێکی دیموکراتیک بکەنەوە، بەڵکو تاکی ئەنارشیستیان بەرامبەر بەکۆمەڵگای دیموکراتیک هەڵبژاردووە. دان پێدانانیان‌و گەڕاندنەوەی ژێرکەوتنیان بۆ ئەو واقیعە لەگەڵ پێگە چینایەتیەکەیان ناگونجێت. ناشێت بەجۆرێکی دیکە لایەنی دژە ـ کۆمەڵگایی وردەبۆرژوازی شار روون بکرێتەوە. سۆسیال دیموکراتەکانیش جگە لەو بڕوایەی کە خوازیارن لەمیانەی ریفۆرمەوە مۆدێرنیتە ڕاست بکەنەوە تاکە هەنگاوێکی دیکە ناهاوێژن. ئیکۆلیژیستەکانیش هێندە ڕووکەشین کە نازانن سەرچەم بەڵگەو کۆڵەکەکانی ژینگەیان لەمۆدێرنیتە وەرگرتووە. کاتێک فشار

دەخەنە سەر ئیندوستریالیزم سەرمایەداری و دەوڵەت ـ نەتەوە لەبیر دەکەن. هەروەها فێمێنیستەکانیش باوکسالاری رەخنە دەکەن، بەڵام بەهەمان زەلالی و راشکاوانە ئەو وێرانکارییانە رەخنە ناکەن کە مۆدێرنیتە ژنی دووچار کردووە. تەنانەت کاتێک رەخنەشی دەکەن بەڵام لەئافراندنی رەوت، بزووتنەوەو سیستەمێکی ئەلتەرناتیفی ژن و کۆمەڵگا لەناو جۆرێک بێچارەییدا دەژین. بزووتنەوە کلتووری و ئایینییە رادیکاڵەکانیش هێشتا وەک بزاوت و رەوتی بەرهەڵستکاری مۆدێرنیتە لاوازن. ئەوەی لەپێناویدا هەوڵدەدەن سازشکارییەکی بالایە.

خوازیارم ئاماژە بەو خاڵە بکەم؛ لەکاتێکدا سەرمایەداری رۆژی ئەمرۆمان لەقەیرانی فینانسدا سالانە ٩٠٠ ترلیۆن دۆلار تالانکاری گریمانەیی (وەهمی)ئەنجامدەدات، بێگومان پێشنەخستنی رەخنەیەکی یەکپارچەیی و بونیادی سەبارەت بەمۆدێرنیتەی سەرمایەداری و ئاوانەکردنی سیستەمێکی ئەلتەرناتیف رۆڵێکی دیاریکەری لەمەدا هەیە. سەرجەم ئەو رەوت، بزووتنەوەو شۆڕشانەی نەتوانن پەیوەندی سەرمایەداری لەگەڵ مۆدێرنیتەدا دیاربکەن لەتوانەوە لەناو مۆدێرنیتەدا رزگاریان نابێت. سەرجەم رەوتە ئایدیۆلۆژیەکان، بزووتنەوە سیاسی و هەرجۆرە شۆڕشێکی دژە ـ سەرمایەداری بە دژە ـ مۆدێرنیتە نەگەیەنێت لەفەتحکردن لەلایەن مۆدێرنیتەوە رزگاریان نابێت.

وەک چۆن دژە ـ سەرمایەداری دژە ـ مۆدێرنیزم نییە، ئەگەر نەبێت بە دژە ـ مۆدێرنیتە ئەوا نابێت بە دژە ـ سەرمایەداری یەکی جێگیرو بە پرەنسیپ. سەرەکیترین بەهەڵەداچوونی رەوت و بزوتنەوە ئیکۆلۆژی، فێمینستی، کلتووری و ئایینیە رادیکاڵەکان؛ لەو بڕوایەدابوون بەبێ ئامانجگرتنی بونیادی یەکپارچەیی مۆدێرنیتە سەرکەوتن بەدەست دێنن.

بەو هەڵوێستەم نکوڵی لە هەموو شتێک ناکەم. هەرچەندە پارچە پارچەو بێ سیستەمیش بێت بەڵام رەخنە پێنج سەدەییەکەی سەبارەت بە مۆدێرنیتە لەو نیوسەدەیەی دواییدا لاوازیش بێت بەڵام هێزی پۆست مۆدێرنیزمی ئافراندووە. سەرباری ئەوەی پۆست مۆدێرنیزم لەوەلامدانەوەی ئەو رەخنانەی مۆدێرنیتە دوورە کە هەوڵی

شیکارکردنیانمدا، بەلام سەبارەت بە خستنەڕووی دۆخی کائۆسو ئەو قەیرانە گرنگە کە سیستەم تێی کەوتووە.

لەسەردەمی پۆست مۆدێرنیزمدا شیکارکردنی پەیوەندی مۆدێرنیتە لەگەڵ هەزاران بوویەری خراپی لەجۆری فاشیزم، جینۆساید، تۆتالیتاریزم، سەرەڕۆیی، رەگەزگەرایی کۆمەڵگا، میللیگەرایی، ئیندوستریالیزم، گۆڕانکاری کەشو هەواو جۆرەکانی تێکچوونی ژینگە، هەڵکشانی دەسەلاتگەرێتی، بەژنکردنو بەکالاکردنی کۆمەڵگا، ئەنالیتیکبوونی ژیری، خالیکردنەوەی رۆح، بەخڵتەکردنی تاک، بەگژداچوونی هەرکەس لەگەڵ یەکتردا، پەرتەوازەکردنی کۆمەڵگا، وێرانکردنی کشتوکاڵ، جێگرتنەوەی پاشا ـــ خوداوەندە داپۆشراوەکان لەلایەن تاک ـ خوداوەندە رووتەکان، لەدەستدانی لایەنی سیحراوی ژیان، لەدەستدانی رەسەنایەتیو جوانی ژنو سۆزانیکردنی ئەوپەڕگەرانەی ژن، زاڵبوونی دەستدرێژی لەجیاتی ئەخلاق، جێگیربوونی هۆمۆژەنی ـ مانای مردن دەبەخشێت ـ لەجیاتی هەمەڕەنگی کە مانای ژیان دەبەخشێت، لەناوچوونی سیاسەتو جێگیرکردنی دەسەلات لەجێگایدا، ئاسانتر دەبێتو وەک ئەگەرێک دێتە پێشەوە. پۆست مۆدێرنیتە سەربەخۆ شۆڕش نییە. بەلام قالبە وشکەکانی مۆدێرنیتە دەهەژێنێت وهەلی شکاندنی دەرەخسێت، زەمینەو هەلومەرجەکەی نەرم دەکات. ئاشکرایە کە شۆڕشی دژە مۆدێرنیتە هەڵوێستێک پەیڕەو دەکات کە پاژەکان لەناو یەکگرتوویی، رەهەندی خۆجێییش لەچوارچێوەی گەردوونیو ساتەکانیش لەمیانەی برێژماوەکاندا تاوتوێ دەکات؛ لەسەر بنەمای بەرەنگاربوونەوەی سەرمایەداری، دەوڵەت ـــ نەتەوەو ئیندوستریالیزمو لەتەوەرەی ئامانجەکانی سۆسیالیزم، دیموکراسی و ئیکۆلۆژیدا سەرجەم بونیادەکان بەرەو بەرگری خۆیی، ماناداركردنی هەبوونو بە حەقیقەتکردنی خۆیان ئاراستە دەکات.

پێویستە رۆژهەلاتناسی لەچوارچێوەیەکی تەسکی بۆچوونی بیرمەندە ئەورووپییەکان سەبارەت بەشارستانیو کۆمەڵگاکانی خۆرهەلاتی ناویندا هەڵنەسەنگێنرێت، چونکە لەجیاتی پێشخستنی هزری زانستی دەرهەق

بەسروشـــتە کۆمەڵایەتیـــەکانیانو فەراهـــەمکردنی رۆشـــنگەری خۆیـــان، وابەســتەکردن بەهەژموونگــەرایی ئایــدیۆلۆژی مۆدێرنیتــەو بەبنەماگرتنی بونیادە زانستیەکەی مانـا بەرفراوانەکـەی رۆژهەڵاتناسییە. فـەتحکاری ئـەو دوو سـەدەیەی دوایـی مۆدێرنیتـەی سـەرمایەداری تـەنیا لـەبوارەکانی کلتـووری مـاددی رووینـەداوە. بـەڵکو لـەبواری کلتـووری مەعنەویدا زیاتر جێگای باس بووە. ئەو شۆڕش، بزاوتە سیاسیو رەوتـە ئایدیۆلۆژیانــەی ســـەریانهەڵداوە هەریەکـــەو کۆپیـــەکی بێکاریگـــەری نموونەکـەی ئـەوروپان. هەربۆیـەش کاریگەریەکـەیان لەسـەر کۆمـەڵگا رووکەشانە بووە. ئەو کۆمەڵگایەی لەنێوان بەرداشی نەریتو مۆدێرنیتـەدا ماوەتـەوە، بـەردەوام لـەناو گرژیدا بـووەو بـەهۆی خـۆ نوێنەکردنـەوەش بەردەوام لەدۆخی قەیراندا دەژیت.

دژە ـــ رۆژهەڵاتناسـی لەمیانـەی دژە ـــ مۆدێرنیسـتیەوە بەدیـدێت. دەشـێت ئیسـلامگەرایی سیاسـی رادیکـاڵ لـەچوارچێوەی رۆژهەڵاتناسـیو شـێوەی رۆژهـەڵاتی مـۆدێرنیزم هەڵسـەنگێنرێت. مسـۆگەر هـیچ توانـاو بەهایەکی ئافراندنی ئەلتەرناتیفی نییـە. جگـە لەبـەکارهێنانی میللیگـەرای ئاینی وەک پەرچەکردارێک بەرامبـەر میللیگـەرایی عـەلمانی شتێکی دیکـە نییــە. شۆڕشـــی عـــەرەب، تـــورکو فارســـەکان شۆڕشـــی نموونـــەیی رۆژهەڵاتناسـین. ئـەو شۆڕشـانە میللیگـەرایی ئـاینیو نـەژادییان بـەجیا یاخود تێکەڵ بەکارهێناوەو ئاواکردنی دەوڵەت ـ نەتەوەیان وەک ئامانجی یەکەم دەست نیشان کردووە. لەو بڕوایەدابوون ئەگەر لەگەڵ سەرمایەداری دەوڵەتو ئیندوستریالیزم بیکەن بەیەک ئەوا رۆڵی خۆیان پێکدێنن. چەنـد سەدەیەک دواتر گرتنە بەری رێگای ئـەوروپا لەچارەنووسیان نووسراوە. لەهەموو بوارێکەوە گەیشتن بەبـەها ئەوروپیـەکانیان بۆ خۆیـان کـردووە بەکەللەڕەقی.

خوێندنەوەیـەکی راسـت بـۆ پەیوەنـدی کۆمـەڵگای خۆرهـەڵاتی نـاوین لـەگـەڵ مۆدێرنیتــەی ســەرمایەداری، بـۆ پێهـەڵگرتنێکی ئەلتەرناتیفانـە رۆڵێکی دیاریکەری دەبێت. بەر لەهەموو شتێک پێویستە مایەی تێگەیشتن بێت کە مۆدێرنیتە بووە بەدیاردەیەکی لۆکاڵی یان خـۆجێیی. دیاردەیـەکی

ناوخۆییە نەک دەرەکی. بەڵام لەمۆدێرنیتەی ئەوروپا جیاوازترە. لاوازترین ئەڵقەی سەرمایەداری جیهانگیرییە. لەدۆخی بەمجۆرەدا پێویستە لەدوو هەڵە نەگلێی. یەکەمیان؛ بەجۆرێک مۆدێرنیتەی سەرمایەداری پەسەند بکرێتو ئەنانەت بپەرسترێت وەک بڵێی دەرفەتی جیهانو شارستانیەکی دیکە بوونی نییە؛ دووەمیشیان، بەشێوەیەکی بنەڕەتیو سەرتاسەری بیکەیتە دوژمنو وەک سەلەفیەکان رەتی بکەیتەوە. لەدەرەنجامدا هەردوو هەڵوێستیش خزمەت بەزیاتر جێگیربوونی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری دەکەن.

لەپەرتووکی سۆسیۆلۆژیای ئازادی بەرگرینامەکەمدا هەوڵمدا تازەگەری دیموکراتی وەک ئەلتەرناتیفی دژە ـ مۆدێرنیزم بخەمەڕوو. لەجیاتی ئەوەی تێزەکانی ئەو بەشە وەک خۆی لەم بەشەدا باس بکەم، هەوڵدەدەم لەگەڵ هەلومەرجی ناوچەدا بیگونجێنم. رەخنەکردنی سیستەم ئامانجی مانادارکردنی ئەوانەیە کە پێویستە دەرباز بکرێن یان سەرلەنوێ بونیاد بنرێنەوە. لەو بڕوایەدام کە بۆ باشتر تێگەیشتنی ئەلتەرناتیفی مۆدێرنیزمی دیموکراتیک جارێکی دیکە پێناسەکردنی مۆدێرنیتەو هەڵسەنگاندنی کۆڵەکە سێیانیەکەی پەیڕەوێکی راستە.

دەشێت مۆدێرنیتە وەک چاخی هەنووکە (ژیاندارکراو) هەڵسەنگێنرێت. چونکە هەر شارستانیەکی بونیادنراو تا ئەو کاتەی دەربازدەکرێت مۆدێرنیتەی سەردەمی خۆیەتی. بۆ نموونە بونیادە سۆمەریەکانی زیاتر لەدووهەزار ساڵیان خایاند مۆدێرنیتەی سۆمەرە، واتە سەردەمی سۆمەرە. مۆدێرنیتەی گریکیش دەوروبەری ساڵانی ٥٠٠ پ.ز ـــ ٥٠٠ زایینی دەگرێتەوە. مۆدێرنیتەی عوسمانی ئیسلامیش (١٣٠٠ ـــ ١٩١٨) لەقۆناخی خۆیدا لەجوگرافیاکەیدا بەکاریگەربووە. ئەگەر سەردەمەکەیان بەسەر چووبێت، ناوبردنیان بەشارستانی گونجاوترە. شارستانی ئەو مۆدێرنیتانە وەسف دەکات کە پێشووتر ژیاون. شارستانیمان وەک سیستەمی سەرکوتکردنو زوتکردنی زێدە ـ بەرهەمو پاوانکەرایی پێناسەکردبوو کە لەسەر بەناویەکداچوونی دەوڵەت ـ چین ـ شار هەڵکشاوە. لەو بڕوایەدام کە ئەو پێناسەیە تێرو

تەسەلە. جیاکردنەوەیان بەشێوەی کلتووری ماددی‌و مەعنەوی شارستانیەکان وەسف دەکات بەڵام پێناسەیان ناکات. دەشێت شارستانیەکان وەک کلتوورو بونیادی درێژخایەن‌و یەکپارچەش وەسف بکرێت. بە مانا بەرفراوانەکەیەوە ناوبردنی هەموویان بە پێناسە هێندە چەوتیش نابینرێت.

جیاوازی نێوان شارستانییە ناوەندی‌و نا ناوەندیەکانیش فێرکەرە. دەستەواژەی شارستانی ناوەندی شارستانی رووباری سەرەکی وەسف دەکات، ناوەندیش ئەو بونیادە یەکپارچانە وەسف دەکات کە بەردەوام لەئارادان. دەشێت بەسیستەمی جیهانیش ناوببرێت. دەشێت چەندین شارستانی لەدەرەوەی ناوەندیش جێگای باسبن. چین، ئەمریکاو هیندستان بوونەتە شارستانی، بەڵام نەبوونەتە ناوەند. شارستانیەکانی خۆرهەڵاتی ناوینیش زنجیرێکی ناوەندی پێکدێنن. لەماوەی نێوان ١٥٠٠ پ. ز ـ ١٥٠٠ زایینی زنجیرەی شارستانیەکی ناوەندی نزیکەی پێنج هەزار ساڵە جێگای باس بووە. ناوی جیاوازیان لێنراوە. زیاتریش ناوی خانەدان‌و ئایینە. سۆمەر، میسر، رۆما، بیزەنتی ـ کرستیانی، عەرەب ـــ ئیسلام‌و تورک ـــ ئیسلام ئەوانەن کە یەکسەر بەبیری مرۆڤدا دێن. هەرچەندە ناوو ناوەڕۆکیان لەیەکتر جیاوازبێت، بەڵام خاوەن بونیادو یەکپارچەییەکی ناوەکی بەگوێرەی پێناسەکەیانن. هەژموونگەران‌و ناوچەی ناوەند ـ کەنار جێگای باسە. تەنگەژەی کاتی‌و دۆخی کائۆس بەخۆیانەوە دەبینن. بەڵام بەو سیفەتەی بونیادی زنجیرەی دەسەڵاتێکن بۆشایی پەسەند ناکات‌و هەمیشەییبوونیان جێگای باسە.

مۆدێرنیتەی سەرمایەداری سیستەمێکی جیهانە کە تا ئێستا لە ناویدا دەژین. وەک شارستانیەکی ناوەندی هەژموونگەرایی کە لەخۆرهەڵاتی ناوینەوە بۆ ئەوروپا خزاوە نزیکەی پێنج سەد ساڵە (لە سەدەی شازدەهەمەوە) درێژە بەهەبوونی خۆی دەدات.

دەستەواژەی شارستانێتی دیموکراتیمان بەئامانجی پێناسەکردنی ئەو دونیایە هەڵبژارد کە لەلایەن هێزە کۆمیناڵەکانی لادێ‌و رەنجدەرە ئازادیخوازەکانی ناو شار پێکهێنراوە؛ کە بەرامبەر شارستانی سیستەمی

شار ــ چین ــ دەوڵەت لەناوەوە دژی جیاوازی چینایەتی کۆیلەداری، لەدەرەوەش دژی سەرکوتکردن، تاڵانو کۆیلەکردنی ناسنامەی قەومو قەبیلە بەردەوام لەناو بەرخوداندان. ئاشکرایە کە ئەو پێکهاتەو بونیادە دیموکراتیبیانەی لەچوارچێوەی ئەو پێناسەیەدا بەدرێژایی مێژووی شارستانی خاوەن یەکپارچەییەکنو بەردەوام میراسیان بۆ یەکتری جێهێشتووەو یەکسانیخواز، ئازادیخوازان ناوبردنیان بەشارستانێتی دیموکراتی مافو ئەرکێکی مێژوویی دەست لێبەرنەدراوە.

کاتێک دەستەواژەی شارستانێتی دیموکراتیک لەسەر رەوشی بەرجەستەیی ئێستا پەیرەو بکەین دەشێت وەک تازەگەری دیموکراتیک دیار بکرێت بەمەرجێک رکابەرایەتی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری لەخۆوە بگرێت. لەناوی دەستەواژەکە زیاتر پێویستە چوارچێوەکەی لەبەرچاوان بگیرێت. بەدرێژایی بەرگرینامە زیاتر باسی ئەو شارستانیانەمان کرد کە لەمیانەی گێڕانەوە فەرمیو کلاسیکیەکان باسدەکرێن؛ کەمتر جێگامان بە داریدەکانی شارستانێتی دیموکراتی دواوە. هۆکارەکەشی بۆ نوێبوونی تێڕوانینمان سەبارەت بە مێژوو و شارەبوونی کەرەستەو ماتریالەکانی بەردەستمان دەگەڕێتەوە. لەو بەشەدا هەوڵی یەکلاییکردنەوەی شیکاری رەوشی هەنووکەیی کۆمەڵگای خۆرهەڵاتی ناوینو هەڵوێستەکانی چارەسەرکردنی کێشەکان دەدەم. تازەگەری دیموکراتی لەسەر بنەمای سەرهەڵدان، پەرەسەندن، قەیرانی بونیادیو دەربازکردنی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری بەردەوام وەک دژە تێزی دیالیکتیکی بابەتی شیکاردەبێت. ناکەوێتە ناو هەڵە مێژووییەکانی مارکسیزمەوە. بەتایبەتیش ناکەوێتە ناو ئەو تەڵەزگەوە کە ناکۆکی سەرەکی بەدیاردەیەکی وەکو بورژوازی ــ کرێکار ببەستێتەوە کە بەردەوام ناوەڕۆکەکەی دەگۆڕێت. کاتێک لەسەردەمی هیگڵەوە بۆ یەکەمین جار هەوڵدەدرێت پەیرەوێکی سەرکەوتووانەی دیالیکتیک بەگوێرەی سروشتی کۆمەڵگای خۆرهەڵاتی ناوین بگونجێندرێت، لەو بڕوایەدام کە ئەو ئەزموونە ئەنجامی سەرکەوتووانە لەگەڵ خۆیدا دێنێت. هەڵوێستێکی ماناداتر بەرامبەر ئەو

گووتەیەی مارکس " دیالیکتیکم لەسەر پێی خۆی داناوە"پیشاندەدرێت کە ئاماژەی پێکرد بەڵام لەجێبەجێکردنیدا سەرنەکەوت.

أ ـ کۆمەڵگای ئیکۆنۆمیک بەرامبەر بە سەرمایەداری

ئەو کات و شوێنەی کارل مارکس تێیدا ژیاوە لەژێر فشاری هەلومەرجی ئەو رەوتە ئایدیۆلۆژی ـ سیاسی و گفتوگۆیانە دایە کە لەپێناو یەکێتی و دەوڵەت ـ نەتەوەی ئەڵمانیا ئەنجامدەدرێت. هەوڵدەدرێت لەچوارچێوەی ئایدیۆلۆژی، سیاسی و یاسایی دیاردەکان مانادار بکرێن. کارل مارکس لەمیانەی ئەولەویەتدان بەئابووری هەوڵی کارتێکردنە سەر ئەو هەلومەرجە دەدات. لەباسەکەیدا هەوڵدەدات ئابووری وەک پۆلێنێکی دیاریکەر جێگیر بکات. بەرپرسیاری سەرەکی گەیاندنی سەرمایەدارییە بەئاستی زانست. لەو چوارچێوەیەشدا پێشوازیکردنی خاوەن سەرمایەکان وەک بۆرژوازی، رەنجدەرە کرێدارەکانیش وەک پرۆلیتاریا، پێشوازیکردنی کۆمەڵگاش وەک پۆلێنی کۆمەڵگای سەرمایەداری کە کالای سەرمایەداری تێیدا زاڵە بە بەردی بناخەی ئەو زانستە دادەنێت. لەو بڕوایە دایە بەو کردارەی بە بەردێک لەسێ چۆلەکەیداوە. لەو بڕوایەدایە کاتێک ئابووری لەئابووری سیاسی ئینگلیز، پۆزیتیڤیزمی لەزانستی کۆمەڵایەتی فەرەنسی و دەستەواژەی دیالیکتیکی لەفەلسەفەی ئەلمانی وەرگرتووەو کردوونیەتی بەیەک و سەنتێزی "سۆسیالیزمی زانستی" پێکهێناوە سەرکەوتووە. لەو قۆناخەدا لەهەر زانستێکدا شۆڕش جێگای باسە. دڵنیایە کە خۆی و ئەنگلس یش شۆڕشی زانستی کۆمەڵگایان ئەنجامداوە. بە داروینی زانستی کۆمەڵگا دادەنرێن.

هزری مارکسیستی وەک گرنگترین باڵی زانستی کۆمەڵایەتی ئەورووپا سەرهەڵدەدات. کاتێک لەروانگەی سیستەمی هەژموونگەراییەوە سەیربکرێت دەبینرێت کە ئەو زانستە سەرچاوەی خۆی لەپێویستی پاوانگەرایی سەرمایە وەردەگرێت کە تازە هەڵکشاوەو مۆرکی خۆی لەسیستەم داوە، لەمیانەی بەزانستکردنی سەرمایەش لەوانەیە هێندەی توندوتیژی دەسەڵات، بەڵکو لەویش زیاتر کۆمەکی بەرەواکردنی کردووە.

هێندەی دەیانەوێت با سەرمایە بە دزێو و خراپ پیشانبدەن، بەڵام لەرێگای بەزانستکردنی سەرمایەداری مارکس و ئەنگلس هەنگاوی مێژوویی پێویستیان بۆ رەواکردنی هاوێشتووە. چەندە بەئێش و ئازارە کە کارل مارکس و فریدریک ئەنجلس سەرباری ئەوەی سەرەتا دژایەتییان کرد، بەڵام کاتێک سەرمایەیان وەک سەرمایەداری راگەیاند، پاوانگەراکانی سەرمایە - قازانجیشیان کرد بە بۆرژوازی، کۆمەڵگای ئابووریشیان وەک کۆمەڵگای سەرمایەداری راگەیاندبوون بە بەرپرسیارە سەرەکیەکانی ئەو هەنگاوە مێژووییە و نەیانتوانی خۆیان لەو رەوشە رزگار بکەن. پێویستە لەبیر نەکەین کە لەمێژوودا بەهۆی بەکارهێنانی نیازپاکی بەردەوام ئەنجامی پێچەوانەیان لێکەوتۆتەوە.

وەک دەزانرێت کاتێک مارکس و ئەنجلس دەستپێشخەری ئەو کارەیان دەستپێکرد زیاتر سوودیان لەفەلسەفەی دیالیکتیک بینی کە هیگل بەلوتکەی گەیاندبوو. لەو بڕوایەدام هەڵە سەرەکیەکەیان لەکاتی گونجاندنی فەلسەفەی دیالیکتیکی ئەنجامداوە. لەو کاتەدا ئەو هەڵەیان کرد کاتێک پەرەیان بەهەندێک سێکوچکەی لەجۆری تێز - دژە تێز - سەنتێز، سەرمایە - رەنجی کرێدار - قازانج، بۆرژوازی - چینی کرێکار - کۆمەڵگای سەرمایەداری داوە. لەو بڕوایەدام کە تێز - دژەتێزی دیالیکتیکی هیگل لەلایەن مارکسیستەکان (زۆربەی ئەوانەی ئەو پەیڕەوەیان بەکارهێناوە) بەتەواوی دەرکی پێنەکراوە. تێز ـ ئەنتی تێز کە کێشەیەکی سەرەکی فەلسەفییەو تا ئێستاش گرنگی خۆی لەدەست نەداوەو چاوەڕوانی پەرەپێدان دەکات مانای بەناویەکدا چوونی گەردوونی ـ تاکەنەییەو گوزراشت لەحەقیقەتەکەی دەکات. لەناوەڕۆکدا هیگل خوازیارە بڵێ: هەر هەبوونێک لەناوەڕۆکەکەیدا دژەکەشی جێگای باسە. ناوەڕۆکی هیچ هەبوونێک بێ دژ نییە. نەبوونی دژ مانای هیچێتییە. هیچێتیش مانای نەبوونە. بەگوێرەی ئەوەی نەبوونیش بوونی نییە کەواتە هیچێتی تەواو بوونی نابێت. لەدۆخێکی بەمجۆرەدا هەبوونەکان بێ دژ نابن؛ وەک چۆن هەڵکشان بێ داکشان نابێت. کێشەکە زیاتر سەرچاوەی خۆی لەتێگەیشتنێکی راست بۆ ماهیەتی دژایەتیدا شاراوەیە. تیۆریزانێکی

سەرکەوتووی دیالیکتیک ئەو کەسەیە کە بەشێوەیەکی راست دژایەتی دەست نیشان دەکات.

پێویستە بەبایەخەوە ئاماژە بەو خالە بکرێت؛ دەشێت بەهەزاران دژە تیز لەهەبوونێکدا دەربکەوێت. گرنگترین ئەرکی پێویستە لەلایەن پسپۆری دیالیکتیکەوە ئەنجامبدرێت، دەستنیشانکردنێکی راست و دروستی ئەو دژە تیزەیە کە لەناو ئەو هەموو دژە تیزانە لەرێزی یەکەمدا کاریگەری لەسەر ئەوانی دیکە کردووەو ئاوایکردوون. کارل مارکس و فریدریک ئەنجلس هەردووکیان وەک شارەزای دیالیکتیک لەکاتێکدا خوازیارن هیگل لەسەر پێیەکانی دابنێنەوە، کەوتوونەتە ناو هەڵەیەکی هێندە قەبەوە بەبێ ئەوەی ئاگادار بن کەللەیان پەڕاندووە. سەرباری ئەوەی دوو سەدەیە بەردەوام شتگەلێکی زۆری لەدژ باس دەکرێت، بەلام لەو بڕوایەدام کە تا ئێستاش دیالیکتیکی هیگل لوتکەیە. بێگومان سێکوچکەکانی مارکس و ئەنگلس لایەنی دیالیکتیکیان هەیە. بەلام باسێکی بەهاداری سێکوچکەیی دیالیکتیکی راست لەخۆوە ناگرێت.

پەیوەست بە بابەتەکەمان گرنگترین هەڵەی دیاریکردنی خودو ناوەرۆک لەدژایەتی بۆرژوازی ـ پرۆلیتاریادا ئەنجامدراوە. بێگومان دژایەتی بۆرژوازی ـ پرۆلیتاریا بوونی هەیە. بەلام ئەو دژایەتییە وەک مەزەندەکانیان پێکنەهاتوومو کاری نەکردووە. بەلام دژایەتی ئەو ناکۆکیەی سەرمایەداری لەبوون و کۆدەماری کۆمەلگادا رێگای لەپێش کردۆتەوە ناکۆکی سەرمایەداری ـ پرۆلیتاریا نییە. تەنانەت ئەگەر ناکۆکیەکی بەمجۆرە لەنێوانیاندا جێگای باسیش بێت بەلام ناکۆکیەکی سەرەکی نییە. لەوەش گرنگتر، سەرمایەداری ئەو پۆتانسیلەی نییە وەک مەزەندە دەکرێت بەتەنیا سەربەخۆ کۆدەماری کۆمەلگا بکات بە سەرمایەداری. تەنیا سەرمایەداری سەربەخۆ ئەو هێزی نییە. هەروەها کۆمەلگا هەبوونێکی لەو جۆرە نییە کە لەمیانەی سیفەتی وەک سەرمایەدار، ئیسلام، کرستیان و...هتد. چۆنایەتیەکەی بگۆڕێت. بەکورتی بەو سیفەتەی سروشتی دووەمە کۆمەلگا هەبوونی خۆی دەپارێزێت. ئەگەر هەندێک سیفەت لەقۆناخە جیاوازەکانی مێژوودا وەک تاکانە کاریگەریش

بووبن مانای ئەوە نییە کە ئەو کۆمەڵگایە بەتەواوی ئاقانەیەکی پەنی گشت ناکەکانە، وەک چۆن لالەیەکی (خوزام) رەش نابێتە کۆی لالەکان.

وەک فاکتەرێک سەرمایەداری تەنیا پرۆلیتاریا لەپێکهاتەی کۆمەڵگادا نائافرێنێت؛ بەڵکو شێوەی پرۆلیتاریا لەهەبوونی کۆمەڵگادا کەمەندکێش دەکات. بەڵام لەو راکێشانەدا لەزۆربەی حاڵەتەکان بەرامبەر ئەو کۆمەڵگایە لەگەڵ پرۆلیتاریا لەرێککەوتندایە. ئەمە ئەو بوویەرو دیاردەیە کە مارکسیستەکان بەرێکەوتنی کاتی پرۆلیتاریا و بۆرژوازی بەرامبەر بەکۆمەڵگای دەرەبەگایەتی ناوی دەبەن. بەڵام ئەوە باسێکە بناخەی هەڵەکانیان پێکدێنێت. لەراستیدا لەژێر ناوی قەرەبووێک کە بە کرێ ناو دەبرێت سەرمایەداری لەژێر ناوی پرۆلیتاریا لەناو کۆمەڵگادا سیخوڕ کۆدەکانەوەو دروستیان دەکات. رێککەوتن بەرامبەر کۆمەڵگای کۆن لەئارادا نییە، بەڵکو خیانەتێک جێگای باسە. لەراستیدا لێرەدا قۆستنەوەی سەمەرەترین سروشتی گەردوون جێگای باسە کە کۆمەڵگایەو خاوەن ژێربییەکی نەرمە، وەک بەکارهێنانی ژنێک بەکارهێنانێکی سەردارانە لەئارادایە. لەمیانەی بەکارهێنانی میراسی هەزاران ساڵەی سەردارەکان (رەب، پاشا، زۆردارەکان) پش سەرمایەداری بەشێوەیەکی هەمیشەیی و سیستەماتیک لەژێر ناوی قازانجەوە بەها ژیانییەکانی تەواوی کۆمەڵگا دەسووێت. لەژێر ناوی قازانج تەنیا بەها ئیستغلال ناکرێت، بەڵکو سەرجەم بەهاکانی کلتووری ماددی و مەعنەوی کۆمەڵگا دەقۆزرێتەوە. لەو دۆخەدا سەرمایەداری خودی ئەو پێکهاتە پاوانگەرایەیە کە هەرە زێدە بەشێوەیەکی سیستەماتیک و هەمیشەیی کۆمەڵگا دەکاتە دژی خۆی و دەیچەوسێنێتەوە. لەم چوارچێوەیەدا سەرقاڵی کۆمەڵگایە و کاریگەری لەسەر هەیە. بەڵام لەمیانەی ئاواکردنی سیستەمی حوکمڕانی خۆی، خاوەنە کۆنەکانی دەسەڵات، فینانس و بازرگانی لەژێر رێبەرایەتی خۆیدا دەتوێنێتەوەو لەرێگای رۆشنبیرانەوە هەژموونگەرایی ئایدیۆلۆژی ئاوا دەکات و بەمجۆرە خۆی بەهێز دەکات و قۆستنەوە پەیڕەو دەکات. ئەگەر دەمانەوێت هەبوونی کۆمەڵگا بە گوزارشتێکی زانستی بگەیەنین، ئەوا تێگەیشتنی ئەو ماهیەتەی شێوە و ناوەڕۆکی پەرەسەندنی پێکهاتەی

"کۆمەڵگای سەرمایەداری" پێویستیەکی دەستنیشانکردنی راستە. ئەگەر کارەکتەر و ماهیەتی بونیاد و رۆڵەکەی ئەو قۆناخە نەبینین ئەوا پەیرەوکردنی (زانستگەرایی) بەناوی کۆمەڵگا لە (پۆزیتیڤیزم) زیاتر دەرباز نابێت. تاوەکو کردار و مامەڵەی سەرمایەداری لەسەر کۆمەڵگا بەشێوەیەکی راست دەستنیشان نەکرێت هەنگاونان بۆ ئۆبژەکتیڤیستی پۆزیتیڤیستی قەبا مانای هەڵەیەکی گەورەیە کە بەناوی زانستەوە لەبەرامبەر زانست، بەناوی زانستی کۆمەڵگاشەوە بەرامبەر کۆمەڵگا ئەنجامدەدرێت. کاتێک کۆمەڵگا بابەتی باس بێت، بەهۆی خەملاندنی ئەنجامە مەترسیدارەکانی پێویستی بەبیرکردنەوەیەکی زیاتر هەیە. کاتێک لەژێر رۆشنایی ئەو شیکارە کورتەی سەبارەت بابەتەکە سەیر بکرێت روون دەبێتەوە کە ناکۆکی دەرهەق بەسەرمایەداری ئەو ناکۆکییە لاوەکییە نییە کە لەنێوان سەرمایەداری - پرۆلیتار لەئارادایە، بەڵکو ئەو ناکۆکیەیە کە لەنێوان سەرمایەداری - کۆمەڵگا و سەرمایەداران — کۆمەڵگاگەراکان پێکهاتووە و ناکۆکی سەرمایەدار ـ پرۆلیتاریش لەخۆوە دەگرێت. کاتێک یەکێک لە مارکسیستە ژیرەکان (رۆزا لوکسمبورک) دەڵێت: "هەرگیز کۆمەڵگایەکی سەرمایەداری ساف ئاوا نابێت" و لەخاڵێکی سەرەکیدا مارکس رەخنە دەکات، لەبنەڕەتدا ئامانجی باسکردنی پرۆسە و قۆناخی ئەو پێکهاتەیە. ئەگەر مسۆگەر بمانەوێت باسی سۆسیالیزمی زانستی (ئەگەر بڵێین زانستی کۆمەڵایەتی راستترە) بکەین، ریفۆرمێکی رادیکاڵی زانست و ئەنجامدانی شۆڕشەکەی سەرەکیترین ئەرکە.

دەشێت لەمانایەکی بەرتەسکدا باس لەناکۆکی سەرمایەداری — کۆمەڵگای ئیکۆلۆژیک بکرێت. ئەگەر تەگبیر وەربگیرێت، بەبێ رێخۆشکردن لەپێش هەڵەی جدی دەشێت بەرەو هەندێک ئەنجامی گرنگ و راستمان ببات. لەبەشەکانی پێشووتردا بەگرنگییەوە ئاماژەم بەو خاڵە کردبوو کە فرناند براودل ئابووری لەگەڵ بازاڕ هاووتا دەکات، دەڵێت سەرمایە سوود لەجیاوازی نرخی بازرگانی مەودا درێژی ئەو بازاڕانە دەبینێت و قازانج بەدەست دێنێت، لەو سۆنگەیەوە باسی پێگەیەکی سەرمایەداری کردبوو ئەویش دژە بازاڕە. هەروەها جەختم لەسەر ئەوەش

کردبوویەوە کە ئەو باسە ناتەواوەو لەمیانەی هەڵسەنگاندنێکی لەجۆری؛ سەرمایەداری تەنیا دژە ـ بازاڕ نییە (ئەگەر بازاڕ لەگەڵ ئابووری هاوتا ببینرێت) بەڵکو دژە ــ ئابووریشە، پێویستی تەواوکردنیم روون کردبوویەوە. دەشێت دژە ــ کۆمەڵگاگەرایی هەژموونگەرایی سیستەمی سەرمایەداری لەمیانەی شەڕەکانی داگیرکاری و ئیمپریالیستیانەی رێخۆشکەری بوو، ئافراندنی فاشیزمی دەوڵەت ــ نەتەوە، وێرانکردنی ژینگە لەسەر بنەمای رێخۆشکەری ئیندوستریالیزم، بونیادە قەیراناویەکەی و قووڵکردنەوەی ئەوپەڕگەری جەمسەرە کۆمەڵایەتیەکان بەشێوەیەکی راشکاوانە پێناسە بکرێت. ئاشکرایە کە ئەوەی دژە ـ کۆمەڵگا بێت بەزیادەوە دژە ــ ئابووریش دەبێت. چونکە سەرمایەداری چەوسانەوەی گونجاوی "یاسای زۆرترین قازانج" لەمەیدانی کۆمەڵگای ئابووریدا جێبەجێدەکات. دژە ـ ئابووریگەرایی سیستەمی سەرمایەداری لەمیانەی ئەزموون و تاقیکردنەوەکانی بەدرێژایی مێژووەکەی لەهەر بوارێکدا سەلمێنراوە. بەو سیفەتەی پێکهاتەیەکی مێژووییە لەجیاتی ئەوەی بەشێوەی ناکۆکیەکی لاوەکی لەگەڵ پرۆلیتاریا مانادار بکرێت کە کۆیلەی خۆیەتی، ئەگەر سەرمایەداری لەسەر کۆمەڵگا و کۆمەڵگای ئابووری مانادار بکرێت کە بریتییە لەتوانستی کلتووری ماددی و مەعنەوی لەراستیدا نەک تەنیا مێژووی "سەرمایە" بەڵکو دەشێت "مێژووی سەرمایەداری"ش بەڕاستی بنووسرێت.

ئەو بزووتنەوە سیاسی و ئایدیۆلۆژیانەی قوماشی ئازادییان لە کۆیلەکان ــ پرۆلیتاریاشی لەناودا ــ وە چنیوە ئەو خاڵەی لێی تێنەگەیشتبوون؛ پاوانەکانی هێزو چەوسانەوە کۆیلە دەکەن بەبوونەوەرێکی پاشکۆ و سێبەری خۆیان. ئەو پاوانانە کاتێک کۆیلە دەئافرێنن لەرێگایەوە پێکهاتە کۆمەڵایەتیەکانی خۆیان ئاوا دەکەن؛ وەک فاکتەرێک نایانخەنە سەر پێکهاتەی خۆیان کە بیان کڕیننەوە. چینێکی کۆیلە لەمێژوودا جێگای باس نییە کە بەو مانایە سەرکەوتنی بەدەست هێنابێت. سپارتاکۆسیش سەرکەوتنی بەدەست هێنابوایە لەئاواکردنی خانەدانێکی کۆیلەداری نوێ بۆ رۆما بەولاوە تێپەڕی نەدەکرد. تەنانەت

دژە ــ سەرمایەدارییەکی خاوەن بانگەشەی وەک لینین یش لەمیانەی NEP (سیاسەتی ئابووری نوێ) ناچاربوو سەرمایەداری پراکتیزە بکات. راستیەکی دیکەی لەقەیرانی رۆژی ئەمرۆماندا ئاشکرا بووە و سەلمێنراوە؛ ئەو گروپانەی بەچینی کرێکار ناودەبرێن لەپێناو بەردەوامبوونی سەرمایەداری پیشەسازی (جۆرەکانی دیکەی سەرمایەداریش) لەپیشاندانی هەوڵ و کۆششی خۆبەخشانە دوودڵیان نەکردووە. ئەوەی زیانیشی بەرکەوتووە بەشێوەیەکی گشتی شانبەشانی کۆمەڵگای ئابووری سەرجەم بەهاکانی کۆمەڵگابووە. کارەکتەری تاکخوازی سەرمایەداری زیاتر ئەو راستییە دەسەلمێنێت. لەسەرجەم ئەو بوارە کۆمەڵایەتیانەی لەسەر بنەمای دژە ـ کۆمەڵگا بۆ کۆمەڵەی تاکە کەلەکە بووەکان گۆڕاوە لەدەرەوەی گروپێکی پاوانگەرایی ئۆلیگارشی جەمسەری سەروو، دۆخێک جێگای باسە کە ناوەرۆکی کۆمەڵگا نەماوە. هەرچی زۆربەی خەڵکەکەیە، تەنانەت لەوەش بێبەشکراون کە وەک کۆمەڵی بێکاران بەشێوەی کۆیلەی کرێ خۆیان بفرۆشن. ئەوانەی کۆیلەی بەکرێشن لەکەمبوونەوەی رێژەی کرێکەیان رزگاریان نابێت. ئاشکرایە ئەمە ئابلۆیە راستیەکەیە.

ناشێت رۆڵی بزووتنەوە چینایەتییە بەرتەسکەکان لەو پەرەسەندنانەدا نکۆڵی لێبکرێت. لەو بارەیەوە بزووتنەوەکانی سۆسیالیزمی بونیادنراو و سەندیکاگەرایی خاوەن پراکتیکێکی سەلمێنراون. بەکورتی ئەگەر هەڵسەنگاندنەکەمان سەبارەت بەکۆیلە چاوێکی پێدا بخشێنرێتەوە و لەجیاتی فاکتەری ناکۆکی سەرەکی، وەک فاکتەری لاوەکی ناکۆکیەکانی کۆمەڵگا ببینرێت بەرەو ئەنجامێکی راستترمان دەبات. دیالیکتیکی کۆیلە سەرەکیترین ئەرکی زاناکانی کۆمەڵگا کە چاوەڕوانی سەرلەنوێ هەڵسەنگاندن و شیکارە. دیالیکتیکی کۆمەڵگا زانستێکی سەرەکی حەقیقەتی کۆمەڵگایە. وەک چۆن جێبەجێکردنێکی راست و تەندروست گرنگ و بایەخدارە، بەرلەهەموو شتێک پێویستی بەشیکاری ئۆکمە و بەرکەماڵ هەیە.

هەروەکو لەگشتیدا (گەردوونی) لەناو تایبەتبوون (تاقانەیی) ی خۆشیدا وێرانکاری سەرمایەداری لەسەر کۆمەڵگای خۆرهەڵاتی ناوین

لەئاستێکی زۆر بەرزدایە. وەک سیستەم هاتنی فەتحکارانەی بۆ لەسەر بنەمای دژە ـ کۆمەڵگاو دژە ـ ئابووری ناوچە لەشێوەی ناوەندی ـ سەرەکی، داگیرکردنی مەترەپۆل و وڵاتانە. لەبەرئەوەی لەسەردەمی خاچپەرستەکانەوە شارستانی هەژموونگەرایی لەخۆرهەڵاتی ناوینەوە خزاندووە یان گواستۆتەوە ناچارە زۆر بەبەرنامە بەرێوە بچێت و خۆی بونیاد بنێت. لەپای زۆرترین قازانجی پاوانەکانە. لەجیاتی چارەسەرکردنی پێداویستییە سەرەکیەکانی کۆمەڵگا گرنگی بەو سەرچاوە، ڕێساو پەیڕەوانە دەدات کە قازانج بە بەرزترین ئاست دەگەیەنن. بێگومان لەجیاتی سەرمایەداری میللی یان نامیللی، باسکردنی میللیگەراییەکەی فێرکەر و ئەزموون بەخشترە. پێویستە لەقووڵاییدا تێبگەین کە ئەو دیاردەیەی بەسەرمایەداری میللی ناو دەبرێت لەناوەڕۆکدا خەستترین نامۆبوونی دەستەجەمعییە. خودی سەرمایەداری وەک پێکهاتە نامۆبوونە. لەرێگای ئایدیۆلۆژیای نەتەوەگەرایی و میللیگەرایی ئامرازگەلێکی ئایدیۆلۆژین کە بەگشتی بۆ پەردەپۆشکردنی پاوانگەرایی بەتایبەتیش بۆ پەردەپۆشکردنی پاوانی سەرمایەداری و هەژموونگەراکردنیان داهێنراون.

لەبەرئەوەی خۆرهەڵاتی ناوین شوێنگەی شارستانی ناوەندی پێنج هەزار ساڵە بووە لەسەرجەم هێزە پاوانگەراو پاوانەکانی چەوسانەوە نامۆ نییە: پاوانەکانی سەرمایەشی لەناودا. بەڵام ئەو زەمینەیان بۆ نەرەخساوە رۆڵی سەرەکی ببینن، ئەو دەرفەتەیان نەبینیوە. هەڵسەنگاندنی سەرمایەداری ئەوروپا وەک نوێبوونەوەیەک بۆ خۆرهەڵاتی ناوین شتێکی بێ مانایە. ئەو شتەی نوێیە وەک سیستەمێکی سەرەکی و فەتحکار هاتۆتە ناوچەوە. لەکاتێکدا سەدوپەنجا ساڵێ یەکەمی ئەو هاتنەی کە نزیکەی دووسەدەیە بەردەوامە لەسەر بنەمای سەرمایەداری بازرگانی و دراوی بووە، لەدوا قۆناخی خۆیدا پیشەسازی خێرابووە. بە بەراورد لەگەڵ کۆمەڵگاکانی خۆرئاوا فەرمانڕەوایەتیەکی رووکەشانە جێگای باسە. سەرمایەداری لەمیانەی رێککەوتنی لەگەڵ هێزە نەریتی و پاوانەکانی چەوسانەوە درێژە بەهەژموونگەرایی خۆی دەدات. ئەوەی لەخۆرهەڵاتی ناویندا زاڵە سیستەمی هەژموونگەرایی سەرمایەداری

تـــەوەرەی ئـــەوروپا - ئەمریکایـــە. مێـــژووی درێژخایـــەنی شارســـتانی خۆرهـــەڵاتی نـــاوین و هەبوونـــە بەهێزەکـــەی کۆمـــەڵگای کـــۆن (جڤاتـــەکانی قەبیلە، عەشیرەت و مەزهەب) وایکردووە هەژموونگەرایی تەوەرەی رۆژئاوا پشت بەبناخەی لاواز ببەستێت. لەبەر ئـەو واقیعـە ناوچە ئەڵقـەی لاوازی سیستەمە.

کاتێک کۆمەڵگای ئابووری وەک دژە سەرمایەداری دەستنیشان دەکەین ئەنجامی گرنگ و بایەخداری هەیە.

١ - پێویسـتە نـاکۆکی وەک نـاکۆکی نێـوان کۆمـەڵگای ئـابووری - سـەرمایەداری مایـەی تێگەیشـتن بێـت نـەک نێـوان سۆسـیالیزم ـــ سـەرمایەداری. کۆمـەڵگای ئـابووری سـەرجەم ئـەو هێـزە ئابوورییـە کۆمەڵایەتیانـە بەبنـەما دەگرێـت کـە کاریگـەری نـەرێنی رێککـەوتنی پاوانگـەراییان لەسـەرە. لەکاتێکـدا ئـابووری سۆسیالیسـتی هێـزە ئابوورییەکانی هەلومەرجی مۆدێرن بەبنەما دەگرێت، کۆمـەڵگای ئـابووری هێـزە نەریتیـەکانی ئـابووریش لـەخۆوە دەگرێت. لـەوەش گرنگتـر ئـەو ئابوورییەی سروشتییە و نەبۆتە بازاڕو کاڵا و بـەهای بـەکارهێنانی هەیـە دەکەوێتە چوارچێوەی کۆمەڵگای ئابوورییەوە. بەتایبەتیش رەنجی ژنان و منـداڵان لەکۆمـەڵگای ئیکۆنۆمیکـدا زۆر بـەربڵاوەو بـەهای بـەکارهێنان بەرهەمدێنێت. دابەزاندن و بچووککردنەوەی ئابووری بۆ بەرهەمهێنانی کاڵا لـــەپێناو ســـەرمایەداری، هەڵوێســـتێکی زۆر بەرتەســـکی ریـــال سۆسیالیستەکانە. هەڵسـەنگاندنی ئـابووری وەک چالاکیـەکی سـەرەکی سـەرمایەداری گـەورەترین هەڵەیانـە. خزمـەتێکی لـەوە باشـتر بـۆ سەرمایەداری جێگای باس نابێت. لـەبواری تێکدانی ئابووریدا لەوانەیـە سەرمایەداری ئەکتـەری سـەرەکی بێت، بـەڵام نابێتـە فاکتـەرێکی سـەرەکی بونیادنان.

٢ - پێشـترئاماژەمان بـەو خاڵـە کردبوو وەک هـەبوونی کۆمەڵایـەتی ناکۆکی بۆرژوازی - پرۆلیتاریا سەرەکی نییە بەڵکو ناکۆکییەکی لاوەکییە. ناکۆکی کۆمەڵایەتی لـەنێوان پاوانگـەراکان و تـەواوی کۆمـەڵگای دەرەوەی ئەواندایە. ئەو جیاوازییە سـەبارەت بەتێگەیشـتنی سروشـتی تێکۆشـانێکی

دیموکراسیخوازی، یەکسانی و ئازادیخوازی کۆمەڵگا گرنگە. لەمیانەی ئەزموونی سەدوپەنجا ساڵەی سۆسیالیزمی بونیادنراو ساختەکاری و دروستکراوی ململانێی بۆرژوازی ـ پرۆلیتاریا ئاشکرا بووە. هیچ کاتێک خزمەتکاران (چینە بەکۆیلەکراوەکان) هێزێکی ئایدیۆلۆژی ـ سیاسی ئەوتۆیان بەدەست نەهێناوە کە سەردارەکانیان دەرباز بکات. وەک پێکهاتەش ئەو بەھرەو توانایەیان نییە. تەنیا کاتێک دۆخی خزمەتکاری رەت بکەنەوە دەبن بەخاوەن بەھرەو توانا، لەو حاڵەتەشدا خزمەتکارنین. بەئامانجی تێگەیشتنێکی راستی تێکۆشانی کۆمەڵایەتی لەسەردەمی مۆدێرنیتەدا جیاکردنەوەیەکی راست لەنێوان پێکھاتە پاوانگەرایی و ناپاوانگەراکان و لەسەر ئەو بنەمایەش سەنگەرگرتن، بەرخودان و ئامادەکردنی بونیادە کۆمەڵایەتیەکان گرنگەو ژیانییە.

٣ ـ لەسەر بنەمای ئەو دوو جیاوازییەی سەرەوە دەشێت ناوی جیاواز لەو کۆمەڵگایە بنرێت کە بەرامبەر "کۆمەڵگای سەرمایەداری" بونیاد دەنرێت. ئەوەی لێرەدا گرنگە ناو نییە ناوەڕۆکە. وەک چۆن دەشێت ئەو کۆمەڵگا نوێیە بەکۆمەڵگای سۆسیالیستی دیموکراتیک ناو ببرێت، لەوانەیە کۆمەڵگای دیموکراتیش ناوێکی باش بێت. تەنانەت لەچوارچێوەی دژە ـ سەرمایەداریدا دەشێت بەکۆمەڵگای ئیکۆنۆمیک یش ناو ببرێت. ئەوەی گرنگە بونیادێکی ئابووریو کۆمەڵایەتییە کە لەژێر حوکمڕانی پاوانگەراییدا نییە. پێناسەکردنی چالاکیی ئابووری وەک ئابووری کالای گرێدراوی بازاڕ دەشێت تارادەیەک راست بێت. ئابوورییەکی زەبەلاحیش جێگای باسە کە ناکەوێتە چوارچێوەی پۆلێنی کالاو بەھای بەکارھێنانی ھەیە. ئەمە ئەو بەشەیە کە پێویستە لەئابووری کۆمەڵگا دەرکی پێبکرێت. بچووککردنەوەی ئابووری بۆ چالاکیگەلێک کە تەنیا قازانج بەدەست دێنێت درۆیەکی میتۆلۆژی ئابووری سیاسی سەرمایەدارییە کە ناوەڕۆکە راستەقینەکەی ئابووری دەشێوێنێت. جیاوازیەکانی لەجۆری ئابووری سەرمایەداری، ئابووری میللی، ئابووری دەوڵەت، ئابووری بازرگانی، ئابووری فینانس یاخود پیشەسازی، ئابووری گوند و کشتوکاڵ یاخود ئابووری شار و جیھانگیری ھێندە راستی

پیشانناده‌ن. جیاوازیەکانی ئابووری ئایبەت و هاوبەشیش دروستکراون. کاتێک دەڵێین ئابووری بازاڕ و بەهای بەکارهێنانە لەپێناسەیەکی واقیعی نزیکترە. لەکاتێکدا بەر لەمێژوو ئابووری تاکە بێوانەی پەسەند کراوی بەهای بەکارهێنان بوو، ئابووری ئالوگۆڕی بازاڕیش زیاتر لەسەردەمی مێژوودا بەربڵاودەبێت. هەرچی بەکاڵاکردنی زۆربەی زۆری بەهاکانی کۆمەڵگایە لەلایەن مۆدێرنیتەی سەرمایەدارییەوە ئامانجی قازانج و قۆستنەوەیە: دیاردەیەکی نوێیە بەڵام شێرپەنجەییە. پەرتەوازبوونی کۆمەڵگا و دۆخی کائۆس و قەیرانی بەردەوامی سەرچاوەی خۆی لەو واقیعە وەردەگرێت. سەدان هەزار ساڵ جۆری مرۆڤ تەنیا لەتەوەرەی بەهای بەکارهێنان ئاشنای ئابووری بووە.

پێش مێژوو و دوای مێژووش کۆمەڵگای خۆهەڵاتی ناوین چانسی پیشەنگایەتیکردنی هەردوو بەهای ئابووری هەبووە. دەزانێت ئابووری چییە. ئەو شتەی لەتێگەیشتنیدا زەحمەتی دەبینێت جینۆسایدکردنی ئابووری راستەقینەو ئەو کارەساتانەیە کە شەمشەمە کوێری بەناوی سەرمایەداری لەژێر ناوی ئابووری بەسەریدا باراندوە؛ جینۆسایدە راستەقینەکانی ئابوورییە. هەبوونی سەرمایەداری مەرجێکی دەست لێبەرنەدراوی ژیانی ئابووری نییە بەڵکو بەڵایەکە، تەنانەت شێرپەنجەکەیەتی. تەنیا ئەو بزاوت و رەفتارانەی شیکاربکرێت کە لەبوارەکانی پەترۆڵ، گازی سروشتی، ئاو و ئۆتۆمبێل بەرهەمهێنان ئەنجامبدرێت کە ژینگە وێران دەکات، کۆمەڵگا نقوومی شەڕەکات و ئامانجیان بەدەستهێنانی قازانجی زیاترە ئەو واقیعە باشتر مایەی تێگەیشتن دەبێت. هەروەها دۆخی بێکاری، بێ پیشەیی، کۆچبەری و کۆمەڵە بێ خێزانەکان کە نیوەی زیاتری کۆمەڵگا دووچاری هاتوون گەورەیی کارەساتەکە روونتر دەکاتەوە.

لەدۆخێکی بەمجۆرەدا دژە ـ سەرمایەدارێتی بەر لەهەموو شتێک پێویستی بە دژە ـ پاوانگەرایی هەیە. ئەمەش کۆمەڵگایەکی دیموکرات، سۆسیالیست (پێویستە ئەو زاراوە وەک جڤاتگەرایی دەرکی پێبکرێت) و یەکسان ـ ئازاد لەگەڵ خۆیدا دێنێت. سەرلەنوێ دۆزینەوەی کۆمەڵگا

لەژێر ئەو سیفەتانەدا جێگای باس نییە. هەزاران ساڵ بەر لەئێستا کۆمەڵگاکان بەشێوەی جڤات (خێزان، قەبیلە، مەزهەب، عەشیرەت، نەتەوە) لەئارادا بوون. ئەوەی پێویستە بکرێت، لەهەلومەرجەکانی مۆدێرنیتەی سەرمایەداریدا پاراستنی ئەو جڤاتانە بەگوێرەی هەلومەرجەکانی تازەگەری دیموکراتی بگونجێنرێت، تەنانەت سەرلەنوێ بونیاد بنرێنەوە. ئەلتەرناتیفی تازەگەری دیموکراتی کۆمەڵگای جڤاتە دیموکراتییە دژە ـ پاوانگەراو دژە ـ سەرمایەداری، کۆمەڵگای ئیکۆنۆمی و کۆمەڵگای سۆسیالیستی دیموکراتیک لەخۆوە دەگرێت. دووبارەی دەکەمەوە ئەوەی گرنگە زیادبوونی ناو نییە، بەڵکو ناوەڕۆک و خودی پێکهاتەکەیە. یەکلاکردنەوە و زەلالکردنی ئەرکی لەپێشینەیی بەرنامەی تازەگەری دیموکراتییە. کۆمەڵگاکانی خۆرهەڵاتی ناوین لەو هەڵوێستە نامۆ و بێ ئاگا نین. ئەوەی لێرەدا جێگای باسە؛ ئەو سروشتە کۆمەڵایەتییەی هەزاران ساڵە تێیدا دەژین بەگوزارشتێکی زانستی گەیەنراوەو پێشکەشیان دەکرێت. خۆی لەئاوێنەی زانستدا ببینێت و لەمیانەی ئیرادەی ژیانی ئازاد خۆی بەڕێوە ببات.

پێویستە جڤانەکانی قەبیلە و عەشیرەت بچووک نەبینرێن. تاوەکو کۆمەڵگا لەئارادا بێت ئەمجۆرە فۆرمە کۆمەڵایەتیانە هەر جێگای باس دەبن. دەشێت ڕێکخراوەکانی کۆمەڵی مەدەنی ڕۆژگاری ئەمڕۆشمان وەک عەشیرەت و قەبیلەی مۆدێرن هەڵسەنگێنرێن. دەشێت پەیمانگا و ئەکادیمیا زانستیەکانیش وەک مەزهەبە نەریتیەکانی ڕۆژی ئەمڕۆ ببینین و ماناداریشە. نەتەوەکان تەنیا بەشێوەی دەوڵەت ـ نەتەوە نین، بەڵکو پێویستە بەشێوەی کۆمەڵگا فرەزمان، فرە ئەتنیکی، فرەئایینی و وڵاتی ببینرێت و بونیاد بنرێن. بەگشتی پاوانگەرایی، بەتایبەتیش پاوانگەرایی سەرمایەداری و مۆدێرنیتەی سەرمایەدارییە کە لەهەناوی خۆرهەڵاتی ناوین ئەو شێوە جڤاتانەی دووچاری بێچارەیی و شەڕێکی خوێناوی کردووە. تازەگەری دیموکراتی ئەو جڤاتانە وەک شێوەو فۆرمی کۆن و بەسەرچوو لەخۆوە ناگرێت بەڵکو بەپێچەوانەوە دیموکراتیزەیان

دەکات و وەک بەهایەکی کۆمەڵایەتی سەرەکی لەخۆیانەوە دەگرێت کە پێویستە سوود لەهەبوونەکەیان ببینرێت.

خەڵکی بەدەوی نەتەوەی عەرەب، خەڵکی تورکمانی نەتەوەی تورک، خەڵکی کرمانجی نەتەوەی کورد بەهۆی بەرنەسکبوونەوەی بەردەوامی بونیادی عەشیرەت لەکۆمەڵگاکانی خۆرهەڵاتی ناوین و نەمانی ناوەڕۆکی قەبیلە هەویری سەرەکی دیموکراتیزەبوون و کۆمەڵگای دیموکراتیکن. بەر لەهەموو شتێک پێویستە بزووتنەوە ئایدیۆلۆژی و سیاسیە دیموکراتیەکان ئەو توێژانە ڕێکخستە بکەن. چونکە ئەو توێژانە یەکێکن لەهێزە سەرەکیەکانی تازەگەری دیموکراتیک. هەروەها بەو سیفەتەی شوێنگەی سەرەکی ئایینە تاکخوداییەکانە هەڵسەنگاندنی سەرجەم مەزهەبەکان وەک گەنجینەی کولتووری ناوچەکە بەتایبەتیش ئێزیدی، عەلەوی، سوریانی، ئەرمەنی، هێلینی و یەهوودیەکان و بونیادنانەوەیان بەشێوەی پەیمانگا و ئەکادیمیا، هەروەها لەژێر هەر هەلومەرجێکدا داننان بەدەرفەتی یەکسان و ئازادانەی ژیانی دیموکراتیبانەی ئەندامەکانیان و هەڵسەنگاندنیان لەچوارچێوەی تازەگەری دیموکراتیدا ئەرکێکی مێژوویی - کۆمەڵایەتی دەست لێبەرنەدراوە.

لەمیانەی دوورخستنەوەی کۆمەڵگا گەورەکانی نەتەوەکانی عەرەب، تورک، کورد و فارسی ناوچە لەنەخۆشیەکانی میللیگەرایی و نەتەوەپەرستی و ڕزگارکردنیان لەتەڵەزگەی دەوڵەت ـــ نەتەوە و ئاواکردنی نەتەوەی نەتەوەکان (نوژەنبوونەوەی دیموکراتیانە و مۆدێرنی ئوممەت) لەچوارچێوەی تازەگەری دیموکراتیدا کە شانبەشانی تایبەتبوونەکانیان گەردوونیبوونیشیان لەخۆوە دەگرێت ئەرکێکی کۆمەڵایەتی ـ مێژوویی بنەڕەتییە. لەچوارچێوەی تازەگەری دیموکراتیدا ئەنجامدانی ریفۆرمێکی ڕاستەقینە سەبارەت بەئیسلام و ئوممەتەکەی و دابڕاندنی لەقۆستنەوە خوێناوییە فەتحکار و دەسەڵاتگەرا (ئیسلامی سەڵتەنەت) بیەکەی و نوێکردنەوەی بەشێوەی ئوممەتێکی ئازادیخواز، یەکسان و دیموکراسیخوازی ئەودیو دەوڵەت - نەتەوە یەکێکە لەئەرکە هەرە پیرۆزە کۆمەڵایەتی - مێژووییەکان.

لەدۆخێکی بەمجۆرەدا تەنیا دەرفەتی تازەگەری دیموکراتی ــ کە بەھاکانی دیموکراتی، ئازادی، یەکسانی بەبنەما دەگرێت ــ و کۆلەکە مێژووییەکەی شارستانێتی دیموکراتی جێگای باس نییە، بەلکو حەقیقەتی ژیانی ئازادی ھەبوونی کۆمەلگایە. چونکە حەقیقەت مانای گوزارشتی ئازادی ھەبوونی کۆمەلگایە. ئەوەی بۆ بەرجەستەکردنی پێویستە، ھەنگاونانی بونیادی زانستیانەی حەقیقەتی زانستی کۆمەلایەتییە. ھەروەکو بەدرێژایی مێژوو روویداوە لەرۆژی ئەمرۆشمان ھەر بزووتنەوە و ئایدیۆلۆژیایەک لەچوارچێوەی حەقیقەتەکەیدا خۆی رێکخستە نەکردبێت و بەئاراستەی مەرجی زەرورەتی ژیانی ئازاد بەرێوە نەچێت سەرکەوتوو نابێت. لەمیانەی بەیەکگەیاندنی مێژووی کۆمەلگای خۆرھەلاتی ناوین ــ کە بەقەدەر مرۆڤایەتی کۆنە و پڕ لەمۆزائیکی کۆمەلایەتییە ــ و بەھا کۆمەلایەتیەکانی تازەگەری دیموکراتیک، بەتایبەتیش وەک قەلایەک رووبەڕووبوونەوەی ھەژموونگەرایی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری کە مەمیلە و خانەیەکی کۆمەلگا نەماوە زھنیەت و ئیرادەی خۆی تێدا بلاونەکردبێتەوە، جێبەجێکردنی بەرگری خۆیی و ھەنگاونان بۆ سەرلەنوێ بونیادنان پیرۆزترین ئەرکە.

ب ـ کۆمەلگای ئیکۆلۆژی ـ ئیکۆنۆمیک بەرامبەر بە ئیندوستریالیزم

ئەو زالبوونە پیشەسازییەی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری لەمیانەی شۆرشی پیشەسازیەوە لەسەر ئابووری ئاوایکرد تەنیا بەشێوەی ھەژموونگەرایی ئابووری بەدینایەت، بەلکو کاریگەریەکی زۆری لەسەر پاوانگەرایی ئایدیۆلۆژی و پاوانگەرایی دەسەلاتیش دەبێت. بەگوتەیەکی دیکە تەنیا لەچوارچێوەیەکی بەرتەسکدا سنوورداربوون بەشیکارکردنی ئیندوستریالیزم وەک لۆژیکی تەکنۆلۆژی، رێخۆشکەرە بۆ ھەلەی سەرەکی لەمەڕ بچووککردنەوەی سەرمایەداری بۆ ئابووری. ئەو رۆلەی سەرمایەداری بە ئیندوستریالیزمی داوە بەگشتی داڕووخاندنی کۆمەلگای ئیکۆنۆمیک، بەتایبەتیش پووچەلکردنەوەی کۆمەلگای گوند ـ کشتوکالە. لەم بارەیەوە ئیندوستریالیزم بەشێوەی پاوانی ئایدیۆلۆژیو پاوانی دەسەلاتەوە دەکەوێتە گەڕو دەبێت بەکردار. کاتێک کۆمەلگای ئیکۆنۆمیک

هەڵوەشایەوە یاسای زۆرترین قازانجی تایبەت بەسەرمایەداری دەکەویتە گەڕ. ئەمەش بەشێوەیەکی تێکەڵ لەگەڵ پاوانگەرایی دەوڵەت ــ نەتەوە دەست پێدەکات. تا شیکارکردنی سەرمایەداری لەسەر کۆڵەکە سێکوچکەییەکەی مۆدێرنیتە ئەنجامنەدرێت، ئەوا هەڵەکردن بەناوی زانستی کۆمەڵایەتی و کەموکوڕییەکانی سیاسەتی کرداری دەست لێبەرنەدراون.

ئەو هەرەس و وێرانکارییەی هەژموونگەرایی ئیندوستریالیزم ــ بەگوێرەی یاسای زۆرترین قازانج ــ لەسەر کۆمەڵگای مرۆڤایەتی و ئابوورییەکەی ئافراندوویەتی لەمیانەی کردەوەکانی ئەو دوو سەد ساڵەی دوایی بەپێی پێویست روون بۆتەوە. تەنانەت لەلای خودی زانستیشەوە دەستنیشان کراوە کە ئەو وێرانکارییەی تەنیا بەرزبوونەوەی پلەی گەرمای جیهان رێگای لەپێش کردۆتەوە ساڵ بە ساڵ مەحشەر نزیکتر دەکاتەوە. ئەو زهنیەتانەی بەهۆی شۆڤینیزمی ئیندوستریالیزم چاویان کوێربووە بونیادو پێکهاتەی ئیکۆلۆژییە ژیانییەکەی پێکهاتەی کۆمەڵگا و ئابوورییەکەی نابینێت؛هەر بۆیە زهنە ئیفلیجەکان لەمانای ئەو بونیادە تێناگەن. پەیڕەوکردنی یان جێبەجێکردنی ئیندوستریالیزم لەسەرجەم پێکهاتەکانی کۆمەڵگا و ژیانی ئابووری لەپای هەمیشەییکردنی یاسای زۆرترین قازانج لەتوندوتیژی دەسەڵات مەترسیدارترە.

لەناوەڕۆکدا ئیندوستریالیزم مانای پەیڕەوکردنی پرەنسیپ و رێسای تیۆری ــ کردارییەکانی فیزیا، کیمیا و زیندەوەرزانییە لەسەر کۆمەڵگا بەتایبەتیش لەسەر بونیادە ئابوورییەکەی. ئەمەش نکوڵیکردنی سروشتی کۆمەڵگا لەگەڵ خۆیدا دێنێت کە راستییەکی زۆر جیاوازترە. سروشتی کۆمەڵگا بۆ ماوەیەکی درێژخایەن سیستەمێک هەڵناگرێت کە بەردەوام لەپای بەدەستهێنانی قازانجەوەیە. بەتایبەتیش پەیڕەوکردنی درێژخایەنی رێساکانی سروشتی ئۆبژەکتیف مانای بێناوەڕۆکبوونی کۆمەڵگایە. تاکخوازی سەرمایەداریش ئەو واقیعە دەسەلمێنێت. رێساکانی کاری سروشتی کۆمەڵگا تایبەت بەخۆیەتی. بەشێوەی ئەخلاقی و سیاسی کار دەکات. زوو یان درەنگ هەڵوێستی ئیندوستریالیستی میکانیزمی

ئەخلاقی و سیاسی لەناو دەبات. بەرامبەر بە بێکاری، قەیران و جیاوازی رادەبەدەری داهاتی ئابووری بەرپرسیارە. ئەو فاکتەرە سەرەکیانەی ئیکۆلۆژییان ئافراندووە سەرچاوەی خۆی لەو واقیعەی ئیندوستریالیزم وەردەگرێت کە بەکورتی پێناسەکراوە. کۆمەڵگای سەردەمی پیشەسازی ئەگەر ئیکۆلۆژییەکەی خۆی لەهەموو بوار و مەیدانەکانەوە پەرە پێنەدات ناتوانێت بەردەوامی بەژیانی خۆی بدات. هەروەکو چۆن دەستوور بەئامانجی سنووردارکردنی لویاتان (جانەوەری دەوڵەت ــ نەتەوە) ەکانە، ئیکۆلۆژیاش جانەوەری ئیندوستریالیزم سنووردار دەکات. پێویستە زۆر بەباشی بزانرێت لە قۆناخی بەر لەسەردەمی پیشەسازی لەمیانەی مەعریفەی خۆڕسکەوە ژیانی سەرجەم بوونەوەران ـ جۆری مرۆڤیشی لەناودا ــ ئیکۆلۆژیکە. هەرزیندەوەرێکی ئیکۆلۆژیک نەبێت لە لەناوچوون رزگاری نابێت. بێگومان هەر زیندەوەر یان بوونەوەرێک ژیریەکی ئیکۆلۆژی تایبەت بەخۆی هەیە. دەشێت ئەو سەردەمەی پیشەسازیگەرایی تێیدا زاڵە وەک چاخی سەرهەڵدان دژی ژیانی ئیکۆلۆژیش شیکاربکرێت. سەرهەڵدان بەرامبەر بە ئیکۆلۆژیا هەنگاونانە بەرەو قیامەت. ئەو مەحشەرەی هەر لەزووەوە ئایینەکان باسیان کردووە، لەناوەڕۆکدا پەیوەندی بە پچڕانی پەیوەندی کۆمەڵگاکان بە ئیکۆلۆژیەوە هەیە.

کۆمەڵگای خۆرهەلاتی ناوین لەبواری خۆگونجاندنی لەگەڵ ژیانی ئیکۆلۆژی رۆڵی پێشەنگایەتی بینیوە. داستانەکانی ئادەم ــ حەوا و نوح باسی کارەساتە ئیکۆلۆژیەکان دەکەن. لەکلتووری پێغەمبەرایەتیدا ژیانی ئیکۆلۆژی رۆڵی سەرەکی دەبینێت. کاتێک پێغەمبەران ژیانێکی نائیکۆلۆژیانە بەسیفەتەکانی مەحشەر، فیرعەون، نەمرود و نەفرین هەڵدەسەنگێنن رێسایەکی سەرەکی کۆمەڵگایە کە پێویستە ئێستاش پەسەندو پەیرەوبکرێت. ئەو رێسایانە نەبن بەردەوامبوونی کۆمەڵگاکان دەکەوێتە ژێر هەڕەشە و مەترسیەوە. سەرباری ئەوەی هەزاران ساڵ بەر لەئێستاوە لەکۆمەڵگای ئابووری خۆرهەلاتی ناوین بەکارهێنراوە بەلام نەگەیشتنی ئامرازی تەکنیکی (تەکنۆلۆژی) بەئاستی ئیندوستریالیزم،

گرێدراوی کلتووری مەعنەوی و بونیادە ئەخلاقیەکەی ناوچەیە. سەرهەڵدان بەرامبەر سروشت لەگەڵ سەرهەڵدان بەرامبەر خوداوەند وەک یەک دەبینرێت. کەچی لەکلتووری رۆژئاوادا سەرهەڵدان بەرامبەر سروشت سەرەکیترین پرەنسیپی سەرهەڵدانی فەلسەفەی زاڵبوونە (فەلسەفەی دیکارت) بەسەریدا. بەڵام لەکۆمەڵگای خۆرهەڵاتدا تەبایی و گونجان لەگەڵ سروشت پرەنسیپی سەرەکییە. سەرهەڵدان بەرامبەر بەسروشت و سووربوون لەسەر حوکمکردن و زاڵبوون بەسەریدا گەوهەری هەڵکشانی مۆدێرنیتەی سەرمایەدارییە. ئەو قۆناخەی تێیداین ژیانی کۆمەڵگا لەهەموو بوارەکان بەئاستی بەردەوام نەبوون گەیشتووە.

لەم سۆنگەیەوە نەریتی کۆمەڵگای خۆرهەڵاتی ناوین بەرامبەر بە ئیکۆلۆژیا هەستیارە و لەگەڵیدا تەبایە. ئەو ئەرکەی پێویستە جێبەجێ بکرێت؛ سەرلەنوێ ئاواکردنەوەی کۆمەڵگای ئیکۆلۆژییە بەرامبەر بەهەڵوێستە فەتحکار، لەناوبەرو داگیرکاریەکانی سەرمایەداری و ئیندوستریالیزم. چەکی سەرەکی تازەگەری دیموکراتی: کۆمەڵگایەک و ئابوورییەک بەبنەمادەگرێت کە ناوەرۆکێکی ئیکۆلۆژییان هەیە. رۆڵی مێژوویی ئیندوستریالیزم لەخۆرهەڵاتی ناوین هەڵوەشانەوە و لەناوبردنی کۆمەڵگای کشتوکاڵی نەریتی دەهەزار ساڵەیە. ئابووری و کۆمەڵگای گوند ـ کشتوکاڵ کە تا پەنجا ساڵ بەر لەئێستاش بەشی سەرەکی کۆمەڵگا و ئابووری پێکدەهێنا لەرۆژگاری ئەمرۆمان بەخێرایی هەڵدەوەشێنرێتەوە، راکێشی ناو ئیفلاس و بێکاری دەکرێت، دووچاری قەرزداری و کۆچبەری دەکرێت. هەڵوەشانەوە، وێرانکردن و لەناوبردن بۆ ئەو دوژمنایەتییە دەگەڕێتەوە کە بەرامبەر ئەو کۆمەڵگایە جێگای باسە. هەروەکو چۆن ئەگەر کۆمەڵگای گوند ـ کشتوکاڵ پەرتەوازە نەکرێت ئەوا ئەو سەرکەوتنانەی سەرمایەداری لەناوچەکانی دیکەی جیهان بەدەستی هێناوە دووبارە نابێتەوە، هەروەکو لەئێستاوە روویداوە دەکەوێتە ژێر هەڕەشەوە (ئەو ترسەی بەرامبەر کۆمەڵگای ئیسلامی لەئارادایە، ئیسلامۆفۆبی).

لەشەڕەکانی هەژموونگەرایی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری و ئیمپریالیزم لەخۆرهەڵاتی ناویندا ئیندوستریالیزم رۆڵی سەرەکی دەبینێت. شەڕەکانی

ئاو و نەوتیش نموونەیین. لەداهاتوودا شەڕی ئاو پەرەی پێدەدرێت و چڕدەکرێتەوە. وەرچەرخانێکی سەرمایەداریانە لەبەکارهێنانی زەوییە کشتوکاڵیەکاندا، بوارو مەیدانێکی دیکەی سەرەکی شەڕی داهاتووە. پێویستە دابڕاندنی لادێیی (جووتیار) لە خاک وەک شەڕێک ببینرێت. ئامانجی فەتحی ئەو دوو سەدەیەی دوایی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری بۆ خۆرهەلاتی ناوین لەناوبردنی کلتووری ئەو ژیانەیە کە کۆمەلگای کشتوکاڵی پازدە هەزار ساڵی ئافراندوویەتی و رووباری بنەڕەتی مرۆڤایەتی پێکدێنێت. پێویستە لەو واقیعەدا بەدوای جینۆسایدی کلتووریدا بگەڕێین. بەرگریکردن یان پاراستنی کۆمەلگا مانای ئازادکردن، دیموکراتیزەکردنی و پاراستنی ئەو کلتوورە شکۆدارەی ژیانە بەرامبەر جینۆسایدی مۆدێرنیتە. کاتێک مێژووی شارستانی وەک شەڕەکانی پاوانگەرایی شرۆڤە بکرێت، ئەوا بەرگریکردن لەهەبوونی گروپە ئایینی و قەبیلەکان وەک شێوە سەرەکیەکانی هێزی شارستانێتی دیموکراتی باشتر دەرک بەگرنگی و بایەخەکەیان دەکرێت. ئاشکرایە ئەگەر مێژووی شارستانی لەمیانەی دیالیکتیکێکی بەمجۆرە پێناسە و مانابەخش بکرێت، ئەوا شیکارێکی راستتر سەبارەت بەشەڕەکانی ئێستا ئەنجامدەدرێت. ئەو کاتە دەبینرێت کە ئەو شتگەلانەی بەشەڕی مەزهەب و عەشیرەت ناودەبرێن، هەرچەندە چەواشەش کرابن، بەڵام مانای بەرگریکردنی کۆمەلگایە لەهەبوون و ناسنامەی خۆی. ئەو ئەنجامەی لەو باسە تێکەڵەدا هەڵبهێنجرێت؛ ئیندوستریالیزم کە وەک بەرچاوترین ئامرازی رزگاری پیشاندەدرێت لێوپاتانی راستەقینەیە.

کاتێک باسی شارستانی و کۆمەلگاکانی خۆرهەلاتی ناوین دەکرێت دوو فاکتەری سەرەکی ئیکۆلۆژی بەبیری مرۆڤدا دێت؛ زنجیرە شاخی زاگرۆس ــ تۆرۆس و رووبارەکانی نیل ــ فورات ــ پەنجاب. ئەو کۆمەلگایەی ئەو دوو سیستەمە بەخێوی کردوون ئێستا بەتراژیدیترین قۆناخەکانی ژیانیاندا دەربازدەبن. میللیگەرایی، ئایینگەرایی، رەوتەکانی کۆمۆنیزم و ریال سۆسیالیزم بەردەوام خۆیان وەک فریادڕەس پێشکەش کردووە. ئەو ئەنجامەی هاتۆتە ئاراوە، دۆخی ئێستا چەندین جار

لەپێشووخراپترە. هەڵبەتە ئەگەر شبکار هەڵـەبێت، دەست لێبەرنـەدراوە ئەنجامەکەشی بـەمجۆرە دەبێت. ئـەو ئایدیۆلۆژیا پاوانگەرایانـەی دوورو نزیک هەوڵی تێگەیشتنی مۆدێرنیتـەی سـەرمایەداری و (مـاوەی بونیـادی) یان نەداوە کاتێک نۆرە گەیشتە ئیندوستریالیزم وەک بڵێی لەخوداوەنـدی هاوبەش بەیەککەیشتوون لەپێشـیدا کڕنوش دەبـەن. ئایـدیۆلۆژیا ئامـاژە پێکراوەکـان بـەجۆرێک ئیندوسـتریالیزم دەپەرسـتن کـە دڵنیـان دەرگـای بەهەشتیان بۆ دەکاتەوە(دوای دەوڵەت ـ نەتەوە ئیندوستریالیزم دووەمین سیفەتی خوداوەنـدی سیکولارە). بەتایبـەتی لـەڕەوشـی کائۆسـی ئوممـەتی ئەو خوداوەنـدە سیکۆلارەوە دەتـوانین تێبگـەین کە ئـەو ژیانـەی بەهەڵـە تیۆرییەکەی دانراوە ناشـێت راسـت بژێنرێـت. بـێ دوودڵـی‌و بەدڵنیاییـەوە دەتوانرێت بگووترێت کە ئەو خوداوەندە زۆر لەخوداوەنـدی سـەردەمەکانی پێشـوو بـێ ڕەحمتـرە. لـەناوچوونی کلتـووری ژیانێـک کـە نزیکـەی پـازدە هـەزار سـاڵ پێشـەنگایەتی مرۆڤایـەتی کـردووە دەشـێت وەک جۆرێـک لـە مەحشـەر راڤـە بکرێـت. تازەگـەری دیمـوکراتیش کاتێـک وەک دژە تێـزی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری پەرە دەسـەنێت ناچـارە لەمیانـەی ئـەو دیـدگاو رێنومایيە مێژووییەوە سـەیری بکـات. ناچـارە لەسـەر بنـەمای ئـازادی ـــ یەکسانی‌و دیموکراتی خۆی وەک دۆخی ئێستای ئەو مێژووە بونیاد بنێت و سەرجەم گوزارشتە زانستی و بونیادە ڕێکخستنیەکەی بەدەست بێنێت.

یەکێتی ئەوروپا دوای ئەنجام و وانە وەرگرتن لـەئاماری وێرانکـاری و شەڕەکانی سیستەمی ویستفالیا (یەکەمین چەکەرەی هاوسـەنگی دەوڵـەت ـ نەتەوە) کە لەساڵی ١٦٤٨ وەک رێگە چارەیـەک بۆ ئـەو رەوشـەی کـائۆس رێکخـرا کـە دوای شــەڕە مەزهەبییــە مەترســیدارەکان هاتــە ئــاراوەو لەقۆناخێکی دژواری سێسەد ساڵیدا روویداو لەشەڕەکانی مێژووی تـەواوی مرۆڤایەتی زیـاتر بـوو. وەک چـۆن سیسـتەمی ویستفالیا وەک دژە تێزی شـەڕە مەزهەبییـەکان هاتـە ئـاراوە، یـەکێتی ئـەورووپاش وەک دژە تێـزی سیستەمی دەوڵەت ـ نەتەوەی ویستفالیا پـەرەی پێدەدرێت کـە لـەجیاتی شۆڕش لەڕێگای ریفۆرمەوە هەوڵی گۆڕینی دەدات. یـەکێتی ئـەورووپا نـاوی کۆی ئەو دەوڵەت ـ نەتـەوە دیموکراتیانەیـە کـە لەمیانـەی ریفۆرمـەوە لـە

فاشیزمی دەولەت ـ نەتەوە رزگاربوون ـ کە لەدووەمین جەنگی جیهانیدا بەلوتکە گەیشت و بە جینۆساید ئەنجامگیر بوو ـ هەروەها لەسەر بنەمای مافی مرۆڤ سەرلەنوێ خۆیان بونیاد ناوەتەوە. بەلام چونکە هەنگاوەکەی لەسەر بناخەی چەوت دەستی پێکردووە لەئامانجەکەی خۆیدا قوولنابێتەوە، تەنانەت کۆنفیدراسیۆنێکی نەرمیش پێکناهێنێت. هەروەکو "یەکێتی پۆلاو خەلووز"[١] هۆکارەکەشی بۆ ئەوە دەگەرێتەوە کە لەزهنیەتێکی ئیندوستریالیستانەوە هەنگاوی هاوێشتووە. لەچوارچێوەی یەکێتیەکی بەمجۆرە ناشێت کۆمەلگایەکی ئازاد و یەکسان لەچوارچێوەی ئامانجەکانی مافەکانی مرۆڤ و دەولەت ـ نەتەوەی دیموکراتی بونیاد بنرێت. ئەوەی لێرەدا گرنگە مۆدێرنیتەی سەرمایەداری لەولاتی بنەرەتی خۆیدا پێویستی بەریفۆرمیزەکردنی خۆی دەبینێت. یەکێتی ئەوروپا کاتێک لەمیانەی ئەزموونەکانیەوە ئەو راستییەی بۆ روون بوویەوە کە لەرێگای بونیادە وشکە هەژموونگەراییەکەی جاران ناتوانێت رێبەرایەتی سیستەمی جیهانی بکات، دواتر پرۆسەی ریفۆرمی دەستپێکرد؛ دیسان پەرەسەندنێکە کاریگەرییەکی دیاریکەری لەسەر سیستەم دەبێت. بەهۆی شێوەگرتنە وشکەکەی هەژموونگەراییە کە جگە لە یەکێتی ئەوروپا هیچ هێزێکی مۆدێرنیتە پێویستی بە خۆ ریفۆرمیزەکردن نابینێت و لەخۆیەوە ئەو توانایە پیشاننادات. تاوەکو هێزەکانی دیکەی مۆدێرنیتە گرێدراوی کۆلەکە سەرەکیەکانی سیستەم بمێننەوە جگە لەدواکەوتنی یەکێتی ئەوروپا رێگە چارەیەکی دیکەیان نییە.

---

[١] رێکخراوی خەلووزو ئاسن یان گرووپی ئەورووپی بۆ خەلووزو ئاسن (ECSC) لە شەش دەولەت پێکدێت کە لەسەردەمی شەری سارد ئامانجیان یەکێتی ئەورووپای رۆژئاوابوو. بە یەکەمین رێکخراو دادەنرێت کە پرەنسیپی بان نەتەوەیی بە بنەما دەگرێت. وەزیری دەرەوەی فەرەنسا رۆبەرت شومان یەکەم کەس بوو کە لە سالی ١٩٥٠ پێشنیاری کرد. بە گوێرەی پەیماننامەی پاریسە ١٩٥١ دامەزرا. فەرەنسا، ئەلمانیای رۆژئاوا، ئیتالیا، بەلژیکا، لۆکسمبورگو هۆلەندا ئیمزایان کرد. لە سالی ٢٠٠٢ ئەو پەیماننامەیە کۆتایی پێهات.

لەم سۆنگەیەوە چاوەڕوانیکردنی وەرچەرخانێکی ریفۆرمیستانە لەخودی مۆدێرنیتەی سەرمایەدارییەوە کە دووسەد ساڵە لەخۆرهەڵاتی ناوین هەوڵی بونیادنانی خۆی دەدات ـ واقیعی نابینرێت. تەنیا لەمیانەی رێککەوتن لەگەڵ یەکێتی ئەوروپاوە دەرفەتی ریفۆرمی بۆ دەڕەخسێت. لەدۆخێکی وەهاشدا رەوشی کائۆس و قەیراناوی ناوچە بەردەوام قووڵدەبێتەوە. واقیعی رۆژی ئەمڕۆشمان ئەو داوەرییە دەسەلمێنێت. لەبەر ئەم هۆکارە بۆ ئەنجامدانی ریفۆرم دەربازکردنی سیستەمی یەکێتی ئەوروپا مەرجە. نەلێشاوی مێژوویی خۆرهەڵاتی ناوین و نە هەلومەرجە کۆمەڵایەتییە رۆژانەییەکان بۆ ریفۆرمی لەشێوەی یەکێتی ئەوروپا لەبارنین. بەهۆی ئەو واقیعە گەڕان بەدوای رێگەی نوێدا پێویستە. چەندین جار دووبارەمان کردەوە: ئیسلامی رادیکاڵ، کۆماری ئیسلامی و لێگەڕینی جەماعەتەکان لەبواری تیۆری و کردارییەوە نیازی دەربازکردنی مۆدێرنیتەی سەرمایەدارییان نییە. پێشکەوتووترین بەرنامەیان مۆدێرنیتەیەکی سەرمایەدارییە بەجیلوەی ئیسلامییەوە. واتە نیازیان وایە لەسەربنەمای سەلەفییە نوێکان یان پرۆتستانەکانی ئیسلام کۆمەڵگاو دەوڵەت بخەنە ژێر رکێفی خۆیانەوە. ئەو هەنگاوانەی لەمیانەی میللیگەرایی ئایینی سیکۆلاری عەلمانیەوە هەوڵی جێبەجێکردنیان دابوو بەڵام تەواو سەرکەوتوو نەبوون، لەرێگای دەمامکی ئیسلامەوە هەوڵی تەواوکردنی دەدەن. هەمان ناوەڕۆکیان هەیە کە ئەویش مۆدێرنیتەی سەرمایەدارییە.

سۆسیالیزمی بونیادنراو بەو سیفەتەی باڵی چەپی عەلمانیەتە کێشەیەکی نییە ناوی رکابەرایەتی مۆدێرنیتە بێت: تەواوی داواکارییەکانی تاواکردنی سەرمایەداری دەوڵەتە لەجیاتی سەرمایەداری لیبراڵ. ئەنجامەکەشی تاواکردنی مۆدێرنیتەیەک بووە زۆر لەسەرمایەداری لیبراڵ بێ رەحم و وێرانکەرتر بێت.

لەو دۆخەدا پەرەپێدانی دژە تێزی تازەگەری دیموکراتی لەخۆرهەڵاتی ناوین بەرامبەر بە مۆدێرنیتەی سەرمایەداری، لەسەرووی ئەو ئەگەرانەوە دێت کە بۆ دەربازکردنی رەوشی کائۆس و قەیران لەئارادان کە

بەشـێوەیەکی رۆژانــە قــووڵتر دەبنــەوە. هەلومەرجــە کۆمەڵایــەتی و مێژووییەکان چانس و دەرفەتی بەدیهاتنی ئەو ئەگەرە زیاتر دەکەن. "یـان کائۆسی بـەردەوام یـان تازەگـەری دیمـوکراتی" ئـەو دروشـمە سـەرەکیەیە سەبارەت بەهەلومەرجی بەرجەستە دەستنیشان بکرێت. وانەیـەکی گرنگـی لەئـەزموونی یـەکێتی ئـەورووپا وەربگیرێـت؛ دەسـتەبەرکردنی ئەڵقـەی پێهەڵگرتنێکی ریفۆرمە لەسەر بنەمای کۆمەڵگای ئابووری. لەمیانـەی ئـەو مەودایەی لـەرێگای ئـەو هـەنگاوەوە دەیبڕێت دەشێت بونیـادە سیاسـی و کۆمەڵایەتیەکانی دیکە فەراهەم بکرێت. کاتێک ئـەو خاڵـە رەچاوبکـەین کـە ئاسـن و خـەڵووز کەرەسـتەی سـەرەکی ئیندوسـتریالیزمن باشـتر دەرک بەناکۆکیەکـەی لەگـەڵ کۆمـەڵگای ئیکۆلـۆژی دەکـەین. ئەمـە ئـەو هۆکـارە بونیادیەشە کە گەیشتنی یەکێتی ئەورووپا بەکۆمەڵگای ئیکۆلۆژی بەربەست دەکات. ئەو جڤاتانەی لەسەر ئاسن و خەڵووز ئاواکراون دژە ـ ئیکۆلۆژین. هەڵبەتـە ئەگـەر ئامـانج کۆمـەڵگای ئیکۆلـۆژی بێـت، تـەنیا ئەنجامـدانی ریفۆرم لەسیستەمدا بەس نییە.

ئەگـەر هـەنگاوێکی رۆژانـەیی بەرجەسـتەی تازەگـەری دیمـوکراتی لەخۆرهـەڵاتی نـاوین لەسـەر بنـەمای هەلومەرجـە کۆمەڵایـەتی و مێژوویـەکانی ناوچـە بهاوێژرێـت چانسـی پێشکەوتنی دەبێـت. بێگومـان کۆپیەکردنی دەرەوە جێی خۆی ناگرێت. جێگیـر نـەبوونی کۆپیـەکانی ئـەو دوو سەدەیەی دوایی مۆدێرنیتە لەناوچەدا ئەو داوەرییـەمان دەسـەلمێنێت. ئـەو زەمینـە ئیکۆلۆژییـەی کۆمـەڵگای نیولیتیـک و دژە تێزەکـەی واتـە شارسـتانی تێیـدا باڵایـان کـرد شـوێنگەی شارسـتانێتی دیمـوکراتی و تازەگەریەکەیشین. ناوچـەی دۆڵـەکانی رووبـاری نیل، دیجلـە، فورات و پەنجاب کە شارستانی ناوەنـدی پێنج هـەزار سـاڵی تێدا پەرەیسـەندووە لەرۆژی ئەمرۆماندا ناوەندی قەیرانە هەرێمیـەکانن. دەوڵـەت ـ نەتـەوەکان هۆکـاری سـەرەکی ئـەو قەیرانـەن کـە لـەو دوو سـەدەی دوایـی وەک محافەزەکارترن کۆڵەکەکانی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری ئـاواکراون. چونکـە ئـەو دەوڵەتانـە توانـای بـەدواداچوونی رێبـازی یـەکێتی ئـەورووپا و دەستپێکردنی ریفۆرمیـان نییـە لەمیانـەی شکاندنەوەی دژواردا قـەیران و

ماوەی کائۆس گەورەتر دەبێت. سەرباری ئەوەی هاوپەیمانە هەژموونگەراکانی سیستەم ئەمریکا - یەکێتی ئەوروپا راوەستەی لەسەر دەکەن زەحمەتی لەنۆژینەوەی دەرەنانێک بۆ کائۆس دەبینن. هەربۆیەش سەرلەنوێ بونیادنانەوەی دەوڵەت - نەتەوە پێکنایەت. ئەو رەوشەش هەم قەیرانی جیهانگیری قووڵترو هەمیشەیی دەکات، هەم بە پێچەوانەوە کاریگەر دەبێت و ئاڵۆزی و کائۆس زیاتر دەکات. لەم سۆنگەیەوە قەیرانی بونیادی سیستەم زیاتر لەولاتی بنەڕەتی شارستانی ناوەندی هەمیشەیی دەبێت. وەک بلێی تۆڵەی خۆی دەکاتەوە.

راستیەکی حاشا هەڵنەگرە کە لەرۆژی ئەمڕۆماندا سێیەمین شەڕی جیهانی تایبەت بەخۆی لەئارادایە. لەبواری ماوەو چوارچێوەدا ئەو شەڕە لە هەردووکی یەکەم قووڵتر و درێژخایەنترە. پۆتانسێلی خۆنوێکردنەوەی سیستەم لەناوچەدا لەئارادانییە و پێکنەهاتووە. ئەوشتەی پەرەدەسەنێت دارزان و پەرتەوازەبوونە. ئەو تازەگەرییە دیموکراتییەی سەرجەم ئەو توانستە کلتووریانە بەبنەما دەگرێت کە لەسەردەمی سەرهەڵدانی شارستانی سۆمەر وەک دژەنێزی سەردەمی نیولیتیک تا مۆدێرنیتەی سەرمایەداری رۆژی ئەمڕۆمان سەرکوت کراون بەرلە هەموو شتێک خۆی دەکات بە تێزێک و دواتر وەک دژە تێز فشار بخاتە سەر سیستەم بەهێزترین ئەگەری پێهەڵگرتن پێکدێنێت.

پێویستە جارێکی دیکە هاوکێشەی تێز - دژەتێز - سەنتێز لە لێشاوی ناوەندی مێژوودا بکەوێتە گەڕ. بەشێوەیەکی بەرجەستەتر روونی بکەینەوە؛ بەر لەهەموو شتێک دیسان پێویستی بە پێهەڵگرتنێکی یەکگرتووی سەرتاسەری ئەو میراسە کلتوورییە هەیە کە لەدۆڵەکانی دیجلە - فورات سەریانهەڵداوە و بەدرێژایی مێژوو بەشێوەی یەکپارچەیی ژیاوە. راستیەکی حاشاهەڵنەگرە کە ئەو هێڵە دروستکراوانەی ئەمڕۆ بەسنوورەکانی سوریا، ئێراق و کۆماری تورکیا ناو دەبرێت میراسێکی هەژموونگەرایی ئینگلیز و فەرەنسای هێزە سەرکەوتووەکانی یەکەمین جەنگی جیهانییەو لەسەر ئەو بنەمایەش پێویستیەکی سیاسەتی جیۆستراتیژی پەرتکە - زاڵبەی کلتووری کۆمەڵگای مێژوویییە. تا

بەقووڵایی و هەموو دەرەنجامەکانیەوە دەرک بەواقیعی دروستکراوی ئەو سنوورانە نەکرێت، یەکێتی کلتووری مانادار لە هیلالی بەپیتی مێژوودا بونیاد نانرێت. گەورەترین جەهالەت و گەمژەیی باوەڕکردنە بەپیرۆزی ئەو سنوورانە و بیر نەکردنەوەیە لەهەنگاوێکی کلتووری یەکپارچەو گشتگیر. مەبەست لەیەکپارچەیی کلتووری ئەو کلتوورە ماددی و مەعنەوییەیە کە لەچواردەوری بەها دیموکراتی، یەکسان و ئازادەکان چنراوە. کلتوورێکی بەمجۆرە پێویستە لەمیانەی زهنیەتێکەوە راڤەو بونیاد بنرێت کە نەتەوەییبوونەکەی میللیگەرایی نەبێت، ئایینەکەی ئایینگەرا نەبێت، کۆمەڵایەتیبوونەکەی رەگەزگەرایی و زانستیبوونەکەشی پۆزیتیڤیست نەبێت.

یەکەمین هەنگاوی سەبارەت بەو بابەتە بهاوێژرێت ئاواکردنی کۆمینی کشتوکاڵ ـ ئاو ـ وزەی دیجلە ـ فورات دەشێت وەڵامێکی شیاو بێت بۆ پەرەسەندنی یەکپارچەیی مێژوویی و کۆمەڵگابوون. لەخودی مێژووەکەیەوە تێدەگەین لەکاتی بەدیهاتنی ئەو یەکێتیەدا ناوچەی لانکەی سەرجەم پیرۆزیەکان دەتوانێت پەرچوو بخولقێنێت. ئاشکرایە کە کۆمینێکی بەمجۆرە بناخەیەکی پێویست بۆ پەرەسەندنی کۆمەڵگای ئیکۆلۆژیک ـ ئیکۆنۆمیک دابین دەکات و پۆتانسیلێکی بەهێز دەئافرێنێت. لەگەڵ ئەو مۆدێلە ئیکۆنۆمیک و کۆمینالە دەشێت کۆمینی هاوشێوە لەسەرجەم بوارەکانی ژیانی کۆمەڵگادا ئاوابکرێت. مۆدێلی کیبوتز[٢] کە لە ئیسرائیل جێبەجێ دەکرێت هێزی خۆی لەو تایبەتمەندێتییەی کۆمۆن وەردەگرێت. ژیانی ئابووری بەدرێژایی مێژوو بەقورسایی

---

[٢] نموونەی کیبوتز :(Kibbutz) بە زمانی عیبری مانای جەماعەت یان گروپ دەبەخشێت. ئاماژەیە بۆ توێژگەلێک کە لە کێلگەیەکی هەرەوەزی دەژین. ژمارەی دانیشتوانی کیبوتز لە نێوان ٣٠ ـ ١٥٠٠ کەسدایە. کارکردن تێیدا بە زۆرەملێییە، رێکخستنی ژیانیش لە بواری زەبت و رەبتەوە لە رێکخستنی سەربازی دەچێت. بەشداریکردن لە بوارە جیاوازەکانی ژیان دەستەجەمعی و هەرەوەزییە. بەرهەمهێنان و بەکاربردن بەگوێرەی پرەنسیپی "هەرکەس بەگوێرەی تواناى، هەرکەسیش بە گوێرەی پێویستیەکانی".

بەشێوازی کۆمۆنە. هەرچەندە سەرمایەداری لیبراڵ لەژێر ناوی "دەستپێشخەری تایبەت" مۆرکی تاکگەرایی لێدات، بەڵام دیسان بەرهەمهێنان لەسەرووی هەمووشیانەوە لەکارگەکان لەسەر بنەمای یەکینە کۆمیناڵەکان فەراهەم دەبێت. جیاوازی لەسیستەمی تاکگەراو قازانجخوازدایە، کاتێک قازانجگەرایی بەلاوە بنرێت یاخود بهێنرێتە نزمترین ئاستەوە ئەوەی دەمێنێتەوە سیستەمی کۆمیناڵە. سیستەمی کۆمیناڵ تەنیا لەبواری ئابووری نییە، لەسەرجەم بوارو گۆڕەپانە کۆمەڵایەتیەکاندا هەڵگری تایبەتمەندێتی بونیادی گەردوونییە. کێشەی سەرەکی کۆمۆنەکان بتوانن ئەخلاقی و سیاسی بن. پێویستە لەرێگای تازەگەری دیموکراتییەوە مرۆڤ خۆی بگەیەنێتە ئەو بەهایانەی کە شارستانی و مۆدێرنیتەی سەرمایەداری لێی داماڵیبوون و بێبەشی کردبوون.

حەوزەکانی دیجلە ـ فورات بەزیادیشەوە ئاو، وزەو زەوی پێشکەش بە بەرهەمە کشتیارییەکان دەکەن کە پێویستی سەرەکی ئەو بوارەن. تا ئەو ماتریالانە بە پێی پێویست فەراهەم نەبن بەکۆمەڵگابوونی ئیکۆنۆمی و ئیکۆلۆژی خۆرهەڵاتی ناوین پەرە ناسەنێت. بەڵام تاکو توانست و کەڵەکەبوونێکی مانای زهنی پێویست فەراهەم نەبێت ماتریالە بونیادیەکان بەتەنیا ناتوانن کۆمەڵگای بونیادی ئاوا بکەن. لەو سۆنگەیەوە وەک کۆمەڵگاکانی سۆسیالیزمی بونیادنراو کۆمەڵگاکانی ئەو ناوچەش لەخزمەتکردن بە مۆدێرنیتەی سەرمایەداری و توانەوە لەناویاندا رزگاریان نابێت. رێکخستەکردنی ئەکادیمیانەی ئەو کەڵەکەبوونە زانستییەی مانا کە هەم لەمێژوو هەم لە فەلسەفەی دیموکراتی مۆدێرنیتەدا پێکهاتوون دەشێت سەرەتایەکی ساغلەم و تەندروست بێت. پێویستە لەبیری نەکەین کە یەکەمین ئەکادیمیەکانی مێژوو زەقورەکانی بابل، خانەی دانایی نیپور، بابل، نوسەیبین، ئورفا و بەغداد گوزارشت لەو واقیعە دەکەن کە شارستانی بەبێ ئەوان هەڵناکات. تازەگەری دیموکراتی بەبێ ئەکادیمیا پەرە ناسەنێت. جیهانی مانا و زانستی نوێ کە پێویستە وەک ئەلتەرناتیفی جیهانی ئەکایمیای مۆدێرنیتەی سەرمایەداری رێکخستە

بکرێت کە لەناو قەیراندایە، مەرجێکی ژیانی و دەست لێبەرنەدراوی کۆمەلگای ئیکۆنۆمیک‌و ئیکۆلۆژییە. واتە تەنیا لەمیانەی ئاواکردنی کۆمەلگایەکی دیمکرات، ئازاد و یەکسان (لەگەلّ جیاوازییەکان)و بەیەکەوە ژیانی ئەو فاکتەرانە دەشێت زانست لەدۆخی پاوانی ئایدیۆلۆژی رزگار بکرێت و وەک ئامرازی دەسەلاّت بەکار نەهێنرێت. هەر جڤاتێکی ئیکۆلۆژیک کاتێک بەشێوەی رێکخستن و مەعریفەیەک بونیاد بنرێت کە مۆدێرنیتەی سەرمایەداری دەرباز کردبێت ماناداردەبێت. تا مەعریفە، رێکخستن و ئیرادەیەکی کردەیی پێکنەیەت کە سەرمایەداری، ئیندوستریالیزم و دەولەت ـ نەتەوەی دەرباز کردبێت جڤاتە ئیکۆلۆژی و کۆمەلگا ئیکۆنۆمیەکان ئاوا نابن. ئەو بۆچوونانەی دەلێن چەمکەکانی زانست و مەعریفە شتێکن، کۆمەلگاش شتێکی تری جیاوازە؛ شێواندن و چەواشەکاریەکی شارستانییە. ئەمەش وابەستەی بەکۆیلەکردنی کۆمەلگایە.

کۆمەلگای ئازادو دیموکراتیک تەنیا لەمیانەی ئەو مەعریفەیەی ماناوە دەتوانێت بژیت کە بۆخۆی پێویستە. هەر یەکینەیەکی ئابووری لەمیانەی مەعریفە ئیکۆلۆژیەکەیەوە دەتوانێت بژیت. ئەو یەکینە ئابووریانەی پشت بە مەعریفەی ئیکۆلۆژی نابەستن لەتوانەوە لەناو مۆدێرنیتەی سەرمایەداری رزگاریان نابێت. پێویستە یەکینە ئیکۆنۆمیک ـــ ئیکۆلۆژییەکان وەک یەکینەی سادە و بێبەش لە تەکنۆلۆژیا نەبینرێت. لەکاتی پێویستدا دەشێت ئالۆزترین و پێشکەوتووترین تەکنۆلۆژیاش لە یەکێتی و یەکینە ئیکۆنۆمیک ـ ئیکۆلۆژیەکاندا بەکار بهێنرێت. تەنانەت یەکینە ئیکۆنۆمیک ـ ئیکۆلۆژیەکان یەکینەی تەکنۆلۆژیای نموونەیین. سوودمەندترین بواری کۆمەلاّیەتی بەکارهێنانی تەکنۆلۆژیایە. شۆرشی تەکنۆلۆژی لەخۆرهەلاّتی ناوین زیاتر بۆ کۆمەلگای ئیکۆنۆمیک ـــ ئیکۆلۆژیک پێویستە. لەو چوارچێوەیەدا بێت ئەوا شۆرشی تەکنۆلۆژی دژە ـــ ئیندوستریالیزمە. لەکاتێکدا ئەو تەکنۆلۆژیایەی لەخزمەتی ئیندوستریالیزمە کۆمەلگا بەرەو وێرانکاری‌و کۆیلایەتیەوە دەبات، بەلاّم ئەو تەکنۆلۆژیایەی لەخزمەت کۆمەلگای ئیکۆنۆمیک و ئیکۆلۆژیدایە

زیــاتر بــەرەو ژیــانێکی ئــازادو دیموکراتیانــەی دەبــات. بــەکورتی هەلومەرجــەکانی تازەگــەری دیمـوکراتی مانـادارترین هاوسـەنگی لـەنێوان تەکنۆلۆژیا و ئیکۆلۆژیا فەراهەم دەکات. هەربۆیــەش شــەڕی ئایـدیۆلۆژی شەڕێکی دەست لێبەرنـەدراوی نێـوان مۆدێرنیتـە و تـازەگەرییەکانـە. ئەگـەر ئەو شەڕو ململانێیە بەشێوەیەکی سەرکەوتوو ئەنجامنەدرێت ئەوا دەرفەتی ژیــان و هەمیشـەییبوونی تازەگــەری دیمـوکراتی بەرامبــەر مۆدێرنیتــەی سەرمایەداری ئەگەرێکی لاواز دەبێت و وەک هیواو خەیاڵێک دەمێنێتەوە.

ئەوەی لەسەردەمی نیولیتیکەوە بەدرێژایی چاخەکانی شارستانی لـە جوگرافیــای خۆرهــەڵاتی نــاوین کۆمــەڵگا و کلتــووری مــاددی و مەعنــەوی تێرخــۆراک کــردووە ژیــانی کۆمــەڵگای ئیکۆنۆمیــک و ئیکۆلۆژییــە. ســێ ئەسپسوارە مەحشـەرییەکەی مۆدێرنیتـەی سـەرمایەداری سـەرمایەگەرایی، ئیندوسـتریالیزم و دەوڵــەت ـ نەتــەوە ئــەو کلتــوورەی کۆمــەڵگای پێشـێل کردووەو خەنجەری لێداوە. ئـەو ئەرکـە سـەرەکییەی پێویسـتە لەبەرامبـەر ئــەو رەوشــەدا جێبــەجێ بکرێــت؛ تێکۆشــانی بونیادنــانی تازەگــەری دیموکراتییــە لەســەر کۆڵەکــەی ســێیانی سۆسیالیسـت ـ دیموکراتیـک، ئیکۆنۆمیک ـ ئیکۆلۆژیک‌و ئەخلاقی ـ سیاسی.

ج ـ کۆمەڵگای ئەخلاقی‌و سیاسی بەرامبەر بە دەوڵەت ـ نەتەوە

مۆدێرنیتەی سەرمایەداری لەرێگای دەوڵەت ـ نەتـەوەوە کۆمـەڵگاکانی خۆرهــەڵاتی نــاوینی تــەنیا بــە ســینگێکی قایمــەوە نەبەســتەوە، بــەڵکو لەمیانــەی دەوڵــەت ـ نەتەوەکانــەوە بــەجۆرێک بۆمبارانومــانی کــردن کــە بەدەیان جار هێنـدەی ئـەو بۆمبـا ناوەکیەیـە کـە هاوێشـترایە هیرۆشیما. دەتوانین بڵێین ئەو بەها کلتوورییە هاوبەشانەی هەزاران ساڵە پێکهاتوون لــەئاکامی بۆمبابــارانی دەوڵــەت ـ نەتــەوەی ئــەو دوو ســەدەیەی دوایــی لەتوپەت کرا. پەرتەوازەبوون و پارچەبوونێکی ئەوتۆی لەگەڵ خۆیدا هێنا کــە هــیچ جــۆرە چــەکێکی فیزیکــی ئــەو جــۆرە کاریگەرییــەی نابێــت. کۆمــەڵگاکانی خۆرهــەڵاتی نــاوین بەسـیفەتی سیسـتەمەکانی شارسـتانی دەوڵەتی و سیستەمە کۆمیناڵە رکابەرەکانیان لەهیچ قۆناخێکی مێژوویـان

بە قەدەر قۆناخی ژێر هەژموونگەرایی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری لە یەکپارچەیی و ناسنامەکەیان دانەماڵراون، لەرێگای دابەشکردنەوە لەیەکتر و هەبوونی خۆیان نامۆ نەکراون. ئیمپراتۆریەتی بریتانیا ئەو سیستەمە بەکاریگەرە (بۆمبای ئەتۆمی راستەقینە)ی تەنیا لەخۆرهەڵاتی ناوین پەیرەو نەکرد، بەڵکو هەژموونگەرایی شارستانی لەهەر لایەکی جیهان جێگیرو هەمیشەیی کرد.

یەکێک لە تراژیدترین کردەوەکان بەرامبەر شازدەهەمین لویسی پاشای فەرەنسا جێبەجێکرا. بەهەڵە تێنەگەن، شۆڕشی فەرەنسا وەک پیلانگێڕیەکی ئیمپراتۆریەتی بریتانیا هەڵناسەنگێنم. بەڵام هیچ گومانێکی تێدا نییە کە بۆ شکاندنی هیواکانی هەژموونگەرایی پاشایەتی فەرەنسا ئیمپراتۆریەتی بریتانیا هەرجۆرە یارییەکی تاقیکردۆتەوەو ئەمانەش رۆڵێکی گرنگیان لەپەڕاندنی سەری پاشادا هەبووە. جگە لەهەبوونی چەندین پێدراو، دەستپێکردنی مێژووی فەرمی دەوڵەت ـ نەتەوە لەگەڵ پەڕاندنی سەری پاشا لەرێگای تیرۆری جاکوب[٢]یەکان ١٧٩٢ گرنگترین بەڵگەی ئەو رۆڵەیانە. لە ئاکامی ئەو دەوڵەت ـ نەتەوەی لە ساڵی ١٧٩٢ بەشێوەیەکی فەرمی راگەیەنرا سەرجەم هیواکانی هەژموونگەرایی فەرەنسا پووچەڵ بوویەوە. تیرۆر سوودی بۆ بریتانیا هەبوو. سەرهەڵدانی ناپلیۆن و شەڕە بەردەوامەکانی تەنیا ئەورووپای تەخت نەکرد، بەڵکو سەرجەم ئەو هێزانەشی بێکاریگەر کرد کە دەیانتوانی رووبەڕووی

---

[٢] جاکوبی یان یاقوبی :(jacobite) ئەندامانی گەورەترین کۆمەڵەی شۆڕشگێڕی سیاسین کە سەردەمی شۆڕشی فەرەنسا حکومڕانیان کرد. تاکە کۆمەڵەی نیشتمانی بوو کە ماوەیەکی کورت دوای شۆڕش دامەزرا. زۆربەی ئەندامانی لە چینی ناوین بوون. سەرەتا دژی شەڕە دەرەکیەکان بوون، بەلام لە ساڵی ١٧٩٢ پشتگیری شەڕی بروسیاو نەمسایان کرد؛ بەو هیوایەی بگەنە دەسەلات. لە ساڵە ١٧٩٣ یاقوبیەکان دەسەلاتیان گرتە دەست، سەردەمی تیرۆریان دەست پێکردو بە سەدان فەرەنسییان بردە بەر گیۆتین. روبسپیر بە دەسەلاتدارترین رێبەری یاقوبیەکان بوو، بەلام لە ساڵی ١٧٩٤ شوێنکەوتوانی لێی هەڵگەڕانەوەو لە سێدارەیاندا، دوای مردنی روبسپیر دەسەلاتیان لە دەستدا.

هەژموونگەرایی بریتانیا ببنەوە. خودی ناپلیۆن یش بوو بەقوربانی شەڕەکانی ئەو دەوڵەت - نەتەوەیە. تا ڕۆژی ئەمڕۆمان فەرەنسا لەقۆناخی کۆماری پێنجەمیندا دەژیت. بەڵام ئەگەر لەتەواوی ئەمانەشدا هێزی وونکردبێت و بەردەوام لەپاش بەریتانیا مابێتەوە ڕۆڵی یەکلاکەرەوە بۆ دەوڵەت - نەتەوەی بیروکراسی و چینی ناوین دەگەڕێتەوە کە مۆرکی هۆڵەندا و بریتانیابان پێوەیە. هەمان واقیع بۆ ئیمپراتۆریەتەکانی ئیسپانیا، نەمسا - هەنگاریا، ڕوسیا، عوسمانی و تەنانەت ئیمپراتۆریەتی ژاپۆن، هیندستان و چینیش لەجێگای خۆیدایە. سەیر و سەمەرەیی ئەو کارە لەوەدایە کاتێک لەدوا چارەکی سەدەی بیستەم و سەرەتاکانی سەدەی بیست و یەکەمین ئیتر دەوڵەت - نەتەوەکان بەرامبەر بە هەژموونگەرایی جیهانگیری مۆدێرنیتەی سەرمایەداری (بەرێبەرایەتی ئەمریکا ــ ئینگلتەرا) لەسەرتاسەری جیهان بەتایبەتیش لەخۆرهەڵاتی ناوین بووە بە کۆسپ، ئەو جارە بەشێوەی جەرگبڕو تراژیدیانە بەرامبەر بە دەوڵەت ــ نەتەوە کەوتە گەڕ. کۆتاییە تراژیدییەکەی سەددام حوسێن کە ڕەمزی دەوڵەت ــ نەتەوەی ئێراق بوو، بوو بە فەرسیۆنێکی بەرکەماڵی دۆخی ڕۆژانەیی لویسی شازدەهەم لەخۆرهەڵاتی ناویندا.

تاوەکو قووڵایی ڕۆڵی کۆمەڵایەتی - مێژوویی دەوڵەت - نەتەوە لەکلتووری خۆرهەڵاتی ناویندا شیکار نەکرێت و پەی پێنەبرێت، ناشێت چارەسەری بۆ هیچ کێشەیەکی کۆمەڵگا بدۆزرێتەوە. تەنیا هەڵسەنگاندنی کردەوەکانی ئەو دوو سەدەی دوایی دەوڵەت ــ نەتەوە وەک پیلانگێڕیەکانی پەرتکە ــ زاڵبەی ئیمپراتۆریەتی بریتانیای هێزی هەژموونگەرایی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری سادەکردنێکی زێدەڕۆیانەی ڕووداو و دیاردەکانە. پێویستە بەهەستیاریەوە بایەخ بە نەخزان بۆ ناو ئەو هەڵەیە بدرێت. بێگومان دەوڵەت ــ نەتەوە شێوەیەکی دەوڵەتە کە زۆر بۆ پیلانگێڕی گونجاوو لەبارە. بەڵام لەوەش گرنگتر ئەوەیە وەک حەقیقەت بەشێوەیەکی بەرفراوان بەهاکەی دەست نیشان بکرێت. سەرباری تەواوی پروپاگەندەکانی پۆزیتیڤیزم، بەڵام ناوەڕۆکی دەوڵەت ــ نەتەوە پڕ لە تۆخم و فاکتەری نهێنی و میتافیزیکانەیە. ڕۆڵەکەی لەمێژوودا ڕۆشن

نەکراوەتـەوە. کاریگەریەکـەی لەسـەر کۆمـەڵگا نهێنـی و شـاراوەترە. سـەرباری سـەرجەم بانگەشـە دژە ـ تیۆلۆژیـەکانی، بـەڵام شـێوەیەکی دەوڵەتە کە هەڵگری زۆرترین خەسڵەتە تیۆکراتی[٤]ەکانە.

لـەزۆر لایەنـەوە رۆشـنکردنەوەی رووخسـاری دەوڵـەت - نەتـەوە لەخۆرهـەلاتی ناوینـدا گرنگـی و بایـەخێکی زۆری هەیـە. چەنـدە رۆشنبکرێتەوە ئەرکە ئەخلاقیو سیاسیەکانیش زیاتر ئاشکرادەبن.

١ ـ سەرباری تەواوی بانگەشە زانستیەکانی بەڵام بەسیفەتی حەقیقەتی کۆمەلایەتی دەوڵەت ـ نەتەوە لاوازترین و خراپترین هەبوونە. لەژێر ناوی هۆمۆژەنکردنـدا رۆڵـە سـەرەکیەکەی یـەکرەنگکردنی کـۆدە زهنییـە هەمەرەنگەکانی سروشتی کۆمەڵگایە. یەک زمان، یەک ئاڵا، یەک میللەت، یەک جۆرە سیاسەت، یەک شێوازی ژیان و یەک جۆر ئایدیۆلۆژی لەگـەڵ هۆمۆژەنکردنی سروشتی کۆمەڵگا بەیەکـەوە لەناویـەکتردا بـەڕێوە دەچـن. کاتێک پێکهاتە ئاڵۆزو جیاوازەکانی کۆمەڵگا سادە دەکرێن و دەبن بە یەک شێوە، ئیتر حەقیقەت جێگای خۆی بۆ دوالیزمێکی لـەجۆری رەش ـ سپی بەجێـدێڵێت کـە بەهاکـەی کـەمو لاواز بـووەو نـەرێنی یـە. ئـەو روانگـە جیهانییەی بە فاشیست، دەمارگیر، شۆڤێنستو محافەزەکارترین بۆچوون ناو دەبرێت لەرێگای ئەو پێکهاتە دوالیزمییە سادەوە پەرە دەسـەنێت. ئـەو کـردەوەو رەفتـارە یەکرەنگیانـەی دەسـەلاتی دەوڵـەت ـ نەتـەوە بـەهۆی مـەیلی زۆرتـرین قـازانجی سـەرمایەدارییە. چونکـە تـاوەکو گرووپـە فـرە رەنگەکانی کۆمەڵگا بەرگری لە ئـازادی و سـەرفرازی خۆیـان بکـەن مـەیلی زۆرترین قازانج جێبەجێ نابێت و لەکار دەکـەوێت. بـەڵام کاتێـک تـەواوی بوارەکانی ژیان لەسەر بنەمای بەرژەوەندی جیاواز لەژێر حکومڕانی یـەک شـێوەی نەتـەوەدا توێنرایـەوە، لەکۆمـەڵگادا هـەنگاو بـۆ جەمسـەرگەرایی

٤ تیۆکراتی :(Theokratia) یەکێکە لە زاراوە سیاسییە یۆنانیەکان، لە تیۆ (ئایین)و کرات(حوکم) پێکهاتووە. واتە حوکمی خودا(ئایین). بە شێوەیەکی باو بە مانای دەسەڵاتو حوکمڕانی پیاوانی ئایینی بەکار دەهێنرێت. رژێمی فەرمانڕەوایی تیۆکراتی خوداوەند بە دەسەڵاتی سیاسی بالا دادەنێت. یاسا ئیلاهیەکانیش بە یاسای شارستانی دادەنێت. پیاوانی ئایینیش بە نوێنەری دەسەڵاتی خوداوەند دادەنێن.

دووچین (بۆرژوازی - پرۆلیتاریا) دەهاوێشترێت. لەمیانەی ئەو جۆرە جیاوازییە چینایەتییەوە قۆناخی قازانجی سەرمایەداری بەرفراوان دەبێت‌و پەرە دەسەنێت. توانستەکانی کلتووری ماددی و مەعنەوی کە بەدرێژایی مێژوو کەڵەکە بووە دەکرێتە قوربانی هۆمۆژەنکردنی دوو چینی. ئەو واقیعە قوربانیکردنە. چەند زمان، فیکر، باوەڕی، زهنیەت‌و بونیادی ئەخلاقی و سیاسی جیاواز هەیە هەمووی دەکەوێتە ناو چوارچێوەی ئەو قوربانیکردنەوە. دوو پەیڕەو یان ڕێباز جێبەجێدەکرێت؛ جینۆسایدی جەستەیی و کلتووری لەگەڵ ئاسمیلاسیۆن. ئەگەر ئاسمیلاسیۆن ئەنجامی خوازراو بەدەست نەهێنێت، جینۆسایدە جەستەیی و کلتووریەکان دەکەونە گەڕ. بەگشتی پەیڕەوەکان لەناو یەکتر و بەشێوەیەکی تێکەڵ جێبەجێ دەکرێن. ئەو قۆناخ‌و پرۆسەی بەحەقیقەتی لاوازو یەک شێوە ناو دەبرێت سوورەکەی بەمجۆرەیە.

ئەوەیە راستی حەقیقەتی کۆمەڵگای دووچین کە مارکسیزم هەوڵیداوە بە ئەرێنی پیشانیبدات. ئەو چینەی بە پرۆلیتاریا ناو دەبرێت بەهای حەقیقەتی زۆر لاوازو نەرێنی یە. بە شێوەیەکی گشتی حەقیقەتی تاکی کۆیلە یان بەکۆیلەکراو هێندە لاوازکراوە کە بڵێی بوونی نییە. چونکە بەخۆی لەناو چینی سەرداردا توێنراوەتەوە و بۆ پاشکۆیەکی بچووککراوەتەوە، ئەو حەقیقەتەی لەکاتی ئازادیدا هەڵگریبوو بۆ توێژە سەردارەکان دەگوازرێتەوە. پەینەبردن و تێنەگەیشتنی ئەو نۆخە لەلایەن مارکسیزمەوە کەموکوڕیەکی گەورەیە. ئەو خاڵەی کە دەڵێن مارکس شاگردێکی خراپی هیگل بووە زیاتر سەبارەت بەو حەقیقەتە ڕووبەڕوومان دەبێتەوە. بە بەراورد لەگەڵ مارکس هیگل بەهرەیەکی باڵای دەستنیشانکردنی حەقیقەتی هەیە. لەبنەڕەتدا بەرهەمەکانی سەبارەت بەڕوونکردنەوەی حەقیقەتە. چەسپاندنی کۆیلە وەک فاکتەرێکی هەڵگری حەقیقەت لەلایەن کارل مارکسەوە بەشەکەی دیکەی باوەڕیەکەشی بێ سوودکردووە کە هەڵگری راستی گرنگ بوو. سەرمایەداری لەسەر بنەمای قازانج تەنیا هێزی ماددی کەڵەکە ناکات، لەگەڵ ئەویشدا حەقیقەتی کۆمەڵگا (هێزی زهنیەتی کۆمەڵگا)ش زەوت دەکات. لە چوارچێوەی

بەرژەوەندیەکانی خۆی لە بێژەنگی دەدات و دەیکات بە موڵکی چینی سەردار(دەسەڵاتدار). لەبواری حەقیقەتیشدا بەشێوەیەکی سەرسوورهێنەر خۆی بەهێز دەکات. ئەو دیاردەو رووداوەی بە دەوڵەت ـ نەتەوە ناودەبرێت لەناوەرۆکدا پرۆسەی وەرچەرخاندنو گواستنەوەی ئەو حەقیقەتەیە.

لەو دۆخەدا لەبواری حەقیقەتدا یەک چین جێگای باسە نەک دوو. ئەگەر هەبوونی ماددی چینی کرێکار، تەنانەت رێکخستنە بەرتەسکەکانی لەجۆری پارتیو سەندیکاش وەک بەشێکی یەکپارچەیی رێکخستنی دیموکراتییانەی کۆمەڵگا هەڵنەسەنگێنرێت، جگە لە تەڵەزمەکانی کرێ بەهای حەقیقەتێکی بەهێزی کۆمەڵگا دەستەبەر ناکات. مێژووی سۆسیالیزمی بونیادنراویش سەبارەت بە دەستەبەرکردن و لەدەستدانی حەقیقەتیش تا دواڕادە فێرکەر و ئەزموونبەخشە. بەکورتی چەندە دەوڵەت ـ نەتەوە هۆمۆژەن بکرێت، بەو رادەیەش حەقیقەتی یەک شێوە بەناوی چینی ئۆلیگارشی پاوانگەرا سەرهەڵدەدات. ناوەرۆکی قەپلاندن و گریمانەیی ئەو دەستنیشانکردنانە مانای ئەوە نابەخشێت کە حەقیقەت نین. پێویستە باش بزانرێت کە میتافیزیاش یەکێک لەجۆرەکانی دەستنیشانکردنی حەقیقەتە. تەنانەت میتۆلۆژیاکانیش هەڵگری بەهای حەقیقەتن. واتە نەدۆزینەوەی بەرامبەرە بەرجەستەکانیان لەسروشتدا بەڵگەی هەڵنەگرتنی بەهای حەقیقەت نییە. پێویستە لەبیر نەکەین کە بەردەوام حەقیقەت پەیوەندییەکی لەگەڵ پێکهاتنی زهنیەتی مرۆڤەوە هەیە. تاوەکو زهنیەتی مرۆڤ وەک پێگەیشتووترین شێوەی ناسراوی حەقیقەت بەی پێنەبرێت کارو خەباتی زانستی، هونەریو فەلسەفی جددی ئەنجامنادرێت. بێگومان ئەو حەقیقەتەی بەگوێرەی هەلومەرجی کۆمەڵایەتی زهنیەتی مرۆڤە لەهەمانکاتدا پەیوەندییەکەی لەگەڵ کۆمەڵگا دەکات بەناچارییەک. لەهیچ فۆرمێکی کۆمەڵگاو دەوڵەتدا وەک دەوڵەت ـ نەتەوە حەقیقەت پەیوەست بە زۆرداربیەوە نییە، لاوازو نەرێنی نییە.

٢ ـ فاکتەرە ئیۆلۆژی و ئیۆکراتیکەکانی دەوڵەت ـ نەتەوە پێویستی بەراوەستەیەکی گرنگ و بەرفراوانتر هەیە. کاتێک هیگل دەوڵەت ـ نەتەوە وەک ئەو خوداوەندە پێناسە دەکات کە دابەزیوەتە سەر زەوی،

تەنیا هەڵسەنگاندێکی سیمبۆلی ناکات. بەڵکو دەوڵەت ـ نەتەوەی وەک فەراهەمبوونی ئەو فیکرانە شرۆڤە کردووە کە بەدرێژایی چاخ و سەردەمەکان بەناوی خوداوەند کەڵەکەکرابوون. بۆ تێگەیشتنی ئەو راستییە تەنیا لێتوێژینەوەی کۆی ئەو فیکرانە بەسە کە رێی بۆ شۆڕشی فەرەنسا خۆشکرد. پۆزیتیڤیستەکان کاتێک دەڵێن لەرێگای دەوڵەت ـ نەتەوەوە سەروەری لە خوداوەند دەسەنرێت و بە نەتەوە دەدرێت بێ ئاگان لەوەی تا چ رادەیەک خوداوەندگەرێتی دەکەن. چونکە بێئاگان لە چییەتی خودی سەروەری یاخود روونکردنەوەی راستیەکەی لەگەڵ بەرژەوەندیەکانیان نایەتەوە. خودی سەروەری بەو سیفەتەی کۆی ئەو پلەداری و دەسەلاتەی دەوڵەتانە کە بەدرێژایی مێژوو پەرەیسەندووە ئەو پاوانگەرایی و زۆرداریەیە کە بەناوی خوداوەند (سەردار) لەسەر کۆمەڵگا پەیڕەو دەکرێت، چەوساندنەوەو داگیرکردنی بەهاکان و زێدە ـ بەرهەمە. راستی سەروەری ئیلاهی ئاشکرایە کە سەرچاوەی خۆی لەو مرۆڤانەوە وەردەگرێت کە خۆیان کردووە بە سەردار ـ ئەفەندی (مانای رەب دەبەخشێت) هەربۆیەش پێویستی بە شیکار نییە. هەربۆیەش کاتێک دەڵێن"لەگەڵ شۆڕشی فەرەنسا سەروەری لە سەرچاوە ئیلاهیەکەی دەرکەوت و ئیتر نەتەوە سەرچاوەکەیەتی" گەورەترین ساختەکارییە بەناوی زانستی کۆمەڵایەتییەوە دەکرێت. پۆزیتیڤیزمیش داهێنەری ئەو جۆرە ساختەکارییەیە.

تا چ رادەیەک سەروەری و زۆرداری چاخەکانی یەکەم و ناوین خوداوەند سەرچاوەکەی بێت، فەرمانڕەوایەتی دەوڵەت ـ نەتەوەش بە زیادەوە لەلایەن هەمان سەرچاوەوە خۆراک دەدرێت. ئەو شتەی پێویستە لێرەدا راوەستەی لەسەربکرێت پەیوەندی دەستەواژەکانی میللەت و میللیگەراییە (نەتەوە ـ نەتەوەگەرایی) بە خوداوەندێتییەوە. وەک دەزانرێت لەئیسلامدا میللەت مانای ئایین دەبەخشێت. خوداوەند و میللەت یەکسانن. بەنەتەوەبوونی میللەت یش هیچ لەئەنجامەکە ناگۆڕێت، بارییەکی زمانە و هیچی تریش. ئەگەر لە پەرتووکە پیرۆزەکان یان لە باوەڕیەکانی لیبرالیزمی سەرمایەداری باسکرابێت میللەت یان نەتەوە

گوزارشت لەو جەماعەت یان کۆمەڵگایە دەکات کە فەرمانی خوداوەند (ئەفەندی، رەب، فەرمانڕەوا) جێبەجێ دەکات. لەمیانەی دەستەواژەی سیکۆلارو عەلمانییەوە سەرمایەدارەکان لە خوداوەند، فەرمانڕەوایەتییەکەی و ئایین دەرناکەون، نکوڵییان لێناکەن. بەڵکو لەژێرناوی میللیگەرایی، نەتەوەگەرێتی یاخود لەژێر ناوی مەزهەبێکی نوێ ئایینێکی گونجاو لەگەڵ بەرژەوەندیەکانیان دادەهێنن. تەنانەت ئەو میللیگەراییەی بە سنوورەکانی فاشیزمیش دەگات پێگەی دەمارگیرترین ئایینە بینراوەکانی درێژایی مێژوو بەدەست دێنێت. گرنگ نییە کە ئایین لەشێوەی فۆرمە کۆنەکانی کرستیانی، ئیسلامیەت، بودیزم و موسەویدایە یان نا، بەڵکو هەر باوەڕی و هزرێک لەئاستی پەرستندا کۆمەڵگا بپێچێتەوە، بەدڵنیاییەوە دەشێت وەک ئایین گوزارشت بکرێت. لەو بارەیەوە هەبوونی خوداوەند و نەبوونی دیاریکەر نییە. ئەوەی بنەڕەتییە ئەندامانی کۆمەڵگایە لەئاستی پیرۆزی و هاوبەشی بەجیهانی هزر، باوەڕی و هەستێکی چڕ، بەو سرووت و مەراسیمانە ببەستێتەوە کە بەعیبادەت ناو دەبرێت. ئاشکرایە کە نەتەوەو نەتەوەگەرێتی لەچوارچێوەی دەوڵەت - نەتەوەدا بەشێوەیەکی زێدەڕۆیانە وەک پێویستیەکی ئەو خوداوەندانە ئافرێنراون. لەم سۆنگەیەوە باوەڕی و دەستەواژەیەکی هێندە روون و ئاشکران کە پێویستیان بە گفتوگۆکردنی کارەکتەری ئایینی نییە.

ئەو خاڵەی لە ئیۆلۆژیای نەتەوەو نەتەوەگەرێتیدا پێویستە بەبایەخەوە رەچاو بکرێت؛ پۆزیتیڤیزم دەمامکی زانستی پۆشیوەو خۆی بەجۆرێک دەنوێنێت گوایە ئایین و میتافیزیک نییە. تەنانەت دژایەتیکردنی ئایین و میتافیزیا وەک یاسای سەرەکی دەستنیشان دەکەن و بەناوی "زانستگەرایی"یەوە دوودڵی لەپەرەپێدانی ئەبستراکت (دەرهەست) ێکی ئایینی ناکەن. حەقیقەتگەرایی و ئایینگەرایی دەوڵەت — نەتەوە بەشێوەیەکی تووند بەیەکەوە گرێدراون. ئامانجی هاوبەشیان توانەوە، لەناوبردن، چەواشەکردن و بێ مێژوو هێشتنەوەی شێوە جیاوازو هەمەڕەنگەکانی حەقیقەت یان راستی کۆمەڵگایە. لەسەر ئەو بنەمایە

گوزارشـــتە دەوڵەمەنـــدەکانی حەقیقـــەت لاواز دەکـــات و سیســـتەمی هەژموونگەرایی خۆی وەک تاکە حەقیقەتێک دەنوێنن.

٣ ـ ئەنجامـەکانی داسـەپاندنی بونیـاد و زهنیـەتی دەوڵـەت ـ نەتـەوە بەسەر ژیانی کلتووری خۆرهـەڵاتی نـاوین بابەتێکـە تـا ئێستا لەمیانـەی دیدگایەکی یەکپارچەیی‌و ماوەی مێژوویی نەخراوەتە ژێر لێتوێژینـەوەوە. تەنانەت خـاوەنی خـودی ئـەو زهنیـەت و بونیادانـەش زۆر کـەم ئاگـاداری چییـەتی ئـەو شـتگەلەن کـە جێبـەجێیان کـردووە. ئـەویش بەرژەوەنـدی مـاددی و دەسـەڵاتێکی سنووردارە بـەکورت مـاوەو شـوێنێکی بەرتەسک. ئەوانـەی دەوڵـەت ـ نەتـەوە وەک ئایـدیۆلۆژیا و بونیـاد جێبەجێدەکـەن لەبنەڕەتدا بەگوێرەی لۆژیکی "هەرچییەک لە هەژموونگـەرایی مۆدێرنیتـەی سەرمایەداری دەستەبەر بکەین قازانجە" دەجووڵێنەوە. سەرجەم هەڵوێستە سـتراتیژی و تەکتیکیـەکانی بـەو تێڕوانینـەوە سـنووردارە. سیسـتەمی هەژموونگەرایی بەجۆرێکی دیکە دەرفەتی پەرەسەندنی پێنادات. چونکە لەو حەقیقـەت و تیۆلۆژیایـەی بـۆ ئاگایـە کـە هـەوڵی روونکردنـەوەی ناوەڕۆکەکەیمانـدا، لەلایەکـەوە وەک دۆگمانیکـە نەتەوەییـە وشـکەکان، لەلایـەکی دیکەشـەوە وەک گومانکـەران دەژیـن. ئەگـەر مەسـەلەکە بەرجەستەتر بکـەین، نزیکـەی ئـەو بیست دەوڵـەت ـ نەتـەوەی بەسـەر سیسـتەمی ئـایینی‌و قەبیلـەیی عەرەبـەکانی یـەکێک لـەکۆنترین راسـتی کۆمەڵایەتی خۆرهـەلاتی نـاوین سەپێنراوە تـەنیا بە پارچـەکردنی ژیـانی کلتـووری هاوبەشـیان ناوەسـتن، بـەڵکو نامۆبوونێـک لـەناو خـودی هەبوونەکـەیان موتوربـە دەکـەن کـە ئاست و رەهەنـدەکانی نـەبینراوە. ناسنامە نوێیەکـەی عـەرەبی لەناسنامەکەی چاخـەکانی یەکـەم و نـاوین پێکەیشتووتر نییە کە زۆر رەخنەی دەکەن. ئـەو عەرەبـەی لەسـەر بنـەمای دەوڵـەت ـ نەتـەوە پارچـەو دابەشکراوە عـەرەبێکی لاواز، چەواشـەکراوەو لەحەقیقـەتی کۆمـەڵگای مێژوویـی دابـڕاوە. چەنـدە دەوڵـەت ـ نەتەوەگـەرێتی وشکیش پەیڕەوبکـەن، وەک مەزەنـدە دەکـەن بـەهێز نـابن بەڵکو لاوازتر دەبن. چونکە عەرەبچێتی فاکتەری بەهێزبوون نییـە، بـەڵکو هۆکاری لاوازبوون و دوورکەوتنەوەیە لە حەقیقەت.

هیچ میللیگەرایییەک لەمیانەی حەقیقەتەوە تێر خۆراک ناکرێت، هەربۆیە فاکتەری بەهێزبوون نییە. بەشێوەیەکی هەرە بەرچاویش ئەو دۆخە لە پراکتیکی هێنەردا جێگای باس بووە. ئەو سنوورانەی لەروانگەی دەوڵەت - نەتەوەوە پیرۆزکراون ساختەکارییەکی تەواوەو لەلایەن بەرژەوەندییەکانی هەژموونگەرایی جیهانگیرییەوە دەستنیشانکراون. دەستەواژەی میللەت و وڵاتی ناواخنی بەو سیفەتەی سیمبۆلی تیۆلۆژی نوێن لەچوارچێوەی هەمان بەرژەوەندی دەرناکەون. لەکاتی دەرکەوتنیان رزگاربوونیان لە غەزەبی خوداوەندی هەژموونگەرا زەحمەتە. لەراستیدا تەواوی سنوور، وڵات، میللەت، چینی ناوین و بیروکراسیەکانی لەدوو سەدەی دوایی لەناوچەکە هەوڵی بونیادنانی نراوە لەمیانەی خوداوەندێتی دەوڵەت - نەتەوە پەکیکەوتووەو بێ نرخ بووە. راستیەکانی ئێستایان بەراستیەکی ئەزەلی و ئەبەدی دادەنێن. کەچی کەسێک تۆزێک زهنی بۆ حەقیقەت کراوەبێت دەزانێت کە تەواوی ئەو راستیانە داهێنانێکی خەیاڵین بۆ رەواکردنی بەرژەوەندییە هەژموونگەرایییەکانی ئەو دوو سەدەیەی دوایی. بونیادنانی دەوڵەت ـ نەتەوەی تورکی و ئێرانی بەرهەمی هەمان بەرژەوەندی هەژموونگەرایین. سەرباری ئەوەی ئەو دەوڵەت - نەتەوانە هەڵگری مۆرکی فەتحی مۆدێرنیتەی سەرمایەدارین، خوازیارن لەرێگای ئایدیۆلۆژیا میللیگەرا توندڕەوەکان قەیرانی رەوابوون دەرباز بکەن. لەهەموشیاندا میللیگەرایی عەلمانی و ئاینی تێکەڵ بەیەکتری دەکرێتو لەمیانەی قەڵغانێکی ئایدیۆلۆژی قایمەوە هەوڵی داپۆشینی دەوڵەت ـ نەتەوە دەدەن. مەزهەب، ئایین، ئەتنیک و کلتوورە مێژوویییەکانی خراونەتە دۆخی کەمینە بەرامبەر بە دەوڵەت - نەتەوە رووبەڕووی کێشەی مان و نەمان بوونەتەوە.

یەکپارچەیی کلتووری خۆرهەڵاتی ناوین لەگەڵ پارچەگەرایی دەوڵەت - نەتەوەی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری پڕ لەناکۆکییە. مۆدێرنیتە رۆڵی ئەو قەفەسە پۆڵایینە دەبینێت کە بەسەر واقیعی ژیانی هاوبەشدا سەپێنراوە. بەرۆژەڤبوونی بەردەوامی توندوتیژی ئەو راستییە دەسەلمێنێت.

بەرامبەر بە دەوڵەت ـ نەتەوە هێزی چارەسەری و شیکاری تازەگەری دیموکراتی رۆشنترە. ئەو راستییە کۆمەڵایەتیانەی هێزە هەژموونگەرا کۆن و نوێیەکان بەردەوام هەوڵی لەبیر بردنەوەی دەدەن و رووبەرووی سووانیان کردبوونەوە لەمیانی هەڵوێستی تازەگەری دیموکراتییەوە لەچوارچێوەی مێژووەکەیان دەتوانن گوزارشت لەحەقیقەتی ژیان و هەبوونەکەیان بکەن. شیکارەکانی دەرهەق بەهێزە هەژموونگەراکان وەک حەقیقەت و مێژووی سەبارەت بە رکابەرەکانی وەڵامدەدرێتەوە. هەروەکو چۆن راستییەکانی کۆمەڵگا لەهیچ قۆناخێکدا بێ مێژوو نەبوون بێ حەقیقەتیش نین. دژە ـ تێزی تازەگەری دیموکراتی بەرامبەر بە هەژموونگەرایی دەوڵەت ـ نەتەوە کە بەسەر کلتووری یەکگرتووی مێژوویی کۆمەڵگای خۆرهەڵاتی ناویندا سەپێنراوە کۆمەڵگای سیاسی‌و ئەخلاقییە.

أ ـ دەوڵەت ـ نەتەوە وەک نکوڵیکردن لەکۆمەڵگای سیاسی و ئەخلاقی ئاوا دەکرێت. رێساکانی هێز لەجێگای ئەخلاق جێگیردەکرێت و بەیاسای نەتەوەیی ناو دەبرێت. یاساش کە گوزارشت لەرێکخستنی هێز دەکات لەچوارچێوەی دەوڵەت ـ نەتەوە بەبەرزترین ئاستی پەرەسەندنی خۆی دەگات. بەرێوەبەرایەتیەکی بیروکراسی وشکیش لەجێگای کۆمەڵگای سیاسی زاڵ دەکات. نکوڵیکردن لەکۆمەڵگای ئەخلاقی بەشێوەیەکی بەرجەستە لەکارنەکردنی سیستەمی دیموکراتی ئاشکرا دەبێت. هەرچەندە باس لە پەرلەمان و هەڵبژاردن بکرێت، بەڵام دەستووره نەنووسراوەکەی بونیادی بەرێوەبەرایەتی ئۆلیگارشی بیروکراسی جێبەجێدەکرێت. دەسەڵاتی دەوڵەت ـ نەتەوە کە تا ناوبارێکترین دەمارەکانی کۆمەڵگا تەشەنەی کردووە لەژێر پەردەی یاسایی خۆی وەک بەرێوەبەرایەتی گشتی دەنوێنێت. جگە لەجیلوەی رەواکردنی ئەو حوکمرانییە هەڵبژاردن و پەرلەمان رۆڵێکی دیکە نابینن. کۆمەڵگا، نەتەوەمو گەل لەگەڵ دەوڵەت ـ نەتەوە یەکسان دەکرێت. بەرامبەر بەو واقیعەی هەژموونگەرایی کە مۆدێرنیتەی سەرمایەداری کردوویەتی بە گەردوونی جگە لەپاراستن و

بەرگریکردن لەکۆمەڵگای سیاسی و ئەخلاقی ریگە چارەیەکی دیکە لەئارادا نییە.

سروشتی کۆمەڵگاکان خۆیان لەناوەڕۆکدا ئەخلاقی و سیاسین. ناشێت بیر لەکۆمەڵگا و تاکێکی بێ سیاسەت و بێ ئەخلاق بکرێتەوە. دەشێت کۆمەڵگا ناچاری بێ سیاسەتی و بێ ئەخلاقی بوون بکرێت، واتە لەئەخلاق و سیاسەت دابڕێنرێت. لەوانەیە توانای سیاسی و ئەخلاقی پەکی بخرێت و هێندە لاوازبکرێت توانای رۆڵ بینینی نەمێنێت، بەڵام هەرگیز لەناو نابرێت. لەناوبردنی تەنیا لەرێگای پەرتەوازەکردنی کۆمەڵگا و نەهێشتنی بوخی کۆمەڵگا بەدیدێت. ئەخلاق و سیاسەت ئامرازە بەهێزەکانی حەقیقەتی کۆمەڵگان. هەروەکو چۆن دابڕان یان بێبەشبوون لەسیاسەت و ئەخلاق رێگا لەپێش بێ حەقیقەتی یان بێبەشبوون لەحەقیقەت دەکاتەوە، لەو بوارو گۆڕپانانەی چالاکی ئەخلاقی و سیاسی بەهێز جێگای باس بێت شێوازەکانی خۆگوزارشتکردنی حەقیقەت بەهێزترو بێگەردتر دەبێت. پێشکەشکردنی ئەخلاق و سیاسەت وەک سەرخان، یەکێک لە بەهەڵەداچوونە گرنگەکانی مارکسیستەکانە. هیچ تاک و یەکینەیەکی کۆمەڵگا جێگای باس نییە کە ئەخلاقی و سیاسی نەبن. هەرتاک و یەکینەیەکی کۆمەڵگا هەم ئەخلاقی و هەم سیاسییە. دیموکراسیش بەگوێرەی ئاست و رێژەی کۆمەڵگای ئەخلاقی و سیاسییە. دیموکراسی دۆخی کارای کۆمەڵگای ئەخلاقی و سیاسییە. حەقیقەتی کۆمەڵگا زیاتر لەدۆخی کۆمەڵگای دیموکراتی خۆی ئاشکرا دەکات. لەمیانەی کۆمەڵگای دیموکراتییەوە گوزارشتی حەقیقەت لەشێوەی زانست، فەلسەفە و هونەر بەباشترین دۆخی خۆیان دەگەن. ئەو دەستنیشانکردنانە روونی دەکاتەوە کە بۆچی لەکۆمەڵگای ئەخلاقی و سیاسی حەقیقەت بەزۆرترین گوزارشتی خۆی دەکات.

تا ئێستاش بەهێزی فاکتەرەکانی بەرخودان لەکۆمەڵگای خۆرهەڵاتی ناویندا دەیسەلمێنێت کە وەک مەزەندە دەکرێت فاکتەری سیاسی و ئەخلاقی هێندە لاواز نین. تاک و یەکینە بێ سیاسەت و بێ ئەخلاقەکان بەرخودان ناکەن، یان ناتوانن بەرخودان بکەن. تەنیا فێری دەستەمۆیی و

ملکەچکردن کراون. بەو رادەیەی بەرخودانەکانی خاوەن رەهەندی خێزان، قەبیلە، عەشیرەت، مەزهەب و رەوەندەکان رەتکردنەوەی دەوڵەت ـ نەتەوەیە لەهەمانکاتدا بانگەوازییە بۆ کۆمەڵگای دیموکراتیش. ئەو پەرەسەندنانەی کلتووری خۆرهەڵاتی ناوین لەو رەهەندانە بەدیدێنێت، وەک چۆن رۆژهەڵاتناسی هەوڵی سەپاندنی دەدات پاشڤەرۆیی، چاخی ناوین و ئەنارشیزم نییە، بەڵکو دەوڵەمەندێتی پۆتانسیێلی تازەگەری دیموکراتییە. فەرامۆشکردنی دەوڵەمەندێتی داردەکانی کۆمەڵگا، لاوازکردنی هێزی حەقیقەت و مانا لەگەڵ خۆیدا دێنێت. مۆزایک یان دەوڵەمەندێتی کلتووری ناچەند هۆمۆژەن بکرێت، بەو رادەیە بێبەشبوون لەمانا و گوزارشتکردنی حەقیقەت جێگای باس دەبێت. بەڵام حوکمی دەوڵەت ـ نەتەوە بۆ ئافراندنی یەک شێوەیەکی هاووڵاتی ئاکگەرا لەبواری ماناوە پۆتانسێلی خۆی لەدەستداوە، جگە لەچەند دۆگمایەکی دەرخکراو مێشکی کار ناکات، رێ و رەسمە فەرمیەکان وەک شێوەی عیبادەت دەبینێت و لەبواری حەقیقەتیشەوە خاڵیکراوە. بەها سیاسی و ئەخلاقیەکانی لەرێگای کۆمەڵگای دیموکراتیەوە بە میکانیزمی خۆی گەیشتووە بەپێچەوانەوە حەقیقەت لە پۆتانسیلێکەوە دەئافرێنرێنێت کە هەڵگری دەوڵەمەندێتی مانایە. هەرچی ئەو کۆمەڵگایەیە کە بەردەوام لەمیانەی حەقیقەتەوە خۆراک دەدرێت لە هاوسەنگی نموونەیی تاک ـ جڤاتدا دەژیت.

ب ـ بەرامبەر بە ئیۆلۆژیای پۆزیتیڤیستی دەوڵەت ـ نەتەوە کۆمەڵگای سیاسی و ئەخلاقی ئەو فەلسەفە بەبنەما دەگرێت کەمانای زانست ـ دانایی دەبەخشێت. وەک پرەنسیپ عەلمانیەت و سیکۆلاری هیچ جیاوازیەکەیان لەگەڵ دۆگما ئایینیەکان نییە. لەرێگای پۆشینی دەمامکی دەوڵەت ـ نەتەوەوە لە ئایینگەرایی رزگاریان نابێت؛ بەڵکو تەنیا شێوە دەگۆڕن. دۆگماکانی دەوڵەت ـ نەتەوە کە زانستگەرایی پۆزیتیڤیست بەخێرایی دایهێناون لە دۆگما ئایینیەکانی چاخی ناوین وشکترە. واقیعی شەڕو داگیرکاریەکەی کە دەوڵەت ـ نەتەوە رێگای لەپێش کردەوە ئەو خاڵە دەسەلمێنێت. پێویستە زۆر باش بزانرێت کە ئیۆلۆژیا لەبنەڕەتدا وەک

ڕەواکردنی ئایدیۆلۆژی شارستانی دەوڵەتی و چینایەتی ـ مۆدێرنیتەی سەرمایەداریش لەناودا ـ بونیادنراوە. وەک دژێکی (دژە ـ تێز) فاکتەرەکانی زانست ـ دانایی کۆمەڵگای سیاسی و ئەخلاقی پەردەسەنێت. لەکاتێکدا کایە و بەها ئەخلاقی و سیاسیەکان ڕێگا لەپێش زانست ـ دانایی دەکەنەوە، زانست و داناییش بەردەوام کۆمەڵگای سیاسی و ئەخلاقی بەخێو دەکەن. دەوڵەتی پاشا ـ خوداوەندیش ئەو گوزارشتە کۆمەڵایەتیەیە کە بەسیفەتی تیۆ (خوداوەند) و لۆژیک (ئەقڵ) لەدەرەوە خۆی دەسەپێنێت. لەبەرئەوەی سۆسیۆلۆژیای ڕۆژئاوا لەرێگای هەمان ناوەڕۆکی دەوڵەتی ـ چینایەتییەوە تێرخۆراک دەبێت بەشێوەیەکی ڕوون و ئاشکرا باسی ئەو خاڵە ناکات. لەرێگای هەنگاوە پۆزیتیفیستەکەشیەوە تیۆلۆژیا بەمەترسیدارترین قۆناخ دەگەیەنێت. بەتایبەتیش کاتێک ئەزموونە سەیرەکەی ئەو دوو سەدەیەی دوایی خوداوەندی دەوڵەت ـ نەتەوە لەبەرچاوانە کێ دەتوانێت نکوڵی لەو ڕاستییە بکات کە بە دونیاییبوونی خوداوەند دە هەزار ئەوەندەی ئاسمانیبوونەکەی چەوسانەوە، فرمێسک و خوێنی لێنەکەوتۆتەوە! بەتایبەتیش لەرەوشێکدا ئەزموونی ئەو دوو سەدە نایابەی دوایی خوداوەندی دەوڵەت ـ نەتەوە لەبەرچاوان بێت. سیفەتەکانی ئەو خوداوەندە چی بوون؟ سنوور، میللەت، ئاڵا، سروود، چینی ناوین، بیروکراسی و هاووڵاتی لێکچوو. خوداوەندی دەوڵەت ـ نەتەوە لەژێر سێبەری ئەو سیفەتانە چیکرد؟ داگیرکاری و شەڕێکی ئەنجامداوە کە نموونەیان لەمێژوودا نەبینراوە. بەسیفەتی دیمورگ (خوداوەندە ئەندازیارەکە) سیستەمی دەوڵەت ـ نەتەوەی لەجیهان دامەزراند. بەمجۆرەش سەلماندی کە خوداوەندێکە تایبەتمەندێتی بنگەرایی لەبەرزترین ئاستدایە.

کۆمەڵگای سیاسی و ئەخلاقی لەپێناو ژیان پێویستی بەمجۆرە خوداوەندانە نابینێت. دانایی لەتیۆلۆژیا بەهادارتر دەبینێت. حیکمەت و دانایی سەرچاوەی خۆی لە زانست وەردەگرێت نەک تیۆلۆژیا. جۆرێک لە سۆسیۆلۆژیایە. سەرباری سەرجەم داسەپاندنە تیۆلۆژییەکان بەڵام دەمارەکانی دانایی هەر لەکۆمەڵگای خۆرهەلاتی ناویندا هەبووە. پێویستە

دانایی وەک یەکپارچەیی فەلسەفە و سۆسیۆلۆژیا و دۆخی تێکەڵ بەژیان هەڵسەنگێنرێت. لەکاتێکدا تا سەردەمی سوقرات دانایی فۆرمی سەرەکی بوو، بەڵام ئەو قوتابخانانەی دواتر ئاواکران ئەو نەریتەیان تێکدا. دیدگا و ژیان لەیەکتر دابڕان. ئەمەش زیان و زەبرێک بوو بەر کۆمەڵگای سیاسی و ئەخلاقی کەوت. دانایی بەشێوەی فەلسەفە خرایە خزمەتی دەوڵەتەوە. لەگەڵ ئەوەی بەردەوام لایەنی دانایی لەنەریتی پێغەمبەرایەتیدا زاڵە، بەڵام هەنگاو بە هەنگاو کرانەوەیان بەرووی تیۆلۆژیا خراپبوونی لەگەڵ خۆیدا هێناوە. پەیامبەر، واعیزو راهیبەکان چەندە بەلای تیۆلۆژیادا برۆن، بەو رادەیە لە دانایی دادەبڕێن و لەکۆمەڵگای سیاسی ــ ئەخلاقی دوور دەکەونەوە. ململانێیەکی بەردەوام لەنێوان فاکتەرەکانی ئەو دوالیزمەی کلتووری خۆرهەلاتی ناوین لەئارادایە. لەبنەڕەتدا ئەو ململانێیە رەنگدانەوەی گرژی نێوان دونیای شارستانی دەوڵەتی و جیهانی شارستانێتی دیموکراتیکە.

لەبەرامبەر داسەپاندنەکانی سەرمڕۆیی و پاشا کە دەرخواردی دەستەواژەی خوداوەند دراوە پێشکەشکردنی ناسنامەیەکی کۆمەڵگا کە لەرێگای تەسەوفەوە بە کاریگەرتر دەبێت ئەرکی سەرەکی داناییە. بەمجۆرەش بەرگری لەکۆمەڵگای ئەخلاقی و سیاسی دەکرێت. لەناو کۆمەڵگا بەدوای عاریفی و داناییدا دەگەڕێن. ئەو جۆرە راڤەیەی مێژووی خۆرهەلاتی ناوین گرنگە. رۆژانەییکردنی ئەو مێژووەش تازەگەری دیموکراتی روونتر دەکاتەوەو زیاتر مایەی تێگەیشتن دەبێت.

ج - کۆمەڵگای ئەخلاقی و سیاسی نکوڵیکردن لەکۆمەڵگای نەتەوەیی نییە. گۆڕانکاری بەردەوامی شێوەی کۆمەڵگاکان پێویستییەکی سروشتەکەیانە. هەمەڕەنگی شێوەو فۆرم دەوڵەمەندی ژیانە. ئەوەی پەسەند ناکرێت، وشکی یان داخراوبوونی فۆرمەکانی کۆمەڵگایە. محافەزەکاریش لەبنەڕەتدا سووربوونە لەسەر وشکی و داخراوبوونی فۆرم. ناسنامە کۆمەڵایەتیەکان چەندە نەرم و کراوەبن، بەو رادەیە جیاواز و هەمەڕەنگ دەبن، لەو سۆنگەیەوە بە ئازادی دەژین. چەمکی ناسنامەی دەوڵەت ــ نەتەوە ئاکانەیە، جەمسەری داخراو و وشکن.

فاشیزمیش سەرچاوەی خۆی لەو چەمکەی ناسنامەوە وەردەگرێت. تێکەیشتنێکی بەمجۆرەی ناسنامە کۆمەلایەتیەکان، بەردەوام لەناوەوە و دەرەوەی کۆمەلگای نەتەوەیی بەدۆخی شەڕەوە لەئارادا دەبێت. کاتێک سروشتی نەرم و کراوەی ناسنامە کۆمەلایەتیەکان لەگەل داسەپاندنی ناسنامە ساختە، داخراوو وشکەکان رووبەڕووی یەکتری بوونەوە ئەو جۆرە شەڕانە دەست لێبەرنەدراون. ئەگەر شەڕە ئایینیەکان یان نەتەوەییەکان (لە هەردووکیشیاندا وشکی و داخراوبوون تایبەتمەندێتی سەرەکی ناسنامەکانن) بێت هەردووکیان گوزارشت لەو شەڕەی ناسنامە دەکەن. زۆربوونی شەڕەکانی ناسنامەی ئایینی و نەتەوەیی خۆرهەلاتی ناوین لەو دوو سەدەیەی دواییدا گرێدراوی چەمکی ناسنامەیە کە مۆدێرنیتەی سەرمایەداری خوازیاری سەپاندنێتی. ناسنامەکانی دەولەت ـ نەتەوە کە لە بێژەنگی هەژموونگەرایی خۆیداوە لەناومرۆکدا پاشکۆو سیخوڕی ناسنامەی ناوەندین. ناسنامەی ناوەندی بەردەوام وەک بڕیارگای سەرەکی دەستبەکارە. لەنزیکەوە سەرقالی کۆلۆنیو وەکالەتە وابەستەکانی دەبێت. لەکاتی پێویستیشدا سەرلەنوێ ڕێکیاندەخاتەوە.

هەروەکو تەواوی جیهان لەخۆرهەلاتی ناوینی رۆژی ئەمڕۆشمان ناسنامەکانی ئەو دوو سەدەیەی دوایی دەولەت ـ نەتەوە کۆن بوون و بوونەتە کۆسپێک لەپێش ئەو سەرمایەدارییەی خوازیارە جیهانگیری چڕتر بکاتەوە. خۆڕاگری محافەزەکارانەی دەولەت ـ نەتەوە بناخەی قەیرانی بونیادی پێکدێنێت. ئەمە ئەو ناکۆکییە سەرەکییەیە کە خودی سیستەم تێیدا دەژیت. بەلام چارەسەری نادۆزێتەوە. لەکاتێکدا ناکۆکیەکانی نێوان دەولەت ـ نەتەوەکانی ئەفغانستان تا مەغریب، لە قەفقاسیاوە تا دەگاتە زەریای هیندی و سەرمایەداری جیهانگیری لەلایەکەوە زیاد دەکات، لەلایەکی دیکەشەوە رێگا بۆ ئەو شەڕانە دەکاتەوە کە بەردەوام روودەدەن. سەرمایەداری زۆر جار ئاگادارە کە ناتوانێت دەولەت ـ نەتەوە لەناو ببات. کاتێک دەیەوێت ریفۆرمی تێدا بکات بەردەوام رووبەڕووی بەرخودانی ئەو دەولەتانە دەبێتەوە. ئەو توێژانەی لەرێگای دەولەت ـ

نەتەوەوە گەورە و دەوڵەمەند بوون بەرامبەر سەرمایەدارییەكی راسیۆنالتر بەرخودان دەكەن؛ ئەنجامی ئەوەش شەڕ و قەیرانی زیاترە. هەروەكو چۆن دوا پرۆژەی خۆرهەلاتی ناوینی مەزنی ئەمریكا لەو راستیەوە سەرچاوە دەگرێت، دیسان لەمیانەی ئەو راستییەوە دەتوانین هۆكاری سەرنەكەوتنەكەشی تێبگەین. بنبەستبوونەكەی ناوچە زۆر لەتەنگەژەكانی یەكەمین و دووەمین جەنگی جیهانی سیستەم قووڵترە. لەبەر ئەم هۆكارەشە بەهیچ جۆرێك شیكارناكرێت. دەستەواژەی قەیرانی بونیادیش مانای خۆی لەو ماهیەتەی راستی وەردەگرێت.

لەدۆخێكی بەمجۆرەدا تاوەكو ناسنامەی وشك و داخراوی دەوڵەت ــ نەتەوە دەرباز نەكرێت خۆرهەلاتی ناوین خاوەن ئەگەری دۆزینەوەی چارەسەرییەكی مانادار نییە بۆ هیچ یەكێك لەكێشەكانی ــ ئیتر ئەمە سەرچاوەی خۆی لەپەرەسەندنی یەكپارچەیی كلتووری كۆمەڵگای مێژوویی وەربگرێت، یان رەنگدانەوەی ناكۆكی ناوخۆی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری بێت ـ سەرجەم ئەو هەوڵ و كۆششانەی لە ئەفغانستان و ئێراق بۆ سەرلەنوێ بونیادنانەوەی دەوڵەت ــ نەتەوە دەخرێتە گەڕ بەفیرۆ دەچن. لەكاتێكدا یارمەتیەكی سنووردار (پرۆژەی مارشال*)ی ئەمریكا بۆ ئەورووپای رووخاوی دوای دووەمین جەنگی جیهانی بۆ سەرلەنوێ بونیادنانەوەیان بەس بوو، بەڵام هەرچەندە دوو هێندە زیاتر هاوكاری پێشكەش بەشوێنێكی بچووكی وەك ئێراق كراوە بەڵام سەرلەنوێ بونیادنانەوەی ئەو وڵاتە سەركەوتوو نییە. رووداوەكانی ئێراق لەبنەڕەتدا سەرجەم راستیەكانی ناوچە روون دەكانەوە. ئەویش هەواڵی ئیفلاس‌و قەیرانی مۆدێرنیتەی سەرمایەدارییە لەسەر هەرسێ كۆڵەكەكەیەوە. لەدەرەنجامدا خۆرهەلاتی ناوین بەو هەموو دەوڵەت ــ نەتەوە،

---

* پرۆژەی مارشال: پرۆژەیەكی ئابوورییە جۆرج مارشالی سەرۆك ئەركانی سوپای ئەمریكا لە كاتی دووەمین جەنگی جیهانی‌و وەزیری دەرەوەی دوای شەڕ كەڵاڵەی كرد. مەبەستی سەرلەنوێ ئاواكردنەوەی ئەورووپاو سەرمایەكەی بوو بەو ئامانجەی هەڵكشانی شۆڕشگێڕی بەربەست بكات‌و سەرمایەی فەرەنساو ئیتالیاش كۆنترۆڵ بكات.

ئیندوستریالیزم و سەرمایەدارییەی خاوەنداریتی دەکات تەنیا قەیران و شەڕ بەرهەم دێنێت.

بەلام پێویستە دیسان دووبارە بکرێتەوە کە ئەو شەڕو قەیرانانەی لەئارادان تەنیا هی دوو سەدەی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری نییە، بەڵکو لەهەمانکاتدا شەڕو قەیرانی بونیادی شارستانی چینایەتی ـ دەوڵەتی پێنج هەزار ساڵەشن. ڕێگە چارەی شیمانەکراو ناچارە ئەو واقیعە بە بنەمابگرێت.

لەخۆرهەلاتی ناوین تازەگەری دیموکراتی بەرامبەر مۆدێرنیتەی سەرمایەداری

لەدونیای زهنیەتی خۆرهەلاتی ناوین گفتوگۆی تێروتەسەل سەبارەت بە مۆدێرنیتە ئەنجامدراوە. ئەو گفتوگۆیانەی بناخە زانستی و تەکنۆلۆژییەکەی پەسەند دەکات و فاکتەرەکانی دیکەی لە دەرەوە دەهێڵێتەوە یاخود ئەوانەی هەموو شتێکی پەسەند دەکەن لەتێگەیشتنێکی زانسنیانەی ماهیەتی ئەو شتگەلە دوورن کە ڕووبەڕووی بوونەتەوە. چونکە بژارەکە گرێدراوی ئەوان نەبوو. کاتێک مۆدێرنیتەی سەرمایەداری بەسیفەتی هەژموونگەرایی گەمارۆی دان جگە لە سازشکاریکردن لەگەڵیدا ڕێگە چارەیەکی دیکەیان نەدۆزیەوە. بەبێ جیاوازی نێوان بۆچوونی ڕاستڕەو ــ چەپڕەو، تا ئێستاش بە دونیای زهنیەت و بۆچوونێک نەگەیشتووە کە ڕۆژهەلاتناسی دەرباز کردبێت. بۆ چوونی وەها زۆر کەمن لەناو مۆدێرنیتەی سەرمایەداریدا نەتوێنرابنەوە یان دووچاری سازشکاری نەکرابن. هەڵبەتە ئەوەی لەبیروبۆچووندا سەرکەوتنی بەدەست نەهێنابێت لەژیانیشدا سەرکەوتوو نابێت. چونکە لەبەشەکانی پێشوو هەڵسەنگاندن سەبارەت بە بەرهەڵستکاری سیستەم ئەنجامدرابوون، تەنیا لەکانی پێویستدا دووبارەی دەکەینەوە.

دەشێت لەڕێگای پارادایمی تازەگەری دیموکراتیەوە قەیرانی بونیادی و پێکداداانەکانی شیکار بکرێت و ئەگەرەکانی چارەسەری بخرێتە ڕوو. قووڵبوونەوەی بنبەستبوونی دەوڵەت ــ نەتەوەو یەکپارچەیی مێژوویی چەندەی دەچێت دەرفەتی بەدیهاتنی ئەو جۆرە ئەگەرانە زیاتر دەکات.

١ ـ ناکۆکی قووڵی جیۆکلتووری خۆرهەڵاتی ناوین لەگەڵ پارچەگەرایی دەوڵـەت ــ نەتـەوە هێـز بـە مەیلـەکانی هـەمووێتی و ئەنتگراسـیۆن دەبەخشێت. لـەهیچ قۆنـاخێکی مێژووی خۆیدا ناوچـە هێنـدەی قۆنـاخی دەوڵەت ـ نەتەوە پارچەبوونی بەخۆیـەوە نـەدیوە. ئەو پارچەبوونانـەش زیاتر لە ڕەهەندی دەسەڵاتدا ماونەتەوەو، کاریگەریەکی ئەوتۆی نەکردۆتە سەر ژیانی کلتووری. توانای ژیـانی هاوبـەش و تێکـەڵی هـەزاران سـاڵەی جیاوازییە ئایینی و ئەتنیکیەکان پەیوەندی بە یەکپارچەیی جیۆکلتوورەوە هەیە. تەنانەت هەڵکشانە هەژموونگەراییەکانی پەیوەست بـە دەسـەڵاتیش بـەردەوام لەئاسـتی ناوچـەدا پەرەیسـەندووە. لەیەکـەمین هەژموونگـەرای مێـژوو تۆمـاری کـردووە ـــ پاشـای ئەکـەد سـەرجۆن ـــ تـا دەگاتـە دوا هەژموونگـەرایی عوسـمانی یەکپارچـەیی لایـەنی قـورس و لەپێشـی دەسەڵاتیش بووە. هەر هێزێکی نوێی هەڵکشا و بەخێرایی بووە بە هێزێکی هـەرێمی. ئەگـەر شارسـتانییە چینایـەتی ـــ دەوڵەتیـەکان بێـت، یـان شارستانێتییە دیموکراتیـەکان کـە ڕەهەنـدی ئـەتنیک، ئـایین و مەزهـەبی دەربـاز نـەکردووە، هـەموویان بەشـێوەی کلتـووری هـەرێمی ژیـاون‌و شوێنپەنجەیـان دیارە. ناسنامەیەکی شارستانی داخراوی لـەجۆری ژاپـۆن، چین، هیندستان و تەنانەت بریتانیا لـە جیۆکلتـووری خۆرهـەڵاتی نـاوین جێگای باس نەبووە. بێگومـان لەگـەڵ ئـەوەی جیۆکلتـووری هاوشـێوە لـە ئەفریقیا و ئەمریکای باشوور جێگای باسە، بەڵام وەک ئەوەی خۆرهەڵاتی نـاوین لـەئاسـتی شارسـتانی ناوەنـدی نییـە. فاکتـەرەکانی مۆدێرنیتـەی سەرمایەداری لەگەڵ هەردوو مەیلی جیۆکلتووری مێژوویی ناوچە ناکۆکە و لەشـەڕدایە. گفتوگـۆکردنی بـەردەوام لـەبارەی خۆرهـەڵاتی نـاوین و کێشەکانی و چارەسەرنەکردنی گرێدراوی ئەو ناکۆکییە قووڵانەیە.

کۆمەڵگای ئەخلاقی ـ سیاسی، ئیکۆلـۆژی و ئیکۆنۆمیک کـە فاکتـەرە سـەرەکیەکانی مۆدێرنیتـەی دیمـوکراتین جیۆکلتـووری ناوچـە بەبنـەما دەگرێـت. هـیچ فاکتـەرێکی پارچەگـەرایی ناسـەپێنێت. بەپێچەوانـەوە ئەلتەرناتیفی ئەو فاکتەرە پارچەگەرایانە دەئافرێنێت کە لەئارادان.

تازەگەری دیموکراتی سەبارەت بەچەمکی نەتەوە نەرمە. دیدگای بونیادی نەتەوەیی کە زمان، ئەتنیک، ئایین و دەولەت بەبنەما ناگریت بەلکو فاکتەرەکانی فرەزمانی، فرەئەتنیکی، فرە ئایینی، فرە مەزهەبیی و فرەلایەنی سیاسی لەبونیادی خۆیدا کۆدەکاتەوە و رۆلێکی گەورەی چارەسەری دەبینێت. ئەم چەمکەی تازەگەری دیموکراتی سەبارەت بەنەتەوەی فرە فاکتەری یەکگرتوو بەرامبەر چەمکی نەتەوەی پشتبەستوو بە دەولەت، زمان، ئایین، مەزهەبو ئەتنیک زەمینەیەکی بەهێزو تۆکمە بۆئارامی، ئاشتی و برایەتی فەراهەم دەکات کە بۆ جیۆکلتووری خۆرهەلاتی ناوین پێویستە. دەشێت بگوترێت میللەتە گەورەکەی ناوچە واتە نەتەوەی (أمە) خۆرهەلاتی ناوین لە هەرسێ ئایینە ئاکخودابیەکەو هەر جۆرە زمان، ئەتنیک و قەوارەی سیاسی پێکبهێنرێت. وەک چۆن نەتەوەی ئەمریکا (ولاتە یەکگرتووەکان) یان نەتەوەی ئەوروپا (یەکێتی ئەوروپا) جێگای باسە دەشێت نەتەوەی خۆرهەلاتی ناوینیش بئافرێنرێت. بناخەی کلتووری ئەوەیان لە هەردوو جەمسەریش لەبارتر و بەهێزترە. دەشێت دۆخی پارچە پارچەیی نەتەوە گەورەکانی (عەرەب، تورک، کورد، فارس)، گۆشەگیری نەتەوە بچووکەکان ــ بە ژمارە ــ (ئەرمەنی، یەهوودی، سریانی، گەلانی قەفقاس)و کێشەی کەمینە ــ زۆرینە لەچوارچێوەی چەمکی نەتەوەیەکی گەورە، کراوە و نەرمی بەمجۆرە بەرێگە چارەی نموونەیی بگەیەنرێت.

روونو ئاشکرایە کە پارادایمی نەتەوەی دیموکراتیک خاوەن ئەو ماهیەت و توانستەیە کە کۆتایی بەو بنبەستبوون و پێکدادانە قوولانە بێنێت کە زهنیەتی هۆمۆژەنکاری، شەرانگێزی، میللیگەرایی، رەگەزگەرایی، ئایینگەرا و پۆزیتیڤیست و پاوانەکانی داگیرکاری و دەسەلاتگەرایی رێگایان لەپێش کردۆتەوە.

فاکتەری ئیکۆنۆمیک و ئیکۆلۆژی تازەگەری دیموکراتی تەنیا بە بەلاوەنانی ئەو خراپەکاریانە ناوەستێت کە سەرمایەداری و ئیندوستریالیزم وەک قەیران بەسەر ژینگەو ئابووریان داسەپاندووە، تەنانەت کۆمەلگاکانی ناوچەشیان لەسەر بنەمای دەولەت ــ نەتەوە

پارچــە کــردووە و ئەمــەش هۆکــاریکی ســەرەکی دابــەزینی ئاســتی بەرهەمهێنانــە، لەهەمانکاتــدا ئــەو فاکتەرانــە پێویســتیەکانی کۆمــەڵگای ئیکۆلــۆژی فەراهــەم دەکــات و زۆرتــرین بەرهــەم بەدەســت دێنێــت و چوارچێوەیەک پێشکەش دەکات کە زیان بـە ژینگـە ناگەیـەنێت. هـەرجۆرە یەکینەیـەکی ئیکۆنۆمیـک و ئیکۆلـۆژی کۆمینـاڵ (هاوبـەش) کـە لـەدەوری کۆمۆنەکانی کشتوکاڵ ــ ئـاو ــ وزە ئاوابکرێت دەرفـەت بـۆ سیستەمێک دەرەخسێنێت کـە ڕێگـا بـەو هاوکارییـە دەدات کـە کۆمـەڵگای ئیکۆلـۆژی و ئیکۆنۆمیک پێویستی پێی هەیە و کلتووری مێژوویش دەپسەپێنێت، بێکاری بەربەست دەکات و کارکردن بەئازادی دادەنێت و ڕێی بە پیتی بەرهەمهێنان دەکاتەوە.

فاکتەرەکانی کۆمەڵگای سیاسی و ئەخلاقی تازەگـەری هەژموونگـەرایی دەوڵـەت ــ نەتـەوەی ئافرێنـەری فەتیشـیزمی دەسـەڵات و پاسـا دەربـاز دەکات و ڕێگا خۆشکەرە بۆ پەرەسەندنی کۆمەڵگای دیموکراتیک. لـەجیاتی پاوانگەرایی دەسەڵات کە خاوەن ناسنامەیەکی وشک و داخـراوەو جیـۆ ــ پۆلیتیکـای ناوچـەی پارچـە پارچـەو نـەزۆک کـردووە، لەمیانـەی چـەمکی سیاسەتی دیموکراتییەوە کە نەرمە و لەئاستی ناوچە و تەنانـەت جیهانـدا کراوەیە ئەو برایەتی و یەکپارچەییە دێنێتە ئاراوە کە هەمەڕەنگی لـەخۆوە دەگرێـت و زۆریـش پێویسـتە. لەسـەر یەکپارچـەیی کلتـووری کۆمـەڵگای مێژوویی کۆمەڵگای دیموکراتی دەئافرێنێت.

٢ ـ لەسەر بنەمای ئەو شیکارە سەرەکیانە دەشێت پێشنیاری کۆنکرێتی ســەبارەت بەیەکپارچــەیی نەتــەوە دیموکراتــەکان بخرێتــە ڕوو. وەک دەزانرێت یەکێتیەکانی دەوڵەت ــ نەتـەوەکان لـەجۆری پـەیمانی بەغـداد، سەنتۆ و ڕێکخراوی هاوکاری هەرێمی بۆ گەشەپێدان کە لەرابردووی نزیـک بـەئامانجی چارەسـەرکردنی کێشـەکانی زادەی مۆدێرنیتـەی سـەرمایەداری ئـاواکران لەبـەر هۆکـارە بونیادییـەکانیان درێژخایـەن و هێـزی چارەسـەر نەبوون. هەروەها ڕێکخراوەکانی لەجۆری کۆمکـاری عـەرەبی و ڕێکخـراوی کۆنگرەی ئیسلامی کە تا ئێستاش هەوڵی لەسەر پێ ڕاگرتنیان دەدرێت هیچ کێشەیەکی گرنگی نـاوچـەیان چارەسـەر نـەکردووەو بێکاریگـەرن، بـەهۆی

ماهیەتی دەوڵەت ـ نەتەوەکانیان خاڵێکی مایەی تێگەیشتنە. چونکە هەر دەوڵەت ــ نەتەوەیەکی ناوچە گرێدراوی ناوەندێکی هەژموونگەرایی سەرمایەداری تایبەت بەخۆیەتی. ناتوانن لەژێر کۆنترۆڵی ئەو ناوەندە دەرکەون کە پێیانەوە گرێدراون؛ ئەو توانستەیان نییە. سەرباری کۆبوونەوەو لوتکە یەک لە دوای یەکەکانیان، بەڵام هەربێکاریگەرو بێچارەن: ئەمەش گرێدراوی ئەو واقیعەیانە.

هێزی چارەسەری تازەگەری دیموکراتی سەبارەت بە یەکپارچەیی سیاسی ناوچە، گرێدراوی توانستی چارەسەری ئەو فاکتەرانەیە کە بەبنەمای گرنوون. هیچ فاکتەرێکی ناوخۆ جێگای باس نییە کە وەک کۆسپێک لەپێش یەکپارچەیی سیاسی بوەستێتەوە. بەپێچەوانەوە تەواوی فاکتەرە ئیکۆلۆژی، ئەخلاقی و سیاسیەکان لەچوارچێوەی یەکپارچەیی سیاسیدا دەتوانن کۆمەڵگای دیموکراتی بونیاد بنێن کە زۆر بەحەسرەتی بوون. سەرجەم هێزە کۆمەڵایەتیەکانی لەناوچە لەناو یەکگرتنێکی سیاسیدان بەشێوەیەکی ئاسان و سەرکەوتووانە دەتوانن رووبەڕووی دەستوەردانە هەژموونگەراییەکانی زادەی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری ببنەوەو کێشەکانیان چارەسەر بکەن.

لەو سۆنگەیەوە دەشێت کۆمۆنەی دیموکراتی خۆرهەڵاتی ناوین وەک پێکهاتەی سیاسی کۆمینەی کۆمۆنەکانی سەرجەم بوارەکان پێشنیار بکرێت. هەڵبەتە کێشەکانی ئێراق، ئیسرائیل ــ فەلەستین و ئەفغانستان کە لەژێر گەمارۆی زهنیەتی دەوڵەت ـ نەتەوەدایە لەمیانەی زهنیەتێک چارەسەر ناکرێت کە خۆی سەرچاوەی کێشەکانە. ئەو زیان و خراپەکاریانەی تاوتوێکردنی کێشە سیاسی ـ کۆمەڵایەتیەکانی ناوچە لەو دووسەدەیەی دوایی لەمیانەی ئەو زهنیەتەوە لەگەڵ خۆیدا هێناون فێرکەر و ئەزموون بەخشن. بەشێوەیەکی بەرچاو روون بۆتەوە کە هەم هەڵوێستی عەلمانی هەم ئایینگەرا لەجیاتی دۆزینەوەو پەرەپێدانی چارەسەری، جگە لەقووڵکردنەوەی بێچارەیی هیچ رۆڵێکی دیکەیان نەبینیوە.

پێویستە جیۆکلتووری خۆرهەلاتی ناوین لە جیۆپۆلیتیکاکەیدا رەنگبداتەوە. ئاشکرایە کە گونجاوترین چوارچێوەش بونیادێکی کۆمینالی دیموکراتیک و کۆنفیدرالە (باسی فیدراسیۆن و کۆنفدراسیۆنی دەوڵەت ناکەم). چونکە چەندە کۆمۆن یاخود یەکینەی جیاواز جێگای باس بێت لەچوارچێوەی کۆنفیدراسیۆن یاخود کۆمۆنی سەرەکی جێگای هەموویان دەبێتەوە. لەچوارچێوەی ئەو هەڵوێستە زۆر بەئاسانیەوە دەرکی پێدەکرێت کە دەوڵەت ـ نەتەوە چەندە ناتەواوەو گۆشەگیرە. بەرێوەچوون بەبێ گیرۆدەبوون بەکۆسپەکانی دەوڵەت ـ نەتەوە کە بەزارەکی خۆی بە "سەربەخۆخواز" دادەنێت و لەناوەرۆکیشدا بەهەزارو یەک داوەوە گرێدراوی ناوەندەکانی هەژموونگەرایی سەرمایەدارییە؛ جێگای گرنگی و بایەخە. لەهەموو بوار و شوێنەکانی ناوچە دەرفەت و پێویستی بەتۆڕی بەرفراوان و بونیادی پێکهاتەی سیاسی، کۆمۆنەی ئیکۆلۆژیک، ئیکۆنۆمیک و جڤاتە دیموکرات ـ سڤیلەکان هەیە کە لەسادەکانەوە بەرەو ئاڵۆزەکان دەچێت و هەرگیز گیرۆدەی ناسنامەی وشک و داخراو نابن، خۆیان بە سەربەخۆخوازی نانوێنن و پرەنسیپی سەرەکی فەلسەفەی گەردوونی ـ یەکانەیی بە بنەما دەگرن.

گرێدراو بە کۆمۆنی کشتوکاڵ ـ ئاو ـ وزەی تایبەت بە دیجلە ـ فورات یەکێک لەو ناوەندە سیاسییە یەکگرتووانەی ئاوابکرێت دەشێت یەکێتیەک بێت کە لەمیانەی وەرچەرخان و ریفۆرمەوە کۆماری تورکیا، کۆماری عەرەبی سوری (سوریای گەورە: لوبنان، ئوردن، فەلەستین ـ ئیسرائیل یش لەناودا) و کۆماری ئێراقی فیدراڵ جێگای خۆیان تێدا بگرن نەک بە رووخاندنیان. هەرچەندە ئەو کۆمارانەی ئێستا لەسەرەتا کارەکتەری دەوڵەت ـ نەتەوە بپارێزن، بەلاّم دەشێت بەپێی پرۆسە و قۆناغ بەناسنامەی دەوڵەت ـ نەتەوەی کراوە بگەن و بەرەو یەکێتی دیموکراتیبانە هەنگاو بهاوێژن. ئەو قەوارە سیاسییەی دێتە ئاراوە ناچارە بۆ دیموکراسییەک کراوە بێت کە زۆر لەدیموکراسی ئەمریکا و یەکێتی ئەورووپا پێشکەوتووتر بێت. بەهۆی قورسایی و لەپێشینەیی فاکتەرەکانی دیموکراتی کۆمینال بەمجۆرە دەبێت. تەواوی ناسنامەکانی مۆزاییکی

ناوچە دەتوانن جێگای خۆیان تێدا بگرن. بەر لەهەموو شتێکیش دەشێت ئەو ناسنامانە بەشێوەی یەکینەکانی نەتەوەی دیموکراتیک سەرلەنوێ بونیاد بنرێنەوە. بونیادنانێکی بەمجۆرە دەتوانێت هەرەشەو نیگەرانی ئەو شەڕو پێکدادانانە بهێنێتە نزمترین ئاستەوە کە سەرچاوەی خۆی لە میللیگەرایی یەک ئەتنیک، یەک زمان و داخراویی و وشکی نەتەوە ـ دەوڵەت وەردەگرێت. دەتوانێت راستی بەیەکەوە ژیان نوێ بکاتەوە کە بەهەزاران ساڵ لەمێژوودا بەردەوامە و بەرۆژی ئەمرۆشمان گەیشتووە.

کاتێک گەلە خاوەن کلتوورەکانی ناوچە عەرەب، کورد، ئەرمەنی، یەهوودی، ئاشووری (سریانی ـ کلدان)، تورک، تورکمان، بەرەچەڵەک قەفقاسیەکان و هەندێک ئەتنیک (عەشیرەتو قەبیلە) ی بەرەچەڵەک فارس وەک ناسنامەی نەتەوەی دیموکراتیک بونیاد بنرێن هەم وەڵامێکی کۆک و گونجاو دەدرێتەوە لێکچوونی کلتووری مێژوویی، هەم لەشەڕ و پێکدادانەکان و بنبەستبوونی پەرتکە ـ زاڵبە رزگاریان دەبێت کە مۆدێرنیتەی سەرمایەداری لەرێگای دەوڵەت ـ نەتەوەوە دەیوروژێنێت. بەهۆی بایەخدانیان بە ناسنامەی نەرمو کراوە دەتوانن یەکگرتنێکی (یەکێتی) دەوڵەمەند و بەپیت لەنێوان خۆیان ئاوابکەن، لەو سۆنگەیەوە دەتوانن پەرە بەبرایەتی بدەن. هەروەک زۆرجار نموونەکانیان لەمێژوودا بینراوە، هەمان هەڵوێست بۆ ناسنامە ئاینیەکانیش لەجێگای خۆیدایە. چونکە زۆربەی زۆرینە پشت بە باوەڕییەکی تیۆلۆژی هاوبەش دەبەستن، یەکێتی ئاسانتریش پەرە دەسەنێت. هەروەکو زۆر جار لەمێژوودا روویداوە ئاینە ئیبراهیمیەکان موسەویێتی، کرستیانی و موسلمانێتی و سەرجەم مەزهەب و تەریقەتەکانیان دەتوانن لەمیانەی هەمان چەمکی ناسنامەی ئاینی نەرمو کراوە لەیەکتری نزیک ببنەوەو رێگا لەپێش سەنتێزی بەرهەمدار بکەنەوە. لەناو یەکگرتنی سیاسی ئاواکراودا فرە زمانی و گەڕان بەدوای ناسنامە یاخود سیمبۆلەکانی لەچوارچێوەی نیشتیمان و نەتەوەی هاوبەشدا ناین بەکێشە. چونکە شار، خۆجێیی و ناوچەکان وەک ناسنامەی کۆک و گونجاو لەگەڵ تایبەتمەندێتیەکانی کلتووری مێژوویی و یەکینەی دیموکراتیک بونیاد دەنرێن دەبن بەشوێنی هاوکاری نموونەیی

نێوان جیاوازییەکان. کارەکتەری ئەخلاقی و سیاسی سەرجەم ئەو ناسنامانە مەرجە. یاسا جێگای ئەخلاق و سیاسەت ناگرێتەوە، بەڵکو لەخزمەتی ئەخلاق و سیاسەتدا دەبێت.

کۆنفیدرالیزمی دیموکراتی کە وەک ناوەندی کەمەندکێشی ناوچە پەرەی پێدەدرێت، لەبەرئەوەی کۆمۆنە ئیکۆنۆمیک و ئیکۆلۆژیەکان بەبنەمادەگرێت (چونکە بەشێوەیەکی دیکە خاک ــ ئاو ــ زەوی ــ بەپیت نابێت) نموونەییترین و مێژوویترین وەڵام دەبێت بەرامبەر دۆخی شەڕوپێکدادان، رەوشی کائۆس و قەیرانی بونیادی کە سێ ئەسپسوارە مەحشەرییەکەی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری (قازانجگەرایی سەرمایەداری، ئیندوستریالیزمو دەوڵەت ـ نەتەوە) رێگایان لەپێش کردۆتەوە.

وەک بڵێی جیۆکلتوور و جیۆپۆلیتیکای (شوێنگەکەی لەناوەڕاستی عەرەب، تورک و فارسەکان، خاڵی بەیەکگەیشتنی کلتوورەکانە) کوردستان ناچاری یەکێتیەکی سیاسی بەمجۆرە دەکرێت. ئەو سیاسەتە هەژموونگەراییەی لەسەردەمی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری بریتانیا لەسەر هیندستان و خۆرهەڵاتی ناوینی بەڕێوەبردووە، بەردەوام کوردستان لەدۆخی وڵاتێکی بێچارەییدا هەڵاوێردراوە و خواستوویانە بیکەن بەئامرازی کۆنترۆڵکردنی ناوچەکە. بەمجۆرەش کراوە بەئامرازی زۆر گونجاوی کۆنترۆڵکردنی کاریگەری دەسەڵاتی عەرەب، تورک و فارسەکان. لەرۆژی ئەمڕۆماندا لەمیانەی ئاواکردنی دەوڵەت ــ نەتەوەیەکی بچووکی درەنگ وەخت لەسەر بەشێکی بچووکی باشووری کوردستان کە باکووری ئێراقی پێدەڵێن لەگەڵ ئەمریکا نیازی بەردەوامکردنی هەمان رۆڵی (ئەرمەنستان ، یۆنانستان) یان هەیە. وەک بڵێی مێژوو کوردستان و کێشەی کوردی کردووە بەدووەمین کێشەی یەهوودی. بەلانی کەم کوردان ئەمڕۆ لەقۆناخێکی بەمجۆرەدا دەژین. بێگومان سیاسەتی نایەکسانانەی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری بۆ ئاواکردنی دەوڵەت ـ نەتەوە لەخۆرهەڵاتی ناویندا رۆڵێکی دیاریکەر لەو رەوشەدا دەبینێت. دەوڵەت ـ نەتەوەکانی تورک، عەرەب و فارس سڕینەوەی کوردستان و لەناوبردنی کوردان دەسەپێنن. لەرێگای وردە دەوڵەت ــ نەتەوەیەکی کوردەوە

بەرەنگاربوونەوەی گەمارۆیەکی سێیانەی قرکردنی بەمجۆرە جێگای باس نابێت. تەنانەت ئەگەر بەرپەرچیش بدرێتەوە وەک چۆن ئێستاش بەردەوامە ئەنجامەکەی کۆمەڵکوژی و جینۆساید دەبێت. ئەو وانەو ئەزموونە مێژووییەی پێویستە لەو پارادۆکسە دیرۆکییە وەربگیرێت؛ لەرێگای پێکهاتە سیاسییە دیموکراتیەکان ـ کە دەوڵەت ـ نەتەوەنین ــ و کۆمۆنە ئیکۆنۆمی و ئیکۆلۆژیەکان هاوبەشێتی و پشکداربوونی سەرجەم گەلانی ناوچەیە لەسەرووی هەمووشیانەوە بەشداربوونی نەتەوە دراوسێکانە لەچارەسەری تازەگەری دیموکراتیدا.

ئەگەرئاورێک لەمێژوو بدرێتەوە دەبینرێت کە ئەو شێکەلەی کلتووری چاخی نیولیتیکی پانزدە هەزارساڵەی هیلالی بەپیت و دۆڵەکانی دیجلە ـ فورات و کلتووری شارستانی ناوەندی پێنج هەزار ساڵەو دووسەد ساڵی دوایی مۆدێرنیتەش بەردەوام بانگهێشتیان بۆ پێکهاتە سیاسییە یەکپارچەکان کردووە. دەسەڵاتە سیاسییە ناوەندیەکانی لەژێر ناوی سۆمەر، ئەکاد، بابل، گۆتی، ئاشوور، هۆری، میتانی، ئورارتوو، هیتیت، ماد، پارس، هێلین، ساسانی، بێزەنتی، ئەمەوی، عەباسی، سەلجوقی، مەغۆلی و عوسمانی و هەروەها دەسەڵات یان کاریگەرییە دیموکراتییەکانی لەژێر هەمان ناو یاخود ناوی جیاواز وەک رکابەرەکانیان بەردەوام لەئارادابوون پێکهاتەی سیاسی یەکپارچە و یەککگرتوون. هەڵبەتە کاریگەری بالاکسالاری چاخی نیولیتیک ئاشنای جیاوازی و کۆیلایەتی نەبوو، بوخنەی پێکهاتەی یەکسان، ئەخلاقی و سیاسی سروشتی بوو. گێرە شێوێنیەکانی پێکدادان و پارچەگەرایی دەوڵەت ــ نەتەوەی ئەو دووسەدەیەی دوایی تەوەرەی ئەوروپا وردەکارییەکی بچووکی ناو ئەو مێژووە درێژەیە. جارێکی دیکە ئاراستەگرتنی مێژوو بەگوێرەی لێشاوی راستی و جیۆکلتووری و جیۆپۆلیتیک لەمیانەی تازەگەری دیموکراتیەوە بەدیدێت کە لەسەر میراسی شارستانێتی دیموکراتی ئاوا دەکرێت.

دەشێت بیرۆکەی یان پرۆژەی کۆنفیدراسیۆنی دیموکراتیبانەی دیجلە ـ فورات یەکەمین هەنگاوی هاوبەشی چارەسەرکردنی ئەو جینۆساید،

کۆمەڵکوژی، پێکدادان‌و قەیرانە هەنووکەییی و ئەو کێشانە بێت کە میراسی دەوڵەمەندی مێژوویی شارستانی لەخۆرهەڵاتی ناوین کەڵەکەی کردوون. پرۆژەیەکی بەمجۆرە دۆخی ئاسمیلاسیۆن و پێکدادانی نێوان نەتەوە زۆرینەکانی عەرەب، تورک، کورد و فارس لەگەڵ کلتوور و نەتەوە کەمینەکان پێچەوانە دەکاتەوەو لەمیانەی پێکهاتە سیاسییە دیموکراتییە کۆمیناڵەکانی هاوکاری بەبنەما دەگرن ڕێگا لەپێش هاوبەشییەکی ئەودیو دەوڵەت ـ نەتەوە بکاتەوە. پرۆژەی کۆنفیدراسیۆنی دیموکراتییانەی دیجلە ـ فورات دەبێتە مانادارترین یەکەمین هەنگاوی بەرەو ئاراستەی ئەو مێژووە دەهاوێژرێت. هیچ گومانێکم نییە کە لەرێگای ئەو پرۆژەوە هەنگاو بەهەنگاو دەستپێکی چاخی خۆرهەڵاتی ناوینی دیموکراتیک مەیسەر دەبێت کە زۆر بەهادارە و شایستەی مێژوو و کلتووری کۆمۆنەکانی کۆمەڵگای دیموکراتی، ئیکۆنۆمیک و ئیکۆلۆژیکەو بەشێوەیەکی هەمەلایەنە هەڵدەکشێت. سەردەمی خۆرهەڵاتی ناوینی دیموکراتی هەم ژیانەوەی مێژووی کۆن، هەم دەبێتە هاوار و خۆشی ژیانی ئازادی مێژووی نوێ.

کاتێک لەچوارچێوەی ئەو پرۆژە سەرەکییەوە تەماشای واقیعی خۆرهەڵاتی ناوین بکرێت، دەشێت باس لەهەندێک پرۆژەی پلە دوو بکرێت. هەروەکو چۆن لەچاخی نیولیتیک و سەردەمی شارستانی لەئارادابووە، دەشێت پرۆژەی کۆنفیدراسیۆنی دیموکراتییانەی باکووری ئەفریقیا لەتەوەرەی میسر و لیبیا (دۆڵی نیل ناوەند بێت) لەجەمسەری رۆژئاوای هیلالی بەپیتدا ئاوابکرێت کە بەرەو میسر و باکووری ئەفریقیا درێژ دەبێتەوە. پرۆژەی کۆنفیدراسیۆنی دیموکراتییانەی رۆژهەڵاتی ئێران، ئەفغانستان و پاکستان (ناوی ئەم دەوڵەت ـ نەتەوانە لەگەڵ جیۆپۆلیتیک و جیۆکلتووری مێژوویی گونجاونین) کە پەنجابی جەمسەری رۆژهەڵاتی هیلالی بەپیت ناوەندی بێت پێویستییەکی بە پەلەترە. پرۆژەیەکی دیکەی گرنگ کە لەچوارچێوەی تازەگەری دیموکراتییانەی خۆرهەڵاتی ناوین لەجەمسەری رۆژهەڵات بیری لێدەکرێتەوە کۆنفیدراسیۆنی دیموکراتییانەی ئاسیای ناوینە کە ناوەندەکەی ئۆزبەکستانی ئێستا بێت‌و لە دۆڵەکانی سەیهون و جەیهون ئاوابکرێت.

هەروەها بەهۆی گروپە مەزهەبی و قەبیلەکانی تا ئێستاش بەشێوەیەکی زۆر بەهێز و ئاکتیف لە عەرەبستانی باشوور دەژین دەشێت کۆنفیدراسیۆنی دیموکراتیانەی باشووری عەرەبستانیش وەک پرۆژەیەکی دیکەی مانادار بیری لێبکرێتەوە.

تازەگەری دیموکراتیبانەی خۆرهەڵاتی ناوینی مەزن کە لەتەواوی ئەو پرۆژانەوە پێکدێت لەوانەیە وەک یۆتۆپیایەک ببینرێت. بێگومان ئەو پرۆژەیە زۆر لەپرۆژەی خۆرهەڵاتی ناوینی گەورەی ئەمریکا واقیعیترە. ئەوەی واقیعیبوونی پرۆژەیەک دەستنیشان دەکات، باگراوەندە مێژوویی و بناخە کلتوورییەکەیەتی. ئەگەر تەماشای ئاراستەی بنەڕەتی سەردەمی نیولیتیک و شارستانی بکەین ئەوا دەبینرێت کە بناخەیەکی کلتووری و مێژوویی هاوبەش پێکهاتووە. یەکێتیەکانی لەجۆری یەکێتی ئەورووپا لەکلتووری خۆرهەڵاتی ناوین لە یۆتۆپیا و پرۆژە بەولاوەترن: راستی ژیانی تاکانەیی ـــ گەردوونییە کە قەیران، پێکدادان، دۆخی پارچەپارچەیی و نامۆبوون ناچاری بەدواداگەڕان کردووەو پێویستە هەنگاو بە هەنگاو لەهەر بوارێکدا ئاوا بکرێت.

بێگومان ئەو پرۆژانە ئێستا هەرپەکەو خەیاڵێکن. بەڵام یۆتۆپیایەکن بناخەی کۆمەڵایەتی و مێژوویبان زۆر بەهێزە. پێویستە لەبیرنەکەین ئەگەر یۆتۆپیای مەزن نەبێت پراکتیکی ژیانی مەزنیش بەدینایەت. کلتووری خۆرهەڵاتی ناوین کلتوورێکە یۆتۆپیای بەهەشت و دۆزەخی دیاری مرۆڤایەتی کردووە، لەمیانەی یەکەمین داستانی نووسراو داستانی گلگامێشەوە هەزاران ساڵ بەر لەئێستا بەدوای رووەکی نەمریدا گەڕاوە. ئێستا تێگەیشتووم: لەبەر ئەوەی ئەوەی گلگامێش بەهۆی نەخۆشی دەسەڵات دەرفەتی ژیانی لەگەڵ ژنی ئازاد لەدەستداوە، نەک تەنیا بەشێوەی نەمری بەڵکو لەناو پرۆسەی ژیانی واقیعیشدا ئەو ژیانە نادۆزێتەوە کە بەردەوام بەدوایدا دەگەڕێت. شتێکی ونکراو تەنیا لەو شوێنە دەدۆزرێتەوە کە تێیدا بزر بووە. گرکانە گەورەکەی ژیانی جۆری مرۆڤ لە بنارەکانی زاگرۆس ـ تۆرۆس و دۆڵەکانی دیجلە ـ فورات تەقییەوە. ژیانی ئەفسوونی لێرە لەدایکبوو؛ لە کوردستانیش بەشێوەی

ژن و ژیـان (Jıyan ، Jın) فەراهـەم بـوو. لەگـەڵ سـەرهەڵدانی دەسـەڵاتی پلەداری و دەوڵـەت ئـەو ژیانـەی لەمیانـەی هـەزاران ساڵەوە پێکهاتبوو، دیسان لەهەمان شوێن لەدۆخی بەرجەستەی ژن و ژیان لەدەستدرا.

بەبەڵگـەوە سـەلمێنراوە کـە گشـت ئەفسـانەکان کۆپیـەی داسـتانی گلگامێشن. وێنەی بەهەشت و دۆزەخیش پەیوەندی بەو ژیانـەوە هەیە کە لەئارادابوون و دواتر لەدەستدراون. بەڕاستیش نەخۆشی دەسـەڵات ژیـان دەکوژێـت. پـرۆژەی سـەردەمی خۆرهـەڵاتی نـاوینی دیمـوکراتی پـرۆژەی حەقیقـەتی سـەرلەنوێ دۆزینـەوەی ژیـانی ژنـی ئـازادە لەکۆمـەڵگای ئیکۆنۆمیک و ئیکۆلۆژی لەو شوێنەی بـەهۆی نەخۆشی دەسـەڵات ژیـانی تێدا لەدەسـتداوە. هـەر پرۆژەیـەک لەهەمانکاتـدا یۆتۆپیـای ئایندەیـە. کۆمـەڵگای دیموکراتیـک و تازەگـەری دیموکراتیـک یۆتۆپیـای یەکسـانی و ئازادی داهاتووە کە لەناو جیاوازیەکاندا بەدیدێت.

ئەوانەی خاوەن یۆتۆپیای ژیانێکی ئازادی شکۆدارن، کاتێـک بەدوایـدا دەگـەڕێن دەبیـنن کـە مـەرجێکی شـێوازی ژیـان لەناوچـەدا جێگـای باسـەو نموونەکەشـی زۆرە، ئـەویش؛ لـەپێناو ئـەو ژیانـەدا دەژیـت کـە کۆمـەڵگا یـاخود کۆمـەڵگابوون فەراهـەمی کـردووە. کاتێـک حەقیقـەت بدۆزرێتـەوە دەژیت. چەندە ئەو حەقیقەتە بلاوبکەیتـەوە کۆمـەڵگای سیاسیو ئـەخلاقی ئاوادەکـەیت. لـەم پێناوەشـدا تێکۆشـانێکی دروسـت بەرامبـەر ئـەو کۆسـپە ناوەکی و دەرەکیانە دەکەیت کە ڕووبەڕووت دەبنەوە. "ئەکادیمیای دانایی" خۆرهـەڵاتی نـاوین بـەردەوام وەهـا دەڵێت: ئەمـە کـردەوەی ئیـرادەی ئـەو ژیانەیە کە بەو گوتەیە ئازاد دەبێت!

هەندێک کێشەی هەنووکەیی کۆمەڵگای خۆرهەڵاتی ناوین و ئەگەرەکانی چارەسەری

بـەردەوام پێویسـتی بـە باسـکردنی پـەیوەنـدی نێـوان ئێسـتا یـاخود هەنووکەو مێژوو هەیە. وەک چۆن شیکاری دۆخی بەرجەستەی هەنووکەیی دابڕاو لەمێژوو بۆ هەڵـە کراوەبێت، شیکارکردنی مێژوویکی بەرۆژانـەیی نەبووبێت، واتە نەبووبێت بە ئێستا بەو رادەیە بۆ هەڵەکراوەیە. ئەگـەر

مێژوو نەبێت دۆخی ئێستای راستی زۆر بە ناتەواوی دەرکی پێدەکرێت. هەموو کاتێک زەمان رەهەندی بونیادنانی راستییە. ئەگەر راستیەکی بێ زەمانیش هەبێت، بیری لێناکرێتەوە. لەوانەیە ئەمە ئەو نهێنییە بێت کە بە رەها ناو دەبرێت. هێزی بونیادنەرانەی زەمان و تواناکەی پرەنسیپێکی سەرەکی راستی کۆمەڵگایە. تێگەیشتنی دۆخی ماوەیی ژیانی کۆمەڵایەتی سنووردارکراو بە زەمانەوە، سەرەکیترین کێشەیە کە سۆسیۆلۆژیا ناچارە چارەسەری بکات. گەورەترین کێشەی فەلسەفەی ئەنالیتیک لەوەدایە؛ وەک بڵێی لەشیکارەکەیدا باسی هەبوونی زانستێکی کۆمەڵایەتی بێ مێژوو دەکات. لەبەرامبەر ئەمەشدا بۆچوونی حەتمیەتگەرایی زێدەڕۆیی ئەو میتۆدەی بە "بێ مێژوویی" ناو دەبرێت و بەبێ تێگەیشتنی ئێستا سەرجەم پەرەسەندنەکان بە پاژە مێژوو دادەنێت، لەدەرفەتی نوێبوونەوەو پەرەسەندنی ئازادانە تێناگات کە ئێستا دەیڕەخسێنێت. ئیرادەی مرۆڤ تەنیا دەتوانێت دەستێوەردانی ئێستا بکات. لەم سۆنگەیەوە مێژوو تاچ رادەیەک ئێستا بێت بەو ئەندازە دەتوانێت دەستێوەردان بۆ خۆی بکات. تاوەکو دەرک بە بەهای نائاسایی ساتی ئافرێنەرانەی ئێستا نەکرێت، هیچ بونیادنانێکی کۆمەڵایەتی تایبەت ئاوا ناکرێت. نە بێ ئیرادەیی ژێر فەرمانی مێژوو، نە بێ بەرپرسیاریێتی دابڕاندنی ئێستا لەمێژوو، هیچ یەکێکیان گوزارشتی پرەنسیپیانەی ژیانی حەقیقەتی کۆمەڵایەتی نین. گووتەی "گوێ بە رابردوو مەدە" چەندە هەڵەو بێ بەرپرسیارێتییە، گوتەی "تەنیا تەماشای داهاتوو بکە"ش بەهەمان شێوە هەڵەو بێ بەرپرسیارێتی یە.

سروشتی کۆمەڵگای خۆرهەڵاتی ناوین ناکۆکیەکی بەمجۆرەی جێگای باسە؛ ئێستای لاوازە و مێژووەکەشی مەزن. ئێستای ناوچە وەک تەڵەزگەیەک لەپێش مێژووە گەورەکەی دانراوەتەوە. تەواوی بەها مێژووییەکان دەخرێنە ناو ئەو تەڵەزگەیەو بێکاریگەر دەکرێن. بۆرێخۆشکردن لەپێش مێژووە گەورەکەی ناوچە پێویستی بەدەربازکردنی دۆخی تەڵەزگەیی ئێستا هەیە. مانایەکی دیکەی ئێستاش توانای چارەسەرکردنی کێشەیە. مێژوو چەندی کێشە کەڵەک کردبێت، هەموویان

لەپێش ئێستادا کۆدەکاتەوە. هەرچی ئێستاشە ئەو کێشانەیان لەناو دەبژێرێت کەتوانای چارەسەرکردنیان هەیەو بەمجۆرە دەبێت بەژیانێکی بێ کێشە، ئەو کێشانەی توانای چارەسەرکردنیشیانی نییە حەواڵەی ئێستاکانی دواتری دەکات.

چارەسەکردنی کێشەکان لەنزیکەوە پەیوەندی بە پێناسەکردنێکی راستی ئەو کێشانەوە هەیە. جیاوازی نێوان ئەو شتەی بۆتە بابەتی کێشە لەگەڵ ئەو شتگەلەی چارەسەکراوە، ئەو شتەیە کە ئێستا بە ئەرێنی بونیادی ناوە؛ ئەو شتەی لەدۆخی کێشەدا دەژیت بۆ شتگەلێکی شیکارو چارەسەرکراو دەگۆڕێت. بەشی هەرە زۆری بەرگرینامەکەم بۆ پێناسەکردنێکی راستی ئەو سروشتەی کۆمەڵگا تەرخان کرابوو کە لەخۆرهەڵاتی ناوین پێکهاتووە. لەو بڕوایەدام کە هەڵسەنگاندنی تیۆری و شیکارکردنی ئەزموونەکانی رابردوو لەو بەرگرینامانەدا سەبارەت بە خستنەڕووی کێشەکانی کۆمەڵگا و ئەگەرەکانی چارەسەری تا دوارادە رۆشنکەرەوەیە. پێشکەشکردنی هەندێک کێشەی رۆشنکراوەو رێگە چاوەڕوانکراوەکانی چارەسەری لەدۆخی ئێستایانداو تەواوکردنی بەرگرینامەکەم سەبارەت بەخۆرهەڵاتی ناوین لەمیانەی ئەنجامێکی کورتەوە ئەزموونبەخش دەبێت و کۆمەک بە هەوڵ و کۆششە پەیوەستدارەکان دەکات.

١- کێشەی نەتەوە زۆرینەو کەمینەکان، ئەگەرەکانی چارەسەری

دەشێت باسی چوار نەتەوەی خۆرهەڵاتی ناوین بکرێت کە زۆرینەن، ئەمانەش نەتەوەکانی، عەرەب، تورک، کورد و فارسن. لەجیاتی گەورە ناوبردنیان بەزۆرینە پەیوەندی بە دیموگرافیاوە هەیە، چونکە جیاکردنەوەی نەتەوەکان بەشێوەی گەورە ــ بچووک ڕاست و ئەخلاقی نییە. دەستەواژەی نەتەوەی کەمینەش پەیوەندی بە دیمۆگرافیاوە هەیە. وەک پێویستیەکی ئاکار و حەقیقەتی کۆمەڵگاش کەمینەیی کەموکورتی نییە و بەهۆکاری بچووکێتی دانانرێت.

لەکاتی تاوتوێکردنی کێشە نەتەوەییەکان بەگرنگیەوە ئاماژە بەجیاوازی پەیڕەوو میتۆدی خۆم دەکەم، دەرکەوتنە پێش و ئەولەویەتدان

بەدیاردەی نەتەوە لەنزیکەوە گرێدراوی پەرەسەندنی مۆدێرنیتەی سەرمایەدارییە. زەقکردنەوەی دیاردەی نەتەوە لەپێکهاتنی پاوانەکانی ئایدیۆلۆژیا، دەسەلات و سەرمایەدا دیاردەیەکی ستراتیژییە. وەک پێویستیەکی ئەو ستراتیژیەش بەزلکراوییەوە دەخرێتە ڕوو. لەشیکارکردنی دیاردەی نەتەوەییدا دەشێت باس لەدوو هەلویستی سەرەکی هەلە و ناتەواو بکرێت، یەکەمیان؛ هەلوێستی پۆزیتیڤیستانەیە کە لەسەر بنەمای جیاوازی تیژی ئۆبژە - سۆبژەی فەلسەفەی دیکارت هاتۆتە ئاراوە. تایبەتمەندێتی دیاردەیی پۆزیتیڤیزیم دەزانرێت. هەلەی سەرەکی لەوەدایە هەروەکو دیاردەی فیزیایی، کیمیایی و زیندەوەرزانی دیاردەی نەتەوەش بە ئۆبژەکتیڤیتی دادەنێت. ئەم هەلوێستەشی مسۆگەر نەرمایی و سۆبژێتی سروشتی کۆمەلگا فەرامۆش دەکات، گەیشتنی کێشە نەتەوەییەکان بەئاستی جینۆسایید لەنزیکەوە پەیوەست بەچەمکی ئەو ناسنامە نەتەوەییە داخراوە، وشک و تیژەیە. بە ئۆبژەکردنی سروشت و کۆمەلگا گرنگترین قۆناخی ئایدۆلۆژییە لە پەرەسەندنی سەرمایەدارییدا.

وەک دەرکی پێدەکرێت یەکەمین شۆڕشی تازەگەریی دیموکراتی شۆڕشێکی فەلسەفە ـ ئایدیۆلۆژی پشتبەستووە بەجیاوازی ئۆبژە - سۆبژە لەبواری زهنیەتدا. دەستەواژەی نەتەوەیی لەسەرووی ئەو دەستەواژانەوە دێت کە شۆڕشی ئایدیۆلۆژی مۆدێرنیتە زەقیکردونەتەوە و لەخۆرا هەلنەبژێردراوە. ئەو دەستەواژەیە پرەنسیپی سەرەکی تیۆلۆژیای سەرمایەدارییە. نەتەوایەتی و دەولەت ــ نەتەوەش کەدواتر دادەهێنرێت گرنگترین دەستەواژەی ئیلاهییە، تەنانەت دەبێتە خودی خودانەوەندەکەی سەر ڕووی زەوی، گەورەترین خوداوەندی تیۆلۆژیای پۆزیتیڤیست لە ئیکرۆپۆلدا بەشێوەی نەتەوایەتی و دەولەت - نەتەوە جێی خۆی دەگرێت. خوداوەندەکانی دیکەی مۆدێرنیتەش بەگوێرەی پلەی گرنگیەکەیان و ئەو کۆمەکەی پێشکەش بەسیستەمی دەکەن شوێنی خۆیان دەگرن، کاتێک تیۆلۆژیای پۆزیتیڤیست لەڕێگای زانستگەراییەوە دیاردەی نەتەوە و دەولەت ــ نەتەوە زل دەکات و لەجێگای دیاردەی ئوممەتی ئایینی دادەنێت، کێشەی نەتەوەیی و شەڕەکانی جێگای کێشە ئایینی و مەزهەبیەکان و

پێکدادانەکانیان دەگرێتەوە. بەتایبەتیش ڕێگا لەپێش قۆناخێکی پڕ لە جینۆساید و شەڕی خوێناویتر دەکاتەوە، لێرەدا پێویستە زۆر بەباشی تێبگەین کە پۆزیتیڤیزم ئایدیۆلۆژیای پیرۆزی سەرمایەدارییە.

دووەمین هەڵوێستی هەڵەشی لەژێرناوی "سۆبژێکتیڤی، ماناداركردنی زێدەڕۆییانە"وە پیشاندەدرێت. ئەو چەمکەش هەوڵدەدات زۆرێک لەو دیاردانەی لەسەردەمی مۆدێرنیتەدا سەریانهەڵداوە ـــ لەسەررووی هەمووشیانەوە دیاردە نەتەوەییەکان ـــ وەک داهێنان و خەیاڵی فانتازی بخاتە ڕوو. چەمکێکی ڕاڤەکاری لەشێوەی نۆژینەوەی نەریت دادەهێنرێت. هەڵبەتە چونکە کارەکتەری دووەمین سروشتیان هەیە، دیاردە کۆمەڵایەتییەکان لەبارن بۆ ئەوەی ببن بەدیاردە گەلێکی بونیادنراو و داهێنراو. بەڵام لەمیانەی قۆستنەوەی ئەو لەبارییەوە بەهای هەبوونی دیاردە کۆمەڵاتییەکان دەخرێتە ژێر گۆمانەوەو بۆ یارییەکانی زهنیەت بچووک دەکرێتەوە. بەلانی کەم بەقەدەر هەڵوێستی ئۆبژەکتیڤی ئەنجامی هەڵەو مەترسیدار لەگەڵ خۆیدا دێنێت.

لەڕەوشێکی بەمجۆرەدا لەجیاتی بەهای ئۆبژەیی، وشک و مسۆگەر، بەدەستەواژەگەلێک دادەنرێت کە خەیاڵین، بەرجەستە نین و نامێنن. لەمیانەی ئەو دووەمین لادانە گرنگەی لەنێوان واقیع و حەقیقەتدا پێشخراوە ناشێت ئەنجامی زانستی بەدەست بهێنرێت. سۆبژێتی شێوەی نوێی ئایدیۆلۆژیای مۆدێرنیتە کەمتمانەی بەخۆی نەماوە لەقۆناخی پۆست مۆدێرنیتەی درەنگ وەختدا، گوزراشتی ئۆبژەگەرایەتییە لەسەردەمی پۆست مۆدێرنیتەدا. لەئەنجامدا هەڵسەنگاندنی کێشەکانی کۆمەڵگا وەک کێشەی خەیاڵی و چارەسەرکردنی لەمیانەی مینتۆدە سایکۆلۆژییە ڕۆژانیەکان ئەو قۆناخە پیشاندەدات کە ئەو هەڵوێستە پێی گەیشتووە، خودی ژیانیش بەشێوەیەکی ڕۆژانەیی مایەپوچبوونی ئەو بەیرەوەی سەلماندووە.

تا لەقوڵاییدا دەرک بەسیستەمی بونیادی و دیاردەیی قۆناخی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری نەکرێت تێگەیشتن و چارەسەکردنی ئەو کێشە کۆمەڵایەتیانە زەحمەتە کە لەگەڵ خۆیدا هێناوە. کێشەی هەستیاری

سیستەمەکە پەیوەندی نێوان دیاردەو هەستە. هەڵوێستەکانی سەبارەت بە لێکچوونی یان جیاوازی نێوانیان پێشخراون زۆر بەگرفتن. ئەویش ڕەوشێکە پەیوەندی بەناوەڕۆکی سیستەمەوە هەیە. سیستەمی تەواوی فەلسەفەی خۆی لەسەر لێکچوون و جیاوازی نێوان دیاردە و هەست ئاوا دەکات، ئەویش دۆخێکە لەژێر بارەکەی هەڵناسێتەوە، هەر بۆیە فەلسەفەی سیستەم بەسەرجەم قوتابخانەکانیەوە نەزۆکەو بێچارەیە.

شرۆڤەی خۆم دۆزینەوەی چارەسەرییە لەدەرەوەی لێکچوون و جیاوازیدا. چونکە دیاردە و هەست پەیوەندیدارە دوالیزمەکانی بنچینەی گەردوونە. دوالیزمە گەردوونییەکان لەجۆری مادە ـ وزە، بونیاد، ڕۆڵو تەنۆلکە ـ شەپۆل لەنێوان دیاردە و هەستیشدا جێگای باسە. بەبڕوای من ئەو دوالیزمە گوزارشت لەو شێوە دەکات کە لەنێوان ڕۆح و جەستەی مرۆڤ، گەردوون و زهنەکەی وەریگرتووە. تێگەیشتنی تەواوی زهنی گەردوون لەوانەیە بەرەو زانیاریو مەعریفەی ڕەهات ببات، باوەڕیەکانی مەعریفەی ڕەها (هیگل)، توانەوە لەخوداوەند (الفناو فی اللە) نیروانـاو ئەنا ئەلهەق هەڵگری ئەو بانگەشەیەن. ئەمەش وەک ئەنجامێکی نزیک بە مەحاڵ دەبینرێت. بەڵام پێشاندانی دیاردە و هەستیش وەک دوو شتی جیاواز، مانای دابڕانی ڕایەڵەی نێوان زهنو واقیعە و لەحەقیقەت بەدەرکەوتنە، ئەمەش ئەو کەسانە دەگرێتەوە کە پەرەسەندنێکی زهنی زۆر کەمیان هەیە، زهنیەتێکە پشکی لەحەقیقەتدا زۆر لاوازە، ئاستی بەهاو پێکهاتەی بونیادنەرانەی زۆر نزمە.

لەڕەوشی مەعریفەی ڕەهادا دوالیزمی دیاردە ـ هەست لەئارادا نامێنێت، ئەمەش لەبەین چوونی بوویەرە، هەرچی دابڕانی تەواوی هەست و دیاردەیە گوزارشت لە نامۆبوونی تەواو دەکات. مەعریفەی فەلسەفیش پوختە و لۆژیکی مەعریفەی هەبوونی نێوان ئەو دوو جەمسەرە پێکدێنێت. نەکەوتنە ناو شێرزەیی نێوان هەردوو جەمسەر، لەوەش گرنگتر بەبێ خزان بۆ ناو ئەو جەمسەر و ئەو جەمسەر گەڕان بەدوای حەقیقەت؛ گوزارشت لەڕاوەستەی فەلسەفی دەکات، ئەمەش هەڵوێستی هەرە ڕاستە.

با دیسان بگەڕێینەوە سەر کێشەی نەتەوەیی: لەمیانەی ئەو کورتە شیکارەی فەلسەفەوە باشتر لەپەیوەندی ئەو کێشەیە بەکارەکتەری هەژموونگەرایی زهنیەتی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری ئەو دوو سەدەی دوایی تێدەگەین. چونکە نەتەوە لەنەبوونەوە و بەشێوەیەکی خەیاڵی نەخولقێنراوە. بەڵام نکوڵی لەو ڕاستیەش ناکرێت بەو سیفەتەی بەرهەمی زێدەڕۆیی و زلکردنێکی گەورەیە نەتەوە قوماشێکی دروستکراوە و لەبەر سروشتی کۆمەڵگا کراوە. کۆمەڵگای نەتەوەیی کە لەجێگای ئوممەتی ئایینی ئاواکراوە دەشێت بکرێت بەبابەتی زانستی کۆمەڵایەتی، بەمەرجێک بەلای هەردوو جەمسەردا نەچێت. بۆ دەرخستنی دەستەواژەی کۆمەڵگای نەتەوەیی لەچوارچێوەی زانستی کۆمەڵایەتیدا پێویستی بەدەربازکردنی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری هەیە. ئەگەر مۆدێرنیتەی سەرمایەداری دەرباز نەکات جگە لەچەتری پاوانەکانی چەوسانەوە و سەرکوتکردن کۆمەڵگای نەتەوەیی هیچ مانایەکی دیکەی نابێت. ئەو دەستەواژەی لەپارادایمی تازەگەری دیموکراتی بەئامانجی دەربازکردنی بونیادی بەگرفتی دەستەواژەی ئامادەپێکراو پێشخراوە نەتەوەی دیموکراتییە. تەنیا لەمیانەی نەتەوەی دیموکراتیەوە کۆمەڵگایەکی نەتەوەیی دێتە ئاراوە کە لەهەردوو جەمکی ئەو پەرگەری و قۆستنەوەی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری ڕزگاری بووە. بونیادە کۆمەڵایەتیەکانی دەکەونە چوارچێوەی فاکتەرەکانی تازەگەری دیموکراتیکدا ڕۆڵی سەرەکی بە بەرژەوەندی نەتەوەیی نادرێت، بەڵکو زیاتر جەخت لەسەر کارەکتەرەی سیاسی و ئەخلاقی کۆمەڵگا دەکرێتەوە، گونجاوترین دەستەواژەی دووانەیی سەرلەنوێ بونیادنانەوەی کۆمۆنالیتەی دیموکراتییە لەجێگای دەوڵەت ـ نەتەوەدا.

سەبارەت بەمەسەلەی نەتەوە لەخۆرهەڵاتی ناوین جەختکردنەوەی زێدەڕۆیانە لەسەر نەتەوایەتی چەندە نەریت بێت، پشتگوێ خستنی لایەنی نەتەوەیش لەلایەنی کۆمەڵگاوە هێندەی دیکە کێشەکە قورس دەکات. کێشەی هەرکام نەتەوە تاوتوێ بکرێت، بەڵام کاتێک لەبواری پەیڕەو و تەگبیر بەرامبەر ئەو دوو هەڵەیە وەردەگیرێت زەقکردنەوەی هەردوو لایەنی ئەرێنیش لایەنە گرنگەکەی دیکەی پەیڕەوە. ئەمانە

هەلویستی زانستین نەک ئایدیۆلۆژی، ئامانجیان دەسەلاتی دەولەت ـ نەتەوە نییە بەلکو هەلویستی نەتەوەی دیموکراتیک و کۆمۆنالیتەی دیموکراتین. ناوەرۆکی هەردوو هەلویستیش لەفاکتەرە سەرەکیەکانی تازەگەری دیموکراتی پیکدیت.

مەیلی میللیگەرایی و دەولەت ـ نەتەوە کە لەو دوو سەدەیەی دوایی لەکۆمەلگاکانی خۆرهەلاتی ناویندا بیدارکرابەوە وەک مەزەندە دەکریت کیشە نەتەوایەتیەکانی چارەسەر نەکردووە، بەپیچەوانەوە کیشەکانی گەورەتر کردووەو تەواوی پیکهاتە و خانەکانی کۆمەلگای گرتۆتەوە. لەجیاتی کیبرکیی پۆزێتیفانەی سەرمایە شەڕی ویرانکارانەی دەولەت ـ نەتەوە دەسەپینیت. ڕەوشی شەڕ لەناو بونیادی کۆمەلگاکان و پەیوەندییە دەرەکییەکانیان هۆکاری سەرەکی کیشەو قەیران و دۆخی کائۆسە، کاتیک تەماشای ئەزموونی سەرجەم کیشە نەتەوەییەکانی ناوچە بکریت دەست نیشانکردنی ئەو ڕاستییە زەحمەت نییە.

لەمیانەی دەستەواژەی نەتەوەی دیموکراتیک ــ کە ئامانجی پاوانی دەسەلات دەولەت ـ نەتەوە نییە ــ تیۆری کۆمینالیتەی کۆمەلگاگەرایی و ئەلتەرناتیفی سەرمایەداری مۆدیلیکی نموونەیی پیشاندەدات کە ناوچە لەمەیدانی شەڕی خوێناوی، کۆمەلکوژی، جینۆساید، کائۆس و قەیرانی بەردەوام ڕزگار دەکات.

ا- ئەو هۆکارە سەرەکیانەی کیشەی نەتەوەیی عەرەبەکانی قورسترکردووە، بەردەوام کۆمەلگابوونیانی پارچەکردووە، لەکایە و بەهاکانی خۆیان نامۆی کردوون، لەڕیگای شەڕەوە هیلاکی کردووەو بەها مادییەکانی قووتداوە زیاتر لەبیست دەولەت ـ نەتەوەیە. ئەو دەولەت ــ نەتەوانەی تەنانەت کۆنفیدرالیزمیکیان لەنیوان خۆیاندا ئاوا نەکردووە، خۆیان ئافرینەری کیشەی نەتەوەیی عەرەبن، گریدراو بەمانەوە میللیگەرایی ئایینگەرایی و نەژادپەرست ـ قەبیلە گەراو ڕەگەزپەرستی پیاوسالاری سەر کۆمەلگا بەتەواوی بواری کۆمەلگای شیواندووەو خنکاندوویەتی. لەناوخۆیدا کۆمەلگای مەحکومی کۆیلایەتی و

محافەزەکاریـەکی مەترسـیدار کـردووە، نـە لـەناوەوە نـە دەرەوە چانسـی چارەسەرکردنی کێشەکانیان پێنادات.

پێویسـتە لەسـەر بنـەمای نەتـەوەی دیموکراتیـک و کۆمۆنالیتـەی کۆمەڵگا مۆدێلێکی چارەسەری بەرفراوانی کێشـەی عەرەبـەکان بدۆزێتـەوە. هێزی ڕەقیبەکـەیان ئیسـرائیل سـەرچاوەکەی تـەنیا بـۆ هەژموونگـەرایی جیهـان ناگەڕێتـەوە، بـەڵکو دامودەزگـا دیموکراسـی و کۆمۆنالیتـەکانی ناوخۆشی ڕۆڵێکـی گرنگیـان لـەو بەهێزبوونـەدا هەیە. لێرەدا کۆمـەڵگای نەتـەوەیی عـەرەبی کـە لـەئاکامی ئیسـلامگەرایی ڕادیکـاڵ و میللیگـەرایی توندڕەو سەدەی دوایی بەفیڕۆدا، لەمیانەی ئاوێتەکردنی چەمکی نەتەوەیی دیموکراتیک لەگەڵ کۆمەڵگای کۆمیناڵ کـە لەسیسـتەمی قەبیلـە و مێژوودا لێی نـامۆ نـین دەتوانێت چارەسـەرییەکی مسـۆگەر و درێژخایـەن بۆخـۆی بدۆزێتەوەو ڕێگای ڕزگاری نەخش بکات.

ب ـ تورک و تورکمانـەکانیش پێکهێنـەری نەتەوەیـەکی دیکـەی گرنگـی زۆرینەن لەخۆرهەڵاتی ناویندا، بە بەراورد لـەگەڵ عەرەبەکان بەشێوەیەکی بڵاوتـر دەژیـن، بـەڵام خـاوەنی هـەمان چـەمکی ئایـدۆلۆژی و دەسـەڵاتن. دەوڵەت ـ نەتەوەگەراییەکی توندڕەون و لەقووڵاییدا لەناو میللیگەراییەکی نـەژادی و ئایینیـدا دەژیـن. جیـاوازی سۆسـیۆلۆژی گرنـگ لـەنێوان پۆلینـەکانی تـورک و تورکمـانێتی جێگـای باسـە. هاوشـێوەی پێگـەی بەدەویەکان بەرامبەر بە عەرەبە ئەرستۆکراتەکان تورکمانەکانیش بەرامبەر ئەرستۆکراتی تورک و خاوەنەکانی دەوڵەت ـ نەتەوە دۆخێکی هاوتەریبیان هەیـە، واتـا تورکمانـەکان تـوێژێکن بەرژەوەندییـەکانیان لەگـەڵ دیموکراسی و کۆمۆنالیتەدا یەکدەگرێتەوە.

کێشە نەتەوەییەکانی تورکەکانیش زەبەلاحە، لەتورکە ئویگورەکان[١]ی چینـەوە تـا ئـەو تورکانـەی بەشـێوەی دەوڵـەت و ئۆتۆنـۆمی لـەژێر هەژموونگەرایی ڕوسیادا دەژین، لە تورکەکانی کۆماری تورکیـای ئـەنادۆڵ

---

[١] ئویگورەکان: جڤاتێکی گەلی تورکە، بە شێوەیەکی گشتی لە ناوچەی تورکستانی رۆژهەلات نیشتەجێیە. لە هەندێک ناوچەی باشووری ناوەراستی چین یش نیشتەجێن، مانای وشەی ئویگور واتە یەکێتی.

تا دەگاتە تورکەکانی بەلقان، قەفقاسیا، خۆرهەڵاتی ناوین و تەنانەت تورکەکانی ئەورووپاش هەرهەموویان کێشەی نەتەوەییان هەیە. پێشتر گوتبوومان سەرچاوەی کێشەکان هاوشێوەیە. نەخۆشی دەسەڵاتی دەوڵەت ـ نەتەوە، میللیگەرایی نەژادی ـ ئایینی توندڕەوو ڕەگەزپەرستی کۆمەڵگای پیاوسالاری جڤاتە تورکەکانیشی شێواندووەو دووچاری محافەزەکاری کردوون، مەیلەکانی دیموکراسی و کۆمیناڵی کۆمەڵگا وەک بڵێی لەناو پاوانەکانی هەژموونگەرایی ئایدیۆلۆژی و دەوڵەتگەرایی و توندڕەودا تواونەتەوە. تەنانەت خێزانیش هی کۆمەڵگا نییە، بەڵکو بۆ خانەیەکی دەوڵەت بچووککراوەتەوە. هەر دامەزراوەو تاکێک لاسایی دەوڵەت دەکاتەوە. ئەو مەیلە مێژووییانەش ڕێگا بۆ شەڕێکی دژواری دەسەڵاتی نێوان تورکو تورکمانەکان دەکاتەوە. لەرێگای سیاسەتی فەتحکارییەوە پێکدادانێکی دەسەڵاتی هاوشێوە لەگەڵ کۆمەڵگاکانی دیکەش دێتە ئاراوە.

بەهۆی بونیادە ناوەندیگەرا وشکەکان و توندڕەوی ئایدۆلۆژیای فەرمی دەرفەت بە پەرەسەندنی مەیلە کۆمیناڵ و دیموکراتەکانی کێشەی نەتەوەی تورک نەدراوەتەوە، ئەو پەیامەی دراوەتە کۆمەڵگا؛ مەحاڵە بەبێ دەوڵەت بژین. تاک و کۆمەڵگاش هاوسەنگییان لەگەڵ دەوڵەتدا دەستەبەر نەکردووە، بەڵکو بەردەوام ڕۆڵی کۆیلە و ڕۆڵە دڵسۆزەکانی دەوڵەتیان بینیوە.

لەڕۆژی ئەمڕۆماندا تیۆری تازەگەری دیموکراتی گونجاوترین چوارچێوەی جڤاتە نەتەوەییەکانی تورک پێکدێنێت. پرۆژەی کۆنفیدراسیۆنی دیموکراتیانەی تورکەکان کە لەسەر بنەمای کۆمەڵگا بێت فیکرێکی نموونەییە کە لەناوخۆیدا یەکگرتووەو بەیەکەوە ژیانێکی هاوبەش و ئاشتیانەی جڤاتی تورک لەگەڵ ئەو دراوسێیانەیدا مسۆگەر دەکات کە لەگەڵیاندا دەژین. سەبارەت بە یەکێتی کۆمەڵگا سنوورەکان گرنگی جارانیان نەماوە. سەرباری سنووری جوگرافی جیاواز بەڵام دەرفەتەکانی پەیوەندی و گەیاندن یەکێتی و ئاوێتەبوونی نێوان تاک و جڤاتی گشت ناوچەکانی جیهانی فەراهەمکردووە. پرۆژەی کۆنفیدراسیۆنی

دیموکراتی جڤاتی نەتەوەیی تورک دەشێت کۆمەکێکی مەزن پێشکەش بە ئاشتی جیهان و سیستەمی تازەگەری دیموکراتیک بکات.

ج ـ کۆمەڵگای نەتەوەیی کورد سەرچاوەکەی خۆی لە پۆتانسێلێکی دیموکراتیزەبوون وەردەگرێت کە دەوڵەمەندە و تازە گەشە دەکات. کوردان گەورەترین گەلی دونیان کە بێ دەوڵەت ـ نەتەوەن. بەدرێژایی مێژوو لەسەردەمەکانی نیولیتیک و شارستانیدا لەناوچەیەکی ستراتیژیدا کۆبوونەتەوە. کوردان لەسایەی چەمکێکی بەرگری پشت ئەستوور بەشاخەکان و کلتووری گوزەران لەمیانەی کشتوکاڵ و ئاژەڵدارییەوە وەک گەلێکی خۆجێیی تاڕۆژی ئەمڕۆمان پارێزگارییان لەهەبوونی خۆیان کردووە، وەک چۆن یەهوودیەکانی پەرتەوازەی جیهان لەهەر قوژبنێکی جیهان دزەی خاڵی لوتکەی کۆمەڵگاکانیان کردووەو هەبوونی خۆیانبان بۆ ڕۆژی ئەمڕۆمان هێناوە، کوردانیش بەبێ ئەوەی لەجێگای خۆیان بجوولێن و چاویان لەخاڵی لوتکەی کۆمەڵگایەک بێت لەمیانەی خۆراگریو ئارامی دۆخی خواروو (پلە دوو) بەڕۆژی ئەمڕۆ گەیشتوون. واتا پارادۆکسێکی تەواو لەنێوانیاندا جێگای باسە.

کێشەی نەتەوەی کورد سەرچاوەی خۆی لەهۆکارێکی زۆر دەگمەن وەردەگرێت، ئەویش بەربەستکردنی نەتەوە بوونە. چونکە ئەو هێزانەی بەدرێژایی مێژووو ڕۆژگاری ئەمڕۆمان لەگەڵ پاشکۆکانیان حوکمڕانی کوردانیان کردووە، هیچ پەیڕەو و میتۆدێک نەماوە بەکاریان نەهێنابێت بۆ ئەوەی کوردان لەدۆخی سۆبژە دەربخەن و بیانکەن بە ئۆبژە. ئەرێنی بێت یاخود نەرێنی بەڵام لەوانەیە دەوڵەتبوون کۆمەکێکی بەپەرەسەندنی نەتەوەییەوە کردووە. بەڵام دەرفەتێکی بەمجۆرە زۆر بەدەگمەنی بۆ کوردان ڕەخساوە. لەم سۆنگەیەوە گەلێکی خاوەن جیاکارییە؛ گەلێکە ماوەیەکی زۆرکەم لەناو شارستانی چینایەتی ـ دەوڵەتیدا ژیاوەوەو پەسەندی کردووە. سەبارەت بەدەرفەتی تازەگەری دیموکراتی ئەوە جیاکارییەکی زۆر گرنگە. هەروەها نیشتەجێبوونیان لەناوەندی جوگرافیای خۆرهەلاتی ناوین گرنگیەکەیان زیاتر دەکات، فەرمانڕەوایانی دەوڵەت ـــ نەتەوە کە لەسەردەمی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری لەدەرەوە سەپێنرابوون، چەندەی

هێزەکەیان بڕیکردووە لەڕێگای جینۆسایدی کلتووری ناوە ناوەش لەمیانەی کۆمەڵکوژی جەستەییەوە هەوڵیانداوە کوردان لەناو خۆیاندا بتوێننەوە. هەروەها لەسەردەمی شارستانی ئیسلامیشەوە لەڕێگای ئاینەوە هەوڵی ڕەواکردنی هەمان سیاسەت دراوە. کوردان هێندە ئەو دەرفەتەیان نییە لەمیانەی هێزی دەوڵەت ـ نەتەوەوە بوون بە کۆمەڵگای نەتەوەیی مسۆگەر بکەن. ئەو شنگەلانەی فاکتەرەکانی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری لەملایەنەوە پێشکەشی بکەن زۆر سنووردارە. ئەو پێکهاتە سیاسییەی لەڕۆژی ئەمڕۆمان لەکوردستانی ئێراق جێگای باسە ناشێت بەتەواوی بەدەوڵەت ـ نەتەوە ناوببرێت، ناوبردنی بە نیمچە دەوڵەت ـ نەتەوە گونجاوترە.

هەرچەندە کەمینەش بن بەڵام بەتایبەتیش لەڕابردووی نزیکدا جوگرافیای کوردستان وڵاتی گەلانی دیکەش لەسەرووی هەمووشیانەوە ئەرمەنی و سووریانیەکان، بەردەوامی و پاشکۆیەکی زۆری عەرەب، فارس و تورکەکان لەو جوگرافیایەدا دەژین. تا ئێستا شوێنپەنجەی بەهێزی کلتووری عەشیرەت و قەبیلە لەکۆمەڵگای کوردەواریدا دەبینرێت، بەڵام کلتووری شار زۆر پەرەی نەسەندووە، سەرجەم ئەو تایبەتمەندێتیانە لەجوگرافیای کوردستان دەرفەتێکی مەزن بۆ پێکهاتە سیاسییە دیموکراتییەکان دەرەخسێنێت. ئاواکردنی یەکینەی کۆمیناڵ لەبوارەکانی کشتوکاڵ ــ ئاو ــ وزە هەم نموونەییە هەم ناچارییە. هەلومەرجەکانی پەرەسەندنی کۆمەڵگای سیاسی و ئەخلاقیش تاںوایی لەبارە، هەروەها جوگرافیایەکە بۆ یەکەمین جار و بەشێوەیەکی بەهێز کلتووری مێخوداوەندی تێدا ژیاوە. زمینەی سەرەکی کلتووری مێخوداوەندی ـ دایک کە بەناوەکانی ستار، عەشتار و ئینانا لەخۆرهەڵاتی ناوین و جیهان بڵاوبۆتەوە. سەرباری سەرجەم هەوڵەکانی لەپێناو لەناوبردنی بەرێوەبراو، بەڵام تائێستاش ژن خاوەن ئەو پۆتانسێلەیە کە نموونەی ژیانی بوێری، بەرخودان و سەرفرازی پیشانبدات. سەرەڕای هەوڵ و کۆششێکی زۆر، بەڵام ئایدیۆلۆژیای کۆمەڵگای ڕەگەزگەرایی وەک کۆمەڵگا دراوسێکان بەدامەزراوە نەبووە. ئەو تایبەتمەندێتییە کلتوورییە

دەوڵەمەندانەی لەناو یەکتر و بەیەکەوە دەژین لەبونیادنانی کۆمەڵگای دیموکراتیکدا پۆتانسیێلێکی شکۆدار و مەزن لەخۆوە دەگرێت کە ئازادی و یەکسانی (لەناوجیاوازیەکەیدا) ژن پێوانەی سەرەکیەتی. لەم سۆنگەیەوە لەژێر پارادایمی تازەگەری دیموکراتییەوە ئەو جوگرافیایە گونجاوترین هەلومەرج بۆ نەتەوەی دیموکراتیک و کۆمەڵگای ئیکۆلۆژی ـ ئیکۆنۆمیک دەرەخسێنێت. هەر لەئێستاوە پرۆژەی کۆنفیدراسیۆنی دیموکراتیانەی کوردستان دەرفەتی جێبەجێکردنی هەیە. بەهۆی ئەو خراپەکارییانەی دەوڵەت ـ نەتەوەکانی وابەستەی هەژموونگەرایی سەرمایەداری بۆ کۆمەڵگای دێنن، هەروەکو دوێنێ ئەمڕۆو سبەینێش دەرفەتی گەشەکردنیان نییە. تەنیا لەرێگای وەرچەرخانی دیموکراتیانەوە دەشێت دەرفەتێکی سنووورداری مان و ژیان بەدەست بێنن.

لەمیانەی پێکهاتەگەلێکی سیاسی و دیموکراتیانەی سەرجەم ئەو تایبەتمەندێتیە ریزکراوانە بەبنەما بگرێت ئاواکردنی کۆنفیدراسیۆنێکی دیموکراتیانەی کوردستان گرنگیەکی مێژوویی هەیە کە لە کۆمینە ئیکۆنۆمیک و ئیکۆلۆژیەکان پێکهاتبێت. بونیادنانی نەتەوەیەکی دیموکراتی پشتبەستوو بەناسنامەی نەتەوەیی هەمەڕەنگ رێگەچارەیەکی نموونەییە بەرامبەر بەچەقبەستی و بنبەستبوونی دەوڵەت ـ نەتەوە؛ دەشێت ببێتە مۆدێلی چارەسەری سەرجەم کێشە نەتەوەیی‌و کەمینەکانی خۆرهەلاتی ناوین. کەمەندکێشکردنی نەتەوە دراوسێکان بۆئەم مۆدێلە چارەنووسی خۆرهەلاتی ناوین دەگۆڕێت و دەرفەتی تازەگەری دیموکراتی بۆ ئافراندنی ئەلتەرناتیف زیاتر دەکات.

مێژوو کوردستان و کوردانی بەپێگەیەک گەیاندووە؛ گەلی کوردی لەپێناو یەکسانی، دیموکراتیزەبوون و ئازادی خۆی تێکۆشان دەکات لەگەڵ گەلانی ناوچەکە ناچاری یەکێتی چارەنووس کردووە کە لەپێناوی ئازادی، یەکسانی و دیموکراتیزەبوونی خۆیان لەتێکۆشاندان.

و- کێشەکانی کۆمەڵگای نەتەوەیی فارس یاخود ئێرانی سەرچاوەی خۆی لە شارستانییە مێژووییەکان و کردەوەکانی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری ئەو دووسەدەیەی دوایی وەردەگرێت. تەریتی شارستانیەک

لە ئێراندا جێگای باسە کە لە هەرسێ بەرهەمە ئایدیۆلۆژییەکەی راهیبی سۆمەر کاریگەر بووە. سەرەڕای ئەوەی ناسنامەی ڕەسەنی نەریتی زەدەشتی و میترابیان پێکهێناوە، بەڵام لەرێگای بەرهەمی هەڵهێنجراوی ئیسلامییەوە بێکاریگەرکراوان. مانیزمیش کە وەک سەنتێزێکی موسەوی، زەردەشتی، مەسیحیەت و قوتابخانەی فەلسەفەی گریک سەریهەڵداوە بەرامبەر ئایدیۆلۆژیای فەرمی شارستانی سەرکەوتوو نەبووە، بەمانایەکی تر جگە لەخۆراک پێدانی نەریتی یاخیبوون ئەولاتر نەچووە.

ئێران نەریتی ئیسلامی بۆ مەزهەبی شیعە گۆڕیوە و بەشێوەی ئایدیۆلۆژیای دوا قۆناخی شارستانی گونجاندوویەتی. لەڕۆژی ئەمرۆشماندا فاکتەرەکانی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری لە بێژەنگی شیعەگەرایی دەدات (شێوەی مۆدێرنی کۆنفۆشیوسگەرایی چین) و هەوڵی مۆدێرنبوون دەدات. بەهۆی ماهیەتە فرە ناسنامەییەکەی لەبواری ئەتنیکی و ئاینییەوە کۆمەڵگای ئێران خاوەن کلتوورێکی دەوڵەمەندە. ماڵخۆیی بۆ گشت ناسنامە نەتەوەیی و ئاینییەکانی خۆرهەڵاتی ناوین دەکات. تەنیا لەمیانەی هەژموونگەرایی ئایدیۆلۆژیای نەژاد یاخود ئاینی زەحمەتی لە بەیەکەوە هێشتنەوەی ناسنامە هەمەڕەنگەکاندا دەبینێت. بەشێوازێکی زۆر ورد و فێڵبازانە شێوەیەکی میللیگەرایی نەژادی و ئاینی جێبەجێدەکات. لەلایەکی دیکەشەوە سەرباری جێبەجێکردنی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری، بەڵام کاتێک بەرژەوەندیەکانی پێویستی ببینێت و کەڵکی هەبێت لەپەنابردن بۆ پروپاگەندەکانی دژە ـ مۆدێرنیستیش دوو دڵی ناکات. لەتواندنەوەی پەرەسەندنە شۆڕشگێڕی و دیموکراتیەکان لەناو کلتووری شارستانی نەریتیدا پسپۆڕە. جێبەجێکردنێکی شارەزایانەی ڕژێمێکی سەرەڕۆیانە جێگای باسە، لەسەرووی دەوڵەت و کۆمەڵگا گرژ و بونیادە ناکۆکەکانی خۆرهەڵاتی ناوین دێت. هەرچەندە سەرچاوەکانی نەوت تارادەیەک ڕێخۆشکەری کەمکردنەوەی گرژیەکان بێت بەڵام دەوڵەت ـ نەتەوەی ئێران لەهەمووان زیاتر لەدۆخی پەرتەوازەبووندایە. بێگومان ئەو ناتەباییەی ئێران لەگەڵ ئەکتەرە سەرەکیەکانی مۆدێرنیتەی

ســـەرمایەداری ـــ هەژموونگـــەرایی ئـــەمریکا و یـــەکێتی ئـــەورووپا ـــ کاریگەرییەکی زۆری هەیە.

ئەگـــەر بەشـــێوەیەکی لێهاتوانـــە تیـــۆری تازەگـــەری دیمـــوکراتی لەکێشـەکانی کۆمـەڵگای ئێرانـدا جێبـەجێ بکرێـت لەوانەیـە رێگـا لـەپێش ئەنجامی گرنگ و چارەسەر ئامێزانـە بکاتـەوە. سـەرباری ئـەواوی هەوڵـە ناوەندیگەراییـەکانی دەوڵـەت، لـەژێرەوە وەک بڵێـی ئێرانێکـی فیـدراڵ لەئارادایە. کاتێک فاکتـەرەکانی شارستانێتی دیموکراتی لەگەڵ فاکتەرە فیدراڵییـــەکان (ئازەرییـــەکان، کوردەکـــان، عەرەبـــەکان، بلوجـــەکان، تورکمانـەکان) بەیـەکتری بگـەن پـرۆژەی کۆنفیدراسیۆنی دیموکراتیانـەی ئێران مانابەخش دەبێت و بەدڵنیاییەوە دەبێتە ناوەندێکی سەرنجڕاکێشان. بزووتنـەوەی ئـازادیخوازی ژن و نـەریتی کۆمینـالیش لـەچوارچێوەی ئـەو پرۆژەیەدا ڕۆڵی گرنگیان دەبێت. تەنیا لەژێر سایەی ئاوێتـەبوونی لەگەڵ فاکتەرەکانی تازەگەری دیموکراتیک (کۆمەڵگای دیموکراتیک، ئیکۆنۆمیکـو ئیکۆلـــۆژی) و هەنگاونانیـــەوە ئاینـــدەی گەشـــی ئێـــران و ســـەرلەنوێ بەدەستهێنانەوەی ڕۆڵە مێژووییەکەی لەخۆرهەڵاتی ناوین فەراهەم دەبێ. وەک چۆن پۆتانسێلی کۆمەڵگای نەتەوەیی ئێران ئەو هێزەی هەیە، ڕاستی نەتەوەیی دیموکراتیئێرانش ئەمە دەکات بە پێویستییەک.

٥ ـ کێشەی نەتەوەیی ئەرمەنی لەسەرووی ئەو تراژیدیانـەوە دێت کـە هـاتنی مۆدێرنیـەی سـەرمایەداری بـۆ خۆرهـەڵاتی نـاوین ڕێگـای لـەپێش کردۆتـەوە. ئەرمەنییـەکان یـەکێک لـە گەلـە دێرینـەکانی ناوچـەن. زیـاتر لەگـەڵ کـوردان بەشێوەیەکی تێکـەڵ لەسـەر جوگرافیایـەک دەژیـن. چـۆن کـوردان گـەلێکن لـەرێگای کشـتوکاڵ و ئاژەڵدارییـەوە گـوزەرانی خۆیـان بەسەردەبەن، ئەرمەنیەکانیش لەو ئاستەدا گەلێکن لەشارەکان لەمیانـەی پیشەوەرێتیەوە گوزەران دەکەن. نوێنەرایـەتی کلتوورێـک دەکـەن کەلایـەنی پیشـەکاری پێگەیشـتووە، سـەرباری ئـەوەی بـەرخودانێکی هاوشـێوەی کوردانیـان نوانـدووە، جگـە لەسـەنگەری کـاتی و نموونـەیی، نەبوونەتـە خاوەنی دامەزراوی هەمیشەیی دەوڵەت. ئەرمەنییەکان لە گەلە مەسیحییە یەکەمینەکانن. ئاسنامە و بـاوەڕی ڕزگـاری ڕۆڵێکـی گرنگـی لەهـەڵبژاردنی

ئایینی مەسیحیدا بینیوە، ئەوانیش وەک یەهوودیەکان بەتایبەتیش بە ناسنامەی پیشەکارییەوە لەدەوروبەری کۆشکەکان بەکاریگەر بوون.

لەهاتنی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری بۆ خۆرهەڵاتی ناوین بەکارهێنانی ئەرمەنییەکان وەک ئامرازێک هەڵەیەکی ستراتیژی بوو، ئەو تەنگەتاوییەی بەهۆی مەسیحیبوونیان لەژێر گەمارۆی موسڵمانەکان دووچاری هاتبوون، لەئەنجامی کڵپەگرتنی دوولایەنەی میللیگەرایی دەوڵەت ـ نەتەوە هەنگاو بەهەنگاو گۆڕاوەو بووە بە تراژیدیایەک. ڕۆڵێکی گرنگی پایەدارانی ئەرمەنی لەوەدا هەبوو کە پێشوەخت بوون بە بۆرژوازی. میللیگەرایی جۆری ئەورووپا و بەکرێگیراوێتی هەژموونگەرایی هۆکاری ناوخۆیی کارەساتەکە بوون. ئەرمەنیەکانی لەمیانەی کلتووری پێنج هەزار ساڵەیان کۆمەکێکی مەزنیان پێشکەش بەکلتووری خۆرهەڵاتی ناوین کرد، لەئاکامی پیلانەکانی مۆدێرنیتە لەسەدەی نۆزدەهەمەوە تا یەکەمین چارەگی سەدەی بیستەم بوونە قوربانی کارەسات و جینۆسایدێکی مەزن. دوای یەهوودیەکان دووەمین گەلی ڕەوەندە کە لەجیهاندا پەرتەوازە بووە. ئاواکردنی ئەرمەنستانێکی بچووک لەڕۆژئاوای ئازەربایجان مانای چارەسەرکردنی کێشەی نەتەوەیی ئەرمەنی نابەخشێت. ئەو قەوارەیە کاریگەری ئەو تراژیدیایە قەرەبوو ناکاتەوە کە ئەرمەنییەکان دووچاری هاتوون.

ئەرمەنیەکان بەردەوام بەدوای ئەو وڵاتەدا دەگەڕێن کەونیان کردووە. لەم سۆنگەیەوە کێشەی ئەرمەنی لەڕۆژی ئەمڕۆماندا بەشێوەی دۆزینەوەی وڵاتی ونکراو مانادار دەبێت. بەڵام لەو شوێنەی بەدوای وڵاتەکەیاندا دەگەڕێن گەلانی دیکەشی تێدا دەژیت. زەوتکردنی وڵاتی گەلێک و بەخشینی بەگەلێکی دیکە چەندە هەڵەیەو تاوانێکە لێی نابووردێت. پێچەوانەکەشی بەهەمان رادە تاوانە. چارێکی دیکە لەرێگای کێشەی ئەرمەنییەوە رووی مەترسیداری دەوڵەت ـ نەتەوەی رووبەڕوومان دەبێتەوە. چەمکی سنووری دەوڵەت ـ نەتەوەو هەڵپەی بەدوای نەتەوەی هۆمۆژەندا هۆکاری راستەقینەی ئەو سامناکیەیە. سیستەمەکەی پشتیشی مۆدێرنیتەی سەرمایەدارییە، زهنیەت و شێوازێکی ژیانی تێکەڵەی کرستیانی و

مۆدێرنینە تەنیاو تەنیا ئەرمەنیەکان لەناو دەبات. دوژمنەکانیان چەندە نارەسەن و خاوەن زهنیەتێکی فاشیستانەبن، پێویستە تەنیا بەئاشکراکردنی هۆکارەکانی جینۆسایدکرنیان سنووردارنەبن و گەڕان بەدوای دەرەتانی نوێشدا ئەرکێکی ژیانییە. لەوانەیە پێکهاتە کۆنفیدراڵیەکان لەسەربنەمای فرە نەتەوەیی، دیموکراتیک و کۆمیناڵدا دەرفەتی زیاتری چارەسەری بۆ ئەرمەنیەکان و ئەو گەلانە بڕەخسێنێت کە لەدۆخ و پێگەیەکی هاوشێوەدان. ئەگەر لەسەربنەمای فاکتەرەکانی تازەگەری دیموکراتی قاڵببنەوەو بەشێوەی نەتەوەی دیموکراتی ئەرمەنی خۆیان نوژەن بکەنەوە، ئەوا ئەرمەنییەکان لەکلتووری خۆهەڵاتی ناویندا هەم بەڕۆڵی مێژوویی خۆیان دەگەن ، هەم ڕێگای ڕاستی ڕزگاری دەدۆزێتەوە.

و- کێشەی نەتەوەیی ئاشووری باسی چیرۆکی خەمناکی شارستانیەکی زەبەلاحی خۆرهەڵاتی ناوین دەگێڕێتەوە. وەک گەلێک کە خۆیان لەگەڵ خوداوەندی بەناو ئاشووری میزۆپۆتامیا یەکسان و هاوتا کردووە، ئەوانیش دووچاری ئەنجامێکی تراژیدی وەک ئەرمەنیەکان بوونەتەوە، پێویستە گەیشتنیان بەدۆخی مان و نەمان وەک زیانێکی گەورەی کلتووری خۆرهەڵاتی ناوین هەڵسەنگێنرێت. هەروەکو چۆن شارستانیەکانی سۆمەر، ئەکاد و بابل خۆیان دوژمنی سۆمەر بوون، دەتوانین بڵێین گەورەترین دوژمنی ئاشوورییەکانیش خودی شارستانی ئاشووری بووە. بۆچی؟ چونکە کلتوورێک یان گەلی کلتوورێک لەدەرەنجامی زەوتکاری پاوانگەرایی شارستانی گەورە بوو بێت، لەگەڵ لەبەین چوونی پاوانی ئەو شارستانییە خۆی بەرامبەر بەچەندین هەڕەشە و مەترسی دەبینێتەوە. ئەگەر ئەو گەلانە خۆیان ئەم بۆشاییە پڕنەکەنەوە، هەر هێزێکی دیکەی ئەو بۆشاییە پڕ دەکاتەوە، تۆڵەی خۆی لەو گەلە یان کلتوورە دەکاتەوە. ئاشوورییەکانیش بوونەتە قوربانی گۆڕانکاریەکی بەمجۆرە. ئاشوورییەکان هەم یادەوەری کلتووری خۆرهەڵاتی ناوینن بەتایبەتیش کلتووری سۆمەر، ئەکاد، بابل، هیتیت، فینیقی، میتانی، ئورارتوو، ماد، پارس، هێلینی، ساسانی، بێزەنتی و ئیسلامی، هەم خۆراکیان پێداون و

خۆراکیان لێ وەرگرتوون، هەروەها لەریزی پێشەوەی گەلە ئافرێنەرەکانی کرستیانی و فاکتەری خولقێنەری پاوانی بازرگانی بوون لەخۆرهەلاتی ناویندا، هەڵبەتە بەو رادەیە تێکەڵبوونیان لەگەڵ شارستانی خۆرهەلاتی ناوین چارەنووسەکەشیانی بەو شارستانیە دەبەستەوە. لەگەڵ هەڵکشانی ئەو شارستانییە ئەوانیش بالایان دەکرد، بەکەوتنیشی دەکەوتن.

هاوکاری ئاشوورییەکان لەگەڵ مۆدێرنیتەی سەرمایەدارییدا هەروەکو لەنموونەی ئەرمەنیەکانیشدا بینیمان ریگای لەپێش کاریگەرییەکی پێچەوانە کردەوە، ئەو گۆشەگیرییەی بەهۆی کرستیانبوون دووچاری هاتبوون کاتێک لەگەڵ مۆدێرنیتەدا قووڵتربوویەوە: کۆتاییە خەمناکەکەیانی ئامادەکرد. بە رۆژەڤبوونی پێشوەختی هزرو کردەی دەوڵەت ـ نەتەوە لەمیانەی کرستیانی و لێکدانەوە تەکتیکییە بچووکەکانی هەژموونگەرایی سەرمایەداری، گرنگترین هۆکاری ناوخۆیی ئەو کارەسانە گەورەیە بوو کە دووچاری هاتن. ئاشوورییەکانیش وەک ئەرمەنییەکان گەلێکی کۆنی جوگرافیای کوردستانن. تەنیا رەفتارو کردەوە فاشیست و جینۆسایدەکانی میلیگەرایی ئیتیحادوتەرەقی دەوڵەت لەکارەساتی هەردوو گەل جێگای باس نییە بەڵکو کوردە بەکرێگیراوەکانیش رۆڵێکی گرنگیان هەبوو. بەو ئەندازەیەی کێشەی کۆمەڵگای نەتەوەیی ئاشووری سەرچاوەکەی بۆ شارستانی دەگەرێتەوە. بەڵام لەگەڵ ئایدیۆلۆژیای کرستیانی و مۆدێرنیتە پەرەیسەندووە. هەروەکو نموونەی ئەرمەنیەکان بۆ چارەسەری پێویستی بە وەرچەرخان و گۆرانکارییەکی رادیکالانە هەیە. ئەگەر حەسرەت و ئارەزووەکانیان بۆ شارستانی کلاسیک و زهنیەتی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری و توانستە ماددییەکانیان بشکێنن؛ سەبارەت بە فاکتەرەکانی شارستانێتی و تازەگەری دیموکراتیانە قالببنەوە؛ سەرلەنوێ خۆیان بەشێوەی نەتەوەی ئاشووری دیموکراتیک بونیاد بنێنەوە، دەشێت بەرامبەر بە لەناوچوون ببێتە رێگایەکی رزگارکردنی هەبوون و ژیانی ئازاد. ئەگەر کەڵەکەبوونی یادەوەری کلتووری خۆرهەلاتی ناوین بەشێوەی کلتووری تازەگەری دیموکراتیانە نوێ بکەنەوە. هەم رێگا لەپێش رزگاری

راستەقینەیان دەکاتەوە هەم سەرلەنوێ بەڕۆڵە مێژوییەکەی خۆیانیان دەگەیەنێت.

ر- کێشەی یەهوودیش بەو رادەیەی کێشەیەکی کۆمەڵگای خۆرهەڵاتی ناوینە لەهەمانکاتدا کێشەیەکی جیهانیشە. بەسەرکردنەوەی یەهوودییەکانیش بەدرێژایی مێژوودا بەماناییەک لەماناکان وەک بەسەرکردنەوەی سەرگوزشتەی دۆخی بەکێشەبووی کلتووری خۆرهەڵاتی ناوینە. بۆچی یەهوودییەکان بوون بەکێشە، چۆن بەراتەوازە بوون، لەکوێ بڵاوبوونەوە، چیان ئاواکرد، ڕووبەڕووی کامە ئەنجام بوونەوە؟ سەرچاوەی ئەو پرسیارانە بۆ شارستانی دەگەڕێتەوەو وەڵامدانەوەشیان لەگەڵ دادگایکردنی شارستانیدا یەکسانە. لەبەشەکانی پێشووتری بەرگرینامەکەمدا باسێکی بەرفراوانی یەهوودییەکان و کێشەی یەهوودیم پێویست بینبوو. لێرەشدا ئاماژە بەچەند داوەرییەکی تەواوکارانە دەدەم.

دامەزراوەی پێغەمبەرایەتی کە کۆمەکێکی زۆری بۆ کلتووری خۆرهەڵاتی ناوین هەبووە. تاڕادەیەکی مەزن بونیاد و پێکهاتەیەکی زادەی یەهوودیەکانە. بێگومان لەو بەرهەمەیاندا سوودیان لەکلتووری کۆنی سۆمەر و میسرو کلتووری قەبیلەکانی ناوچە بینیوە، چاکسازیکردن لەسەرچاوەی ئەو کلتوورانە و گۆڕینیان و کردنیان بەکلتووری قەبیلەی یەهوودی و نوێنەرایەتیکردنیان پێویستی بە بەهرە و توانایەکی زۆر هەیە. لەبنەڕەتدا یەهوودیەت گوزارشت لەو بەهرەیە دەکات. هەندێک جار ئەو توانایەیان بۆ پارە گۆڕیوە، جارانێکیش بۆ بۆمبی ئەتۆمی و بەمجۆرەش لەئاستی جیهاندا بەکاریگەر بوون.

ئەو توانا و بەهرەیان ڕۆڵێکی گرنگ لەسەرچاوەی کێشەی یەهوودیدا دەبینێت. لەکاتێکدا خوداوەندێتی قەبیلە لەمێژوو و ڕۆژی ئەمڕۆمان لەسەردەمی مۆدێرنیتەی سەرمایەداریدا بەشێوەی خوداوەندێتی میللیگەرایی، دەوڵەت ـ نەتەوەو سیکۆلار خۆیان دەنوێنن؛ لەنزیکەوە گرێدراوی یەهوودیگەراییە، یەهوودیەکانیش هاوشێوەی ئاشووریەکان بوونەتە قوربانی دەستی نەریتی ئەو شارستانی و مۆدێرنیتەیەی خۆیان ئافراندوویانن. فۆرمی دەوڵەتی (لویاتان) جانەوەر کە لەپەرتووکی

پیرۆزدا باسی دەکرێت داهێنانی خۆیانە. شێوەگرتنی لویاتان وەک دەوڵەت ــ نەتەوەی مۆدێرنیتە؛ سەرەتا نوێنەرایەتی کردنی لەلایەن ناپلیۆن و دواتریش لەلایەن کەسایەتی هیتلەرەوە، لەنزیکەوە پەیوەندی بەکلتووری خوداوەندێتی (تیۆلۆژیا) یەهوودییەوە هەیە. وەک دەزانرێت کە جینۆسایدی یەهوودی لەلایەن یەکێک لەشێوەکانی ئەو جانەوەرەی مۆدێرنیتەوە ئەنجامدراوە. کەچی لەچاخەکانی کۆن و ناوینیش دووچاری رووداوی هاوشێوە هاتبوون. ئاماژەکردن بەو راستیەی یەهوودیەکان بەدەستی ئەو جانەوەرانەی زادەی خۆیانبوون دووچاری کارەساتی گەورە هاتن؛ دیسان پێویستیەکی دڵسۆزبوونە بۆ ئەو حەقیقەتەی ئەو کلتوورەی فێری کردووین.

رزگاربوون یەکەمین بەشی پەرتووکی پیرۆزە. بۆ یەهوودیەکان گرنگەو تا ئێستاش بابەخەکەی بەردەوامە. بەلانی کەم پێویستیان بەدەرکەوتنێکی گرنگی وەک ئەوەی میسر و کۆچەکەی ئور (ئورفا)ی پێشتووتریش هەیە. پێویستە رێگایەک بدۆزنەوە بۆ دەرکەوتن لەو ناکۆکی و پێکدادانانەی نزیکەی سێ هەزار ساڵە لەکۆنە وڵاتی گەنعانییەکان لەگەڵ فەلەستینیەکان و دونیای عەرەبی لەئارادا بووەو تا رۆژی ئەمڕۆشمان بەردەوامە. وەک کەسێکی خەڵکی ئورفا بۆچوونی ناناسیم لەبارەیانەوە؛ لەفاکتەرەکانی تازەگەری دیموکراتی بەدوای رزگاریدا بگەڕێن کە بەدرێژایی بەرگرینامەکەم هەوڵی گەڵاڵە کردنیمداوە. بێگومان رۆشنبیرە یەهوودییەکان لەولایەنەوە خاوەن بۆچوونی پێگەیشتوون. بەڵام مەسەلەکە تەنیا لەمیانەی گەڵاڵەکردنی راو بۆچوون چارەسەر نابێت. بەڵکو پێویستە یەهوودییەکان سەرلەنوێ بەیەکگەشتنێکی بەپرەنسیپانە لەگەڵ کلتووری دیموکراتیانەی خۆرهەڵاتی ناوین مەیسەر بکەن و لەخۆرهەڵاتی ناوینێکدا کە هەلومەرج و جیۆپۆلیتکی دەوڵەت ــ نەتەوە تێیدا زاڵ بێت، وەک دەوڵەت ـ نەتەوە ئیسرائیل ناچارە بەردەوام لەناو شەڕدا بێت. چونکە ناشێت ئاگر بە ئاگر بکوژێندرێتەوە. هەرچەندە پشتگیری هێزی هەژموونگەرایی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری متمانەی پێببەخشێت، بەڵام

تێرای چارەسەرییەکی بنەڕەتی ناکات، هەرسیستەمێکی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری دەرباز ناکات ئاسایشی هەمیشەیی فەراهەم ناکات.

بەگشتی یەهوودی بەتایبەتیش کێشەی ئیسرائیل چارەسەرنەکرێت، کۆمەڵگاکانی خۆرهەلاتی ناوین و جیهان ناتوانن کێشەکانیان چارەسەربکەن. هیچ نموونەیەک بەقەدەر نموونەی ئیسرائیل ـ فەلەستین فێرکەرنییە کەسەرجەم ئەو هەلوێستانەی دیدگا و رێنومایی دەولەت ــ نەتەوە لەخۆوە دەگرن کێشە چارەسەر ناکەن، بەڵکو قورستری دەکەن. پارەیەکی زۆر لەشەڕی ئیسرائیل ــ فەلەستین خەرجکراو خوێنێکی زۆر ڕژاوە، تەواوی ئەو دۆخ و بوویەرانەش گڵۆلەی کێشەگەلێکی زۆر قورسی وەک میراس لەدوای خۆی جێهێشتووە. ئەوەی لەنموونەی ئیسرائیل ـ فەلەستیندا ئیفلاسی کردووە مۆدێرنیتەی سەرمایەداریو پارادایمەکەی دەولەت ـ نەتەوەیەتی.

یەهودییەکان یەکێک لەپێکهاتە سەرەکیەکانی کلتووری خۆرهەلاتی ناوینن، نکولیکردن و جینۆسایدکردنیان بەزیانی هەموو لایەنێکە. ئیتر بەشێوەیەکی بەرچاو ئاشکرابووە کە خۆشیان ناتوانن لەگەڵ ئەو لویاتانە لەناو ئاشتی و ئارامیدا بژین کە ئەوانی جینۆساید کردووە. وەک ئەرمەنی و ئاشووریەکان یەهوودییەکانیش لەرێگای سەرلەنوێ خۆبونیادنانەوەیان وەک نەتەوەی دیموکراتیک بەئاسانی دەتوانن جێگای خۆیان لەکۆنفیدراسیۆنی دیموکراتییانەی خۆرهەلاتی ناویندا بگرن، لەم بارەیەوە پرۆژەی کۆنفیدراسیۆنی دیموکراتیانەی ڕۆژهەلاتی دەریای سپی ناوەڕاست دەشێت سەرەتایەکی باش بێت. لەوانەیە ناسنامە ئایینیو نەتەوەییە وشک و داخراوەکان لەچوارچێوەی ئەو پرۆژەیەدا بۆ ناسنامەی نەرم و کراوە بگۆڕێن. بگرە دەشێت ئیسرائیل یش بۆ نەتەوەیەکی دیموکراتیکی کراوەو پەسەندکراو بگۆڕێت. بێگومان پێویستە دراوسێکانی ئیسرائیل یش وەرچەرخانێکی هاوشێوە بەخۆیانەوە ببینن.

ئەو گرژی، پێکدادان و شەڕە خەست و بەردەوامانەی خۆرهەلاتی ناوین بەخۆیەوە دەبینێت وەرچەرخانی مۆدێرنیتە دەکات بەناچارییەک. تا وەرچەرخانی مۆدێرنیتە ئەنجامگیر نەبێت کێشە کۆمەلایەتی و

نەتەوەییە قورسەکان دەرباز ناکرێن، تەنانەت ناکۆکی عەرەب ـ ئیسرائیل بەتەنیا جەخت لەسەر پێویستی وەرچەرخانی مۆدێرنیتە دەکاتەوە، ئەگەر سیستەمی حکومڕانی ناتوانێت کێشە سەرەکییەکان چارەسەر بکات. ئەو کاتــە پێویســتە سیســتەم هەڵوەشــێنرێتەوە. تازەگــەری دیمــوکراتیش ئەلتەرناتیفی ئەو هەڵوەشانەوەیە دەخاتە ڕوو.

ز ـ تەسفیەکردن یان سڕینەوەی کلتووری هێلینی لەخۆرهــەڵاتی نــاوین بەتایبەتیش لە ئەنادۆڵ زیانێکی گەورەیە. ئەو تەسفیە کێشەی درامـاتیکی لــەدوای خــۆی جێهێشـتووە. ئــەو تەسـفیەکارییەی دەوڵــەت ـ نەتـەوەکانی تــورک و یۆنــان لــە چــارەگی یەکــەمی ســەدەی بیســتەم لەســەر بنــەمای کۆچبــــەری دژی یــــەکتریان ئەنجامــــداوە، بەقـــــەدەر جینۆســــایدەکان شــوێنبەنجەیەکی بــەئازاریان جێهێشــتووە. بــەمجۆرە دابڕانــدنی گــەلان لەشــوێنگەی کلتــووری هــەزاران ســاڵەیان لــەچوارچێوەی دەســەڵاتی هــیچ دەوڵەتێکدا نییە. نموونــەی بــەم جــۆرەش لــەمێژوودا کــەمن، نموونەیــەکی دیکــەی بــەمجۆرە دەگمەنــە کــە بەشــێوەیەکی ڕەق و کاریگــەرتر ڕووی نامرۆڤانەی دەوڵەت ـ نەتەوە ڕوون بکاتەوە. کەچی لەڕاستیدا لـەقۆناخی نێوان ٣٠٠ پ ز ، ٣٠٠ زایینــی هێلینیــزم شــکۆدارترین ســەنتێزی کلتــووری خۆرهەڵاتی ناوین بوون.

خێزابــوونی قۆنــاخی لــەناوبردنی کلتــووری هێلینــی، یــەهوودی، ئاشووری و ئەرمەنی لەگەڵ ئیسلامیەتدا ڕۆڵێکی گــەورەی لەهەرەســهێنانی شارستانی خۆرهەڵاتی ناویندا بینیوە. هیچ کاتێک کلتووری ئیسلام هێـزی پڕکردنەوەی ئەو بۆشاییەی نەبووە کــە ئــەم کلتوورانــە جێیــان هێشـتووە. کاتێــک مۆدێرنیتــەی ســەرمایەداری لەســەرەتاکانی ســەدەی نۆزدەهەمــەوە هاتە ناوچە ڕووبــەڕووی دیمــەنی بیابــانێکی وشکهەڵاتوو بوویــەوە. ئەمــە بیابانێــک بــوو داخــورانی کلتــووری خولقانــدبووی. لەبەرئــەوەی کلتــوور مانــای بەرخودانــە، کلتــوور بــەهێز نــەبێت، بــەرخودانیش بــەهێز نابێت، هەربۆیــەش فــەتحکردنی ناوچــە زەحمــەت نــەبوو. سڕینەوەو لــەناوبردنی کلتــووری ڕۆڵــی لــە هەرەســهێنان و دۆخــی ئــەمڕۆی خۆرهــەڵاتی ناوینـدا بچووک ناکرێتەوە، پرۆژەکانی نەتەوەی هۆمۆژەنی دەوڵــەت ـ نەتــەوەش

بەرپرسیاری سەرەکی کۆمەڵکوژی کلتوورییە. تەنانەت لەسەردەمی ئومەتە ئاینییەکانیشدا هەرگیز بەو ڕادەیە لەپای هۆمۆژەنێتی نەبوون.

ک ـ ئەو کێشانەش گرنگن کە گروپە ئەتنیکیە قەفقاسیەکانیش دووچاری هاتوون. ئەو گروپانە بەدرێژایی مێژوو ڕوویان لەخۆرهەڵاتی ناوین کردووەو کۆمەکیان بە دەوڵەمەندێتی کلتووری ناوچەکە کردووە. هەربۆیە هەرگیز ناشێت کۆمەکیان بۆ یەکپارچەیی و دەوڵەمەندێتی کلتووری بچووک بکرێتەوە. مۆدێرنیتەی کلتووری ئەو کەمینانەشی خنکاندووە.

ئەنجام کێشە کۆمەڵایەتیە سەرەکیەکانی خۆرهەڵاتی ناوین کە سەرچاوەکەیان بۆ شارستانی چینایەتی ـ دەوڵەت دەگەڕێتەوە و لەمیانەی مۆدێرنیتەی سەرمایەدارییەوە بەئاستی جینۆساید گەیشتووە لەگەڵ قەیرانی بونیادی جیهانگیرییشەوە بەقۆناخێکی سەخت و قورس گەیشتووە. ئەجندای هەرێمی مۆدێرنیتەی حوکمڕانی نەک هەر تەنیا کێشەکانی پێناسەو چارەسەر نەکردووە. تەنانەت لەجیاتی ئەو شتگەلەی نوێنەرایەتیان دەکرد بێ ئاگابوون. هەروەها میللیگەرایی ئەتنیکی نەژادی‌و ئایینی کە زیاتر پەنایان بۆ بردووە لەجیاتی چارەسەری کێشەکانیان قووڵ‌و گرژتر کردووە.

کلتووری خۆرهەڵاتی ناوین لەهەمانکاتدا شێوازێکی ژیانە کە شۆڕشە مێژووییە شکۆدارەکان ئافراندوویانە. بەو ڕادەیەی دەوڵەت ـ نەتەوەکان واتە ئامرازەکانی کۆمەڵکوژی کلتووری حەقیقەتی کۆمەڵگا بکوژن؛ ژیانیش دەکوژن. فاکتەرەکانی تازەگەری دیموکراتی کە هەوڵی پێناسەکردنیانماندا هێزی کرداری ـ تیۆری وەستاندنی جینۆساید و پاراستنی ژیانن. کاتێک لەسەر بنەمای کۆمەڵگای دیموکراتیک ـ ئیکۆنۆمیک ـ ئیکۆلۆژیک هەنگاو بەرەو سەردەمی نەتەوە دیموکراتەکان بهاوێژرێت، ئەوکاتە لەکلتوورە نوژەنبووەکەی خۆرهەڵاتی ناویندا سەرلەنوێ ژیان بەکارەکتەرە ئەفسوونیەکەی خۆی دەکات.

٢. کێشەی بیروکراسی و چینە کۆمەڵایەتیەکان

چینو بیروکراسی شوێنێکی گرنگییان لەناو ئەو ڕاستییە کۆمەڵایەتیانەدا هەیە کە ئایدیۆلۆژیای پۆزیتیڤیست شاردوویەتیەوەو زلیکردوون. دیاردەی چینایەتی کە پۆزیتیڤیستە چەپڕەوەکان لەڕادەبەدەر زلیان کردووە، وەک حەقیقەتێکی کۆمەڵایەتی بەپێی پێویست مانادار نەکراوە. لەکۆمەڵگا زیاتر ڕۆڵ بە چین دراوە. وەک بڵێی کۆمەڵگا بریتی بێت لە چینەکان. چەمکێکی کۆمەڵگا پێشخراوە کە بریتییە لەکۆی چینەکان. بەڵام بەپێچەوانەکەی ڕاستە. بەگوێرەی جەستەی کۆمەڵگا دیاردە چینایەتیەکان نۆخێکی قەڵەوبوونی نائاساییە. ناوە بەناوە لاواز و قەڵەو دەبنەوە. بچووکردنەوەی کۆمەڵگاکان بۆ نۆخی چینایەتی نۆخێکی نابینایی تەواو دەخولقێنێت؛ حەقیقەتی کۆمەڵگا لەبەین دەبات. ئایدیۆلۆژیا چینایەتیەکان لەسەردەمی شارستانیدا بوونەتەوە خاوەن ماهیەتێکی پاوانگەرایی؛ گوزارشتکردنی حەقیقەتی کۆمەڵگا بەلاڕێکردن و چەواشەکراوی دەکەن بەرێساو لۆژیکێک. پیشەی دانایی و فەلسەفە لەناوەڕۆکی خۆیدا هونەری گەڕانە بەدوای حەقیقەتی ونکراوی کۆمەڵگادا.

ئەو جیابوونەوە چینایەتییەی بەدرێژایی مێژوو پەرەیسەندووە لەجیاتی ئەوەی وەک دیاردەیەکی ئاسایی کۆمەڵایەتی ناوتوێ بکرێت هەڵسەنگاندنی وەک لایانێک گرنگو بایەخدارە. ئایدیۆلۆژیا و زانستی کۆمەڵایەتی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری لەبنەڕەتدا پشت بەدیاردەی چین دەبەستێت. خۆی بەشێوەی چینی دەسەڵاتدار و چینی دەستەمۆ تیۆریزە دەکات. بەهۆی ئەو ماهیەتەی گوزارشت لەحەقیقەت ناکات و بەردەوام لەنۆخێکی ڕەخنەگر و دۆگمانیکانەدا دەمێنێتەوە. هەروەها دەکرێت هەمان تایبەتمەندێتی لەتەواوی سەردەمەکانی شارستانی چینایەتیدا ببینرێت. لەهەردوو حاڵەتیشدا ئەو ئایدیۆلۆژیا و باوەڕییە زانستیانەی لەسەر چینایەتی (چینی دەستەلاتدار و ژێردەست) تیۆریزەکراون تاڕادەیەکی زۆر حەقیقەت چەواشە دەکەن. بەهۆی ئەو ژیان و زهنیەتانەی لەسەر جیاوازی چینایەتیەوە تیۆریزە کراون لێکەڕین بەدوای ڕاستی و حەقیقەت هیچ کەم

نابێتەوە. گفتوگۆو کێشمە کێشەکان سەبارەت بە حەقیقەتیش سەرچاوەی خۆی لەهەمان واقیعەوە وەردەگرێت. لەم سۆنگەیەوە کێشەی کۆمەڵگا بەشێوەیەکی سەرەکی وەک دیاردەیەکی چینایەتی دیاردەبێت. کاتێک لەسەر ژیانی ئابووری ئاوابکرێت وەک پاوانێکی سەرووی ئابووری بەرجەستە دەبێت. چونکە ئابووری پەرە نەسێنێت جیاوازی چینایەتیش پەرە ناسێنێت. چەندە زێدە ـ بەرهەم و زێدە ـ بەهایەکی زیاتر دەستەبەربێت، بەو ڕادەیەش بناخەی ماددی جیاوازی چینایەتی پێکدێت. ناکۆکی و پێکدادانی چینایەتی دژوار لەسەر ئەو زیادەیە ڕوو دەدات، ئەو واقیعە بناخەی ئەو دیاردەیەش پێکدێنێت کە بەگژی و پێکدادنی کۆمەڵایەتی ناو دەبرێت.

هەروەها هەموو کاتێک شانبەشانی دیاردەی چینایەتی توێژگەلێکی لۆمپان و بەرەڵای لەبەرهەم دابڕاو پێکدێت کە بەفاکتەرە پەراوێزخراوەکان ناو دەبرێن. ئەو توێژانەی لەرێگای مۆدێرنیتەی سەرمایەدارییەوە بەدۆخی "سوپای بێکاران" گەیەنراون نەفرینی سیستەمن. بەمجۆرە بەدەستی مرۆڤەوە دیاردەیەک دیاری کۆمەڵگای مرۆڤایەتی دەکرێت کە لەجیهانی ئاژەڵانیش بوونی نییە، مسۆگەر بۆ کارکردنی سیستەم پێویستی بە سوپای بێکاران هەیە، چونکە لەدۆخێکی پێچەوانەدا یاسای زۆرترین قازانج کار ناکات. بەبێ گەورەبوونی سوپای بێکاران گەورەبوونی سەرمایەش فەراهەم نابێت. ئەنجامێکی دیکەی ئەو دیاردەیەش زیادبوونی ژمارەی دانیشتوان و بزاوتەکانیانە. زیادبوونی بەردەوامی ژمارەی دانیشتوان تەنیا بێکاری لەسەر پێیان ناهێڵێتەوە، بەڵکو دەرگای کارەساتی ئیکۆلۆژی ئەوتۆ دەکاتەوە کە هەسارەکەمان توانای خۆراکپێدانی نییە و ژینگەکەشمان بەرگەی ناگرێت.

یەکێک لەهەڵە گەورەکانی مارکسیزم (سەرجەم ئایدیۆلۆژیاکانی مۆدێرنیتەی سەرمایەداریش) جیابوونەوەی چینایەتی بۆ پێشکەوتن بە ناچارییەک داناوە. هەڵە یاخود لاوازیی سەرەکی سیستەمەکەی لەو داوەرییەدا شاراومیە. حاشاهەڵنەگرە کە ئەمەش ڕێگا لەپێش ڕەواکردنی زۆرداری و چەوسانەوە دەکاتەوە. ئەو داوەرییە ڕۆڵێکی سەرەکی لەنەمانی

بەهای حەقیقەتیشدا دەبینێت. بێگومان هەر دیاردەیەک بە زەروری و ژیانی دابنرێت ڕەواکردنیشی دەست لێبەرنەدراوە.

دیاردەی بیروکراتی گوزارشتی نامەزراوەیی - دەوڵەتی دیاردەی چینایەتییە. ئامرازی کۆنترۆڵ و سەرکوتکردنی تەواوی کۆمەڵگا و چینی ژێردەستە لەلایەن چینی فەرمانڕەواوە. بەڵام بەپێی بەسەرچوونی قۆناغ هێزێکی گەورە بەدەست دێنێت و بەپێگەیەکی تایبەت دەگات. خۆشی دەبێت بە چینێک، دەبێتە سەرچاوەیەکی زادەی چینایەتی. لەمیانەی جیابوونەوەی بەردەوامدا جیاوازی چینایەتی سەرووو خواروو بەخێو دەکات. ئەو دۆخەش بەردەوام دوالیزمێک لەژێر بونیادی خۆیدا دەئافرێنێت. لەلایەکی دیکەشەوە وەک جیاکارییەک بەردەوام خۆی لەسەرووی کۆمەڵگاوە دەبینێت. پاوانگەرایی چین زیاتر لەڕێگای بیروکراسییەوە ئاوا دەکرێت. لەگەڵ ئەوەی بەدرێژایی مێژوو لەپەرەسەندندا بووە، بەڵام لەسەردەمی مۆدێرنیتەی سەرمایەداریدا بیروکراسی بووە بە دێوێک کە کۆمەڵگا قووت بدات. چەواشەکاری چینایەتی لەو کاتەی بیروکراسی لەزیادبووندایە بەیەکەوە دیاردەی کۆمەڵگا دووچاری لاوازترین دۆخی خۆی دەکەن. کۆمەڵگا بەدۆخێک دەگەیەنن کە بڵێین تەنیا بریتیە لە چین و بیروکراسی. لەو قۆناخەدا سەرکوتکردن و چەوسانەوە دەگاتە بەرزترین ئاستی خۆی. ناکۆکیو پێکدادانەکانیشی بەشێوەیەکی خەست ڕوودەدەن. کاتێک زیادبوونی ناکۆکی و پێکدادانەکان ڕێگا لەپێش بیروکراسیەکی زیاتر دەکاتەوە، کێشەی کۆمەڵایەتی بۆ پەرەسەندنی سروشتی دەگۆڕێت، لەهەندێک شوێنیش بۆ تەقینەوەی شۆڕشگێڕی وەردەچەرخێن.

چینی ژێردەست لەبواری حەقیقەتەوە بێ بەهایە، کۆیلایەتی گوزراشت لەتاکی ئەو مرۆڤە دەکات کە شوێنپەنجەی حەقیقەتی سڕاوەتەوە. لەم سۆنگەیەوە بزاوتە ئایدیۆلۆژیی و سیاسیەکانی پشت بەکۆیلە دەبەستن بەرهەمدارنابن. بەڵام کاتێک ببن بە بەشێکی بزاڤی گەڕان و بەدەستهێنانی حەقیقەتی ڕێکخراو بەرامبەر بەو چەوسانەوەو سەرکوتکردنەی لەسەر تەواوی کۆمەڵگا جێگای باسە مانا بەخش دەبن.

وەک چۆن لەبواری حەقیقەتدا چینی بەرتەسک بێ بەهایە، وەک بزووتنەوەش دەرفەتێکی ئەوتۆی سەرکەوتن ناڕەخسێنێت. واقیعو بوویەرە مێژووییەکان لەو بارەوە پڕ لەنموونەن.

ئەو هەڵسەنگاندنانەی سەبارەت بە چین و بیروکراسی ئەنجامدراون بۆ مێژووی کۆمەڵگای خۆرهەڵاتی ناوینیش لەجێگای خۆیدایە. جیاوازی چینایەتی و بیروکراسی لەسەر چوار شێوەی ئایدیۆلۆژی سەرەکی خۆیان ڕەوا دەکەن. ئەمانەش، ئایینگەرایی، میللیگەرایی، ڕەگەزگەرایی و زانستگەرایی پۆزیتیڤن، شێوەگرتنی ئایدیۆلۆژی و جیابوونەوەی چینایەتی پەیوەندییەکی بەهێزیان لەنێوانیدا هەیە؛ لەبەرئەم هۆکارەیە ناتوانن حەقیقەت بخەنە ڕوو. پەرەسەندنی کۆمەڵگای دیموکراتیک گونجاوترین ئەلتەرناتیفە بەرامبەر بەجیاوازی چینایەتی. لەکاتێکدا هەڵوێستی چینایەتی بەرامبەر بەچین بەردەوام چین دەئافرێنێت، بەڵام تێکۆشانی دیموکراتیانە بەرامبەر بەجیاوازی چینایەتی لەناو کۆمەڵگادا چین کەمدەکاتەوە، دەیتوێنێتەوە و بەکۆمەڵگایەکی ئازاد و یەکسانی دەگەیەنێت. لەم سۆنگەیەوە لەرێگای کۆمەڵگای ئیکۆلۆژی و ئیکۆنۆمیک زیادە (بەرهەمو بەها) کان لەپاوانەکانی سەرمایە دادەخات کەزەمینەی ماددی جیاوازی چینایەتیە و بەمجۆرەش سەرلەنوێ کۆمەڵگا بەهێز دەکاتەوە. کەڵەکەبوونی زێدە ــ بەها کە فاکتەری شاراوەی کێشەکانی کۆمەڵگایە لەسەردەمی شارستانی و مۆدێرنیتەدا لەلایەن فاکتەرەکانی تازەگەری دیموکراتیەوە دەتوێنرێتەوە و چارەسەری کۆمەڵگای دیموکراتیک دەست پێدەکات. بەمجۆرەش ڕوون دەبێتەوە کە تێکۆشانی دیموکراتییانە تێکۆشانێکی بە پرەنسیپی چینایەتیشە.

٣ ـ شۆڕش و کێشەی پلەداری، دەسەڵات و دەوڵەت

زۆربەی شۆڕشەکان لەگەڵ ئامانجەکانیان پێچەوانە دەبنەوە چونکە شیکارێکی ڕاست سەبارەت بەکێشەکانی پلەداری، دەسەڵاتداری و دەوڵەت ئەنجامنادەن. لەم بارەشەوە مێژوو پڕ لەپاشماوەی ئەو شۆڕشانەیە کە پێچەوانەی ئامانجەکانیان بوونەتەوە. لەشۆڕشی ئیسلامیەوە کە

بانگەشەیەکی زۆری ئیلاهیبوونی دەکرد، تا دەگاتە شۆڕشی فەرەنسا کە خۆی بەشۆڕشی ڕۆشنگەری سەدەی هەژدەهەم دادەنـاو تەنانـەت شۆڕشی سۆسیالیزمی زانستی ڕوسیای بەلشەفیکیش بـەدەیان نموونـەی هاوشێوە لەماوەیەکی کورتدا لەناکۆکبوون لەگەڵ ئەمانجەکانیان ڕزگاریان نەبووە. هۆکاری سەرەکی ئـەو دیاردەیـە؛ تێکشکاندنی دەوڵـەتێک یـاخود هێزێکی دەسەڵاتی پلەداری چوارچێوەی "کورت ماوە"مانای تێکشکانی شارستانی و مۆدێرنیتە نییە کە دامـەزراو و کلتووری "درێژمـاوە" یـە. تەنانـەت ئەگـەر دەوڵەتی ژێر کەوتوو لەناو خودی شارستانی یاخود مۆدێرنیتـەدا بووبێت بەکۆسپێک، ئەوەی لەئاکامی ڕووخانی ئەو دەوڵەتـە لـەڕێگای شۆڕشـەوە بـــەهێزتر دەبێـــت شارســـتانی مۆدێرنیتەیـــە کـــە کارەکتـــەرەی تـــەواوی دەوڵەتەکانی ئەو قۆناخە دیار دەکات. تێکشکانی دەوڵەت مانای تێکشکانی دەسەڵات و مۆدێرنیتە نییە؛ بـەڵکو ئەمـە ئـەو واقیعەیـە کـە لـەژێر زیـاتر بەهێزبوونی دەسەڵاتدا شاراوەیە.

پلـەداریو دەســەڵات وەک دوو دیـاردەی تێکـەڵ بەیـەکتری بـەدرێژایی هەزاران ساڵ بـەردەوام دەبـن، بـەڵام دەوڵـەت بەرهـەمی مـاوەی کورتترە. هەرچی شۆڕشە ڕووداوی ساتە ماوەن. ئەمەش مانای ئەوە نییە کە شۆڕش ڕۆڵی گرنگ نابینێت. بەڵام هەڕەشە و هەرسکردن و توانەوەی شۆڕشـەکان لــەناو بونیادەکــانی دەوڵــەتو شارســتانیدا بــەردەوام وەک ئەگــەرێک لەئارادایە. بۆ نموونـە شۆڕشی ١٧ی ئۆکتۆبـەر بەرامبـەر هـیچ دەوڵـەتێک تێکنەشکا؛ بەڵام بەرامبەر مۆدێرنیتەی سەرمایەداری تێکشکا کـە سیستـەمی بونیـادی درێژماوەیـەتی. بێگومـان تـەنیا شـەڕکردنی بەرامبـەر فاکتـەری سەرمایەداری مۆدێرنیتە ڕۆڵی دیاریکەری لەمەدا هەیە؛ بەتایبەتیش لەژێر نــاوی ســـەرمایەداری دەوڵـــەت بەکۆنەپەرســـتترین و محافـــەزەکارترین شێوەیەوە ململانێی لەگەڵـدا کـردووە. هـەروەها هەوڵیداوە لەبـەرزترین ئاستدا پەرە بەفاکتەرەکانی ئیندوستریالیزم و دەوڵـەت ــ نەتـەوە بدات. هەڵبەتـە کاتێـک بـەبێ شـیکاکردنی مۆدێرنیتـە کەوتنـە نـاو لادانێکـی بـەمجۆرە، لەدەرەنجامـدا شۆڕشـی پێچەوانـەی ئامانجـەکانی دەکـردەوە، سـەدەی بیسـتەمیش پـڕە لەپاشـماوە و وێرانـەی ئـەمجۆرە شۆڕشـانە.

تێکۆشـان بەرامبـەر کلتـووری پلـەدار، دەسـەڵات و دەوڵـەت پێویسـتی بەراڤەیـەکی راسـتی مێژوویـی (مێـژووی فاکتـەرەکانی دیمـوکراتی)و بەکارهێنانی فاکتەرە بەرهەڵستکارەکان هەیە کە بەراست پێناسەکراون. شۆڕش ئەو کاتە سەرکەوتوو دەبێت کە لەگەڵ سیستەمی درێژخایەنی تازەگەری دیموکراتی ئاوێتەبێت و لەگەڵ ئامانجەکانی ناکۆک نەبێت.

کاتێـک لـەم چوارچێوەیـەدا ڕاڤـەی شۆڕشگێڕانەی هەرسـێ ئایینـە ئاکخوادابیەکەی خۆرهەڵاتی ناوین بکەین، ئەوا باشتر تێدەگەین کە بۆچی پێچەوانـەی بانگەشـە شکۆدارەکەیان کەوتوونەتـەوە. لاسـایی کردنـەوەی بونیادەکانی"درێژ ماوە" دەسەڵات و پلەداری و یەکسەر بە دەوڵەتبوونیان، هۆکـاری سـەرەکی سـەرنەکەوتنی ئـەو شۆڕشـە ئاینیانەیـە. دەشـێت لـەم چوارچێوەیـەدا دەرک بـە لادانـی بـەردەوامی ئایینـە ئاکخوداییـەکان لەئامانجەکانیان بکرێت کە لەوبڕوایەدان لەپێناویدا دەجەنگن و تەنانـەت وەک یاسای شۆڕشی چەواشـەی لێهاتووە. لەسـەردەمی مۆدێرنیتـەدا ئـەو یارییـە بەشـێوەیەکی زۆر ئاشـکراتر ئەنجامـدەدرێت. سـەرجەم شۆڕشـە نیشتیمانیەکانی لەمیانـەی دەوڵـەت ـ نەتـەوەوە بەدامـەزراوەیی دەبـن و تەواو لەگەڵ ئامانجەکانیان نـاکۆک دەبـن، ئیتر بـەدۆخێک دەگـەن تـەنیا لەمیانەی ئازار و نەفرینەوە باسیان دەکرێت.

لەکۆمـەڵگای خۆرهـەڵاتی نـاوین ئـەو شارسـتانییانەی لـەبواری چڕبوونەوە لەبەهێزترین دۆخ و درێژخایـەنترین مـاوەدا ژیـاون گوزراشت لەلوتکـەی کلتـووری پلـەداری، دەسـەڵات و دەوڵـەت دەکـەن. لەسـەردەمی گلگامێشـەوە زانـراوە کـە دەسـەڵات نەخۆشـییە. داناکـان بـەردەوام باسـی نەخۆشی دەسەڵاتیان کردووە؛ وەک سەرنجڕاکێشترین سۆزانی پێناسـەیان کردووە. خۆرهەڵاتی ناوینیش بەو سیفەتەی لانکەی درێژخایەنترین کلتوور و سەرچاوە و شوێنی سـەرجەم بونیادەکـانی دەوڵـەت و دەسـەڵاتی زادەی پلـەداری بـووە؛ لـەو سـۆنگەیەوە باشـتر تێدەگـەین کـە بۆچی بـەردەوام کلتووری دیموکراتی لەژێرەوە بووە. لەهەر کۆمەڵگایەکدا سەرۆکی خێـزان خـۆی بـە ئیمپراتـۆرێکی بچـووک دابنێـت ڕوون دەبێتـەوە کـەبۆچی ڕۆڵـی شۆڕشەکان سنووردار بووە. هەرچی لەقەڵەمدانی تەواوی مۆدێرنیتەیە وەک

شۆڕشێک دەرفەتی زیاتر ئێگەیشتنی ڕەهەندەکانی کێشە کۆمەڵایەتییەکانی ڕۆژی ئەمڕۆمان بۆ دەڕەخسێنێت. کاتێک سیستەمێکی فەتحکاری و داگیرکاری ئافرێنەری کێشەکان وەک سیستەمێکی چارەسەرکردنی کێشەکان پەیڕەو بکەین، هەڵبەتە ئەنجامەکەی کێشەی کۆمەڵایەتی قورستر دەبێت. لەسەدەی دواییدا بوون بەخاوەن دەوڵەت - نەتەوەیەک وەک بەیەکگەیشتنی هەرە گەورە لەگەڵ خوداوەند هەڵسەنگێنراوە. تەنانەت خوداوەندە کۆنەکانیش خرانە خزمەتی خوداوەندی نوێوە. نەتەوەکانی خۆرهەلاتی ناوین لەو ڕاستییە بێ ئاگان کەبەرامبەر بەیەکتری و بگرە بەرامبەر هاوڵاتییەکانی خۆشیان وەک ئامرازێکی شەڕ کاراو دەست بەکارن و هەژموونگەرایی سیستەم ئەو ڕۆڵەی پێ بەخشیوون. تەنانەت بەناوەندیکردنی دەسەڵات و بەنەتەوەکردنی زێدەڕۆیانەی دەوڵەت وەک ڕۆڵێکی شۆڕشی نەتەوەیی - نیشتیمانی دەبینرێت. شۆڕشێک هەڵگری ئەو هەموو ناکۆکیانە بێت، نەک هەر تەنیا دەرفەتی سەرکەوتنی نابێت، بەڵکو زەبر لەو ئازادی و یەکسانییەش دەدات کە بانگەشەی بۆ دەکات. شۆڕشەکان تەنیا کاتێک دژە - ناوەندگەرایی‌و دژە - دەسەڵاتگەرایی بن دەتوانن خزمەت بە دیموکراسی، یەکسانی و ئازادی بکەن؛ بەو ڕادەیەی کلتووری دیموکراسی کلتووری زلکراوی دەوڵەت - نەتەوە دەرباز بکات لەخۆرهەلاتی ناوین دەرفەتی گەشەکردنی بۆ دەرەخسێنێت. بەو ڕادەیەی بۆ بونیادەکانی دەوڵەت و دەسەڵات ــ گوزراشتی چڕکراوەی پاوانەکانی سەرمایە و چەوسانەوە ــ لەلایەن کۆمەڵگای دیموکراتییەوە دەربازبکرێن کە گوزارشتی چڕکراوی کۆمەڵگای ئیکۆنۆمیک و ئیکۆلۆژییە، کێشە کۆمەڵاتیەکان دەکەونە سەر ڕاستەڕێی چارەسەری ڕاستەقینەوە. نەتەوە دیموکراتییەکان و گوزارشتە سیستەماتیکەکەیان (تازەگەری دیموکراتی) نوێنەرایەتی چاخێک دەکەن کە کێشەکانی زادەی پلەداری، دەسەڵات و دەوڵەتی تێدا دەرباز کراوە.

بۆ واتاداربوونی شۆڕشەکان و ناکۆکبوونیان لەگەڵ ئامانجەکانیان، پێویستە لەکۆتاییدا شۆڕشەکان تووشی نەخۆشی دەسەڵات و بارییەکانی دەوڵەتگەرایی نەبن، ئەو شۆڕشانەی یەکسەر دەبن بەدەسەڵات و دەوڵەت

تەنیا لەناو ناچن و کۆتاییان پێنایەت، بەڵکو خیانەت لەبانگەشەکانی دیموکراسی، یەکسانی و ئازادیش دەکەن. لەم چوارچێوەیەدا مێژووی شۆڕشەکان تراژیدیای دیرۆکی خیانەتیش بەخۆیانەوە دەبینن. لەم لایەنەوە شۆڕشەکانی ئیسلام، فەرەنسا و ڕووسیا پڕ لەوانەو ئەزموونی مەزنن. لەم سۆنگەیەوە لەجیاتی بەستنەوەی خێرای شۆڕشەکان بەهەلومەرجەکانی دەوڵەتو دەسەڵاتەوە گرێدانیان بە بەها درێژخایەنەکانی کۆمەڵگای سیاسی و ئەخلاقییەوە گرنگی و بایەخێکی زۆری هەیە. چونکە تەنیا لەرێگای سیاسەتی دیموکراتییەوە دەتوانرێت بناخەکانی کۆمەڵگای سیاسیو ئەخلاقی دابنرێت. لەم چوارچێوەیەشدا تا کۆمەڵگاکان لەرێگای سیاسەتی دیموکراتیبیانەوە نەخرێنە سەر پێیان، رێکخستنی دیموکراتیانە لەناو هەر جڤاتێکدا ئاوا نەکرێت و رێبەرایەتی دیموکراتیک پێنەگەیەنرێن، هەروەها بۆ ماوەیەکی درێژ شێوازی ژیانی دیموکراتیانە ناقینەکرێتەوەو جێگیر نەکرێت کۆمەڵگا سیاسی و ئەخلاقییەکان ئاوا ناکرێن؛ گوزارشتی بەرجەستەی کۆمەڵگای دیموکراتی کۆمەڵگا دیموکراتییەکان ئاوا ناکرێت، لەم سۆنگەیەوە نەتەوە دیموکراتیەکانیش ئاوا ناکرێن. بەمجۆرە پێویستە وەک چاخێکی نوێ بیر لەتازەگەری دیموکراتی بکرێتەوە کە لەیەکپارچەیی نەتەوەیی درێژخایەنی کۆمەڵگا دیموکراتییەکان پێکدێت، هەروەها وەک شێوەیەکی ژیانی ڕۆژانە هەڵسەنگێنرێت کە بەقەدەر نان، ئاوو هەوا ژیانییە.

کێشەیەکی دیکەی گرنگ و پەیوەندیدار بە پلەداری، دەسەڵات و دەوڵەتەوە، پەیوەندی بەماهیەتی خودی ئەو دامەزراوانەوە هەیە. لێکەرینەکانی دیموکراسی، یەکسانیو ئازادی پشتبەستوو بەو نامەزراوانە گەورەترین پارادۆکسی ئەو ئایدیۆلۆژیانەیە کە بەمجۆرە ئەمانجەکانی خۆیان رادەگەیەنن لەسەرووی هەمووشیانەوە مارکسیزم. لەمیانەی پشتبەستن بەو دیاردانەی لەسەر بنەمای تکۆلیکردن لەناسنامەی دیموکرات، ئازادو یەکسان دێنە ئاراوە هەوڵدان بۆ بەدەستهێنانی ئامانجەکان گەورەترین پارادۆکسە مێژوو بەخۆیەوە دیوە. لاوازکردنی پاوانەکانی سەرمایەی سەر کۆمەڵگای ئیکۆنۆمیک ـ ئیکۆلۆژیو کاریگەری

دەسەڵاتو پلەداری لەسەر کۆمەڵگای دیموکراتی و سنووردارکردنی دەوڵەت لەرێگای یاساوە پانزەهیری ئەو دیاردانەیە کە ئامرازەکانی دامەزراوەیی جیاوازی چینایەتین. لەم لایەنەشەوە سیاسەتی دیموکراتییانە رۆڵێکی ژیانی دەبینن، جگە لەسیاسەتی دیموکراتیانە لەرێگای هیچ ئامرازێکی دیکەوە کۆمەڵگایەکی ئازادو یەکسان (لەناو جیاوازییەکانیدا) بەدینایەت. چەندە ببیت بەدەسەڵات بەو رادەیەش دەبیت بەچین. بە پێچەوانەوە چەندە دیموکراتیزەبیت بەو رادەیەش بەرەو دۆخی بێ چینایەتی دەڕۆیت: تاوەکو ئامرازێکی بەرفراوانی سیاسەتی دیموکراتیانە بەسەر کلتووری خۆرهەڵاتی ناویندا نەسەپێنرێت، بەردەوام کۆمەڵگا لەمیانەی ئەو ئامرازەوە وشیارنەکرێتەوەو هەڵنەسێتەوە سەرپێیان و نەخرێتە ناو چالاکییەوە بەکۆمەڵگای دیموکراتیک ناگات. تا بەکۆمەڵگای دیموکراتیش نەگات هیچ ئامانجێکی ئازادی و یەکسانی بەدینایەت، چاخی ئازەگەری دیموکراتی جێگای باس نابێت.

٤ ـ کێشەکانی شار، چینی ناوین و هەرەسهێنانی کۆمەڵگای گوند ـ کشتوکاڵ لەخۆرهەڵاتی ناوین و رێگەکانی چارەسەری

وێرانکاری بنەڕەتی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری لەهەرەسهێنانی شار، گەورەبوونی شێرپەنجەیی چینی ناوین و لەناوبردنی کۆمەڵگای گوند ـ کشتوکاڵدا ئاشکرا دەبێت. یەکبوونی ئاوسانی نائاساییانەی چینی ناوین لەگەڵ تەقینەوەی ژمارەی دانیشتوان کە شۆڕشی پیشەسازی سەدەی نۆزدەهەم خێرای کرد لەژێر ناوی شارەوە رێگای لەپێش کاولکردنی شار کردەوە، بەشێوەیەکی تێکەڵ لەگەڵ هەڵوەشانەوەی کۆمەڵگای گوند ــ کشتوکاڵی هەزاران ساڵە بەرێوەچووە. کۆمەڵگای گوند ــ کشتوکاڵ لەبنەڕەتدا خاوەن هەلومەرجێکی لەبارە بۆ ژمارەیەکی سنووربداری دانیشتوانی شار و بونیادێک کە هەڕەشەی کوشندە ناکاتە سەر ژینگە. سەرجەم شارەکانی چاخەکانی کۆن و ناوین لەگەڵ کۆمەڵگای کشتوکاڵ هاوسەنگ و کارابوون. بەڵێ تێکدانی ژینگە و تێکچوونێکی ئەوتۆ هاوسەنگی هەزاران ساڵەی نێوان شار ـ گوند بەردوام بوو. ئەو کێشانەی

هاتنە ئاراوەش بەئاستی هەرەشەکردن لەشار و کۆمەڵگای کشتوکاڵ نەگەیشت. شارەکانی بەر لەسەردەمی ئیندوستریالیزم ڕۆڵێکی گەورەیان لەکۆمەڵگابووندا بینیوە. لەشاری ئوروکەوە (۳۵۰۰ پ. ز) تا دەگاتە ڤینسیا (۱۰۰۰-۱۸۰۰) ئاشنای چەندین شاری خاوەن ڕابردووی شکۆداربووە. هەروەها ڕۆڵی شارەکان لەپەرەسەندنی زانست، هونەر، فەلسەفە و پیشەسازی حاشاهەڵنەگرە. تەنانەت دەوڵەتی شار (دەوڵەتشار)یش تەواو بەدەوڵەت دانانرێت، مانای نیمچە دیموکراسیەکە. بەمانایەک لە ماناکان مێژووی چیرۆکی ئەو شارستانییە باسدەکرێت کە لەئەوەرەی شاردا ئاوابووە. بەردەوام هاوسەنگبوونی ژیانی شار بەر لەقۆناخی ئیندوستریالیزم لەگەڵ ژیانی گوند ـ کشتوکاڵ ڕەچاوکراوە. ئەگەر ناکۆکی لەنێوان شار و گوند دروستیش بێت، بەو دژوارییە ناگات هەرەشە لەیەکێتی و یەکپارچەیی کۆمەڵگا بکات، هیچ کاتێک بەئاستی پووچەڵکردنەوەی کۆمەڵگای گوند ــ کشتوکاڵ نەگەیشتووە. گرێدان و یەکتری تەواوکردن مەرج بووە. ئەو تەقینە بونیادییەی ئیندوستریالیزم بەئامانجی زۆرترین قازانجەوە بەخۆیەوە بینی تەنیا بەتێکدانی ئەو هاوسەنگییە نەوەستا؛ ئەو چڕبوونەوە نائاساییەی ژمارەی دانیشتوان و بونیادەکانی لەو دوو سەدەیەی دوایی بەناوی شار هاتنە ئاراوە لەڕاستیدا ناشارگەراییو شارگەراییەکی بێ‌مانای لەگەڵ خۆیدا ئافراندووە. لەئاکامی ڕووخاندنی کۆمەڵگای گوند ــ کشتوکاڵ لەژێر ناوی "کۆمەڵگای پیشەسازی" ڕێگای لەپێش پەنایەکی شێرپەنجەیی کردەوە. هیچ ڕۆڵ و کارابوونێکی ئەو دیاردەیە جێگای باس نییە کە بەتەقینەوەی چینی ناوین ناودەبرێت. تەنیا چەندایەتی بوونی هەیە.

دەستەواژەیەکی سەیری لەجۆری بێکاری چینی ناوین داهێنراوە. بەئامانجی ڕەواکردنی ئەو سەمەرە چینایەتیەش هەندێک ئایدیۆلۆگ هەوڵیانداوە وەک ڕاچێتەی بناخەیەکی تۆکمەی ماددی کۆمەڵگای دیموکراتیک بیخەنە ڕوو. نەک تەنیا ملیۆنی، بەڵکو شاری دە ملیۆنی و چینێکی ناوینی زەبەلاح هاتە ئاراوە. ناوبردنی بە "گوایە" بەهۆی نەبوونی بەدیاردەی ماددی نییە، چونکە هەبوون و مانایەکی تایبەت

بەخۆی نییە. ئەو واقیعەی لەژێر ناوی دیاردەی چینی ناوین هەوڵی بۆ دەدرێت بەیەکگەیاندنی جیابوونەوەی کۆمەڵگایە بەشێوەی چینی سەروو خواروو. دیالیکتیکی کۆیلە ـــ کۆیلەداری چینەکانی سەرووو خواروو بەتایبەتی لە فەلسەفەی هیگل دا بەشێوەیەکی زۆر کامل شیکارکراوە و ماناکەشی خراوەتە ڕوو. بەڵام کاتێک هەمان هیگل لەشێوەی دەوڵەت ـــ نەتەوە چینی ناوین وەک بەدیهاتنی ئازادی پێشکەش دەکات؛ دەبێتە پووچترین ئەنجامی فەلسەفە گەورەکەی. کارل مارکس یش هەمان هەڵەی بەناوی چینی "پرۆلیتاریا"وە ئەنجامداوە. گەورەترین ساختەکاری کۆمەڵایەتی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری لەوە دایە کە دیاردەی دووچینی ـــ کە هەبوونێکی تایبەت بەخۆی نییەو وەک لادانێک لەناو کۆمەڵگا ئافرێنراوە ـ دەکات بەشتگەلێکی سەیرترو وەک هەبوونێکی کۆمەڵایەتی دەیانخاتە ڕوو. سەرجەم زانستە کۆمەڵایەتی و ئایدیۆلۆژیاکانی سەرمایەداری ئەرکیان ڕەواکردنی ئەو ساختەکاریە یە. هەوڵدەدەن حەقیقەت لەدیاردەیەک بئافرێنن کە خۆی خاوەن حەقیقەت نییە. هەروەها لەمیانەی میتافیزیای پۆزیتیڤیستەوە پیشاندانی وونبوونی حەقیقەتی مەزن وەک "حەقیقەتی ئۆبژەکتیڤیتی"بە مەبەستی سەرەکی پیشەکەیان دادەنێن.

سیستەمی ئیمپراتۆریەت ئەلتەرناتیف یاخود بەردەوامی دەوڵەتشاری بەر لە پیشەسازیگەرایی بوو. ئیمپراتۆریەتەکان کە لەبنەڕەتدا پشت بەکۆمەڵگای گوند ـ کشتوکاڵ دەبەستن بەرامبەر بەو ئاسایشەی دەستەبەریان کردبوو خۆیان بەخاوەنی زێدە (زێدە، بەرەمو بەهاکان)ی کۆمەڵگا دانابوو. دەوڵەتی شاربێت یان سیستەمی ئیمپراتۆریەت وەک بەربەستێک بەرامبەر کەڵەکەبوونی سەرمایە قووت بوونەتەوە کەلەمیانەی شۆڕشی پیشەسازییەوە هەمیشەیی بووە. لەگەوهەردا دەوڵەت ـ نەتەوە سەرچاوەی خۆی لەپێویستی دەربازکردنی ئەو نەریتە بەسەرچووەی دەوڵەت وەردەگرێت. بەو ڕادەیەی دەوڵەت ـ نەتەوە توانیویەتی ئەو هەڕەشەو کۆسپانەی پێش کەڵەکەکردنی سەرمایەی سەرمایەداری بەلاوە بنێت بووە بەشێوەیەکی زاڵی دەوڵەت. لەم سۆنگەیەوە سەرمایەداری،

ئیندوستریالیزم و دەوڵەت - نەتەوە دیاردەگەلێکن لەگەڵ شارگەرایی ناشار، تەقینەوەی چینی ناوین و بیروکراسی و لەناوبردنی کۆمەڵگای گوند - کشتوکاڵ تێکەڵ بەیەکتری بوون. دیاردەگەلێکی وەک شاری سەد هەزاری (نەک تەنیا ملیۆنی) و گەورەبوونی چینی ناوین تەنیا وەک گەورەترین نەخۆشی، قەیران و ئەنجامێکی گێژاوی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری نامێنێتەوە. بەڵکو دەرفەتی ژیان لەهەساره و ژینگەکەشماندا ناهێڵێت. هەرچەندە بەشێوازێکی شەرمنانە و تێگەیشتێکی سنوورداری ئەو واقیعەش بێت، بەڵام پۆست مۆدێرنیتە توانیویەتی مەودا ببڕێت. کاریگەرییەکی قورسی مۆدێرنیتەی لەسەرە؛ بەڵام دیسان لەمیانەی ئاماژەکردن بەسێ ئەسپسوارەکەی مەحشەر رۆڵێکی ئەرێنی دەبینێت.

شارو چینی ناوین کە لەناوەندی مۆدێرنیتەدا بوونەتە دیاردەگەلێکی بەمجۆرە ڕەنگدانەوەیان لەخۆرهەلاتی ناوین زۆر ڕزێنەرترە. دیاردەگەلێکی بێ مانان. کاتێک دەڵێین مانای نییە مەبەستمان نەبوونی لایەنی ئەرێنییەتی. چونکە هەڵگری کۆمەڵێک مانای نەرێنین. شار و چینی ناوین تەنیا خۆیان بێکار ناکەن، بەڵکو بەخێرایی کۆمەڵگای گوند — کشتوکاڵ هەڵدەوەشێننەوە و خراپیەکەیان دەسەلمێنن! شارەکان و چینی ناوینی خۆرهەلاتی ناوین کە لەئافراندنی ئیندوستریالیزم و بیروکراسیەتێکی هاوشێوەی ئەوروپا زۆر دوورن لەدیاردەگەرایی خۆیاندا سەرجەم کۆمەڵگا بۆ دۆخێکی پەراوێزکراو، لۆمپان و بەرەڵا ڕاپێچ دەکات؛ دابڕانی ئەو چینە لەڕاستی مێژوویی و پێگەی بچووکراوەی بۆ ئەجێندا گەرایی هەژموونگەرایی سەرمایەداری، لاوازترین دۆخی حەقیقەتی کۆمەڵایەتی دێنێتە ئاراوە. پێشنەخستنی حەقیقەتەکەی دیاردەکە خراپ و نەرێنیتر دەکات، چونکە نەدەتوانێت شارستانی ئەوروپا پەسەند بکات، نەدەتوانێت شارستانییە ناوەندییەکەی جارانی زیندوو بکاتەوە. هەرەس و رزین و دۆخی دیاردەگەرایی نێوانیان وەسف دەکات. شارو چینی ناوینی خۆرهەلاتی ناوین کە لەمیانەی سەرچاوەیەکی کاتی وەک نەوت ڕۆژانە خۆیان رزگار دەکەن دۆخی بەشی زۆرینەیان زۆر مەترسیدارە. وەک دیار

دەبێت دوای تەواوبوونی سەرچاوەی نەوت هەرەسهێنانیان زۆر دژوار و جەرگبڕ دەبێت.

ئەوەی مانای راستەقینەی بە کۆمەڵگا بەخشیوە ژیانی پازدە هەزار ساڵەی کۆمەڵگای گوند ـ کشتوکاڵە. ئەو ژیانە کۆمەڵایەتییەی دەرفەتی بۆ شارستانی ناوەندی پێنج هەزار ساڵەش رەخساند، لەناوبردنی لەمەزەندەکان زیاتر ئەنجامی زۆر جەرگبڕتری لێ دەکەوێتەوە. هەرچەندە ئێستا دەرفەتی ئیدارەکردنێکی کاتی فاکتەرە درەنگ کەوتووەکانی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری جێگای باس بێت، بەلام دۆخی شار و چینی ناوین کە چیتر بارەکەی هەڵناگیرێت رۆژ بە رۆژ و بە بەردەوامی گرژی و پێکدادان و شەڕ لەخۆوە دەگرێت و خۆراکی پێدەدات. ئەو قۆناخەی لەدۆخی ئێستاماندا جێگای باسە رۆژ بەرۆژ خێرایی و خەستییەکەی لەزیادبووندایە و بەردەوام دەبێت.

لەم سۆنگەیەوە شارگەرایی ناشار، شێرپەنجەبوونی چینی ناوین و هەڵوەشانەوەی کۆمەڵگا گوند ـ کشتوکاڵ تەنیا وەک قورسترین کێشەی کۆمەڵایەتی سەرهەڵنادەن، بەڵکو گوزارشت لەسنووری بەردەوامنەبوون و خۆڕانەگری کۆمەڵگاش دەکەن. بەرامبەر بەکێشەکانو دۆخی مەحاڵبوونی بەردەوامبوون فاکتەرەکانی تازەگەری دیموکراتی تەنیا رۆڵی چارەسەرکردنی کێشە نابینن، بەڵکو هەنگاوەنانی ئەو کۆمەڵگایەش دەرەخسێنن کە بنبەست بووە و لەدۆخی کائۆسدایە. بەر لەهەموو شتێک خاوەنداریێتی لەکۆمەڵگای ئیکۆنۆمیک ـــ ئیکۆلۆژیک دەکات، لەسەربنەمایی کۆمیناڵ هەنگاو بۆ سەرلەنوێ بونیادنانەوەی کۆمەڵگای گوند ـ کشتوکاڵ دەهاوێژێت کە سەرمایەداری و ئیندوستریالیزم پووکاندوبانەتەوە. کۆمەڵگای گوند ـ کشتوکاڵ ئیکۆلۆژیانە ئاسایشی خۆراک دابین دەکاتو رەهەندێکی زۆر گرنگی کێشەکان چارەسەر دەکات. ناوبردنی ئەمەش بە "دووەمین شۆڕشی گوند ـ کشتوکاڵ" گونجاودەبێت. لەڕاستیدا لەسەدەی بیست و یەکەم پێویستی بەدووەمین شۆڕشی گوند ـ کشتوکاڵ هەیە. ئەو شۆڕشە تەنیا شار ڕزگار ناکات، بەڵکو کۆمەڵگاش لەشێرپەنجەی چینی ناوین دەپارێزێت: فاشیزمی دەوڵەت ـ نەتەوە کە

لەسەر شاروچینی ناوین بونیادنراوە کاتێک لەسەر ئەو بنەمایە لاواز بکرێت دەرفەتی پەرەسەندنی کۆمەڵگای دیموکراتیک زیاد دەبێت. ئەگەر دووەمین شۆڕشی گوند ـ کشتوکاڵ ڕوونەدات لەڕاستیدا بەردەوامبوونی کۆمەڵگا زۆر ئاستەمە. ئەو شۆڕشە جێگای شایستە بە تەکنۆلۆژیاش دەدات و دەتوانێت کۆمەڵگای گوند ـ کشتوکاڵ لە کاولکاریەکانی ئیندوستریالیزم بپارێزێت. شارەکانیش لەمیانەی هەلومەرجی تەکنۆلۆژیای پێشکەوتووترەوە سەرلەنوێ دەتوانن بە ژیانە شکۆدارەکەی جارانیان بگەن. تەنیا لە گەورەبوونە زێدەڕۆییەکەی ژمارەی دانیشتوان ڕزگاری نابێت. سەرلەنوێ دەتوانن هاوسەنگی لەگەڵ کۆمەڵگای گوند ـ کشتوکاڵ دابنێنەوە کە بۆتە خاوەن ڕۆڵێکی مانادار. شارو گوندی سەرلەنوێ بونیادنراوەی تازەگەری دیموکراتی دەبن بە دوو کۆڵەکەی هاوسەنگ و تەندروستی کۆمەڵگای دیموکراتیک، هەروەها دەبن بەمێشکی. بەو سیفەتەی دەوڵەمەندێتی و هەمەڕەنگین یەکتری تەواو دەکەن و زەمینەی بنەڕەتی دەربازکردنی فاشیزمی کۆمەڵگای هۆمۆژەنی دەوڵەت ـ نەتەوە ئامادە دەکەن.

هەم چانس هەم چارەنووسی خۆرهەلاتی ناوین گرێدراوی جێبەجێکردنی دووەمین شۆڕشی گوند ـ کشتوکاڵە. کاولکاری و خراپەکاریەکانی ئەو دوو سەدەیەی دوایی قەیرانی تێپەڕکردووە و لەئاستی کارەساتدایە. مۆدێرنیتە لەرێگەی هەرسێ پێچکەکەیەوە تەنیا زۆرداری و چەوسانەوە بەرێوە نابات، بەڵکو کۆمەڵگابوونیش دەڕووخێنێت. وەستاندنی ئەو کاولکارییە لەرێگای هەمان مۆدێرنیتەوە مەحاڵە. چونکە ئاگر بە ئاگر ناکوژێتەوە. لەم سۆنگەوە پەرەسەندنی تازەگەری دیموکراتی بەشێوەی دووەمین شۆڕشی گوند ـ کشتوکاڵ دەست لێبەرنەدراوە. هەر لەئێستاوە شەڕەکانی ئاو ـ وزە ـ خاک بەئاستێک گەیشتووە ڕێگری لێناکرێت. کۆمەڵگای سۆمەر لەسەر هەرەوەزی ئاو ـ خاک توانای پەرەسەندنی بەدەستهێنا و مێژوویی مرۆڤایەتی دەست پێکرد. کۆمەڵگای میسر و هەراپاش بەمجۆرەن. تەنانەت ئیسرائیلی ڕۆژی

ئەمرۆشمان بەشێکی گرنگی هێزی خۆی لە کۆمۆنەکانی کیبوتوز وەردەگرێت کە لەسەر تەکنۆلۆژیای مۆدێرن ئاواکراوە.

یەکینەکانی کۆمەڵگای ئیکۆنۆمیک ـ ئیکۆلۆژیک کەلەسەر حەوزەکانی ئاو ـ خاک ـ وزە پەرەی پێدەدرێت لەسەرووی هەمووشیانەوە حەوزەکانی دیجلە ـ فورات دەبنە بناخەی دووەمین شۆرش. بەمجۆرەش بونیادەکانی گوند ـ شار کە بەشێوەیەکی هاوسەنگ و تەواوکەری یەکتری ئاوا دەکرێن بونیادی بیناسازی نوێی تازەگەری دیموکراتی پێکدێنن. یەکینەکانی کۆمەڵگای دیموکراتیک، ئیکۆلۆیک، ئیکۆنۆمیک چەندە لەسەر ئەو بیناسازییە نوێیە پەرەیسەند شارستانی شاری دەوڵەت ـ نەتەوە و ئیندوستریالیزم بەشێوەی بونیادی ئۆتۆنۆم و دیموکرات سەرلەنوێ هەڵدەکشێت، لەبەرامبەر ئەمەشدا گوندەکان بەشێوەیەکی تەباوگونجاو لەگەڵ هەلومەرجی تەکنۆلۆژی نوێ وەک گوندی ـ ئیکۆلۆژی دووەمین شۆرشی خۆیان ئەنجامدەدەن. ئەوجارە دووەمین شۆرشی شارو گوند ـ کشتوکاڵ لەکلتووری خۆرهەلاتی ناویندا ڕۆڵی مێژوویی خۆی لەدەربازکردنی شارستانی دەوڵەت ـ چینایەتی و گوزەرکردن بۆ چاخی تازەگەری دیموکراتیدا دەبینێت. هەرجۆرە ناسنامەیەکی کلتووری لەناو کۆنفیدراسیۆنی نەتەوە دیموکراتیییەکانی خاوەن چەمکی ناسنامەیەکی نەرم و جەمسەرکراوەن وەک ئەندامێکی کۆمەڵگای دیموکراتیک، یەکسان و ئازادیخواز دەژین. ئەو تاکەش کە کلتووری تاکگەرایی (تاکخوازی) مۆدێرنیتەی سەرمایەداری کوشتوویەتی، وەک تاکێکی ئەخلاقیو سیاسی تازەگەری دیموکراتی سەرلەنوێ زیندوو دەبێتەوەو بەشێوەیەکی ئازادانە دەژیت.

٥ . کێشە خۆجێیی و هەرێمیەکان و چارەسەری نەتەوەی دیموکراتیک

لەهیچ قۆناخێکی مێژوودا ڕژێمێکی دەوڵەت لەئارادا نەبووە کە بەقەدەر دەوڵەت ـ نەتەوە کلتووری خۆجێیی و ناوچەکان وێران بکات. دەوڵەت ـ نەتەوە تەنیا وەک نۆێکی سیستەمی ئیمپراتۆریەت، دیموکراسی و دەوڵەتشار پێشنەخراوە. بەڵکو زیاتر لەوەی بەرامبەر ئەو نوو دیاردەیەی ئەنجامداوە، سەرجەم تایبەتمەندیەکانی ناسنامەی

خۆجێیی و هەرێمی قەدەخەکرد، لەناوبردن و هەوڵیداوە لەکۆمەڵگای مێژوویی بسڕێتەوە. بەڵام ناوەندیگەراترین ئیمپراتۆریەتەکانیش بەردەوام ڕەچاوی پاسا خۆجێیی و هەرێمیەکانیان کردووە. شێگەلی خۆجێیی و هەرێمییان بەدەوڵەمەندێتی داناوەو، بایەخێکی تایبەتیان بە بێبەشنەکردنی کۆمەڵگاکان لەو دەوڵەمەندێتیەداوە. هەروەها ناوەندگەراترین حکومڕانیەکانیش کاتێک دەسەڵاتەکەیان ڕەت نەکراوەتەوە دژایەتی ئۆتۆنۆمی بەرفراوانی بەڕێوەبەرایەتی و هەرێمیەکانیان نەکردووە. تا سەردەمی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری مێژووی شارستانی بەجۆرێک لەجۆرەکان دیرۆکێکە ناسنامە خۆجێیی و هەرێمیەکانی تێدا بەبنەما گیراوە. هەر شارستانی و ئیمپراتۆریەتێک لەمیانەی هێزی خۆجێیی و هەرێمەکانی دەستنیشانکراوە.

سەرەڕای ئەوەی مێژوو بریتییە لەکۆی ئەو ناسنامانە، بەڵام دەوڵەت ـ نەتەوە تکوڵییان لێدەکات و هەوڵدەدات خۆی وەک تاکە دەسەڵات و هۆمۆژەن بونیاد بنێت؛ هەڵبەتە ئەمەش گرێدراوی سیستەمی چەوسانەوەیە کەخزمەتی دەکات. ئەو هێزانەی بەدوای زۆرترین قازانج کەوتوونە و بەردەوام بەگوێرەی مەیلی کەڵەکەکردنی سەرمایە ڕەفتار دەکەن ئاگادارن کەچەندە ناسنامەی خۆجێیی و هەرێمی لەناوببەن بەو ڕادەیە بەمتمانەو ئاسایش دەگەن. دەوڵەت ـ نەتەوەی هۆمۆژەن لەو بڕوایەدایە چەندە هێزی خۆجێیی و هەرێمی تێکشکێنێت و کلتوورەکەی لەناوببات نەتەوە بەهێز دەکات و یەکێتی کلتووری نەتەوەیی ئاوا دەکات. بەڵام ئەوەی دێتە ئاراوە پاوانی چەوسانەوەو هێزی دەستەیەکی ئۆلیگارشییە. سەرباری ئەوەی یەکێتی کلتووری و یاسا وەک ئامرازی ڕەواکردنی ئەو پاوانەی هێزو چەوسانەوە ڕۆڵ دەبینێت، بە یەکێک لەکارەکتەرە سەرەکیەکانی دەوڵەت و نەتەوە دادەنرێت. لەوەش مەترسیدارتر ئەو بانگەشەیە کە هۆمۆژەنی بەمجۆرە بە مەرجێکی نموونەیی دیموکراسی دادەنێت. دەشێت وەک هەلومەرجی گشتی کۆیلایەتی مانادار ببینرێت. ئەگەر دیموکراسی خۆگوزارشتکردنی تایبەتمەندێتی یە خۆجێیی و هەرێمیەکان و خۆبەڕێوەبردنیان نەبێت، ئەی چۆن پێناسە

دەکرێت؟ ڕوون و ئاشکرایە لەمیانەی بەبنەماگرتنی هەلومەرجەکانی نەتەوەی هۆمۆژەن دیموکراسی ئاوا ناکرێت. چونکە ئەگەر تایبەتمەندێتی تاک و خۆجێیەتی و هەرێمی گوزارشت لەخۆی نەکات و بەرگری لەبەرژەوەندییە کلتوورییەکانی نەکات دیموکراسی فەراهەم نابێت. نەتەوەپەرستی دەستی دەوڵەت چەندە نکوڵیکردنی دیموکراتیزەکردنی خۆجێیی، هەرێم و تاک بێت، نەتەوەی دیموکراتیش بەپێچەوانەوە بەو ڕادەیە دیموکراتیزەبوونی خۆجێیی، هەرێمی و تاکە.

ناسنامە خۆجێیی و هەرێمیەکانی کلتووری خۆرهەلاتی ناوین لەهەر قۆناخێکی مێژوویدا بەشێوەیەکی بەهێز ناسنامە و ڕێسای خۆیان پاراستووە. لەسەرجەم سیستەمەکانی شارستانیدا ڕێز لەناسنامە خۆجێیی و هەرێمیەکان گیراوە و جێگا بە یاساکانیان دراوە. لەناوبردنی کلتووری ناسنامەکان و نکوڵی لێکردنیان تەنانەت لەلایەن سەرمڕۆترین حوکمڕانیەکانیشەوە تا دوایی وەک سیاسەتێک بەڕێوە نەبراوە. کردە و پراکتیکی لەمجۆرە هێندە ئاستی لەناوبردنی تاکەکەس و بنەماڵەی دەرباز نەکردووە. لەمیانەی لەناوبردنی سیستەماتیکانەی ناسنامەو کلتووری خۆجێیی و هەرێمی جارێکی دیکە ماهیەتی فاشیستیانەی دەوڵەت ـ نەتەوە خۆی بەدەستەوە دەدات. بەشێوەیەکی تێکەڵ بەهێزبوونی دەوڵەت ـ نەتەوە و لەناوبردنی ناسنامەی خۆجێیی و هەرێمی لەمێژووی ئەو دوو سەدەیەی دوایی خۆرهەلاتی ناویندا ئەو واقیعە ئاماژە پێکراوە ئاشکرا دەکات. تەنیا ئەو شەڕو پێکدادانانەی لەپێناو ئاواکردنی دەوڵەت ـ نەتەوەی ئێراق ئەنجامدراون بەڵگەی سەلمێنەری بێ ڕەحمی و قڕکارانەی سیستەمن. بەڵام ئەگەر دەرفەت بەخۆجێیی و هەرێمەکان درابوایە بەشێوەیەکی دیموکراتییانە گوزارشت لەخۆیان بکەن، لەوانەیە دەوڵەمەندێتیەکی کلتووری ماددی و مەعنەوی فەراهەم بوایە کە سویسراش دەرباز بکات. ئەو شەڕەی تا ئێستاکەش ئێراق بەدەستیەوە دەناڵێنێت لەبواری کاولکاری، خراپەکاری و بێچارەیی مۆدێرنیتەی سەرمایەدارییەوە تا دوا ڕادە وانەبەخش و فێرکەرە.

فاکتەرەکانی تازەگەری دیموکراتی سیستەمێک بەبنەما دەگرن کە بایەخێکی زۆر بەتایبەتمەندێتیبە خۆجێیی و هەرێمیەکان دەدات. فاکتەری کۆمەڵگای سیاسی‌و ئەخلاقی دیاردەیەکە لەخۆجێیدا دەژیت. فاکتەری کۆمەڵگای دیموکراتیش زیاتر خۆجێیی و هەرێمییە. هەرچەندە پێگەیەکی نەتەوەیی و نێونەتەوەیشی هەبێت، لەسەربنەمای خۆبەهێزکردنە. کۆمەڵگای ئیکۆلۆژیش فاکتەرێکە کە بەردەوام لەهەرکات و شوێنێکدا لەشوێنە خۆجێیەکاندا مانابەخش دەبێت. کۆمەڵگای دیموکراتیک لەسەرووی ئەو فاکتەرانەوە دێت کە لەسەر یەکینە خۆجێییەکان ئاوا دەبێت. تاکێکی دابڕاو لەخۆجێیی و هەرێمیش بەو رادەیەی لەبواری ناسنامەوە لاوازبێت لەحەقیقەتیش بێبەشە. بەپێچەوانەوە چەندە نوێنەرایەتی کلتووری خۆجێییوهەرێمی بکات، بەو رادەیە ئاستی بەهای حەقیقەتەکەی بەرزە. نەتەوەی دیموکراتیک تەنیا لەمیانەی گوزارشتکردنی ئازادانەی ناسنامە خۆجێیی، هەرێمی و تاکە کەسیەکان پێکدێت.

ئەو نەتەوانەی خاوەن ناسنامەی کلتووری جیاواز و فرە رەنگن بەرادەی گونجاو بوونیان بۆ دیموکراسی بۆ دەوڵەمەندی و ئاشتیخوازیش لەبارترن. ئەگەر لەکۆمەڵگای خۆرهەلاتی ناوین دەرفەتی گوزارشتی دیموکراتیانە بەناسنامەو کلتوورە خۆجێی هەرێمیەیکان بدرێت، زۆر روون و ئاشکرایە کە بەشێکی زۆری کێشەکانی زۆر بەئاسانی دەرباز دەکرێن. سەرەرای ئەوەی نەریتی مێژوویی بەردەوام جەخت لەسەر ئەم راستییە دەکاتەوە، بەڵام نەهامەتی دەوڵەت ـ نەتەوە کەرەو نابیسێت. ئاوەکو بەقەمترە هۆمۆژەنەکەیان تەماشای مێژوو بکەن ئەو دەوڵەمەندێتییە وەک یەک رەنگ دەبینێت یاخود وەها پیشاندەدات، ئەنجامەکەشی نکوڵیکردنی راستی کۆمەڵگا و گەیشتنە بە فاشیزم.

تازەگەری دیموکراتی وەک دامەزراوەو کردار چارەسەری هەمیشەیی بۆ ئەو کێشانەی کۆمەڵگای خۆرهەلاتی ناوین پێشکەش دەکات کە بەشێوەیەکی خەست‌و تێکەڵ فاکتەرەکانی کلتووری خۆجێیی و هەرێمی تێدا دەژیت. بەو رادەیەی لەمیانەی ئازادی رادەربڕینەوە واقیعەکەی خۆیان

بکەن بەحەقیقەت وەک تاک و کۆمەلگا لەناو ئاشتیدا چانسی گەیشتن بەژیانێکی ئازاد و یەکسانیان زیاتر دەبێت.

٦. کێشەی ژن، خانەدان، خێزان و دانیشتوان و شۆڕشی ژن لەخۆرهەلاتی ناوین

ئەو ژنەی لەکاتی بەرە بەیانی مێژوودا بەناسنامە کۆمەلایەتییە شکۆدارەکەی شایستەی ڕۆلی مێخوداوەندی دایک بوو بەداخەوە لەخۆرهەلاتی ناوینی ڕۆژی ئەمڕۆمان بۆ دۆخی بێ بەهاترین کالا بچووککراوەتەوە. دەرفەتو توانای ڕوونکردنەوەی ئەو مێژووەمان لەبەرەستدا نییە کە پێویستە چیرۆکێکی زۆر تراژیدییانەی هەبێت. بەلام دەتوانین ئەنجامەکانی ڕەخنەبکەین، بەلاوەنانی ئەو تەموژەی بەدەستی مرۆڤ لەدەوروبەری ڕاستی ژن دروستکراوەو ئاشکراکردنی حەقیقەتی ژن لەسەرووی ئەرکە کۆمەلایەتییە ژیانیەکانەوە دێت.

پێویستە بەشێوەیەکی ڕوون و ئاشکرا ئاماژەی پێ بکەم، بەبڕوای من شیکارەکانی سەبارەت بە ڕەگەزگەرایی کۆمەلگا پۆزیتیڤیستن، باوەڕناکەم لەرێگای هەلوێستە ئۆبژەکتیڤیتە قەبەکانەوە بتوانین ژن شیکار بکەین. بەتایبەتیش لەکۆدەکانی ئەو کۆیلایەتییە بێ ئاگاین کە دەرخواردی ژن دراوە. لەو بڕوایەدام لەڕادەبەدەر لە زهنیەتی فالوس ـ ڤاجینا گلێنراوە، ئەو زهنیەتەش توانا و بەهرەکانی دیکەی مرۆڤی سەقەت کردووە. لەم بارەیەوە خالی سەرنجڕاکێشی لێرەدایە؛ دیاردەی جووتبوونی زایەندی کە لەدونیای سەرجەم ڕووەک و ئاژەلاندا ڕۆلێکی مانادار، شێوەو ماوەیەکی دیاریکراوی هەیە، بەلام لەجۆری مرۆڤدا بۆ ماوەیەکی بێ سنوور بلاوبۆتەوە، لەبواری شێوە و ڕۆلیشەوە بەدۆخێکی زۆر خراپ و ناڕەسەن گەیشتووە. مسۆگەرە کە ئەو ناڕەسەنییە سەرچاوەی خۆی لەدۆخی کۆمەلگا وەردەگرێت. بەمانایەکی تر دەتوانین بلێین لەگەل سەرهەلدان و بەگشتیبوونی کێشەی کۆمەلگا (سەرکوتکردن و چەوسانەوە) پەریسەندووە. دەستنیشانکردنی ئەو ڕاستییەی کە؛ کێشەی ژن کێشەیەکی

سەرەکی کۆمەڵگایە و سەرچاوەی خۆی لەھەڵوەشاندنەوەی ھەمەلایەنەی کۆمەڵگای دایکانە وەردەگرێت بۆ ئەنجامدانی پێناسەیەکی ڕاست پێویستە.

چاوسووری و خۆپەرستی پیاو سەبارەت بە بابەتی ژن وەک دیاردەی ھەنووکەیی ھەر سات و کاتژمێرێک دەشێت تێبینی بکرێت. ھەر کەسێکی خاوەن ویژدان ناتوانێت ئەو واقیعە ڕەچاو نەکات کە پیاو لەھەرچینێکی کۆمەڵایەتیدابێت بەبێ ئەوەی ڕێز لەھیچ یاسایەکی ئەخلاقی و یاسایی بگرێت، بەبێ چاوترووکاندن سەبارەت بەو بابەتە تاوان دەکات. زۆربەی زۆری ئەو ھەڵوێستە وەحشیگەریانە لەژێر ناوی "ئەشق"وە ئەنجامدەدرێن. لەڕاستیدا ئەگەر کەم زۆر پەیوەندی ئەشق بەحەقیقەتەوە ڕاڤە بکرێت، یەکسەر ئاشکرا دەبێت کە ئەو گوتەیە چرووکترین درۆیە. ھیچ سۆبژەیەکی لەجیھانی ڕووەک و ئاژەڵان، تەنانەت لەدونیای فیزیای بە (بێ گیان) شرۆڤەی دەکەین بووبێتە بابەتی ئەشق ھەرگیز پەنا نابانە بەر کردەوەیەکی بەمجۆرە. ھەرچەندە ھەندێک لادان لەدونیا ئاماژە پێکراوەکان جێگای باس بێت کە تائێستا ماناکەیان شیکار نەکراوە، ئاشکرایە کە ھۆکارو مانای ئەو تاوانانەی لەم لایەنەوە لەجۆری مرۆڤدا دەبینرێت زۆر جیاوازترە. پەیوەندی ئەو تاوانانە بە زۆرداری و چەوسانەوە لەسەرووی ئەو فاکتەرانەوە دێت کە پێویستە ئاماژەیان پێوەبکرێت.

سەرەکیترین پرسیاری لەم بارەیەوە بوروژێنرێت؛ بۆچی سەبارەت بە مەسەلەی ژن پیاو ھێندە ئیرەیی و زۆردارە، بەپێی ئارەزووەکانی ڕۆژانە بیست و چوارکاتژمێر لەدۆخی دەستدرێژی کردندا دەژیت و دەستبەرداری ئەو پێگەیەی خۆی نابێت. بێگومان دەستدرێژی‌و زۆرداری دەستەواژەیەکی گرێدراوی قۆستنەوەی کۆمەڵگایە، ماھیەتی کۆمەڵایەتی ڕووداوەکان دەخاتە ڕوو، زیانێریش پلەداری، باوکسالاری و دەسەڵات دێنێتەوە بیری مرۆڤ. مانایەکی دیکەی لەقووڵاییەکاندا شاراوەیە؛ خیانەتکردنە لە ژیان. پەیوەستنبوونی ھەمەلایەنەی ژن بەژیانەوە دەشێت ھەڵوێستی ڕەگەزگەرایی کۆمەڵایەتی پیاو ئاشکرا بکات. لەژێر کاریگەری لەکارخستن و لەناوبەرانەی ڕەگەزگەرایی، ڕەگەزپەرستی کۆمەڵگا

گوزراشت لە رق، هەلویستی دەستدریژی و زۆردارانە دەکات کە لەدەستدانی دەولەمەندیتی ژیان لەژیر کاریگەری رۆلی پەکخستن و لەناوبەرانەی رەگەزگەرایی لەگەل خۆیدا دینیت. پەیوەندی غەریزەی زایەند لەگەل بەردەوامی ژیان ئاشکرایە. بەلام هیچ بوونەوەریک نابینی نەکراوە کە رۆژانە بیست و چوار کاتژمێر لەناو زهنیەتی پرسیتی زایەندیدا بیت. ئاشکرایە کە ژیان تەنیا بریتی نییە لەزایەند. بەپێچەوانەوە جووتبوونی زایەندی بریتی یە لەساتێکی جۆریک لەمردن، بەمانایەکی دیکە هەلمەتێکی تەواوکەری ژیانە بەرامبەر بەمردن. لەم سۆنگەیەوە چەندە کردەی زایەندی زیادبیت، بەو رادەیە مانای لەدەستدانی ژیانە.

تەواوی کردەی زایەندی بەکوشندە دانانێم. بەلکو خەیالی ئەبەدیەتیش لەخۆوە دەگریت. بەلام ئەو خەیالە خودی ژیان نییە، بەپێچەوانەوە نەگبیریکە بەرامبەر ترسی مردن، هێندە هەلگری بەهای حەقیقەتیش نییە. دەشێت گوتەکە بەم جۆرە روون بکریتەوە؛ دووبارە بوونەوەی بازنەی ژیان گرنگە یان خودی بازنەکە وەک تاقانەیەک؟ دوای گوزارشتکردنی تەواوەتی حەقیقەتی تاقانەکە، تا ئاکۆتا دووبارەبوونەوەی بازنەکە مانایەکی ئەو تۆ نابەخشێت. ئەو مانایەی لەخۆشیەوە دەگریت پێویستی گەیشتنە بە "مەعریفەی رەها". لەدۆخێکی بەمجۆرەدا بازنەکە چەندە بەباشی خۆی بناسیت بەو رادەیە پێویستی مەعریفەی رەهای دەستەبەر دەکریت. ئەو کاتە بازنەکان و لەم سۆنگەوە زیدە بوونی زایەندیش بەهاو مانایەکی ئەوتۆی نامێنیت.

ئەو ئەنجامەی لەو هەلسەنگاندنە کورتە هەلبهێنجریت؛ لەسەردەمی سەرهەلدانی پیاو سالاریەوە ژن دووچاری سەرکوتکردن و چەوسانەوەیەکی سیستەماتیک و دامەزراوەیی هاتووە. کۆیلایەتی ژن بەجۆریک ئالۆز و بونیادییە کە ناتوانری لەگەل هیچ شێوەیەکی دیکەی کۆیلایەتیدا بەراورد بکریت، دامەزراوەکانی بازاری ژن، کۆیلەکان، کەنیزەکی و حەرەمسەراکانی مێژووی شارستانی ئاڕادەیەک دیاردەکە روون دەکەنەوە. بەلام رەفتار و کردەوەکانی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری بۆ

زیاتر بەكۆیلەكردنی ژنان بەبێ حیساب زیادی كردووە. هیچ شارستانیەك بەقەدەر سەرمایەداری یاری بەژن نەكردووە. بەو رادەیەش قۆستنەوەی ژنانی بە دامەزراوەیی نەكردووە. دیاردەكە قۆستنەوەیەكی وەهای بەخۆوە دیوە، زۆربەی زۆرینەی ژنان كردەگەلێكی ژنیان خستۆتە دۆخێكی سووك و بچووكەوە، وەك تایبەتمەندێتیە سەرەكییەكانی ناسنامەی ژن پیشانیدەدەن؛ تەنانەت بەجۆرێك داگیركراون كە دەبن بە بەشێكی ئەو یارییانەی لەسەریان بەڕێوەدەبرێت و بەبێ نیگەرانی جێگای خۆیان لەو یاریانەدا دەگرن. تەنیا باسی چەوسانەوە و سەركوتكردنی دیاردەیی ناكەین. ژن لە پێشكەشكردنی خۆبەختانەی شێوەكانی زهنیەت، جەستە، رەنگ و دەنگی كۆیلایەتییەك كە لەلایەن سەرجەم خانە و پێكهاتەكانی ژیانی ژن پەسەندكراوە دوولێ ناكات. تەنانەت بێ ئاگایە لەوەی پەیوەندی خۆی لەگەڵ حەقیقەتی كۆمەڵگا لەدەستداوەو كراوە بە ژیانێك كە لەسەر شانۆ پێشكەش دەكرێت. بەمانەیەكی دیكە دەرفەتی هەستكردن و پەیبردن بەو راستییەی نییە. لەپێناو دەستەبەركردنی كەرامەت و حەقیقەت و ژیان نەهێشتنی ئەمومژەكەی دەوروبەری ژن زۆر گرنگ و بایەخدارە.

لەگەڵ ئەوەی ژیان بەبێ ژن نابێت، بەڵام ژیانێكی سەرفراز و ماناداریش لەگەڵ ژنێك جێگای باس نابێت كە تا ئەو رادەیە بچووك و سووككراوە. لەمیانەی تێگەیشتن‌و هەستكردن بەو راستییەی كە ژیان لەگەڵ ئەو ژنە ئاماژەپێكراوەدا شێوازێكە كە هەمووان تا بینەقاقا نقوومی سووكترین كۆیلایەتی دەكات؛ لەم چوارچێوەیەشدا شیكاركردن و نانەوەی هەنگاوی كرداری لەپێناویدا رێگای راستی رزگاركردنی ژیانە. پێویستە هیچ كاتێك لەبیرنەكرێت كە ژیانێكی ماندار و شەرمەندانە لەگەڵ ژندا پێویستی بە شكۆداری و داناییەكی مەزن هەیە. ئەوانەی بانگەشەی ئەشقیش دەكەن پێویستە بەردەوام لە یادیان بێت كە رێگاكەی بەشكۆمەندی و داناییدا تێپەڕدەبێت. چونكە پێچەوانەكەی خیانەتكردنە لە ئەشق‌و خزمەتكردن بەكۆیلایەتییە. تا بەحەقیقەتی كۆمەڵگا نەگەیت گەیشتن بەئەشق جێگای باس نابێت.

سیستەمی باوکسالاری (لەسالانی ٥٠٠٠ پ.ز دەستی بەهەلکشان کردووە) گوزارشت لەو سیستەمە دەکات کە یەکەمین سەرکوتکردن و چەوسانەوەی کۆمەلگای تێدا تاقیکراوەتەوەو دوای سیستەمی دایکسالاری هاتۆتە ئاراوە کە بە بەلگەی هەمەجۆرەوە هێزەکەی لەکلتووری کۆمەلگای خۆرهەلاتی ناویندا سەلمێنراوە. شۆرشێکی ریشەیی دژی ژنە کە مندالان و مولک کەوتۆتە ژێر فەرمانرەوایەتی پیاو و دامەزراوەی باوکایەتیەوە. بەهۆی ریخۆشکردنی بۆ سیستەمێکی محافەزەکار، چەوسانەوە و سەرکوتکردن زیاتریش شۆرشی چەواشەشە. لەوانەیە بوون بەخاوەنی مندالێکی زۆر یەکەمین سیستەمی مولکایەتی بێت. ژمارەی مندالان چەند زیاد بێت، هێز و مولکیش بەو رادەیە زیاد دەبێت. پەیوەندی باوکسالاری و خانەدانێتی لەگەل مولکایەتیدا روون و ئاشکرایە. خانەدانێتی یەکەمین دامەزراوەی بەرفراوانی خێزانە کە لەکلان گەورەترە، پەی پێبراوەو ئاشنای مولکایەتی بووە. یەکەمین شێوەی باوکسالارییە. دوای لاوازبوونی خاوەنداریتی ژن بەسەر مندالان و مولکەوە، پەیتا پەیتا دەستکۆرکێ دەکات. کلتووری مێخوداوەندی ـ دایک جێگای خۆی بۆ کلتووری پاشا ـ خوداوەندەکان بەجێدێلێت. ئەو گۆرانکاریانە بەشێوەیەکی زۆر کاریگەرو سەرنجراکێش لەکلتووری سۆمەردا تێبینی دەکرێت. بەدرێژایی مێژووی شارستانی هاوسەرگیری و دامەزراوەی خێزان لەژێر کاریگەری مۆدێلی خانەدانێتی پەرە دەسەنێت. هاوسەرگیری پشتبەستوو بە هاوسەنگی هێزی نێوان ژن ـ پیاو زۆر سنووردار دەبێت. لەبەرئەوەی خانەدانێتی وەک ئایدیۆلۆژیای بالادەستی پیاو و پاوانی دەسەلات پەسەندکراوە یاخود سەپێنراوە، لەهاوسەرێتیدا داننان بەدەسەلاتی پیاو ناچارییە. بەکورتی خانەدانێتی و دامەزراوی خێزانی پشتبەستوو بە پیاو سروشتی نین، بەلکو وردە سیستەمێکی قۆستنەوە و دەسەلاتگەرای بونیادنراون.

مۆدێرنیتەی سەرمایەداریش ئەو سیستەمەی زیاتر بەرەو پێشەوە بردووە. ئەو گۆرانکارییانەی لەبواری یاسا لەبەرژوەندی ژن رێکخراون لە بەدەستهێنانی یەکسانی کردەییدا دوورە. دەشێت هاوسەرگیری وەک

دامـەزراوێک پێناسـە بکرێـت کـە لـەژێر مـۆرکی شارسـتانی ئـاواکراوە. باڵادەستی پیاو و ڕەگەزپەرستی کۆمەڵگا ڕەوا دەکات. دۆخی ڕەنگدانـەوەی پاوانی پلەداری، دەسەڵات و دەوڵەتـە لەسـەر ئـەو یەکینەیـەی بـەربڵاوە و خانەی کۆمەڵگا پێکدێنێت. ناکۆکیەکی پەردە پۆشکراو لەنێوان ناوەڕۆک و ڕووالەتەکەی لەگەڵ ڕەواکردنەکەی جێگـای باسـە. دەزگایەکـە بەباشـترین شێوە ئەو کۆیلایەتییە دەشارێتەوە کە لەکەسـایەتی ژنـدا بەسـەر تـەواوی کۆمەڵگادا پەیڕەو دەکرێت. لەڕێگای بەبنەماگرتنی ئەو قۆناخەی بەژنکردن (سـووکایەتی پێکـردن، بچووکردنـەوە، کردنـی بـە پاشکۆی پیـاو)ی مـێ دەستپێکرد هەنگاو بەهەنگاو کۆمەڵگاش دەکرێت بـە ژن. دوای بـەژنکردنی مێ کۆیلایەتی پیاویش بەشێوەیەکی تێکـەڵ لەگەڵیـدا جێبـەجێکراوە. ئـەو کۆیلایەتی و ژنێتییەی لەسەر مێ پەیڕەوکراوە و ئەنجامگیر بـووە، دواتـر بەسـەر پیـاوان و چینـە چەوساوەکانیشـدا دەسـەپێنرێت. ئـەو قۆنـاخ و پرۆسەی بە شارستانیەوە دەستی پێکرد لەگـەڵ مۆدێرنیتـەی سـەرمایەداری بە لوتکە گەیشت. لەپرۆسەی بەژنکردنی کۆمەڵگا فاشیزم پێگە و مانایەکی تایبەتی هەیە. گوزارشت لەکۆمەڵگایەکی دەستەمۆکراو دەکـات. مۆدێرنیتـە گوزارشـت لەکۆمـەڵگای ژنێتـی گشـتی دەکـات کـە خەسـێنراوە، توانـای بـەرگریکردنی لەدەسـتداوە و هەرکـەس کـراوە بـە ژن و مێـردی یـەکتری. کەڵەکە بوونی هەمیشەیی سەرمایە پێویستی بە شەڕانگێزی و هۆڤێتییـەک هەیە تا بەجۆرێکی دیکە دەرفەت بەکۆمەڵگا نەدات. هاوسەرگیری بوارێکـە لەژێر ناوی نامووسدا هـەم کۆیلایـەتی و دەستدرێژی تێدا ڕەواکـراوە هـەم بەقووڵایی تێیدا جێبەجێ کراوە.

ئـەو دەزگایـەی دەمـامکی مۆدێرنیتـەی دامـاڵیوە دیسـان ڕەوشـی ئیفلاسکردنی خێزانـە. ئیفلاسـکردنی خێـزان لەشارسـتانی ئـەورووپا تـەنیا لاوازبوونی پەیوەندییە کۆمەڵایەتییەکان جێگای باس نابێت؛ ناکۆکیـەکانی لەگەڵ کۆمـەڵگا قـووڵایی قـەیران و کائۆسـەکەش دەخاتـە ڕوو. وەک چـۆن کۆیلایەتی ژن ئاستی کۆیلایەتی کۆمـەڵگا دیـار دەکـات، ڕەوشـی کائۆسـی پەیوەنـدی نێـوان ژن - پیـاویش ڕەوشـی کـائۆس و نـاکۆکی مۆدێرنیتـەی سەرمایەداری ڕۆژی ئەمڕۆمان پیشان دەدات.

ڕەگەزگەرایی (ڕەگەزپەرستی) کۆمەڵگا دەستەواژەیەک نییە تەنیا بەو دەسەڵاتە سنووردار بێت کە لەپەیوەندی نێوان ژن ــ پیاو جێگای باسە. گوزارشت لەدەسەلاتگەرێتییەک دەکات کە لەهەموو قوژبن و ئاستێکی کۆمەڵگادا بڵاوبۆتەوە. دەسەڵاتی دەوڵەت پیشاندەدات کە لەڕێگای مۆدێرنیتەوە بە بەرزترین ئاستی خۆی گەیشتووە. هیچ شتێک بەقەدەر ژنی ئۆبژەکراو ورژێنەر نییە و نابێتە بابەتی دەسەڵات. وەک هەبوونێکی بە ئۆبژەکراو ژن خاوەن خەسڵەتی زیادکردنی دەسەڵاتە. بەردەوام لەپێگەیەکدا ڕادەگیرێت کە دەسەڵات زیاد بکات و وروژێنەربێت. لەم چوارچێوەیەدا شیکارکردنی پەیوەندی ژن بەدەسەڵاتەوە سەبارەت بەئاشکراکردنی حەقیقەتەکەی گرنگ و بایەخدارە. هەر پیاوێک بە زیادەوە خاوەن زهنیەتێکی بەمجۆرەیە کە برسێتی دەسەڵات لەسەر ژن دابڕێژێت. هەمان زهنیەت بەشێوەی تووڕەیی و چڵێسی دەسەڵاتی تاکەکانی ڕەگەزگەرایی ژن لەسەر یەکتر و منداڵان زیاد دەبێت و جێ بەجێدەکرێت. ئەو جارە ژن دەبێت بە گورگی ژن. ئەمە ئەو ڕووداوەیە کە بە بەرچەکرداری یەک بەدوای یەک ناودەبرێت. ڕۆڵی ژن لەسیستەمی چەوسانەوەی سەرمایەداریدا ڕوونتر و لەبارترە. تەنیا بەبێ کرێ بە وەچەخستنەوەو گەورەکردنی بۆ سیستەم سنووردارنابێت، بەڵکو بەکەمترین کرێ دەخرێتە ناو هەر ئیش و کارێکیشەوە. لەڕێگای سوپای بێکارانەوە بەردەوام لەپێگەی کەمکردنەوەی کرێ و سەرکوتکردندا ڕادەگیرێت. چەندە بەئێش و ئازارە سەرباری ئەوەی خاوەنی بە بەژارەترین ڕەنجە بەڵام هیچ باوەڕییەک ــ مارکسیستەکانیش لەناودا ــ پێویستی ئاماژەکردن بەڕەنج و مافەکانی ژن نابینێت. هەر بۆیەش شیکار و هەڵوێستی سیاسی پێویست پیشانتادەن. یەکێک لەو نیشانانەی بەربڵاوی ڕەگەزگەرایی کۆمەڵایەتی باڵادەستی پیاو دەسەلمێنێت پەیوەست بەڕەنجی ژنە.

کێشەی زیادبوونی زێدەڕۆیانەی ژمارەی دانیشتوان لەکێشەی چینایەتی زیاتر هەڕەشە لە کۆمەڵگا و جیهان دەکات. زیادبوونی ڕادەبەدەری ژمارەی دانیشتوان لەنزیکەوە گرێدراوی کۆمەڵگای ڕەگەزگەرا

و مۆدێرنیتەی سەرمایەدارییە. ئارەزووی زایەندی کە ڕۆژانە بیست و چوار کاتژمێر هێورنابێتەوە، کلتووری خێزان و خانەدانێتی لەگەڵ سیاسەتی زیادکردنی دانیشتوانی سەرمایەداری و دەوڵەت - نەتەوە لەپێناو بەدەستهێنانی هێز و قازانج تەقینەوەی ژمارەی دانیشتوان لەگەڵ خۆیان دێنن. کاتێک ڕۆڵ و کۆمەکی پزیشکی و تەکنۆلۆژیاشی بێتە سەر، ئەو واقیعەی دێتە ئاراوە، مەترسیدارترین دۆخ سەبارەت بەبەردەوامبوون و بەردەوامنەبوونی کۆمەڵگا و ژینگە جێگای باسە. کاتۆسی دیموگرافی گرێدراوی ئەو واقیعەیە. لەمێژە هەسارە و ژینگەکەمان بەسنوورێک گەیشتووە چیتر بەرگەی ئەو قەبارە (٦/٦ ملیار دانیشتوانی جیهان و زیادبوونیشی بەردەوام بێت) ناگرێت. لەم لایەنەشەوە هەڵسەنگاندنی ئیفلاسکردنی سیستەم گرنگە.

پێویستە زۆر بەباشی بزانرێت کە ئەو ژنەی وەک ئامرازێکی وەچەخستنەوەی زۆر بەکاردەهێنرێت خراوەتە ژێر بارێکی ترسناک و بەرگەگرتنی ئاستەمە. کێشەکە زۆر لەولاتری بوون بەخاوەنی منداڵە، سەرچاوەی خۆی لەسیستەمێکی زۆر قورسی بێکارییەوە وەردەگرێت. هەروەها پێویستە زۆر بەباشی بزانرێت کە وەچەخستنەوە دیاردەیەکی سیستەماتیک‌و کلتوورییە نەک بایۆلۆژی. سەبارەت بەو کلتوورەی لەئارادایە؛ هەر منداڵێکی لەدایک دەبێت چەندین جار مانای مردنی ژنە نەک تەنیا جارێک. کلتوورێکی وەچەخستنەوە پێویستە؛ ژمارەکەی زۆر کەم بێت، گشت ئەگبیرە ئەندروستیەکانی وەرگیرابێت‌و پێش هەموو شتێکیش لەبواری زهنەوە ئامادە کرابێت. لەجیاتی ئەوەی فیکری هێز و ئەبەدییەت لەسەربنەمای منداڵ و وەچەخستنەوە بونیاد بنرێت، دەستەبەرکردنی لەمیانەی پەرەپێدانی کۆمەڵگای ئەخلاقی و سیاسی، جوانی‌و مەعریفەی رەها مانادارترە؛ شیکارکردنی بەخێوکردنی منداڵان بەگوێرەی ئەو ئەولەویاتانە باشتر دەبێت. بەکورتی پێویستە کێشەی بەخێوکردن و پێگەیاندنی منداڵان لەسەر بنەمای فەلسەفەی ئازادی و پێویستیەکانی کۆمەڵگای ئیکۆنۆمی و ئیکۆلۆژی چارەسەر بکرێت.

لەمێژە سیستەم ئەو چانسەی لەدەستداوە لەمیانەی ریفۆرمەوە خۆی راست بکاتەوە. ئەوەی پێویستە "شۆڕشی ژن"ە کە گشت بوارەکانی کۆمەڵگا بگرێتەوە. وەک چۆن کۆیلایەتی ژن قووڵترین جۆری کۆیلایەتییە، پێویستە شۆڕشی ژنیش قووڵترین شۆڕشی ئازادی و یەکسانی بێت. هەم لەبواری تیۆری هەم کرداری شۆڕشی ژن پێویستی بە پێهەڵگرتنی ریشەیی هەیە. بەر لەهەموو شتێک شەڕێکی بەردەوام بەرامبەر بە ئایدیۆلۆژیای رەگەزگەرایی پێویستە. هەروەها شۆڕشی ژن پێویستی بە قووڵکردنەوەی شەڕی سیاسی و ئەخلاقی هەیە بەرامبەر بە زهنیەتی دەستدرێژی کە رۆژانە بیستوچوار کاتژمێر دەست بەکارە. هەروەها پێویستی بە قەبوڵنەکردن و ریسواکردنی ئەو دیاردەی وەچەخستنەوە هەیە کە بەئامانجی دەسەڵات و چەوسانەوەیە. پێویستە ئیرادەی منداڵبوونیش بۆ ژنی ئازاد جێ بهێڵدرێت. لەبواری ئایدیۆلۆژیای خێزان و خانەدانێتیدا پێویستی بە شۆڕشە. بەهەرحاڵ گرنگترینیشیان پێویستی بە بەلاوەنانی ئەو فەلسەفەیەی ژیان هەیە کە لەگەڵ ژن جێگای باسە، بەمانایەکی تر بەلاوەنانی ئەو بێ فەلسەفەییەی لەئارادایە. پێویستە هێزی بەیەکەوە ژیان لەگەڵ ژندا گرێدراو بەچەمکی خاوەندارێتیکردنی منداڵ و تێرکردنی ئارەزووی زایەندی نەبینرێت، بەڵکو وەک قووڵترین پەیوەندی دۆستایەتی، هەڤاڵێتی و کۆمەڵگابوون ببینرێت کە جوانی، دڵسۆزی و رەسەنایەتی لێدەکەوێتەوە و هاوبەشێتی یەکسان و ئازاد بەبنەما دەگرێت.

بێگومان هاوبەشێتییەکی ئازاد و یەکسانانەی ژیان لەگەڵ ژندا مسۆگەر سەبارەت بەحەقیقەتی کۆمەڵگا پێویستی بەدانایی هەردووکیان هەیە. ئەشقی راستەقینە تەنیا لەدۆخی هاوسەنگی هێزی حەقیقەتی کۆمەڵگادا جێگای باس دەبێت. ئەو کەسایەتیانەی لە کۆیلایەتی، دەستدرێژی و دەسەڵاتەوە گلاون هەرگیز ئەشق لای ئەوان جێگای باس نابێت. ئەزموونە فاشیلەکانی بەردەوام دووبارە دەبنەوە و ئیفلاسکردنی خێزانیش ئەو راستییە دەسەلمێنن. لەدۆخێکدا ژنیش بەلانی کەم بەقەدەر پیاو ببێتە خاوەن دانایی و هێزی کۆمەڵایەتی؛ ئەو کاتە دەشێت خۆشەویستی و جوانی لەچوارچێوەی ئاشتی و بێ دەسەڵاتیدا بەشێوەیەکی

ئازاد و یەکسان پەرەی پێبدرێت و هاوبەشێتی تێدا بکرێت. هەلومەرجی ڕۆژی ئەمڕۆمان ئەولەویەتدان بەشۆڕشی ژنی سەدەی بیست‌و یەکەم وەک مەرجێک بەسەرماندا دەسەپێنێت. دروشمی "یان ژیان یان هۆڤێتی" ئەو شۆڕشە دەسەپێنێت.

هەروەک چۆن کۆمەڵگای خۆرهەڵاتی ناوین پێویستی بە دووەمین شۆڕشی گوند ـ کشتوکاڵ هەیە، هەروەها پێویستی بە دووەمین شۆڕشی ژنیش هەیە. دایکسالاری شۆڕشی ژنە لەچاخی نیولیتیکدا. بەمانایەکی تر شۆڕشە شکۆدارەکەی نیولیتیک شۆڕشێکی ژن بوو. شۆڕشی نیولیتیک شۆڕشێکە تا ئێستاش مرۆڤایەتی لەسەرمیراسەکەی دەژیت. ئەو گەورە دژە شۆڕشەی پیاوسالاری کە لەسەر بنەمای شۆڕشی چەواشەی شارستانی و مۆدێرنیتە کۆمەڵگای سروشتی دواخست‌و قووڵترین چەوسانەوە و کۆیلایەتی ژنانی لەگەڵ خۆیدا هێناوەو لەناو تەواوی کۆمەڵگادا بڵاوی کردۆتەوە، لەڕۆژی ئەمڕۆماندا لەسەرجەم بوارەکانی کۆمەڵگا دووچاری قەیرانی سیستەماتیک و ڕەوشی کائۆس بۆتەوە و لەهەڵوەشانەوەدایە. ئیتر ڕوون بۆتەوە ئەوەی بەسەر ژندا سەپێنراوە ناپاکی‌و خیانەتکردنە لە ژیان. ئەگەر داخوازی ژیانێکی مانادار جێگای باس بێت؛ بەرلە هەموو شتێک پێویستە لەچوارچێوەی هاوسەنگی هێزی دانایی لەگەڵ ژندا هەستەکانی جوانی و شکۆداری بئافرێنێت و هاوبەشێتی تێدا بکرێت. بونیادنانی ئەو ڕاستییەو گەیشتن بە حەقیقەتەکەی پێویستە. لەم بارەیەوە پێویستە تاکێتی و گەردوونی بەیەکەوە لە ئارادابن، واتا پێویستە ژن و پیاوی بەرجەستە و پیاو و ژنێتی نموونەیی دەرهەست بەشێوەیەکی تێکەڵ بژین. لەپێناو بەدیهاتنی ئەو دۆخەش پێویستی بە پێکهاتنی مەعریفە و ئیرادەکەی هەیە. پێویستە بەشێوەیەکی بنەڕەتی وەک موڵک و خاوەنی یەکتری دەستبەرداری یەکتربن. لەجیاتی چەمکی ناموسی نەریتی باو پێویستە سەرنجڕاکێشی کەسایەتی ڕەسەن و جوانییەکەی پەسەند بکرێت.

لەم چوارچێوەیەدا ئەگەر شۆڕشێکی ریشەیی ژن ئەنجامنەدرێت، واتا گۆڕانکاری لە زهنیەت و ژیانی پیاودا ڕوونەدات ڕزگاری ژیان جێگای باس

نابێت. چونکە تا ژن ڕزگاری نەبێت کەخودی ژیانە ئەو؛ بەردەوام ژیان وەک سەرابێک بەسەر دەبرێت. تا ئاشتەوایی پیاو لەگەڵ ژیان و ژن بەدینەیەت ئەوا بەختەوەریش خەیاڵێکی پووچە، لەپێناو ژن و ژیانی ئازاددا ڕاستییە کۆمەڵایەتییەکان بێ سنوورن. کۆمەڵگا و ژنانی خۆرهەڵاتی ناوین لەئاکامی ئەو شارستانیو فەتحکارییەی لەلایەن مۆدێرنیتەوە دووچاری هاتووە هێندەی توانیویانە خستوویانە و لەناومرۆکی خۆی خاڵیبانکردووە و بەدۆخی ئۆبژە گەیشتووە. شیکارکردنی کێشەی کۆمەڵگا لەرێگای ژنەوەو لەمیانەی هەمان دیاردەشەوە هەنگاونان بۆ چارەسەرکردنی پەیرەو و میتۆدێکی ڕاستە. تەنیا کاتێک شۆڕشی ژن ــ دایکی ڕێگە چارەکان ــ بەسەردایکی کێشەکاندا بسەپێنرێت ئەوکاتە لەمیانەی هەنگاوی ڕاستەوە دەتوانین بەحەقیقەت بگەین.

سەبارەت بەکێشەی ژن و شۆڕشەکەی تازەگەری دیموکراتی خاوەن بانگەشە و کردارە. ئەو پرۆژانەی دەکەونە چوارچێوەی فاکتەرەکانی تازەگەری دیموکراتییەوە بەبێ بەشداری ژن ئامادە و جێبەجێ ناکرێت. بەپێچەوانەوە ئەوانە پرۆژەگەلێکن کەهەنگاو بەهەنگاو لەمیانەی هاوبەشێتیکردنی دانایی و چالاکی لەگەڵ ژندا ئەنجامدەدرێن و ماهیەتی شۆڕشیان هەیە. هەروەک چۆن ئاواکردنی کۆمەڵگای ئابووری بەپێشەنگایەتی ژن بووە، سەرلەنوێ ئاواکردنەوەشی پێویستی بەهێزی کۆمینالی ژن هەیە. ئابووری پیشەو چالاکی کۆمەڵایەتی خودی ژنە. ئیکۆلۆژیش یەکینەیەکە کە تەنیا لەمیانەی هەستیاری ژنەوە لەگەڵ کۆمەڵگادا ئاوێتە دەبێت. وەک ناسنامە ژن ژینگەپارێزە. کۆمەڵگای دیموکراتیک کۆمەڵگایەکە پێویستی بە زهنی ژن و ئیرادە ئازادەکەی هەیە. بەشێوەیەکی ڕوون و ئاشکرا تازەگەری دیموکراتی چاخی شۆڕش و شارستانێتی ژنە.

٧. چۆن بژین، چی بکەین و لەکوێ دەست پێبکەین؟

حەقیقەتو مردنو ژیان لەپێناو حەقیقەتدا دەستەواژەگەلێکی گرنگن. دەستەواژەی حەقیقەت کە لەکلتووری ئەورووپا وەک دوالیزمی تیۆرــ کردار

پیشاندەدریت ناوەرۆکەکەی خاڵیکراوە، پارچە بووە و یەکێتی خۆی لەدەستداوە. لە مۆدێرنیتەی درەنگ وەختدا ئەو بابەتە زەق و دیارترە. حەقیقەت بووە بەدیلی ئیکۆنۆمیزم.

لەکاتی سەرهەڵدانی کێشە کۆمەڵایەتیەکاندا گەڕان بەدوای حەقیقەت بووە بە ڕۆژەڤ. مسۆگەر لەو قۆناغ و سەردەمانەدا گوتە و کردارێک هەوڵیداوە خۆی وەک حەقیقەت بنوێنێت. شیکاری سۆسیۆلۆژیانەی حەقیقەت بەشێوەیەکی ڕوون و ئاشکرا پەیوەندییەکەی بەناعەدالەتیەکانەوە ئاشکرا دەکات. لەکاتێکدا زەوتکردنی بەهاو ڕەنجی کۆمەڵگا وەک ناهەقی و ناعەدالەتی پێناسە دەکرێت، لێکۆڵینەوە و جێبەجێکردنی پێویستیەکانیشی بە کاروخەباتی حەقیقەت ناوبراوەو بەردەوام شکۆدارکراوە. پیشاندانی ناهەقی وەک هەق و هەروەها یەکسانکردنی هەق لەگەڵ خوداوەند پەیوەندی هەردوو دەستەواژە بەکۆمەڵگابوونەوە دەخاتە ڕوو. بەمجۆرە جارێکی دیکە لەدەرەوەی دەرهەستی میتافیزیکدا پەیوەندی دەستەواژەی خوداوەند لەگەڵ ویژدانی کۆمەڵگادا دەسەلمێنێت.

گەڕان بەدوای حەقیقەتدا حیساب پرسینی ناهەقی و ناعەدالەتی لەگەڵ خۆیدا دێنێت. ناسنامەی کۆمەڵگا کە لەژێر ناوی خوداوەند خۆی وەک گەورەترین هەبوون دەخاتە ڕوو بەمجۆرە وەڵامی ناهەقیەکانی بەرامبەری دەداتەوەو بەشێوەی سزای ئیلاهی مەحکومیان دەکات. چەندە لەناوەوەی کۆمەڵگا و سروشتی دەرەوە هەڕەشەو ناهەقیەکان بەرامبەر ناسنامەی کۆمەڵگا زیادی کردبووە زیاتر داکۆکی لەسەر ناسنامە کراوە، تیۆری (هێزی ئیلاهی=تیۆری)و چالاکی (کاری ئیلاهی) مەزن لە پێناویدا پێشخراون و ئەنجامدراون. لەبەر ئەو هۆکارەش تێکەیشتنی ئەو خاڵە گرنگە کە ناسنامەی کۆمەڵگا لەسەرچاوەی ئایین و فەلسەفەدا شاراوەیە. ئەم دۆخەش پیشانیدەدات کە لەشوێنێکی دیکەدا گەڕان بەدوای سەرچاوەی ئایین و فەلسەفە هەوڵێکی پووچ و بێ ئەنجامە.

چەواشەکردن و سەرکوتکردنی دەستەواژە و چالاکی حەقیقەت لەسەرووی ئەو ئامانجانەوە دێت کە هەژموونگەرایی ئایدیۆلۆژی

مۆدێرنیتەی سەرمایەداری هەوڵی ئەنجامدانی دەدات. ئایین و فەلسەفە بۆ میللیگەرایی و ئیلاهیبوونی دەوڵەت ــ نەتەوە وەرچەرخێنراوە. تیۆری و پراکتیک بۆ شکۆدرای و نەمرکردنی تیۆری و کردارەکانی دەوڵەت ـ نەتەوە قەتیسکراوە. لەژێر کاریگەری و کۆنترۆڵی فەلسەفەی پۆزیتیڤیستدا زانست بۆ شیکارکردن و چارەسەرکردنی ئەو کێشانە بچووککراوەتەوە کە زادەی سێ کۆڵەکەکەی مۆدێرنیتەن. جەنگاوەرێتی حەقیقەت کە بە قەدەر مێژووی مرۆڤایەتی کۆنە بۆ دابینکردنی بەرژەوەندییە بچووک و هەرزانەکان ئاراستەکراوە. لەکاتێکدا هەڕەشەکانی سەر ناسنامەی کۆمەڵگا لە ڕۆژەڤی حەقیقەت بەدەردەنرا کە کێشەی هەرە سەرەکییە، هەوڵدراوە تاکگەرایی یان تاکخوازی لەجێگایدا جێگیر بکرێت. لەم چوارچێوەیەدا مافەکانی مرۆڤیش قۆستراوەتەوە. تەنانەت ئەو بۆچوونانەی خۆیان وەک "ئایدیۆلۆژیای راستگۆ"ش خستۆتە ڕوو بوێری تێپەڕاندنی پارادایمی مۆدێرنیتەیان پیشان نەداوە.

بەو سیفەی ئایدیۆلۆژیای فەرمی سیستەمە تا ڕۆژی ئەمڕۆمان لیبرالیزم توانیویەتی پاوانی خۆی بەسەر راسڕەو و چەپڕەوەکان درێژە پێبدات. لیبرالیزمی پاوانی ئایدیۆلۆژی مۆدێرنیتە لەلایەکەوە هەڵایسانی بۆچوون دەئافرێنێت، لەلایەکی دیکەشەوە هەروەکو چۆن گەورەترین ئالانکاری لەو دۆخەی هەڵایساندا دەکات لەهەمانکاتدا سوودبەخشترین ئامرازەکانی میدیای خۆی بەکاردێنێت و بۆمباردومانێکی زهنی پەیڕەو دەکات و هەوڵی بەدەستهێنانی زۆرترین ئەنجام دەدات. گەرەنتیکردنی پاوانی هزرو بۆچوون دوا ئامانجی شەڕی ئایدۆلۆژییە. چەکە سەرەکیەشیان ئایینگەرایی، میللیگەرایی، ڕەگەزگەرایی و زانستگەراییە کە ڕۆڵی ئایینی پۆزیتیڤیست دەبینێت. بەبێ هەژموونگەرایی ئایدیۆلۆژی مەحاڵە تەنیا لەرێگای فشاری سیاسی و سەربازییەوە درێژە بە مۆدێرنیتە بدرێت. لەرێگای ئایینگەراییەوە لیبرالیزم هەوڵی کۆنترۆڵکردنی کۆمەڵگای بەر لە سەرمایەداری دەدات، لەمیانەی میللیگەرایشەوە هاوڵاتیانی دەوڵەت ـ نەتەوەو چینەکانی تەوەرەی سەرمایەداری کۆنترۆڵ دەکات و دەیانخاتە ژێر چاودێرییەوە. ئامانجی ڕەگەزگەراییش هەناسەبڕکردنی ژنە. ئەرکی

کاراو بە کاریگەری ئایدیۆلۆژیای ڕەگەزگەرایی؛ تیۆرەگلانی پیاو بەنەخۆشی دەسەڵات و سەپاندنی هەستی دەستدرێژییە بەسەر ژندا. لەکاتێکدا لەمیانەی زانستگەرایی پۆزیتیفیستەوە دونیای ئەکادیمی و لاوان بێکاریگەر دەکات و جگە لەئاوێتەبوون لەگەڵ سیستەمدا بژارێکی دیکەیان بۆ ناهێڵێتەوە، لەبەرامبەر هەندێک سازشدا ئاوێتە بوونەکە گەرەنتی دەکات.

لەبەرامبەر شاڵاوی ئایدیۆلۆژی لیبرالیزمدا پرسیارەکانی چۆن بژین، چی بکەین و لەکوێ دەست پێ بکەین زەق دەبنەوە. وەڵامی بەرهەڵستکارانی سیستەم سەبارەت بەو پرسیارانە تا ڕۆژی ئەوڕۆمان بێکاریگەرکراوە. وەڵامەکانی مۆدێرنیتە دەرهەق بەهەر سێ پرسیارە گرنگەکەش بەکاریگەر بووە. ئەو شێوازە ژیانەی ئەو پێنج سەدەی دوایی مۆدێرنیتە پەرەی پێداوە تا ڕادەیەکی زۆر مۆرکی خۆی لە پرسیاری "چۆن بژین؟"داوە. لەسەردەمی مۆدێرنیتەی سەرمایەداریدا لەمیانەی هێزێکی قبوڵاندن و هەرسپێکردندا شێوازی ژیان هۆمۆژەنکراوە کە لەهیچ سەردەمێکی مێژوودا نەبینراوە. لەژێر ڕێسای جیهانیدا قاڵبی ژیانی هەرکەسێک کراوە بە یەک جۆر. بەرامبەر بە یەکشێوەکردندا جیاوازییەکان لاوازن. ڕابوون بەرامبەر ئەو شێوازە ژیانەی بە ژیانی مۆدێرن ناو دەبرێت مۆرکی "شێتایەتی"لێدەدرێت و مەحکومی لەسیستەم بەدەرنانە. کۆسانێکی سنووردار بەرامبەر بە هەڕەشەی نەفیکردن بوێری بەردەوامکردنی ڕابوون و سەرهەڵدان پیشاندەدەن.

زۆر پێشتر تەنانەت پێنج سەدەیە بەشێوەیەکی داتاو وردەکارانە پرسیاری چی بکەین وەڵامدراوەتەوە؛ "تاکخوازانە دەژیت، تەنیا بیر لەخۆت دەکەیتەوە، مۆدێرنیتە بە تاکە ڕێگا دادەنێت و ئەوەی دەکەوێتە سەرشانت جێبەجێی دەکەیت. ڕێگاو ڕێساکانیش دیارن؛ خەڵکانی دیکە چی دەکەین تۆش هاوشێوەی ئەوان. خاوەنکاری کارەکانت جێبەجێدەکەیت، ڕەنجدەریت بەدوای کرێ و هەقدەست دەکەویت. جگە لەوە گەڕانت بەدوای وەڵامی چی بکەین گەمژەییە"؛ داکۆکی لەسەر پێچەوانەکەی بکرێت ئەنجامەکەی فڕێدانە دەرەوەی سیستەم، بێکاری، بێچارەیی و ڕزینە. ژیان

بەتەواوی کراوە بە پێشبڕکێی ئەسپسواری. بەر لەوەی بزانێت چی بکات، سەبارەت بە پرسیاری لەکوێ دەست پێبکەین بەمجۆرە لەلایەن سیستەمەوە وەڵام دەدرێتەوە؛"لەو شوێنە دەست پێبکە کە خۆتت تێدا پەروەردە کردووە". بۆ سەرکەوتن لەناو سیستەمدا قوتابخانە و زانکۆکان شوێنە دەست لێبەرنەدراوەکانی دەستپێکردنن.

لێکەڕینی حەقیقەت، ڕاوەستەی ئایدیۆلۆژی و ئەو وەڵامانەی تازەگەری دیموکراتی سەبارەت بەهەر سێ پرسیاری سەرەکی بەرامبەر بە سیستەم پێشبدەخات ئاشکرایە کە سیستەمی ئەلتەرناتیف پێکدێنێت. بەهەموو لایەنێکیەوە گەڕان بەدوای ناسنامەی کۆمەڵگا، شیکارکردن و خستنەڕووی ڕێگاکانی چارەسەری ناوەڕۆک و خودی شەڕی حەقیقەتە. ئەگەر بەشێوەی هێڵە گشتیەکانیش بێت بەرگرینامەکانم ئەنجامەکانی ئەو لێکەڕین و شەڕانەی خستۆتە ڕوو. دووبارە کردنەوەی نابەجێیە. ڕاوەستەی ئایدیۆلۆژی لەمیانەی ڕەخنەگەلێکی بەرفراوانەوە گوزراشت لە دەربازکردنی هەژموونگەرایی ئایدیۆلۆژی مۆدێرنیتەی زاڵ دەکات. بەرگریکردن لەو حەقیقەتە کۆمەڵایەتیانەی بە دەستەوەن ڕاوەستەی ئایدیۆلۆژییە. ئاشکراکردنی بێبەشبوونی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری لە حەقیقەت (بژاردنی ناکخوازی لەجیاتی کۆمەڵگا، هێرشکردنە سەر ناسنانەی کۆمەڵگا)، هەروەها پیشاندانی حەقیقەتی نەتەوە و کۆمەڵگای دیموکراتیک، ئیکۆنۆمیک و ئیکۆلۆژیک پەیوەندی بەو ڕاوەستەیەوە هەیە.

بەکەمین وەڵامی دەرهەق بە پرسیارەکانی "چۆن بژین، چی بکەین و لەکوێ دەست پێبکەین؟" پێویستە لەناوەوەی سیستەم و لەسەربنەمای بەرهەڵستکاری سیستەم دەست پێبکات. بەڵام رکابەرایەتیکردنی سیستەم لەناو خودی سیستەمدا پێویستی بە جەنگاوەرێتیەکی حەقیقەتە کە لەوانەیە هەر ئانو ساتێک باجەکەی مەرگ بێت. پێویستە لەناو یەکتردا وەڵامی پرسیارەکانی "چۆن بژین و لەکوێ دەست پێ بکەین؟" بدەینەوەو وەک بڵێی کراسی شێتایەتی فڕێدەدەیت نەفرەت لەو ژیانە بکەیت و دەستبەرداری بیت کە وەک قەڵغانێک مۆدێرنیتە بە بەریدا کردوویت. هەرکاتێک پێویست بکات دەڕشێینەوە؛ گەدە، مێشک، جەستەت لەو ژیانە

پاکدەکەیتەوە کە تێیدا بڵاوبۆتەوە. تەنانەت ئەگەر خۆی وەک شۆخی جیهانیش پێشکەشت بکات، دیسان ئەوەی هەناوت دێنێتەوەو وەڵامی دەدەیتەوە. بەشێوەیەکی تێکەڵ لەگەڵ هەردوو پرسیارەکەی دیکە بەردەوام لەرێگای چالاکییەوە بەرامبەر بە سیستەم وەڵامی پرسیاری چی بکەین دەدەیتەوە. وەڵامی "چی بکەین؟" پراکتیکێکی هۆشیار و رێکخستووە.

وەڵامدانەوەی هەرسێ پرسیار سەبارەت بەسیستەمی تازەگەری دیموکراتی گوزارشت لە بەیەکگەیشتنی فاکتەرەکانی سیستەم لەگەڵ ئایدیۆلۆژیا و چالاکی دەکات. ئەو رۆڵ و پێگەیەی پێشتر بە پارتی پێشەنگ ناودەبرا پێویستە بەشێوەی پێشەنگایەتی کردەیی و دامەزراوەیی تازەگەری دیموکراتی تۆکمە بکرێت. جێبەجێکردنی پێویستی زهنی و ئیرادەیی کۆمەڵگای دیموکراتیک، ئیکۆنۆمیک و ئیکۆلۆژیک کەسێ کۆڵەکەی سەرەکی سیستەمن (بەڕێوەبەرایەتی کۆنفیدراسیۆنی دیموکراتیبانەی شار، خۆجێیی، هەرێمی، نەتەوەیی و بان نەتەوەیی) رۆڵ و پێگەی سەرەکی پێشەنگایەتی نوێیە. لەم پێناوەشدا پێویستی بەئاواکردنی چەندایەتی و چۆنایەتیەکی باشی بونیادی ئەکادیمی هەیە. دەشێت ئەو یەکینە ئەکادیمییە نوێیانە بەگوێرەی ماهیەتەکەیان ناو بنرێن کە تەنیا بەرەخنەکردنی دونیای ئەکادیمی مۆدێرنیتە ناوەستن بەڵکو ئەلتەرناتیفەکەشی ئاوا دەکەن. بەگوێرەی پێویستی و گرنگییەکەی ئاواکردنی ئەکادیمیا لەسەرجەم بوارەکانی کۆمەڵگا ئەرکە؛ لەسەرووی هەمووشیانەوە بوارەکانی ئابووری - تەکنۆلۆژی، ئیکۆلۆژی - کشتوکاڵ، سیاسەتی دیموکراتیک، ئاسایش - بەرگری، ژن - ئازادی، کلتوور - ناسنامە، مێژوو - زمان، زانست - فەلسەفە و ئایین - هونەر. ئەگەر کادیرێکی ئەکادیمی بەهێز لەئارادا نەبێت فاکتەرەکانی تازەگەری دیموکراتیک ئاوا ناکرێت. وەک چۆن فاکتەرەکانی تازەگەری دیموکراتی نەبن کادیرانی ئەکادیمیک بێ واتان، ئەگەر کادیرانی ئەکادیمیکیش نەبن فاکتەرەکانی تازەگەری دیموکراتیش بێ واتان و سەرکەوتوو نابن. یەکگرتنێکی بەناویەکداچوو لەپێناو ماناو سەرکەوتندا مەرجە.

مسـۆگەر پێویسـتە ئـەو چەمکـەی مۆدێرنیتـەی سـەرمایەداری دەستبەرداری لێبکرێت کە وەک بەرگێکی نەفرین وەستاوە و فیکر، گوتـە و چالاکییەکانی لەیەکتری جیاوازن. فیکر ــ گوتـە ــ کردار ئـەو هێمایانـەی شکۆمەندین کـە هـەرگیز لەیـەکتری جیانابنـەوە، حەقیقـەتێکن پێویستە لەکۆڵ بکرێن، بەشێوەی یەکپارچەیی لەبەربکرێن و بژێنـرێن. هەرکەسێک بەیەکەوە نوێنەرایـەتی هەرسێ چۆن بژین، چی بکـەین، لـەکوێ دەست پێبکـەین نـەکات پێویستە نەچێتـە مەیدانی شـەڕی حەقیقەتـەوە. شـەڕی حەقیقەت چەواشەکارییەکانی مۆدێرنیتـەی سـەرمایەداری پەسـەند ناکـات و لەگەڵیـدا ناژیـت. بـەکورتی کـادیری ئـەکادیمیک مێشـکە، ڕێکخسـتنە و لـەرێگای دەمـارە ریشـاڵەییەکانەوە لەجەستە (کۆمـەڵگا)دا بڵاودەبێتـەوە. یەکێتیـەکی ڕاسـتەقینەیە. حەقیقـەت، ئـەو ڕاسـتییە یەکپارچەیەیـە کـە گوزارشـتی لێدەکرێت. کـادیریش ئـەو حەقیقەتەیـە کـە ڕێکخـراوە و بـووە بەکردار و چالاکی.

لەکاتێکدا کلتووری خۆرهەڵاتی ناوین نوژەن دەبێتەوە پێویستە بزانێت کە ڕێگاکەی بـە شۆڕشـی حەقیقەتدا تێپـەڕ دەبێت. شۆڕشـی حەقیقـەتیش شۆرشی زهنیەتو شێوازی ژیانە؛ شۆڕشـی رزگاربوونـە لەهەژموونگـەرایی ئایـدیۆلۆژی مۆدێرنیتـەی سـەرمایەداری و شـێوازی ژیانەکـەی. پێویستە فریو بەو شۆفینستە نەژادگەرا و ئایینگەرا ساختەکارانە نەخۆن کە خۆیان لەنەربت پێچاوە. ئـەوان شـەڕ لـەدژی مۆدێرنیتـەی سـەرمایەداری ناکـەن. بەرامبەر بە بینینی ڕۆڵی سەگی زێرەڤانی تۆزێک پشک دەخـوازن. هـەرگیز ئەوان بیر لەئەنجامدانی شەڕی حەقیقـەت ناکەنـەوە. چونکـە بەرامبـەر بـە مۆدێرنیتـە تـەنیا ژێرنەکـەوتوون بـەڵکو ماسـتاو ساردکەرەوەشـن. ئەگـەر بزووتنـەوەکانی چـەپرەوی کۆن، فێمنیست، ئیکۆلۆژیـک و کلتووریـەکان خوازیارن ببن بە دژە ـ مۆدێرنستێکی بەپرەنسیپ، پێویستە بزانن شـەڕی حەقیقـەت لـەچوارچێوەی یەکپارچەییەکـەی و شـێوازی ژیـانی خۆیانـدا بەرێوەببەن.

شەڕی حەقیقەت ئەو کاتـە مانـادار دەبێت کـە لەهـەر ساتێکی ژیـان، سـەرجەم بوارەکـانی کۆمـەڵگا، یەکێنـە ئیکۆنۆمیـک و ئیکۆلۆژییـە

کۆمینالیستەکان، لەشارە دیموکراتیەکان، شوێنە خۆجێیی، هەرێمی، نەتەوەیی و بان نەتەوەییەکان بەڕێوەببرێت؛ بەمجۆرەش سەرکەتوو دەبێت. ئەگەر وەک پەیامبەر و حەوارییەکانی سەردەمی دەرکەوتنی ئایینەکان نەژیت و بەدوای حەقیقەتدا نەگەڕێیت ناشێت شەڕی حەقیقەت بەڕێوەببرێت، تەنانەت ئەگەر شەڕێکی لەمجۆرە جێگای باسیش بێت بەڵام سەرناکەوێت. پێویستی بە دانایی مێخوداوەندە نوژەنەکان، زەردەشت، موسا، عیسا و محەممەد، ساینت پاول، مانی، فەیسەل قەرەنی، مەنسووری حەلاج، سەهرەوەردی، یونیس ئیمرە و برنۆکانی خۆرهەڵاتی ناوین هەیە.

شۆڕشی حەقیقەت سەرناکەوێت تا نەبێتە خاوەنی میراسە بەسەرنەچووو نوژنبوونبووەکەی جاران. چونکە شۆڕش و شۆڕشگێڕان نەمرن و لەمیانەی خاەنداریتیکردن لەمیراسەکانیان دەژێنرێن. کلتووری خۆرهەڵاتی ناوین کلتووری ئاوێتەکردنی فیکر ــ گوتە ــ کردارە و لەولایەنەوە زۆر دەوڵەمەندە. تازەگەری دیموکراتی ڕەخنەکانی خۆی سەبارەت بەشارستانی و مۆدێرنیتەی سەرمایەداری دەخاتە سەر ئەو کلتوورە و کۆمەکی خۆی پێشکەش دەکات و بەمجۆرەش ڕۆڵی مێژوویی خۆی دەبینێت.

بەو ڕادەیەی پێویستە تازەگەری دیموکراتی لەبەرامبەر سێ ئەسپسوارە مەحشەریەکەی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری (سەرمایەداری، ئیندوستریالیزم و دەوڵەت ـ نەتەوە) تاک لەناو یەکپارچەیی تێکۆشانی فیکری ـ گوتە ـ کرداری بژێنێت، ئەگەر بەیەکەوە لەگەڵ سێ فریشتە فریادڕەسەکەی تازەگەری دیموکراتی (کۆمەڵگای ئیکۆلۆژیک و کۆمەڵگای دیموکراتیک) تێکۆشانێکی بەردەوامی فیکری ــ زارەکی ــ کردەیی ژیان بەڕێوە نەبات ناتوانێت خۆی بونیاد بنێت؛ ناتوانێت خۆی لەدۆخی ڕێبەری حەقیقەتدا بونیادبنێت؛ بەقەدەر ئاواکردنی یەکینەی ئەکادیمیا ئەگەر لەیەکینەی کۆمینەی کۆمەڵایەتیدا درێژە بەیەکێتی تێکۆشان و ژیان نەدات، ئەوا نابێت بە ڕێبەر و ڕێزانی ئافرێنەری دونیای عەدالەت، ئازادی و دیموکراسی. کاتێک ڕەخنەکانی پەرتووکی پیرۆز و دانایی

مێخوداوەندەکان سەبارەت بە ئامرازەکردنیان بێت لەلایەن مۆدێرنیتە و شارستانی زۆردارەوە؛ رەخنەگەلێکی بەنرخ و بەهادارە. ئەوەی دەمێنێتەوە ناسنامەی کۆمەڵایەتی و میراسی ژیانمانە کە کۆن نابێت. ملیتان یان شۆڕشگێڕی چاخی دیموکراتیک ئەو کەسەیە کە ئەو ناسنامەیەی لەکەسایەتی خۆیدا هەڵقوڵاوە، بەشێوەیەکی ئازادانە میراسی ژیان دەژیت و دەژێنێت.

ئەنجام

کلتووری خۆرهەڵاتی ناوین لەمیانەی ئایدیۆلۆژیا و زانستە پۆزیتیڤیستەکانی مۆدێرنیتەی ئەورووپا شیکار ناکرێت. کاتێک بانگەشەی شیکارکردنیشی دەکات ئەو ئەنجامەی دێتە ئاراوە ئۆریانتالیزم (ڕۆژهەڵاتناسییە)ە. ئەو ئەنجامەی لەپراکتیک و کردەوەکانی ئەو دوو سەدەی دوایی ئەو پاردایمە هاتۆتە ئاراوەو خستۆیەتییە روو، نە لەگەڵ ڕاستی مێژوویی کۆمەڵگای خۆرهەڵاتی ناوین نە لەگەڵ دۆخی بەرجەستەیی ئێستادا کۆک نییە و ناگونجێت. جیاوازی نێوانیان بەقەدەر هەڵدێرێکە. ئەو هەڵوێستە نەریتیانەی لەژێر کاریگەری قووڵی ڕۆژهەڵاتناسیەوە سەرلەنوێ پێشخراون پەیبردنیان بەحەقیقەت ناواقیعییەو جگە لە ئەدەبیاتێکی وشک هیچی تر نییە.

ئەو رووخسارەی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری لەمیانەی خۆبونیادنانەوەی بەشێوەیەکی تێکەڵ لەگەڵ ئەو پارادایمەدا وەریگرتووە هەم لەگەڵ مێژوو هەم لەگەڵ ڕەوشی ڕۆژانەیی ناکۆکە. ئەو جیاوازی و ناکۆکییانەی لەئاراشدان لەمیانەی جۆرێکی شەڕ گوزارە لەخۆیان دەکەن کە لەکارەسات خراپترە و نموونەکەی نەبینراوە. نە غەریزە شاراوەکان نە دواکەوتوویی کلتووری هیچ یەکێکیان لەو دۆخەدا بەرپرسیارنین. کێشەکە پەیوەندی بەشێوازی پراکتیزەکردنی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری و شێوەگرتنیەوە هەیە. بەراستەهێڵ پارچەکردنی کلتوورێک کە هەزران ساڵە لەناو یەکتردا دەژێت و لەپێناو ژیانکردندا خولقێنراوە (بەشێوەی کلتووری ماددی و مەعنەوی) و دواتر جێگیرکردنی ئەجێنداکانی خۆی لەهەر پارچەیەکیدا (ئیندوستریالیزم و سەرمایەداری دەوڵەت - نەتەوە)؛ ئەنجامەکانی هۆکاری ڕاستەقینەی ئەو کارەساتەیە کە ڕوویداوە و لەداهاتووشدا ڕوودەدات. چونکە لەڕاستیدا پراکتیک و کردەوەی ڕابردووی نزیک جیاوازییەکی ئەوتۆی لەگەڵ کارەسات و جینۆساید نییە.

کاتێک ئایینە ئاکخودابییەکان (موسەوی، کریستیانی و موسڵمانێتی) لەنێوان خۆیان و ئایینە کۆن و بتپەرستەکان شەڕیان دەکرد هەرگیز ڕێگایان لەپێش ئەو شێوانەی مەترسی نەکردەوە کە مۆدێرنیتەی سەرمایەداری لەگەڵ خۆیدا هێناویتی. چەمکی ئوممەتی هەریەکەیان لەناو ئاشتەواییدا دەرفەتی ژیانی بەو گەل و کلتوورانە دەدات کە لەدەرەوەی دەستە و تاقمە بتپەرستە لەناوچووەکان مابوونەوە. تەنانەت وەک ئەهلی کیتاب (خاوەنی کتێبە پیرۆزەکان) ئەگەر بەشێوەیەکی سەرەتاییش بێت دەرفەتیان بەیەکێتیەکی سەرووی ئوممەت داوە. جینۆساید دەستەواژە و کردەوەیەکی ناسراو نەبوو. هەرچەندە بانگەشەی دژیش پێش بخرێت، بەڵام ئەو بانگەشەیەی بە بەراورد لەگەڵ چاخی نوێی پۆزیتیڤیست چاخی ناوین بەچاخی تاوین دادەنێت تەنیا و تەنیا داهێنانێکی میتۆلۆژییە؛ میتۆلۆژیایە کە لەرێگایەوە چاخی نوێ خۆی وەک سەردەمی ڕۆشنگەری پیشان دەدات.

چەندە راوەستە لەسەر دەوڵەت ـ نەتەوە بکرێت هەر کەمە؛ کە بە نووکی شمشێر وەک پارە کلتووری خۆرهەڵاتی ناوینی درەوشاندۆتەوە. چونکە شیاو و نابەجێترین هەڵوێست لەمیانەی ئەو چەقۆیەوە ڕێگای لەپێش کرایەوە کە بە دەوڵەت ـ نەتەوە ناودەبرێت. دەست بۆ کام لەو تراژیدیایانە بەرین و تاوتوێی بکەین هیچ لەئەنجامەکە ناگۆڕێت. سەرجەم کلتوورە جێنشین و ڕەوەندەکانی ناوەوەی هیندستان تا سیبریا، بیابانەکانی مەغریبەوە تا دەگاتە بیابانەکانی عەرەبستانی سعودی پشکی خۆیان لەزەبری ئەو چەقۆیە وەرگرتووە. برینەکە تا ئێستاکەش خوێنی لێدەچۆڕێت. ئایا دەشێت نکوڵی لەو ڕاستییە بکرێت کە سەرجەم شەڕو پێکدادانە ڕۆژانەییەکانی هیندۆس ـ موسڵمانەکانی هیندستان، کشمیر، ناوچەی ئۆیگوری چین، ململانێی نێوان ئەفغانستان و پاکستان، زۆرانبازی خوێناوییەکانی چاچان و گەلانی دیکە لە ڕووسیا، شەڕی نێوان ئیسرائیل ـ فەلەستین و لوبنان و وڵاتانی دیکەی عەرەبی، پێکدادانی کوردان لەگەڵ تورک و عەرەب و فارسەکان، شەڕی مەزهەبی ئێران و جینوسایدکردنی ئەرمەنی، ڕۆم و سریانییەکان لەئەنادۆڵ کە تا ئێستا

بەردەوامن و هیچ رێسایەک ناناسن بەرهەمێکی هەژموونگەرایی سەرمایەدارین؟.

ئەگەر دەستێوەردانەکانی نەتەوە یەکگرتووەکانی یەکێتی دەوڵەت ـ نەتەوەکان ئەنجامی لێنەکەوتۆتەوە، هەروەها کۆنگرەی دەوڵەتانی ئیسلامی هیچ کاریگەریەکیان نابێت و خولە دیبلۆماسییە رۆژانەیی و بەردەوامەکانی دەوڵەت ـ نەتەوە لەبێزاری زیاتر هیچ ئەنجامێکی دیکەی لێنەکەوتۆتەوە دیسان هۆکارەکەی وابەستەی زهنیەت و بونیادی دەوڵەت ـ نەتەوەیە. ئەگەر ئەو واقیعە سەیر و سەمەرەیە هەزاران قات لە ئایینگەرایی چاخەکانی کۆن و ناوین داخراوو دۆگماتیکتر بونیادنراوە لەهەرشوێنێک وەک فاشیزم و کردەوەکانی رووبەڕوومان بێتەوە پێویستە واقی ورنەمێنین. چونکە خودی دەوڵەت ـ نەتەوە لەرێگای شەڕەوە ئاواکراوە. ئاکە دەوڵەت ـ نەتەوەیەک نابینرێت لەمیانەی شەڕەوە ئاوا نەکرێت. لەوەش مەترسیدارتر ئایا دەشێت باسی دەوڵەت ـ نەتەوەیەک بکرێت کەلەگەڵ کۆمەڵگا خۆیو دەوڵەت ـ نەتەوەکانی دیکە بەردەوام لەناو شەڕ، پێکدادان و گرژیدا نەبێت؟

پیشاندانی چەند نموونەیەک سەبارەت بەچۆنیەتی ئاواکردنی دەوڵەت ـ نەتەوە لەخۆرهەلاتی ناوین دەرهەق بە تێگەیشتنی ناوەڕۆکەکەیان فێرکەر و رۆشنکەرەوە دەبێت. ئێراقی ئەمڕۆمان وڵاتێکە لەساڵی ١٩٢٠ لەنەخشەدا نەبووە. تەنانەت دەوڵەتی ئێراق وەک خەیاڵێکیش لەئارادا نەبووە. بە لەبەرچاوگرتنی بەرژەوەندی نەوت و پێداویستیەکانی ئیمپراتۆریەتی بریتانیا دەوڵەت ـ نەتەوەی ئێراق ئاواکراوە. بەهیچ جۆرێک رەوشی یەکینە کلتورییەکانی ناوی رەچاو نەکراوە. پرەنسیپێکی دادوەرانە لەپێناو بەیەکەوە ژیانێکی کۆک و تەبا دانەنراوە. پادشایەک کرایە فەرمانڕەوا کەهیچ پەیوەندیەکی بە حەقیقەتی کۆمەڵگاکەیانەوە نەبوو. پاشا لەلایەن نوخبەی سەربازی نەتەوە پەرستتر رووخێنرا. کۆماری راگەیەنراو لەناو هەلومەرجێکی دیکتاتۆریەتەوە ژیاو هیچ پەیوەندیەکی بەجەماوەرەوە نەبوو. کاتێک دەوڵەت ـ نەتەوە بە لەسێدارەدانی خودی سەددام حوسێن هەڵوەشایەوە کە رژێمە

دیکتاتۆرییەکەی لەسروشتەکەی بێ ئاگابوو؛ ئەو کاتە سەرجەم چەپەڵی و قرێژیەکانی ئاشکرابوو. هیچ تیۆریەکی سۆسیۆلۆژی لەئارادا نییە ئێراقی ڕۆژی ئەمڕۆمان پێناسە بکات. وەک دەبینرێت درێژە بە پێگەی کائۆس و گێژاوی خۆی دەدات.

شێوەی ئاواکردنی نزیکەی بیست دەوڵەت ـ نەتەوەکەی دیکەی بەعەرەب ناوبراویش جیاوازتر نییە. هیچ پەیوەندییەکی بەو ڕاستییە مێژوویی و کۆمەڵایەتیانەوە نییە کە مانا بەخشیان بکات. سروود، ئاڵا، ڕژێم و کۆمەڵگاکانی بە نەتەوە ناوبدەبەن وەک سنوورەکانیان گشتی وەک شتگەلێکی خەیاڵی لەسەربنەمای بەرژەوەندی هێزە هەژموونگەراکان دەستنیشان کراون. خاڵی هەرە گرنگ لێرەدا؛ ئەو شتگەلە خەیاڵیانەی ڕۆژانە بیست و چوار کاتژمێر پیرۆزی دەکەن و دەیپەرستن خاوەنی کۆمەڵگا و مێژوویێکی ڕاستی و بەرجەستەنین کە ڕێزی لێبگیرێت و جیگای پێزانین بێت. شتێک کەحەقیقەت نییە وەک گەورەترین حەقیقەت پیشاندەدرێت؛ بێگومان تەنیا وەک پڕوپاگەندەیەکە. هەڵبەتە چاوەڕوانی ئەوەیان لێناکرێت کە کێشەیەک چارەسەر بکەن یان ژیانێکی بەختەوەرانە بۆ کۆمەڵگا فەراهەم بکەن. ئەوەی حەقیقەتی نەبێت چارەسەری و بەختەوەریەکەشی خەیاڵی دەبێت.

ئاواکردنی ئیسرائیل زۆر سەیرترە. هەرچەندە وەک ئەنجامی یۆتۆپیایەکی سێ هەزار ساڵە بانگەشەی بۆ بکرێت بەڵام ئەویش یەکێک لەکیانە دروستکراوەکانی ئەو دوو سەدەیەی دواییە. هەنگاوەکانی ئاواکردنی لەسەرەتاوە تا کۆتایی خوێناوییە. بەهەرحاڵ بیرکردنەوە لەرێگایەکی دیکە زەحمەتە کە بەقەدەر ئەوەیان بۆ گەل و کلتووری یەهوودی پڕ لە ئێش و ناسووری بێت. ئاواکردنی لوبنانی تەنیشتیشی سەیرترە. نازانرێت کە هەلومەرج و زەمینەی پێکدادانی ناوچەکە چۆن دەوەستێنرێت. تەنانەت کەس نازانێت کە ناوی سوریاش چۆن هەڵبژێرداراوە. سەدەیەک بەر لەئێستا لەجیاتی تەواوی ئەو وڵاتانە دەستەواژەی "ویلایەتەکانی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی" جێگای باس بوو کەنەریتی بوو، تەنانەت لەوانەیە مانایەکیشی هەبووبێت. چەندە

لەمێژوودا بۆ داوە بگەڕێینەوە ناوی وڵات و ویلایەت نامێنێت. لەگەڵ پەرەسەندنی ئیسلامدا لەسەر بنەمای دیاردەی ئاراستە شێوەیەکی ناولێنان پەسەند کراوە. "بلد الاسلام" (وڵاتی موسڵمانان) وەک ناوێکی گشتی پەسەند دەکرێت کە واقیعیترە و مانایەکی دیاریش دەبەخشێت و ناکرێت بەکێشەش. وانە پەرستنی وڵات جێگای باس نییە. ئەڵلا تاکە هەبوونێکە کە دەپەرسترێت. ئەویش ویژدانی هاوبەشی کۆمەڵگا بوو. لەمیانەی سیفەت و ناوەکانیەوە دەستەواژەیەکی دیاری پێکهێنابوو. لەوانەیە هەڵوێستی ڕاستیش ئەوە بووبێت.

ئەگەر بیر لەو قۆناخە بکەینەوە کە هێشتا گۆی زەوی بەشێوەی کیشوەرەکان جیانەبوویەوە، ئەوا دەبینین کە ناوی شوێن و وڵاتان گوزارشت لە حەقیقەتێکی قووڵ ناکەن. ئەمەش مانای ئەوە نییە کە ئەو شوێن، ناوچە، وڵاتی نەتەوە و خاکی ئوممەت هیچ مانایەکی نییە. مانای هەیە بەڵام بەو ڕادەیە نییە کە بکرێت بە ئیلاهی. ئەو شتگەلەی لێرەدا نەرێنییە؛ گەورەکردنی زێدەڕۆیانە هێندە دەرکەوتۆتە پێش کە حەقیقەتی کیانە ئەرێنیەکە بسڕێتەوە. دەشێت هەمان ڕاڤە سەبارەت بە ناسنامەکانی دیکە (ئاڵا، سروود، نەتەوە، مێژوو) ی دەوڵەت ـ نەتەوە بکەین. هەڵبەتە هێما و ڕەمزەکان پێگەیەکی گرنگییان لەپەیوەندی و پێناسەکردندا هەیە. بەڵام پیشاندانیان وەک ڕاستیگەلێکی پیرۆز دەرفەت بەمەعریفەیەکی سۆسیۆلۆژی ڕاست نادات. پێشکەشکردنێکی لەو جۆرە کۆمەڵگای شێوەپێدراو ڕووبەڕووی کێشەگەلێکی گەورە دەکاتەوە؛ وەک دەبینرێت ڕووبەڕووی کێشەگەلێکی زۆری کردۆتەوە. لەڕاستیدا لۆژیکی بونیادنان لەم بارەیەوە بەرپرسیارە و بەکێشەیە. دەوڵەت ـ نەتەوەکانی ناوچە و جیهان کەئەو لۆژیکەکەیانەوە بەگوێرەی بەرژەوەندی هەژموونگەرایی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری دەستنیشانکراوە لەگەڵ حەقیقەتی خۆجێیی، ناوچە، نەتەوە، شارو گوند (ئەمانە گشتیان حەقیقەتی هەمیشەیی و جیهانین) ناگونجێن و کۆک نین. لەم سۆنگەیەوە پێکدادان و ناکۆکی جدی نێوانیان حاشا هەڵنەگرە. چونکە لەسەر دادوەری، ئازادی و دیموکراسی

ئاوانەکراون بەردوام لەگەڵ ناوەرۆکی راستەقینەی ئەو دەستەواژانە ناکۆک دەبن و لەناو پێکداداندا دەبن.

ئەو ئەنجامەی دەردەکەوێت؛ ئەدەبیاتی ئەو دوو سەدەیەی دوایی دەرهەق بە دەوڵەت ـ نەتەوە گوزارشتێکی زۆر کەم لەبەهای حەقیقەت دەکات. لەوانەیە رووبەرووی باسگەلێکی میتۆلۆژین کە زۆر لە میتۆلۆژیاکانی چاخی کۆن بێ ماناترە. بەبڕوای من ئەو مەرەکەبەی بۆ تاکە دەوڵەت ــ نەتەوەیەک رژاوە بەهاکەی زۆر لە بەهای سەرجەم دەوڵەت ـ نەتەوەکان زیاترە. پێویستە ئەنجامێکی بەمجۆرە لە هەڵسەنگاندنەکانم هەڵنەهێنجرێت کە بەتەواوی نکوڵی لە دەوڵەت و نەتەوە دەکەم و کیانەکەیانم لەلای بێ مانایە. دەوڵەت و نەتەوە هەریەکە وەک واقیعێک مانای گرنگی خۆیان هەیە. ئەنجامدانی شیکارێکی راست لەبارەیانەوە گرنگە. ئەمانە پێکهاتەگەلێک نین کە یەکسەر برووخێنرێن یان یەکسەر رووخاندنیان پێویست بێت. لۆژیکی ئاواکردنی دەوڵەت ـ نەتەوەو شێوازی بەردەوامکردنی ترسناکە نەک ئەمانە. چونکە بەردەوام شەڕ، جینۆساید، بێ هیوایی، برینی حەقیقەتی کۆمەڵایەتی و شکۆدارکردنی زێدەڕۆیانەی بێ بەهاکانی لێدەکەوێتەوە.

وەک سیستەم سەرمایەداری بەخۆی خاوەنی بەهایەک نییە کە بەشێوەیەکی ئەرێنی پێشکەشی کلتووری خۆرهەڵاتی ناوینی بکات. بەهەزاران ساڵ ئاشنای هاوشێوەکەی بووە. سەرمایەداری کشتوکاڵ، بازرگانی، دراو و پیشەسازی لەناوچەکە لەئارادا بووە و خاوەن مێژوویکی درێژخایەنە. شیکاری کۆمەڵگای ئەخلاقیو سیاسی کلتووری ناوچەکە کراوە. لەوانەیە شۆڕشی پیشەسازی کۆمەکێکی بۆ ئەو کلتوورە ببوایە. بەڵام لەقۆناخی دەرکەوتنیدا بەشێوەی ئیندوستریالیزم خەسڵەتێکی ئایدیۆلۆژی و وێرانکارانەی بەدەستهێنا. ئەو ئەنجامەی ئیندوستریالیزم لەکلتووری خۆرهەڵاتی ناوین ریگای لەپێش دەکاتەوە، خراپترکردنی دۆخی ژینگەیە کە بەئاستەم لەسەر پێیان ماوەتەوە. بێگومان لەو ڕۆژەوە کە لەناوچەدا پەرەیسەندووەو جێگیر بووە بەزیادبوونی

خێراییەکەیەوە بەردەوام بەشێوەی بیابانبوون، بێکاری و پیسبوون (هەوا، ئاوا، زەوی) سەرجەم خراپەکاریەکانی دێنێتەوە.

هەڵسەنگاندنی "ئیسلامی نوێ" لەچوارچێوەی دەوڵەت ـ نەتەوەدا ماناداترە کە لە نەریتێک زیاتر دیاردەیەکی مۆدێرنیستی ئەو دوو سەدەیەی دواییە. ئەو ئیسلامە وەک میللیگەرایی ئاواکراوە نەک نەریت؛ تێگەیشتنی ئەو خاڵە گرنگ و بایەخدارە. نموونەی میللیگەرایی هەرێمییە و مۆرکی ڕۆژهەڵاتناسی پێوەیە. داهێنانێکی ڕۆژهەڵاتناسەکانە کە هیچ پەیوەندییەکیان بەژیانی ئیسلامەوە نییە. لەنزیکەوە وابەستەی پەلهاویشتن و بڵاوبوونەوەی هەژموونگەرایی ئەوروپایە لەناوچەدا بەتایبەتیش هەژموونگەرایی ئەڵمانیا. لەدوا قۆناخیشدا پەیوەندی بە هەژموونگەرایی ئەمریکای دژ بە ڕوسیای سۆڤێتەوە هەیە. دەرککردن بەو ڕاستییە بایەخدارە کە ئیسلامی سیاسی ئافرێنراو پەیوەندی بەکلتووری ئیسلامی مێژووییەوە نییە. بەڵکو ئەمجۆرە ئیسلامە میللیگەراییە و ئامانجیشی پارچەکردن و شکاندنی بەرخودانی کلتووری و لاوازکردنی ناوچەیە.

ئیسلامی سیاسی ئایدیۆلۆژیایەکی میللیگەراییە کە ئۆلیگارشی دەوڵەت ـ نەتەوەی ئەو دوو سەدەیە دوایی پەردەپۆش دەکات. کۆماری ئیسلامی ئێران بەشێوەیەکی زەق و کاریگەرتر ئەو واقیعە دەخاتە ڕوو. ئیسلامی شیعەگەرا سەرتاسەری میللیگەرایی ئێرانە؛ ئایدیۆلۆژیای هەژموونگەرایی نەریتی ئیمپراتۆریەتی ئێرانە. بەڵام ئیسلام وەک دیرۆک و کلتووری ڕاستەقینە هەم جیاوازە هەم گرنگ و بایەخدارە. تا لەو چوارچێوەیەدا ئیسلام شیکار نەکرێت ناشێت کلتووری خۆرهەڵاتی ناوین شیکار بکرێت، جیابکرێتەوە و زادەی پەرەپێدانی هەندێک چارەسەری بێت. دەریایەکی شکۆداری کلتوورییە کە لەچاوەڕوانی شیکارکردندایە. بەتایبەتیش جێگای ئاماژە پێکردنە: ئەو مێژووەی جیاوازی دەخاتە نێوان ئەو ئیسلامەی فاکتەرێکی دیموکراتییە ــ بەتایبەتیش لەسەردەمی لەدایکبوونی حەزرەتی محەمەدەوە تا ڕۆژی ئەمڕۆمان ــ لەگەڵ ئەو ئیسلامەی فاکتەرێکی دەسەڵاتگەرێتییە؛ چاوەڕوانی سەرلەنوێ

نووسینەوەیە. پێشخستنی مێژووی کۆمەڵگا لەمیانەی ئەو پارادایمەوە ڕۆڵی لەڕۆشنکردنەوەی ڕۆژی ئەورۆمان بەرز و مسۆگەرە. کاتێک هەمان ڕاڤە سەبارەت بە یەهوودییەت، کرستیانی و زەردەشتی پێشبخرێت ئەوا دەشێت شیکارێکی نزیک لەڕاستییەوە ئەنجامبدرێت و ڕێگا لەپێش ڕەنگینی مانا دەکاتەوە.

لەشیکارکردنی کلتووردا نموونە ڕەسەنەکانی سۆمەر و میسر گرنگن و ڕۆڵی کلیل دەبینن. ڕاستییەکی سەلمێنراوە کە ئایینە تاکخوداییو پەرتووکە پیرۆزەکان سەرچاوەی خۆیان لەو نموونە ڕەسەنانە وەدەگرن. تا کاریگەری مێژوویی کلتووری چاخی نیولیتیک شیکار نەکرێت کە دایکایەتی بۆ هەمووان کردووە؛ هیچ کلتوورێک بەپێی پێویست ڕۆشن ناکرێتەوە. لەسەردەمی خۆیدا بەشێوەکی سنووردار هیگل شیکاری کلتووری تەنیا بۆ چاخی کۆن واتە بۆ کلتووری میسر گەڕاندۆتەوە. کاتێک بەها کلتوورییەکان کۆبکرێنەوە و مێژووی کلتوور ڕاڤە بکرێت ئەو ئەنجامەی دێتە ئاراوە ڕێنسانسی کلتوورە. تا ئێستا بەشێوەیەکی سەرکەوتووانە ئەم ئەرکە لەڕاستینەی کلتووری خۆرهەڵاتی ناویندا جێبەجێنەکراوە. بۆچوونی ئایینگەرایی و میللیگەرایی دەرهەق بەمێژوو جگە لەدۆگماکان باسێکی دیکە ناخەنە ڕوو. پەرەپێدانی سۆسیۆلۆژیای کلتووری خۆرهەڵاتی ناوین چەندە گرنگ بێت، ئەو ئەنجامانەی بەدەستی دێنێت کۆمەکەکەی بۆ زانستی سۆسیۆلۆژی بەو ڕادەیە مەزن و بەکاریگەر دەبێت.

وەک ئایدیۆلۆژیا و بونیاد ڕەخنەکردنی دەوڵەت ـ نەتەوە چەندە گرنگە، پێشخستنی ئەلتەرناتیفەکەی ئەرکێکی گرنگترە. لەکاتی پێشخستنی ئەلتەرناتیفدا یەکەمین پرەنسیپ ڕەچاو بکرێت یەکپارچەیی کلتوورییە. وەک تێبینی دەکرێت لەسەرجەم سەردەمەکانی مێژووی پازدە هەزار ساڵیدا کلتووری کۆمەڵایەتی بەشێوەیەکی تێکەڵ و یەکپارچە بەردەوام بووەو تاڕۆژی ئەمڕۆمان هاتووە. دۆخی پەرەسەندنی یەکپارچەیی بۆ سەرجەم بوارەکانی کۆمەڵگا لەجێگای خۆیدایە. دووەمین پرەنسیپی گرێدراو بەم خاڵەوە، مۆدێلەکانی چارەسەری سەرکراوەن و لەمیانەی چەمکی ناسنامەی کلتووری نەرمەوە پەرە دەسەنن.

ئایدیۆلۆژیای دەوڵەت ـ نەتەوە کە تێکەڵەیەکی ئەسیمیلاسیۆن و ئەننگراسیۆنە و لەخوارەوەو سەرەوە ناتوانێت خاوەنداریتی لەچەمکی ناسنامەی یەکپارچە (یەکگرتوو) بکات؛ تەنیا لەمیانەی چەمکی ناسنامەی کلتووری نەرم و کراوە دەرباز دەکرێت. ئەو مۆدێلانەی دەوڵەت ـ نەتەوە ـ کە لەبواری راستی کلتوورییەوە هیچ حەقیقەتێکیان نییە ـ دەرباز دەکەن گرنگ و بایەخدارن. لەبواری زهنیەت و بونیادەوە چەندە دەوڵەت ـ نەتەوە دەرباز بکرێت بەو رادەیەش مۆدێلەکانی چارەسەری لەسەر بنەمای یەکپارچەیی کلتوورییەوە کاریگەر دەبن. هەروەکو واقیع لەحەقیقەتیشدا پێویستە جەختکردن لەسەر کاریگەریەکانی پاوانگەرایی و نامۆکاری مۆدێرنیتە بکرێتەوە کە لەسەر بنەمای دژایەتیکردنی کلتووری ناوچە سەپێنراوە. لەدۆخێکی بەمجۆرەدا سێیەمین پرەنسیپ پەرەپێدانی شێوازی دەربڕین ـ حەقیقەتە ـ لەسەر بنەمای ئامانجگرتنی سیمبۆلەکانی دەوڵەت ـ نەتەوە و دەربازکردنیان کە لەدەرەوەی حەقیقەتن. بەرامبەر بەو پاوانگەراییەی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری لەسەر هەرسێ پێچکەکەی ئاوایکردوووە پێویستە لەسەر هەرسێ فاکتەرە سەرەکیەکەی تازەگەری دیموکراتییەوە یەکپارچەیی و ئەننگراسیۆن بەبنەما بگیرێت. ئەو نامۆبوون، پارچە بوون و پەرتەوازەییەی بەدرێژیی مێژوویی شارستانی بەتایبەتش لەو دوو سەدەیەی دوایی مۆدێرنیتە بەسەر کلتووری ناوچەدا سەپێنراوە تەنیا لەرێگای بونیاد و گوتە یەکپارچەکانی حەقیقەتەوە دەرباز دەکرێن.

با هەوڵبدەین لەمیانەی پێشنیارەکانی بەرنامەی سیاسی دیموکراتییەوە نرخاندن و شیکارەکانمان سەبارەت بەکلتووری خۆرهەلاتی ناوین ئەنجامگیر بکەین.

١ـ پێویستە کۆنفیدراسیۆنی نەتەوە دیموکراتەکانی خۆرهەلاتی ناوین وەک رێکخستنی چەتر ئاسای یەکپارچەیی کلتووری ئاوابکرێت. ناشێت ئاواکردنی نەتەوە دیموکراتەکان لەسەر بنەمای سنوورەکانی ئێستای دەوڵەت ـ نەتەوە بێت، لەوە گرنکتر نەتەوە دیموکراتەکان سنوورێکی کێشراویان نییە. دەشێت ناوچە، خۆجێیی، شار و گوندێک

جێگای باس بێت کە نەتەوەی تێداچربووبێتەوە. بەڵام شار، خۆجێیی و ناوچەیەکیش جێگای باس دەبێت کە خاوەن تێکەڵەیەکی فرە نەتەوەیی بێت. ئەمەشیان دۆخێکی سروشتییە. بەردەوام مێژوو شاهێدی ناوچە و شارگەلێک بووە کەپڕ لە قەبیلە، قەوم، ئایین و مەزهەبی تێکەڵ بەیەکتری ژیاون. لەخۆڕا لەمێژوودا باس بابلی حەفتا و دوو میللەت ناکرێت. دەشێت نەتەوەکان وڵاتی هاوبەشیشیان هەبێت. مێژوو پڕ لەنموونەی ئەو ڕاستییەیە. هەروەها چەمکەکانی کۆمەڵگاو نەتەوەی ساف هەرگیز زانستی نییە. بێگومان وەک چۆن نەتەوەیەک لەئارادایە کە تاکە زمان بەکاردێنێت، دەشێت نەتەوەی فرە زمانیش جێگای باس بێت. نموونەی ئەو نەتەوانەش زۆرن کە فرە سیمبۆلیان هەبە. ئەوەی لەمێژوودا نموونەی نییە تاکخوازیو هۆمۆژەنی دەوڵەت ـ نەتەوەیە. بەهۆی کارەکتەری نامرۆڤانە و هۆڤێتی ئەو مۆدێلە بەیەکەوە شیکارمان کرد. لەو سۆنگەیەوە کۆنفیدراسیۆنی نەتەوە دیموکراتیەکان کەلەسەر بنەمای ناسنامەی نەتەوەی نەرم و کراوەن تەنیا لەگەڵ ڕاستییە مێژوویی و کۆمەڵایەتیەکان کۆک و گونجاو نین، لەهەمانکاتدا گوزارشتە نموونەییەکەشیەتی. پێویستە کۆنفیدراسیۆنەکە وەک یەکێتی دەوڵەتەکان نەبینرێت بەڵکو وەک یەکینەی کۆمینە دیموکراتییەکان هەڵسەنگێنرێت. پێویستە وەک بەڕێوەبەرایەتی یەکینەی کۆمەڵگا نەتەوەییەکان ببینرێت کە جێگای خۆیان لەناو کۆمینە دیموکراتییەکاندا گرتووە. پێکهاتەکەیان جێبەجێکردنی پرەنسیپە دیموکراتیەکان بەباشترین دۆخی خۆی دەگەیەنێت، نموونەی بەرکەماڵی بەڕێوەبەرایەتی دیموکراتییانەی کۆمەڵگان.

نەتەوەکانی کۆنفیدراسیۆن لەمیانەی پرەنسیپ و کردە دیموکراتییەکان ئاوا دەکرێت نەک لەڕێگای هێزی دەوڵەت و دەسەڵاتەوە. ئەو ئاواکردنانەی لەسەر بنەمای هێزن بەتایبەتیش ئاواکردنی نەتەوە لەسەر بنەمای هێزی دەسەڵات و دەوڵەت، هەرچەندە بانگەشەشی بۆ بکرێت بەڵام پێویستیەکی سەرجەم بەرژەوەندییە نەتەوەییەکان نییە، بەڵکو لەپێناو بەرژەوەندی خۆویستانەی گروپێکی ئۆلیگارشییە. هەرچی ئاواکردنی

نەتەوەیـە لەسـەر بنـەمای دیموکراسـی؛ چونکـە لەمیانـەی بانگەشـەکانی ئـازادی و عەدالـەت جێبەجێـدەکرێت وەلامـێ بەرژەوەندیـەکانی ئـەواوی نەتەوە دەداتەوە.

بەرامبـەر سەرشـێتی دەولـەت - نەتـەوە دەسـتەواژەی نەتـەوەی دیموکراتیک گوزراشت لەماناداترین کۆمەلگای نـاو ئاشتی، عەدالـەت و ئازادی دەکات.

کۆنفیدراسیۆنی دیموکراتیک بۆ ئەو یەکێتییە کۆنفیدرالیانـە کراوەیـە کە لـەخۆی گـەورەتر یـان بچـووکترن. لەئاسـتی کیشـوەرەکان و جیهانـدا کۆنفیـدرالیزمی دیموکراتیـک هانــدەدات. تــەنیا بانگەشــەی هــەبوونی دونیایەکی دیکە نەکات، بەلکو خۆی وەک واقیعیترین، عادیل و ئازادترین دونیا رادەگەیەنێت.

٢- کۆمــەلگای ئیکۆنۆمێـک و ئیکۆلۆژیـک ئـەو کۆمەلگایەیـە کـە کۆنفیدراسیۆنی دیموکراتیـک بەبنـەمای دەگرێـت. ئیکۆنۆمیکبـوون مانـای دانـــان بـــەبازار و پەســـەندنەکردنی پاوانگـــەرایی دەبەخشـــێت. چونکـــە پاوانگەرایی پابەندی هەموو جۆرێکی چەوسـانەوە و سـەرکوتکردنە، بۆیـە ڕەت دەکرێتەوە. بەرامبەر بەم دۆخەش دەشێت بـازارێکی کۆمـەلگا جێگـای باس بێت. بازارێک کـە کەوتۆتـە ژێر چـەپۆکی زۆرداری پاوانـەکان تـەنیا خزمـەت بەچەوسـانەوە دەکـات نـەک کۆمـەلگا. ئیکۆلۆژیبـوونیش مانـای پابەندبوونی ژیانی ئابوورییە بە ژینگەوە. چونکە ئابووریەک ژینگـەپارێز نەبێت کۆمەلاتیش نابێت. کردە و چالاکیەک بەردوام بەدوای کەلەکەکردن و قازانجەوە هەلپەی بێت هەم دژی ئابوورییە هەم دژە دەوروبەرو ژینگەیە.

کۆمینەکان یەکینەی پێوەنگی ئـابوورین. نەمۆلکایـەتی خـاک کـە تـا ئاسـتی بنەمالـەکان پارچـەکراوە و ئامرازەکـانی دیکـەی بەرهـەمهێنان، نەپێچەوانەکەشی مۆلکایەتی خاک و ئامراز بۆ پاوانـەکان هـیچ یـەکێکیان ئابووری نین. ئەمانە ئامرازگەلێکی مۆدێرنیتە و شارستانین کە هەڕەشە و مەترسـی سـەر ئـابووین. لەهـەر بـوارێکی چـالاکی ئابووریـدا بەرامبـەر بەزۆرترین بەرهەم و سوودبەخشیدا مامەلەکردنی کۆمینال لەسەر خـاک و ئـامرازدا نموونــەییترین هەلوێســتە. ژن کــە لەئابووریــدا بــەدەرنراوە،

لەناوەڕۆکدا ئافرێنەری ڕاستەقینەی ئابوورییە. لەبەرئەوەی ئافراندنەکانی ژن لەپێناو پێداویستییە ئابوورییە سەرەکییەکانە هەربۆیە نە دووچاری تەنگژە دێت؛ نە دەوروبەر پیس دەکات و نە هەڕەشە لەکەش و هەوا دەکات. کاتێک کۆتایی بەو بەرهەمهێنانە بهێنرێت کە تاکە ئامانجی بە دەستهێنانی قازانجە، بەراستی ئەو کاتە ڕزگاری جیهان دەست پێدەکات. ئەمەش دەبێتە ئازادی مرۆڤ و ژیان.

٣- پەیوەندی کۆنفیدراسیۆنی دیموکراتی لەگەڵ دەوڵەت ـ نەتەوەکان نە تاکۆتایی شەڕە، نە ئاسیمیلەبوونە لەناویاندا. بەڵکو پەیوەندییەکی بەپرەنسیپانەیە کە ڕەوابوونی یەکتری پەسەند دەکەن و لەناو هەلومەرجێکی ئاشتیدا بەیەکەوە ژیان و تەبایی بە بنەمادەگرن. هەرچەندە لەرێگای شۆڕشەوە دەوڵەت بڕووخێنرێت و دەوڵەتێکی نوێ لەجێگای ئاوا بکرێت، بەڵام لەبواری خزمەتکردن بەئازادی و دادوەری گۆڕانکارییەک جێگای باس نابێت. بەڵام بەرامبەر بەو ڕەوشە ئەو گۆڕانکارییانەی لەسەر بنەمای کۆنفیدرالیزمی دیموکراتی کۆڵەکەی سیاسی تازەگەری دیموکراتی لەماوەی کورت، ناوین و درێژخایەندا بەهرەو توانای بەدەستهێنانی عەدالەت و ئازادی هەیە.

رەدکرنەوە یان پەسەندکردنی گشتی دەوڵەت خزمەت بە ئامانجەکانی ئازادی، یەکسانی و دیموکراتی ناکات. دەربازکردنی دەوڵەت بەتایبەتیش تێپەڕکردنی دەوڵەت ــ نەتەوە مەسەلەی پرۆسە و قۆناغێکە. چەندە کۆنفیدراسیۆنی دیموکراتی باڵابوون و توانای چارەسەرکردنی کێشە کۆمەڵایەتییەکان بسەلمێنێت ئەوا دەوڵەت ــ نەتەوە لەخۆیەوە دەرباز دەکرێت. ئەمەش مانای دەستەوەستان نییە بەرامبەر هێرشەکانی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری لەسەروو هەمووشیانەوەی هێرشەکانی دەوڵەت ـ نەتەوە. کۆنفیدراسیۆنی دیموکراتی هەرکاتێک هێزی پاراستنی کۆمەڵگای دەبێت.

کۆنفیدراسیۆنە دیموکراتییەکان تەنیا بەرێکخستەبوون لەناو دەوڵەتێکدا سنووردار نابێت. هێندەی خوازیارن دەتوانن لەدەرەوەی سنوور

خۆیان ڕێکخستە بکەن، یەکینەی کۆنفیدراڵی سەروو ئاوا بکەن و خاوەن دیپلۆماسی خۆیان بن.

٤- کۆنفیدرالیزمی دیموکراتی دەرفەتێکی چارەسەکردنی ئەو شەڕ، پێکدادان و گرژیانەیە کە بەهۆی ناهەقی کۆمەڵگای - مێژوویی تا ئێستا لەخۆرهەڵاتی ناویندا بەردەوامن. بەرامبەر بەکۆسپی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری و دەوڵەت ـ نەتەوە کە بەرپرسیاری سەرەکی شەڕ و پێکدادانن، ڕێگەچارەی کۆنفیدرالیزمی دیموکراتی ڕێبازی ئاشتی، عەدالەت و ئازادییە. لەم چوارچێوەیەدا هەوڵ و کۆشش لەپێناو وەستاندنی شەڕ و پێکدادانەکان و بەلاوەنانی گرژییەکانو نەهێشتنی ناعەدالەتی مێژوویی زۆر گرنگ و بایەخدارە. بەر لەهەموو شتێک پێویستە ئەو ڕێگەچارە دیموکراتیانە ببنە ڕۆژەڤ کە پرەنسیپ و کردەکانی دەوڵەت ـ نەتەوە بەبنەما ناگرن. بۆ چارەسەرکردنی کێشەی ئەرمەنییەکان تەنیا ئاوالاکردنی سنوورەکان بەس نییە، بەڵکو پێویستە ئەرمەنیەکان ببن بەخاوەنی پێگەی کۆمیناڵی دیموکراتیک. لەم پێناوەشدا ڕەخساندنی دەرفەت و ئاسانکاری پێویستە. پێویستە هەمان پرەنسیپ و ڕەفتار بۆ ئاشووری، ڕووم، تورک، کورد، عەرەب، جڤاتە کرستیانەکانی دیکە، یەهوودی و عەلەوییەکان بەبنەما بگیرێت. ئەگەر داکۆکی لەسەر هەڵوێستەکانی دەوڵەت - نەتەوە بکرێت ئەوا پێکدادانی نێوان فەلەستین ـ ئیسرائیل، پێکدادانی نێوان کوردان، شیعە و سوننەکانی ئێراق، هەروەها بەبەردەوامبوونی پێکدادنی گەرم لە میسر، پاکستان، ئەفغانیستان، بلوجستان، کوردستان، لوبنان، باکووری ئەفریقیای شوێنی نیشەجێبوونی بەربەرەکان و چەندین ناوچەی دیکە دەست لێبەرنەدراو دەبێت. لەم چوارچێوەیەدا بەپەلە پێویستی بە بونیادەکانی کۆنفیدرالیزمی دیموکراتیک هەیە. بەدیهاتنی چارەسەری دیموکراتیانە لەهەر شوێنێکی ململانێی گەرمی ناوچەکەدا بەشێوەی زنجیرە کاریگەری لەسەر سەرجەم جێگە بەکێشەکان دەبێت. هەربۆیە ئایندەی خۆرهەڵاتی ناوین کۆنفیدرالیزمی دیموکراتییە.

٥- بزووتنەوەی بەرهەڵستکارەکانی سیستەم سەرلەنوێ پێویستییان بە تاوتوێکردنی رەوش و رەچاوکردنەوەی خۆیان هەیە. لەشوێنێکدا کێشەکان بەلوتکە گەیشتبن و بزاوتەکانیش توانای چارەسەکردنیان نەبێت، ئەگەر سیستەمیش هەڵوەشێتەوە کێشەکان چارەسەر نابن.

ئەگەر بزووتنەوە پەیوەندیدارەکان بەکێشەکانی ژن و ژینگە مۆدێرنیتە دەرباز نەکەن مەحاڵە بتوانن بەشێوەیەکی سەقامگیرانە بەئاراستەی ئامانجەکانیان بڕۆن. پەیوەستبوونی ئەو بزاوتانە بە بزووتنەوەی کۆمەڵگای دیموکراتی بۆ جێگیری و سەرکەوتنیان پێویستە.

هەرچی بزاڤە چەپڕەوەکانن کە بەرهەمی پراکتیک و کرداری سۆسیالیزمی بونیادنراوە کاتێک لەتەوەرەی دەسەڵات دەربکەون و بۆ بزاوتێک بگۆڕێن کە لەتەوەرەی دیموکراسیدابن؛ دەبێتە ریگای راستی رزگاربوون. هەروەها پێویستە چالاکە حزبایەتی و سەندیکایی خۆیان لە ئیکۆنیزمی بەرتەسک رزگار بکەنو بەگشتگیری بزاوتە کۆمەڵایەتیەکانی بگەیەنن؛ چونکە ئەمە پێویستیەکی دەست لێبەرنەدراوی پێهەڵگرتن و گەیشتنە بە سەرکەوتن.

ریگەچارەی ئەو کێشانەی بزووتنەوە نەریتی، کلتووری، خۆجێیی، ناوچەیی و نەتەوەییەکان بەدەستیەوە دەناڵێنن گۆڕینی دەستەواژە، رێسای دامەزراوە جیاوازەکانی، بونیاد و گوزارشتی حەقیقەتی مۆدێرنیتە و ئاوێتەبوونیان لەگەڵ فاکتەرە بونیادی و دامەزراوەکانی تازەگەری دیموکراتیک بۆ هەنگاونانو سەرکەوتنیان مەرجە. ئەو کاتەش ئەنتەرناسیۆنالیزمی نوێ دێتە ئاراوە کە ئەم بزووتنەوانە مۆدێرنیتەی سەرمایەداری بەتایبەتیش دەوڵەت - نەتەوە دەرباز بکەن.

٦- رەوتە ئایدیۆلۆژی و سیاسیەکانی دژە مۆدێرنیتەی سەرمایەداری ناچارن پشت بەخەباتی زانستێکی کۆمەڵایەتی ببەستن کە سۆسیۆلۆژیای پۆزیتیڤیستی دەرباز کردبێت. چونکە سۆسیۆلۆژیای پۆزیتیڤیست یەکێک لەهاوبەشە پاوانگەراکانی هەڵکشانی هەژموونگەرایی مۆدێرنیتەی سەرمایەدارییە. ئەو سۆسیۆلۆژیایە بەرهەمی هەوڵە زانستییە نەریتی و

بەهادارەکانی بەشێوەی سەرمایەی بەکرێگیراو پێشکەشی بەپاوانەکانی سەرمایەو دەسەڵات کردووە، خۆشیان کردووە بە شەریک. لەم سۆنگەیەوە شکاندنی پاوانی ئەو زانستەی خزمەت بەسیستەم دەکات، وەرگرتنی میراسە ئەرێنیەکەی و بەسەنتێزکردنی لەمیانەی رەخنە کۆنکرێتی و بەرجەستەکانەوە و پێشکەشکردنی وەک حەقیقەت ناوەڕۆکی خەباتی زانستی کۆمەڵایەتی نوێیە. هەر کارو چالاکیەکی ئایدیۆلۆژی، سیاسی و ئابووری دژە سیستەم ئەو خەباتانە بەبنەما بگرێت بە سەرکەوتوویی درێژە بە پێشکەوتن و پەرەسەندنی خۆی دەدات. دەشێت دامەزراوەکانی پەیمانگا و ئەکادیمیاکان وەک یەکینەی سەرەکی خەباتی زانستی کۆمەڵایەتی بونیاد بنرێت. بەگوێرەی پێویستیەکان دەشێت رەوتی ئایدیۆلۆژی وەک چالاکی تێپەڕبوونی زانیاری بەپرۆسەی دامەزراوەبوون و گونجاندنیان بەگوێرەی بوارەکانی کۆمەڵگا پێناسە بکرێت. لەکلتووری خۆرهەڵاتی ناویندا خاوەن میراسێکی ئەزموونی دەوڵەمەندە. یەکەمین قۆناخەکانی بڵاوبوونەوەی ئایین، بونیادنانی تەریقەت و مەزهەبەکان ئەو کار و خەباتە دەخەنە روو.

هەرچەندە ناتەواویش بن بەڵام دەشێت کار و خەباتەکانی کۆمەڵی مەدەنی ڕۆژی ئەمڕۆمان وەک نموونەیەکی ئەو خەباتانە پیشانبدەین. فێمینیزم کە بزاوتێکی گرنگی کۆمەڵی مەدەنییە لەبنەڕەتدا ڕەوتێکی ئایدیۆلۆژییە، هەربۆیە ناچارە پشت بە بنچینەیەکی ئایدیۆلۆژی ببەستێت. بەڵام رەوتە فێمینیستەکان لەشیکارکردنی کۆمەڵگای ڕەگەزگەرایی پیاو سالاری ـ حکومڕانی ژن دەکات و هێزی پلەداری، دەسەڵات و دەوڵەتی خستۆتە پشت خۆیەوە ـو پێشکەشکردنی مۆدێلەکانی چارەسەری و بەرجەستەکردنی ئەو هەوڵانەیان لەژیاندا دووچاری لاوازی و شکانی بەردەوام هاتوون. ئەگەر کەسایەتی نائاسایی لەئارادا نەبێت ئاستەمە ملیتانانی ژنی ئازاد سەرکەوتن بەدەست بێنن. هێرشە ڕۆژانەیی و بەرفراوانەکانی کۆمەڵگای ڕەگەزپەرست ئەو سەرکەوتنە سنووردارەش ئاسیمیلە دەکات کە بەدەست هاتووە. لەم سۆنگەیەوە

ئـاواکردنی کۆمۆنــە ئایـدیۆلۆژی، سیاسـی و ئابوورییـەکانی تـەوەرەی ئازادی ژن و کردارەکەی ژیانی و دەست لێبەرنەدراوە.

لەکاتێکدا کلتووری خۆرهەڵاتی نـاوین دیمـوکراتیزە دەکرێت پێویست کۆمەڵی مەدەنی وەک قەبیلە و کلانەکانی سـەردەمی نـوێ هەڵسـەنگێنرێت. هەمان هەڵوێست سەبارەت بە نەریتە ئاینیەکانیش پیشانبدرێت؛ بەکورتی لـەپێناو بەدەسـتهێنانی سـەرکەوتن پێویسـتە زانسـتی کۆمەڵایـەتی بەشـێوەیەک لەگـەڵ میراسـی ئـەو نەریتانـە ئاوێتـە بێـت کـە ژیـانی دامەزراوەکانی کلان، قەبیلە، مەزهەب، تەریقەت و ئاینەکان بێنەوە بیری مرۆڤ و تەنانەت پێویست بکات وەک ئەوان خۆی رێکبخات.

هەرچەندە بزووتنەوەو رەوتە سیاسیەکان جیاوازییـان لەگـەڵ رەوت و بزوتنــەوە ئایدیۆلۆژیــەکان هــەبێت، بــەڵام پەیوەندییــەکی بــەهێزیان لەنێواندا هەیە. بوونی ئەو جۆرە پەیوەندیەش دەست لێبەرنـەدراوە. وەک چـۆن ئـەو ڕەوتـە سیاسـیانەی بـەهای ئایـدیۆلۆژییان نییـە مانایـەکی ئەوتۆیان نابێت، رەوتـە ئایدیۆلۆژیـەکانی واقیعـی سیاسی ناخەنـە روو بەئاسـت و پێگەیـەکی بـەهادار ناگـەن. ئامــانجی ســەرەکی تێکۆشــانی ئایـدیۆلۆژی پەرەپێـدانی کۆمــەڵگای ئــەخلاقی‌و سیاسـییە. پەرەپێـدانی کۆمەڵگای ئەخلاقی و سیاسیش تـەنیا لەمیانـەی چالاکیـەکی ئایدیۆلۆژی پشتبەستوو بەزانستی کۆمەڵایەتیەوە بەدیدێت. بەمانەیەکی تـر ناشـێت چـالاکی و کردارێکـی ئـەخلاقی و سیاسی بـێ زانستی کۆمەڵایـەتی پـەرەی پێبـدرێت. بەرامبـەر پاوانـەکانی سـەرمایە و دەسـەڵات تـەنیا لەمیانــەی چالاکیـەکی سیاسـی و ئایـدیۆلۆژی پشتبەسـتوو بەزانسـتی کۆمەڵایـەتی دەشـێت بـەرگری لەکۆمـەڵگا بکرێـت و بـرەوی پێبـدرێت. ئەگـەر بـەر لەراپـەڕینی میراسـی پلـەداری، دەسـەڵاتگەراو دەوڵەتگـەرایی کلتـووورە سیاسیەکەی چالاکیـەکی سیاسـی و ئایـدیۆلۆژیی شـێوازی ژیـانی رۆژانـە بەرامبـەر واقیعـی هەنووکـەیی دەوڵـەت و دەسـەڵات بـەرێوە نـەبرێت دیموکراتیزەکردنی خۆرهەڵاتی ناوین بەدینایەت.

٧- هێـزە پاوانگـەرەکانی ئـەوروپا کـە ناوەنـدی هەژموونگـەرایی مۆدێرنیتـەی سـەرمایەدارییە لەسـەر بنـەمای ئـەو پەنـدو ئەزموونانـەی

لەشەڕ، پێکدادان و گرژییەکانی پێنج سەدە وەریانگرتن لەدوای ساڵانی ١٩٥٠ کان ریفۆرمی بنەڕەتییان لەبونیادی خۆیاندا ئەنجامداوە. یەکێتی ئەوروپا ئەنجامێکی ئەو پەند و ئەزموونانەیە. ئامانجیان دەرباز کردنی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری نییە، بەڵکو بەدۆخێکی بگەیەنن کە بەردەوام بێت و دەرفەتی ژیانی تێدا هەبێت. لەمیانەی کاریگەری ئەو ریفۆرمانەوە دیموکراتیزەکردنی کلتووری خۆرهەڵاتی ناوین زەحمەتە. بەڵکو لەرێگای نەرێنیترین ئەنجامەکانی پاوانگەرایی مۆدێرنیتەوە کلتووری ناوچە بۆ ناو هەلومەرجەکانی ناکۆکی، پێکدادان و شەڕ کەمەندکێش دەکات. تەنیا لەمیانەی دابڕانێکی ریشەیی لەچەمک و بونیادەکانی مۆدێرنیتەی سەرمایەداری و تازەگەری دیموکراتیک ڕزگاربوون جێگای باس دەبێت. تازەگەری دیموکراتی سەرچاوەی خۆی لەپێوبستی مێژوویی و ریشەیی وەردەگرێت. تازەگەری دیموکراتی کە بە ئەلتەرناتیڤەکانی کۆمەڵگای ئیکۆنۆمیک، کۆمەڵگای ئیکۆلۆژیک و کۆنفیدراڵیزمی دیموکراتی وەڵامی سەرمایەداری، ئیندوستریالیزم و دەوڵەت ـ نەتەوە دەداتەوە، ڕۆڵی سەرەکیترین فاکتەری دیموکراتیزەکردنی کلتووری خۆرهەڵاتی ناوین دەبینێت. هێزەکانی تازەگەری دیموکراتی کە بەرهەڵستکارانی مۆدێرنیتە، رکابەرانی کۆیلەداری، پیشەوەران، تیرە رەوەندەکان و کۆمەڵگای گوند ـ کشتوکاڵ کە بەدرێژایی مێژوو دژی شارستانی بووە دەکات بە سەنتێزێک و لەدەرەنجامی هەوڵەکانی شۆڕش و ریفۆرمەوە لەسەر بنەمای کۆمەڵگای ئیکۆنۆمیک، ئیکۆلۆژیک و نەتەوەی دیموکراتیک لەرێگای تێکۆشانی درێژخایەنەوە دەتوانن باڵابوونی خۆیان بەرامبەر هەرسێ فاکتەری مۆدێرنیتەی سەرمایەداری بسەلمێنن.

ئەگەر بڵێین بەردەوام شەڕ یاخود ئاشتی لەنێوان تازەگەری و مۆدێرنیتەی لەگەڵ یەکتر ناکۆک و جیاواز لەئارادا دەبێت هەڵوێستێکی راست نییە. هەروەک چۆن شانبەشانی هەڵمەتی بەرامبەر دەشێت شۆڕش و ریفۆرم بەشەڕ و پێکدادان رووبدات، لەناو هەلومەرجی ئاشتیشدا دەتوانێت بەشێوەی سازشکاری‌و تەبایی درێژە بە پەرەسەندنەکانی بدات. مۆدێرنیتە و تازەگەری بونیاد گەلێکی ناکۆک و خاوەن پەیوەندی ئاڵۆزن کە هەندێک

جار بۆ پەیڕەوی شەڕی خەست جارانێکش بۆ پەیڕەوەکانی ئاشتی و ئەبایی دەگۆڕێت. بوونیان بە ئەلتەرناتیڤی یەکتری لەمیانەی گۆڕانکاریەکانی قۆناخەکانی پێگەیشتنی سیستەمەکان و ئەو سیاسەت و ڕووداوە ڕۆژانەییانە بەدینایەت کە بەدەستەواژەکانی "کورت ماوە"و"ماوەی ناوین"گوزراشت دەکرێن. لەدەرەنجامی قەیرانی سیستەمانیک و درێژخایەنی بونیادیەوە دەشێت ئەمجۆرە گۆڕانکاری و وەرچەرخانە بنەڕەتیانە بەدیبێت. هەوڵەکانی پێنج هەزار یان پێنج سەد ساڵەی نێوان شارستانی و ژیار، مۆدێرنیتە و تازەگەری لەپێناو بوون بە ئەلتەرناتیف کاری پرۆسەیەکە تائێستا بەهەموو خێراییەکەوە بەردەوامە. وەک هەر ناوچەیەکی جیهان، لەبواری کلتووری خۆرهەڵاتی ناوینیش لەمیانەی شێوازی ژیان، ڕێکخستن، چەمکی چالاکی (ستراتیژی) و کردارەکانی (تەکنیک) کورت ماوە، ماوەی ناوین و درێژماوە مۆدێرنیتەی سەرمایەداری ناو قەیرانی بونیادی دەرباز دەکرێت، لەمیانەی بەهاکانیەوە تازەگەری دیموکراتی دەبێتە چاخێکی بنەڕەتی و مانادار دەبێت.

ناچارم بەمجۆرە کۆتایی بە بەشی خۆرهەڵاتی ناوینی بەرگرینامەکەم بێنم. ئەم بەشە بریتییە لەبەرگی چوارەم. کێشەکانی شارستانی و تازەگەری لە کوردستان و مۆدێلەکانی چارەسەری بەیەکەوە لەخۆوە دەگرێت. لەو بڕوایەدام کە ئەو باسە بۆ ڕوونکردنەوەی چییەتی ئەو ڕاستییە بەسە کە لە کەسێتی مندا کراوەتە ئامانج و خوازیارن دادگایی بکەن. ئەگەر وەک سات تاک خاڵی بەکتربڕینی مێژووو کۆمەڵگا بێت، ئەوا دەربڕینێکی ڕاست و بەرگریکردنی تاک لەخۆی دەبێتە هەنگاوی ئازادی مێژووی کۆمەڵگا.

عەبدوڵڵا ئۆج ئالان
زیندانی تاکەکەسی ئیمرالی
٢٠٠٩/٨/٤

فەرهەنگۆک

ئاکتیف	کارا، چالاک
ئانترۆپۆلۆژی	مرۆڤناسی
ئانسترومان	ئامێری مۆسیقی
ئانیمیزم	رۆحگەرایی
ئەوەنتاژ	شیاوی، خاڵی بەهێز
ئایدیالیزم	نموونەگەرایی، (مثالیه)
ئەبستراکت	نابەرجەستە، دەرهەست (مجرد)
ئەپستمۆلۆژی	زانینناسی، سیستەمی پەیڕەو و گەیشتن بە زانیاری
ئەتیمۆلۆژی	وشەناسی
ئەتنۆلۆژی	نەژادناسی
ئەدرەس	ناونیشان
ئەزبەرە	دەرخکراو، لەبەرکراو
ئەرستۆکراسی	خانەدانی، بەڕێوەبەرایەتی کەسانی دەوڵەمەند و زووردین
ئەسترۆنۆمی	ئەستێرە ناسی، گەردوون ناسی
ئەڵتەرناتیف	(بدیل)
ئەماتۆر	نا شارەزا، نا وەستا
ئەنالیز	لێکدانەوە، شیکردنەوە
ئیندوستریالیزم	پیشەسازیبوون، پیشەسازیخوازی، پیشەسازی پەرستی
ئەیالەت	هەرێم
ئۆتانتیک	لۆکاڵ، خۆجێیی
ئۆپۆرتۆنیزم	هەلپەرستی
ئۆپۆزسیۆن	(معارضە)، رکابەر، بەرهەڵستکار
ئۆرجین	رەسەن
ئۆرگانی	سروشتی
ئۆرگانیزاسیۆن	رێکخراو، رێکخستن
ئۆنتۆلۆژی	بوونخوازی
ئیکۆنۆمی	ئابووری

ئیکۆنۆمیزم	ئابووریخوازی، ئابووری پەرستی
ئیکۆلۆژی	سروشت پارێزی، ژینگە پارێزی
بایۆلۆژی	زیندەوەرزانی
بەرخودان	(مقاومة)
جڤات	کۆمەڵ، مۆڵبوون
تابلێت	تاتە قوڕینەکان کە نووسینیان لەسەر کراوە
تاکخودایی	یەکتاپەرستی
تەرز	شێواز، (اسلوب)
تراژیدیا	مەرگەسات
تیۆلۆژی	خوداناسی، (الاهیات)
پارادیگما	پارادایم، جیهانبینی، دونیابینی
پارامەترە	پێوەر، پێوان
پاسیڤ	نا کارا، نا چالاک
پانتەییزم	یەکگرتنی سروشت و خودا
پەرجوو	(معجیزة)
پەسن	ستایش، مەدح، وەسف
پراکتیزە کردن	پێکهێنان، جێبەجێ کردن
پرەنسیپ	(مبدأ)
پرۆتۆکۆڵ	ریکەوتننامە
پرۆفیشناڵ	وەستا، شارەزا
پۆتانسیل	ماتە ووزە، وزەی شاراوە
پۆزەتیڤ	ئەرێنی
پۆزیسیۆن	دۆخ، پێگە
چالاکوان	هەڵسوڕاو
جیۆلۆجی	زەویناسی
دەستاوێز	سەنەد، بەڵگە
دەسپۆت	سەرەڕۆ، ستەمکار
دەستپێک	سەرەتا
دۆگماتیک	قالبگیری، بیروشکی
دووالیزم	دوانەیی، دووانەگەرایی
دیماگۆجیەت	قسەی بێ کردار، چەنەبازی

دیمۆگرافی	باری نیشەجێیی، جوگرافیای کلتووری
ژەرەنتۆکراسی	پیرسالاری، دەسەڵاتداریێتی بە ساڵاچوان بەسەر لاوانەوە
راچەتە	ئەو پسولەیەی پزیشک دەیدا بە نەخۆش و لەسەری دەرمانی بۆ دەنووس
رادیکاڵ	توندڕەو
راسیۆنال	عەقلانی
رەستۆرە	پینەکردن، سواقدان (تعمیر)
رەمەک	(غریزە)
رەنوو	هەرەس
رەوان ناسی	دەروون ناسی
ریسک	مەترسی
ریفلێکس	کاردانەوە، پەرچەکردار
زایەند	سێکس
زێرەڤان	پاسەوان، (حارس)
زراڤ	ورد، باریک
سەنترالیزم	ناوەندگەرایی، (مرکزیة)
ستادیۆم	یاریگای گەورە
سۆزانی	لەشفرۆش
سۆسیۆبایۆلۆژی	زیندەوەرزانی کۆمەڵناسانە
سۆسیۆسایکۆلۆژی	دەروون ناسی کۆمەڵایەتی
سۆسیۆلۆژی	کۆمەڵناسی
سیمولاسیۆن	بەیەک چواندن، چۆنیەکسازی
فۆرماسیۆن	پێکهاتن، شێوەگرتن
فیزیۆلۆژی	جەستەیی، لایەنە فیزیاییەکانی جەستەی مرۆڤ
فیلۆلۆژی	زمانناسی (بەشێک لە زمانناسی براوردکاری زمانەکان دەکات)
فینانس	پارەدارکردن، (تمویل)
قەبلاندن	سپێکلاسیۆن
کانۆس	کابووس، کێژاو، (دوامة)
کاتاگۆری	پۆلی ئەو شتانەی پۆلێن کراون (کاتاگۆریزەکراو: پۆلێن کراو)
کاست	چینی جێگیر و دیار
کارەکتەر	تایبەتمەندی، خەسڵەت، کەسایەتی

کرستیان	مەسیحیەت
کۆلۆنی	داگیرکاری
کۆمیدی	بەزمەسات
کۆمپلێکس	گرێی دەروونی
کوالیتی	چۆنێتی، (نوعیة)
کرگن	بستەبالا، (قزم)
گلۆباڵ	جیهانگیری
ماجەرا	سەرکێشی، (مغامرە)
مارژینال	سنووردارکراو و دوورخراوە لە ئامانج
ماکرۆ	گەورە، درشت
مەترەپۆل	شارە گەورەکان
مەتن	دەق، نووسراو
مەنگەنە	پێچ، گیرە
مۆنۆپۆل	پاوان
مۆدێرنیتە	(ألحداثە)
میتۆلۆژیا	ئەفسانەناسی، ئەفسانە
میکرۆ	بچووک، ورد
میللیگەرایی	نەتەوە پەرستی
نێچیرڤانی	راوچێتی
نێگەتیڤ	نەرێنی
نهێلیست	نکۆلیکار، پوچگەرا، هیچگەرا
هەژموون	هەیمەنە
هۆمۆژەن	چونیەک، لێکچوو
هۆڤ	درندە، کێوی
وەعزدان	ئامۆژگاریکردن، فتوادان
یادگا	یادەوەری، (ذاکرة)
یۆتۆپیا یونیتار	خەیاڵ ناوەندی